

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

BĀLAKĀṆDA I.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

(*Registered according to the Act XXV of 1867.*)

[All rights reserved by the publisher.]

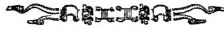
॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः
गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

बालकाण्डम् १.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे ।

इदं पुस्तकं १८६७ संख्याकराजनियमस्य २५ संख्याकविभागानुसारतो लेखाखण्डं
कृत्वाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तुमिः स्वाधीना रक्षिताः ।

—❖ श्रीः ❖—

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—❖ वालकाण्डम् १ ❖—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—❖ प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ ❖—

लोके उत्तमः पुरुषः क इति नारदंप्रति वाल्मीकिप्रश्ने तेन तंप्रति श्रीरामस्य पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय तद्गुणानुवादपूर्वकं संक्षेपेण तच्चरित्रकथनम् ॥ १ ॥

तपस्स्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् । नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ आचार्यं शठकोपदेशिक-
मथ प्राचार्यपारंपरीं श्रीमद्भक्ष्मणयोगिवर्ययमुनावास्त-
व्यनाथादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना
वाग्देवतावल्लभं सीतालक्ष्मणवायुसूनुसहितं श्रीरामच-
न्द्रं भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्पञ्चनभूधरस्य शिखरे श्रीमा-
रुतेः सन्निधावग्रे वेङ्कटनायकस्य सदनद्वारे यतिक्षमा-
भृतः । नानादेशसमागतैर्बुधगणैः रामायणव्याक्रियां
विस्तीर्णा रचयेति सादरमहं स्वप्रेऽस्मि संचोदितः
॥ २ ॥ काहं मन्दमतिर्गभीरहृदयं रामायणं तत्क च
व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् ।
को भारोत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकू-
पारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाप्रसिंहासनः ॥ ३ ॥
वैयर्थ्यं पुनरुक्ततामनुचितारंभं विरोधं मिथोसाधुत्वं
च पदप्रबन्धरचनावाक्येषु निश्लेषयन् । स्वारस्यं च
पदेपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेष त-
नोति सज्जनमुदे गोविन्दराजाह्वयः ॥ ४ ॥ पूर्वाचा-
र्यकृतप्रबन्धजलधेस्तात्पर्यरत्नावलीर्ग्राह्यमहं शठा-
रिगुरुणा संदर्शितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूप-
शकलैरायोज्य सज्जीकृतैः श्रीरामायणभूषणं विरचये
पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ ५ ॥ सुस्पष्टमष्टादशकृत्व एव
श्रीशैलपूर्णाद्यतिशेखरोद्यम् । शुश्राव रामायणसंप्र-
दायं वक्ष्ये तमाचार्यपरंपरात्तम् ॥ ६ ॥ कचित्पदार्थं
कचिदन्वयार्थं कचित्पदच्छेदसमर्थनानि । कचित्क-
चिद्वाढनिगूढभावं वक्ष्ये यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

वा. रा. १

अवतारिका ॥ श्रियः पतिरवाप्तसमस्तकामः स-
मस्तकल्याणगुणात्मकः सर्वेश्वरः “वैकुण्ठे तु परे लोके
श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा
भक्तैर्भागवतैः सह ।” इत्युक्तीत्या श्रीवैकुण्ठाख्ये
दिव्यलोके श्रीमहामणिमण्डपे श्रीभूमिनीलाभिः सह
रत्नसिंहासनमध्यासीनो नित्यैर्मुक्तैश्चरितन्तरपरिचर्य-
माणचरणनलिनोपि तद्भुजस्वचरणयुगलपरिचरणा-
हानपितद्धीनान् प्रलयेप्रकृतिविलीनान् मधूच्छिष्टमग्न-
हेमकणसदृशान् क्षीणज्ञानान् जीवानवलोक्य “एवं
संस्तुतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः । जीवे दुःखा-
कुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ।” इत्युक्तीत्या
दयमानमनाः “विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदि-
तुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तापादिसंयुता ।”
इत्युक्तप्रकारेण महदादिदृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकम-
लसमाश्रयणोचितानि करणकलेबराणि दत्त्वा नदीत-
रणाय दत्तैः प्लवैर्नदीरयानुसारेण सागरमवगाहमाने-
ष्विव तेषु तैर्विषयान्तरप्रवणेषु तेषांसदसद्विवेचनाय
“शासनाच्छास्त्रं” इत्युक्तीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं
शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्र-
तिपत्तिमित्सैरनाहते स्वशासनातिलङ्घिनं जनपदं स्व-
यमेव साधयितुमभिधियासुरिव वसुधाधिपतिः स्वा-
चारमुखेन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्धाऽव-
तितीर्षुन्तराऽभ्रगणैः सद्गुह्यैर्भ्यर्थितः स्वाराध-
कस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्धाऽवततार ।

तत्ररामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्ममन्वतिष्ठत् । लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवच्छेषस्वरूपविशेषधर्मं भरतरूपेण गन्धर्वान्निर्वास्य भगवत्पारतन्त्र्यरूपं शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं ध्वंसयित्वा भागवतशेषत्वं । तानिमान् धर्मान् तानीमानि चापदानानि तत्कालमात्रपर्यवसितानि भविष्यन्तीतिमन्वानः सर्वलोकहितपरः पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रपवित्रितं शतकोटिप्रविस्तरं प्रबन्धं निर्माय तं नारदादीनध्याप्य भूलोकेऽपिसंतत-राममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितहृदयवाल्मीकिमुखेन संग्रहेण प्रवर्तयितुं नारदंप्रेषयामास । तदुक्तं मात्स्ये “वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यायानुत्तमम् । ब्रह्मणाचोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् । आहत्य नारदेनैव वाल्मीकाय निवेदितं” इति । वाल्मीकिरपि निखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपगतं नारदं वृष्ट्वाऽवगतपरतत्त्वस्वरूपः तदनुप्रसन्नेन विधिना दत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणः तस्यार्थप्रधानसुहृत्संमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतां च पुरस्कृत्य “काव्यालापांश्चवर्जयेत्” इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च निर्धारयन् स्वग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं तदङ्गानि दर्शयति प्रथमतश्चतुस्सर्गा । तत्र प्रथमसर्गेण विषयप्रयोजने दर्शयति । तत्र च “तद्विद्विप्रप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया” इति वेदान्तरहस्यस्य श्रमपूर्वकज्ञेयत्वविधानात् “नाष्टः कस्यचिद्भूयात्” इत्यष्टोत्तरस्य प्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रभमाविष्करोत्यादितः पञ्चश्लोक्या ।

अथ प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्प्रत्युहपरिपूरणाय प्रचयगमनाय च गुरुनमस्कारं देवतानमस्कारं च विदधाति—

तपस्स्वाध्यायेति । तत्र “आचार्याद्वैवविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापत् । आचार्यवान् पुरुषो वेदः” इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात्स्वगुरोराचार्यलक्षणपूर्तौ दर्शयति द्वितीयान्तपदैः । तत्र वेदसंपन्नत्वमाह तपस्स्वाध्यायनिरतमिति । तपश्च स्वाध्यायश्च तपस्स्वाध्यायौ “अल्पात्तरं” इति तपश्शब्दस्य पूर्वनिपातः । तपः चान्द्रायणादि स्वाध्यायो वेदः । “स्वाध्यायो वेदतपसोः” इति वैजयन्ती । तयोर्निरतं निरन्तरासक्तं । आवश्यकत्वादेतदुभयमुक्तम् । तदाह मनुः “तपो विद्याच विप्रस्य निश्चयसकरं परं । तपसा कलमपहन्ति विद्याज्ञानमश्नुते” इति । यद्वा तपोज्ञानं तप आलोचन इत्यस्माद्वा तौ रसुन प्रत्ययः । श्रुतिश्चात्र भवति “यस्य ज्ञानमयं तपः” इति । योगइतियावत् । स्वाध्यायो वेदः तयोर्निरतं “स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमावसेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या गमिष्यति परांगतिं” इत्युक्तप्रकारेण सक्तमित्यर्थः । यद्वा तपोवेदः “तपो हि स्वाध्यायः” इति श्रुतेः । स्वाध्यायो जपः “स्वाध्यायो वेदजपयोः” इत्युक्तेः । तत्र निरतम् । “स्वाध्यायान्माप्रमदः । वेदमेव जपेन्नित्यं” इत्युक्तीत्यासक्तमित्यर्थः । यद्वा तपो ब्रह्म “ब्रह्मे तदुपास्त्वैतत्तपः” इति श्रुतेः तपः प्रधानः स्वाध्यायस्तपस्स्वाध्यायः । शाकपार्थिवादि त्वान्मध्यमपदलोपी समासः । वेदान्त इतियावत् । तत्र निरतम् “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्” इत्युक्तीत्याऽध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः । यद्वा तपो व्याकरणम् । तथोक्तं वाक्यपदीये । “आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसा मुक्तमंतपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्न्याकरणं बुधाः इति” । तत् इतरेषामङ्गानामुपलक्षणम् । तत्सहितः स्वाध्यायः तपस्स्वाध्यायः तत्र निरतं साङ्ग-

श्रीरामचन्द्राय नमः । महेश्वरतीर्थीयं । परब्रह्मात्मिकां देवीं मुक्तिमुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य स्तौमि तामेव ज्ञानशक्तिं सरस्वतीम् ॥ १ ॥ कारुण्यामृतनीरमाश्रितजनश्रीचातकानन्दं शार्ङ्गखण्डलचपमम्बुजभवेन्द्रादिबर्हीष्टदम् । चारुस्मेरमुखोल्लसज्जनकजसौदामिनीशोभितं श्रीरामांबुदमाश्रयेऽखिलजगत्संसारतापापहम् ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थदेशिकान्भवान् लतामृतपूरनीरदान् । करोति रामायणतत्वदीपिकां महेशतीर्थाख्यमुनिर्यथा मति ॥ ३ ॥ सर्वेषां ग्रन्थकर्तृणां लेखकोऽहं न कल्पकः । लिखितान्यत्र तीर्थानि लिख्यन्ते तान्यतो मया ॥ ४ ॥ ग्रन्थबाहुल्यमीत्याऽत्र क्वचिच्छब्दसुशोभनम् । निषण्डकथनं चार्थः पदानां लिख्यतेऽपुना ॥ ५ ॥ सीतारामौ समुद्दिश्य विराधखररावणैः । उक्तानां पुरुषोक्तीनां वास्तवार्थान्न वर्यते ॥ ६ ॥ ब्रह्मलोकप्रसिद्धशतकोटिप्रविस्तरं रामचरितं भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापत्रयविमोचनाय संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तः परमकारुणिको ब्रह्मा वाल्मिकिरूपेण भूमौ खांशेन समभवत् । तथा चस्कान्दे पार्वतीप्रति शिववचनम् । “वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्तस्य रूपिणी । चकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः” इति । एवं च ब्रह्मांशभूतो भगवान् न्राचेतसः स्वचिकीर्षितं श्रीमद्रामचरितं गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमिति न्यायेन भगवत्कथोपदेशेन खगुहं नारदं प्रतीक्षमाण आसेत्स । अथ ब्रह्मनियोगेन समागतं भगवन्तं नारदमभ्यर्च्य वाल्मीकिः कोन्वसिन्नित्यादिपप्रच्छ । सच देवर्षिः परमेश्वरकथाप्रश्रुतितमना श्रीरामचरितं संक्षिप्य वाक्यरूपेणोपदि-

वेदाध्यायिनमित्यर्थः । यद्वा तपः स्वं यस्यासौ तपस्वः । अध्यायोवेदः इङ्अध्ययनेत्यस्माद्धातोः “अध्यायन्याय—” इत्यादिनापिनातनात् । अतएव “स्वाध्यायोध्येतव्यः” इत्यत्रस्वस्याध्यायः स्वाध्यायः स्वशाखेत्याचार्यैर्व्याख्यातं तन्निरतोऽध्यायनिरतः । तपस्वश्चासावध्यायनिरतश्च तपस्स्वाध्यायनिरत इतिकर्मधारयः तम् । यद्वा तपोब्रह्म तद्रूपः स्वाध्यायः तपस्स्वाध्यायः तस्मिन्निरतं सामगानलोत्तमित्यर्थः । “वेदानांसामवेदोस्मि” इतिभगवतागीतत्वात् । एवंवेदाध्ययनमुक्तम् । अथ “यद्धीतमविज्ञातंनिगदेनैवशब्दते । अनन्नाविवशुक्तैर्धोतनज्ज्वलतिकर्हिचित्” इतिकेवलध्यायनस्यनिन्दितत्वात्तदर्थज्ञत्वमाह । वाग्विदांवरमिति । वाक् वेदः “अनादिनिधनाहोषावागुत्सष्टास्वयंभुवा” इतिवाक्शब्दस्ववेदप्रयोगात् । तांविदन्तिजानन्तीतिवाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषांमध्यैवरंश्रेष्ठं । निर्धारणेष्टी । यद्वा वाक् व्याकरणं “यश्चव्याकुरुतेवाचम्” “वायोगविदुष्यतिचापशब्दैः” इत्यादौव्याकरणपर्यायत्वेनशिष्टैर्व्यवहृतत्वात् । एतद्भङ्गान्तराणामुपलक्षणं । षडङ्गविदामप्रेसरमित्यर्थः । एतेनवेदार्थाभिज्ञत्वमर्थसिद्धम् । यद्वा वाग्विदः यावद्विवक्षितार्थप्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः तेषांवरम् । पूर्ववेदाध्ययनमुक्तं अत्रतदध्यापनम् । यद्वा गोबलीवर्दन्यायेन वाचः वेदव्यतिरिक्तानिशास्त्राणि तद्विदांवरम् । अनेनचतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमविद्योपक्रमे नारदेनात्मनःसर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् “ऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदंसामवेदमार्थवर्णचतुर्थमितिहासपुराणंपञ्चमवेदानांवेदं पित्र्यंराशिर्देवंनिर्धवाकोवाक्यमेकायनंदेवविद्यांब्रह्मविद्यांभूतविद्यांक्षत्रविद्यांनक्षत्रविद्यांसर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोध्येमि” इति । तदिदमुच्यतेवाग्विदांवरमिति । यद्वा वाक्सरस्वती “गीर्वाग्वानीसरस्वती” इतिवचनात् । तयाविद्यन्तेलभ्यन्तइतिवाग्विदः सरस्वतीपुत्रामरीच्यादयः । विदूलाभइत्यस्माद्धातोःकर्मणिक्किप् । भगवद्भक्ततयातेषांवरम् । अनेनाभिजात्यमुक्तम् । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन

विद्योक्ता । समाहितत्वमाह—मुनिपुङ्गवमिति । तेन “अभिजनविद्यासमुदेतंसमाहितं संस्कतारमीप्सेत्” इत्यापस्तंबोक्तमाचार्यलक्षणंज्ञापितम् । मुनयोमननशीलाः “मनेरुच” इतिइन्द्रप्रत्ययः । पुमांश्चासौगौश्रेतिपुंगवः “गोरतद्धितलुकि” इतिसमासान्तश्चप्रत्ययः । श्रेष्ठइत्यर्थः । “बुधेचपुङ्गवः श्रेष्ठेवृषभेमिपजांवरे” इतिविश्वः । मुनिषुपुङ्गवोमुनिपुङ्गवः । “सप्तमी” इतियोगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः तं । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेनवेदार्थस्यश्रवणमुक्तम् । वाग्विदांवरमित्यनेनमननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेननिर्दिध्यासनम् । यद्वा “तस्माद्वाह्मणःपाण्डित्यंनिर्विद्यवाभ्यनेतिष्टासेत् । बाल्यंचपाण्डित्यंचनिर्विद्याथमुनिः” इत्युक्तक्रमेणत्रिभिरेतैःपदैः पाण्डित्यबाल्यमौनान्युक्तानि । नरस्यसंबन्धि नारं “नराश्चेतिवक्तव्यं” इत्यण् । अज्ञानमित्यर्थः । तत्तद्यतिखण्डयतीतिनारदः । दोऽवखण्डनेइत्यस्माद्धातोः “आदेचउपदेशेऽशिति” इत्यात्वेसति “आतोनुपसर्गेकः” इतिकप्रत्ययः । अज्ञाननिवर्तकइत्यर्थः । उक्तंचनारदीये “गायन्नारायणकथांसदापापभयापहाम् । नारदोनाशयन्नेतिनृणामज्ञानजंतमः” इति । यद्वा नारंज्ञानंतदह्मातीतिनारदः । यद्वा नरतिसद्गतिंप्रापयतीतिनरः परमात्मा । नृनयइत्यस्माद्धातोःपचाद्यच् । तदुक्तंचभारते “नरतीतिनरःप्रोक्तःपरमात्मासनातनः” इति । सएवनारः । तंददात्युपदिशतीतिनारदः तं । एवमाचार्यलक्षणपूर्तिमुक्त्वा अधिकारित्वसंपूर्तिप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमाह—तपस्वीत्यादिना । तपोस्यास्तीतितपस्वी “तपस्सहस्राभ्यांविनीनी” इतिमत्वर्थोयोविनिप्रत्ययः । भूमादयोमत्वर्थाः । तदुक्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासुनित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायांभवन्तिमतुवादयः” इति । प्रशस्ततपस्कइत्यर्थः । तेन “तपसाब्रह्मविजिज्ञासस्व । सतपोतप्यत । सतपस्तावा आनन्दोब्रह्मेतिव्यजानात्” इतिश्रुतंब्रह्मज्ञानसाधनंतपउक्तम् । यद्वा तपोवेदोव्याकरणंज्ञानंच तद्वान् । तपश्शब्दानांतन्नावृत्त्येकशेषाद्यन्यतमेन अर्थस्मरणेसति

इयं जगाम । तदनु तमसातीरमुपसृत्यचरतः व्याधिविद्वत्कौश्लदर्शनजनितशोकस्यवाल्मीकेवैदनात् मानिषादेतिश्लोकउद्भूतः । ततः स्वाश्रममागत्य तमेवानुसंदधानः सविस्मयमास । अथसगवांश्चतुर्मुखआगत्य “मच्छन्दोदेवतैर्ब्रह्मन्” इत्यभिधाय रामचरितं सर्वविदितंभववित्तिवरंप्रदाय पयैरेवराമായणंकुर्वित्युपदिश्य स्वधामजगाम । अथचतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलासभूतंरामायणं चतुर्विंशतिसहस्रैःश्लोकैश्चकार तदिदंव्याक्रियते । तपःस्वाध्यायेत्यादिगायत्रीवर्णसंतुक्तश्लोकसंकेतः । चतुर्विंशतिसंख्याका गायत्रीवर्णसंयुताः । ये श्लोकाः सन्ति तानत्र विलिखामि यथाक्रमम् ॥ १ ॥ श्लोकं च प्रतिसाहस्रं प्रथमेप्रथमे क्रमात् । गायत्र्याक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः ॥ २ ॥ गायत्र्याह्मोणि चत्वारि द्वे द्वे त्रीण्यथ षट्क्रमात् । चत्वारि सप्तका षष्ठे

एकपदोपात्तकृतिकालादीनामिव अन्वयबोधः सुलभः ।
 तथाचाधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽधिगताल्पास्थिरफलके-
 वलकर्मज्ञानइत्युक्तं । निर्वेदश्चतपः “तपस्वीतापसे
 शोच्ये” इतिवैजयन्ती । तेन संजातमोक्षाभिलाष
 इत्युक्तं । तादृशएवहि ब्रह्मज्ञानाधिकारी । तपस्वीत्य-
 नेन शमदमादिसंपत्तिरपिसिद्धा । यद्वा तपोन्यासः
 “तस्मान्न्यासमेषांतपसामतिरिक्तमाहुः” इतिश्रुतेः ।
 न्यासःशरणागतिःप्रणिपातरूपा । एवं “तद्विद्धिप्रणि-
 पातेनपरिप्रभेनसेवया” इत्याद्युक्तानिप्रणिपातपुरः-
 सराणिदर्शितानि । वल्मीकस्यापत्यंवाल्मीकिः । “अ-
 तइव्” इतीञ्प्रत्ययः । नन्वसौकथं वल्मीकापत्यं ।
 यतोयंभृगुपुत्रएवप्रतीयते । तथाचश्रीविष्णुपुराणे
 “ऋक्षोभृद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योभिधीयते” इति ।
 अत्रापि उत्तरकाण्डेवक्ष्यति “भार्गवेणेतिसंस्कृतौ ।
 भार्गवेणतपस्विना” इतिच । अन्यत्रचप्रचेतोपत्यत्व-
 मभिधीयते “चक्रेप्रचेतसःपुत्रस्तंब्रह्माप्यन्वमन्यत”
 इति “वेदःप्राचेतसादासीत्” इतिच प्रसिद्धं । अतः
 कथमस्यवल्मीकापत्यत्वम् । उच्यते । निश्चलतरतपो-
 विशेषेणास्यवल्मीकावृत्तौजातायांप्रचेतसावरुणेनकृत-
 निरन्तरवर्षेणप्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यैवास्त्रप्रचे-
 तसःपुत्रत्वंवल्मीकापत्यत्वंचसंगच्छते । ननुकथं तत्प्र-
 भवत्वमात्रेणतदपत्यत्वम् । मैवम् । गोणीपुत्रःकलशी-
 सुतइत्यादिव्यवहारस्यतत्प्रभवेपिबहुलमुपलब्धेः । उक्तं
 चब्रह्मवैवर्ते “अथाब्रवीन्महातेजाब्रह्मालोकपितामहः ।
 वल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ” इति ।
 मास्त्वपत्यार्थत्वं । तथापिवाल्मीकिशब्दस्साधुरेवगर्हा-
 दिषुपठितत्वात् । यद्वाभृगुवंश्यःकश्चित् प्रचेतानाम
 तस्यायंपुत्रः ऋक्षोनाम । “चक्रेप्रचेतसः पुत्रः” इतिपु-
 त्रत्वाभिधानात् । भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामेराधव-
 रघुनन्दनशब्दवत् उन्नेयौ । वाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोप-
 चारात् । अतएव कचित् “वाल्मीकेनमहार्षिणा” इति-
 संबन्धमात्रेऽण्प्रयुज्यते । सत्त्वपिनामान्तरेषुवाल्मीकि-
 शब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्गशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय ।
 परिप्रच्छ परि विशेषेण पृष्ठवान् । “कोन्वस्मिन्”
 इत्यादिवक्ष्यमाणमितिशेषः । तपइतिभिन्नंपदंब्राह्मवा-
 चि । नारदं ब्रह्मपरिप्रच्छेत्यर्थः । अतो न द्विकर्मकत्व-
 हानिः । उक्तं हि वृत्तिकृता “दुह्याचपचदण्डरूधिरप्र-

च्छिचिब्रूशासुजिमथसुषां” इत्यादिनाप्रच्छेद्विकर्मकत्वं ।
 परिप्रच्छेति परोक्षेलेट् । प्रभस्यपरोक्षत्वं विवक्षित-
 भगवद्गुणानुसंधानकृतवैचित्र्यात् । “सुप्तोहंकिलविल-
 लाप” इतिवत् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंवा । स्ववि-
 नयव्यञ्जनायप्रथमपुरुषनिर्देशोवा “ईश्वरःसर्वभूता-
 नांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति” इतिवत् । स्वस्मिन्नप्यत्वमारो-
 प्यपरोक्षनिर्देशोवा । अनेन “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्
 ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् नान्यकृतःकृतेन । तद्विज्ञानार्थस-
 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठं । तस्मै
 सविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय ।
 येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तातं त्वतो ब्रह्मविद्याम्” इ-
 त्याथर्वणिकीश्रुतिरूपसदनविषयोपबृंहते । तथाहि
 तपस्वीत्यनेन “परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो-
 न्वेदमायात्” इत्यस्यार्थोऽदर्शितः । अधीतसाङ्गसशिरस्क-
 वेदोऽधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतयासंजातमो-
 क्षाभिलाषोहि तपस्विशब्दार्थोवर्णितः । वाल्मीकिरि-
 त्यनेन “सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय” इत्यस्यार्-
 थोदर्शितः । स्वाध्यायनिरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थोऽ-
 क्तः । “श्रोत्रियं दृच्छन्तोऽधीते” इतिश्रोत्रियशब्दार्थप्र-
 काशनात् । वाग्विदांवरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थः । सु-
 निपुङ्गवमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः । नारदशब्देनगु-
 रुशब्दार्थः । “गुरुशब्दस्त्वन्धकारः स्याद्गुरुशब्दस्तन्निरोध-
 कः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते” इति-
 तन्निरुक्तिः । परिप्रच्छेत्यनेन तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभि-
 गच्छेदित्येतदुपपादितं “विधिवदुपसन्नः प्रपच्छ” इति
 श्रुतेः । अत्र ब्रह्मवाचितपःशब्दप्रयोगेण देवतानमस्का-
 ररूपमङ्गलमाचरितं । तथोक्तं । “अइतिभगवतो नारा-
 यणस्यप्रथमाभिधानमभिदधताकिनाममङ्गलंनकृतम्”
 इति । “देवतावाचकाःशब्दायेचमद्वादिवाचकाः । ते
 सर्वेमङ्गलार्थाःस्युर्लिपितोगणतोपिच” इति निरन्तर-
 निरतिशयानन्दरूपंतपोज्ञानरूपंब्रह्म स्वाध्याय सुष्ठुध्या
 त्वेतिवा देवतानमस्कारः । गुरुनमस्कारश्चकृतोभवति ।
 कथम् । तपस्युनिरतंनारदमाध्याय परिप्रच्छेति । य-
 द्वा परि पूजयित्वेत्यर्थः “परिः समन्ततोभावव्याप्ति-
 दोषकथासुच । भाषाश्लेषेपूजेनेचवर्जनेवसेनेशुभे” ।
 इतिवचनात् नारदंसंपूज्यप्रच्छेत्यर्थः । “पराशरंमु-
 निवरंकृतपौर्वाहिकक्रियम् । मैत्रेयःपरिप्रच्छप्रणिपत्या

स्थापितान्यक्षराणि तु ॥ ३ ॥ तत्र तत् इतिगायत्र्याःप्रथमाक्षरम् । तपःस्वाध्यायेति । शिरोमणिः । वाल्मीकिरिति । “ऋक्षो-
 भृद्भार्गवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते” इति विष्णुपुराणवचनात् ऋक्षइतिस्यरूढनाम । तस्यात्रावुक्तिस्तु “आत्मनामुरोर्ना-

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यवाक्यो दृढव्रतः ॥ २ ॥

भवाद्यच" इतिवत् । अस्य श्रीरामायणस्याग्यक्षर-
सङ्ख्यानुसारेण चतुर्विंशतिसहस्रग्रन्थसङ्ख्यायाप्रवृत्तत्वा-
त्प्रथमसहस्रोपक्रमेत्कारः प्रयोक्तव्य इति सत्स्वपित्रह-
वाचकेषु शब्दान्तरेषु तपश्शब्दस्यैव प्रयोगः । प्रबन्धा-
दौतकारप्रयोगश्चावश्यकः । तस्य वक्तुर्वाचकस्य च सौ-
ख्यकरत्वात् । तथोक्तं "वस्तुलाभकरोणस्तुतकारः सौ-
ख्यदायकः" इति । साहित्यचूडामणौ तु "तकारो वि-
घ्ननाशकः" इत्युक्तम् । किंच तकारस्य जलं भूतं बृहस्प-
तिर्देवता । अतः शुभावहोऽनेन प्रबन्धार्भः । अत एवो-
क्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् "वर्णानामुद्भवः पञ्चाद्व्यक्तिः
सङ्ख्याततः परम् । भूतबीजविकारश्च ततो वर्णमहाभ-
पि" इत्यारभ्य "एतत्सर्वमविज्ञाय दिपद्यं वदेत्कविः ।
केतकारुढकपिवद्भवेत्कण्टकपीडितः" इति । "कार-
णात्पञ्चभूतानामुद्भूतामावृत्तकायतः । अतो भूतासकाव-
र्णाः पञ्चपञ्चविभागतः । वाय्वग्निभूजलाकाशाः पञ्चा-
श्लिपयः क्रमात् । पञ्चह्रस्वाः पञ्चदीर्घा विन्दन्ताः सन्ध-
यस्तथा । तत्रस्वरेणः सूर्योऽयं कवर्गोऽस्तुलोहितः । चव-
र्गप्रभवः काव्यष्टवर्गादुधसंभवः । तवर्गोऽथः सुरगुरुः
पवर्गोऽथः शनैश्चरः । यवर्गजोऽयं शीतलाश्रुतिः सप्तमहाः
क्रमात्" इति । अत्र तपस्स्वा इति यगणः आदिलघुत्वात् ।
तदुक्तं "आदिमध्यावसाने पुनरुत्तरायां तिलाघवम् ।
भजसागौरवं यांति मनौ तु गुरुलाघवम्" इति । यगण-
प्रयोगश्चाथर्वक इत्युक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् "करोत्य-
र्थानां दिल्घुर्यगणो वायुर्देवतः" इति । ननु तपस्तापः सु-
तरामाधिः स्वाधिः तयोराये निरतमिति ग्रन्थार्भे अश्ली-
लवचनमनुचितम् । तदुक्तं "अश्लीलं यदमाङ्गल्यजुगु-
प्साप्रीडभीकरम्" इति । मैवम् । प्रसिद्धि विशेषणत-
पो वेदयोरेव प्रथमतः रुद्धा रोहेणाश्लीलत्वप्रसङ्गाभावा-
त् । यथा भगिनीलिङ्गादिप्रयोगेषु । अत्र सर्वत्र प्रायेण प-
थ्यावर्णवृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे "युजोर्जेन सरि-
द्धर्तुः पथ्यावर्णप्रकीर्तितम्" इति । वृत्तविशेषास्तु तत्र-
तत्र वक्ष्यन्ते । अत्र वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः तकारा-
दीनामावृत्तेः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे "वर्णसान्धमनुप्रा-

सः" इति । विशेषणानां सामिप्रायत्वात् परिकरो नामा-
र्थालंकारः । उक्तमलंकारसर्वस्वे "विशेषणानां सामि-
प्रायत्वे परिकरः" इति । तपस्स्वाध्यायनिरतत्वादीनां गु-
रूपसत्तिहेतुज्ञानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुकं-
काव्यलिङ्गमलंकारः "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलि-
ङ्गमलंकृतिः" इति लक्षणात् । अत्र वात्मीकिनारदयोः
स्वरूपकथनेन शिष्याचार्याभ्यामेवं भवितव्यमिति द्योत-
नात् वाक्यगतवस्तुनावस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

॥ कथं परिपत्रच्छेत्त्याकाङ्क्षायां प्रभ्रकारं दर्शयति—को
नित्यादिश्लोकत्रयेण । "नुपृच्छायां विकल्पे च" इत्यम-
रः । अस्मिन् लोके भूलोके सांप्रतं अस्मिन् काले । "अ-
स्मिन्काले धुनेदानीं संप्रत्येतर्हि सांप्रतम्" इति बाणः ।
लोकान्तरे विष्णोर्विदितत्वात् अत्रैव कालान्तरे नृसिंहादेः
प्रसिद्धत्वाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थमेवमुक्तम् । गुणा अस्य सन्तीति
गुणवान् । भूमादयो भल्लर्थाः । अस्मिन् लोके अस्मिन्काले-
कोवासकलकल्याणगुणसंपन्न इत्यर्थः । एवं सामान्येन
गुणसमुदायं प्रष्ट्वा विशिष्यतस्तद्गुणाश्रयं पृच्छति—कश्च
वीर्यवान् इत्यादिनां । यद्वा गुण्यते आवर्त्यते पुनः पुनरा-
श्रितैरनुसन्धीयत इति गुणः सौशील्यम् । "गुणस्त्वावृ-
त्तिशब्दादिभ्यो निद्राया मुख्यतन्तुषु" इति विश्वः । सुशीलं
हि नाम महतो मन्दैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । तस्याधिक्यं
सौशील्यं तद्वान् । सौशील्ये गुणशब्दो भियुक्तेः प्रयुक्तः ।
"वशीवदान्यो गुणवान् नृजुः शुचिः" इति । कोवासौशी-
ल्यवानित्यर्थः । सर्वत्र प्रश्ने तु इति किंशब्दोऽपि यत्र न प्र-
युक्तस्तत्रानुपञ्जनीयः । एकेनैव किंशब्देनोपपत्तावप्या-
दरातिशयात् पुनः पुनस्तत्प्रयोगः । "प्रदानवदेवतदु-
क्तं" इति न्यायेन प्रतिगुणं गुण्यावृत्त्यभिप्रायेण वा लोके
गुण संबन्धाद्गुण्यतिशयः इह तु गुणिसंबन्धाद्गुणातिशय
इति द्योतनाय गुणिनः प्रथमं निर्देशः । "गुणास्सत्यज्ञा-
न—" इत्युक्तेः । कश्च वीर्यवान् चकार उक्तसमुच्चये ।
सत्स्वपिविकारहेतुष्वविकृतत्वं वीर्यं औषधं वीर्यवदित्या-
दौ तथा दर्शनात् तद्वान् । धर्मः अलौकिकश्रेयसाधनं
तंसामान्यरूपं विशेषरूपं च जानातीति धर्मज्ञः । चका-

म— "इति स्मृत्या आत्मनामग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । निषेधस्य चरुढनामविषयत्वात् । वस्तुतस्तु स्मृतौ ग्रह उच्चारणमर्थः ज्ञानार्थत्वे
निषेधस्यासंभवापत्तिः । यदि लेखनमात्रेणोच्चारणमित्यङ्गीकारः तदा रामचरितस्य दुर्लभत्वबोधनफलकस्वतः प्रख्यापनार्थं यौगिक्-
नामोक्तिरिति बोध्यम् ॥ १ ॥ तन्निश्लोकी ॥ हेमारविन्दवदश्रयवैलक्षण्येन निस्तीमान्यधिकत्ववर्णं कोन्विति प्रथमं धर्मनिर्देशः ।
स्वस्याविकृतत्वे सति परविकारकारित्वं वीर्यं तद्वान् वीर्यवान् ॥ २ ॥

चारित्रेण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान् को जितक्रोधो युतिमान् कोऽनसूयकः । कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥ ४ ॥
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोऽसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः परिहार्याधर्मज्ञश्चैत्यर्थः । कृतमुप-
कारस्वल्पप्रासङ्गिकमपि बहुतया जानातीति कृतज्ञः अप-
कारास्मरणं च शब्दार्थः । वक्ष्यति “नस्मरत्यपकाराणां
शतमप्यासवत्तया । कथंचिदुपकारेण कृतैतैकेन तुष्य-
ति” इति । सत्यं कृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यं वाक्यं वचनं
यस्य सत्यवाक्यः । तथा वक्ष्यति “अनृतनोक्तपूर्वं
मेनच वक्ष्ये कदाचन” इति । दृढव्रतः निश्चलसंकल्पः
“अप्यहं जीवितं जह्यांत्वा वासीते सलक्ष्मणाम् । नहि प्र-
तिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः” इति ॥ २ ॥ चरित्र-
माचारः तदेव चारित्रं वायसराक्षसादिवत्स्वार्थेऽणप्रत्य-
यः तेन युक्तः सर्वदाप्यनुलङ्घितकुलाचार इत्यर्थः । सर्वभू-
तेषु सर्वप्राणिषु विषये “भूतक्षमादौ च जन्तौ च न स्त्रियां
गुणसत्त्वयोः” इति बाणः । हितः हितकरः । हितशब्दा-
त् “तत्करोति” इति णिच् पचाद्यच् णिलोपे पूर्वरूपे चरु-
पम् । भूतशब्देन स्वपरतारतम्याभाव उक्तः । सर्वशब्दे-
न सापराधेष्वपि हितकरत्वमुक्तम् । वेत्तीति विद्वान् स-
र्वशास्त्रज्ञः “विदेः शतुर्वसुः” । समर्थः सर्वकार्यधुरं-
धरः । प्रियदर्शनं यस्य सासौ प्रियदर्शनः एकश्चासौ प्रियदर्-
शनश्च एकप्रियदर्शनः । अयमिव नान्योलोके प्रियदर्श-
नोऽस्तीत्यर्थः । यद्वा एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्-
शनः । लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचित्प्रियं भवति क-
दाचिदप्रियं च भवति “तस्माद्दुःखात्मकेनास्ति न च किं-
चित्सुखात्मकम्” इति वचनात् । अयं तु न तथा । किंतु-
“क्षणेक्षणे यन्न वतामुपैतितदेवरूपं रमणीयतायाः” इत्यु-
क्तीत्यासदानुभवेऽप्यपूर्ववद्विषयमाधान इत्यर्थः । त-
थैवोत्तरादिष्वपि—सदैकप्रियदर्शन इति । “एके सुख्या-
न्यके वलाः” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ३ ॥ आत्मवान् धैर्य-
वान् “आसाजीवेधृतौ दैहेऽस्वभावे परमात्मनि” इत्यमरः ।
अप्रकण्यधैर्य इत्यर्थः । जितक्रोधः विधेयकोपः । दण्डा-
हं ष्वेवाहितकोप इत्यर्थः । “क्रोधमाहारयती ब्रम्” इति
हिवक्ष्यति । युतिमान् कान्तिमान् । “रूपसंहननं लक्ष्मीं

सौकुमार्यसुषेवात् । ददृशुर्विस्मिताकारारामस्य वनवासि-
नः” इति हि वक्ष्यति । गुणेषु दोषाविष्करणमसूया “अ-
सूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । अविद्यमानाऽ-
सूया यस्य सा वनसूयकः । “शेषाद्विभाषा” इति कपि
“आपोन्यतरस्यां” इति ह्रस्वः । यद्वा असूयकः असूय-
कण्डादौ पठितः । तस्मात् “कण्डाविभ्यो यक्” इति य-
कप्रत्ययः । “अकृतसार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । ततो
“निन्दहिंस—” इत्यादिना वुक् सन भवतीत्यनसूयकः ।
देवाश्चेति चकारेणासुरादयः समुच्चयान्ते । जातरोषस्य
कस्य संयुगे देवादयः सर्वे विभ्यतीत्यन्वयः । अतो न
“भीत्रार्थानां—” इति किं शब्दात्पञ्चमी । शत्रुविषयः
कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः । यद्वा चकारो-
प्यर्थः । अनुकूलापि विभ्यति किंपुनः प्रति कूला इत्यर्थः ।
यद्वा संयुगे जातरोषस्य कस्य विभ्यतीत्येवान्वयः । शेषे-
ष्वपि । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इत्यादानं संज्ञापूर्-
वकपञ्चम्यभावात् ॥ अत्र श्लोकत्रये समुद्धिमद्वस्तुवर्णना-
दुदात्तालंकारः ॥ ४ ॥ अथाग्रं भो विजिगीषामूलमि-
तितारदोमन्येतापीति मन्वानः स्वप्रभोजिज्ञासाहेतुकइ-
ति दर्शयन् प्रभुसुपंहरति—एतदिति । एतत्पूर्वोक्तगु-
णाश्रयभूतं वस्तु अहं जिज्ञासुः न विजिगीषुः श्रोतुं
नतु क्षेमं इच्छामि नतु ब्रूहि इति निर्ब्राम्नि । अहंतावदि-
च्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्ति चेद्वक्तुमर्हसीति भावः ।
तत्र हेतुमाह—परमिति । हिहेतौ “हिहेतावधारणे”
इति बाणः । यस्मात्कारणान्मे परमुत्कृष्टं कौतूहलं विस्म-
योऽस्ति तस्मादिच्छामि । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । मुखविका-
साद्यनुभावैर्महर्षस्तत्पष्ट इत्यर्थः । स्वप्रभोत्तरदाने दे-
शिकालाभान्निविष्टः संप्रति भवद्दर्शनेन संजाताभिला-
षोऽस्मि ब्रूहि मत्पृष्टमिति भावः । “आचार्यस्य ज्ञानवत्ताम-
नुमाय शिष्येणोपसत्तिः क्रियते” इति न्यायेन नारदस्य प्र-
ष्टव्यविषयज्ञानसंभावनामाह—महर्ष इति । ऋषिः
ज्ञानस्य पारंगन्ता । ऋषगता वित्यस्माद्धातोः “इगुपधा-

तिलकं ॥ लौकिकव्यवहारे प्रजारञ्जनादौ चातुर्यै सामर्थ्यं तद्वान् समर्थः । एकप्रियदर्शनः । कन्दर्पोधिकसौन्दर्यवत्त्वेन नित्य-
सुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंनिभप्रियत्ववद्दर्शनं यस्य ॥ ३ ॥ **तीर्थी०** आत्मवान् वशीकृतान्तःकरणः । जित-
क्रोधः अत्र क्रोधशब्दः कामादीनामुपलक्षकः जितारिषद्गुण इत्यर्थः ॥ ४ ॥ **तनि०** कथंममसामर्थ्यं तत्राह—महर्ष इति । ऋषयो
ह्यलौकिकातिश्रद्धारः तत्र महर्षित्वात्तवमतोपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति । एवंविधं नरं परमपुरुषम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चैतत्रिलोकज्ञो वाल्मीकेनारदो वचः । श्रूयतामिति चामग्न्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
बहवो दुर्लभाश्चैव ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्धा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

क्ति” इतीन् । गत्यर्थोऽज्ञानार्थः । महान्वासासौकषिश्च महर्षिः । “आन्महत्तः समानाधिकरणजातीययोः” इत्यात्वं । हेतुगर्भविशेषणं । महर्षित्वात्त्वमेवंविधं नरं पुरुषं ज्ञातुमर्हसि । ब्रह्मणः सकाशाद्विदितसकलविशेषस्त्वंकथमेजिज्ञासोर्नवदेरिति भावः । अत्रपूर्वार्धेकाव्यलिङ्गमलंकारः । उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वात् । “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिङ्गमलंकृतिः” इति लक्षणात् । उत्तरार्धेपरिकरइत्यनयोः संसृष्टिः । अन्तेचास्येतिकरणबोध्यं । इतिपरिपप्रच्छेति संबन्धः । नन्वयंप्रश्नोवाल्मीकेर्नसंगच्छते तस्यविदितसकलरामवृत्तान्तत्वेननिश्चयेसंशयायोगात् । वक्ष्यतिह्ययोध्याकाण्डे । “इतिसीताचरामश्चलक्ष्मणश्चकृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रंसं सर्वेवाल्मीकिमभिवादयन्” इति । कथंरामविषयमध्यवर्तवाल्लमीकिस्तद्गुणान्नविजानीयात् । वक्ष्यतिहि “विषयेतेमहाराजरामव्यसनकर्षिताः । अपिवृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इति । कथंवा “रामो रामो राम इति प्रजानामभवनकथाः । रामभूतं जगद्भूद्रामेराज्यं प्रशासति” इति पृथग्जनैरपि विदितं रामवैभवं मुनिरेषनजानीयात् । कथंचैतावन्मात्रं सखल्लोकादागतोनारदः प्रष्टुमर्हति । यएवमुत्तरयति “रामो नामजनैः श्रुतः” इति । तत्रोच्यते । नायमापाततोभासमानः प्रप्रार्थः । नाप्युत्तरार्थः । अत्रकरतलामलकवद्विदितरामवृत्तान्तस्यवाल्मीकेः कुतूहलासंभवात् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेश्च । किंतु वक्तृबोद्धानुगुण्यात् वेदान्तेषु नानाविधासु तत्तद्गुणविशिष्टतयाऽवगम्यमानं परंतत्त्वं किंविष्णुरुतरुद्रादिष्वन्यतम इति प्रप्रार्थः । तदिदंवाल्मीकेर्हृदयमाकलयन्भगवान्नारदोपि रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवैद्यः पुरुषः ब्रह्मादयः सर्वे तद्बुद्धीमतास्तत्परतन्त्राः । सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाश्च पर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्याश्च विष्णुपराइत्येवमाशयेन सकलवेदान्तोदितगुणजातं रामेयोजयन्नुत्तरयतीति सर्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ एवं “तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभिगच्छेत्” इत्युक्तं गुरुपसदनविधिसुपबृंह्य “येनाक्षरं पु-

रुषं वेदसत्यं प्रोवाच तात तत्त्वतो ब्रह्मविद्या” इत्युक्तं प्रवचनविधिसुपबृंहयति—श्रुत्वेत्यादिना । तत्र “नासंवत्सरवासिने प्रब्रूयात्” इति नियमस्य ज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्तविषयत्वात् वाल्मीकेश्च भृगुपुत्रतया आतृपुत्रत्वात् शुश्रूषानिरपेक्षशीलोपदिदेशेऽस्याह—श्रुत्वा चेति । त्रयाणालोकानां समाहारस्त्रिलोकः । पात्रादित्वात्तद्वीप् । यद्वा त्रित्वविशिष्टलोकस्त्रिलोकः । “नवरसरुचिरां” इत्यत्र काव्यप्रकाशे तथैव व्याख्यानात् । यद्वा त्रयो लोकायस्मिन् तत्रिलोकमिति ब्रह्माण्डमुच्यते । तज्जानातीति त्रिलोकज्ञः । भूर्भुवःस्वरिति त्रैलोक्यं । यद्वा विष्णुपराणोक्तरीत्या कृतकमकृतकंकृतकाकृतकमिति त्रयो लोकाः । महर्लोकपर्यन्ताः कृतकाः । जनोलोकः कृतकाकृतकः । सत्यलोको कृतक इति । यद्वा लोकाः जनाः । “लोकस्तु भुवने जने” इत्यमरः । बद्धनित्यमुक्तास्त्रयो लोकाः । नारदः ब्रह्मपुत्रतया तज्ज्ञानार्हः । एतत् पूर्वोक्तरीत्या व्याख्याार्थगर्भं वाल्मीकेः स्वाभिमतस्य पुत्रस्य वचः परिपूर्णार्थं वाक्यं श्रुत्वा निशम्य चकारेण तद्वह्निवाचेत्यर्थः । प्रहृष्टः स्वेनोपदिदक्षितस्यैव पृष्टत्वेन संतुष्टः शतकोटिपरिस्तररामायणे स्वावगतस्यैवानेन पृष्टत्वात् रामगुणस्मरणामृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वा “सोऽहं ब्रह्मविदेवास्मिना सखित्” इत्युक्तीत्या सनत्कुमारं प्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा प्रहृष्टः सन् । कर्तारिकः । रामगुणानुसन्धानजनितं निजवैचिंल्यव्याजेन परिहर्तुं श्रूयतामित्यामग्न्य अभिसुखीकृत्य वाक्यमुत्तररूपं अब्रवीत् व्यक्तमुक्तवान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाणस्यासदुत्तरत्वपरिहाराय आसन्नोवाल्मीकेराशयाभिज्ञत्वमाह बहव इति । यद्वा वेदान्तोदितगुणानां विष्णोरन्यत्रासंभवात् तेषां पुरुषशब्दवाच्यत्वासंभवात् चतुर्मुखसंप्रदायाच्च विष्णावेव परतत्त्वतां परिशेषपञ्चाह—बहव इति । बहवो विपुलाः अनेकगुणविततिमूलभूता इत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपि वक्ष्यमाणानां गुणानां निदानमुपदिशति । यद्वा बहवः अपरिच्छिन्ना इत्यर्थः । श्रूयते ह्यपरिच्छिन्नत्वं गुणानां । “यतो वाचो निवर्तन्ते

तीर्थोऽं प्रहृष्टः “कस्य बिभ्यति देवाश्च” इति दृष्टदेवादिभीषकत्वगुणसंपत्तेः ब्रह्मादिष्वप्रसक्तोऽयं प्रश्नः सकलगुणविशिष्टसार्वभौमविषयकः इत्यवगम्यते । तत्रापि सार्वभौमस्यैव पृष्टप्रशस्तसकलगुणसंपत्तेरसंभवात् सकलजगद्रक्षणार्थं नृरूपेणावतीर्णपरमपुरुष एव संभवात् दिव्यात्तद्गुणकीर्तनं लब्धमिति प्रहर्षः ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो द्युतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥

अप्राप्यमनसासह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभे-
तिकुतश्चन ”इति । अत्रानन्दस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वो-
क्तिः । इतरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्था । उक्तं हिया-
मुनाचार्यैः “उपर्युपर्यब्जभुवोऽपि पूरुषान्” इत्यादिना ।
दुर्लभाः परमपुरुषादन्यत्रासंभाविताः । अन्येषां “न
ब्रह्मानेशानः” इत्यादिनाऽसंभाव्यत्वादिवचनादिति भा-
वः । अनेन प्रभस्य देवताविशेषनिर्धारणपरत्वमात्मनाऽ-
वगतमिति व्यञ्जितम् । चकार उक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्त-
समुच्चयार्थे वा । तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयाऽ-
सङ्ख्येयकल्याणरूपाः इत्युक्तम् । एवकारः इतरत्र स-
र्वात्मनाऽसंभावितत्वमभिव्यनक्ति । यद्विद्वेदान्तप्रसि-
द्धिरुच्यते । गुणाः वीर्यादयः कीर्तिता इत्यनेन गुणानां
प्रश्रकालेऽपि भोग्यतातिशयः सूच्यते । तैर्युक्तो न तु कलि-
त इति निर्गुणवादनिरासः । नरः पुरुषः । “पुरुषाः
पूरुषानराः इति निघण्टुः । “य एषोऽन्तरादित्ये हरि रम-
यः पुरुषो ह्ययते । पुरुषः पुण्डरीकाक्षः” इति श्रुतिस्मृ-
त्यनुगतः पुरुषशब्दोऽनेन प्रत्यभिज्ञाप्यते । श्रूयतां न-
तु यथा कथंचित्परिकल्प्यताम् । शृण्वित्यनभिधानात्
विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं किंचित्परिकल्प्यत इति भ्र-
मं वारयति—अहं बुद्ध्वा वक्ष्यामीति । मत्पितृब्रह्मणः
सकाशात् शतकोटिप्रविस्तररामायणमुखेन विदित्वा व-
क्ष्यामि । अनेन संप्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् ।
यद्वा रामगुणानुसंधानवैचित्र्येन न मे किंचित्प्रतिभाति
क्षणात् बुद्ध्वा वक्ष्यामीत्यर्थः । अतो मध्ये वाक्यान्तरमलं-
काराय । अन्यथा वाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् ।
अहं वक्ष्यामि अहं भूत्वा वक्ष्यामि नेदानीं नारदोऽस्मि रा-
मगुणश्रवणशिखिलत्वात् । रामगुणमग्नौ नदीप्रवाह-
मग्न इवावलंबनयष्टिमपेक्षते—हे मुन इति । यद्वा प्रश्रका-
लेऽसमवधानविशेषमालक्ष्य श्लाघते—मुन इति । अ-
थक्षणात्संधुक्षितो नारदो वाक्यशेषं पूरयति—तैरिति ।

नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्धारणं प्रश्रफलितार्थद्योतयति ।
बुद्ध्वा इत्यनेन श्रुतिस्थतत्त्वच्छब्दार्थो विवृतः ॥ ७ ॥
अथ वेदान्तोदितगुणानां रामप्रदर्शनमुखेन रामत्वेनाव-
तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परतत्त्वमिति दर्शयति—इ-
क्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना सर्गशेषेण । तत्र वेदान्तोदितगु-
णगणानां निधीरामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्-
थः । “इक्ष्वाकुवंश” इत्यारभ्य “सत्येधमईवापरः”
इत्यन्ता सार्धैकादशश्लोकी एकान्वया । इक्ष्वाकुर्नाम
वैवस्वतमनोज्यैष्ठ्यः पुत्रः तस्य वंशः । पुत्रपौत्रादिपरंपरा ।
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्थानम् । इक्ष्वाकुवं-
शः प्रभवो यस्य सः इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । जनकादिमहा-
कुलेषु विद्यमानेषु कुतोऽत्रैव भगवानवतीर्ण इत्यपेक्षायां इ-
क्ष्वाकुपदं प्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हि चिरं हरि माराध्य तन्मू-
र्तिविशेषं रङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अत-
स्तत्पक्षपातेन तद्वंशेऽवतीर्ण इति सूचयितुमिदं इक्ष्वाकुपदम् ।
वंशे इत्यनेन गुणवान्क इति पृष्टं सौशील्यमुक्तम् । रमय-
तिसर्वान् गुणैरितिरामः “रामोरमचतांबरः” इत्यार्ष-
निर्वचनबलात् कर्तर्यपिकारके घञ् वृण्यते । यद्वा रम-
न्तेऽस्मिन्सर्वे जना गुणैरितिरामः । “अकर्तरि च कारके
संज्ञायां” इति घञ् । तथा चागस्त्यसंहितायामुक्तं “र-
मन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदे-
ना सौपरं ब्रह्माभिधीयते” इति । नामेति प्रसिद्धौ । चित्र-
कूटवासिनात्पत्या विदितोऽहीत्यर्थः । न केवलं भवता
पामरैरपि विदित इत्याह—जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधृ-
तः “श्रुतं शास्त्रावधृतयोः” इत्यमरः । तादृका तादृकेय-
वधविश्रामित्राध्वरत्राणाहल्याशापविमोक्षहरधनुर्भङ्ग-
परशुरामनिग्रहसप्ततालवेधवालिबधसिन्धुबन्धमूलबल
निबर्हणादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । य एवं-
भूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्य इत्येवं प्रतिपदं व-
क्ष्यमाणं तत्पदमनुषज्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव

तनि० बहवः पृष्ठगुणानां धृष्टकवेऽपि प्रत्येकमेकैकस्यानेकगुणविततितयाराशीकरणदसंख्याताः । दुर्लभाः अनिश्चरे ईश्वरे परमव्यो-
मवासिन् यवतारो तरेच दुर्लभाः कीर्तिताः । वाचिकव्यापारप्रतिपन्ना अपि दुर्लभाः । एवं विधे प्रश्ने अन्यस्याधिकार इत्याह—मुन इति ।
मुनिर्मानशीलः । तेन शशशृङ्गप्रभवत्नरेऽप्युक्तगुणवैशिष्ट्यप्रशंस्य दोषमूलत्वं व्युदसं । उत्तरेऽपि नान्यस्याधिकार इत्याह—अहमिति ।
ममापि सहसा वक्तुं न शक्यमित्याह—बुद्धेति । **तीर्थी०** बुद्ध्वा वक्ष्यामि महापुरुषं निश्चित्य वक्ष्यामि । श्रूयतां प्राप्तकालोद् । तस्य
श्रवणं ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ **तनि०** इक्ष्वाकुवंशप्रभवः तपस्समासादित श्रीरङ्गनाथारधनफलतया तद्वंश एवावतीर्ण इति इक्ष्वा-
कुप्रहणम् । “वैष्णवो नः कुले जातः स नः संतारयिष्यति” इत्येकवैष्णवजनिमात्रेण तद्वंशस्य सर्वस्याप्युत्तारः । यत्र तु सर्वे दृष्टा-
राधनीकृतश्रीरङ्गनाथाः तस्य वंशस्य महत्त्वे किंवक्तव्यमिति वंशपदाभिप्रायः । वशी गुणवशीकृतसर्वजनः । **तीर्थी०** नियतात्मा
शिक्षितमनः । वशी जितेन्द्रियः ॥ ८ ॥

बुद्धिमात्रीतिमान्वाग्मी श्रीमान्शत्रुनिवर्हणः । विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥
महोरस्को महेष्वासो गूढजत्रुरिदमः । आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

वेदान्तोदिततत्तद्गुणकइति सर्वत्रतात्पर्यार्थः । आदौ-
स्वरूपनिरूपकधर्मानाह—नियतात्मेत्यादिना । निय-
तात्मा नियतस्वभावः । निर्विकारइतियावत् । “ ना-
स्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यते अपहतपाप्माविज-
रोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः ” इत्यादिश्रुतेः ।
महावीर्यः अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिकः । “ परा-
स्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच ”
इतिश्रुतेः । द्युतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवान् स्वयंप्र-
काशः ज्ञानस्वरूपइतियावत् । “ विज्ञानघनएव प्र-
ज्ञानघनः ” इतिश्रुतेः । धृतिमान् निरतिशयानन्दः ।
“ धृतिस्तुदृष्टिः संतोषः ” इतिवैजयन्ती । “ आन-
न्दोब्रह्म ” इतिश्रुतेः । सर्वजगद्गोऽस्यास्तीति वशी
सर्वस्वामीत्यर्थः । “ सर्वस्यवशी सर्वस्येशानः ”
इतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ अथ सृष्ट्युपयोगिगुणानाह—बु-
द्धिमानित्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञः । “ यः सर्वज्ञः
सर्ववित् ” इतिश्रुतेः । नीतिमान् मर्यादावान् । शु-
तिरत्र “ धातायथापूर्वमकल्पयत् । एषसेतुर्विधरण-
षालोकानामसंभेदाय ” इति । शोभनावागस्यास्तीति
वाग्मी । “ वाचोगिमितिः ” इतिग्मिनिप्रत्ययः कुत्वे-
जश्चेककृतेगकारलभात् पुनर्गकार उक्तिशोभनत्व-
ज्ञापनायेतिन्यासकारः । सर्ववेदप्रवर्तकइत्यर्थः । “यो-
ब्रह्माण्विदधातिपूर्वयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै ” इति
श्रुतिः । श्रीमान् समृद्धोभयविभूयैश्वर्यः । “ श्रीः
कान्तिसंपदोर्लक्ष्म्यां ” इतिबाणः । “ सर्वमिदमभ्या-
त्तः ” इतिश्रुतिः । शत्रून् तद्विरोधिनीनिवर्हयतिनाश-
यतीति शत्रुनिवर्हणः । बर्हहिंसायामित्यस्माद्धातोः क-
र्तरिल्युद् । “ एषभूतपतिरेषभूतपालः ” इतिश्रुतेः ।
“ अथयएपोन्तरादित्येहिरण्यः पुरुषोऽदित्ये हिरण्य-
इमश्चुर्हिरण्यकेशः आप्रणखात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथा-
कप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिताना स एषसर्व-

भ्यः पाप्मभ्यउदित उदेतिहवैसर्वेभ्यः पाप्मभ्योयएवंवे-
द ” इत्यन्तरादित्यविद्योदितसर्वज्ञसुन्दरविग्रहं दर्शय-
ति—विपुलांसइत्यादिनासार्धश्लोकद्वयेन । विपुलांसः
उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वंचमहापुरुषलक्षणमिति
सामुद्रिकोक्तं—“ कक्षःकुक्षिश्चवक्षश्चघ्राणःस्कन्धोल-
लाटिका । सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाउन्नतास्तुसुखप्रदाः ” इ-
ति । महाबाहुः दृत्तपीवरबाहुः । आयतत्वंतुवक्ष्यति
“ आजानुबाहुः ” इति । “ आजानुलंविनौबाहुवृ-
त्तपीनौमहीश्वरः ” इतिसामुद्रिकलक्षणम् । “ कंबुग्रीवः
शङ्खतुल्यकण्ठः । ” इन्दुमुखीतिवत्शाकपार्थिवावि-
त्वान्मध्यमपदलोपीसमासः । “ कंबुग्रीवश्चनृपतिर्ल-
वकणोतिभूषणः ” इतिलक्षणम् । “ रेखात्रयान्वि-
ताग्रीवाकंबुग्रीवैतिकथ्यते ” इतिहलायुधः । मह-
लौहनूयस्यासौ महाहनुः । “ स्त्रियाःपुंवत् ” इत्या-
दिनापुंवद्भावः । हनुःकपोलोपरिभागः । “ अधस्ता-
श्चिबुकंगण्डौकपोलौतत्परोहनुः ” इत्यमरः । “ मांस-
लौहनूयस्यभवतस्वीषदुन्नतौ । सनरोमृष्टमश्नातिया-
वदायुःसुखान्वितः ” इतिलक्षणम् ॥ ९ ॥ महोरस्क-
इति । महद्विशालसुरोयस्यासौमहोरस्कः । “ उरःप्र-
भृतिभ्यःकप् ” इतिकप् । लक्षणं तु “ स्थिरंविशालं
कठिनमुन्नतमांसलंसमम् । वक्षोयस्यमहीपालस्तत्समो
वामवेन्नरः ” इति । मांसलत्वंतुवक्ष्यति पीनवक्षा-
इति । महान्इष्वासोधनुयस्यासौमहेष्वासः । अनेन
तदुचितसंहननविशेषो लक्ष्यते । अतो न प्रक्रमविरोधः ।
गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वयसन्निगतास्थि-
नी यस्यासौ गूढजत्रुः । “ स्कन्धोभुजशिरोसेखी
सन्धीतस्वैवजत्रुणी ” इत्यमरः । “ विषमैर्जत्रुभिर्नि-
स्स्वातिसूक्ष्मैश्चमानवाः । उन्नतैर्भोगिनोनिर्भ्रैर्निस्स्वा-
पिनैर्नराधिपाः ” इतिलक्षणम् । अरीन्दमयतिनिवर्तय-
तीत्यरिदमः । “ संज्ञायाम्भृत्पृथुजिधारिसहितपिदमः ”

तीर्थो० बुद्धिमान् प्रशस्तधीः । बुद्धेः प्राशस्त्वंनाम “ शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानं च धीगुणः ” इत्युक्तगुणविशिष्टत्वम् । श्रीमान् सर्वातिशायिन् । “ ऋचःसामानियजुःसि साहिर्ग्रीवस्तसताम् ” इत्यु-
क्तश्रौतश्रीरत्रविवक्षिता । तिल० नीतिमान् कामन्दकादिनीतिमान् । महाबाहुः अस्त्रसुलक्षणत्वमुक्तब्राह्मे—“ शिरोललाटश्रवणे
ग्रीवा वक्षश्च हस्तथा । उदरं पाणिपादं च पृष्ठं दश महत्सुखम् ” इति । महाहनुः मांसलकपोलापरिभागः । “ पूर्णमांसलहस्तुभू-
पतिः ” इति संहिता ॥ ९ ॥ तीर्थो० अरीन्कामादीन्दमयतीति अरिदमः । तिल० निजभक्तानां अरीन्कामादीन्दमयतीति
अरिन्दमः ॥ १० ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवाञ्छुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्वश्यः समाधिमान् ।
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ॥ १२ ॥

इति ख च असंज्ञायामप्यार्षः । अरिशब्देन पाप्मावि-
वक्षितः अपहृतपाप्मेत्यर्थः । अनेनार्थविग्रहपरिग्रहो
न कर्ममूलः किन्त्वनुग्रहमूलः । “ इच्छागृहीताभि-
मनोदेहः ” इति स्मृतेः । अतो न प्रक्रमभङ्गः । जानु
ऊरुपर्व तत्पर्यन्तं विलं विबाहुः आजानुबाहुः । सुष्ठुस-
मं वृत्तं च त्वाकारं शिरो यस्यासौ सुशिराः । “ समवृत्तशि-
राश्चैव च त्वाकारशिरास्तथा । एकच्छत्रांमहींमुक्ते दीर्घ-
मायुश्च जीवति ” इति लक्षणम् । सुललाटः । लला-
टसौष्ठवं प्रोक्तम्—“ अर्धचन्द्रनिभं तुङ्गललाटं यस्य स प्र-
भुः ” इति । शोभनः विक्रमः पदविक्षेपो यस्यासौ सुवि-
क्रमः । शोभनत्वं जगज्जादितुल्यत्वम् । तथोक्तं जगद्ब्रह्म-
भायाम् “ सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयो मनुजामुने ।
सर्वत्र सुखमेधन्ते सर्वत्र जयिन् सदा ” इति ॥ १० ॥
समः नातिदीर्घो नातिह्रस्वः । तथा त्वंच तत्रैवोक्तम्—
“ षण्णवत्यङ्गुलोच्छ्रायः सार्वभौमो भवेन्नृपः ” इति ।
समानि अन्यानाधिकपरिमाणानि विभक्तानि अस्मिष्टा-
नि अङ्गानि करचरणाद्यवयवस्यस्यः समविभक्ताङ्गः ।
तानि चोक्तानि सामुद्रिकैः—“ भुवो नासापुटे नेत्रे क-
र्णावोष्ठौ चक्षुश्च कौ । कूर्परौ मणिवन्धौ च जानुनी वृषणौ
कटी । करौ पादौ स्फिचौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ”
इति । स्निग्धः स्नेहयुक्तो वर्णो यस्यस्यः स्निग्धवर्णः ।
तत्रोक्तं वररुचिना—“ नेत्रस्नेहेन सौभाग्यदन्तस्नेहेन-
भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शय्याचपादस्नेहेन वाहनम् ”
इति । प्रतापवान् तेजस्वी समुदायशोभासंपन्न इत्यर्थः ।
पीनवक्षा मांसलवक्षाः । विशाले पद्मपत्रायते अक्षि-
णीयस्यस्यः विशालाक्षः । “ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः

स्याङ्गात्—” इति षच् । अत्र सामुद्रिकम् । “ रक्तान्तैः
पद्मपत्राभैर्लोचनैः सुखभोगिनः ” इति । लक्ष्मीवान्
अवयवशोभायुक्तः शुभलक्षणः अनुक्तसकललक्ष-
णसंपन्नः ॥ ११ ॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलवि-
ग्रहशालित्वमुक्त्वाऽऽश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह—
धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य चरक्षिते ते तेन । धर्मशरणाग-
तरक्षणरूपं जानातीति धर्मज्ञः । वक्ष्यति “ मित्र-
भावेन संप्राप्तं न लजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्या-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा
यस्य सत्यसन्धः । “ प्रतिज्ञानेऽवधौ सन्धा ” इति-
वैजयन्ती । “ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वासीते सलक्ष्म-
णाम् । न हि प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ” इति ।
प्रजानां प्राणिनां हिते हितकरणे रतः तत्परः । यशस्वी
आश्रितरक्षणैककीर्तिः । “ तस्य नाम महद्यशः ” इति शु-
तेः । ज्ञानसंपन्नः “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” इत्युक्त-
रीत्या स्वरूपतः स्वभावतश्च सर्वविषयज्ञानशीलः । शुचिः
पावनः परिशुद्धो वा ऋजुरितयावत् । वश्यः वशंगतः ।
“ वशंगतः ” इति नापातनाद्यत् । आश्रितपरतन्त्र-
इत्यर्थः । समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता
तद्धान् । प्रजापतिसमः “ मध्ये विरिञ्चिगिरिशं प्रथ-
मावतारः ” इत्युक्तीत्या जगद्ब्रह्मणाय प्रजापतितुल्य-
तयाऽवतीर्णः । श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अ-
विनाभूतः । धाता पोषकः । ङुधाब्धारणपोषणयो-
रिति धातोस्तच् । रिपून् शत्रून् निषूदयति निरस्यती-
ति रिपुनिषूदनः । “ सूददीपदीक्षश्च ” इति प्रतिषे-
धस्यानित्यत्वात् “ अनुदात्ते तश्च हलादेः ” इति युच्

तीर्थी० प्रतापवान् ध्रुवगमात्रेण शत्रुहृदयविदारणेन प्रशस्तपौरुषः । तिल० स्निग्धवर्णः स्निग्धस्यामलवर्ण इत्यर्थः । “ स्निग्धे-
न्द्रनीलवर्णस्तु भोगं विन्दति पुष्कलम् ” इत्युक्तेः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीवान् ॥ ११ ॥ तीर्थी० शुचिः बाह्याभ्यन्तरशु-
द्धियुक्तः । वश्यः पित्राचार्यादि विनीतः । तिल० सत्यसन्धः सत्या अमोघासन्धा “ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति व्रतं मम ” इत्यादिरुपिणी प्रतिज्ञायस्यसः । ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः । अतएव जटाशुभं प्रति
“ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ” इत्युक्तिः संगच्छते । ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशोऽधिकारात् । विना ब्रह्मोपदेशं अनु-
त्तमलोकावाप्त्यसंभवात् । न विद्यन्ते उत्तमायेभ्यस्ते अनुत्तमाः । “ आत्मानं मानुषं मन्त्रेणामंदशरथात्मजम् ” इति वचस्तु मायामात्र-
मित्यन्यत्र विस्तृतम् । तीर्थी० श्रीमान् अखण्डितैश्वर्यसंपन्नः । रिपुनिषूदनः आश्रितजनानां यैरपि वस्तेषां नाशकः । तिल०
प्रजापतिसमः यद्यपि रामो ब्रह्मैतथापि मानुषधर्माणां शोकमोहानां मायिकानां तददर्शनेन औपाधिकभेदमादाय तत्समत्वोक्तिः ।
भार्गवलोकातिबन्धरूपा जटायुषो मोक्षप्रदानरूपात् स्नेहसहस्रवीयोध्यावासिजनस्य शरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाच्चकारणात् तत्सम-
त्वम् । सर्वथास्तत्रास्त्यैव देशेषु योग्यत्वात् ॥ १२ ॥

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ १३ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिभानवान् ॥ १४ ॥

नन्वादिपाठाद्वा ल्युः । सुषामादित्वात्पत्वं । आश्रित-
विरोधिनिरसनशीलइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथावतारैकान्-
तान्गुणानाह—रक्षितेति । लोकेसर्वभौमः स्वकीय-
जनरक्षणएवयतते । अयंतुनतथा किंतुसर्वस्यप्राणिजा-
तस्य रक्षिता । ताच्छील्येवृच् । शेषेष्टी । ननु यदिस-
र्वेषारक्षिता तर्हिदुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्य-
त्राह—धर्मस्यपरिरक्षितेति । आचरणप्रचारणाभ्यां
सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता । उच्छास्त्रप्रवर्तिनोपि चि-
कित्सकन्यायेन अनपयितेत्यर्थः । स्वस्य स्वकीयस्य
शरणागतरक्षणरूपस्यधर्मस्य विशेषधर्मस्य विशिष्य-
रक्षिता । यद्वा धर्मस्य तत्तद्गर्वाश्रमधर्मस्य समन्त-
तोरक्षिता । लोकेसर्वधर्मप्रवर्तकोपि “ धर्मोपदेशस-
मयेजनाःसर्वेपिपण्डिताः । तदनुष्ठानसमयेमुनयोपिन-
पण्डिताः ” इतिन्यायेनस्वधर्मोनुष्ठानेस्वल्लति नत-
थाऽयमित्याह । स्वस्यधर्मस्यरक्षिता स्वासाधारणस्य
क्षत्रियधर्मस्यरक्षितेत्यर्थः । लोकेसर्वरक्षकोपिकश्चित्-
स्वजनरक्षणकर्तुंनप्रगल्भते । “ दास्यमैश्वर्यभावेन
ज्ञातीनांचकरोम्यहम् । अर्धभोक्ताच भोगानां वाग्दु-
रुक्तानिचक्षमे ” इतिभगवताप्युक्तेः । तदपिकर्तुमी-
हतइत्याह—स्वजनस्यचरक्षितेति । स्वजनस्यच स्वज-
नस्यापीत्यर्थः । अनेनस्वजनरक्षणस्यदुर्घटत्वंसूचितं ।
यद्वा चत्स्वर्थः । स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषेणरक्षि-
ता । विशेषस्तु तदपराधसहिष्णुत्वं । वक्ष्यति “ मि-
त्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन । दोषोयद्यपितस्यस्या-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । यद्वा लोकेकश्चित्सर्वान्-
रक्षन् स्वजनंपीडयति । असौतु स्वजनस्यापिरक्षिते-
त्यर्थः । अथवा स्वावतारप्रयोजनमाह—रक्षितेति । गी-
तंहि “ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थायसंभवाभिम्युगेयुगे ” इति । स्वजन-
स्य स्वशेषभूतस्येतिसर्वलोकविशेषणं रक्षणहेतुसंबन्ध-
द्योतनार्थम् । रक्षिताइष्टप्रापकः । अनेन साधुपरि-
त्राणमुक्तं । चशब्दोऽन्वाचये । रक्षिताच अनिष्टनिव-
र्तकः । अनेनानुषङ्गिकदुष्कृद्विनाशोक्तः । धर्मस्यसा-
मान्यविशेषरूपस्य स्थाननमाहेतरवाक्यद्वयेन । रक्षि-

तास्वस्यधर्मस्य सीतापरिणयमुखेन स्वाश्रमोचितधर्मा-
णामनुष्ठानात् । यद्वा स्वस्यधर्मःपरत्वं तस्य रक्षिता ।
हरधनुर्भङ्गपरशुरामजयादिनाहि परत्वं स्थापितम् ।
यद्वा धर्मोधनुः । “ स्वाम्यस्वभावमुकृतोष्वस्त्रीधर्मेतुका-
मुके ” इतिवाणः । सदाधनुर्वरः । स्वजनस्यचरक्षि-
ता स्वभूतोजनः स्वजनः ज्ञानी । “ ज्ञानीत्वान्नैवमे-
मत्तं ” इतिगीतत्वात् । तस्यरक्षिता । आत्मनइवस-
र्वयोगक्षेमावहइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथास्याष्टादशवि-
द्यास्थानाभिज्ञत्वमाह—वेदेति । विदन्त्यनेनधर्मादिक-
मितिवेदः । करणेघञ् । सचतुर्विधः । ऋग्यजुस्सा-
माथर्वणभेदात् । वेदस्यकिंचित्कराणिवेदाङ्गानि । ता-
निचपद् । तथोक्तं “ शिक्षाकल्पोव्याकरणनिरुक्तंज्यो-
तिषांगतिः । छन्दसांविचितिश्रेतिषडङ्गानिप्रचक्षते ”
इति । तत्रशिक्षानाम अकारादीनांवेदवर्णानां स्थान-
करणप्रयत्नस्वरादिबोधिका । यागक्रियाक्रमोपदेशः
कल्पः । साधुशब्दव्याख्यानां व्याकरणं । “ वर्णागमो
वर्णलोपोवर्णविपर्ययः ” इत्यादिना निश्चयेनोक्तंनिरु-
क्तं । कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकंशास्त्रंज्यौतिषम् ।
छन्दसांपद्यानांशास्त्रंछन्दोविचितिः । वेदाश्चवेदाङ्गा-
निच वेदवेदाङ्गानि तेषांतत्त्वं तत्त्वार्थः तंजानातीति-
तथोक्तः । “ इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः ” इतिकप्रत्ययः ।
धनुर्वेदोनामधनुर्हस्तमुष्टिसिधितिविशेषाकर्षणविमोक्षण-
दिव्यास्त्रादिप्रयोगप्रतिपादकोग्रन्थः । चकारः इतरोपवे-
दसमुच्चयार्थः । क्षत्रियोधनुर्वेदप्रधान इतितस्यनिर्दे-
शः । तेचोपवेदाश्चत्वारः । तथाहि । “ आयुर्वेदोध-
नुर्वेदोवेदोगान्धर्वएवच । अर्थशास्त्रमितिप्रोक्तमुपवेद-
चतुष्टयम् ” इति । आयुर्वेदोवाहटं वैदिकधर्मानुष्ठान-
विरोधिरोगनिवर्तकौषधादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववे-
दोभरतशास्त्रं सामगानोपयोगि । अर्थशास्त्रं चाण-
क्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं कर्मानुष्ठानेपूययोग्यार्थसाध-
नं तेषुनिष्ठितः निष्ठावान् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञइति ।
सर्वशास्त्राणि उपात्तव्यतिरिक्तानिउपाङ्गानि गोचलीव-
र्दन्त्यायात् । “ धर्मशास्त्रंपुराणंचमीमांसाऽऽन्वीक्षिकी-
तथा । चत्वार्येतान्युपाङ्गानिशास्त्रज्ञाःसंप्रचक्षते ” इति ।

तिल० स्वजनस्य स्वभक्तजनस्य । अवश्यभाविनोप्यनिष्ठस्यनिरासपूर्वकंपरमेष्ठमोक्षदानेनरक्षिता । तच्च अंबरीषप्रह्लादद्विवादी-
नारक्षणेनप्रसिद्धमेव ॥ १३ ॥

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः । सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १५ ॥
 आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः । स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ १६ ॥

तत्रधर्मशास्त्रपूर्वकाण्डोपबृंहणं पुराणवेदान्तोपबृंहणम् ।
 न्यायसीमांसे सर्ववेदसाधारण्यौ तेषामर्थतत्वं अर्थया-
 धातम्यं निगूढाशयमित्यर्थः । तत्तज्ज्ञानातीति तथा । अ-
 ष्टादशविद्यास्थानतत्त्वज्ञइत्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थवि-
 षयेविस्मरणलेशरहितः । प्रतिभानवान् व्यवहारकाले
 श्रुतस्याश्रुतस्ववाज्ञादितिस्फुरणप्रतिभानं तद्वान् ॥ १४ ॥
 अथसर्वदासदुपास्यत्वमाह—सर्वेति । सर्वलोकाः प्रिया
 यस्यसः सर्वलोकप्रियः । सर्वेषां लोकानां प्रियः सर्वलो-
 कप्रियः । सर्वलोकप्रियत्वात्सद्भिर्भगिन्तव्यइत्यर्थः ।
 साधुः तत्कार्यसाधकः । उण्प्रत्ययः । यद्वा साधुः उचितः
 सद्भिर्भगमनोचितइत्यर्थः । “साधुस्त्रिषूचितेसौम्येसज्जने-
 वार्षावापि ” इतिवैजयन्ती । अदीनात्मा अकार्पण्या-
 त्मा । अतिगंभीरप्रकृतिरिति यावत् । विचष्टइतिवि-
 चक्षणः । नन्वादित्वात्तुल्यः “अस्युख्यनेचक्षिब्धः ख्या-
 न्नेतिवाच्यं” इतिख्याब्वादेशाभावः । विविधंवक्त्री-
 त्यर्थः । अतएवसर्वदासदुपास्यमानत्वमाह—सर्वदे-
 ति । सर्वदा अस्त्राभ्यासकालादिविषयि सद्भिः सत्पुरु-
 षैः अभिगतः परिगतः । परिवारितइत्यर्थः । कथमिव
 समुद्रः सिन्धुमिरिव नदीमिरिव । “स्त्रीनद्यानां नदीसि-
 न्धुर्देशभेदेऽनुधौगजे” इतिवैजयन्ती । सर्वदाभिगतः
 सद्भिः खुरलीकेलिश्रमविश्रान्त्येकाचिच्छायाभ्रमगाह-
 मानेरामेसन्तः सर्वे तत्तदर्थविशेषश्रवणायपरिवृत्यस्थि-
 ताइत्यर्थः । तथाचवक्ष्यति । “ज्ञानवृद्धैर्वैद्योवृद्धैः शी-
 लवृद्धैश्चसज्जनैः । कथयन्नास्तवैनित्यमस्त्रयोग्यान्तरे-
 ष्वपि ” इति । अख्योग्यः अस्त्राभ्यासः । समुद्र-

इवसिन्धुभिः । एवंसद्भिर्भगमनंनरामस्याज्ञातज्ञा-
 पनाय तस्यस्वतएवपूर्णत्वात् । किंतुस्वेषामेवापूर्वार्थवि-
 शेषलभाय गत्यन्तराभावादितिभावः । सिन्धवोहि
 स्वसत्तालभायैवसमुद्रमभियान्ति । नतुतस्यातिशया-
 पादनाय ॥ १५ ॥ एवमभिगमनहेतुभूतंसौलभ्यादि-
 कंविशदयति—आर्यइति । आर्षपूर्वाहृतावित्यस्मा-
 द्भातोः कर्मणिण्यत्प्रत्ययः । अभिगन्तुमर्हइत्यर्थः ।
 किंसतामेव नेत्याह—सर्वसमः । जातिगुणवृत्त्यादि-
 तारतम्यं विनासर्वेषामाश्रयणीयत्वेतुल्यः । अस्कादा-
 चित्कल्ंववारयत्येवकारः । चकारउक्तसमुच्चयार्थः ।
 किंचिदुपदेशाभावेऽपिसौन्दर्यादभिगन्तव्यत्वमाह—
 सदैकप्रियदर्शनइति । सदाऽनुभवेऽपि नवनवतयाभा-
 समानइत्यर्थः । अथ “इषुक्षयान्निवर्तन्तेनान्तरिक्ष-
 क्षितिक्षयात् । मतिक्षयान्निवर्तन्तेनगोविन्दगुणक्षया-
 त् ” इतिभगवद्गुणानांवर्षायुतेनापिवर्णयितुमशक्य-
 त्वेन संग्रहेणवदन्नुत्तरमुपसंहरति । सचेति । कोसल-
 स्यराज्ञोपलंखीकौसल्या । “वृद्धेत्कोसलाजादाव्य-
 ङ् ” इति व्यङ्ग्यप्रत्ययः । “यङश्चाप् ” इतिचाप् ।
 तस्याआनन्दवर्धयतीति कौसल्यानन्दवर्धनः । चश-
 ङ् एवकारार्थः । कौसल्यासुतत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववे-
 दान्तोदितसकलगुणसंपन्नः परमात्मा नतुब्रह्मादिविष्व-
 न्यतमइत्यर्थः । दशरथनन्दनइत्यनुक्तिः पुत्रलाभफल-
 स्य कौसल्ययैवलाभात् । अतएववक्ष्यति “कौसल्या
 लोकभर्तारं सुषुवेयंमनस्विनी ” इति ॥ १६ ॥

तीर्थी० साधुः अपकारिष्वपिउपकारशीलः । अदीनात्मा अतिव्यसनपरंपरायामपिअक्षुभितान्तःकरणः । विचक्षणः तत्तत्काल-
 कर्तव्यवैदिकलौकिकक्रियासुकुशलः । तनि० सिन्धुभिः अनर्गलप्रवाहाभिर्वैद्यासमुद्रोक्षोभ्यः एवजाबालिप्रभृतिभिः क्षोभितोपि
 अक्षोभ्यइतिव्यञ्जितम् । सर्वदेत्यनेन कालविशेषे एकदासिन्धुभिः परिगतः समुद्रः अयंतु सर्वदेति वैलक्षण्यंयोल्लेखते । सर्वदाभि-
 गतइत्यनेन लोकेप्रयोजनवशेनसतामभिगमनेतिःसहजलपितण्डादिकरणेतेचासह्यतायापुनर्नाभिगच्छेयुः रामस्तुनतयेतिष्वन्यते ।
 वक्ष्यतिच “नविशुल्लकथारुचिः” इति । रत्नाकराभिगतसिन्धूनांतदभिगमनदेशएवकतिपयरत्नसंबन्धः । एवं गुणाकररामसं-
 न्धादेवकतिपयगुणाः प्रकाश्यन्तइतिअभिगतपदव्यङ्ग्यं । लोके राजकुमाराः कदाचिद्विनोदार्थेएकान्तगोष्ठां शङ्कराहास्यरसविद्धिः
 परिगताभवन्ति अयंतुनतयेतिसत्पदव्यङ्ग्यम् । सिन्धुभिः समुद्रइवेति सतांप्राप्यान्तरराहिल्यरामस्यसौलभ्यं चव्यज्यते । तीर्थी०
 सर्वदेत्यनेन नदीनांसमुद्रसेवायामिवभक्तानांभगवत्सेवायांकालनियमोनास्तीत्युक्तंभवति । अभिगतइत्यनेन परमप्राप्यत्वं समुद्रइव
 सिन्धुभिरित्यनेन सतांप्राप्यान्तरराहिल्यं प्राप्तानांच सतातेनैक्यंच प्रतीयते ॥ १५ ॥ ती० आर्यः पूज्यः । सर्वसमः शत्रुमित्रोदासीने-
 षुवैषम्यरहितः । तिल० सर्वेषु सुखदुःखोदकेषु समः हर्षविषादरहितः । ति० शि (पा०) सदैवप्रियदर्शनः । सदैव सर्वावस्था-
 शु । तिल० कौसल्यानन्दवर्धनइत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिप्रत्यक्षअभिषेकोचितधर्मस्यसत्तादर्शिता ॥ १६ ॥

समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव । विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥
 कालाग्नि सदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः । धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ १८ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । ज्येष्ठं श्रेष्ठगुणैर्युक्तं प्रियं दशरथः सुतम् ॥ १९ ॥

अथास्य निस्समाभ्यधिकत्वं लुक् लोके प्रकृष्टवस्तुनां तदे-
 कैकगुणसाम्यमाह—समुद्र इवेत्यादिश्लोकद्वयेन । गां-
 भीर्येनाम स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वं । यथासमुद्रः-
 स्वान्तर्गतं तद्वादिकमप्रकाशयन्नेव वर्तते तथाऽयमपि
 स्वीयपरत्वमप्रकटयन्नेवास्तद्व्यर्थः । वक्ष्यति “आत्मा-
 नं मानुषं मन्ये” इति । धैर्येनाम शोकहेतुसद्भावेऽपि नि-
 द्रशोकत्वम् । तेन हिमवानिव हिमवत्सदृशः । “गिर-
 यो वर्षाधाराभिर्हन्यमानानां विव्यधुः । अस्मिभूयमाना-
 व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः” इति ब्रुक्तं । अत्र वस्तुतः
 समुद्रादेरुपमानत्वाभावेऽपि प्रतिपत्तुणामुपमानत्वं संभव-
 तीत्येवमुक्तं । यथा “इषु वद्रच्छतिसविता” इत्यत्र । वि-
 ष्णुनेति । वीर्ये विषये विष्णुना सदृशः । विष्णोरर्धत्वेन
 रामस्य विष्णुसादृश्यं सुवचमेव । “स उ श्रेयान् भवति
 जायमानः” इत्युक्तत्वेन तदंशस्यापितत्सदृशत्वं युक्त-
 मेव । सोमवत्प्रियदर्शनः शोकनिवृत्तिपूर्वकमाह्लादकरः
 ॥ १७ ॥ क्रोधे कालाग्नि सदृशः कालाग्नि क्रोधसमः क्रोध
 इत्यर्थः । स्वविषयापराधमेव स्वयं सहते । स्वाश्रितविषया-
 पराधकरणे तु ज्वलज्वलन इव शीतलतरेऽपि हृदये कोप-
 मावहतीत्यर्थः । जले हि कालाग्निर्वर्तते । क्षमया क्षमा-
 रूपसदृशधर्मेण पृथिवीसमः पृथिवी तु लघुक्षम इत्यर्थः ।
 स्वस्मिन्नपकारकरणे अचेतनवद्वर्तत इत्यर्थः । “न स्मर-
 त्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया” इति वक्ष्यति । त्यागे त्या-
 गविषये धनदेन कुबेरेण समः तद्वद्वातेत्यर्थः । कुबेरस्य त्या-
 गित्वं “त्यागे च धनदो यथा” इत्यादि वक्ष्यमाणवचनश-
 तसिद्धं । न च तस्य लुब्धत्वं कुतश्चित्सिद्धं । त्यागे सत्यपि ध-
 नदवदाढ्य इति व्याख्यातं तु प्रक्रमविरुद्धं । नहाढ्यत्वं क-
 श्चिद्गुणः । तथा सति लुब्धत्वमेवावस्थसिद्धं स्यात् । सत्ये-
 सत्यवचने अपरः उत्कृष्टवस्तुन्तररहितः । धर्मः धर्मदे-
 वतेव स्थितः । धर्मदेवतेव निरपायसत्यवचन इत्यर्थः ।
 सत्ये अपरो धर्म इव स्थित इति व्याख्याने प्रकृतौ तौ पर्याये-

विरोधः । तस्योत्प्रेक्षारूपत्वात् । कचिदुपमाक-
 चिदुल्लेखः कचिदुत्प्रेक्षेति विजातीयसंकर इत्यप्याहुः
 ॥ १८ ॥ एवं वेदान्तोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वश-
 क्तिवत् सर्वान्तर्यामिन् प्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्म
 किं रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरुतब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतम इति-
 वात्मीकिनावेदोपबृंहणाय पृष्ठे वेदान्तोदितगुणानां तद-
 न्येष्वसंभवात् तस्यैव संभवाच्च स एवेवान्तोदितं परं तत्त्व-
 मित्युपदिष्टं । तत्र तत्र जगत्कारणप्रकरणेषु प्रयुक्ताः स्वयं-
 भूशिवविशब्दाः सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवदपर्यवसान-
 वृत्त्यावयववृत्त्यावापरमात्मपरा इत्यप्यर्थसिद्धम् । ए-
 वं वेदान्तसारांशः संदर्शितः । ननु ब्रह्मस्वरूपमिव फल-
 स्वरूपं तदुपायस्वरूपमपि वेदार्थत्वादुपबृंहणीयं तदु-
 भयं किमिति न पृष्ठं नोपदिष्टं च । मैवं । परिपत्रच्छेलेन
 परिणा तदुभयस्वरूपमपि पृष्ठमेव । उत्तरे च “प्रजा-
 नां च हिते रतः” इत्यादि नोपायत्वं “सदैकप्रियदर्श-
 नः” इत्यादि नोपेयत्वं च तस्यैवेत्युक्तं । ननु सिद्धस्यै-
 व तस्योपायत्वे सर्वमुक्तिप्रसंग इति चेन्न । यदुपायोपे-
 याधिकारी तस्यैव फलं दिशति नानाधिकारिण इति व्यव-
 स्थापनात् । अधिकारश्च तस्याप्यपेक्षासाधनान्तरपरि-
 त्यागश्चेत्युत्तरग्रन्थे सुव्यक्तं । ननु वेदोपबृंहणमिदं रा-
 मायणमित्युक्तं धर्मोऽपि वेदार्थः सकथं नोपबृंहितः । किंचे-
 यताग्रन्थेन वेदान्तार्थ उपबृंहितः किमतः परेण ग्रन्थेन ।
 उच्यते । उक्तानुक्तोऽथ कल्याणगुणांस्तच्चरित्रनिदर्श-
 नमुखेन प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थः पूर्वभागोपबृंहणं च
 रामायणपुरुषाचारमुखेन हि सामान्यधर्मो विशेषधर्म-
 श्चोपबृंहितः । ननु तथापि कथं बालकाण्डकथानोपद-
 र्शिता । मैवं । तत्र प्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात् । न च
 साध्यत्यन्तमप्रदर्शिता । इदं बाकुवंशप्रभव इत्यवतरणं
 महावीर्य इति ताटाकाताटकेयादिवधः धनुर्वेदे च निष्ठित-
 इति कौशिकाधिगतनिखिलदिव्यास्त्रवत्त्वं श्रीमानिति-

तीर्थो० यद्यपि अयमेव रामो विष्णुः । मानुषोपाधिभेदाद्विष्णुनेति सादृश्यम् । यद्वा विष्णुना खेनैव वीर्ये सदृशः । उपमानान्तर-
 राहित्यमनेनोक्तम् । तिल० सोमवत् व्यवहारनिरीक्षणकालेऽसीम्यदर्शनः ॥ १७ ॥ तिल० क्षमया प्रतीकारसामर्थ्ये अप-
 कारसहिष्णुतया । विषमपदविवृतिः । धनं ददतीति धनदाः धनदातारः तेषां इना अधिपतयः चिन्तामणिकल्पश्च प्रथयतः
 तैः समः ॥ १८ ॥

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । यौवराज्येन संयोज्यैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥
तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकयी । पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

वैदेहीलामश्चेतिबालकाण्डकथासूचनात् । अथायोध्या-
काण्डकथाप्रस्तौति—तमेवमित्यादिना । आदौश्लोक-
द्वयमेकान्वयं । दशसु दिक्षुरथोयस्यसदशरथः । अ-
प्रतिहतरथत्वेन रामायराज्यं दत्तं । भीतिदत्तत्वाभावे-
न पुनरनादातव्यत्वमुक्तं । महीपतिः अस्वामिदत्तत्वा-
भावउच्यते । एवंदात्रदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा
संप्रदानगुणेनाप्याह—तमित्यादिना । तं प्रसिद्धं ।
एवंगुणसंपन्नं पूर्वोक्तसर्वगुणसमृद्धं । सर्वस्वस्वामिभू-
तमितियावत्सत्यपराक्रमं अमोघपराक्रमं । सर्वरक्षण-
शक्तमितियावत् । ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापिराज्याह । श्रेष्ठ-
गुणैर्युक्तं नीतिशास्त्रोक्तप्राज्ञप्ययुक्तं । सन्धिविग्रह-
यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः कामन्दको-
क्ताः । प्रियं प्रीतिविषयं । अनेन तात्कालिकप्रीतिदान-
व्यावृत्तिः । सुतं जन्मनैवराज्याह ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां
प्रजानां हितैः हितकरणैर्युक्तं । अनेन सर्वानुकूल्यमु-
क्तं । एवंभूतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया अमात्यादीनां
प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायांकाम्यचप्रत्ययः । “अ-
प्रत्ययात्” इत्यप्रत्ययः । “अजाद्यतष्टाप्” । प्री-
त्या स्वप्रीत्याच । चकारोर्थेसिद्धः । “गामभ्यं पुरुषं जग-
त्” इतिवत् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वककृतत्वादप्रत्याख्ये-
यत्वमुच्यते । “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावैर्मूलकारणे ।
छन्दः कारणगुणेषु जन्मात्मात्यादिमातृषु ” इत्युभयत्र-
वैजयन्ती । युवाचासौराजाचयुवराजः तस्यभावः क-
र्मवायौवराज्यं । ब्राह्मणादित्वात्प्यब् । तेन पितरिरा-
ज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रोयुवराजः
तस्यभावेनेत्यर्थः । संयोज्यं घटयितुं ऐच्छत् तत्संभा-
रान्समभरदित्यर्थः ॥ २० ॥ एवंपुनरादानायोग्यं
रामायराज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरभाव

कैकेय्यायाचनमाह—तस्येति । सार्धश्लोकएकान्वयः ।
अथ रामायराज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्यअभि-
षेकः कर्मविशेषः । तस्यसंभारान् उपकरणानि—“औ-
दुम्बरीसन्दी तस्यैप्रदेशमात्राः पादाः स्युः” इत्यादीनि”
“दधिमधुसर्पिरातपवर्ष्यां आपः” इत्यन्तानि ब्राह्मणो-
क्तानि दृष्ट्वा मन्थरासुखेनदर्शनइवज्ञात्वा । भार्या भर्तृयो-
ग्या ननु स्वातन्त्र्यार्हा । पूर्वपूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपक-
मन्वयं । तेन दशरथेन दत्तवरा शंभरासुरविजयका-
ले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा । याचनहे-
तुत्वेनदमुक्तं । दीव्यतीतिदेवी । पचाद्यच् । देवडिति
टिच्चेनपाठात् ङीप् । भोगोपकरणभूतेति व्यामोहमू-
लोक्तिः । कैकयी कैकयानां राजा कैकयः । “क्ष-
त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तत्स्यराजन्यपत्यवत्” इत्य-
ब् । “जनपदे लुप्” केकयस्यापत्यं स्त्रीकैकयी । “ज-
नपदशब्दात्क्षत्रियादच्” इत्यपत्यार्थेऽब् । “टिड्ढाण-
ब्—” इत्यादिनाङीप् । नन्वब्प्रत्यये “केकयमित्र-
युगलयानांयादेरियः” इतीयादेशः किंनस्यात् । उच्य-
ते । “जरायाजरसन्यतरस्याम्” इत्यतोऽन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेस्तस्यवैकल्पिकत्वात् । नचेयादेशाभावआ-
र्षइतिवाच्यं । कैकेयीकैकयीतिशब्दभेदप्रकाशिकाया-
मुक्तः । “प्राक्कैकयीतोभरतस्ततोभूत्” इतिभट्टि-
प्रयोगात् । कैकयीतिपाठेतुकेकयान्जन्मभूमिखेनाचष्ट
इतिकैकयी । तदाचष्टइतिजिज्जन्तादौणादिकेस्त्रियासि-
कारप्रत्ययेटिलोपेणिलोपेचकृते “कृदिकारादक्तिनः”
इतिष्ठीषित्याहुः । “पुंयोगादाख्यायां” इतिवाङीष्
तत्रयोगशब्देनाविशेषात् जन्यजनकभावोपिगृह्यते ।
केकयशब्दोमूलप्रकृतिरेवोपचारात्तुल्यपत्येवर्तते । शार्ङ्ग-
खादिपाठात्क्षीनितिन्यासकारः । कैकयी । एनं दश-

तिल० प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । युवराजेन हि प्रजाकृते संपादिते सति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यभ्रम-
निवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्यापि भवति ॥ २० ॥ तीर्थी० पूर्वं पुरादत्तौ वार्यस्यै इन्द्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथयुद्धकाले दशरथे परप्रयुक्तामा-
सुरीमायां धवलाह्वाख्यसुनिदत्तविधया वारयन्त्यै कैकेय्यै तुष्टेन दशरथेन दत्तं वरद्वयमिति पौराणिकी प्रसिद्धिः । तिल० कैकयी राज्ञः
कनीयसी भार्या । अत्रयथापिकेकयशब्दादपि “केकयमित्रयु-” इत्यादिनायादेरियादेशेऽगुणे आदिबृद्धौ ङीपियस्येति लोपे कैकेयिले-
व साधुः । तथापि “अपिमाधर्मं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्” इतिन्यायेन कैकयीतिप्रयोगः । पुंयोगलक्षणे ङीपि कैकयीतिपाठइत्यन्ये ।
शिरो० (पा०) अथ कैकयी । केकयस्य केकयजनपदाधिपतेः कन्या । “पुंयोगादाख्यायाम्” इति ङीष् । तत्रयोगशब्देन अविशे-
षाज्जन्यजनकभावोपिगृह्यते । कैकयीतिपाठे कंसुखमेव एकं केवलं कैकं तथापि देवादीन्प्रापयतीति कैकयी । गौरादित्वं प्रज्ञा-
दित्वं वाकल्पमिति ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥
 स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥
 तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगामह । स्नेहाद्विनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ।
 भ्रातरं दयितो भ्रातुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रथं । “ द्वितीयाटौस्वेनः ” इत्यन्वादेशेऽनादेशः । रामस्यविवासनं भरतस्याभिषेचनं च वरमयाचत अर्थितवती । याचिद्विकर्मकः ॥ २१ ॥ सइति । राजासर्वरञ्जकः । “ राजाप्रकृतिरञ्जनात् ” इतिप्रयोगात् । औणादिकः कनिनप्रत्ययः । यद्यपि “ रजकरजनरजस्सूपसंख्यानं ” इतिवचनादत्रनलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापिरजसाहचर्यादौणादिकस्यतत्रग्रहणं । स पूर्वरा-मायदन्तराज्यः । मन्त्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकप्रतिज्ञातरामाभिषेकइत्यर्थः । दशरथः । धर्मः पाशइवधर्मपाशः । “ उपमितंव्याघ्रादिभिः— ” इतिसमासः । व्याघ्रादे-राकृतिगणत्वात् । तेनसंयतः बद्धः सन् सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोः । प्रियं सुतं विवासयामा-स । “ रामोविग्रहवान्धर्मः ” इत्युक्तरीत्याप्रथमंअङ्गीकृतंपरमधर्मपरित्यज्यानन्तरंप्रवृत्तंस्त्रीविषयंशुद्रधर्ममवलंबितवानित्यर्थः । एतेन “ सांकेत्यपारिहास्यंवा स्तोभंहेलनमेववा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधविनाशनं ” “ आकुश्यपुत्रमधवान्यदजामिलोपिनारायणेति-भ्रियमाणोऽपैतिमुक्तिः । ” “ कामाद्रोप्योभयात्कंसः ” इत्येवं यथाकर्तव्यंभगवन्नामवतांमुक्तिसिद्धौ सर्वदा-रामपरायणस्यदशरथस्य कथंनमुक्तिरितिशङ्कादूरो-त्सारिता । सिद्धसाधनत्यागात्काशकुशवलंबनात् धर्म-पाशप्रतिबन्धाच्चमुक्तिप्रसङ्गाभावात् । तथाच मुमुक्षु-णादशरथवन्नवर्तितव्यमित्युक्तंभवति ॥ २२ ॥ पितृ-वचनपरिपालनमवश्यंकरतव्यमित्येतद्रामाचारमुखेनदर्शयति—सजगामेति । सरामः वीरोपि राज्यपरिपा-लनसमर्थोपि कैकेय्याःप्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशात् वचनमेवनिर्देशः आज्ञा । “ आज्ञायामपिनिर्देशः ” इतिबाणः । तस्माद्धेतोः प्रतिज्ञां कैकेयीसमक्षकृतांप्र-तिज्ञां अनुपालयन् । “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ”

इतिहेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । वक्ष्यति । “ तदब्रूहि वचनं देविराज्ञोयदमिच्छाक्षितं । करिष्येप्रतिजानेचरामो द्विर्नाभिमापते ” इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितृ-वचनपालनार्थंचेत्यर्थः । वनंदण्डकावनमुद्दिश्यज-गाम ॥ २३ ॥ “ इक्ष्वाकुवंश— ” इत्यादिना समस्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वोक्त्या परत्वमुक्तं “ तमे-वम्— ” इत्यादिनाऽभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनात् सौलभ्यमुक्तं । अथ परत्वसौलभ्यानुगुणं समा-श्रयणमाह—तंत्रजन्तमिति । यद्वा । अथसिद्धसाध-ननिष्ठैः लक्ष्मणवत्कैङ्कर्यपरैर्भवितव्यमितिव्यञ्जयन्ना-ह । तंत्रजन्तमिति सार्धश्लोकएकान्वयः । प्रीणातीति प्रियः । रामेप्रीतिमान् । “ इगुपधज्ञाप्रीकिरःकः ” इति कः । अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता । भ्राता “ भ्रातास्वा-मूर्तिरात्मनः ” इति मूर्तिभूतः । विनयसंपन्नः कैङ्कर्यहे-तुविनययुक्तः । विनयः शेषत्वज्ञानं रामकैङ्कर्यरूपा-चारोवा । “ विनयोधर्मविद्यादिशिक्षाचारप्रशान्तिषु ” इति वैजयन्ती । सुमित्रायाः आनन्दवर्धयतीति सुमि-त्रानन्दवर्धनः । “ सुष्टस्त्वंवनवासाय ” “ रामंदशरथंवि-द्विमांविद्विज्जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवींविद्विगच्छ-तातयथासुखं ” इति सुमित्रयैवोक्तत्वात् । दयितः राम-स्येष्टतमः । “ यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः ” इत्युक्तरीत्याप्रि-यतमत्वेनवरणीयइत्यर्थः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीसंपन्नो भविष्यतीतिज्ञात्वा लक्ष्मणइति वसिष्ठेनकृतनामधेयः “ सतुनागवरः श्रीमान् ” “ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् ” इत्युक्तेः । कैङ्कर्यलक्ष्मीवत्त्वं लक्ष्मणोलक्ष्मिसंपन्नइतिव-क्ष्यति । “ लक्ष्म्याअञ्च ” इतिपामादिगणसूत्रान्मत्वर्थी-योनप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । “ लक्ष्मीर्वाल्लक्ष्मणः श्रीमान् ” इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रं । भावे अणू अनुशतिकादित्वात् उभयपदवृद्धिः । रामं-विना क्षणमपिजीवनाक्षमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्य-

शिरो० धर्मस्यः पालनं तस्याशोभासिः तेनसंयतः धार्मिकशिरोमणिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ शिरो० कैकेय्याः प्रिये विवास-नेत्यत्कारणं ब्रह्मप्रार्थनास्वीकारसिद्ध्याभवितव्यं तस्माज्जातात्पितुर्वचननिर्देशाद्धेतोः प्रतिज्ञां स्वकृतप्रतिश्रवमनुपालयन्सवीरो रामोवनंजगाम ॥ २३ ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा वधूः । सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिवरेपुरे सृतं गङ्गाकुले व्यसर्जयत् ।
 गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २७ ॥

ति । “ नचसीतात्वयाहीनानाचहमपिराधव । सुहूर्त-
 मपिजीवावोजलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ” इति रामस्यलक्ष्म-
 णविरहासहस्रं सुप्राप्तत्वं । तच्चवक्ष्यति । “ नचतेनवि-
 नानिद्रालभतेपुरुषोत्तमः । मृष्टमन्नमुपानीतमभ्राति नहि
 तंविना ” इति । तदनुदर्शयन्सन् । यद्वा एवं सुभ्रा-
 तृभिर्वर्तितव्यमिति दर्शयन्निवेति गम्योत्प्रेक्षा । ब्रज-
 न्तं एकान्तेस्वामितसकलकैङ्कर्यप्रधानप्रवृत्तं भ्रातरं
 उपलक्षणमिदं । “ मातापिताचभ्राताचनिवासः शरणं
 सुहृत् । गतिर्नारायणः ” इत्युक्तसकलविधबन्धुः ।
 वक्ष्यति । “ अहंतावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्ष्ये ।
 भ्राताभर्ताचबन्धुश्च पिताचममराधवः ” इति स्नेहात्
 “ बाल्यात्प्रभृतिमुस्निग्धोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्धनः ” इ-
 त्युक्तरामभक्तैरेवेतोः अनुजगाम । “ येनयेनधाता-
 गच्छति तेन तेन सह गच्छति ” इति वदपूर्वोक्तश्चिद्वृत्ति-
 विशेषइति ऋषिर्विस्मयते हेति । “ हविस्मयेविषादे
 च ” इति बाणः । आशालेशमात्रेण स्वस्मिन्नेवाधिक-
 प्रेमाणं भगवन्तं कुत्रचिदेकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूप-
 विशिष्टविषयसकलकैङ्कर्यलाभायानुसरत्राधिकारी अ-
 त्रध्वन्यते ॥ २४ ॥ अथसीतायाः साधनदशायां पु-
 रुषकारतया फलदशायां प्राप्यतया चान्वयात् तयानि-
 त्ययोगदर्शयति—रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रामस्य अ-
 भिरामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यं भार्या हृदिसं-
 ततं भार्या । बिभर्तेः “ ऋहलोर्ण्यत् ” इति ण्यत् ।
 प्राणसमा उक्तार्थद्वयेहेतुरयं । हिता चेतनहितपरा ।
 “ मित्रमौपयिकं कर्तुं ” इत्यादि वक्ष्यति । रामहित-
 परावा । वक्ष्यति “ स्मारयेत्लान्शिक्षये ” इति ।
 जनकस्य कुले जाता आचारप्रधानेत्यर्थः । देवमायेव
 निर्मिता अमृतमथनानन्तरमसुरमोहनार्थं निर्मितावि-
 ष्णुमायेवस्थिता । “ माययामोहयित्वा तान्विष्णुः स्त्री-
 रूपमास्थितः ” इत्युक्तेः । यद्वा निर्मिता कृतमूर्तिः ।

देवमाया विष्णोराध्वर्यशक्तिरिवस्थिता । अनेन सौ-
 न्दर्यस्य पराकाष्ठोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा देव-
 माया देवस्य विष्णोर्लक्ष्मीः । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे
 “ ऋतेमायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ” इति । इवश-
 ब्दोवाक्यालंकारे एवकारार्थेवा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षण-
 संपन्ना सामुद्रिकोक्तैः सर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैः संपन्ना । ना-
 रीणामुत्तमा पूर्वोक्तसर्वप्रकारेण सर्वस्त्रीश्रेष्ठा । पुरुषो-
 त्तरामानुरूपनार्युत्तमेत्यर्थः । वधूः दशरथस्त्रुषा
 अचिरोढावा । “ अचिरोढावधूः ” इति वैजयन्ती ।
 सीता । “ सीतालाङ्गलपद्धतिः ” । तज्जन्यत्वात्तद्व्य-
 पदेशः । अनेनायोनिजत्वोक्तेः दिव्यलोकावासकालि-
 कसौन्दर्यान्वूनतोक्ता । अपिशब्देन लक्ष्मणानुगतिः स-
 मुच्चियते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टहृदय-
 तयानुगतवती । रोहिणीयथा । यथाशब्दइत्यर्थः ।
 “ यथातथैवंसांम्ये ” इत्यमरः । रोहिणीनामचन्द्र-
 स्यासाधारणपत्नी । “ वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचदिवि
 देवता । रोहिणीनविनाचन्द्रमुहूर्तमपि दृश्यते ” इति ।
 नकेवलं रामसौन्दर्याकृष्टानुगता किंतु कलङ्किनं रोहि-
 णीव पातित्रत्यस्वरूपप्रयुक्तागतेत्यर्थः । अयमर्थोऽन-
 सूयासमक्षं व्यक्तं भविष्यति ॥ २६ ॥ रामभक्त्यविशे-
 षालक्ष्मणसीतावत्पौराणामप्यनुवृत्तिदर्शयति—पौरै-
 रिति । पुरं भवाः पौराः । अनेन स्त्रीबालवृद्धाविशेषउ-
 क्तः । दूरमनुगतइत्यनेन विरहासहिष्णुलोक्त्या पौरा-
 णांपरमाभक्तिरुक्ता । “ पुनर्विचलेषमीरुत्वं परमाभ-
 क्तिरुच्यते ” इति वचनात् । पौरैरित्यनेन तदेशवास-
 एव रामभक्तिहेतुरित्युक्तं । पित्रा दशरथेन च । चश-
 ब्दोऽन्वाचये अल्पमनुगतइत्यर्थः । आद्वारं हितेनानुग-
 तं । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्यादनुगतइत्युक्तं । एवं प-
 रत्नसौलभ्ये दर्शिते । अथवात्सल्यसौशील्ये दर्शयति
 —शृङ्गिवरेपुरइति । धर्मो आश्रितवात्सल्यसौशील्ये

तीर्थो० देवमायेव सुन्दोपसुन्दमोहनार्थं देवैरुपादिता सर्वोत्तमसौन्दर्यातिलोचमेव । तिल० जनकस्य कुले अन्वये जाता ।
 यद्यप्येषा अयोनिजैव तथापि सीरध्वजस्य देवयजनलाङ्गलपद्धतौ आविर्भूतत्वादेवमुक्तिः । अंतएवाह—देवमायेवेति । सेव अ-
 चिन्त्योदयस्थितिला देवैरेव स्वकार्यसिद्ध्याकाङ्क्षिभिः निर्मिता आविर्भाविता ॥ २५ ॥

गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥

ते वनेन वनं गत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः । चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य शासनात् ॥ २९ ॥

आत्मास्वभावोयस्यसतथा । आश्रितवात्सल्यसौशी-
ल्यस्वभावोरामः । शृङ्गिबेरपुरे शृङ्गिणः कृष्णसारा-
दयः तेषांबेराणि कृत्रिमशरीराणि । “ प्रतिष्ठन्दः
प्रतिनिधिर्वैचप्रतिरूपकं ” इतिवैजयन्ती । वञ्चने-
नसजातीयभृगुप्रहृणार्थानियस्मिन् तत् शृङ्गिबेरं
तथात्वात् तदाख्येपुरेगङ्गाकूलेशृङ्गिबेरपुरसन्निहित-
गङ्गातीरइत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरत्वमात्रेणनोद्देश्यत्वं
किंतु भक्तसेवितत्वेनेत्युक्तं । “ साकाशीतिनचाकशी-
ति—” इतिवेदान्तदेशिकाद्यभियुक्तोक्तेः । निषादाः
प्रतिलोमजातिविशेषाः । “ निषादोभृगुधातीत्यात् ”
इतिवैजयन्ती । तेषामधिपतिरितिजात्यपकर्षोक्तः ।
प्रीणातीतिप्रियः तं स्वस्मिन्प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गूहृति
गोपयतिवञ्चयतिपरस्वमितिगूहः । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । तं जातितोवृत्तितोगुणतःकुलतश्चहीनम-
पि स्वस्मिन्नानुकूल्यमात्रेणादरणीयत्वमुक्तं । निषादा-
धिपतिमासाद्येत्यनेन सौशील्यमुक्तम् । महतोमन्दै-
स्सह नीरन्ध्रसंश्लेषोहि सौशील्यं । धर्मासेत्यनेन
महत्त्वमुक्तं । आसाद्येतत्राभिभिधाविनाआढाअर्था-
न्नैरन्ध्र्यमुक्तं । शृङ्गिबेरपुरेगुहमासाद्येत्यनेन दोषेपि
भोग्यत्वरूपवात्सल्यमुक्तं । सूतं सुमन्त्रं । पारंपर्येणानु-
वर्तमानमपिव्यसर्जयत् व्यसृजत् । स्वार्थेणिच् । स-
द्यःप्रसूतवत्सवात्सल्यात् पूर्ववत्संपरिहरन्त्याधेनोरि-
व वात्सल्यातिशयउक्तः ॥ २७ ॥ स्वस्मिन्नाशा-
लेशमात्रेणजनितंगूहविषयप्रेमातिशयदर्शयति—गु-
हेनेति । रामः गुहेनसहितः सन् लक्ष्मणेनसीतयाच
सहितः । गुहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्यां
निलानपायिभ्यांसाहिल्यमासीत् । ततःपूर्वसिद्धमपि
सदसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तार्थलक्ष्मणसी-
तासाहिल्यकथनं तादृशसौहार्दगुहेप्यासीदितिभावः ।
सहितःसंहितः । “ समोवाहितततयोः ” इतिमलो-
पः । सःरामः । लक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितः
प्रहितः गङ्गांतारितइत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ तेवनेनेति
श्लोकद्वयमेकान्वयं । ते रामादयस्त्रयइत्यनेन गुहनि-
वर्तनयोतितं । वनेनवनंगत्वा वनाद्वनंगत्वा । पञ्च-
म्यर्थेचृतीया हेतोचृतीयावा । अनेन नूतनवनावलोक-
नकुतूहलित्वं नगरप्रवेशस्यस्वाधिकारविरुद्धत्वं च द्यो-

त्यते । यद्वा अवनेनवनंगत्वा अन्योन्यरक्षणेनवनंगत्वे-
त्यर्थः । वक्ष्यति “ अमृतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनु-
गच्छतु । पृष्ठतोऽहंगमिष्यामिन्त्वांचसीतांचपालयन् ।
अन्योन्यस्येहनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ ” इति । यद्वा
अवनेन पितृवचनपरिपालनेनहेतुना वनंगत्वा । अव-
नेन लोकरक्षणेनहेतुनावा । रावणादिदुष्टनिवर्हणमुखे-
न लोकरक्षणार्थंहेति तेषां वनगमनं । यद्वा तेवृदेवनइ-
तिधातोर्भावेत्युद् । तेवनेन देवनेन लीलया अनाया-
सेनेत्यर्थः । भृगुयाक्रीडनेनवा । अनयैवव्युत्पत्त्या ते-
वनंपादसंचारइतिलभ्यते । सूतविसर्जनानन्तरंथाद-
वरूपपादसंचारेणवनंगत्वेत्यर्थः । यद्वा अवनेनसहव-
नंगत्वा मध्यमप्येस्थलप्रदेशंवनंगत्वेत्यर्थः । वने-
न जलेन सहितंवनं ननु मरुकान्तरामितिवार्थः ।
“ पयःक्रीलालममृतंजीवनंसुवनंवनं ” इत्यमरः ।
बहूदकाः विपुलदकाः अधिकोदकावा । “ विपु-
लानेकयोर्बहुः ” इतिवैजयन्ती । नौतार्थाइत्यर्थः ।
नदीःगङ्गा । तीर्त्वा उत्तीर्य । “ गङ्गानंदीनां ” इतिन-
दीमुख्यत्वात् निरुपपदनदीशब्देनगङ्गोच्यते । “ जा-
त्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां ” इतिबहुव-
चनं पूजायांबहुवचनंवा । “ अदितिःपाशान् ” इति-
वदवयवबहुत्वामिप्रायेणवा बहुवचनं । अत्र “ अभिहो-
त्रंजुहोति ” “ यवागूपचति ” इतिवत् अर्थक्रमेण नदी-
स्तीर्त्वावनंगत्वेतियोजनीयं । यद्वा अपूर्वकालेपिक्त्वा-
प्रत्ययः । “ आस्यंव्यादायस्वपिति ” इतिवत् । यद्यपि
“ आस्यंव्यादायस्वपिति संसील्यहसतिइत्युपसंख्यानं ”
इतिवार्तिकेस्थलद्वयमेवोपात्तं तथापिन्यासकृता “ प-
रावरयोगेच ” इतिपूर्वसूत्रे चकारात् सर्वत्रायंप्र-
योगःसंभवतीत्युक्तं । यद्वा तेवनेनेत्यनेन गङ्गातरणम-
र्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदीः गङ्गा-
यमुनामन्दाकिनीः । मन्दाकिनीनाम चित्रकूट-
परिसरेपरिसरन्तीस्रवन्ती । सौकर्याययुगपदुक्तं ।
यद्वा पूर्वार्थेसरामोलक्ष्मणेनसीतयाचसहगुहेनहितः
प्रहितः । सीतालक्ष्मणरामाःगुहेनगङ्गांतारिताइत्यर्थः ।
अतः पादसंचारेणवनगमनमत्रोक्तम् ॥ २९ ॥
भरद्वाजस्यशासनात् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरण-
शीलोभरद्वाजः । इत्थनिरुक्तमृगारण्यके । “ एषएव-

रम्यमावसथं कृत्वा रममाणा वने त्रयः । देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्मुखम् ॥ ३० ॥

चित्रकूटं गते रामे पुत्रशोकातुरस्तथा । राजा दशरथः स्वर्गं जगाम विलपन्मुतम् ॥ ३१ ॥

मृते तु तस्मिन्भरतो वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः । नियुज्यमानो राज्ञाय नैच्छद्वाज्यं महाबलः ॥ ३२ ॥

विभ्रद्वाजः प्रजावैवाजः ता एष विभर्ति यद्विभर्ति तस्माद्भ्रद्वाज इत्याचक्षते ॥ इति । यद्वा वाजं रेतः वाजकरणमित्यादौ तथाप्रयोगात् । विभ्रद्वाजं भ्रद्वाजः । नित्यब्रह्मचारीत्यर्थः । “भ्रद्वाजो ह्यत्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास” इति श्रुतेः । तस्मिन्शासनात् नित्यमनात् चित्रकूटे भवद्भिः स्थातव्यं तस्यायमेव मार्ग इत्येवंरूपात् । अनुसदृशं । “पश्चात्साहस्ययोरनु” इत्यमरः । राजकुमाराणां स्वेष्टासुचितमित्यर्थः । “सुभगाश्चित्रकूटोसौ गिरिराजोपमो गिरिः । यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने” इति वक्ष्यति । पश्चाद्वागेवा चित्राणि । आश्चर्यावहानि कूटानि शिखराणि यस्यासौ चित्रकूटः तं । “आश्चर्याल्लययोश्चित्र” इत्यमरः । प्राप्य भत्वा रम्यं रमणीयं जलरामणीयकथलरामणीयकादियुक्तं आवसथं पर्णीशालारूपगृहं । “धिष्यसोको निवसन् स्थानावसथवास्तुच” इत्यमरः । कृत्वा निर्माच । अत्र पर्णीशालानिर्माणे लक्ष्मणस्य साक्षात्कर्तृत्वं । इतरयोस्तु उचितदेशप्रदर्शनादिना प्रयोजककर्तृत्वं । “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले” इत्यत्र सूत्रे गृहैकत्वबुद्ध्ययगतत्वेन द्वित्वस्याविवक्षितत्वादेकक्रियास्वपि क्त्वाप्रत्ययसंभवतीति न्यासकारोक्तेः क्त्वाप्रत्ययबाहुल्यं । तत्र वने चित्रकूटोपान्तवने । रममाणः लीलारसमनुभवन्तः सन्तः । सीतारामयोः पुष्पापचयसलिलक्रीडादिकरतिः । “वैदेहि रमसे कश्चिच्चित्रकूटे मया सह । पश्यन्तीति विधान्मावान्मनोवाक्कायसंयुताम्” इति हि वक्ष्यति । लक्ष्मणस्य तु विशिष्टविषयकैङ्कर्यलभजाप्रीतिः । वक्ष्यति । “भवास्तु सह वैदेहा गिरिसानुपुरं स्थते । अहं सर्वैकरिष्यामि जगत्तः स्वपतञ्जते” इति । त्रयोरममाणा इत्यनेनानन्दहेतुभेदेऽपि आनन्दशोतेतौल्यमुच्यते । “परमं साम्यमुपैति” “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” इति वत् । रममाणा इति वर्तमाननिर्देशेन नैरन्तर्यमुक्तं । वर्तमानार्थकस्याप्यस्य न्यवसन्निति भूतप्रत्ययान्तविशेषणत्वं “धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इत्यनुशासनात् “अग्निष्टोमयाजी पुत्रस्ते भविता” इति वत्संभवति । अतएव देवगन्धर्वसंकाशाः सन्तः । देवगन्ध-

र्वामनुष्यगन्धर्वेभ्योऽधिकानन्दाः । यद्वा देवीचदेवश्चदेवौ लक्ष्मीनारायणौ । “पुमान्निष्ठाया” इत्येकशेषः । गानं धारयतीति गन्धर्वः । “एतत्सामगायन्नास्ते” इत्युक्तं सर्वदा सामगानपरोमुक्तः । देवौ च गन्धर्वश्च देवगन्धर्वाः । तत्सदृशाः देवगन्धर्वसंकाशाः । निभान्तिवाट्टकपदभूता एव सन्तः सदृशवचनाः । तथाहामरः । “स्युरुत्तरपदेवमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः” इति । ते तएव सन्तः साक्रेतवासिन एव सन्तः । सुखं न्यवसन् । वक्ष्यति “सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीचतमा ल्यवती सुतीर्थी । ननन्द रामो मृगपश्चिजुष्टां जहौ चतुःखंपुरविप्रवासात्” इति । यद्वा तएव सन्तः वनवासिन एव सन्तः । नागरिका अपि चिरं वनचरा इवावसन्तित्यर्थः । सुखलान्यादिभिस्तेषां वैदेशिकत्वं गन्धोपि नाज्ञायतेति भावः । सुखं यथाभवति तथा न्यवसन् । कदाचिद्विपुः खल्लोपि नान्वभावीत्यर्थः । अत्र क्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयप्रयोग इत्यप्याहुः । तेतीर्त्वाजम्भुरिति क्रियापदमध्याह्नके चिद्योजयन्ति । अत्र देवगन्धर्वसंकाशा इति पदगतो नोपमालंकारेण किंचिद्वस्तु ध्वन्यते । यस्मात्तत्स्वरूपज्ञानपूर्वकं भगवत्यनुरक्तो भवति तं भगवान् देव्यासमागम्य दिव्यं विमानमारोप्य अतिवाहिकगणैः सत्कार्यं विरजांतीतीति त्यक्तान्तरासाद्य अमानवेनानुज्ञाप्य दिव्यलोके महामणिमण्डपमुपेत्य दिव्यसिंहासनारूढः श्रियासहमोदमानस्तद्विचितसर्वदेशसर्वकालसर्ववस्थोचितसकलविधकैङ्कर्योन्मैस्वानन्दसममानन्दद्वलातेन सह यावत्कालमासति ॥ ३० ॥ एवं लक्ष्मणस्य भगवच्छेषत्ववृत्तिप्रतिपाद्यभरतस्य परतन्त्र्यवृत्तिर्दर्शयति—मृते तु तस्मिन्निजादिना । तदुपोद्घातत्वेनाह—चित्रेति । रामे चित्रकूटं तथा उक्तप्रकारेण गते सति । दशरथो राजा । पुत्रशोकेन पुत्रादर्शनजदुःखेनातुरः पीडितः सन् । सुतमुद्दिश्य हासुतेत्येवं विलपन् प्रलापं कुर्वन् । स्वर्गजगाम ॥ ३१ ॥ तस्मिन् दशरथे मृते सति । स्वर्गप्राप्तिरपि न श्वरत्वेनानुपादेयेति मृते इत्युक्तं । महाबलः राज्ञ्यभरणसमर्थः । अतएव भरतः “भरत इति राज-

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥

गत्वा तु सुमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्वातरं राममार्थभावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोपि प्रमोदारः सुमुखः सुमहायशः ।

न चैच्छत्पितुरादेशाद्राज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनःपुनः । निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥

स्यभरणात्” इत्युक्तरीत्या भावज्ञेनवसिष्ठेनभरतइति-
कृतनामा । वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिभिर्ब्राह्मणैः ।
राज्याय राज्यं कर्तुं नियुज्यमानः । “क्रियार्थोपपदस्य
चकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । राज्यं राजत्वं ।
“येचाभावकर्मणोः” इतिप्रतिषेधादनोनप्रकृतिभावः ।
नैच्छत् नाभ्यलषत् । महाबलइत्यनेन सत्यामेवशक्तौ
स्वरूपविरुद्धत्वाद्वाज्यंनान्नीचकारेत्यवगम्यते । अत-
एववक्ष्यति “राज्यं चाहं चरामस्यधर्मवक्तुमिहाहंसि ।
विललापसभामध्येजगह्वंचपुरोहितं । कथं दशराजाज्जा-
तोभवेद्राज्यापहारकः” इति ॥ ३२ ॥ सजगामेत्यर्थ-
मेकंवाक्यं । वीर्येणयुक्तोवीरः । वीर्यमत्र शत्रुभूतरा-
गादिजेतृत्वं विषयानाकृष्टचित्तइत्यर्थः । यद्वा “एभि-
श्चसचिवैःसार्धंशिरसायाचितोमया । भ्रातुःशिष्य-
स्यदासस्यप्रसादं कर्तुमर्हसि” इत्युक्तरीत्या चतुरङ्गव-
लसहितः सभरतः रामपादप्रसादकः । पादशब्दः
पूज्यवाची । “पूज्येत्पादनामाङ्कः” इत्यमरशेषः ।
प्रसादकः “तुमुन्वुलौक्रियायांक्रियार्थायां” इति
एवुल । पूज्यंरामंप्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचर-
णयोःप्रसादकः रामस्यैवप्रसाद्यत्वेपिपादयोःप्रसाद्य-
त्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानंद्रष्टुमि-
तिवक्तव्येराजपादौद्रष्टुमितिहिश्रुत्यजनोव्यवहरति ।
वनंजगाम प्राप । वस्तुतो रामस्यकोपाभावेपि भरता-
यराज्यं दत्तमितिबुद्धिनिवर्तयितुमित्यर्थः । “पूजिता
मामिकांमातादत्तंराज्यमिदंमम । तद्ददामिपुनस्तुभ्यं
यथात्वमददामम्” इत्युत्तरत्रापिवक्ष्यति ॥ ३३ ॥
अत्र सइत्यनुपज्यते । सआर्यभावपुरस्कृतः पुरस्कृतः
आर्यभावःयेनसः । आहिताभ्यादित्वात् परनिपातः ।
यद्वा आर्यभावेन स्वस्वार्थभावेन पुरस्कृतः पूजितः
उचितमनेनक्रियतइतिश्लाघितइत्यर्थः । “पूजितःस्या-
त्पुरस्कृतः” इतिबाणः । तथाविधःसन् । सुमहान्
आत्मानन्तःकरणंयस्यतं सुमहात्मानं स्वतःप्रसन्नहृद-

यमित्यर्थः । सत्यपराक्रमं सत्येपराक्रमोऽप्रच्युतत्वं यस्य
तं रामं । गत्वातु प्राप्य तुविशेषोक्तिः । तस्याग्नेस्थि-
तिरेवालंयाचनमतिरिच्यतइतिभावः । भ्रातरं रामं ।
अयाचत् प्रार्थयामास । स्वामीष्टमितिशेषः । याचेर्द्वि-
कर्मकत्वात्स्वरितेत्त्वादुभयपदी । क्रियाभेदाद्रामश-
ब्दस्य नपुनरुक्तता ॥ ३४ ॥ स्वामीष्टमेवाह—त्वमेवेति ।
धर्मज्ञः ज्येष्ठेविद्यमाने नकनिष्ठोराज्यमर्हतीतिधर्मं
जानन् त्वमेवराजानान्यइतिरामंवचोब्रवीत् । “अक-
थितंच” इतिद्विकर्मकत्वं । ननुभरतकृतांप्रपत्तिःकु-
तोनाफलत् अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ।
नाद्यः । अपेक्षातिरिक्तस्याभावात् । नान्यः । तस्य
सर्वगुणपरिपूर्णत्वादित्याशङ्क्यप्रबलप्रतिबन्धकस्यप्रार-
ब्धस्यसद्भावान्नसाफल्येत्याह—रामोपीति । अपि-
शब्दः प्रतिविशेषणमन्वेति । रामोपि रमयतीतिव्यु-
त्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितचित्तरञ्जनस्वभावोपि ।
परमोदारोपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोपि । “यआत्म-
दाबलदा” इति श्रुतेः । सुमुखोपि अर्थिजनलाभेनप्र-
सन्नसुखोपि । सुमहायशापि “नह्यार्थिनःकार्य-
वशादुपेताःककुत्स्थवंशेविमुखाःप्रयान्ति” इतिविष्णु-
पुराणोक्तरीत्या महाकीर्तिरपि । महाबलोपि आश्रित-
मनोरथपूरणेनिपुणोपि । रामः पितुरादेशात् बलव-
त्प्रतिबन्धकात् । नैच्छत् । चकारात्तद्वसानेत्यैच्छ-
दित्यर्थः । आदेशोऽनियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्ते-
र्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकानिवृत्ति फल-
प्रतिनिधिदिशतिस्मेत्याह—पादुकेचेति । चत्स्वर्थः ।
किंतु भरताग्रजः फलप्रदानोचितसंबन्धशीलः । रा-
ज्याय राज्यं कर्तुं । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्था-
निनः” इतिचतुर्थी । अस्य भरतस्य पादुके न्यासं
स्वप्रतिनिधिं दत्त्वा रामपादुकेराज्यंकुरुतः अहंतयोःप-
रिचारकइतिभावयेति दत्त्वैत्यर्थः । पुनःपुनर्भरतंतस्मा-
देशान्निवर्तयामास । पुनःपुनरित्यनेन भरतस्य राम-

तीर्थी० रामं अभिरामम् ॥ ३४ ॥ कतकम् सुमहायशः प्रतिज्ञापालनजन्यशोभन्नभियानैच्छत् ॥ ३५ ॥ तीर्थी०
अहत्यादृष्टवैभवापदस्तुष्टपादुके न्यासरूपेणदत्त्वा । तिल० राज्याय राज्यलक्षणसामर्थ्यैर्लभयितुम् ॥ ३६ ॥

स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्राक्ष्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥

गते तु भरते श्रीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च

तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ॥ ३८ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह ।

सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

विरहासहिष्णुत्वंद्योयते । स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनरूपत्वाभावात् नचतुर्थी । किंतु संबन्धसा-
मान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ अथप्रपन्नस्य यावत्पारवन्धनि-
वृत्ति शेषिणि वृत्तिर्दर्शयन्नाह—सं इति । समरतःकामं
रामकैङ्कर्यमनोरथमप्राप्यैव । रामपादौ रामस्यपादुके ।
पादशब्दः पादुकोपलक्षकः । उपस्पृशन् प्रत्यहंसेव-
मानःसन् । रामागमनकाङ्क्षया कदारामआगमिष्य-
तीतिप्रत्याशया । चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्य
कदारामकैङ्कर्यलप्यइतिमनोरथमभिवर्धयन्नित्यर्थः ।
रामरहिततन्निवासस्यातिदुःखावहतयाऽयोध्याविहा-
य । नन्दिग्रामे नन्दिग्रामालयेअयोध्यासन्निहितेकुत्र-
चित्ग्रामे । राज्यमकरोत् तदाज्ञाकैङ्कर्यमकरोत् ।
परस्मैपदेन स्वस्यतस्मिन्फलत्वनिवृत्तिरवगम्यते ॥ ३७ ॥
अयोध्याकाण्डप्रतिपाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिनिग-
मयन्नुत्तरकाण्डार्थप्रस्तौति—गतेत्विति । अत्रार्धत्रयमे-
कंवाक्यं । भरते गतेतुविशेषोस्तीतितमेवाह । श्रीमान्
प्रतिज्ञाभङ्गभयजनितविषादविगमादुत्पन्नकान्तिविशेषः ।
सत्यसन्धः भरतनिर्बन्धेनाप्यविचाल्यप्रतिज्ञः ।
“सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा” इत्यमरः । जितेन्द्रियः मातृ-
भरतादिप्रार्थनाव्याजेसत्यपिराज्यभोगलौल्यरहितः ।
रामः । नगरेभवोनागरः । “तत्रभवः” इत्यण् । तस्य
जनस्य । तत्र चित्रकूटे । पुनरागमनमालक्ष्य आलो-
च्य । चकाराटपिविकारदर्शनाच्च तत्पदेशविहाय ।
एकाग्रः पितृवचनपालनेदत्तावधानः विरोधिभूयिष्ठ-
देशत्वेन सावधानोवा । दण्डकान्प्रविवेश । हेति
विषादे । “एकसर्गोनन्यवृत्तिरेकाग्रैकायनावपि” इति-
वैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्चप्रवेशोर्थेसिद्धः । दण्ड-

कस्यराज्ञोजनपदोदण्डकः “तस्यनिवासः” इत्यण् ।
जनपदेऽलुप्” इति लुप् । शुकशापेन वनतांप्राप्तः ।
कुत्सायांकन् । अवान्तरवनबहुत्वाद्बहुवचनं । वक्ष्य-
त्युत्तरकाण्डे । “शमोब्रह्मर्षिणातेनपुरावैदण्डकोहृतः ।
ततःप्रभृतिकाकुत्स्थदण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः
स्थितायत्रजनस्थानमतोऽभवत्” इति । दण्डकामि-
तिपाठे दण्डकोनामराजाऽस्यामटव्यामस्तीतिदण्डका
“अर्शआदिभ्योच्” इत्यच्प्रत्ययः । ततष्टाप् क्षिपकादि-
त्वान्नेत्वं ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तसंग्रहेण
पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः शेषभूतस्यशेषि-
विषयकैङ्कर्यवृत्तिः प्रपन्नस्यभगवत्पारतन्त्र्यचप्रदर्शितं ।
शत्रुघ्नवृत्तान्तप्रदर्शनेन तस्यभागवत्पारतन्त्र्यचसूचितं ।
अथब्राह्मणेषुविशिष्य सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरं आ-
रण्यकाण्डवृत्तान्तसंगृह्णाति—प्रविश्येत्यादिना । रामो-
महारण्यंदण्डकारण्यं । प्रविश्य । तुविशेषोक्ति त-
माह । राजीवलोचनः अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकन-
जनितकुतूहलेनविकसितनयनारविन्दःसन् । तेनैवो-
त्साहेन विराधंराक्षसंहत्वा“रिक्हस्तेननोपेयाद्राजानं
दैवतंगुरुं” इतिस्मरणात् तद्धननसुपहारीकृत्य शरभङ्गं
ददर्श । हैलैतिह्वे । तदनुज्ञया सुतीक्ष्णं चापीलोकनि-
पातः समुच्चयार्थकः । अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरंचददर्श ।
तथेति समुच्चये । अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः । तदुक्तं
सनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन । “यवीयानेपमेभ्राता
सुदर्शनइतिस्मृतः” इति । कुंभसंभवस्यागस्त्यस्यभ्राता
सहपोषणादिति बोध्यं । अगस्त्यंच अगस्त्यभ्रातरं
इत्यत्रसन्धिकार्याभावोवाक्येसंहितायामनित्यत्वात् ।
तथोक्तं । “संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः ।
नित्यासमासेवाक्येतुसाविबक्षामपेक्षते” इति ॥ ३९ ॥

तीर्थी० कामं अभिषेकार्थं रामप्रत्यानयनलक्षणमनोरथम् । **विषम०** एवंलक्षणस्य भरतस्य च क्रमेणश्रीरामकैङ्कर्यं तत्पारत-
न्त्र्यचप्रदर्शितम् । शत्रुघ्नवृत्तान्तप्रदर्शनेनतत्समागवत्पारतन्त्र्यसूचितम् ॥ ३७ ॥ **तिल०** आलक्ष्य संभाष्य तेषां प्रतिनिवर्तन-
प्रयासात् वरमितोपिदूरगमनमिति संचिन्त्येतियावत् । **शिरो०** एकां सुख्यां समाधिकरहितां अश्वं गतिं रातिददातीति एकाग्रः
परमसुखार्थदाता ॥ ३८ ॥ **तीर्थी०** राजीवलोचनविशेषणं रामस्यमहावनप्रवेशसंभावित्राक्षसयुद्धाजितं हर्षयोजयति ॥ ३९ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जग्राहैन्द्रं शरासनम् । खल्वं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४० ॥

वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधायासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामशिकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्येति । अत्ररामइत्यनुपज्यते । रामः परमप्री-
तः सन् जगदेकवीर्यस्वस्यसदृशायुधजाललाभात्भृ-
शंसंतुष्टः सन् । अगस्त्यवचनादेव नतुस्वाभ्यर्थनात् ।
ऐन्द्रं इन्द्रेणदत्तं । “तस्येदं” इति संबन्धसामान्येऽण् ।
“दत्तोमममहेन्द्रेण” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । इदंशरा-
सनादित्रयसाधारणविशेषणं । शराअस्यन्ते क्षिप्य-
न्तेऽनेनेतिशरासनं धनुः । तच्च खल्वं च । अक्षयसा-
यकौ समरसीभ्रिसहस्रोविनियोगेऽप्यक्षयशरौ । तूणी
निषङ्गौ । जग्राह स्वीकृतवान् । वचनाजप्राहेत्यनेन
खड्गादिकमगस्त्योनस्पृष्टवान् किंतु निर्दिष्टवानित्युच्यते
॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरसनानुकूल्यदर्शनलब्धाव-
सरमुनिजनाभ्यर्थनमाह—वसतइति । वने शरभङ्ग-
वने । तस्यवसतः तस्मिन्वसतीत्यर्थः । “षष्ठीच”
इति योगविभागात् “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थे षष्ठी । यद्वा षष्ठ्यर्थसंबन्धसामान्यस्य उक्त-
विशेषेपर्यवसानं । “शरभङ्गाश्रमेराममभिजग्मुश्च
तापसाः” इतिवक्ष्यमाणत्वाच्छरभङ्गवनेइतिसिद्धं ।
सर्वे वैखानसवाल्खिल्यादयः । ऋषयः शरभङ्गाश्र-
मवासिनः । वनचरैः चित्रकूटपंपावनप्रभृतिवनवा-
सिभिः सह । वक्ष्यति “पंपावननिवासानामनुमन्दा-
किनीमपि । चित्रकूटालयानांचक्रियतेकदंनमहत्”
इति । यद्वा वनचरैः सह वनेवसतस्तस्य । “षष्ठीचा-
नादरे” इत्यनादरेषष्ठी । “सविशेषणेहि—” इति-
न्यायेन तस्यवनेवासमनादृत्येत्यर्थः । वक्ष्यतिहि “ते
वर्यंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवनस्थो
वाल्मेनोराजाजनेश्वरः” इति । यद्वा वनेवसतस्तस्य

समीपमित्युपसर्कार्यं । आसुराणि असुरप्रकृतीनिरक्षां-
सि । अनेन “विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः”
इत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः । यद्वा असुराश्चरक्षांसिचे-
तिद्वन्द्वः । असुराः कबन्धादयः । तत्रदनुशब्दप्रयो-
गात् । यद्वा असून्प्राणान्प्रान्ति गृह्णन्तिइत्यसुराणि ।
असुराणिच तानिरक्षांसिचेतिकर्मधारयः । तेषां वधाय
वधंकारयितुं । प्रार्थयितुंवा । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्म-
णिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । अभ्यागमन् अमिमुख-
तयाआगताः । नह्यामिमुख्यादन्यत् शरणागतिर्ना-
मास्ति । “सत्सुकार्यवतांपुंसामलमेवाप्रतःस्थितिः” ।
यद्वा असुररक्षसांवेनवसतस्तस्य असुररक्षसांवधाया-
भ्यागमन्त्रित्युभयत्राप्यन्वयः काकाक्षिन्यायात् म-
ध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनांदुर्दृशामालोक्यत-
द्विरोधिनिरसनंप्रतिज्ञातमित्याह—सइति । सरामः ।
राक्षसानांवने दण्डकारण्ये । तेषां ऋषीणां । तथाप्र-
तिशुश्राव यथातैरार्थतं तथाप्रतिज्ञादित्यर्थः । “आश्र-
वसंगरसन्धाःप्रतिश्रवःसंश्रवःप्रतिज्ञाच” इतिहलायु-
धः ॥ ४२ ॥ मुनिमिरार्थतोरामेणप्रतिज्ञातश्चकार्थ
इत्यत्राह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेणप्रतिज्ञातोर्थस्तु ।
अभिकल्पानां ईषड्यून्ममिसादृश्यंप्राप्तानां । “ईषद-
समाप्तौकल्पन्देइयदेशीयरः” इतिकल्पप्रत्ययः । अत-
एवदण्डकारण्यवासिनामृषीणां । चतुर्थ्यर्थेऽषष्ठी । संय-
ति युद्धे । “समुदायःस्त्रियांसंयत्समित्याजिसमिद्युधः”
इत्यमरः । रक्षसांवधः । “कर्तृकर्मणोःकृति” इति
कर्मण्यर्थेऽषष्ठी । प्रतिज्ञातंत्वितिपठे सामान्येनपुंसकं ।

तीर्थी० इन्द्रः परमेश्वरोविष्णुः तस्येदमेन्द्रं । निजायुधलाभात्परमप्रीतः । तिल० पूर्वं भार्गवंजित्वा ततः प्राप्त्येदंविष्णुवंधनु-
र्भगवतारामेणवरुणेन्यस्तं तदइन्द्रेणवरुणादानीय अगस्त्येस्थापितमित्येवप्रारण्यकाण्डेऽस्फुटीभविष्यति ॥ ४० ॥ तीर्थी० वनेव-
सतइत्यनादरेषष्ठी । हिंसानहंरामस्यतापसरूपेणावस्थानंअनाहल्य । अभ्यागमन् सर्वैश्वरोर्यदुष्टान्संहस्यअस्मात्रक्षिप्यतीतिनिश्चयरा-
घवंशरणमाताहाइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तीर्थी० सः रामः । राक्षसानांवने राक्षसावासमृतेवने । तेषां ऋषीणां । तथा प्रार्थनावचनं ।
प्रतिशुश्राव अङ्गीचकारेत्यर्थः । शिरो० (पा०) राक्षसानांतदावने । तदा तस्मिन्काले । अवनेसर्वैरक्षणेप्रद्वतः सरसुनाथः ।
राक्षसानांसंबन्धि तेषामृषीणांप्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अङ्गीचकार । यद्वा तेषामृषीणां प्रति प्रत्येतिप्रत्याययतिबोधयत्यर्थमिति
वचनं । प्रतिपूर्वेकेषुधातुप्रकृतिक्विवन्तप्रयोगः । नपुंसकलाङ्गस्त्वत्वं । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वानुगुणभावः । गत्यर्थकदीर्घप्रकृतिक्-
क्विवन्तोवा । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वं प्रतिद्वमेव । अतएवानेनप्रतिज्ञातश्चेत्यस्यनपौनरुक्त्यम् । अन्यथा प्रतिपूर्वैकधुधातोः प्रतिज्ञा-
र्थकत्वेन तदुपपादइत्यात् ॥ ४२ ॥ तिल० अभिकल्पानां ऋषीणां संनिधामितिशेषः । अपेक्षितइतिवा शेषः ॥ ४३ ॥

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यादुद्युक्तान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ।

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥

वने तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४६ ॥

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन ते ॥ ४८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालचोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याश्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥

तेन मायाविना दूरमपवाह्य नृपात्मजौ । जहार भार्यां रामस्य गुप्त्रं हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥

प्रतिज्ञातंवस्तु वधइत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अथप्रतिज्ञानिर्वा-
ह्वीजमुपक्षिपति—तेनेति । तत्रैव जनस्थाने । वसता
तेन रामेण । जनस्थानेनिवसतीति जनस्थाननिवा-
सिनी । “सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये” इतिणिनिः ।
कामेनेच्छया रूपमस्याअस्तीति कामरूपिणी । शूर्प-
णखानखायस्याःसा शूर्पणखा । “पूर्वपदात्संज्ञा-
ग्रामाः” इतिणत्वं । “नखसुखात्संज्ञायां” इतिङी-
ष्प्रतिषेधः । शूर्पणखाख्याराक्षसी । विरूपिता कर्णना-
सिकाछेदेतच्चैरूप्यप्रापिता । “रामस्यदक्षिणोबाहुः”
इतिरक्षमणस्यरामबाहुत्वात् रामस्यविरूपकरणकर्तृ-
त्वोक्तिः । शूर्पणखीतिपाठे नसासंज्ञा ॥ ४४ ॥ तत-
इत्याविसार्धश्लोक एकंवाक्यम् । ततः शूर्पणखैरू-
प्यकरणानन्तरं । शूर्पणखावाक्यात्तुद्युक्तान् युद्धार्थं
संनद्धान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकप्रधान-
राक्षसान् । तेष्वपिप्रधानं । खरं त्रिशिरसंचैव दूषणंचैव
राक्षसम् । चैवेतिनिपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः ।
तेषां पूर्वोक्तानाराक्षसानां खरादीनांच । पदानुगान्
अनुचरांश्च । रणे युद्धे । निजघान हतवान् । यद्वा खरा-
दीन् तेषांपदानुगान्सर्वराक्षसांश्च निजघानेतियोजना
॥ ४५ ॥ हतान्राक्षसान्परिसंचष्टे—वनइति । तस्मि-
न्वनेनिवसतारामेणेत्यनेनासहायत्वंदर्शितं । जनस्थान-
निवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिथोरत्वमुक्तं । रक्ष-
सांचतुर्दशसहस्राणीतिवैयौगपद्यमुक्तं । निहतानीति-
निश्शेषत्वमुच्यते । सहस्राणीतिसंख्यासंख्येययोरभे-
देननिर्देशः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकानि सैन्यानिवा
॥ ४६ ॥ एवमारमस्यसत्यप्रतिज्ञत्वेदर्शिते सीतायाःपुरु-
षकारत्वंकुंवीजमुपक्षिपति—ततइति । ततः खरा-

दिवधानन्तरं । ज्ञातिवधं खरवधं । खरस्यज्ञातित्वं
स्वमातृष्वसुविश्रवसोजातत्वादित्यारण्यपर्वणिष्यक्तम् ।
श्रुत्वा अकंपनशूर्पणखामुखेनज्ञात्वा । रावणः रौतिरा-
वयतीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे । “यस्मा-
ल्लोकत्रयंहेतद्रावितंभयमागतं । तस्मात्त्वरवणोनाम
नाम्नाराजन्मविष्यसि” इति । यद्वा विश्रवसोपत्यं-
रावणः । शिवादिगणे “विश्रवसो विश्रवणरवण”
इतिपाठात् रवणोदेशःअणच् । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधे-
नमूर्च्छितःमूढः । “मूर्च्छितौमूढसोच्छ्रायौ” इतिवैज-
यन्ती । नचायंप्रत्ययौमूर्च्छतेर्निष्ठा मूर्तइतिवद्रूपत्वात् ।
किंतुमूर्च्छास्यसंजातेतिमूर्च्छितः तारकादित्वादितच् ।
मारीचनाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ ४७ ॥ अत्र
अन्ते इतिकरणद्वष्टव्यं । सरावणः । हेरावण । ते
तेन बलवता खरादिषुदृष्टापदानवताबलीयसा । रामे-
ण । विरोधोनाक्षमः नयुक्तः । “क्षमस्त्रिपुहितेयोग्ये
युक्तेक्षतेपटावपि” इतिशब्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो
सुहृर्मुहुःवार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ रावणःकालचो-
दितः कालेनमृत्युना प्रेरितःसन् । तद्वाक्यं मारीच-
वाक्यं अनादृत्य । सहमारीचः मारीचसहितः ।
“तेनसहेतितुल्ययोगे” इतिसमासः । “वोपसर्जनस्य”
इतिसहशब्दस्य सभावाभावः । तदा तस्मिन्नेवकाले ।
तस्य खरदूषणादिहन्त्वेनप्रसिद्धस्य रामस्य । आश्र-
मपदं आश्रमस्थानं । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमा-
ङ्गिवस्तुषु” इत्यमरः । जगाम प्राप ॥ ४९ ॥ माया-
विना प्रशस्तभृगमायावता । “अस्मायामेधास्त्रजोवि-
निः” इतिविनिप्रत्ययः । लोभनीयविचित्रकनकमृग-
वेषधारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोष्येन । नृपाल-

तीर्थी० जनस्थानं नाम वृण्कारण्ये रावणस्य बलनिवेशस्थानम् ॥ ४४ ॥ शिरो० रक्षसामित्यत्र पञ्ची राहोः शिर इति वद्वेष्ट्य
॥ ४९ ॥ तिल० बलवता विश्वासिभ्रमप्रमेयवद्भूतबलेन ॥ ४८ ॥

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हतां श्रुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसंतप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।

मार्गमाणो वने सीतां राक्षसं संदर्श ह । कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

जौ दशरथपुत्रौ । दूरं यथाभवतितथा । अपवाह्य अप-
सार्य । दृष्ट्वादृश्यतयारामं रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्म-
णं च दूरं निस्सार्येत्यर्थः । मध्येसीताविमोचनया प्राप्तं
जटायुषं जटायुनीमकंगृध्रं । हत्वा मरणपर्यवसायि-
नीहिंसाकृत्वा । रामस्य भार्या निलानपायिनीसीतां ।
जहार हतवान् । अत्र “आस्यं व्यादाय स्वपिति” इति-
वदपूर्वकाले कृत्वा प्रत्ययः । सीतां हत्वा जटायुषं जघाने-
त्यर्थः । अत्रमायानिर्मितासीतैवापहृता स्वयमभाव-
न्तर्हिता । अतएव मायासीतायामभिप्रयविष्टायां निजसी-
ताया उत्थानं यथाकथंचिल्लोकापवादात्पुनः संत्याग-
श्चोपपद्यत इत्याहुः ॥ ५० ॥ मृगरूपमारीचहननं पर्ण-
शालायां सीताया अदर्शनेन तदन्वेषणं च करेण समु-
चीयते । निहतं समुर्ध्वं । गृध्रं जटायुषं । दृष्ट्वा । तद्व-
चनान्मैथिलीं सीतां । हतां रावणेनापहृतां । श्रुत्वा
राघवः । शोकेन संतप्तः सम्यक्कृतः सन् सीताया अ-
दर्शनेन तप्तः जटायुर्मरणेन सुतरां तप्तः । अतएव आकु-
लेन्द्रियः कलुषितसर्वेन्द्रियस्सन् । विललाप परिदेव-
नमकरोत् । “विलापः परिदेवनं” इत्यमरः । “राज्या-
ङ्गशोवेन वासः सीतानष्टाहं तो द्विजः । ईदृशीयं ममाल-
क्ष्मीर्निर्दिहेदपि पावकं” इति । अत्र राघवमैथिलीश-
ब्दाभ्यां कुलद्वयावधकरमिदमपहरणमिति शोकाति-
शयहेतुरुच्यते । ननु विष्णवतारभूतस्यास्य कथं शो-
कमौहौसंभवत इति । संभवत एव पुरुषधौरेयस्य । यदि
हिलोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेऽपि तौ न स्यातां तर्हि
सकथं पुरुषधौरेयः स्यात् । तच्च कथमतिसुन्दरं स्यात् । तयो-
रुभयोर्नमस्कार एव स्यात् । वक्ष्यति च महापुरुषगुणम-
णिवर्णनप्रकरणे “व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुः-
खितः” इति । मारुतिश्च वक्ष्यति “दुष्करं कृतवान्
रामो हीनो यदनुयाप्रमुः । धारयत्यात्मनो देहं न शोकेना-
वसीदति” इति ॥ ५१ ॥ अर्धत्रयमेकं वाक्यं । तेनै-
व शोकेन गृध्रहननजनितेनैव शोकेन सीतापहरणजशो-
कादप्यधिकेनेत्यर्थः । ततः व्यासो रामः । गृध्रं तिर्य-
ग्विशेषमपि जटायुषं । पितृसखत्वात् शेषिकार्यायत्य-
क्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्मभेदेन संस्कृत्य । “यत्पुत्रे तस्य

मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः । तत्स्वर्गगमनं तस्य क्षिप्रं
रामो जजापह” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्त्यक्तशरीर-
त्वाच्च इदं ब्रह्मभेदमर्हतीति । तथोक्तं सिंहपुराणे
“मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मात्त्वं
मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति । सामान्यत-
श्चोक्तं । यथाऽऽप्रेये “विष्णोः कार्यं समुद्दिश्य देहत्या-
गो यतः कृतः । ततो वैकुण्ठमासाद्य मुक्तो भवति मानवः”
इति । आश्वमेधिके च “प्राणां स्थजति यो मर्त्यो मां
प्रपन्नोऽपि मत्कृते । बालसूर्यप्रकाशेन ब्रजे जायेन मद्बुद्धं”
इति । अत्रापि वक्ष्यति “यागतिर्यज्ञशीलानामाहिता-
ग्नेश्च यागतिः । अपरावर्तिनां याचया च भूमिप्रदायिनां ।
मया त्वंसमनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान्” इति । अत्रा-
परावृत्तिः “न च पुनरावर्तते” इत्युक्ता मुक्तिरेव ननु
युद्धे अपलायनं । तत्फलस्य स्वतः सिद्धत्वेन तदनुप्राप्त-
त्वाभावात् । न च संस्काराभावे मुक्तफलस्यानुत्पत्त्या-
तत्करणेन तदनुप्राप्तत्वेनैवेति वाच्यं । तिरश्चो यज्ञान-
धिकारेण तस्य तदभावेन तस्य तदनुप्राप्तत्वात् । अङ्गि-
फलस्यैवाङ्गफलत्वेन उपासनाङ्गानां यज्ञानादीनामपि
मुक्तिरेव फलमित्यभिप्रायेण “यागतिर्यज्ञशीलानां” इ-
त्याहुः कम् । यद्वा “इमं लोकांस्सामान्त्रिकामरू-
प्यनुसंचरन्” इत्यादि श्रुत्युक्तीत्या मुक्तस्य सर्वलोकसं-
चारसंभवात् यागतिरित्याहुः कंक्रममुक्तिपरमिदं वचनं ।
ननु “आत्मानं मानुषं मन्ये” इति मनुष्यत्वं भावयतः
कथं परत्वासाधारणचिह्नं मोक्षप्रदत्वं मुच्यत इति चेन्न ।
“सत्येन लोकाजयति” इत्युक्तस्य सर्वलोकजयस्यमा-
नुषत्वेऽपि विरोधात् । एवं जटायुषं दग्ध्वा वने सीतां
मार्गमाणः अन्वेषणं कुर्वन् । मृगान्वेषण इत्यस्माद्वा-
तोः शानच् । “आवृषाद्वा” इति विकल्पाणिजभावः ।
रूपेण शरीरेण । विकृतं विकारयुक्तं । “येनाङ्गविकारः”
इति तृतीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः । घोरदर्शनं
भयंकरदर्शनं । कबन्धं कबन्धाकारत्वात् कबन्धना-
मकराक्षसं । ददर्श । हेति खेदे । अमृतमन्वेषता काल-
कूटमलंभीत्यर्थः । यद्यप्ययं दानव एव तथापि राक्षसप्र-

तीर्थो ततः प्रलापानन्तरं शोकेन उपलक्षितः । तिल० तेनैव शोकेन निवृत्तिहेतुमप्राप्तेन अभिभूयमान एव सन् ॥ ५२ ॥

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतश्च सः ॥ ५३ ॥

स चाऽऽस्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् । श्रमणीं धर्मनिपुणामभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥

सोभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः । शबर्या पूजितः सम्यग्रामो दशरथात्मजः ॥ ५५ ॥

पंपातीरे हनुमता संगतो वानरेण ह । हनुमद्रचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५६ ॥

सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः । आदितस्तद्यथावृत्तं सीतायाश्च विशेषतः ॥ ५७ ॥

कृतित्वात्तद्योक्तमितिज्ञेयम् ॥५२॥ महाबाहुः कबन्ध-
भुजनिर्कर्तनक्षमभुजोरामः । तं कबन्धंनिहत्य । तत्प्रा-
र्थनया ददाह दग्धवान् । सच कबन्धो दाहेनहेतुना ।
स्वः स्वर्गतः । इदमर्थमेकैवाक्यम् ॥५३॥ सः स्वर्ग-
गच्छन्कबन्धोपि । आस्य उपकारस्मृत्या क्षणमा-
काशेस्थित्वा । धर्मचारिणीं गुरुश्रूषादिधर्माचरण-
शीलां आचार्याभिमानरूपचरमपर्वनिष्ठामित्यर्थः “पा-
दमूलंगमिष्यामियानहंपर्यैचारिषं” इतिवक्ष्यमाणत्वा-
त् । धर्मे अतिथिस्तकारूपे । निपुणां समर्थौ धर्म-
सूक्ष्मज्ञमित्यर्थः । रामः समागमिष्यतीति स्वादूनि-
फलान्यास्वाद्यास्वाद्य परिदृश्य निक्षिप्तवतीतिप्रसिद्धिः ।
श्रमणीं परिव्राजिकां । “चतुर्थमाश्रमंप्राप्ताःश्रमणा
नामतेस्मृताः” इतिस्मरणात् । शबरींप्रतिलोमस्त्रियं ।
तदुक्तंनारदीये । “नृपायां वैश्यतोजातःशबरःपरि-
कीर्तितः । मधूनिवृक्षादानीयविक्रीणीतेस्ववृत्तये”
इति । “जातेरस्त्रीविषयात्—” इतिजीष् । अभि-
गच्छ आभिमुख्येनगच्छेति राघवंकथयामास । राघ-
वइतिपाठे तस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । यद्वा राघवेति-
पाठेहेराघवशबरीमभिगच्छेतिअस्यरामस्यकथयामासे-
त्यर्थः । अत्रभागवतभक्तिमहिम्नाहीनजातेरप्यभिग-
न्तव्यत्वमुक्तम् ॥५४॥ महातेजाः चरमपर्वनिष्ठजन-
लिप्सयातिसंतुष्टः । सः राघवः । शत्रुसूदनः “गमि-
ष्याम्यक्षयांल्लोकांस्त्वत्प्रसादादर्दिमम्” इत्युक्तरीत्या
तत्प्राप्तिप्रतिबन्धकनिवर्तकः । “सात्पदाद्योः” इति
षष्ठाभावः । शबरीं नीचत्वसीमाभूमिभूतां अभ्यगच्छ-
दिति सौशील्यातिशयोक्तिः । दशरथात्मजः रामः ।
शबर्या सम्यक्पूजितः । षष्ठिवर्षसहस्राणिबन्धस्यद-
शरथस्यप्रसादे अत्यन्तादरकृतभोजनादप्यतिशयितं त-
त्कालमात्रसमागतशबरीसमर्पितमृष्टान्नमितिभावः ।

शरभङ्गादिभिरगस्त्यान्तैः कृतं पूजामात्रं शबर्याकृतं
तुसम्यक्पूजा । तस्याश्चरमपर्वनिष्ठत्वादिभिभावः ।
उक्तं हि “मममद्रूपभक्तैषुग्रीतिरभ्यधिकामवेत्” इति ।
यद्वा सम्यक्पूजनं परीक्षितरसैःफलैर्भोजनं । पूजि-
तइत्यत्र “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमानेक्तः ।
तथाचशबर्येत्यत्र “कस्यचवर्तमाने” इति कथनंषष्ठी-
तिचेत् अत्रकेचिदाहुः । आर्षःषष्ठ्यभावइति । अन्येतु
नार्यवर्तमानेक्तः । किंतु भूते । तद्योगेच “नलोका-
व्यय—” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात्तृतीयैवेति । वस्तुतः
पूजास्यसंजातेतिपूजितः । तारकादिवदितचप्रत्ययः ।
अनेननृतीयाभवत्येव ॥ ५५ ॥ एवं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रधान-
मारण्यकाण्डचरितं संगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां
किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति—पंपेति । पंपानाम
पद्मसरः तस्यास्तीरे तटकानने इत्युद्दीपकसंनिधानो-
क्तिः । हनुमता प्रशस्तहनुना वीरकिणाङ्कितमुखेने-
त्यर्थः । वानरेणसंगतः संयुक्तेरामइतिशेषः । हेति-
हर्षे । विरहिजनप्राणापहारिणिपंपोपवने स्वकामि-
नीघटकसमागमोऽयं चौरैर्वनेऽपहृतसर्वस्वस्य स्वज-
नमुखावलोकनवदतीवाश्रासनमितिमुनेर्हर्षः । हनुमता
कागतिरिहेदानीमितिअतिमात्रपर्याकुलतादशायांवि-
जयकिणाङ्कितवदनवतापुरुषेण संगमोयदृच्छयासं-
जातः । वानरेणेतिविशेषणेन रावणवत्संन्यासिवेषर-
हिततयास्ववेषेणसमागमाद्विश्रसननीयताद्योत्यते । हनु-
मद्रचनात्सुग्रीवेणसमागतः । चैवेतिनिपातसमुदाय-
स्समुच्चयार्थः । अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रला-
भोजातइतिभावः ॥ ५६ ॥ अथसख्यहेतुंरहस्योद्भेदं
दर्शयति—सुग्रीवायेति । महाबलइत्यनेन वृत्तस्मरण-
कालिककातर्यगोपनहेतुर्धैर्यमुच्यते । रामः आदितः
जन्मनआरभ्य । तत्प्रसिद्धं । सर्ववृत्तं । सुग्रीवाय

तिल० स्वर्गतः स्वर्गगमनयोर्यंस्वकीयंगन्धर्वरूपंप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तिल० (पा०) ततोस्यकथयामास । ततः
तेनरूपेण । श्रमणीमित्यत्रकर्तरीत्युद तपसाश्राम्यतीत्यर्थात् ॥ ५४ ॥ शिरो० दशरथात्मजः दशरथमित्युतः दशरथस्यजन्मान्तरे
पिरामएवद्युतइत्यावत् ॥ ५५ ॥ तीर्थ० महाबलइतिविशेषणसामर्थ्यात्सहायमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वेपिलोकरीतिसमुद्यस्य-
श्रीवसहायमुद्दिश्यसर्वमकथयदित्यवगम्यते ॥ ५७ ॥

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः । चकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाग्निसाक्षिकम् ॥ ५८ ॥

ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति । रामायावेदितं सर्वं प्रणयादुःखितेन च ॥ ५९ ॥

प्रतिज्ञातं च रामेण तदा वालिवधं प्रति । वालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६० ॥

सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ॥ ६१ ॥

राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसन्निभम् ॥ ६२ ॥

उत्स्रयित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्थि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६३ ॥

शंसत् । अनित्यमागमशासनमित्यडभावः । अकथयदित्यर्थः । सीतायाः तद्वृत्तं च रावणहृतत्वादिकं । यथावृत्तं वृत्तमनतिक्रम्य । पदार्थाऽनतिवृत्तावव्ययीभावः । तदन्वेषणस्यावश्यकत्वं न्यतया विशेषेणाशंसत् ॥ ५७ ॥ चापीतिनिपातसमुदायः समुच्चयार्थः । वानरः सुग्रीवोपि । रामस्य संबन्धि तत्सर्वं पूर्वोक्तवृत्तान्तं । श्रुत्वा प्रीतः रामस्यप्रयोजनापेक्षित्वान्नामकमपिप्रयोजनं निर्वर्त्येतिप्रयतीतिसंतुष्टः सन् । अग्निः साक्षी साक्षाद्वाप्यस्य तत् अग्निसाक्षिकं । “शेषाद्विभाषा” इति कप्रत्ययः । रामेण सख्यं सखित्वं । “सख्युर्युः” इति भावार्थेयप्रत्ययः । चकार कृतवान् । वानररामशब्दाभ्यां सख्यस्यासदृशत्वं व्यञ्जितं । तेन च रामस्य सौशील्यातिशयोक्त्यज्यते । गुह्यस्य हीनमुप्यजातितया तत्सख्यंसौशील्यहेतुः । तत्रापि स्त्रीत्वेन शर्वभूमिगमनं तत्सख्यंसौशील्यमिति । सुग्रीवस्य तिर्यक्त्वेन तत्सख्यंसौशील्यमिति भावः ॥ ५८ ॥ ततः सख्यकरणानन्तरं । दुःखितेन परमसुहृद्भूतरामसन्निधानादुद्बुद्धपृष्ठत्वात्ततया बाष्पमुञ्चतेत्यर्थः । वानरराजेन सुग्रीवेण । “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इति कर्तरितृतीया । वैरस्य वालिविरोधस्यानुकथनं अनुकूलकथनं प्रभानुकूलमुत्तरमित्यर्थः । वालिना सह तव कुतो वैरमासीदित्येवं प्रश्नः । तत्प्रतिवक्तव्यं सर्वं रहस्यप्रकाशरूपं । प्रणयात् स्नेहाद्विस्त्रभाद्वा । “प्रणयास्त्वमी । विस्त्रंभयाच्चाप्रेमाणः” इत्यमरः । रामायावेदितं आसमन्तादुक्तं कार्त्तव्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥ प्रतिज्ञातं चेति च शब्दो भिन्नक्रमः । रामेण च तदा आवेदनानन्तरकाले । वालिवधं प्रति प्रतिज्ञातं वालिवध-

प्रतिज्ञाकृतेत्यर्थः । भावेकैः । वानरः सुग्रीवश्च । तत्र कश्यमूके । वालिनो बलं “समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वदक्षिणादपि चोत्तरं । क्रामत्यनुदिते सूर्ये वालीव्यपगतकृमः” इत्यादिनावक्ष्यमाणबलं । उत्साहवर्धनाय कथयामास ॥ ६० ॥ सुग्रीवो राघवे विषये । वीर्येण हेतुना नित्यं दर्शनमारभ्य सालभेदनपर्यन्तं । सुहृदुः शङ्कितः आसीच्च । अयं वाली तुल्यवीर्यो न वेति शङ्कितवानित्यर्थः । नित्यशब्दस्य बीप्सापरत्वं महाभाष्ये “नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पितः” इति । “मतिमुद्धि—” इत्यादिसूत्रेशङ्कितताद्योप्यर्थसिद्धादिति सूचनात्कर्तरि निष्ठा ॥ ६१ ॥ तुशब्दो विशेषवाची । न केवलं शङ्कितोऽभूत् । किंतु प्रत्ययार्थमन्यद्दर्शयामासचेत्यर्थः । राघवप्रत्ययार्थं रामविषयज्ञानार्थं रामबलविज्ञानार्थमित्यर्थः । रामविषयविश्वासजननार्थमिति वा । “प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः । दुन्दुभेः दुन्दुभ्याख्यस्य वालिहृतस्यासुरस्य । उत्तमं अशिथिलम् । अतएव महापर्वतसन्निभं । उत्तमं उन्नतं वा । कार्यं कार्याकारास्थि । दर्शयामास । रामायेति शेषः । वाली एतदस्थिपादग्रन्थस्य ऊर्ध्वदक्षिपतीत्युक्त्वा दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाबलः अपरिमेयबलः । महाबाहुः बलानुगुणकार्यकरणसमर्थभुजः रामः । अस्थिप्रेक्ष्य । स्मयित्वा कियन्मात्रमेतदित्यनादृत्यस्मिता । इडार्थः । पादाङ्गुष्ठेन । संपूर्णं अन्यूनं । दशयोजनं । पात्रादित्वात्समाहारे जीवभावः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उच्चिक्षेप उच्चम्यचिक्षेप । “व्यवहित्वाच्च” इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । वालिना पादनेक्षितं रामेण तु पादाङ्गुष्ठेन उच्चिक्षेप्यते । तेन द्वेधनुश्शते

तीर्थीं खसमानदुःखमहाबलसंबन्धलाभात् प्रीतः सन् ॥ ५८ ॥ तिल० वालिनो बलं अरुणोदयानन्तरं सूर्योदयात्प्रागेव रावणगृहीताचतुस्समुद्रलङ्घनादिरूपम् । शिरो० चोपर्थे । तत्र च तस्मिन्नपि समये ॥ ६० ॥ शिरो० नित्यं शङ्कितश्च शङ्कितेषु वासीदित्यनेन बलवद्ब्रह्मसुनुनिवारत्वं सूचितम् ॥ ६१ ॥ तीर्थीं० महाबाहुः बाहोर्महत्त्वं नाम अङ्गुल्येकदेशेन लोकाविरोधिसकलदैसादिहननशक्तम् । तथायुद्धकाण्डे “पिशाचान्नामवान्यक्षान्पृथिव्यां विवराक्षसान् । अङ्गुल्येन प्रेतानाह्नयामिच्छन् हरिगणेश्वर” इति । ज्ञानिनोपि सुहृन्ति किं न कपिरित्युत्सयित्वा उदारमीषदास्यं कृत्वा ॥ ६३ ॥

विभेदं च पुनस्सालान्स्त्रैकेन महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६४ ॥
 ततः प्रीतमनास्तेन विश्वस्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६५ ॥
 ततोऽगर्जद्हरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन महता निर्जङ्गाम हरीश्वरः ॥ ६६ ॥
 अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजघ्नान च तत्रैतं शरणैकेन राघवः ॥ ६७ ॥
 ततः सुग्रीववचनाद्भत्वा बालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥
 स च सर्वान्स्मानीय वानरान्वानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥
 ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुषुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥

अनेन दशयोजनमिति विशेषः ॥ ६३ ॥ चिरंयुद्धपरि-
 श्रान्तेन बालिना आर्द्रशरीरं प्रक्षिप्तं त्वया तु स्वस्थेन शुष्क-
 मित्यनाश्वसन्तं प्रतिप्रत्ययान्तरमकरोदित्याह—विभे-
 देति । अत्र राम इत्यनुषज्यते । पुनश्च सप्तसालान्
 सर्जकतरून् । तत्समीपस्थं गिरिं । रसातलं अधोलोकेषु
 षष्ठलोके च । प्रत्ययं विश्वासं । जनयन् प्रत्ययजननार्थं ।
 “लक्षणहेत्वोः—” इति शतृप्रत्ययः । एकेन महेषुणा वि-
 भेदः । महेषुणेत्यनेन सुग्रीवकार्यसाधनाय रामेण तप्त-
 परयुधधारणं कृतमिति ध्वन्यते ॥ ६४ ॥ ततः साला-
 दिभेदनानन्तरं । तेन अतिमानुषचरित्रेण । विश्वस्तः
 अथमवश्यं बालिहननक्षम इति विश्वासं प्राप्तः । प्रीतम-
 नाः अचिरादेव राज्ञं लप्स्य इति संतुष्टचित्तः । महाकपिः
 आत्मानं कपिरार्जमन्यमानः सः सुग्रीवः । रामसहि-
 तः सन् । तदा तस्मिन्नेव काले । किष्किन्धां किष्कि-
 न्धाख्यां । गुहां गुहावत्पर्वतमध्यवर्तिनीं पुरीं । जगाम ।
 चकारेण पुनर्गमनं समुच्चीयते ॥ ६५ ॥ ततः किष्कि-
 न्धागमनानन्तरं । हरिवरः आसनः कपिवरत्वनि-
 श्रयवान् । हेमपिङ्गलः स्वर्णवत्पिङ्गवर्णः । हर्षप्रकर्षेण
 निवृत्तचैवर्ण्य इत्यर्थः । सुग्रीवः गर्जितानुगुणकण्ठ-
 ध्वनिः । अगर्जत् घोषं चकार । महता पूर्वगर्जितवि-
 लक्षणेन । तेन नादेन हेतुना । हरिवरः बाली । गुहा-
 न्निर्जङ्गाम ॥ ६६ ॥ बाली । तदा निर्गमनकाले ।
 तारां अद्यवनादागतेनाङ्गदेन सुग्रीवो रामसहायस्तिष्ठ-
 तीति कथितं । अद्यपराजितो निर्गतः पुनरागतः अत-
 स्त्वद्गमनमनुचितमिति वारयन्ती तारां । अनुमान्य
 धार्मिकाग्नेसरोरामः कथं मामनपराधिन्हन्यादिति परि-

सान्त्वय । सुग्रीवेण समागतः अयुध्यतेत्यर्थः ।
 राघवः महाकुलप्रसूतत्वेन धर्मसूक्ष्मज्ञः । तत्र युद्ध-
 भूमौ । एतं परेण युद्धकृतमपि बालिनं । तदा परेण यु-
 द्धकाले । चोवधारणार्थः । एकेन शरणे निजघ्नान ।
 द्वितीयशरप्रयोगे तदा मिमुख्येन तद्वधो दुर्लभ इति भावः ।
 युद्धेऽपि मुखस्य बलं बालिनमेव गच्छतीति वरप्रसिद्धिः ।
 सुग्रीववचनात् “बालिनं जहिकुत्स्थमया बद्धोऽयम-
 ञ्जलिः” इति सुग्रीवप्रार्थनावचनात् । आहवे सुग्रीव-
 स्य युद्धे । बालिनं हत्वा । ततः बालिवधानन्तरं राघवः ।
 तद्राज्ये बालिराज्ये । सुग्रीवमेव । प्रत्यपादयत् स्थाप-
 यामासेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सुग्रीवस्य प्रत्युपकारं दर्श-
 यति—सचेति । वानरर्षभः वानरराजत्वेनाभिषिक्तः ।
 स च सुग्रीवोपि । जनकासजो दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन् ।
 सर्वान् नानादेशनिवासिनः । वानरान् समानीय
 आहूय । दिशश्च तप्तः प्रति । प्रस्थापयामास शीघ्रं सीतां-
 हृष्टाऽऽगच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ततः
 सुन्दरकाण्डकथासंगृहाति—तत इति । ततः प्रस्थाना-
 नन्तरं । बली अपरिच्छेद्यबलः । भूमार्थमर्थार्थः ।
 हनुमान् प्रशस्तहनुः । अन्वर्थसंज्ञेयं । तथा चेन्द्रो व-
 द्यति । “मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुस्तस्य तदाक्षतः ।
 नात्रैष हरिशार्दूलो भविता हनुमानिति ” इति । आ-
 भ्यां पदाभ्यां पूर्वकथाप्रस्तावेन जांबवता कृतोत्साहत्वं
 तदुद्धूतनिरवधिकबलवत्त्वं च द्योत्यते । संपातेः संपा-
 तिनामकस्य जटायुर्ज्येष्ठस्य प्रक्षिणः । वचनात् इतः-
 शतयोजनात्परे समुद्रमध्ये लङ्कायां सीतावर्तते तर स-
 मुद्रं तां पश्यसीति वचनात् । शतयोजनविस्तीर्णलवणा-

तीर्थी० एकसालमात्रभेदेन अथ बालिना साम्यशङ्का जायते तन्मा भूदिति तन्निवृत्त्यर्थं । अचोदितानामपि अन्यसालप्रस्थादीनां भे-
 दनमिति मन्तव्यम् । शिरो० जनयन् हेत्वर्थकः शतृप्रत्ययः ॥ ६४ ॥ शिरो० निजघ्नान भक्तापकारजनितं बालिनो दोषं निवर्त-
 यामास । अतएव विशदप्रयोगः ॥ ६७ ॥ तिल० सुग्रीववचनादित्यनेनानपकारिबालिवधस्यायुक्त्वेपि मिश्रापकारित्वेन तदु-
 क्त्याह ननमिति च नितम् । शिरो० एवकारेणाङ्गदव्यवच्छेदः ॥ ६८ ॥ तीर्थी० चकारात् अशोकवनं चमदयामास ॥ ६९ ॥

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनिकां गताम् ॥ ७१ ॥
 निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्रास्य च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥
 पञ्च सेनाग्रगान्धत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमक्षं च निष्पिष्य ग्रहणं समुपागमत् ॥ ७३ ॥
 अस्त्रेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन्नाक्षसान्वीरो यन्त्रिणस्तान्यदृच्छया ॥ ७४ ॥
 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्टा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीरं महोदधेः । समुद्रं क्षोभयामास शरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७७ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितांपतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७८ ॥

र्णवं । पुपुवे पुत्वाततरेत्यर्थः ॥ ७० ॥ हनुमान्
 रावणपालितांलङ्कापुरींसमासाद्य । तत्र लङ्कायां । अशो-
 कवनिकां अन्तःपुरोद्यानं गतां । ध्यायन्तीं राममेव
 नैरन्तर्येणस्मरन्तीं । सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ ततोहनु-
 मान् । अभिज्ञानं अङ्गुलीयकरूपंरामचिह्नं । निवेद-
 यित्वा समर्थः । अनित्यत्वात्समासेपित्यवभावः । अ-
 तएवन्यासकारः “वाल्मन्दीसीतिवक्तव्ये “क्त्वापि-
 च्छन्दसि” इतिवचनमसमासेपित्यवर्थं तेनार्च्यदेवा-
 नागतइतिसिद्धं”इति । अनेनव्यभिचारेण समासेत्य-
 व्विधेरनित्यत्वंसिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसे-
 नासमूहीकरणप्रभृतिरामागमनवृत्तान्तं । “वार्ताप्रवृ-
 त्तिवृत्तान्तः” इत्यमरः । चकारात् “नैवदशाश्रमश-
 कात्रकीटाश्रसीरसृपान् । राघवोपनयेद्वात्रात्त्वद्गतेना-
 न्तरात्मान्” इति रामस्यसीतैकपरायणत्वादिकंसमु-
 क्षीयते । निवेद्य उक्त्वाच । वैदेहींसमाश्रास्य सद्यस्ते
 कान्तःसमागमिष्यतीतिसान्त्वयित्वा । तोरणं अशो-
 कवनिकावहिर्द्वारं । मर्दयामास । “तोरणोस्त्रीवहिर्द्वारं”
 इत्यमरः ॥ ७२ ॥ अग्रेगच्छन्तीत्यग्रगाः सेनायाअग्रगाः
 सेनाग्रगाः । अन्तादिष्वपाठेपि “अन्यत्रापिदृश्यते”
 इतिइप्रत्ययः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान् । जंबु-
 मालिप्रमुखान्सप्तमन्त्रिसुतानपिहत्वा । शूरं अक्षं अक्ष-
 कुमारं रावणद्वितीयपुत्रं । निष्पिष्य चूर्णीकृत्य । ग्रह-
 णं इन्द्रजित्प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेणबन्धनं । समुपागमत् प्राप्तः
 ॥ ७३ ॥ अस्त्रेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । वीरः सु-
 रासुराप्रभृथरावणपालितलंकाप्रधर्षणादिना प्रख्यात-
 वीर्यः । महाकपिः स्वयमक्षतएवानेकराक्षसहननक्ष-

मइत्यर्थः । पैतामहात् पितामहदत्तात् वरात् । आ-
 लानं यदृच्छया प्रयत्नेविना । अस्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण ।
 उन्मुक्तं परित्यक्तं । ज्ञात्वा यन्त्रिणः आत्मानंरज्जुय-
 त्रेणवक्त्राद्वातस्ततःकृषतइत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन्
 तदपराधानक्षममाणइत्यर्थः । मैथिलीं मिथिलराज-
 सुतांसीतांकृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा ।
 लङ्कापुरींदग्ध्वा । रामाय प्रियं सीतादर्शनप्रियं । आ-
 ख्यातुं वक्तुंपुनरायात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अमेयासा
 अपरिच्छेद्यबुद्धिः । सः हनुमान् । महात्मानं सीतावि-
 योगज्वरेण्यवार्यैर्धैर्यं । रामं । अभिगम्य आभिमुख्ये-
 नप्राप्य । अनेन हनुमतःकृतकार्यत्वंद्योतितं । प्रद-
 क्षिणंचकृत्वा । सीता तत्त्वतो यथावत् । दृष्टेति ।
 न्यवेदयत् अकथयत् । सीतादृष्टेतिवक्तुंशक्यत्वेपि दृ-
 ष्टासीतेत्युक्तिः । रामस्यसीतादर्शनजीवनादिविषयसंश-
 योमाभूदितितीवदन्ति । अन्ये तु अदृष्टेतिप्रतिभासेतेति
 दृष्टेत्युक्तमिति । अपरे तु संतोषातिशयप्रकटनाय प्रथ-
 मंकृतकार्यनिर्देशइति ॥ ७६ ॥ अथयुद्धकाण्डकथांसं-
 गृह्णाति—ततइत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यश्रवणानन्तरं ।
 सुग्रीवसहितः सन् । महोदधेः शतयोजनविस्तीर्ण-
 सिन्धोः तीरंगत्वा । आदित्यसंनिभैः शरैः । समुद्रं मार्ग-
 दानेउदासीनं क्षोभयामास आपातालमाकुलीचकार
 ॥ ७७ ॥ सरितां नदीनांपतिः । अनेन रामकोपशा-
 न्तये कालीयइवसमुद्रःसपत्नीकःसमागतइतिध्वन्य-
 ते । समुद्रः आलानं निजरूपं । दर्शयामास । रा-
 मायेतिशेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयच्च
 नलेनसेतुं कारयामास । “हृकोरन्यतरस्यां” इतिप्र-

तीर्थी० ब्रह्मास्त्रस्यअमोघतायबन्धनमात्रंप्रथमंघटिकानन्तरंतन्मोक्षश्चभवतीतिब्रह्मणाहनुमतेवरोदत्तः ॥ ७४ ॥ शिरो० चका-
 रात्स्वापराधक्षमापनवचनंसमुच्चारयामासेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

[पा०] १. क्ष. गृहीत्वाप्रत्यभिज्ञानंप्रशस्तिंविनिवेद्य च ।

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ॥ ७९ ॥
 तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥
 ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
 कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवर्षिगणं तुष्टं राघवस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
 अभिषिच्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

योज्यकर्तुःकर्मलं ॥ ७८ ॥ रामस्तेन सेतुता लङ्का-
 पुरीं गत्वा । आहवे युद्धे । रावणं हत्वा सीतांप्राप्य ।
 अनु पश्चात् । परां अतिशयितां । व्रीडां लज्जां । उपाग-
 मत् । पौरुषनिर्वहणायरिपुहननपूर्वकंसीतापुनःप्राप्ता
 परगृहस्थिताकथंअङ्गीकरिष्यामीतिलोकापवादशङ्कया-
 लज्जितोभूदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ततः व्रीडाप्राप्तेर्हेतोः ।
 “यत्तद्यतस्ततोहेतौ” इत्यमरः । तां तादृशपतिव्रत्यां-
 सीतां । जनसंसदि देवादिसभायां । परुषं वचनमुवा-
 च । “अकथितंच” इति द्विकर्मकलं । जनसंसदीत्य-
 नेन प्रत्ययोल्पादनार्थं शपथं कुर्वीतिसूचितं । सती
 पतिव्रतासीता । अमृष्यमाणा रामोक्तपुरुषवचनमस-
 हमाना । ज्वलनं लक्ष्मणानीतमाग्निं विवेश ॥ ८० ॥
 “ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां । बभौ रा-
 मः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः” इत्येवक्रमः । अन्यस्तु-
 लेखकप्रमादकृतः । ततः अग्निप्रवेशानन्तरं । अग्निव-
 चनात्सीतां विगतकल्मषां करणत्रयेतिदोषगन्धरहितां ।
 ज्ञात्वा रामः संप्रहृष्टः सन् । बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च-
 बभूव । अहोरामस्यधर्मापेक्षितेतिस्तुतोऽभूदित्यर्थः
 ॥ ८१ ॥ महात्मनो महास्वभावस्यराघवस्य । तेनक-

र्मणा रावणवधेन । सचराचरं स्थावरजंगमसहितं
 सदेवर्षिगणं । त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्वार्थेष्वप्य ।
 तुष्टं संतुष्टमासीत् । स्थावरस्यसंतोषः पल्लवोद्गमादि-
 नाऽवगम्यते । “अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते” इतिविष्णुपु-
 राणं ॥ ८२ ॥ यद्यपि सीतासमागमात्पूर्वैर्विभीष-
 णाभिषेकः तथाप्यत्रक्रमोनविवक्षितइतिज्ञेयं । रामः ।
 विभीषयतीति विभीषणः । नन्द्यादित्वाह्यु ।
 शत्रुभयंकरइत्यर्थः । तं लङ्कायांचाभिषिच्य । समुद्रती-
 रेभिषेकःसमुचीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभि-
 षिच्यैवकृतकृत्यः नतुरावणंहत्वैव । लङ्कायांविभीषण-
 मभिषिच्य स्नुहिवनंछित्त्वासहकारंस्थापयित्वेतिवन् ।
 यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयाऽपवर्गामनुगृह्य आनुष-
 ङ्गिकतया राज्येभिषिच्येत्यर्थः । “शरीरारोग्यमर्थी-
 श्चभोगाश्चैवानुषङ्गिकान् । ददातिध्यायतांपुंसामपवर्ग-
 प्रदोहरिः” इतिवचनात् । अभिषिच्य तदा रामः ।
 अभिषेकात्पूर्वकथंस्यादितिविवर्णोऽभूत् । अथ रम-
 णीयोभूत् तदारामोरामोऽभूत् । विज्वरः भरतोयथा-
 राज्यंनस्वीकृतवान् तथाऽयमपिचेत् किंकुर्यामितिपूर्व-
 ज्वरोऽभूत् । सइदानींनिवृत्तइत्यर्थः । यद्वा नागपाश-

शिरो० सती सतीभिःपतिव्रताभिःइत्येतेनसामप्राप्यते स्वसतीलनिर्वाहार्थंनित्यंस्मर्यतइत्यर्थः ॥ ८० ॥ **तिल०** ततः अग्नि-
 वचनात् “विशुद्धभावांनिष्पापांप्रतिशुद्धीव्वराघव” इत्येवंरूपात् । विगतकल्मषां निष्पापां । स्वयं ज्ञाला लोकस्यचतथात्वं प्रत्याप्य
 सीतामङ्गीचकारेतिशेषः । क्वचित् “अग्रहीदमल्यारामोवचनाच्चगुरोस्तदा” इतिपठ्यते । तत्रामलामितिपुनरुक्तमापद्यते । तेनकर्मणा
 सीताप्रत्यापयनान्तेनकर्मणा । ऋषिदेवगणसहितंचराचरप्रजासहितंत्रैलोक्यंतुष्टुतोष । तत्संतोषेणचप्रहृष्टः संतोषवशादेवसर्वदैवतैः
 पूजितश्चरामोबभौ । अत्रकेचित् अचराणांवृद्धादीनांरावणकृतपीडापरिज्ञानाभावेनरावणवधजन्यसंतोषाभावात्पूर्वव्यावक्षते । देव-
 ऋषिगणं इतिपाठः “कृत्यकः” इतिप्रकृतिभावः । तत्रदेवगणाइन्द्रादयः ऋषिगणाविश्वामित्रादयः एतद्रूपंयत्त्रैलोक्यंसचराचरं ।
 अत्रचरप्रजाः गतिभक्षणमात्रप्रधानास्तिर्वैक्वोतसः पशुपक्ष्यादयः ऐरावतादयः । अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नाः ज्ञानयुक्तप्रजा-
 अवाक्क्षोतसोमनुष्याः । एवंचखलशेषेतिगवाक्क्षोतोयुतदेवऋषिगणरूपंत्रैलोक्यंतुष्टं । रावणस्यमर्षोपक्षिलाद्याध्यायनेनदेवर्षि-
 ग्रहणमिति । **शिरो०** विगतकल्मषां कल्मषसंबन्धशून्यांसीतां । ज्ञाला जनानुज्ञाधिया स्वीचकारेतिशेषः । श्लोकद्वयंसंमिलिता-
 न्ययि । विगतकल्मषांबोधयित्वेत्यनेन रामस्यलोकापवादभीतलंबोधितं । तेनरघुनाथेसौशील्यगुणोच्यतः । सर्वदैवतैः पूजितइत्यनेन
 यदिसर्वदैवतैःपूजितस्तर्हिमनुष्यादिभिःपूजितइतिक्विकल्पमिति काव्याथार्पात्तिरल्लोकोच्यतः । ज्ञात्वैत्यन्तर्भावितांनिष्-
 ॥ ८१ ॥ **तनि०** प्रधानाभिलषितकैङ्कर्यसाध्याज्यलाभेनयदिलैङ्कर्यमनभ्युपगतंस्यात्तदा “अहं हत्वा दशप्रवंसप्रहसंतं सवान्धवम् ।
 राजानंत्वांकरिष्यामिलङ्कायांराक्षसेश्वर” इति कृतताप्रतिज्ञाविलासायादिति महाज्वरः प्रवृत्तः सइदानींनिवृत्तइतिप्रमुमोद ॥ ८३ ॥

[पा०] १. झ. ट. कर्मणातेनमहतात्रैलोक्यंसचराचरम् । सदेवर्षिगणंतुष्टं राघवस्यमहात्मनः । बभौरामः संप्रहृष्टः पूजितः
 सर्वदैवतैः ।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेण सुहृद्वृतः ॥८४॥
 भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्थान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८५ ॥
 पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥
 नन्दिग्रामे जटां हित्वा भ्रातृभिस्सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राज्यं पुनरवाप्तवान् ॥८७॥
 प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो हरोगश्च दुर्मिक्षभयवर्जितः ॥ ८८ ॥

प्रभृतिषु “यन्मयानकृतोराजाराक्षसानांविभीषणः । तच्चमिध्याप्रलम्भमां प्रधक्ष्यतिनसंशयः” इति योयमन्तस्तापः सद्दानींनिवृत्तइत्यर्थः । नकेवलंविष्वरः प्र-
 मुमोदच प्रकर्षेणमोदंप्राप्तश्च । चक्षिङ्कोडिक्रणान्दन्ति-
 ल्यमनुदात्तेतआखनेपदत्वं । अतोऽत्रपरस्मैपदप्रयोगः ।
 अनेनरामस्यरावणवधसीताप्राप्ती आनुषङ्गिकफले ।
 स्वाश्रितविभीषणाभिषेकनमेव परमपुरुषार्थइत्यवगम्य-
 ते । यद्वा । नौ पक्षिणिजटायुषि स्वरोयस्थसः ।
 यथालोकेकस्यचित्युत्रस्योत्सवे कथंचिन्मोदमानोपि-
 पिता पूर्वातीतपुत्रस्मरणात्संतप्तएवभवति । एवंसर्वलो-
 कपितास्वामीच विभीषणाभिषेकसमये विनाभिषेकम-
 तीतंजटायुषंस्मरन् किंचिदन्तस्तापोपपन्नएवमुमुदइत्य-
 र्थः । यद्वा । विष्वरइत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । प्रमुमोदे-
 तीष्टप्राप्तिः । हेति प्रसिद्धौ विस्मयेवा । हन्त रामस्य-
 सत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ रामः । देवताभ्यः
 रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरंप्राप्य तेनवरेण ।
 वानरान् रणेसुतान् । समुत्थाप्य सुप्रानिवोत्थाप्य ।
 सुहृद्भिः सुग्रीवविभीषणादिभिर्वृतःसन् । पुष्पकेण
 कुबेरंविजित्यरावणेनसमानीतेनपुष्पकाख्यविमानेन ।
 अयोध्यांप्रति प्रस्थितः ॥८४॥ सत्यपराक्रमः सत्यवि-
 षयपराक्रमवान् । रामइति क्रियाभेदात्द्विरुक्तिः ।
 भरद्वाजाश्रमंगत्वा । भरतस्थान्तिकं समीपंप्रति ।
 हनूमन्तं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । हनूश्चद्वङ्कारान्तो-
 प्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमितिप्राथिते तद्विवसेन
 चतुर्दशवर्षपूर्तेः पूर्णेचतुर्दशवर्षेआगमिष्यामीतिभरतं-
 प्रत्युक्तेःसत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तंप्रेरितवानितिभावः
 ॥ ८५ ॥ रामस्तपुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहितःसन् ।

तदा गमनकाले । आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथां । “आ-
 ख्यायिकोपलब्धार्था” इत्यमरः । पुनःपुनःजल्पन्
 कथयन् । अर्थात्भरतविषयाख्यायिकां सुग्रीवेणजल्प-
 न्नितागम्यते । नन्दिग्रामं भरतस्थानं । तदा तस्मिन्ने-
 वकाले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥ अनघः
 सम्यगनुष्ठितपितृवचनः । यद्वा “शिरसायाचतस्तस्य-
 वचनंनकृतंमया” इत्युक्तपापरहितइत्यर्थः । यद्वा ।
 निरस्तसमस्तव्यसनः । “दुःखैनोव्यसनेष्वधं” इति-
 वैजयन्ती । रामः भ्रातृभिःसहितः । “कदान्हंसमे-
 ष्यामिभरतेनमहात्मना । शत्रुघ्नेनचवीरेणत्वयाचरघु-
 नन्दन” इत्युक्तमनोरथपूर्णइत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटा
 हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतत् । “विशोधितज-
 टःस्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः । महाह्रवसनोरामस्तस्यौ
 तत्रश्रियाज्ज्वलन्” इत्युक्तरूपः । सीतामनुप्राप्य समी-
 पेप्राप्य । “रामरत्नमयेपीठेसहसीतंन्यवेशयत्” इत्या-
 युक्तरियादिव्यसिंहासनेसीतयाभिषेकंप्राप्येत्यर्थः ।
 राज्यंपुनरवाप्तवान् । पितुर्वचनात्पूर्वप्राप्तंविशिष्यपुन-
 रद्यप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ रामस्यराज्यप्राप्तिकृतं लो-
 कस्यातिशयंदर्शयति—प्रहृष्टेति । लोकः जनः । प्रह-
 र्मुदितः तदानीमासीदितिशेषः । एवमुत्तरत्रापि ।
 प्रहृष्टः संजातरोमाश्च । “हृषेलोमसु” इति अनिद-
 त्वविधानात् । मुदितइतितन्मूलसंतुष्टान्तःकरणत्वमु-
 च्यते । तुष्टः समस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः । यद्वा ।
 “इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं । गजेनमहता-
 यान्तरामंलज्जव्राताननं” इत्याभिलषितलाभउच्यते ।
 पुष्टः “विषयेतेमहाराजरामव्यसनकंशिताः । अपिष्टु-
 क्षाःपरिम्लानाःसपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इत्युक्तरामविर-

तिल० महास्वाभारसेनयासहअकस्माद्गमेनभरतादेःशङ्कामाभूदितितद्विसर्जनम् । शिरो० सत्यपराक्रमः सत्योच्चंसाप्रतियो-
 गीपराक्रमोयस्य । किंच सत्याअयोध्या साऽस्याधारत्वेनयेषांतेसत्याअयोध्यावासिनः तानुनिष्पिपतीतिसत्यपरः अतएवनक्रमते
 अयोध्यांपरिलज्ज्यनकचिद्विच्छतीत्यक्रमः सचासौसचेतितभयपदविशेषणकर्मधारयः ॥ ८५ ॥ तिल० पुनरिति । पुष्पकादवती-
 णैत्वालुनस्तपुष्पकंसमारुह्य ॥ ८६ ॥ तीर्थी० सीतामनुप्राप्य सीतासादृश्यंप्राप्य । सुनिषेधस्यागेनसीतामनुरूपः प्राप्येतियावत् ॥
 शिरो० अनघः दूरीकृतदेवव्यसनः ॥ ८७ ॥ तीर्थी० एतदन्तंचरितंवृत्तत्वेनोपदिश्यदेववर्षितःपरंतुत्तरकाण्डविषयंमिष्यत्वेनो-
 पदिशति—प्रहृष्टेति ॥ ८८ ॥

न पुत्रमरणं किञ्चिद्द्रक्ष्यन्ति पुरुषाः क्वचित् । नार्थश्चाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥८९॥
 न चाभिजं भयं किञ्चिन्नाप्सु मज्जन्ति जन्तवः । न वातजं भयं किञ्चिन्नापि ज्वरकृतं तथा ।
 न चापि क्षुब्धयं तत्र न तत्स्करभयं तथा ॥ ९० ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च । नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥
 अश्वमेधशतैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयासति ।
 असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महायशः ॥ ९२ ॥

इजकाश्चर्यागात्पुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्मः रामभक्ति-
 पूर्वकर्म तत्परतीतिसुधार्मिकः । “धर्मचरति” इति
 ठक् । “स्त्रियोवृद्धास्तरुण्यश्च” इत्युक्तधर्मफलभागा-
 ल्यर्थः । निरामयः शारीररोगरहितः । अरोगः मान-
 सव्याधिरहितः । दुर्भिक्षभयवर्जितः । भिक्षाणां-
 व्युद्धिः दुर्भिक्षं । व्युद्धावव्ययीभावः । दुर्भिक्षात्भयं
 दुर्भिक्षभयं तेनवर्जितः । अनेन पूर्वसीताविशिष्ट-
 रामवियोगे प्रजानामाभयादिकमासीत् । तदिदानीं
 निवृत्तमित्युच्यते । प्रहृष्टेत्यादि रामाभिषेकदर्शनसंतो-
 षोनवर्णयितुंशक्यइत्याहकविः प्रहृष्टमुदितोलोकस्तु-
 ष्टःपुष्टः इति । अथ प्रीतिकारितकैङ्कर्यसिद्धिं दर्शय-
 ति—सुधार्मिकइति । शोभनोधर्मः विशिष्टविषयकै-
 ङ्कर्यमेव । अथकैङ्कर्यविरोधिनिवृत्तिमाह—निरामयो-
 ह्यरोगश्चेति । कैङ्कर्योपकरणसमृद्धिमाह—दुर्भिक्षेति
 ॥ ८८ ॥ अथ वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानामुत्तर-
 काण्डकथां संगृह्णाति—नपुत्रेत्यादि । केचिदपि-
 पुरुषाः क्वचित् कुत्रापिदेशे किञ्चित् कादाचित्कमपि ।
 पुत्रमरणं नद्रक्ष्यन्ति । नद्रक्ष्यन्तीत्यनेन ब्राह्मण-
 पुत्रइव कदाचित्प्राप्तमपिपरिहरिष्यतीतिभावः । ना-
 र्थश्चाविधवाः नित्यंपतिव्रताश्च भविष्यन्ति । यद्वा ।
 विविधाधवायासांताः विधवाव्यभिचारिण्यः । अन्य-
 भिचारित्वेपि पत्यावप्यननुरागःकासांचित्स्यात्सन्तेला-
 ह—पतिव्रताइति । कौसल्यादयस्तु पुत्रवत्तयावृद्ध-
 तयाचनविधवाइतिभावः ॥ ८९ ॥ तत्र राज्ये ताप-
 त्रयगन्धोपनिभविष्यतीत्याह—नचेत्याद्यर्धत्रयं । अ-

भिजंभयं नकिञ्चित् नभविष्यति । जन्तवःनाप्सुमज्ज-
 न्ति । मज्जत्त्वानमरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाधिदेविक-
 निवृत्तिरुक्ता अथाध्यात्मिकादिनिवृत्तिमाह—नापि-
 ज्वरकृतंतथानचापिक्षुब्धयमिति । नतत्स्करभयमित्या-
 धिभौतिकोपलक्षणं ॥ ९० ॥ तत्ररामराज्येअनिष्टनि-
 वृत्तिमुक्त्वेषिसिद्धिमाह—नगराणीति । नगराणिधन-
 युतानि राष्ट्राणिधान्ययुतानिचभविष्यन्ति । अतएव-
 सर्वेनागरिकाजानपदाश्च यथाकृतयुगे तथात्रेतायाम-
 पि नित्यंप्रमुदिताभविष्यन्ति । “गल्यार्थकर्मक—”
 इत्यादिनाकर्तरिक्तः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियासाधारणं
 प्रजापालनरूपधर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्मानाह—अश्व-
 मेधेति । अर्धत्रयमेकान्वयम् । महायशः प्रजापाल-
 नलब्धमहाकीर्तिः । अनेनद्रव्यशुद्धिरुक्ता । अश्वमेध-
 शतैः अनेकाश्वमेधैः । “दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधसु-
 पाकरोत्” इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा बहुसुवर्णकैः
 बहुसुवर्णकाल्यक्रतुविशेषैश्च । “सुबहूनि सुवर्णानिय-
 त्रोपकरणत्वतः । विन्दते सकतुःसद्भिः स्मृतो बहुसुवर्ण-
 कः” इतिवचनात् । एवमुत्तरकत्वमुद्धानप्रदर्शनेन
 पूर्वकृतवोमिष्टोमाद्योपिहानुष्ठिताइतिसिद्धम् । गवां-
 कोट्ययुतं दत्त्वा दशसहस्रकोटिपरिमिताः गाः ब्राह्मणे-
 भ्यो दत्त्वा । ब्रह्मलोकं ब्राह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्था-
 नं परमपदं प्रयासति । अत्रमहायशाइत्यनेन यत्कि-
 चिदपवादश्रवणमात्रेणसीतायागः सूचितः । दशव-
 र्षसहस्राणिअश्वमेधानुष्ठानकालइत्युक्त्या सीतांविनैव
 कत्वनुष्ठानस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च अभिषेकात्परं स्वल्पएव-

तिल० अविधवाः भर्तृनुगमनात् धर्वांशुपुत्रसद्भावाद्वा ॥ ८९ ॥ तीर्थी० असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयासतीति योजना ।
 ब्रह्मलोकः तंपरमात्मस्वरूपं समुपस्थानब्राह्मणोविष्णोः स्वस्यलोकं वैकुण्ठाख्यं च प्रयासतीत्यर्थः । तिल० इष्टादत्तेत्यादिरूपकधनं
 नतुतेभारामस्यलोकप्राप्तिप्रतिहेतुतेतिबोध्यम् । यत्तुक्तककृता अश्वमेधाद्यनुष्ठानस्यमात्रोपाधिप्रयुक्तावज्यां वशमनद्वारा ब्रह्मलो-
 कप्राप्तौ हेतुत्वमित्युक्तं तत्र । भगवद्वताराणां पुण्यपापसंबन्धस्वसर्वतन्त्रविक्रान्तात् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु लीलाभाजं लोकोपदेशा-
 येत्यन्यत्र विस्तरः । शिरो० विद्वद्बो ब्राह्मणेभ्यः । विधिपूर्वकं यथाविधि । गवांकोट्ययुतं दत्त्वा । विषम० गवांकोट्ययुतं दशस-
 हस्रोत्तरकोटिपरिमिताः विद्वद्बो ब्राह्मणेभ्यः विधिपूर्वकं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयासतीत्युत्तराण्यन्यः ॥ ९२ ॥

[पा०] १. झ. न. ट. विद्वद्बो विधिपूर्वकं ।

पठन्दिजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिगजनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च
शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीमद्रामायणकथासंक्षेपोनाम
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

सांप्रतिधावन्तिशतमालाहस्ताःशतचूर्णहस्ताः” इति-
श्रुतेः ॥ ९६ ॥ अथ चातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्यनाधिका-
रइतिसूचयन्वर्णविशेषनियतानिफलानिदर्शयति—
पठन्निति । स्यादित्येतदव्ययंयद्यर्थे । इदंबालरामायणं
पठन् द्विजोयदि । वागृषभत्वं वाचिःश्रेष्ठ्यं वेदवेदाङ्ग-
पारगत्वं । ईयात् प्राप्नुयात् । ईगतावित्यस्माद्धातोः-
लिङ् । पठन् क्षत्रियोयदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमी-
यात् । पठन् वणिगजनोयदि पण्यफलत्वमीयात् ।
पणमूल्यंतदहृतीतिपण्यं क्रयविक्रयार्हवस्तु तदेवफलं
लभोयस्य स पण्यफलः । तस्यभावः पण्यफलत्वं ।
“पणोद्यूतादिपूतसृष्टेष्टतौमूल्येधनेपिच ” इत्यमरः ।
पणशब्दादहृतीत्यत्रलयः । “अवद्यपण्य—” इत्या-
दिना पणेत्यत्रलयात्तोनिपातोवा । पठन् शूद्रोपि
जनोयदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् । यद्वा
स्यादित्येतदुत्पत्त्यर्थेऽव्ययं । स्यात्क्षत्रियः अल्पनृपतिः ।
भूमिपतित्वं अखण्डभूमण्डलेश्वरत्वमीयात् । एवमल्प-
ब्राह्मणइत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथंचिद-
र्थेनिपातः । “स्यादस्तिस्यान्नास्ति—” इत्यादिसप्तभ-
ङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात् । तथाच कथंचित्पठन्
शास्त्रोक्तनियमंविनापिपठन्नित्यर्थः । एकदेशंपठन्नि-
तिवा । अथवा वागृषभत्वादिकमीयात् । स्याच्च
सत्तालभेतचेति सर्वसाधारणसत्तालाभरूपफलं ।
“अस्तिब्रह्मतिचेद्वेदः । सन्तमेनंततोविदुः” इतिश्रुतेः ।
कश्चित् “स्यात्प्रबन्धेचिरातीते” इतिवचनात् स्याच्छ-
ब्दःप्रबन्धपरइत्याह । तदज्ञानविजृम्भितं । “स्यात्प्रब-
न्धेचिरातीतेनिकागामिकेपुरा” इति वाक्यशेषात्
पुराशब्दस्यनानार्थत्वंहितत्रोच्यतइति । यद्यपि “श्रा-
वयेच्चतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमप्रतः” इतिशूद्रस्येतिहा-

सपुराणयोःश्रवणमात्रंस्मृतिभिर्ननुज्ञातं नतु पठनं ।
तथापि “पठन्” इत्यादिकृषिवचनप्रामाण्यात् “वच-
नाद्रथकारस्य” इतिन्यायेनास्मिन्संक्षेपपाठमात्रेधि-
कारोस्तीतिसिद्धं । तथा सहस्रनामाध्ययान्तेचह-
श्यते “यइदंशृणुयान्नित्यंश्चापिपरिकीर्तयेत्” इत्या-
रभ्य “वेदान्तगोब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ।
वैश्योधनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात्” इति ।
यद्वा वेदोपबृंहणेःशूद्रस्यसर्वथाऽनधिकारात् शूद्रइ-
त्यत्र पठन्नितिनानुषज्यते किंतु शृण्वन्नित्यध्याह्रियते ।
“शृण्वन्नरामायणंभक्त्या” इतिश्रवणस्यापिमहाफल-
त्ववचनात् । अत्रसंक्षेपे तकारेणोपक्रम्य यादितिस-
मापनात् गायत्रीरूपत्वमस्यगम्यते । अत्रश्लोके उप-
जातिवृत्तं । “स्यादिन्द्रवज्राततजास्तोगौ” । “उपे-
न्द्रवज्राजतजास्तोगौ” । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभा-
जः पादायदीयाउपजातयस्ताः” इतिलक्षणात् ॥ ९७ ॥
प्रथमसर्गमुपसंहरति—इतीति । ऋषिणाप्रोक्तमार्ष-
“तेनप्रोक्तं” इत्यण् । श्रीमद्रामायणे श्रीमद्रामाय-
णाख्ये । आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये । बालकाण्डे संक्षे-
पोनाम प्रथमःसर्गः । समाप्तइतिशेषः । काव्यलक्षणं-
सर्गलक्षणंचोक्तंदिण्डिनाकाव्यादर्शे “नगरार्णवशैलर्तु-
चन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानर-
तोत्सवैः । विप्रलभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मन्त्र-
द्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं-
रसभावनिरन्तरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैः
सुसन्धिभिः । सर्वत्रभिन्नवृत्तान्तरूपेतं लोकरञ्जनं ।
काव्यंकल्पान्तरस्थाजियायतेसदलंकृति” इति ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वाल्मीकिना सादरपूजितेनारदे ब्रह्मलोकं प्रति प्रस्थिते शिष्येण भारद्वाजेन सह स्नानाय तमसातीरं गतेन तेन तत्र कौञ्चमि-
थुनदर्शनम् । १ ॥ व्याघ्रेण कौञ्चमिथुने पुंसो वधे वाल्मीकिना तं प्रति मानिषादेव्यादिशापवचनोक्तिः । २ ॥ तथा पश्चाद्वि-
मर्शेन स्वोक्तशापवचनस्यानुष्टुप्छन्दोबद्धश्लोकरूपत्वावधारणम् । ३ ॥ तदनु सविस्मयं शिष्ये तत्तिवेद्य माध्याह्निकमज्जनादि-
करणपूर्वकं पुनस्त्वाश्रमप्रत्यागमनम् । ४ ॥ तदनु वाल्मीक्याश्रममुपागतं तत्र ब्रह्मणा तं प्रति रहस्यप्रकाशरूपश्रीरामादिनि-
खिलवृत्तान्तप्रतिभानरूपवरदानेन श्रीरामायणप्रणयनप्रेरणापूर्वकं स्वलोकगमनम् । ५ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥ १ ॥
यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा ॥ आपृष्ट्वैवाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥
स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥ जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छठारिगुरुणागुरुणोपदिष्टरामायणस्य हृदयसर-
सं गृहीत्वा ॥ श्रीकौशिकान्वयकुलेन्दुरशेषबन्धुर्गोवि-
न्दराजविबुधो विशदीकरोति ॥ १ ॥ अथ परमकारुणि-
को वाल्मीकिः “इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणं”
इत्युक्तरीत्या संक्षेपेणोक्तं रामचरित्रं पुनर्वासिरेण प्रतिपि-
पादयिषुः तत्र प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं वक्तृवैलक्षण्यं प्रबन्धवै-
लक्षण्यं प्रतिपादयैलक्षण्यं चेति वैलक्षण्यत्रयं निदिदर्श-
यिषुः वक्तृवैलक्षण्यं तावदादौ दर्शयति नारदस्येत्यादि-
ना द्वितीयसर्गेण । वक्तृवैलक्षण्यं तु परमाप्तत्वं । आप-
त्वं च यथार्थदर्शित्वे सति यथार्थवादिनं । तस्य परमत्वं
तु पितामहवरप्रसादलब्धत्वं तदेतदुपदर्शयितुमुपोद्घा-
तत्वेनाह—नारदस्येत्यादि । तु शब्दो वैलक्षण्यपरः ।
“तुः स्याद्भेदेऽवधारणे” इत्यमरः । सचकाकाक्षिन्या-
येनोभयत्रान्वेति । त्रिलोकज्ञतयेतरविलक्षणस्य नारदस्य
शब्दतोर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षः । तत् पूर्वसंक्षेप-
रूपेणोक्तं । वाक्यं संपूर्णार्थप्रतिपादकपदसमूहं प्रभ्रा-
नुरूपोत्तरं । श्रुत्वा निश्चयः । वाक्ये विशारदो विद्वान् ।
“विद्वत्सु प्रगल्भो विशारदौ” इत्यमरः । वाक्यविशेषज्ञ इ-
त्यर्थः । धर्मे आत्मानुद्धिर्देव्यासी धर्मात्मा । धर्मस्वभावो
वा । अत्र प्रकरणादुर्वनुवर्तनधर्मज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः

वेदान्तार्थनिर्णयसंपत्त्या सर्वोत्कृष्टमुनिर्वाल्मीकिः । सह-
शिष्यः शिष्यसहितः सन् । “वोपसर्जनस्य” इति
पक्षे सहशब्दस्य सभावाभावः । पूजयामास अहोवा-
क्यवैखरीति तद्वाक्यं श्लाघयामासेति वाक्यविशारदलो-
क्तिमङ्गयाऽवगम्यते । महामुनिमिति पाठे वाल्मीकिप-
दाध्याहारः । तस्मिन् प्रयोक्तव्ये अन्यत्वप्रतीतिकरम-
हामुनिपदप्रयोगास्वारस्यं ॥ १ ॥ देवश्चासौ कृषिश्च
देवर्षिः नारदः । “नारदाद्याः सुरर्षयः” इत्युक्तेः ।
तेन वाल्मीकिना । यथावत् यथाहं । पूजितः प्रदक्षि-
णनमस्कारादिभिरर्पितः सन् । तदा पूजावसाने । आ-
पृष्ट्वा आपृच्छय । “क्त्वापिच्छन्सि” इतिल्यबभावः ।
अभ्यनुज्ञातः गच्छत्वमिति वाल्मीकिना कृताभ्यनुज्ञा-
नः । विहायसं आकाशं जगाम ॥ २ ॥ तस्मिन्
नारदे । मुहूर्तं अल्पकालं । “मुहूर्तमल्पकाले स्यात्”
इति निषण्डुः । अत्यन्तसंयोगो द्वितीया । देवलोकं ब्रह्म-
लोकं । गते वाल्मीके रामभक्तिब्रह्मणे कथयितुं प्राप्ते स-
ति । समुनिः वाल्मीकिः । तदा नारदगमनोत्तरकाले
। जाह्नव्याः गङ्गायाः । अविदूरतः समीपे । सप्त-
म्यर्थे तसि । स्थितमिति शेषः । तु गङ्गातोपिविलक्षणं ।
तमसातीरं जगाम माध्याह्निकाभिषेकाय प्राप्तः ॥ ३ ॥

तिल० वाक्यविशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवती विचित्रार्थवशादवाणीयस्यः विशारदः । शिरो० धर्मात्मा
धर्मे आत्मायल्लोयस्य परमधर्मोपदेष्टेत्यर्थः । तत् वाङ्मनसागोचरे श्वरे श्वरबोधकं । वाक्यं । विषम० महामुनिं शतकोटिविस्तररा-
मायणमननशीलं । नारदपूजयामास । १ ॥ तिल० मुहूर्तं स्वाधर्मे स्थित्वा पश्चान्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्या अविदूरतः समीपे वर्तमानं
तमसातीरं जगाम । यत्तु मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गत इत्यन्वय इति तत्र । छान्दसलक्षणनेमानाभावात् अव्ययलक्षणस्यागतिकग-
तिकलाच्च । ३ ॥

[पा०] १ घ. ड. ष्वैर्म. २ ड. च. ज. मुनिम्. ३ ड. च. छ. ज. झ. ज. पृच्छयै. ४ ग. जगामच. ५ च. हूर्ते.
वा. रा. ५

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥ शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशमय ॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
 न्यस्यतां कलशस्तातं दीयतां वल्कलं मम ॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
 स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ॥ विचचार ह पश्यंस्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥
 तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ॥ ददर्श भगवांस्तत्र क्रौञ्चयोश्चारुनिस्स्वनम् ॥ ९ ॥
 तस्मात् मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
 तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा रुराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥

समुनिः तमसायाविलक्षणंतीरमासाद्य । तदा आसा-
 दनकाले । अकर्दमं अपक्वं । तीर्थं जलावतरणं ।
 “ तीर्थमन्नामुपाध्यायशास्त्रेष्वनुनिपावने । पात्रोपा-
 यावतारेषु ” इतिवैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वस्थितं शिष्यं
 आह ॥४॥ भरद्वाजइतिवाल्मीकेःप्रधानशिष्यस्यनाम ।
 हेभरद्वाज । अकर्दमं अपक्वं । अधःप्रदेशेपङ्कजहितमित्य-
 र्थः । अन्यत्र पापरहितं । प्रसन्नांबु प्रसन्नसलिलं ।
 लोकेकिंचिदधःपङ्कजहितत्वेपिजलंकलुषमेवभवति ।
 किंचिन्मिलोदकत्वेप्यधःसपङ्कमेवदृश्यते नतथेदमि-
 तिभावः । अन्यत्रांबुवत्प्रसन्नं । अतएवरमणीयं ।
 सन्मनुष्यमनोयथा सत्पुरुषहृदयसदृशमिदंतीर्थं । नि-
 शमय पश्य । “ शमोऽदर्शने ” इतिमत्त्वाभावादर्श-
 नाथोऽयंशब्दः । सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नांस्वितिवायो-
 जना ॥ ५ ॥ हेतात वत्स । कलशः उदपात्रं । न्य-
 स्यतां भूमौस्थाप्यतां । ममवल्कलं स्नानशाठ्यार्थावृक्ष-
 त्वक् । दीयतां । किमर्थमित्यत्राह—इदमेवेति । उत्तमं
 अकर्दमत्वादगुणयोगेनजाह्नवीतीर्थात्श्रेष्ठं इदमेवतम-
 सातीर्थं अवगाहिष्ये अत्रैवस्नास्यामि । माध्याह्निक-
 कालातिक्रमादगत्वाजाह्नवीमितिशेषः । त्वमप्यत्रैव
 स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ महात्मना महात्मनसा । वाल्मी-
 केन वाल्मीकिना । “ तस्येदं ” इतिसंबन्धमात्रेऽण् ।
 संबन्धश्चात्रपुत्रत्वं । एवं पूर्वोक्तरीत्या । उक्तः । गुरो-
 र्नियतः परतन्त्रः भरद्वाजः । मुनेस्तस्य वाल्मीकेः ।
 वल्कलं । प्रायच्छत प्रादात् । दाणः यच्छादेशः । छ-

न्दसिबहुलग्रहणादात्मनेपदं संबन्धसामान्येषष्ठी तस्मा
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोपि ।
 सः वाल्मीकिः । शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय । विपुलं
 विशालं । वनं । सर्वतःपश्यन्सन् । विचचार । हेति-
 विस्रये । निगृहीतेन्द्रियस्यविपुलवनावलोकनं दैवकृ-
 तत्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भगवान् माहात्म्य-
 वान् । “ भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नादकीर्तिषु ”
 इत्यमरः । शापानुग्रहसमर्थइत्यर्थः । वाल्मीकिः । तत्र
 वने । तस्य तीर्थस्य । अभ्याशे समीपे । चरन्तं वर्त-
 मानं । अनपायिनं अविनाभूतं । क्षणविरहासहिष्णु
 क्रौञ्चमिथुनमितिप्रसिद्धं । चारुनिस्स्वनमितरितिका-
 लिकस्वरोत्तया रतिर्द्योत्यते । क्रौञ्चयोर्मिथुनं द्वन्द्वं ।
 पुंलिङ्गत्वमार्षं । ददर्श ॥ ९ ॥ पापनिश्चयः रतिसम-
 येपिहननकरणात्क्रूरनिश्चयः । वैरनिलयः सर्वजन्तु-
 विषयसहजशात्रवयुक्तः । निषादः । तस्मान्मिथुनात्
 तन्मिथुनमासाद्य । ल्यब्लोपेपञ्चमी । पुमांसंएकं
 अवयवं । तस्यपश्यतः तंपश्यन्तंमुनिमनादृत्य“षष्ठीचा-
 नादरे ” इत्यानादरेषष्ठी । जघान हतवान् ॥ १० ॥
 भार्या क्रौञ्ची । निहतं व्याधहतं । अतएव न मही-
 तले भूतले । वेष्टमानं घूर्णमानं । शोणितपरीताङ्गं
 रुधिरव्याप्तशरीरं । तं क्रौञ्चं । दृष्ट्वा । करुणां श्रोतुः
 कारुण्यावहां । गिरं । रुराव करुणशब्दमकरोत् ।
 ओदनपाकंपचतीतिवत् । अरोदीत् ॥ ११ ॥

शिरो० तीर्थं ऋषिसेविततमसाजलं । “तीर्थंशान्नाध्वरक्षेत्रमन्त्रोपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारार्थिजुष्टांभस्वीरजसुवविश्रुतं”
 इतिविक्षकोशातीर्थशब्दस्यऋषिजुष्टांभःपरलं । ४ शिरो० प्रायच्छत । संज्ञापूर्वकविधेरनिलत्वादात्मनेपदम् । ७ ॥

[पा०] १ छ. सन्तु. २ न्मातुष. ३ ख. स्तावद्दी. ४ ख. च. लाभि.

निवासः । अधिकरणेघञ् । मालक्ष्मीः तस्यानिषादो-
मानिषादः श्रीनिवासः । तत्रसंबुद्धिः हे श्रीनिवास । त्वं
शाश्वतीः समाः सर्वकालप्रतिष्ठा माहात्म्यं अगमः गच्छ ।
लकारव्यत्ययः । यद्यस्मात्क्रौञ्चमिथुनात् राक्षसमि-
थुनाद्वावणमन्दोदरीरूपात् कामेनमन्मथेनमोहितंसी-
तापहतारमेकरावणमवधीः रावणंहत्वाकृतत्रैलोक्य-
त्राणस्त्वंयावत्कालंविजयी भवेत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुकं-
काव्यलिङ्गमलंकारः । एवमनेनश्लोकेनेष्टदेवतास्मरण-
रूपंमङ्गलमाचरितं । “काव्यार्थसूचनं कैश्चिन्नान्दामे-
वनिरूप्यते” इतिवचनादस्मिन्नेवश्लोकेवक्ष्यमाणका-
व्यार्थः संक्षेपेण दर्शितः । तथाहि । मानिषादेत्यनेन
सीतापरिणयपर्यवसायिनी बालकाण्डकथोद्बोधिता ।
प्रतिष्ठांत्वमगम इत्यनेन पितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठाभि-
धायिन्ययोध्याकाण्डकथाऽऽवेदिता । शाश्वतीः समा-
इत्यनेन ऋषिगणविषयप्रतिज्ञानिर्वहणेनरामस्यप्रतिष्ठा-
नुवृत्तिमभिदधत्यारण्यकाण्डकथासूचिता । क्रौञ्चगति-
कोटिल्याल्पीभावयोरित्यस्माद्धातोः “क्रत्विक्” इत्या-
दिनाकिन्निपातनात् नलोपः संयोगान्तलोपश्चनभवति ।
क्रौञ्चैवक्रौञ्चः स्वार्थेअण् । तथाचक्रौञ्चयोः कुटिल-
योस्तिरयोस्तारावालिनोर्मिथुनादेकंकाममोहितंमुग्री-
वभार्यापहतारंवालिनमवधीरिति किष्किन्धाकाण्डक-
थाऽभिहिता । क्रौञ्चौ अल्पीभूतौ कुशावितियावत् ।
तयोरन्योन्यविरहकुशेक्षशीयसोः सीतारामयोरैकमव-
यवंसीतारूपंअवधीः भृशंपीडितवानसीति । सीतावि-
रहदुःखातिशयवर्णनपरामुन्दरकाण्डकथाबोधिता ।
क्रौञ्चौकुटिलौराक्षसौतन्मिथुनादेकंकाममोहितंरावण-
मवधीरिति युद्धकाण्डकथासूचिता । दण्डकारण्यवासि-

ऋषिपत्नीदर्शनाभिलाषमोहितसीतापीडाभिधानेनोत्त-
रकाण्डार्थोपसंक्षिप्तः । ननुमृगपक्ष्यादिवधस्यव्याध-
कुलधर्मत्वात् कथमनपराधिनमेनंमुनिः शमूहमर्हति ।
वक्ष्यति रामएववालिबधप्रस्तावे । “प्रमत्तानप्रमत्ता-
न्वानरामांसार्थिनोभृशं । वध्यन्तिविमुखांश्चापिनच-
दोषोत्रविद्यते” इति । सत्यं । तथापि रतिपरवशता-
दशायां तद्वधोदोषएवेतिमुनेराशयः । सूचयतिहिर-
तिपरवशतांकाममोहितमितिपदेन । अतएवभारतेपा-
ण्डुं प्रतिमुनिः । “अस्वर्ग्यमयशस्तत्त्वमनुतिष्ठसिभार-
त ॥ कोहि विद्वान्मृगंहन्याच्चरन्तंमैथुनवने” इति ।
नन्विदं मलयंगच्छतोमन्दरपथोपवर्णनं । यद्यमास-
नोवैलक्ष्ण्यं परमाप्तत्वंवक्तुमारभ्य स्वचरित्रवर्णनं करो-
ति । ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेवतदर्थवक्तव्यत्वात् । उ-
च्यते । श्रूयतामवधानेन । “अर्थतः शब्दोवाऽपि
मनाक्काव्यार्थसूचनं” इति दर्शितरीत्याकाव्यार्थसूचन-
मित्यताम्रन्यसंदर्भेणक्रियते । तथाहि । अकर्मममित्या-
दिना पावनंसमुद्रसेतुस्थलमुच्यते । तस्याभ्याशइत्या-
दिना तत्तीरेमन्दोदर्यासहचरन्तंभोगान्भुञ्जानं अन-
पायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेनलब्धचिरायुष्कं चारुनिस्व-
नंरम्यवीणादिविनोदं क्रौञ्चयोरारक्षसयोर्मिथुनदं दर्श-
धर्मबलेनालोकितवान् तस्मादित्यादिना पापनिश्चयो
निश्चितरावणपापः । वैरनिलयः हिरण्यकशिपुरावण-
शिशुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वासहजशात्रवः । नि-
षीदन्यत्रसर्वाणिजगन्तीतिनिषादोविष्णुः । पुमांसंरा-
वणंजघानेत्युच्यते । भार्यात्वित्यादिना मन्दोदरीप्रला-
पः । द्विजेन पुलस्त्यवंशत्वात् ब्राह्मणेन । ताम्रशीर्षेण
रत्नमुकुटधारित्वात् । पत्रिणा वाहनपरिच्छदादिमता ।

स्यात् । तच्चाग्रे स्पष्टम् । तत्रसंदेहेष्ट्वेत्सान्त्यामिर्गण्टच्छ । तदुक्तं पात्रेश्विशिवशिवसंवादेरामवैभवर्णनेचतुविशेषाद्ये । “ततो जा-
नपदः कश्चित्पारमः काष्ठविकयी । स्वबधूगर्हणद्वारा रावणस्यगृहोषिताम् । गर्हया मासवैदेहीदुष्टलोकनिन्दकः । तच्छ्रुत्वा देविचारे-
भ्योभीतो लोकापवादतः । आहूय लक्ष्मणं प्राहरामो राजीवलोचनः । शृणु मे वचनं गुह्यं सीतासंलग्नकारणम् । वाल्मीकिनाथमृग-
णाशप्तोस्मि किल लक्ष्मण । तस्मादेनां यजाम्यधजनेनैवात्र कारणम्” इति । कत० प्रत्यक्षसंहन्तृनिषादशापरूपोऽर्थस्तु स्पष्ट एव ।
किंचिनतरां सदेवर्षिगणत्रैलोक्यसादयति पीडयतीति निषादः तस्य संबुद्धिर्हेनिषादरावण । यद्यस्मात् क्रौञ्चमिथुनात् । अल्पीभावार्थक-
कुब्जेऽपचायच् । कुब्जं । तत्संस्कारोऽण् । क्रौञ्चं राज्यक्षयनवासादिदुःखेनाल्लपीभूतं परमकादर्थगतयन्मिथुनंसीतारामरूपं
तस्मादेकं सीतारूपं यस्मादबधीः वधाभ्यधिकपीडांप्रतिपातयति तस्मात्त्वं प्रतिष्ठांयालङ्घ्यपुरेपुत्रपौत्रचत्स्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा
प्रतिष्ठादत्तातामतः परं मागम इति काव्यार्थसूचनम् ॥ शिरो० त्वमेति निषादविशेषणं त्वेन आत्मभिन्नेन रागादिना मः बन्धनं यस्य
अनात्मभूतरागादिबन्धनस्यार्थः । “माचमातरि मोमाने बन्धने च प्रकीर्तितः” इति मशब्दस्य बन्धनवाचकत्वं । लशब्दस्यान्यपरत्वं
सर्वादिगणप्रसिद्धम् । अत्रपक्षे अद्भिरहः भविष्यत्कालबोधकलङ्घसिद्धइति बोध्यम् ॥ मानिषाद मानिनांगवैविशिष्टानां षः श्रेष्ठः
परशुरामः तं आसमन्ताद्वावेन यतिखण्डयति वैष्णवधनुस्सजीकरणादिना तद्भवं निर्वर्तयतीति मानिषादः तत्संबुद्धिः । इति बाल-

तैस्त्वेवं ब्रुवतश्चिन्ता बभूव हृदि वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन्त्ये महाप्राज्ञश्चकार मतिमान्मतिम् ॥ शिष्यं चैवाब्रवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोक्षरसमस्तञ्जीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तौ मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥
शिष्यस्तु तस्य ब्रुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १९ ॥

सहितेन कुंभकर्णेन्द्रजिदादिसहायसंपन्नेन । कारुण्यं जु
गुप्सा “जुगुप्साकरुणाघृणा” इतिनिघण्टुः । अधर्मोय-
मितिरावणकृतोयमधर्मइति एतत्सर्वरावणवधवृत्तान्त-
मवलोक्यपौलस्त्यवधामिधानं तद्विषयप्रबन्धनिरमिमी-
तेतिमानिषादेत्यस्यरामायणार्थसंग्रहपरत्वचोक्तं । अथ
वा । अकर्ममत्यादिना गोदावरीतीर्थमुच्यते । तत्तीरे
पञ्चवट्यांरामस्यसीतयासहवर्तनं तयोरेकस्याःसीता-
यारावणेनदुरात्मनाहिसनंपीडनमित्येतत्सर्वसाक्षात्कृ-
त्य विधिचोदितोमुनिःसीतायाश्चरितमितितद्विषयप्र-
बन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन्पक्षेअनपायिनमाद्यन्तशू-
न्यं । चारुनिस्स्वनसंवेदान्तप्रवर्तकं । क्रौञ्चयोःकुश-
योःतपस्विनोःसीतारामयोःपापनिश्चयोवैरनिलयः नि-
षादोलोकहिंसको रावणःसीतामपजहार साचरुरोद ।
द्विजेनक्षत्रियेणात्माप्रशीर्षणरत्नमुकुटारुणेन पत्रिणाश-
रेणोपलक्षितेन सहितेनलोकहितपरेण । अन्यत्सर्वस-
मानं । मानिषादेत्याद्यर्थःशापार्थेनदर्शितः ॥ १५ ॥
वीक्षतः तन्मिथुनंवीक्षमाणस्य । “संज्ञापूर्वकोविधिर-
नित्यः” इतिवा चक्षिडोनुदात्तस्यङ्किरणज्ञापितानि-
त्यत्वेनवा परस्मैपदं । एवं मानिषादेत्येवं । ब्रुवतः
क्रौञ्चीदृष्ट्वामानिषादेत्येवंवदइत्यर्थः । तस्य वाल्मीकेः
हृदि।अस्यशकुनेः एतत्पक्षिनिमित्तंशोकार्तेनमया । व्या-

हृतमिदंवाक्यं किं किरूपमितिचिन्ताबभूव ॥ १६ ॥
प्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञाःऊहापोहसमर्थः प्रज्ञाएवप्राज्ञः ।
“प्राज्ञादिभ्यश्च” इतिस्वार्थेऽण् । यद्वा । प्राज्ञाधीः “धीः
प्राज्ञाशेमुपीमतिः इत्यमरः” । साऽस्यास्तीतिप्राज्ञः ।
“प्राज्ञाश्रद्धाचोभ्योणः” इतिमत्वर्थोयोणः । महान्वासौ
प्राज्ञश्चेतिमहप्राज्ञः । मतिमान् शास्त्रज्ञानवान् । सः
वाल्मीकिः । मति उत्तरश्लोकैवक्ष्यमाणनिश्चयं ।
चकार । समुनिपुङ्गवः । शिष्यमिदंवाक्यमब्रवीच्च ।
“ब्रूशसि” इत्यादिनाद्विकर्मकत्वं । अयोगव्यवच्छेद-
कएवकारः ॥ १७ ॥ शोकार्तस्य क्रौञ्चीशोकेनार्तस्य ।
मेप्रवृत्तः मत्तः प्रवृत्तः अयंसंदर्भइत्यर्थः । पादबद्धः ।
चतुर्भिःपादैर्युक्तः । अक्षरसमः प्रतिपादंसाक्षरः ।
तन्नी वीणागुणः । लयः तौष्यत्रिकस्यैककालविरामः ।
“नाशेसंश्लेषणेतौष्यत्रिकसाम्येभवेद्वलयः” इतिरत्नमा-
ला । ताभ्यांसमन्वितः तत्रायमारोप्यवाद्यैःसहगातुं-
शक्यइत्यर्थः । श्लोकोभवतु श्लोकलक्षणलक्षितत्वान्-
श्लोकशब्दवाच्योभवतु । नान्यथा श्लोकादन्यः के-
वलपदसंदर्भोर्भवति । इतिमार्तिचकारेतिपूर्वेणावयवः
॥ १८ ॥ शिष्यः भरद्वाजः । तस्यमुनेर्ब्रुवतः तस्मिन्-
मुनौब्रुवतिसति । “यस्यचभावनेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थेषुष्टी । अनुत्तमं सर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन

काण्डकथासूचिता ॥ १५ ॥ तिल० मयामुनिनाशान्तेनतपस्विनाशकुनिशोकपीडितेनइदं ईदृशं कूरं तपोनाशकरं किंव्याहृतं
मितिवीक्षतोऽन्यतीमिप्रेरणयानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभावनया दृश्यमानक्रौञ्चेतद्विपरीत्यसंभावनयाऽतिनिन्यमयशस्करंमहापातकेभ्यो-
प्यधिकंपादवृत्तमितिचिन्ताबभूव । यद्यप्येतत्सर्ववाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलवगेयतयाअस्यकाव्यस्वरूपता तदुक्तितायैवसुक्तिः ।
अन्यथा स्वचिन्तायाःस्वापरोक्षत्वात् बभूवेतिलिङसंगतिःस्यात् । यद्वा सर्वचतुष्टयमायमुपोद्घातरूपंक्षयचिच्छिष्यस्य । वाल्मीकी-
योपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः । पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपि तथोक्तिरुपोद्घातलघोतनायेत्यन्ये । विष० इदंवाक्यं किं किरूपं
गर्थपथंवेतिचिन्ताबभूवेतिसंबन्धः ॥ १६ ॥ तिल० अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचिलेनप्रवृत्तौपिमेममश्लोकोयशोरूपोभवतु
अन्यथा अयशोरूपोमाभूदित्यर्थः । “श्लोकोयशसिपथेच” इतिनिघण्टुः ॥ शिरो० तन्त्रीलयसमन्वितः तन्निष्णांशास्त्राभिज्ञानां
इलंप्रतिष्ठांतकृतमहत्वंतस्य यः प्राप्तिः तेनसमन्वितःयुक्तः । पादबद्धोक्षरसमः पादेबद्धोयुक्षरः उक्षावृषमश्वाधौ रथेति वृषमधे-
ष्ठइत्यर्थः । तत्समःतत्सदृशःशोकार्तस्यमेप्रवृत्तःश्लोकः अन्यथा अन्यपरकः नभवतु । यथाबद्धोवृषमःस्वस्थानादन्यत्रगन्तुंनशक्नो-
ति तथाऽयंश्लोकः तात्पर्यविषयीभूतरघुनाथादन्यत्रगच्छत्वितिफलितोऽर्थः । “रथभूप्रेप्रकीर्तितः” इतिकोशात् रशब्दः
श्रेष्ठपरः ॥ १८ ॥

[पा०] १ ड. झ. व. स्तेत्यं. २ घ. यन्मनसा प्रा. ३ ग. तोयं. ४ ड. च. झ. वन्मुनिः ।

सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थं तस्मिन् यथाविधि ॥ तमेव चिन्तयन्नर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
 भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्मुनिः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ॥ प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मितः ॥ २४ ॥

स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितं । वाक्यं मानिषादेत्यादिकं ।
 संहृष्टः सन् । प्रतिजग्राह वार्षिधेयचकारेत्यर्थः । गु-
 रुः । वाल्मीकिः तस्य तुष्टोऽभवत् स्वश्लोकधारणात्त-
 स्मिन्प्रीतोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ततः शिष्यविषयसं-
 तोषानन्तरं । सः मुनिः । तस्मिन्तीर्थं अकर्मसि-
 द्दीर्घमित्यादिनावर्णितेतीर्थं । यथाविधि विधिमन्ति-
 क्रम्य । अभिषेकं माध्याह्निकस्नानं । कृत्वा । तमेवार्थं
 अवशात्श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थं । चिन्तयन्सन् । उपा-
 वर्तत आश्रममागच्छन् । अभिषेकविधिस्तुन्यासस्मृ-
 तौविशेषतोदादिः । “ततोमध्याह्नसमयेस्नानार्थमृद-
 माहरेत् । पुष्पाक्षतामृदातिनागोमयंगन्धमेवच ।
 नदीपुदेवखातेषुतटाकेषुसरस्सुच । स्नानसमाचरेन्न-
 त्यन्दीप्रस्त्रवेणुषुच । मृदकयाशिरःक्षाल्यद्वाभ्यानांभे-
 स्तयोपरि । अधश्चतसृभिःक्षाल्यपादौषड्भित्तैवच ।
 मृत्तिकाचसमादिष्टालाद्रामिलकमात्रतः । गोमयस्यप्र-
 माणतंतेनाङ्गुलेपयेत्ततः । लेपयेदथतीरस्थस्तलिङ्गेनै-
 वमन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्यविधिवत्ततःस्नानात्समाहितः ।
 अभिमन्त्रयजलमन्त्रैरभिलङ्घ्यैर्वाशुभैः शुभैः ॥ आपोनारा-
 यणोद्भूतास्तापवास्यायनंपुनः । तस्मान्नारायणदेवं-
 स्नानकलेस्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्यसोङ्कारमादित्यन्त्रिंशमज्जे-
 ज्जलाशये । अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वपुष्पजलान्वितं ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमृग्यजुःसामरूपिणं” इत्यादि ॥ २० ॥
 ततः मुनेरुपावर्तनानन्तरं । विनीतः विनयसंपन्नः ।

श्रुतवान् शास्त्रवान् अवधृतवान्वा । “श्रुतंशास्त्रावधृ-
 तयोः” इत्यमरः । श्रुतगुरुश्लोकइत्यर्थः । मुनिः
 मननवान् । भरद्वाजः भरद्वाजाख्यः शिष्यः । पूर्णं ज-
 लपूर्णं । कलशमादाय । पृष्ठतः पश्चात् । अनुजगाम ।
 अनुगमनोक्तौपृष्ठतइत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्था ॥ २१ ॥
 सः वाल्मीकिः । शिष्येणसह । आश्रमपदं आश्रम-
 स्थानं । प्रविश्य । धर्मवित् कृतदेवपूजादिधर्मः । उप-
 विष्टः कृतसुखासनः सन् । ध्यानं अवशोत्पन्नश्लोकवि-
 षयचिन्तां । आस्थितः प्राप्तएवसन् । अन्याः कथाः
 पुराणपारायणानि । चकार ॥ २२ ॥ लोककर्ता लो-
 कस्रष्टा । प्रभुः स्वामी । चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चार-
 णोपयोगिसुखचतुष्कः । महातेजाः महाप्रभावः । ब्र-
 ह्मा । मुनिपुङ्गवं नारदोक्तवैभवंवाल्मीकिं । द्रष्टुंकुतू-
 हलात्स्वयमाजगाम स्वस्थानस्थितपवरामायणप्रवर्तन-
 समर्थोऽप्यादरातिशयेनस्वयमेवाजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 अथ ब्रह्मागमनानन्तरं । तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसाउत्था-
 य “ऊर्ध्वप्राणाह्युत्क्रमन्तेयूनःस्थविरागते । प्रत्युत्था-
 नाभिवादाभ्यांपुनस्तान्प्रतिपद्यते” इतिवचनात् स्व-
 प्राणाउत्क्रमेयुरितिसहस्रोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः
 सन् । वाग्यतः यतवाक् । आहिताग्न्यादित्वात्परनि-
 पातः । प्रयतः नियतमनस्कः । प्रकृष्टः अञ्जलिर्यस्या-
 सौप्राञ्जलिः सचभूत्वा । तस्यौ स्थितवान् ॥ २४ ॥

तनि० तमेवार्थंशापापदेशेनप्रवृत्तस्यवाक्यस्यव्यञ्जितलोकोत्तरचमत्कारंलक्ष्मीपतिप्रतिष्ठा रूपं ॥ २० ॥ **तिल०** मुखतोऽन्याः
 कथाश्चकार मनसातुशार्पायकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ **तिल०** अथतच्चिन्तांनिवर्तयितुंब्रह्मागमनसाह—आजगा-
 मेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएव भूरादिलोकनिर्माता तं चिन्ता-
 क्रान्तं ॥ २३ ॥ **तनि०** परमविस्मितः । प्रथममतिक्रान्तनारदागमनं । ततोलोकोत्तरविषयप्रश्नः । तदुत्तरमुत्तरं । अतिक्रान्त-
 मेवशक्तनिमित्तमुद्दर्शनं । तत्रच करुणरसोदयः । एतत्सर्वं दैवतन्त्रमिति विस्मितः । अनन्तरं अतिक्रान्तचतुर्मुखगमनेनपरमवि-
 स्मितः ॥ **तिल०** प्रयतः अतिनम्रः ॥ २४ ॥

[पा०] १ ख. ज. तमेवं. २ ग. वान्मुनेः. ड. झ. ञ. वान्गुरोः. ३ च. द्रष्टुं. ख. दृष्टवान्मुनि. ४ ग. प्रणतो.

पूजयामास तं देवं पाद्याध्यासनवन्दनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वाऽनामयमव्ययम् ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥ वाल्मीकिकेय महर्षये संदिदेशासनं ततः ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ २६ ॥

उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥

पापात्मना कृतं कष्टं वैग्रहणबुद्धिना ॥ यस्तादृशं चारुवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८ ॥

शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुप श्लोकमिमं पुनः ॥ जगावन्तर्गतमना भूत्वा शोकपरायणः ॥ २९ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ॥ श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

मुनिः तदेवं ब्रह्माणं । पाद्याध्यासनवन्दनैः पाद्यं पादोदकप्रदानं अर्घ्यं अर्धजलसमर्पणं वन्दनं स्तुतिः एतैरुपचारैः पूजयामास । एनं ब्रह्माणं । अन्वादेशेऽइदमन्वादेशः । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रणम्य । अव्ययं अविच्छिन्नं । अनामयं कुशलं । पृष्ट्वा च पूजयामासेतियोजना । प्रणामशास्त्रेण “मनोबुद्ध्यभिमानेन सहन्यस्यधरातले । कूर्मवच्चतुरःपादा विशरस्तत्रैव पञ्चमं । प्रदक्षिणसमेतेन ह्येवं रूपेण सर्वदा । अष्टाङ्गेन नमस्कृत्य ह्युपविश्याग्रतः प्रभोः” इति । यद्वा तमेन देवं विधिवत्प्रणम्यानामयं पृष्ट्वा च पाद्याध्यासनवन्दनैः पूजयामास । वदि अभिवादनस्तुत्योरिति धातुः ॥ २५ ॥ अथेतिसार्धश्लोक एकः । अथ पूजानन्तरं । भगवान् ब्रह्मा । परमार्चिते परमं यथाभवति तथा वाल्मीकिना र्चिते । ब्रह्मोपवेशार्थं पूजिते । आसने विष्टे । उपविश्य स्थित्वा । महर्षये वाल्मीकये । आसनं उपवेशनं । संदिदेश आज्ञापयामास । सोपि ब्रह्मणा समनुज्ञातः सन् । आसने उचितनीचासने । उपाविशत् । आसनानुज्ञानं लोकहितार्थमनेन काव्यकारयितुं । वाल्मीकये महर्षये इत्यत्राजिपादे पठ्यावक्तव्यगणनियमाभावात्तथोक्तं । नन्वर्धत्रयकरणमीदृशैः करवाण्यहमित्यनेन

विरुध्यते । मैवं । लेखकदोषेणार्धान्तरपतनसंभवात् ॥ २६ ॥ लोकपितामहे तस्मिन् साक्षात् प्रत्यक्षतया । उपविष्टेऽपि तदा तद्गतेन क्रौञ्चहननगतेन मनसा ध्यानमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत् ॥ २७ ॥ वैग्रहणबुद्धिना वैरेण क्रौञ्चग्रहणबुद्धिना । पापात्मना पापस्वरूपेण व्याधेन । कष्टं कुत्सितं कर्म । कृतं । कथमित्यत्राह—यइति । योव्याधः । तादृशं रतिलालसमित्यत्राहत्वोक्तिः । चारुवं रम्यरतिकृजितं । क्रौञ्चं । अकारणात् निष्कारणं । “निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनं” इत्युक्तेः पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं शक्यत् । शकिलिङ् ॥ २८ ॥ शोकपरायणः क्रौञ्चवधदर्शनेन दुःखपर्वशः । पुनः क्रौञ्चीं गतमना भूत्वा क्रौञ्चीं विचिन्त्येत्यर्थः । मुहुः शोचन्नेव वाल्मीकिः इमं मानिषादेत्यादि श्लोकं । अन्तः मनसि । उपजगामित्यन्वयः । “व्यवहिताश्च” इत्युपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः ॥ २९ ॥ ततः मनसि श्लोकपाठश्रवणानन्तरं । मुनिपुङ्गवं प्रहसन् मन्त्रियोगेन स्वजिह्वामेऽवतीर्णीसरस्वतीमर्थनजानातीति प्रहसन् । उवाच । मानिषादेत्यश्लोकत्वनिश्चयं द्रढयति—श्लोक इति । त्वया बद्धः मानिषादेत्यादिः । श्लोक एव । अत्र श्लोकविषये ।

तिल० एनमित्याद्युत्तरान्वयि । अनामयं अमयः पीडातद्रहितं । अव्ययं व्ययीहीनं । तपश्शिशेषः । एतेन “ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुसनामयम्” इत्युक्तेः ब्राह्मणं प्रत्ययं प्रश्नः स्मार्ताचारविरुद्धः तदेवमित्येनैव सिद्धे एनमित्यस्यैवैव्यापत्तिश्चेत्युपास्यम् । विषम० अनामयं अनामयोपलक्षितं अव्ययं नित्यसिद्धं कुशलं ॥ २५ ॥ शिरो० तत्र तेन रघुनाथचरिताविष्टेनैव ॥ २७ ॥ तिल० यः हन्यात् तद्गतवानित्यर्थेऽन्धसम् । पापात्मनेति । मयेति शेषः । तपोनाशसंपादकशान्तिः सारणेन कष्टं कृतमिति वार्थः ॥ शिरो० यः व्याधः चारुवं मनोहरशब्दं तादृशं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं क्रौञ्चं अकारणादन्त्यात् अहन् तस्य उपसर्गपेक्षितोत्तरगान्ध्वः ॥ २८ ॥ शिरो० उप व्याधस्य समीपे क्रौञ्चीं शोचन्नेव अहं इमं व्यर्थं कमा निपादेति श्लोकं जगौ अवदम्, “बहुजगदपुरस्तात्तस्य मत्ताकिलाहम्” इति वत् लिट्प्रयोगः । अन्तर्गतमनाः अन्तः अन्तरङ्गाधैर्गतं निविष्टं मनो यस्य तादृक् शोकपरायणः शोकात्परः सकारणशोकसंबन्धः शून्यः नारदोपदिष्टरघुनाथः तस्मिन् अयनं स्थितिर्यस्य सः आसमिति शेषः ॥ २९ ॥ तनि० श्लोक एव यो भविष्यत्तत्कथं पश्येननुकेवलपदसमुदायः नापिकेवलनिपादशापरूपार्थश्च ॥ ३० ॥

[पा०] १ घ. विधिवच्चैनमामयम्. २. ड. झ. पृष्ट्वाचैव निरामयम्. ३ ख. पविष्टो. ४ झ. कये च ऋषये. ५ ख. ग. नं तदा. ६ घ. कृतमिदं. ७ ड. झ. एवास्त्वयं.

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मप्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाच्छ्रुतम् ॥ ३२ ॥
 रहस्यं च प्रकाशं च यद्भुतं तस्य धीमतः ॥ रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
 वैदेह्याश्चैव यद्भुतं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
 न ते वागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ ३५ ॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ तावद्भारमायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥

विचारणा चिन्ता । नकार्या ॥ ३० ॥ अकारणकार्योत्पत्तिकृतविस्मयं वारयति—मदिति । हे ब्रह्मन्, ते इयं सरस्वती मानिषादेत्यादिरूपा । मच्छन्दादेव मदभिप्रायादेव । ननु कारणान्तरात् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयोजनमाह—रामस्येति । हे कृषिसत्तम “नानृषिः कुरुते काव्यं” इत्युक्तरीत्या प्रतिबन्धकाव्यनिर्माणशक्तिक । सर्वं रामस्यचरितं रामचरितविषयप्रबन्धं । कुरु । ईदृशैः श्लोकैरिति शेषः । ईदृशैः करवाण्यहमित्यनुवादात् ॥ ३१ ॥ एवं सामान्येन रामचरितविषयप्रबन्धनिर्माणमनुज्ञाय संक्षेपकरणमादिशति—धर्मेति । अत्र विशेषणैः प्रबन्धनाय कस्य रामस्य नायकगुणादर्शिताः । नायकगुणवर्णनेन हि काव्यं प्रथते । उक्तं हि भोजेन “कवेरल्पापि वाग्वृत्तिर्विद्वत्कर्णवर्तसति” । नायको यदिवर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः” इति । नायकगुणास्तु “महाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता । तेजस्विताविदग्धलं धार्मिकत्वादयोगुणाः” इत्युक्ताः । तत्र धर्मात्मन इत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तं । लोके लोकमध्ये । गुणवतः बहुगुणकस्य । अनेन उदारतोक्ता । रामस्येत्यनेन तेजस्वित्वमौज्ज्वल्यं च । धीमत इत्यनेन पण्डितत्वं । धीरस्येत्यनेन वसुंधराधुरंधरत्वरूपं महाभाग्यं । अन्यद्गुणशब्देन ज्ञेयं । एवंभूतस्य रामस्य वृत्तं चरित्रं । “वृत्तं पद्ये चरित्रे” इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण । नारदात् ते खया । श्रुतं । तेन प्रकारेण । कथय संक्षेपेण कथये-

त्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेण रामचरित्रवर्णनं नियोक्ष्यमाणस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकवाक्यं । धीमत इति रहस्यवृत्तसंभवे हेतुतयोक्तं । सुमित्राया अपत्यं पुमानसौ मित्रिः । बाह्वादिवादिष्व । सहसौ मित्रेः सौ मित्रिसहितस्य । धीमतस्तस्य रामस्य । रहस्यं अनितरविदितं च । प्रकाशं सर्वविदितं च । यद्भुतं । राक्षसानां रावणादीनां च । सर्वशः सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपं यद्भुतं तत् । वैदेहाः सीतायाश्च । अपिशब्दाद्भरतादीनां च । प्रकाशं । यदिवारहो रहस्यं वा । यद्भुतं तच्च सर्वमविदितमपिनारदमुखेनाज्ञातमपि । ते विदितं भविष्यतीति योजना ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ एवं यथार्थदर्शित्वमनुगृह्य यथार्थादित्वमनुगृह्णाति—नेति । अत्र करिष्यमाणे काव्ये ते वाक्काचिदपि किंचिदपि वाक्यमित्यर्थः । अनृता बाधितार्था । न भविष्यति । यद्वा । वाक् पदं । कदाचिदपि । अनृता दुष्टा । न भविष्यति । तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपदवाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तं । अतः रामकथां रामविषयप्रबन्धकल्पनां । कुरु । काव्यनिर्माणप्रयोजनमाह । पुण्यां पापहरां । प्रयोजनान्तरमाह । मनोरमां शब्दश्रवणसमन्तरमेव विगलितवेद्यान्तरमानन्दजनयन्तीमित्यर्थः । श्लोकबद्धा इत्यनेन गद्यप्रबन्धेभ्यो हर्षचरितजातीयेभ्यो मिश्रप्रबन्धेभ्यो नाटकविभ्यश्च व्यावृत्तिरुक्ता ॥ ३५ ॥ यशोपिकाव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह—

तनि० मच्छन्दात् भगवच्छन्दादुद्युतमत्संलकापदेव ननु शुणाक्षरन्यायात् । प्रवृत्ता “स्वयमेवागतावरा” इति स्वारसिकतया प्रवृत्ता । इयं रसभावालंकारवस्तुभेदभिन्नध्वनिसमुदायाश्रयतया प्रवृत्ता । सरस्वती सृगताविति धातोस्त्वप्-सरश्च-प्रवाहेव वर्तते । सरोस्थास्तीति सरस्वती । तेनानर्गलप्रवाहृतया सर्वतोमुखत्वमुक्तं । रूढ्या देवताविशेषोक्तिः । वागधिष्ठानदेवैर्वज्रिणां प्रवर्तत इति भावः । सरस्वतीत्यन्तर्वाहिनीत्वप्रतीत्या काव्यस्यानेकध्वनिगमित्वं व्योस्यते । रामस्य रमत इति रमन्तेऽत्रेति च स्वयमानन्दपूर्णतया स्वेतरमयितुर्वेन प्रसिद्धस्य । एतेन “नायको यदिवर्ण्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः” इति प्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वव्योस्यते । कृत्स्नं चरितं रहस्यप्रकाशात्मकं सर्वचरितं त्वंकुरु राममन्त्रावुसंधानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । कृषिसत्तम जन्मान्तरसहस्रतपोध्यानादिपरिपक्वपायतया निष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेन चिकीर्षितप्रबन्धेसामर्थ्यं तवैवास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ शिरो० यद्वा अलोकेषु प्राकृतलोकविलक्षणेषु वैकुण्ठादिषु गीयमाना रामायणकथा यावत्कालं गिरयः पर्वताः सरितो नद्यश्चास्यन्ति तावत्कालं महीतले प्रचरिष्यति त्वन्नाम प्राचारं प्राप्स्यति अतएव महीतलेऽहस्यस्य नवैवार्थम् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ख. श्रीरामचरितं. २ ज. लोकनाथस्य. ३ ख. वीरस्य. घ. तत्त्वेन. ड. रामस्य. ४ घ. ह्याश्वापि.

यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ तावद्धर्ममधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत ॥ ततः सशिष्यो वाल्मीकिर्मुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च भृशविस्मिताः ॥ ३९ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गतो महर्षिणा ॥ सोनुव्याहरणाद्भ्यः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता वाल्मीकेर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥
 उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तदास्य रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदरधीर्मुनिः ॥ ४२ ॥

यावदिति । गिरयः सरितश्च । महीतले भूतले । यावत्स्थास्यन्ति । तावत् । रामायणकथा रामायणरूपा कथा । लोकेषु सप्तसु । प्रचरिष्यति । यावत्त्वत्प्रबन्धप्रचारस्तावत्तव यशो भविष्यतीति हृदयं ॥ ३६ ॥ यशसः स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्तत्फलमाह—यावद्रामेति । किंच त्वत्कृता रामस्य कथा । यावत्प्रचरिष्यति तावत् । मल्लोकेषु मध्ये यावच्छरीरपातं अधः भूमौ । तदुपरि ऊर्ध्वं च । निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥ तत्रैव आसन एव ॥ ३८ ॥ ततः मुनिविस्मयानन्तरं । सर्वे तस्य वाल्मीकेः । शिष्याः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः सन्तः । इमं मानिषादेति श्लोकं । पुनर्जगुः । भृशं विस्मिताः । अत्यन्तं विस्मिताः सन्तः । “अव्ययमात्रस्य समासे तु लोपः” इति मलोपः । प्राहुश्च अन्योन्यमिदमद्भुतमिति प्राहुश्चेत्यर्थः । आश्रम एव स्थिताभ्यां कुशलवाभ्यां भर्द्वाजेन चात्र बहुवचनं ॥ ३९ ॥ यः । समाक्षरैरिति विषमवृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिरित्यर्थसमवृत्तव्यावृत्तिः । पादैश्चतुर्थांशैः । महर्षिणा गीतः उक्तः । सः श्लोकः । अनुव्याहरणात् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवहियमाणत्वात् । भूयः श्लोकत्वमागत इति । पूर्वश्लोकलक्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वं ततः संप्रति श्लोक्यमानत्वात्

पुनः श्लोकत्वं तत इत्यर्थः । श्लोकः श्लोकत्वमागत इति पाठे श्लोककृतश्लोक एव श्लोक इत्युच्यत इति ज्ञेयं । यः श्लोकः महर्षिणा समाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्वद्धः श्लोकः क्रौञ्चीविषयः तादृशश्लोकत्वमागतः स श्लोकवेगादुत्पन्न इत्यर्थः । कथमवगम्यते । अनुव्याहरणात् । अनु पश्चात् श्लोकानन्तरं उच्चारणात् श्लोके सति जातत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥ अथ मुनेः कृतिप्रणयनविषयसंकल्पमाह—तस्येति । भावितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । अनेनारभकत्वव्यं विघ्नविघातकमङ्गलं मुनिना आचरितमित्युक्तं । तस्य वाल्मीकेः । इयं बुद्धिर्जाता ॥ इदं शब्दार्थमाह—कृत्स्नमित्यादिना । सर्वरामायणारण्यं काव्यं । ईदृशैः मानिषादेति श्लोकप्रकारैः श्लोकैः । करवाणि इति इयं बुद्धिरित्यन्वयः । ईदृशैरिति प्रायिकामिप्रायमेतत् । वृत्तान्तराणामपितत्र तत्र प्रयोगात् ॥ ४१ ॥ अथ यथासंकल्पं काव्यरचनामाह—उदारेति । कीर्तिरस्यास्तीति कीर्तिमान् । अनेन “काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदेशिवेतरक्षतये । सद्यः परनिवृत्तये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे” इत्यालंकारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्य यश एव प्रधानं प्रयोजनमिति दर्शितं । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो यशसः पूर्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तिरुक्ता । उदारमहती

शिरो० मल्लोकेषु मम लोको दर्शनं येषु तेषु स्थानेषु निवत्स्यसि । मत्समीप एव त्वां निवासयिष्यामीत्यर्थः । एतेन वाल्मीकिमुखनिस्सतरामायणकथातिशुभ्रया ब्रह्मणोऽस्तीति ध्वनितम् ॥ ३७ ॥ तिल० अत्र अतिशयितशोकोत्पत्त्यनन्तरं व्याहरणात् भूयः श्लोको विपुलः श्लोक एव श्लोकत्वं प्राप्त इति वयं मन्यामहे इति प्राहु रिति पूर्वेण संबन्धः । उत्प्रेक्षाचर्यं । तेनास्य श्लोकस्य कर्णरसमयलं ध्वनितम् । अत्र नष्टकौशलं बन्धनः क्रौञ्चीविरावानुदीपितः निषादविषयको ध्वन्यभिचारिकः “मानिषाद” इत्यादिवाक्यानुभाषिकः कर्णोरस इति बोध्यम् ॥ ४० ॥ तिल० ईदृशैः “मानिषाद” इति वत् कर्णरसप्रधानैरित्यर्थः । अनेनान्यैरसाः अत्र गुणीभूता इति ध्वनितम् । शिरो० ईदृशैः “मानिषाद” इति वद्वानयोर्यैः पदैः ॥ ४१ ॥ तिल० उदारस्य वृत्तं चरितं उदारं वा यच्चरितं तद्वृत्तार्थबोधकैः पदैः । मनोरमैः श्रुतिकण्डलादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनो रामस्य दाशरथेरामस्य नारदोपदिष्टस्य । श्लोकशतैरिति पदान्तिः “उदारे दातुमहदौ” इति कोशः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ घ. मम लोके. २ क.—झ. भगवान्मुनिः. ३ क.—झ. श्लोकः श्लोकत्वं. ४ ड. च. ज. झ. महर्षेर्भा. ५ घ. च. छ. तदस्य. ६ ड. झ. सुदारदर्शनः.
 वा. रा. ६

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च वधं निशमयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

धीर्यस्यासौ उदारधीः । “उदारोदाहृतोः” इत्यमरः । तेन कवित्वबीजभूता निपुणतोक्ता । तदुक्तकाव्यप्रकाशे “शक्तिनिपुणतालोककाव्यशास्त्राद्यवक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवे” इति । मुनिः मननशीलः । अनेन विविक्तसेविलमरोचकित्वंचोक्तं । तदुक्तवामनेन “द्वयेहिकवयः अरोचकिनः सतृणाऽभ्यवहारिणश्च” इत्यादि । तदा ब्रह्मवरप्रदानानन्तरकाले । अनेनकवित्वहेतुभूताशक्तिरुक्ता । यशस्विनोपिरामस्य यशस्करं । तदुक्तं दण्डिना “आदिराजयशोर्विबमादर्शप्राप्यवाङ्मयं । तेषामसन्निधानेपिनस्वयंपश्यनश्यति” इति । इतरकील्यपेक्षयाकाव्यनायकत्वकृताकीर्तिरनुपमेत्यर्थः । काव्यं । कविलोकोत्तरवर्णननिपुणः । कवेः कर्मकाव्यं शब्दार्थयुगलं । तथोक्तं “सगुणोसालंकारोऽशब्दार्थोदोषवर्जितौकाव्यं” इति । अत्रकाव्यशब्देनकाव्यसंदर्भरूपमहाकाव्यमुच्यते । तल्लक्षणमुक्तकाव्यादर्शं “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यतेतत्सलक्षणं । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोवाऽपितन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वारसंश्रयं । चतुर्वर्गफलायत्तचतुरोदात्तनायकं । नगरार्णवशैलर्तुचन्द्राकौदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलंभैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मन्त्रद्युतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयैरपि । अलंकृतमसंक्षिप्तंरसभावनिरन्तरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः । सर्वत्रभिन्नसर्गांस्तैरुपेतलोकरञ्जनं । काव्यंकल्पान्तरस्थापिजायतेसदलंकृति” इति । एवंभूतंकाव्यंश्लोकशतैरवयवैश्चकार । श्लोकशब्देनगद्यपद्यमिश्रप्रबन्धेषुस्वग्रन्थस्थपद्यरूपतादर्शिता । शतैरित्यनेन शतकादिषुद्रप्रबन्धव्यावृत्तिरुक्ता । बहुवचनार्थचस्वयमेवविवारिष्यति “चतुर्विंशत्सहस्राणि” इति ।

कीदृशैः श्लोकशतैः । उदारवृत्तार्थपदैः उदाराणिमहान्ति वृत्तार्थपदानियेषातैः । वृत्तानिपण्यावक्रोपजातिवंशस्वयसन्ततिलकादीनि । तेषामुदारत्वंनामतत्तद्रसामिव्यञ्जकत्वं । अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषामुदारत्वंद्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषुद्राक्षापाकवत्त्वं । एतल्लक्षणमुक्तंरुद्रेन “द्राक्षापाकः सकथितोवहिरंतः स्फुरद्रसः” इति । पदानि वाचकलक्षकव्यञ्जकानि । तेषामुदारत्वं “यापदानांपरान्योन्यमैत्रीशय्येतिकथ्यते” इत्युक्तलक्षणशय्यावत्त्वं । पुनः कीदृशैः । मनोरमैः रमणीयैः । अनेन वैदर्भीगोडीपाञ्चालीचैत्युक्तसुरीतिषुवैदर्भीरितिमत्त्वमुक्तं । तल्लक्षणंचोक्तं “बन्धुपारुष्यरहिताशब्दकाठिन्यवर्जिता । नातिदीर्घसमासाचवैदर्भीरिति रिरिष्यते” इति । समाक्षरैः प्रतिपादंसमानाक्षरैः । अनेन विषमवृत्तादिरूपताव्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवंप्रबन्धनिर्माणमभिधायकुशलवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनंसंप्रहेणदर्शयति—तदिति । स्वग्रन्थस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनायनिर्दोषत्वमाह—उपगतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः । सन्धयः संहिता । योगः पदव्युत्पत्तिः । उपगताः शास्त्रानुरूपेणप्राप्ताः समाससन्धियोगाद्यस्मिन्तत्तथोक्तं । अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमुक्तं । प्रधानमल्लिबर्हणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्योपलक्षणं । अथकाव्यगुणानुप्राधान्येनदर्शयति—समेति । समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाक्यैर्वैद्वंदरचितं । तत्रसमतालक्षणमुक्तं दण्डिना “समंबन्धेष्वविषमंतेमृदुफुटमध्यमाः” इति । माधुर्यलक्षणंचतेनैवोक्तं । “मधुरंरसबद्धाचिवस्तुन्यपिरसस्थितिः । येनमाद्यन्तिधीमन्तोमधुनेवमधुव्रताः” इति । उपनतार्थत्वं अर्थव्यक्तिः । तत्स्वरूपंचतेनैवोक्तं “अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थ-

तीर्थी० सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धं समः सर्वोपादानत्वेनसर्वापुराणः मधुरः आनन्दैकरसः उपनतः नित्यापरोक्षतया प्राप्तः । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेः । अर्थः श्रीरामब्रह्मरूपाधौ येषांतैर्वाक्यैर्वैद्वदम् ॥ तिल० एवंकाव्यनिर्माणमुक्त्वातत्रश्रोतुनभिसुखीकरोति—तदिति ॥ ईदृशस्यापिस्मिथ्यार्थकत्वेऽनुपादेयत्वंस्यादत्तआह । मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहात्सत्यवाग्यप्रणितात् । पुरुषार्थस्वर्गमोक्षादिसाधनत्वंतु रघुवरचरितमित्यनेनोक्तप्रायमेव । दशशिरसश्चवधमित्यनेन वनान्तमिदं श्रोतव्यमिति सूचितम् । तैर्नैवसूचितफललाभात् । उत्तरकाण्डेऽस्यखिलं भारतस्यहरिवंशवत् । अतएवाग्रिमसर्गे वनसंचरणपथेन्तवृत्तान्वेषणमेवसमाधिनाकृषेर्वक्ष्यतीतिप्राश्नः । परेतुदशशिरसोवधंचेत्यन्वयः । चेनसीतायागदिरूपोत्तरकाण्डोऽप्युत्तमसंप्रहस्यह्युः ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

बाल्मीकिना ब्रह्मप्रसादाद्योगेन यावदधोपरोक्षीकरणपूर्वकं काण्डसप्तकाल्मकश्रीरामायणप्रणयनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मार्त्ता धर्मसंहितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्भुतं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यञ्जुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ प्राचीनान्नेषु धर्मेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणसीतामी राज्ञा दशरथेन च ॥ सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्या यच्च चेष्टितम् ॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

स्य ” इति । रघुवंश्यारधवस्तेषु वरोरामसत्त्वरितं तच्च-
रितविषयकं । मुनिना बाल्मीकिना मायप्रणीतं । मुनि-
नानारदेन वा प्रणीतं । दशशिरसः रावणस्य वधमधिकृ-
त्यकृतं ग्रन्थं । “ अधिकृत्यकृतं ग्रन्थे ” इति विहितस्या-
णोलुप । निशामयध्वं निशामयध्वं निशामयध्वमिति
न्यशामयतेत्यर्थः । “ क्रियासममिहारेलोदलोदोहि-
स्त्रौवाचतध्वमोः ” इति तध्वमोर्हिस्त्रादेशस्य वैकल्पिक-
त्वात् ध्वमः पाक्षिकत्वाद्वा भावः । “ मितान्ह्रस्वः ”
इति विहितस्य ह्रस्वस्य “ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ”
इति अनित्यत्वात् तदभावः । किं तु णिचिदीर्घ एव ।
अश्रावयदित्यर्थः । शिष्यानितिशेषः । “ णिचश्च ”
इत्यात्मनेपदं । यद्वा । मुनिः रघुवरचरितचकार ।
तन्निशामयध्वमिति शिष्यान्प्रतिपरोक्षतयोच्यते । श्र-
वणे णिचरितस्य दर्शनसमतया भानान्निशामयध्वमित्यु-
च्यते । “ चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितं ” इति हि
वक्ष्यते । पूर्वश्लोके वंशस्थवृत्तं । “ जतौ तु वंशस्थमुदीरि-
तं जरौ ” इति लक्षणात् । अत्र पुष्पिता प्रावृत्तं । “ अयु-
जिनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्च पुष्पिताग्रा ”
इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वस्मिन्सर्गे स्वग्रन्थस्यालन्तादरणीयत्वद्योतनाय प-
रमाप्तत्वरूपं वक्तृवैलक्षण्यं प्राधान्येनोक्तं । संप्रति तद-
र्थमेव विषयवैलक्षण्यं दर्शयति । विषयस्य वैलक्षण्यं नाम

सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं
च । तत्र प्रथमं सम्यग्ज्ञानावधृतत्वं विवक्षस्तद्वैलक्षण्ये-
माह—श्रुतेति । धर्मे आत्मा स्वभावो यस्य सा सौधर्मात्मा
इत्यन्वेषणहेतूक्तः । धर्मसंहितं धर्मसंहितं “समो-
वाहिततयोः” इति विकल्पितत्वात् नमकारलोपाभावः ।
समग्रं कृतं । तत् नारदोक्तं । वस्तु कथाशरीरं ।
श्रुत्वा भूयः ततोधिकं । धीमतो रामस्य यद्भुतं चरि-
त्रमस्ति तद्वक्तव्यं यथाभवति तथा । अन्वेषते पर्यालोच-
यति स्म । “वर्तमानसामिष्येवर्तमानवद्वा” इति लट्
॥ १ ॥ धर्मात्मेत्यनेन सूचितमन्वेषणप्रकारमाह—
उपेति । मुनिः सम्यक्कथाश्रावणं उदकं उपस्पृश्य
आचम्येत्यर्थः । “ उपस्पृश्यत्वाच्चमनं ” इत्यमरः ।
प्राचीनान्नेषु धर्मेषु स्थित्वा निजगुरुमुद्दिश्य कृताञ्जलिः-
सन् । धर्मेण ब्रह्मप्रसादरूपं येन साधनेन । गतिं
रामादिवृत्तं । अन्वेषते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थं विवृण्वन् धर्मे-
ण अन्वेषणफलमाह—रामेति । रामादिभिर्नृत्प्राप्तं तत्र
विषये । तत्त्वतः तत्त्वेन । संप्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षे-
ण पश्यति । तत्सर्वं विशदतरं पश्यतीत्युपपद्यते ॥ ३ ॥
किं प्राप्तं तत्राह—हसितमिति । पूर्वोक्तरामादीनां यत्
हसितं हासः । यच्च भाषितं भाषणं भावेक्तः । याच-
गतिः गमनं । यच्च चेष्टितं चेष्टा युद्धादिकमिति यावत् ।
तत्सर्वं । धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या । यथावत्
तत्त्वेन । संप्रपश्यति । अत्र योगजधर्मस्थानीयत्वात्
ब्रह्मप्रसादो धर्मशब्देनोच्यते । सच साक्षात्कारहेतुश्च-

विषयः अत्र रवेर्गलार्थाभिप्रेतरघुवरशब्देन तस्य सर्वान्तर्यामित्वं ध्वनितं तेन तच्चरितस्य स्वर्गमोक्षादिसर्वव्युत्पत्त्यर्थसाधनत्वमुक्तं
भवति ॥ ४३ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तिल० धर्माधिसंहितं धर्माधितं त्रिवर्गं लक्षणम् फलत्वेन तत्सहितम् । हितं मोक्षफलकम् अन्वेषते स्मैति शेषः ॥ १ ॥

तिल० धर्मेण योगजेन । अन्वेषते अतियत्नेन पश्यति स्म । **शिरो०** कृताञ्जलिः प्रार्थनासूचकबद्धकरयुगलः ॥ २ ॥ **तीर्थी०**
तत्र राष्ट्रे । **तिल०** तत्र समाधौ पश्यति स्म ॥ ३ ॥ **शिरो०** धर्मवीर्येण रघुनाथसरणरूपबलेन ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ड. छ. झ. मीथसहितं हितं. घ. ज. मीथसमन्वितं. २ ख. सभार्येण च यत्प्राप्तं तत्र तत्र च तत्त्वतः
३ घ. ड. च. छ. झ. यावच्च.

रामरामविवादं च गुणान्दाशरथेस्था ॥ तथामिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
विधातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राज्ञः शोकैविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं सूतोपावर्तनं तथा ॥ १४ ॥
गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
वास्तुकर्म विवेशं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितुश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
पादुकाग्र्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् ॥ दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥
दर्शनं शरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनैभिर्संगमम् ॥ अनसूयासहस्राभ्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
अगस्त्यदर्शनंचैवजटायोरभिसंगमम् ॥ पञ्चवट्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ १९ ॥
शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ २० ॥
मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ राघवस्य विलापं च गृध्रराजनिवर्हणम् ॥ २१ ॥
कबन्धदर्शनं चापि पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ शर्वर्यां दर्शनं चैव हनूमदर्शनं तथा ॥
विलापं चैव पंपायां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

काराः चित्रकथाः आश्चर्यावहकथाश्च । जानक्याश्चे-
तिचकारेणोर्मिलादयः समुच्चयन्ते । धनुषः हरचा-
पस्य । विभेदनं भङ्गञ्च ॥ ११ ॥ रामेण परशुरामेण ।
रामस्य राघवस्यविवादं । रामेणरामविवादमित्यत्ररुती-
येतियोगविभागात्समासः । अतो नैकशेषप्रसक्तिः ।
दाशरथेर्गुणान् अयोध्याकाण्डादौवक्ष्यमाणान् । तथे-
ति समुच्चयार्थः सर्वत्रद्रष्टव्यः । रामस्यअभिषेकं अभि-
षेकोद्योगं कैकेय्यादुष्टभावतां दुष्टद्वयत्वं च ॥ १२ ॥
अभिषेकस्य रामाभिषेकस्य । विधातं कैकेयीदुष्टद्व-
यत्वकृतविघ्नञ्च । रामस्यविवासनञ्च राज्ञः दशरथस्य ।
शोकेनविलापं प्रलापञ्च । राज्ञः परलोकस्य स्वर्गस्य ।
आश्रयं आश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां प्रजानां ।
विषादं दुःखं । प्रकृतीनां विसर्जनं वञ्चनेननिर्यापणं-
च । निषादाधिपसंवादं गुहेनसहसंभाषणं । सूतस्यो-
पावर्तनं पुनरागमनञ्च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म

शास्त्रोक्तप्रकारेणयथोचितमन्दिरनिर्माणं । विवेशं
शास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकगृहेप्रविश्यावस्थानं । राम-
स्यप्रसादनं भरतेनेतिशेषः । सलिलक्रियां सलिलदानं
॥ १६ ॥ पादुकाग्रयोः पादुकाश्रेष्ठयोः । श्रेष्ठमृत्त-
त्वात् । अभिषेकं राज्यनियंतृतयास्थापनं । नन्दिग्रामे
निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । पादुकयोःस्थापनं वा
॥ १७ ॥ अनसूयया अत्रिपत्न्या । सहास्यां सहास-
नं । सीतायाइतिशेषः । “आस्वात्वासनमासीनं—”
इत्यमरः । यद्यप्येतद्विराधधातुपूर्वमेवतथापि अत्र-
सर्वत्रक्रमेणविवक्षितः । रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमा-
त्रेतात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥ १८ ॥ शूर्प-
णख्याइतिडीवत्रार्पणः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसो-
रितिदूषणादीनामुपलक्षणं । उत्थानं निर्गमनं
॥ २० ॥ एवकारः पादपूरणार्थः । एवमुत्तरत्रस-
र्वत्रद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ चापीत्येकनिपातः समुच्चयार्थः

तदुपस्थितिकालेसमायां मार्गेगमनकालेच । चित्रानानाकथाः अन्याश्चकथाः योगवासिष्ठोक्तः ब्रह्मप्रतिपादिकाः कथाः अत्रमं
वेद्यकाङ्गादिकथाश्चैत्यर्थः । एतेनार श्लोके नामेति अन्याइतिचव्यर्थमित्यपास्तम् ॥ ११ ॥ शिरो० दुष्टभावतां प्रातिभासिकदु-
ष्टस्वभावत्वं ॥ १२ ॥ शिरो० शोकं प्रकटीभूतरामवियोगजनितशोचनम् । विलापं तच्छ्लोकजनितहाराभेसाद्युच्चारणञ्च ।
परलोकस्य अप्रकटायोभ्यापुरस्य आश्रयस्थितिञ्च ॥ १३ ॥ तिल० अभ्यनुज्ञानात् संमतेः ॥ १५ ॥ तीर्थी० निवेशं तत्रगृहे-
ऽवस्थानम् ॥ १६ ॥ तिल० नन्दिग्रामनिवासनं नन्दिग्रामस्य नितरां अतिशयेनवासनम् । भरते तत्रगते सर्वप्रजास्तत्रैव
वासकृतवत्यइत्यर्थः ॥ १७ ॥ तिल० धनुषोप्रहणं अगस्त्यसकाशादितिशेषः ॥ १९ ॥ विषम० उत्थानं जानकीहरणोद्यो-
गम् ॥ २० ॥

[पा०] १ ख. तथारामाभिषेकञ्च. २ ख. ग. घ. ज. व्याघातं. ३ ड-झ. ट. शोकैविलापं, ४ प्रकृतेः सामवादञ्च.
५ ख. सूतस्यपरिवर्तनं. ६ क-झ. निवेशं. ७ क-झ. क्षणेनसमागमं. ८ क. ग-छ. झ. समास्यां च अङ्ग. ख.
सपर्याच. ९ क. ख. छ. झ. दर्शनं चाप्यगस्त्यस्यधनुषोप्रहणंतथा. १० घ-छ. झ. शबरीदर्शनं. ड. झ. शबरीदर्शनंचै-
वफलमूलाशनंतथा. प्रलापंचैवपंपायांहनूमदर्शनंतथा. ऋश्य०.

ऋश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
 वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
 कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
 अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य विलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेश्चैव दर्शनम् ॥ २६ ॥
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥
 रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८ ॥
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्नदर्शनम् ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निवर्हणम् ॥ पञ्चसेनाग्र्यनिधनं सप्तमन्त्रिनिवर्हणम् ॥ ३२ ॥
 तथाऽक्षस्यापि निधनं तोरणस्य विभञ्जनं ॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३४ ॥
 संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३५ ॥
 विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिवर्हणम् ॥ ३६ ॥

॥ २२ ॥ ऋश्यमूकस्येतिकर्मणिषष्टौ । प्रत्ययोत्पादनं
 सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं । वालिसुग्री-
 वविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं । वालिसुग्रीवयोर्वैरानुकथनं-
 वं ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं वालिवधं । सुग्रीवप्रतिपा-
 दनं सुग्रीवाय राज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं तारा-
 प्रलापं । समयं शरदिसीतान्वेष्टव्येति रामसुग्रीवयो-
 रसंकेतं । “ समयः कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशपथेषु च ।
 संकेताचारयोश्च ” इति रत्नमाला । ताराविलापसम-
 यमिति पाठे “ सर्वोद्भन्दो विभाषयैकवद्भवति ” इत्येक-
 वद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षवृष्टिः तद्युक्तरात्र-
 योवर्षरात्राः “ रात्राह्वाहाः पुंसि ” इति पुंलिङ्गत्वं ।
 तेषु निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । वर्षदिनेष्वित्यर्थः ।
 रात्रिशब्दस्य दिवसपरत्वं त्रिरात्रादौ दृष्टं ॥ २४ ॥
 राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य । कोपं सुग्रीवविषय-
 क्रोधं । बलानां सेनातां । उपसंग्रहं संमेलनं । दिशः
 प्रति वानराणां प्रस्थापनं । पृथिव्याश्च निवेदनं पृथिव्याः
 द्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनं ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानं
 हनुमतइति शेषः । ऋक्षस्य विलं स्वयंप्रभा विलं । तस्य-
 तथा संज्ञा । प्रायोपवेशनं प्रायायमरण्या उपवेशनं
 शयनं । संपातेः जटायवप्रजस्य ॥ २६ ॥ पर्वतारो-

हणं समुद्रलङ्कनायमहेन्द्रपर्वतारोहणं । समुद्रवचना-
 च्चेति चकारेण देवानुज्ञासमुच्चीयते । मैनाकस्य हिमव-
 तपुत्रस्य गिरिः ॥ २७ ॥ सिंहिकायाः असुरस्त्रियः ।
 लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य । “ मलयः पर्वता-
 न्तरे । पर्वतांशे प्रियोद्याने ” इति रत्नमाला । एकस्य
 हनुमतः ॥ २८ ॥ आपानभूमिः मद्यपानभूमिः ।
 अवरोधस्य अन्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकवनिकाया-
 नं हनुमतोऽशोकवनिकागमनं । अभिज्ञानप्रदानं सी-
 ताया अङ्गुलीयकदानं ॥ ३० ॥ राक्षसीनां तर्जनं सी-
 तां प्रतितीति शेषः । त्रिजटा विभीषणपुत्री । तस्याः स्वप्नदर्शनं
 रामश्रेयोविषयस्वप्नदर्शनं । मणिप्रदानं हनुमते चूडाम-
 णिप्रदानं । वृक्षभङ्गं अशोकवनिकावृक्षभङ्गं ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं एकाक्ष्यैककर्णप्रभृतिराक्षसीनां पलायनं
 हनुमद्भयादिति शेषः । किङ्कराणां रावणभटानां ॥ ३२ ॥
 वायुसूनोः हनुमतः । ग्रहणं इन्द्रजितेति शेषः । लङ्का-
 दाहेनाभिगर्जनं राक्षसानामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रतिप्लवनं
 पुनः समुद्रलङ्घनं । मधूनां मधुवनस्थमधूनां हरणं
 ग्रहणं । वानरैरिति शेषः । मणिनिर्यातनं रामायचूडाम-
 णिप्रदानं ॥ ३४ ॥ नलसेतोः नलेन बन्धनीयसेतोः ।
 प्रतारं प्रतरणं ॥ ३५ ॥ वधोपायनिवेदनं इन्द्रजिदादि-

विषम० प्रायोपवेशनं प्रायेण अनशनेन वानराणां उपवेशनं समुद्रसीपेवासः ॥ २६ ॥ तिल० लङ्कादाहाभिगर्जनं
 लङ्कादाहे हनुमद्गर्जनमित्यर्थो वा । अभिमर्दनमिति पाठे लङ्कादाहाभितोमर्दनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३७ ॥

अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥

स्वराष्ट्ररञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतं च यत्किंचिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामायणघटककाण्डसर्गश्लोकसङ्ख्यानिर्धारणम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिनास्वप्नीतरामायणप्रचाराय समुचितशिल्प्यात्म-
चिन्तने कुशलवाभ्यां शिष्यतयास्वपरिग्रहाय तत्पादाभिवादनम् ॥ २ ॥ कुशलवाभ्यां कदाचनमुनिमण्डलमध्ये वाल्मी-
किनोपदिष्टरामायणस्य गान्धर्वशास्त्रानुसारेण तन्त्रीस्वनसाहित्येनगानम् ॥ ३ ॥ मुनिभिस्त्राभ्यांपारितोषिकदानम् ॥ ४ ॥
भरतमुखेनकुशलवौदृष्टवता श्रीरामेण तयोः स्वावासानयनेन सत्कारपूर्वकं रामायणगानचोदना ॥ ५ ॥ ततस्ताभ्यांसपरि-
वारं श्रोतुकमिरामे रामायणगानोपक्रमः ॥ ६ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितं कृत्स्नं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥

वधोपायदर्शनं ॥ ३६ ॥ अरेःपुरइतिशौर्यातिशयोक्तिः
उत्तरत्रचान्वयः ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभि-
षेकमहोत्सवं । स्वराष्ट्रैर्यमधिकं । वैदेह्याश्चविसर्जन-
मित्यन्तं “चकारभगवानृषिः” इतिपूर्वेषसम्बन्धनीयं
॥ ३८ ॥ सीताभूषवेशप्रभृत्युत्तरकाण्डकथामाह—अ-
नागतंचेति । वाल्मीकिनामाभगवानृषिः रामस्यवसु-
धातले । अनागतं भावियत्किंचिच्चरितमस्ति ब्राह्मणपु-
त्रजीवनाश्रमेषादिकं । तत् उत्तरेकाव्ये उत्तरकाण्डे ।
चकार प्रतिपादितवान् । यत्किंचिदित्यनेन सीताविस-
र्जनात्पूर्वकालस्यभूयस्त्वं अनन्तरकालस्याल्पत्वंचवो-
ल्यतइत्याहुः । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥ ३९ ॥
॥ इतिश्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ।

पूर्वस्मिन्सर्गेप्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तं । संप्रतिप्रब-
न्धवैलक्षण्यंकथ्यते । प्रबन्धस्यवैलक्षण्यं नाम पर-
माप्तप्रणीतत्वं । पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृ-
हीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमा-
प्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वंचानेनोच्यते ॥ प्राप्त-
राज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्य-

कप्रत्ययः । लोकरक्षणायरघुकुलेवतीर्णस्येत्यर्थः । रा-
मस्य सकलगुणामिरामस्य । अनेनप्रतिपाद्यमहिम्ना
काव्यस्यआदरणीयतातिशयउक्तः । तदुक्तंवामनेन
“उपश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुज्ज्वलाःकाव्यसंपदः”इति ।
विचित्रपदं आश्चर्यपदसंनिवेशं । अनेन काव्यस्यात्म-
भूतारीतिरुक्ता । तदुक्तंवामनेन “रीतिरास्माकाव्य-
स्य विशिष्टपदरचनारीतिः । समग्रैरौजःप्रसादप्रभृति-
भिर्गुणैरुदिता वैदर्भीनामरीतिः” इत्यादिना । यद्वा ।
विविधानांविचित्राणां शब्दार्थालंकाराणां पदस्थानं ।
कृत्स्नंचरितं प्रतिपादकग्रन्थसंदर्भम् । अनेन विज्ञाना-
यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तं । तथोक्तं [प्राकृतं]
“परिवद्वृद्धं विष्णुपणं संभाविज्जइ जसो विसपन्दि-
गुणा । सुवइसुपुरिसचरिअं किंतज्जेण णहरन्ति क-
व्वालावा” ॥ [छा०] “परिवर्धतेविज्ञानंसंभा-
व्यतेयशोविसर्पन्तिगुणाः ॥ श्रूयतेसुपुरुषचरितंकिंत-
धेननहरंतिकाव्यालापाः” इति ॥ भगवान् ब्रह्मप्र-
सादलब्धदिव्यज्ञानवान् । आत्मवान् प्रबन्धरचनानु-
कूलयत्नवान् । ऋषिः “नानृषिःकुरुतेकाव्यं” इत्यु-
क्तीत्या काव्यनिर्माणपटुःवाल्मीकिः । चकार परोप-
कारायकृतवान् । उदारधीरितिपूर्वमुक्तं । प्राप्ताराज्य-

तिल० अयोध्यायाश्चगमनं तदुद्देश्यकंगमनम् ॥ शिरो० भरतेनसमागमं हनुमद्भारासाक्षाच्चभरतसंमेलनम् ॥ ३८ ॥
इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ तीर्थी० “तेवयंभवताक्षयमवद्विषयवासिनः” इतिक्वमिरेवोक्तत्वात् रामस्यविषयेवसन्वाल्मीकिरि-
त्यार्थोऽभिप्रेत्यते । चरितं चरित्रप्रतिपादकंकाव्यं ॥ तिल० अर्थवत् ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं । आत्मवानितिपाठे अवहितान्तः-
करणः । प्राशस्त्येमनुप् । आत्मशब्दश्चान्तःकरणवाची ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं. प्रेषणंवायुपुत्रस्यभरतेनसमागमं. २ ड. पदमर्थवत्.

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथा सर्गशतान्पञ्च षट्पाण्डानि तथोत्तरम् ॥ २ ॥

स्थेयनेन रामराज्यकरणकालेरामायणकरणमितिगम्य-
ते । एतज्ज्ञापनार्थैवपुनरारंभः ॥ १ ॥ अथप्रक्षेपभ्रं-
शसंभावनापरिहाराय नातिसंकोचविस्तरश्लोकसर्ग-
काण्डवत्तथाऽत्यन्तादरणीयत्वायाचाह—चतुर्विंशदि-
ति । ऋषिः वाल्मीकिः । “तपःस्वाध्याय—” इ-
त्यारभ्य “तद्वद्वाप्यन्वमन्यत” इत्यन्तेन चिकी-
र्षिते रामायणाख्येप्रबन्धे श्लोकानांचतुर्विंशत्सहस्रा-
ण्युक्तवान् । इकारलोपश्छान्दसः । “पङ्क्तिर्विंशति—”
इतिसूत्रे विंशतीत्येवनिपातनात् । “आदशतःसङ्ख्या-
सङ्ख्येयेवर्तन्ते । ततःपरं संख्यानेसंख्येयेवर्तन्ते” इति
नियमात्सहस्रशब्दोत्रसंख्यापरः । चतुर्विंशतिसह-
स्रसङ्ख्याकश्लोकांश्रकारेत्यर्थः । तथेतिसमुच्चये । पञ्चस-
र्गशतांश्चकृतवान् । “शतायुतप्रयुताःपुंसिच” इतिलि-
ङ्गातुशासनवचनानुलिङ्गत्वं । सर्गशतंपञ्चेतिपाठे
शतमित्येतत्पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्पष्टि-
सप्तत्यशीतिनवतिशतं” इतिसूत्रेशतमितिवहुत्वेनिपा-
तनात्साधु । षट्काण्डानि उत्तरं च षट्भ्यःउत्तरं ।
सप्तमकाण्डंचकृतवान् । परत्वमोक्षप्रदत्वादीनांव्य-
क्ततथाप्रतिपादनेन सर्वोत्तरत्वादुत्तरमितिप्रथगुक्तिः ।
यद्यप्याधुनिकेपाठेश्लोकानांसर्गाणांचविपर्यासोदृश्यते
तथापि बहुचतुर्युगान्तरितत्वेनविप्रबोध्युक्तः । यद्वा ।
संकल्पमात्रपरोयंश्लोकः । कृतवान् कर्तुमुद्युक्तइत्यर्थः ।
ग्रन्थसमाप्तिदशायां कापिषुद्विरूपजातेतिनकोपिविरो-
धः । यद्वा । अन्युनाभिप्रायमिदंवचनं । पञ्चशतस-
र्गेषुचतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषुचनन्यूनतेत्यर्थः । यद्वा ।
अल्पीयसीमधिकसंख्यामानादृत्य प्रकृष्टसंख्ययाव्यपदे-
शोयं । यथा “मन्वन्तरंदुदिव्यानांयुगानामेकसप्ततिः”
इत्यमरः । “चतुर्युगसहस्राणिब्रह्माणोदिनमुच्यते”
इत्युक्तब्रह्मादिनस्य चतुर्दशमन्वन्तरसारेणचतुर्दशधावि-
भागोमन्वन्तरस्य एकसप्तत्याधिक्यात् । वर्तमानसं-

ख्यातु “बालकाण्डेतुसर्गाणांसप्तसप्ततिरीरिता । अयो-
ध्याकाण्डास्सर्गादशतंचैकोनविंशतिः । आरण्यकाण्डे
सर्गाणांपञ्चसप्ततिरीरिता । किष्किन्धाकाण्डास्सर्गा-
स्सप्तपष्टिरुदीरिताः । सर्गाणांसुन्दरेकाण्डेवष्टपष्टिरुदी-
रिता । एकत्रिंशच्छतंसर्गादृश्यन्तेयुद्धकाण्डगाः ।
दशोत्तरशतंसर्गाउत्तरेकाण्डईरिताः [६४७] ॥ अत्रस-
र्गशतान्पञ्चेत्येतत् षट्काण्डानामेव नतुसोत्तराणां ।
षट्काण्डानीत्येतत्प्रत्यासत्तेः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लो-
कात्मकतातु सप्तकाण्डापेक्षेयत्वाद्बुद्धः । बालकाण्ड-
गताःश्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः [२२५६] । अयो-
ध्याकाण्डगाःश्लोकाश्चकुमावाःप्रभाषिताः [४४१५]
आरण्यकाण्डगाःश्लोकाःखगसाराःप्रदर्शिताः [२७-
३२] । किष्किन्धाकाण्डगाःश्लोकानीरचाराःप्रकी-
र्तिताः [२६२०] श्लोकास्तुसुन्दरेकाण्डेताननागाः
प्रभाषिताः [३००६] युद्धकाण्डगताःश्लोकानिधि-
धीशाःप्रवेदिताः [५९९०] । श्लोकाःस्युरुत्तरेका-
ण्डेवलरागाःप्रभाषिताः [३२३४] । श्लोकाः
२४२५३ तत्रैवमवधातव्यं । बालकाण्डेत्रिंशोसर्गं
“सतेनपरमास्त्रेणमानवेनसमाहृतः” इत्यतःपूर्वमेक-
सहस्रं । त्रिषष्टितमे “विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपे
महत्तपः” इत्यतःपूर्वैद्वेहसहस्रे । अयोध्याकाण्डेचतु-
र्दशे “चतुरधोरथःश्रीमान्निशिधोरुत्तमं” इत्यतः
पूर्वं त्रीणिसहस्राणि । चतुश्चत्वारिंशे “वर्ततेचोत्त-
मावृत्तिलक्ष्मणोस्वसदानघः” इत्यतःपूर्वं चत्वारिसह-
स्राणि । एकसप्ततितमे “द्वारेणवैजयन्तेनप्रविश-
च्छान्तवाहनः” इत्यतःपूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोन-
शततमे “उज्जैराममासीनंजटामण्डलधारिणं” इ-
त्यतःपूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डेद्वादशे “तेव-
यंनमत्युग्रंविष्टाःपितृशासनात्” इत्यतःपूर्वं सप्तस-
हस्राणि । सप्तचत्वारिंशे “ममभर्तामहातेजावयसा-

तीर्थो ॥ श्रीमद्बालकाण्डेद्विसहस्रादुपरिद्विशतंचाशीतिर्ग्रन्थाः [२२८०] । श्रीमदयोध्याकाण्डेचतुस्सहस्राणिचतुश्शतानिप-
ञ्चदशग्रन्थाः [४४१५] । श्रीमदारण्यकाण्डेद्विसहस्रादुपरिसप्तशतानिद्वात्रिंशद्ग्रन्थाः [२७३२] । श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डेद्विसहस्रा-
दुपरिपञ्चशतानिर्विंशतिर्ग्रन्थाः [२६२०] । श्रीमत्सुन्दरेकाण्डेत्रिसहस्रादुपरिषट्ग्रन्थाः [३००६] । श्रीमद्युद्धकाण्डेपञ्चसहस्रा-
णिनवशतानिनवतत्त्रयग्रन्थाः [५९९०] । श्रीमदुत्तरकाण्डेत्रिसहस्राणिद्विशतंसप्तसप्ततिश्चग्रन्थाः [३२७७] । अत्रयदेतदधिकं-
सप्तसप्तत्युत्तरद्विशतं तन्निष्ठुब्जगत्यादिच्छन्दोवृत्तानामक्षराधिक्येनजनितं । उत्तरकाण्डस्यकाण्डेस्सहस्रकथनमादरातिशयेन । तथा-
हि । यथाप्यत्रकाण्डेषुबुरावमस्यपरलानुसन्धानं । तथाप्युत्तरकाण्डेषुयैरणपरलाभिज्यतिः । कोसलानांसर्वेषामपिभगवतासहस्रश्लोकप्रा-
प्तिश्चापरोतिशयोक्त्यते । अतएवसर्वोत्तरलात्तस्योत्तरकाण्डत्वसंज्ञा । कतक० । उक्तसङ्ख्यापेक्षयाषट्त्रिंशत्सर्गसङ्ख्याधिक्य-
दर्शनात्चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षयाश्लोकसङ्ख्यायाश्चपञ्चाधिक्यदर्शनाच्चउत्तरकाण्डीयसर्गसङ्ख्यानुक्तेश्चप्रक्षिप्तोयंश्लोकःनलार्थः ॥ २ ॥

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोचरम् ॥ चिन्तयामास को न्वेतप्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अंगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥
स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थं तावग्राह्यत प्रभुः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशकः” इत्यतःपूर्व चाष्टौसहस्राणि । किष्किन्धा-
काण्डेचतुर्थे “ततःपरमसंहृष्टोहन्मान्प्रवर्गर्षभः”
इत्यतः पूर्व नवसहस्राणि । एकत्रिंशे “नरेन्द्रसूनुर्न-
रेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाच” इत्यतःपूर्व दशस-
हस्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि ।
सुन्दरकाण्डेसप्तविंशे “ततस्तस्यनगस्याग्रे” इत्यतः
पूर्व द्वादशसहस्राणि । षट्चत्वारिंशे “नावमान्योभ-
वद्विभ्रहरिर्धीरपरकमः” इत्यतःपूर्व त्रयोदशसहस्रा-
णि । सुन्दरकाण्डसमाप्तौचतुर्दशसहस्राणि । युद्धका-
ण्डेअष्टाविंशे “रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाहोषविभीषणः”
इत्यतःप्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चाशे “प्रदर्शनं
चतुर्द्विधस्मृतिश्चद्विगुणतयोः” इत्यतः प्राक् षोडश-
सहस्राणि । उत्तरभागारंभे “कुम्भकर्णहन्तदृष्ट्वाराघवे-
गमहात्मना” इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशी-
त्यन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशशततमे “मर-
णान्तानिर्वैराणि” इत्यतःप्राक् एकोनविंशतिस्सहस्रा-
णि । युद्धकाण्डसमाप्तौ विंशतिस्सहस्राणि । उत्तरका-
ण्डेद्वाविंशे “ततःप्राचोदयत्सुतस्तान्धातुचिरप्रभा-
न्” इत्यतःपूर्व एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्स-
माप्त्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । षट्सप्ततितमे “ब्राह्म-
णस्यचधर्मेणत्वयावैरक्षितस्सुतः” इत्यतःपूर्व त्रयोविंश-
तिस्सहस्राणि । ततःप्रबन्धसमाप्त्याचतुर्विंशतिस्सह-
स्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्यकाव्यस्यमहाजनपरिप्र-
ह्वकुं पीठिकामारचयति—कृत्वेति । महाप्राज्ञः प्रक-
र्षेणजानातीतिप्रज्ञः प्रज्ञएवप्राज्ञः । “प्रज्ञादिभ्यश्च”
इतिस्वार्थेऽणप्रत्ययः । यद्वा । प्रज्ञा धीः । “धीःप्र-
ज्ञाशेसुपीमतिः” इत्यमरः । साऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।

“प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः” इतिमत्वर्थीयोणप्रत्ययः । म-
हांश्चासौप्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । निरतिशयज्ञानसंयुतो
वाल्मीकिः । सहोचरं रामाभिषेकादुत्तरेणवृत्तान्तेन
सहितं विकल्पात्सहशब्दस्यसभावाभावः । सभवि-
ष्यं अश्वमेधोत्तरभाविवृत्तान्तसहितं । अश्वमेधपूर्वका-
लेअस्यकाव्यस्यप्रवृत्तत्वात् । तत् काव्यं कृत्वापि ।
एतत् काव्यं । प्रभुः समर्थः । “प्रभुःशक्ताधिपौ”
इतिभास्करः । कः पुरुषः । प्रयुञ्जीयात् वाग्विधेयं
कुर्यात् इतिचिन्तयामास । प्रयुञ्जीयादित्यत्रात्मनेप-
दाभावोऽनित्यत्वात् । सभविष्यमित्यत्र औणादिकेस्य-
प्रत्यये ङ्णितिमित्तंषलं ॥ ३ ॥ ततः वाल्मीकिचिन्ता-
नन्तरं । मुनिवेषौ वस्तुतोराजकुमारौ । कुशीलवौ
कुशलवौ । ईकारश्छान्दसः । चिन्तयमानस्य ।
भावितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । तदनुकूलशिष्य-
लाभायकृतपरमात्मनमस्कारस्येत्यर्थः । तस्य महर्षेः ।
पादौ अंगृहीतां रामायणग्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः
॥ ४ ॥ धर्मज्ञौ गुरुश्रृषाधर्मज्ञौ राजपुत्रौ आसमा-
प्तेः वीर्यवन्तौ । यशस्विनौ विद्यान्तराभ्यासंजकीर्ति-
युक्तौ भ्रातरौ तुल्यस्वरौ स्वरसंपन्नौ शारीरवन्तौ ।
आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेनस्नेहविषयभूतौ । कु-
शीलवौ कुशलवौ ददर्श उपदेशयोग्यावाकल्याणचका-
रेत्यर्थः । अनेनरामाभिषेकानन्तरकालेरामायणकरणं
“प्राप्तराज्यस्वरामस्य” इतिस्मार्गादावुक्तं । अनन्तरंकु-
शलवोत्पत्तिरितिसूचितं । एतज्ज्ञात्वेववाल्मीक्याश्रमे
सीतात्यक्तारामेण ॥ ५ ॥ वेदेषु ऋग्यजुःसामार्थवर्ण-
लक्षणेषु चतुर्षुविषये मेधाविनौ मेधाधारणक्षमाबुद्धिः
“मेधाधीर्धारणक्षमा” इत्यादवः । तद्वन्तौ “अ-

तिल० सहोत्तरमित्यत्र उत्तरपदार्थस्य स भविष्यमिति विशेषणत्वेपि आर्षः समासः । भविष्यं च सीताविसर्जनमारभ्येत्येके ।
तस्याभूतवेशोत्तरकालिकमित्यपरे । प्रयुञ्जीयादितिच्छान्दसं । चि० भविष्येणसहितंयदुत्तरं तेनसहितं ॥ ३ ॥ तिल० अगृ-
हीतामितिच्छान्दसं । कुशीलवौ कुशलवौ । कुशशब्दस्यकुशीभावःप्रुषोदरादिलात् ॥ ४ ॥ तनि० तुशब्देनइतरवैलक्षण्यमुक्तं ।
वेदेषुपरिनिष्ठितौ एतेनखराजपुण्यार्थज्ञानवत्त्वंसामगानवेदिलं तदादरेणैवागन्धर्वशास्त्राभ्यासश्चावगम्यते । वेदोपबृंहणंवेदार्थव्य-
ञ्जीकरणं । तिल० उपबृंहणं वेदस्यतत्तदर्थतापर्यग्रहणं । तद्वाप्यार्थयप्रयोजनाय । अनेनश्रुतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादक-
तयाप्रामाण्यमस्योपादेयत्वंचसूचितं ॥ शिरो० प्रभुः दुर्बोधवस्तुबोधनसमर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. छ. ना. २ झ. सभविष्यसहोत्तरं. ३ झ. अगृहीतां.

वा. रा. ७

काव्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

स्वाम्यामेधास्त्रजोविनिः । ”इतिमत्वर्थीयोविनिप्रत्ययः । अनेनाक्षरराशिग्रहणफलमध्ययनमुक्तं । परितोनिष्ठापरिनिष्ठा साङ्गाध्ययनं साऽनयोः संजातेतिपरिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेनविशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेदत्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तं । तौ कुशलवौ । प्रभुः स्वतन्त्रोवाल्मीकिः । वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम नानाशाखानुसारेण निर्णीतवेदार्थप्रतिपादकोग्रन्थः । अग्राह्यं त अग्रह्णात् । स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ चरितव्रतः चरितव्रतत्वेन निरतिशयज्ञानोवाल्मीकिः । काव्यं कवेः कर्म । कवयतेवर्णयतीतिकविः । कविवर्णनइत्यस्माद्धातोरोणादिकइप्रत्ययः । लोकोत्तरवर्णननिपुणइत्यर्थः । यद्यपि “इगन्ताच्चलुपूर्वात्” इति अणाभवितव्यं तथापि ब्राह्मणादित्वात्त्यञ्इति काशिकाकारः । यद्वा तस्मादेव धातोः “ऋहलोर्ण्यत्” इति ण्यत्प्रत्यये आदिवृद्धौ च काव्यमिति रूपं । दोषवर्जितं गुणालंकारसहितं शब्दार्थयुगलमित्यर्थः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे “तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि” इति । वेदोपबृंहणत्वेपि कान्तासंमितत्वादस्य काव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि । त्रिविधः संदर्भः प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति । शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसंमितः । अर्थप्रधान इति हासादिः सुहृत्संमितः । व्यङ्ग्यप्रधानं काव्यं कान्तासंमितं । महदितिकाव्यविशेषणं । तस्य महत्त्वमुत्तमकाव्यत्वं । तदप्युक्तं तत्रैव “इदमुत्तममतिशयिनिव्यङ्ग्येवाच्याद्वुनिर्जुयैः कथितः” इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यं । तल्लक्षणमुक्तं दण्डिना । “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तत्स्यलक्षणं”

इत्यादिना । ननु काव्यं नारंभणीयं काव्यालापांश्च वर्जयेदिति निषेधादित्याशङ्क्याह—रामायणमिति । रमयतीति रामः । “रामोरमयतांवरः” इत्यादिनिर्वचनात् । यद्वा । रमन्ते स्मिन् सर्वे जना इति रामः । “अकर्तरि चकार केसंज्ञायां” इति घञ् । सः अन्येति प्रतिपाद्यतेऽनेनेति रामायणं । अयगताविति धातोः कर्मणि ल्युट् । “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति ण्वन् । समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वान्नास्य निषिद्धत्वं किंतूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तं भामहेन । “उपश्लोक्यस्य माहात्म्यादुत्तमाः काव्यसंपदः” इति । प्रतिपादितं चोद्धतेन “गुणालङ्कारचारुत्वयुक्तमप्यधिको ज्वलं । काव्यमाश्रयसंपत्त्या मेरुणो वामरदुमः” इति । रुद्रतेनाप्युक्तं “उदारचरितनिबन्धनात्प्रबन्धप्रतिष्ठा” इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषय इति भावः । इदं च रामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येन प्राधान्येन तु सीताचरितमेव प्रतिपाद्यत इत्याह । कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति कृत्स्नं रामायणं सीताचरितपरं । अतएवोक्तं श्रीगुणरत्नकोशे “श्रीमद्वाल्मीक्यणमपि परंप्राणितित्वचरित्रे” इति । आभाणकश्च । “प्रातर्द्युतप्रसङ्गेन मध्याह्ने स्त्रीप्रसङ्गतः । रात्रौ चौरप्रसङ्गेन कालो गच्छति धीमतां” इति । “उपायपुरुषकारयोर्मध्ये उपायस्वरूपं भारते दर्शितं । पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायण” इति रहस्यपदवी । अतएव “कृपावानविकल्थनः” इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपोरामः कुशलवाभ्यां रामायणं श्रुतवान् । रामायणस्य रामैकपरत्वे सैनैव सदसि श्रवणं संगच्छते सीतापरत्वे तु संगच्छते । विरहिणः कामिनी कथाचरितश्रवणस्य स्वाभाव्यात् । एवं व्यञ्जनावृत्त्या सीतारामयोः प्रतिपादनमुक्त्वा शब्दवृत्त्या सिद्धमिति वृत्तमाह—पौलस्त्येति । पु-

तनि० कृत्स्नं सीतायाश्चरितमिति सीतायाः प्रबन्धनाधिकालमुक्तं । तस्यैवोपपादकं रामायणमिति । कृत्स्नस्य सीताचरितत्वेपि रामायणव्यपदेशः रामचरितस्य तदुपकार्यलक्षणपदार्थः । रामा इदं चरितं रामं तस्यायनमिति वाव्युत्पत्तिः । रामशब्दस्य लक्ष्मीपत्यादिशब्दवत् स्त्रीपुरुस्सरनिर्देशः प्रबन्धस्य लक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः । तेन सीतायाश्चरितमिति सुष्ठूक्तं । हारिद्रमाक्षिकादिशब्दवदणप्रत्ययोपपत्तिर्दृष्ट्या । “हारिद्रमज्ञायवितोणं भञ्जं” इति श्रीहर्षः । महत् नारायणकथापेक्षयामहत् । सापराधेयपिरक्षणप्रवणप्रतिपादान्महत्त्वं । “मातर्मैथिलिराक्षसीत्स्त्वयितदैवार्द्रपराधास्त्वयारक्षन्त्यापवनात्मजा लुपतरारामस्यो ग्रीकृता । काकं तंच विभीषणं शरणमित्युक्तक्षमौ रक्षतः सानः सान्द्रमहागसः सुखयुक्तान्तिस्त्वाकस्मिन्की” इत्यभियुक्तोक्तः । अनेन शरणगतिमन्त्रोपबृंहणलमस्य प्रबन्धस्य व्यञ्जितम् । अष्टाक्षरोपबृंहकश्रीभागवतादिषु हि भगवत्प्राधान्यं । अतएव “नारायणकथामिमां” इति तत्रोक्तं । शिरो० चरितव्रतः चरितं आचरितं व्रतं रघुनाथोपासनं येन स मुनिः । कृत्स्नं कृतां सुकृतिनां ज्ञः ज्ञानं सादरावलोकनादि यस्मिन् सुकृद्गिरादृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. ङ. झ. खेवं.

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः समभिर्बद्धं तन्त्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥
रसैः शृङ्गारकरुणह्रासवीरभयानकैः ॥ रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगायताम् ॥ ९ ॥

लस्यस्यगोत्रापलं पौलस्यः । गर्गादिवाद्यन् । तस्य वधः । वधस्यफलत्वात्तेनव्यपदेशः । पौलस्यवधमधिकृत्यकृतोग्रन्थः पौलस्यवधः “अधिकृत्यकृतोग्रन्थे” इत्यण् । “लुबाख्यायिकाभ्यःप्रत्ययस्यबहुलं” इतितस्य लुप् । यद्वा अणिपुनरादिवृद्धीतदेवरूपं । वधप्रधानत्वादितिवृत्तस्यफलेनव्यपदेशः । तथाहि । पञ्चकाव्यप्रतिपाद्यानि । तदुक्तं “बीजविन्दुपताकाख्याःप्रकरीकार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयःपञ्चपञ्चावस्थासमन्विताः” इति । “आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताग्निःफलागताः” इतिपञ्चावस्थाः । तत्र “स्वलोपदिष्टःकार्यहेतुर्बीजविस्तार्यतेतथा” । तच्चबालकाण्डोक्तविण्णवतरणसीतापरिणयादि । “वस्तुनःसतिविच्छेदेविन्दुरच्छेदकारणं” इति । यथाऽयोध्याकाण्डे अभिषेकवृत्तान्तेन रावणवधरूपकार्यविच्छेदेप्राप्तेनवासकरणमच्छेदकारणं । “यदन्तरातुवृत्तस्यात्सापताकेतिकीर्त्यते” । यथासुग्रीववृत्तान्तः । कथान्तरप्रसङ्गेनप्रकरीत्यालप्रदेशमाह् । यथाविभीषणादिवृत्तान्तः । “समप्रफलसंपत्तिःफलयोगेयथोचितः” । यथारावणवधः । एवंफलत्वात्पौलस्यवधमितिनिर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः पौलस्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितप्रधानसीताचरितं कृतवानिति । यच्चकारतद्वापयामासेतियोजना उत्तरश्लोकेऽगायतामित्यनुवादात् ॥ ७ ॥ यथोपदेशमगायतामित्याह—पाठ्ये इत्यादिश्लोकद्वयेन । पाठ्यं पाठः भावेण्यत् । केवलोच्चारणविशेषः । तदुक्तंभरतेन “षडलङ्कारसंयुक्तंलोकालसमन्वितं । यत्पठ्यतेनाटकादौतत्पाठ्यमभिधीयते” इति । गेयं स्वरविशेषसमन्वितंगानं । भावेयत् । तत्रोभयत्र मधुरं श्राव्यं । लोकेकानिचित्पद्यानिपाठदशायांमधुराणि नगानदशायां अपराणिपुनर्गानदशायामेव नपाठदशायां इदंतूभयत्रापीत्यर्थः । इतःपरंतीणिक्रियाविशेषानि । त्रिभिःप्रमाणैः गानव्यतिपरिच्छेदकैः त्र्यश्रचतुरश्रमिश्रसंज्ञकैः द्रुतमध्यविलंबितैर्वा । अन्वितं विशिष्टं । सप्तमिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसंकीर्णादिष्वष्टादशसुजातिषुप्रधानभूताभिःसप्तभिर्बद्धं । तदुक्तंशाण्डिल्येन “स-

वर्गीतसमाधारेजातिरित्यभिधीयते । पाङ्गीचैवाधनैषादीषैवतीताञ्चमीतथा । माध्यसीचैवागन्धारीसप्तमीत्वापिभीमता” इति । तन्त्रीलयसमन्वितं । तन्त्रीशब्देनतन्त्रीयुक्तवीणालक्ष्यते । लयशब्देनतालवेणुमृदङ्गादीनामेककालविरामउच्यते । ताभ्यांसमन्वितम् ॥ ८ ॥ पुनःकाव्यविशेषणमाह—रसरिति । आदिशब्देनबीभत्साद्भुतशान्तागृह्यन्ते । रसोनाम स्थायिभावरूपचित्तवृत्त्यभिर्व्यक्तिः । स्थायिभावश्चनवविधः । तदुक्तं “रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतथा । जुगुप्साविस्मयशमाःस्थायिभावाःप्रकीर्तिताः” इति । तदभिव्यक्तिश्चविभावादिभिः । तदुक्तं “विभावैरनुभावैश्चसालकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानःस्वादुत्वंस्थायीभावोरसःस्मृतः” इति । विभावादिस्वरूपसंग्रहेणोक्तम् । “कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच । रत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः । विभावानुभावाश्चकथ्यन्तेव्यभिचारिणः । व्यक्तःशतैर्विभावार्थैःस्थायीभावोरसःस्मृतः” इति । तत्र शृङ्गारोद्विविधः संभोगोविप्रलम्भश्चेति । “संयुक्तयोस्तुसंभोगोविप्रलम्भोवियुक्तयोः” इत्युक्तेः । अस्यशृङ्गारादिसर्वरससंयुक्तत्वंप्रदर्श्यते । तत्र “रामस्तुसीतयासार्धं” इत्यारभ्यसीतापहरणवृत्तान्तपर्यन्तेनसंभोगोदर्शितः । ततःपरंविप्रलम्भः । विवृताचारवाक्याङ्गविकारवैधूर्तप्रलपैश्चह्रास्यरसोव्यज्यते । सच शूर्पणखादिवृत्तान्तेन सुगमः । इष्टवियोगादनष्टसंबन्धाद्वाकरुणः । सचदशरथादिवृत्तान्तेन । व्यवसायाऽविषादाऽसंमोहादिभिर्वीरः । यथालक्ष्मणादिवृत्तान्ते । पाटनताडनादिभीरौरौद्रः । यथारावणादिवृत्तान्ते । विवृताकूरदर्शनादिभिर्भयानकः । यथामारीचवृत्तान्ते । कुतिसतदर्शनादिभिर्बीभत्सः । यथाविराधकबन्धादिवृत्तान्ते । विचित्रशिल्पवाक्यादिभिरद्भुतः । यथारामरावणयुद्धादिषु । शान्तरसः श्रमणादिवृत्तान्तादौ । अलंविस्तरेण । अत्रकेचित् “शोकःश्लोकत्वमागतः” इत्युक्त्याऽस्मिन्प्रबन्धेशोकरसएवप्राधान्येनोच्यते अन्येतदङ्गतयेत्याहुः । अन्येतु वीरएवप्रधानभूतः । पौल-

तीर्थो पाठ्येगेयेचाराभ्य रामदेहात्तथापराविलम्बकुलकं ॥ ८ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. मिथुक्तं. २ ड. झ. करुण.

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानकोविदौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥
 रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ बिंबादिबोस्थितौ बिंबौ रामदेहात्तथाऽपरो ॥ ११ ॥
 तौ राजपुत्रौ कात्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥
 ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तैस्तौ समाहितौ ॥
 महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥

स्यवधइतिकाव्यनामकरणादित्याहुः । वयंतुभूमः शृ-
 ङ्गारएवप्रधानरसः “सीतायाश्चरितमहत्” इत्युक्तेः ।
 तथोक्तं “एकोरसोभवेदङ्गीवीरशृङ्गारयोर्द्वयोः । अ-
 ङ्गान्यन्यैरसाः सर्वे तस्य निर्वहणोद्यताः” इति ॥ ९ ॥
 अथकुशलवयोगानसामर्थ्यमाह—तौ तिल्यादिश्लोक-
 द्वयेन । अस्यागायतामिति पूर्वोक्तसंबन्धः । गान्धर्व
 गानशास्त्रम् “गान्धर्वगानशासनं” इतिवैजयन्ती ।
 तस्यतत्त्वतात्पर्यार्थः । तत्तज्जानीतइतिगान्धर्वतत्त्वज्ञौ ।
 मूर्च्छना वीणादिवादनं । “वादनेमूर्च्छनानना” इति
 वैजयन्ती । स्थानानि मन्द्रमध्यताररूपस्वरत्रयोपत्ति-
 स्थानानि । यथोक्तंशाण्डिल्येन “यदूर्ध्वहृदयग्रन्थेः
 कपालफलकादधः । प्राणसंचरणस्थानंस्थानमित्यभि-
 धीयते । उरःकण्ठशिरश्चेतितत्स्वरान्निविधाः स्मृताः ।
 मन्द्रमध्यचतारं रचनामतेषां यथाक्रमम्” इति । तेषुको-
 विदौ तद्विषयसमीचीनज्ञानयुक्तौ । एतेन गानशास्त्र-
 ज्ञानतदनुगुणवीणादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणा-
 वितिदर्शितं । भ्रातरावित्यनेन श्राव्यताहेतुसमस्वर-
 त्वमुक्तं । स्वरसंपन्नौ शारीरयुक्तौ । अतएव रूपिणौ
 मनुष्यवेषधारिणौ । गन्धर्वाविवस्थितौ । रूपलक्षणसं-
 पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ । गत्यर्थाज्ञानार्थाः । “रूपस्व-
 भावेशुक्तादौसौन्दर्येनाटकपेशौ” इतिभास्करः । गान-
 कालिकाभिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरं यथाभव-
 तितथाभाषितुंशीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ ।

ताच्छील्येणिनिः । केवलभाषणकालेपिमधुरस्वरौ कि-
 सुतगानकालइतिभावः । उक्तसकलगुणसंपत्तिमूर्च्छरा-
 मपुत्रत्वमाह—बिंबादिति । रामदेहरूपाद्विंबात् तथा
 उत्थितौ उद्भूतौ । बिंबौ प्रतिबिंबाविवस्थितौ । यद्वा
 प्रतिमानिर्माणार्थं चातुर्येण निर्माताप्रतिकृतिर्बिंबः राम-
 देहाख्यात्तस्मात्तथा उत्थितौ उत्कीर्णौ । अपरौ बिंबा-
 विवस्थितौ । “प्रतिबिंबेतत्कृतौ च प्रतिकृत्यां च मण्डले ।
 लाल्मलेपि च बिंबोक्षी” इतिभास्करः । एवंभूतौ कुशल-
 वावेत्तकाव्यमगायतामिति संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥
 न केवलं तस्याध्ययनं धारणं प्रकाशनं च कृतमित्याह—
 तावित्यादि । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रियाभेदात्त-
 च्छब्दावृत्तिः । यद्वा राजपुत्रसन्तौ । तौ मुनिपुत्रौ
 मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः । अनिन्दितौ यथोपदेशगाने-
 न निन्दनार्हौ । यथोपदेशं गुरुपदेशमनतिक्रम्य तत्त्व-
 ज्ञौ पाठशुद्धिज्ञौ । समाहितौ सावधानौ । कुत्राप्यं-
 शे विस्मृतिरहितावित्यर्थः । महात्मानौ महाबुद्धौ ।
 महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । “भागा-
 भाग्यांशुतुल्यांशाः” इतिवैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ
 लक्षितसर्वलक्षणौ ज्ञातसर्वशब्दलक्षणावित्यर्थः । तौ
 कुशलवौ । कात्स्न्येन धर्म्यं धर्मादनपेतं । उत्तममा-
 ख्यानं पुरावृत्तकथनरूपं । तद्वामायाणाख्यं सर्वकाव्यं ।
 वाचोविधेयं आवृत्तिबाहुल्येन वागवशवर्ति कृत्वा ।
 ऋषीणां च साधूनां द्विजातीनां च समागमे सदसि ।

तिल० स्थानं च मूर्च्छनाचतयोस्समाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्रकोविदौ ॥ तीर्थो० गान्धर्वतत्त्वज्ञौ गान्धर्वनाम पदावस्थितता-
 लपरिच्छेदयुक्तावधानेन प्रयुक्तषड्बुद्धिस्वरसमुच्चयः । तदाह दत्तिलः । “पदस्थस्वरसंघातस्तालेनमुमितस्तथा । प्रयुक्तश्रावधाने-
 न गान्धर्वमभिधीयते” इति । मूर्च्छनास्थानकोविदाविति । मूर्च्छनाषड्बुद्धिस्वरसंपूर्णता । तदुक्तंशाण्डिल्येन “यत्रैवस्युः खराः पूर्णा
 मूर्च्छनासेत्युदाहृता ।” इति ॥ १० ॥ तिल० बिम्बात्सूर्योदेरुत्थितौ बिंबाविव प्रतिबिम्बाविव तथारामदेहादुत्थितौ परौरामदे-
 हावित्यर्थः ॥ ११ ॥ तिल० लक्ष्यलक्षणेति पाठे सायुद्रिकविद्भिः लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं तेन लक्षितौ युतौ । अतएव महात्मा
 नौ महाभागौ च । ऋषीणां द्विजातीनामिति गोबलीवर्दन्यायेन । साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगद्बुः शिरो० तौ अमृत-
 वदास्त्रादनीयगानविशिष्टौ । “तश्चौरामृतपुच्छेषु” इति मेदिनी ॥ १३ ॥

[पा०] १ अ. स्थानमूर्च्छनकोविदौ. २ अ. नावक्षिना वि. ३ क. घ. वोद्धतौ. ४ क. च. छ. धर्माख्यानमनुत्तमम्.
 ५ अ. स्मृतमाहितौ.

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्याकुलेक्षणाः ॥ साधुसाध्विति तावुचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥
 ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ प्रशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६ ॥
 अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ चिरैर्निर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥
 प्रविश्य तावुभौ सुष्ठु तदौ भावमगायताम् ॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥
 एवं प्रशस्यमानौ तौ तपश्श्लाघ्यैर्महात्मभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥
 प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ प्रसन्नो वत्कले कश्चिद्दौ ताभ्यां महायशः ॥ २० ॥
 [अन्यः कृष्णाजिनं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः ॥ कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः ॥ २१ ॥
 वृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ २२ ॥
 काषायमपरो वस्त्रं चीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदाऽन्वितः ॥ २३ ॥
 यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथाऽपरः ॥ औदुम्बरीं वृसीमन्ये स्वस्ति केचित्तदाऽवदन् ॥ २४ ॥
 आयुष्यमपरे प्राहुर्मदा तत्र महर्षयः ॥ ददुश्चैव वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २५ ॥]
 आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रीकृतितम् ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

जगत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अथतस्यकाव्यस्यमहाजन-
 परिगृहीतत्वं दर्शयितुमाह—तावित्यादि । तौ कुशील-
 वौ । कदाचित् रामाश्वमेधकाले । भावितात्मनां निश्चि-
 तधियां । समेतानां अश्वमेधे संमिलितानां । आसीनानां
 क्रियाकलापावसाने सुखमासीनानां । ऋषीणां । समी-
 पस्थौ सन्तौ । इदं काव्यं अगायताम् ॥ १४ ॥ सामा-
 न्यतः काव्यप्रशंसामाह—तदिति । तत् काव्यं । श्रुत्वा ।
 परं विस्मयं आगताः बाष्पपर्याकुलेक्षणाः सर्वे मुनयः ।
 तौ साधुसाध्विति । ऊचुः प्रशंसुः सुरित्यर्थः ॥ १५ ॥
 गावृप्रशंसामाह—तदिति । धर्मवत्सलाः निर्मत्सरा इ-
 त्यर्थः । ते सर्वे मुनयः प्रीतमनसः सन्तः । गायमानौ
 अतएव प्रशस्तव्यौ प्रशंसितुमर्हौ । कुशलवौ प्रशंसुः
 ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह—अहो इति । गीतस्य
 गानस्य । माधुर्यं अहो आश्चर्यं । श्लोकानां माधुर्यं
 विशेषतः अहो आश्चर्यं । गानतोपि श्लोकमाधुर्यं अति-
 शयितमित्यर्थः । तमेव विशेषमाह—चिरेति । एतत्
 काव्यप्रतिपाद्यं कथाशरीरं । चिरैर्निर्वृत्तमपि बहुकाला-
 त्रिष्वपन्नमपि । प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतया नुभूयमानमिव ।
 दर्शितं अनेन काव्येन बोधितं । पाकविशेषात्सद्यः सर्वा-

र्थविशदतरं अवगमयतीदं काव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 गावृप्रशंसाप्रकारमाह—प्रविश्येति । सहितौ समल-
 यादियुक्तावित्यर्थः । तावुभौ कुशीलवौ । तदा मुनि-
 जनश्रवणकाले । भावं सुष्ठु प्रविश्य रतिहासादिभावो-
 यथाप्रकाशितो भवति तथा वगाह्येत्यर्थः । स्वरसंपदा ष-
 ड्जादिवस्वरसंपदा । संपन्नं । अतएव मधुरं रमणीयं । रक्तं
 रागयुक्तं च यथाभवतितथा । अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशं-
 साजनितोत्साहौ पुनरतिशयेनागायतामित्याह—एव-
 मिति । तपश्श्लाघ्यैः श्लाघ्यतपस्कैः । अनसूयकैरित्या-
 वत् । महात्मभिः महाबुद्धिभिः । विशेषज्ञैरिति भावः ।
 तादृशैरेव मुक्तीत्या । प्रशस्यमानौ । श्लाघ्यमानौ तौ ।
 संरक्ततरं अतिशयेन समीचीनरागयुक्तं । अत्यर्थं शृङ्गं ।
 मधुरं च यथाभवतितथा तावगायताम् । क्रियाभेदात्त-
 च्छब्दावृत्तिः ॥ १९ ॥ अथ प्रीतिकारितयथोचितपारि-
 तोषिकप्रदानमाह—प्रीतइति । संस्थितः उत्थितः । “सं-
 स्थास्थितौ न्यवस्थायाम्” इति भास्करः । कलशं जलाहरण-
 पात्रं प्रीत्यतिशयेनोत्थाय ददावित्यर्थः । महायशः गान-
 शास्त्रविषयकीर्तिमान् गीतितारतम्यज्ञ इत्यर्थः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवं मुनिजनप्रशंसा-

शिरो० भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मनां ॥ १४ ॥ तीर्थी० तत् गानम् ॥ १५ ॥ तिल० प्रशस्तव्याविति इह भाव-
 लोपो छान्दसौ । शिरो० धर्मवत्सलाः धर्माः धर्मस्वरूपाः वत्सलाः वात्सल्यरसवन्तः ॥ १६ ॥ तीर्थी० भावं प्रविश्य सुष्ठु गा-
 यतामिति संबन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुर्मिमांशयंहृदि निधाय शृङ्गारदिरसाविर्भावो यथाभवतितथा अगायतामित्यर्थः । मधुरं
 पाठतो गानतश्च ॥ १८ ॥ शिरो० तपश्श्लाघ्यैः ज्ञानजनितप्रशंसाविशिष्टैः ॥ १९ ॥

[पा०] १ ङ. च. छ. मध्ये संभ्रं समीपस्थौ. २ ग. गायन्तौ तौ कुशीलवौ. ३ क. ख. ड. चिरैर्निर्वृत्तं. ४ ङ. झ. तथा.
 ५ क. ग. ङ. च. छ. ज. झ. अन्यः कृष्णाजिनमिलादिपक्षश्लोकाः. ६ ग. ज. औदुम्बरीं वृसीमन्योजपमालां तथाऽपरः.

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २७ ॥
 प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तर गायकौ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताग्रजः ॥ २८ ॥
 खवेश्म चानीय ततो भ्रातरौ स कुशीलवौ ॥ पूजयामास पूजाहौ रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ तांबुमौ नियतस्तदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ ३१ ॥
 श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनौ तावचोदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ चापि मधुरं रक्तं खञ्जितायतनिःस्वनम् ॥ तन्त्रीलयवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ३३ ॥
 ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्धमौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥

मुक्त्वा तदितरसकलजनप्रशंसासाह—आश्चर्यमित्यादिना । श्लोकत्रयमेकवाक्यं । आख्यानं प्रबन्धविशेषः । “कथात्वाख्यायिकाख्यानं” इति यादवः । इतिहासइत्यर्थः । मुनिना वाल्मीकिना । संप्रकीर्तितं सम्यक्लक्षणवत्तयाप्रकर्षेण विस्तरणीकीर्तितं कथितं । कवीनांपरं आधारं । “काव्यं काव्यस्य लक्षणं” इत्युक्तीत्याकवीनां काव्यनिर्माणमूलमित्यर्थः । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य समाप्तं मध्ये अविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमिति पाठे यथाकर्तुमारब्धं तथासमाप्तमित्यर्थः । इदमाश्चर्यं आश्चर्यावहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रबन्धप्रशस्यगातरौ प्रशंसति—अभिगीतमिति । हे सर्वगीतेषु कोविदौ समर्थौ । युवाभ्यां । आयुष्यं आयुर्वर्धकं । पुष्टिजनकं संतपि आयुषिकाशयेतस्याकिंचित्करत्वात्पुष्टिकरं । सर्वाभिः श्रुतिभिः स्वरारंभकावयवैर्मनोहरं । तदुक्तं “प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेयः स्वमात्रतः । साश्रुतिः संपरिज्ञेयास्वरावयवलक्षणा” इति । इदं गीतं अभिगीतं शोभनं गीतं । अभिः पूजायां । यद्वा इदं गीतं सर्वगीतेषु अभिगीतमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ प्रशस्यमानाविति । अस्यादाविति शब्दोऽध्याहार्यः । तत्र यज्ञवाटे । रथ्यासुराजमार्गेषु च सर्वत्रेत्यं प्रशस्यमानौ तौ । कदाचित् । भरताग्रजः रामः । ददर्श भरतमुखेन ददर्शेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः दर्शनानन्तरं शत्रुनिवर्हणोरामः । पूजाहौ स्वप्रबन्धगादुत्वेन श्लाघाहौ । भ्रातरौ कुशीलवौ । तुल्यवयोरूपादिमत्त्वेनाश्चर्यकरौ । खवेश्म स्वशालागृहं आनीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास

श्लाघयामास ॥ २९ ॥ अथास्यप्रबन्धस्य प्रबन्धनायकभूतमहापुरुषपरिग्रहमाह—आसीन इत्यादिना । द्वयोरेकान्वयः । प्रभुः स्वामी । तदुत्तरपतया काञ्चने सौवर्णे । दिव्ये स्वर्गादृशरथेनानीते । सिंहासने आसीनः सचिवैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च उपोपविष्टः परिवृत इत्यर्थः । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति द्विरुक्तिः । परं शत्रुतापयतीति परंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इति खच् “खचिह्रस्वः” इत्युपधाह्रस्वः । “अर्काद्विषदजन्तस्य मुमु” इति मुमागमः । अनेन व्यासङ्गरहितत्वं सूचितं । नियतः अश्वमेधेदीक्षितः । स रामः । रूपसंपन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा । लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः । रूपसंपत्तिरपि गीतिरस्यतासामग्रीतिभावः । अनयोः कुशीलवयोः संबन्धि । विचित्रार्थपदं इदमाख्यानं । श्रूयतां इत्युक्त्वेत्युपसकार्यं । सम्यग्गायिनौ । अचोदयत् गानाय प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणि क्रियाविशेषगानि । मधुरं पाठतोगानतश्च मनोहरं । रक्तं रागवत् । खञ्जितः सुतरांपूजितः आयतो दीर्घः निस्वन आलापोयस्मिन् । तन्त्रीलयवत् तन्त्रारोपलयाभ्यां प्रकृतं । अत्यर्थं भृशं । विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थं ॥ ३३ ॥ श्रोत्राश्रयानि सर्वावयवान् । हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनि मनोविष्टानानि । मनांसि च ह्लादयत् सुखयत् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रं कर्णशङ्कुली तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखं तत्सुखकरं । तत् कुशलवकृतं । गेयं गानं । भावेयत् । जनसंसदि सभायां । जनशब्दो मण्डपव्यावृत्त्यर्थः । बभौ प्रच-

तिल० अविगीतमिति पाठे अनवर्धं यथा तथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तिल० “उपोपविष्टसचिवः” इति पाठे उपसमीपे उपविष्टः सचिवायस्येत्यर्थः । “उपोपविष्टैः सचिवैः” इति पाठे समीपस्थैः मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ तीर्थी० आत्मरूपसंपन्नौ आत्मसदृशौ । तिल० दृष्ट्वा तुरुपसंपन्नाविति प्रचुरः पाठः ॥ ३१ ॥
 [पा०] १ गायनौ. २ ग. ड. उपोपविष्टैः. क. सुखोपविष्टः. ३ ज. दृष्ट्वात्म- ४ घ-झ. भ्रातृवनीतौ भ्रातराबुभौ. ५ ज. गायतौ समचोद- ६ झ. गायकौ सम- ६ ज. व्यक्तं. ७ ख. ड- ८ झ. खचित्सायत. ८ घ. श्रोतुः सुखकरं.

इमौ मुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥

ममापि तद्भक्तिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥

स चापि रामः परिषद्गतः शनैर्बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

काशे अजुंभतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ उक्तमेवार्थवृत्तान्तरेणस-
र्गान्तेसंगृह्णाति—इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवे-
षावपि पार्थिवलक्षणान्वितौ । कुशीलवावपि गायका-
वपि महातपस्विनौ महान्तौतपस्विनौ भवतः । तत्
तस्मात् । ममापि प्रियाविरहदृक्शस्यापि । भूतिकरं श्रेय-
स्करं धारकमित्यर्थः । महानुनुभावोयस्यतन् महानुभा-
वं । चरितं सीताचरित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते आभ्यान्वयकं
पठिष्यते । तन्निबोधत तच्छृणुतेत्यर्थः । अत्रपौराणि-
काः । वक्तारौमहात्मानौवक्ष्यमाणंचमच्चरितंमहानु-
भावं । अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवंह्यात्मप्रशंसास्या-
त्साचनयुक्ता अयंहिरामोधीरोदात्तः तस्यचाविकथन-
इतिलक्षणं । तस्यचस्त्वियप्रबन्धश्रवणंमहानुभाव-
त्वोक्तिश्चनकथमप्युपपन्नं । लोकेहिदुष्टोपिकश्चित्स्ववि-
षयप्रबन्धश्रवणेलज्जते । अतोऽन्यथायोजयन्त्याचा-
र्याः । नायंप्रबन्धोरामचरित्रपरः किंतुसीताचरित्रपरः
“सीतायाश्चरितंमहत्” इतिपूर्वमुक्तत्वात् । “श्रीमद्रा-
मायणमपिपरंप्राणितिलचरित्रे” इत्यभियुक्तवचनात्
स्त्रीप्रसङ्गइत्याभाणकश्च । तद्विषयस्तुप्रबन्धोरामेणश्रा-
व्यएव । विरहिणोहिकान्ताचरित्रगाथाःशृण्वन्तिश्रा-
वयन्तिच । अतएव ममापिभूतिकरमित्युक्तं । विर-
हिणोपिमेसत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा “अप्रमेयंहितत्तेजो
यस्यसाजनकात्मजा” इत्युक्तीत्याममाप्यतिशयावह-
मित्यर्थः । महानुभावमित्यस्यचप्रणयिन्यसन्निधानद-
शायामपिधारकमित्यर्थः । यद्वा महानुभावं । “लघु-
तरारामस्यगोष्ठीकृता” इत्युक्तीत्यास्वविषयेनिरवधि-
कापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वस्मादप्यतिशयितवैभ-

वमित्यर्थः । यद्वा । “दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगार्हि-
तं” इतिमयोक्तं । अनयातु नकश्चिन्नापराध्यति” इति ।
अतोमत्तोप्युक्तप्रचरितमित्यर्थः । यद्वा । स्वचरणेनि-
गडंबद्गुदेवस्त्रीचरणनिगडविच्छेदकारितयामत्तोप्या-
श्रितरक्षणेऽतिशयितत्वरायुक्तमित्यर्थः । यद्वा पितृत्व-
प्रयुक्तहितपरतयामयिसापराधविषयेकलुषधिधि मातृ-
त्वप्रयुक्तावत्सल्येन मामपिक्षमापयन्त्याश्चरितत्वेन म-
हानुभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततः श्रोतृमोत्साहनान-
न्तरं । रामस्ववचसाप्रचोदितौ ननुचेष्टयेत्यादरातिश-
योक्तिः । तौ कुशीलवौ । मार्गविधानसंपदा देशी
मार्गश्चेतिद्वैगानप्रकारौ । तत्रमार्गः सार्वत्रिकः ।
देशीकाचित्कः । तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामग्र्या ।
अगायतां । स रामोपि । शनैः परिषद्गतः झटित्युत्था-
यगमनेपरिषदोप्युत्थानाद्रसभंगोभविष्यतीति मन्दम-
न्दसिंहासनादवतीर्य परिषदं प्रातः । “एकःस्वादुनभु-
ञ्जीत” इतिन्यायादुन्नतसिंहासनावस्थानेनस्वासानमे-
काकिनंमन्यमानःसमामध्यगतः । बुभूषया अनुबुभू-
षया श्रोत्रमुखानुभवेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । बुभूषया
भवितुमिच्छया कान्ताकथाश्रवणेनस्वसत्तालाभेच्छये-
त्यर्थः । सक्तमनाः गानश्रवणासक्तचित्तः । बभूवह
स्वशिष्योक्तप्रबन्धश्रवणेणरामः स्वयमेवसादरंप्रसक्तइति
मुनिस्तुष्यति । अत्रश्लोकद्वयेवंशस्यवृत्तं । “जतौतुवं-
शस्थमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥ इति
श्रीगोविन्दविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जी-
राख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तनिः मुनीमननशीलौ । पृथिव्याःपतिःपार्थिवः । तस्य लक्षणानि असाधारणावयवसंस्थानविशेषाः तैरन्वितौ । कुशीलवौ
गायकौ । इमौअतिबालौ । क्रमुनिलं क्राज्याहंता क्रमहातपस्वित्वं क्रागायकत्वं केभेगुणाः क्रातिबालाविमाविति विरोधालंकार-
ध्वनिः । गायमानौ चापि महातपस्विनावित्याश्रयलंकारध्वनिश्च । तपस्विनौ कुशीलवावित्यनेन गानस्य वंशपरंपरागतत्वाभावेन
तत्प्रयुक्ताहंकाराद्यभावः केवलेश्वरप्रसादसिद्धत्वंच्यजितम् । ममापिभूतिकरं उभयविभूतिनायकस्यापि भूतिकरं संपत्करं
किमुतात्तर्या । यद्वा तदभावेममापिसत्ताननिवेहतीत्यर्थः । महानुभावं महामहिमवत् । ममापि महानुभावमिति “सोअङ्गवेद-
दिवानवेद” इत्युक्तीत्याहुर्विज्ञेयमहिमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ विषमः प्राकृतावलंबिगानं देशी संस्कृतावलंबितु मार्गः । खयं
श्रवणेचोत्तोरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणेप्रवृत्तौतस्यस्थिरत्वंभवतीतितदासयः ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

[पा०] १ ड. ज. झ. प्रवक्ष्यते,

इदं च तपस्वाध्यायेत्यारभ्यसर्गचतुष्टयमहत्परिग्रहसिद्धये च वेदक्षुण्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेन प्रबन्धोपोद्धातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथाशरीरानुप्रविष्टप्रस्तावनाप्रन्थवत् । ननु रामायणनिर्माणानन्तरभावितः कथाशरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावइति चेन्न । अनन्तरभावित्वेऽपि त्रिकाञ्चनमहर्षिणा प्रथमतः निर्माणसंभवात् । नन्वाप्तप्रशंसापरमिदं सर्गत्रयं कथमृषिः स्वयम्प्रेषवक्तुमर्हतीति चेन्न । अन्यापरिज्ञातस्यैतस्य वृत्तान्तस्य प्रेक्षावत्पुत्र्यर्थमादाववश्यं च कथ्यत्वात् । यद्वा । सर्गत्रयमिदं केन चिद्वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिर्णयनन्तरं निर्माय वैभवप्रकटनाय संगमितं । यथा याज्ञवल्क्यस्मृत्यादौ तथैव तत्र विज्ञानेश्वरेण व्याकृतं । नन्वेतस्य सर्गत्रयस्य रामायणादित्येकुशलवाभ्यां एतद्दाने प्रथमं क्रियमाणेतौ रामेणादावेव स्वपुत्राविति परिज्ञातौ स्यातां । तथा च । तदैव सीतानयनापत्तिः । “बिबादिवोत्थितौ बिबौरामदेहात्तथापरौ । तौ राजपुत्रौ” इत्यादिना हि रामपुत्रत्वमनयोऽसूच्यते तस्मादिदमसंगतमिति चेन्न । सीतापुत्रत्वादेरत्राकथनात् । रामसादृश्यमात्रस्य राजपुत्रान्तरेष्वपि संभवात् । अयं च प्रबन्धो वेदोपबृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपबृंहयति । “प्रायेण पूर्वभागाथोर्मशास्त्रेण कथ्यते । इतिहासपुराणाभ्यां वेदान्तार्थः प्रकाश्यते” इति वचनात् । तत्र “यतो वा इमानि भूता निजायन्ते येन जाता निजीवन्ति यत्प्रयन्यमिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति श्रुतं । तत्किं जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म विष्णुरुत ब्रह्म रुद्रादिष्वन्यतम इत्यपेक्षारामत्वेनावतीर्णा विष्णुरेव वेदान्तवैद्यं परब्रह्मेत्युच्यते । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं । अथवा दोषपत्तीचलिङ्गतात्पर्यनिर्णयः” इत्युक्तषड्विधा तात्पर्यलिङ्गसंभवात् । तथा हि । उपक्रमेतावत् “कोन्वस्मिन्—” इत्यादिना वेदान्तोदितसकलगुणसंपन्नः किं विष्णुरुतान्यो ब्रह्मादिष्वन्यतम इति वाल्मीकिना पृष्टे “इक्ष्वाकुवंशप्रभवोरामः—” इत्यादिनारामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति नारदेनोक्तं । उपसंहारे च चतुर्मुखः प्राह । “तवाहं पूर्वकमेव पुत्रः परपुरंजय । संक्षिप्य च पुरालोकान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवेशयानोऽप्सु मां लंघ्यमजीजनः । पक्षोदिव्येकसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्ममयि सर्वं निवेशितं” इत्यादिना सर्वजगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकलजगत्कारणं ब्रह्मविष्णुरेवेत्युक्तं । अभ्यासश्च तस्यैव दृश्यते बालकाण्डे ।

“एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरूपजातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः” इति जगत्कारणत्वमुक्तं । तत उत्तरत्र वेदाः । “त्वं गतिः परमादेव सर्वेषां नः परंतप” इत्याहुः । तेन परत्वासाधारणं सर्वशरण्यत्वमुक्तं । तत उत्तरत्र । “ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुर्बुधसूदनं” इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तं । ततो विश्वामित्रः “अहं वैश्वमहात्मानं रामं सत्यपराक्रमं । वसिष्ठश्च महते जायं चान्ये तपसि स्थिताः” इति । “वेदाहमेतं पुरुषं महतं तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविधिष्वन्तियज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” इति श्रुत्युक्तीत्या महापुरुषत्वं तपोबलविना तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । सीताविवाहवसिष्ठोपि “अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचिः काश्यपः सुतः” इति सर्वमूलकारणत्वं प्राचीकशत् । परशुरामोपि “अधिकं मे निरेविष्णु देवाः सर्षिगणास्तदा” इति सर्वाधिकत्वं निदर्शितवान् । अयोध्याकाण्डे । “सहिदेवै रुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः । अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः” इति सनातनत्वमुक्तं । उत्तरत्र “आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः” इत्याकाशशब्देन स्वयं प्रकाशत्वं व्यापकत्वं चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन “अप्रमेयं हितत्तेजो यस्य साजनकात्मजा” इति परिच्छेदातीतमहिमत्वमुक्तं । किष्किन्धाकाण्डे तारावचनं । “निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परागतिः । आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनं । ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः । धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्” इति । “त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावांश्च तजोपमाश्च” इति च । अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणाकरत्वमुक्तं । सुन्दरकाण्डे “ब्रह्मास्वयं भूश्च तुराननो वारुद्धस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो मेन्द्रः सुरनाथको वा त्रातुं न शक्तायुधिरामवध्यं” इति सर्वसंहर्तृत्वद्योतितं । उत्तरत्र । “किं वैष्णवं वाकपिरूपमेत्यरक्षो विनाशाय परं सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं स्वमायया सांप्रतमागतं वा । द्वितीयो वाकोरोऽवधारणार्थः । अनेनानन्तरूपत्वमुक्तं । युद्धकाण्डे विष्णुरेव कथं जगत्कारणं अन्येषामपि “हिरण्यगर्भस्समवर्तताम्रे” “यदा तमस्तन्न दिवानरात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः” । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” इत्यादिना तत्त्वश्रवणादि-

त्याशङ्क्य तेभ्यः सर्वेभ्यः श्रेष्ठत्वप्रतिपादनाद्विरण्यगर्भ-
शिवेन्द्रादिशब्दाः सद्ब्रह्मात्मशब्दवद्विष्णुपराएवेत्याशये-
नोच्यते । “व्यक्तमेव महायोगीपरमात्मासनातनः ।
अनादिमध्यनिधनोमहत्परमोमहान् । तमसः परमो
धाताशङ्खचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षानिलश्रीजघ्नः
शाश्वतोद्युवः” इति । अनेनचपरमात्मत्वश्रीपतित्वा-
दिकमुक्तं । उत्तरत्र “भवान्नारायणोदेवः श्रीमांश्चक्रायु-
धोविभुः । एकशृङ्गेवराहस्त्वभूतभव्यसपत्नजित्”
इत्यादि । अनेनतत्स्थनारायणशब्दवाच्यत्वमुक्तं । अपू-
र्वताचप्रमाणान्तराप्रप्तिः । नहि परतत्त्वस्यविष्णुत्वं
प्रमाणान्तरादवगन्तुंशक्यं । फलंच भगवत्सालोक्या-
दिकमित्यन्तेसुव्यक्तं । अर्थवादोपपत्तीच बालकाण्डेद-
र्शिते । “इमेद्वेधनुषीश्रेष्ठे” इत्यादिनाऽर्थादवदुक्त्वा
जुंभिततद्वनुर्द्वैशैर्विष्णुपराक्रमैः । अधिकंमेनिरेवि-
ष्णुदेवाः सर्षिगणास्तदा” इत्यादिनाब्रह्मप्राप्तैस्सर्षिग-
णैर्देवैर्मांसापूर्वकविष्णुरुद्रयोर्मध्येविष्णोराधिक्यनि-
र्णयोक्तैरुपपत्तिरुक्ता । नचवाच्यं मेनिरितिवचनान्
“महाशूरतरस्तथा” इतिवरदानकृतमिदमाधिक्यमि-
ति । तथात्वेतत्सरोषानुपपत्तेः । “धनुरुद्रस्यसंकुद्रः”
इतिद्युक्तं । किंचागस्त्याश्रमे “सतत्रब्रह्मणः स्थानंवि-
ष्णोः स्थानंतथैवच । अग्रेः स्थानंमहेन्द्रस्यस्थानंचैवविव-
स्वतः । सोमस्थानंभगस्थानंस्थानंकौबेरमेवच” इत्यादि-
नाब्रह्मादीनांअगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्यतदकथना-
दपूज्यत्वमुच्यते । नचैमान्यगस्त्यपूजकब्रह्मादिस्थाना-
नीतिवाच्यं । असंभवात् । “अत्रदेवाः सगन्धर्वास्सि-
द्धाश्चपरमर्षयः । अगस्त्यनियताहारंसततंपर्युपासते”
इतिवचनंब्रह्मादिव्यतिरिक्तैवल्लेखविषयं । किंच ।
यथा गृहस्थस्यगृहेदेवगृहसत्त्वेगृहस्थस्यैवपूजकत्वंस्वर-
सतः प्रतीयते । एवमेवात्रापि नापलापावकाशः ।
किंच । दक्षयज्ञवधे “यस्माद्भागार्थिनोभागः कल्पितो
नैवमेसुराः । वराङ्गानिमहार्हाणिधनुषाशातयामिवः”
इतिरुद्रस्ययज्ञभागाकल्पनादपूज्यत्वादत्रतत्स्थानानि-
र्देशः । ननु यदिविष्णुः परादेवता कथं तर्हितस्यराम-
त्वेनजन्मेतिचेन्न । “अजायमानोबहुधाविजायते”
इत्युत्तरीत्या लोकानुजिघृक्षाकृतंतदितिचोद्यानवका-
शात् । मोक्षप्रदत्वंचपरदेवताऽसाधारणमत्रोच्यते ।
“यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्चायागतिः । अपराव-
र्तिनांयाचयाचभूमिप्रदायिनां । मयात्वंसमनुज्ञातो
गच्छलोकाननुत्तमान्” इति । अत्रापरावर्तित्वंपुनरा-

वृत्तिशून्यत्वं । मुक्तिरितियावत् । “नचपुनरावर्तते”
इतिश्रुतेः । नच रणादपलायनमुच्यतइतिवक्तुंशक्यते
तस्यस्वतस्सिद्धत्वेनतत्फलस्याननुप्राह्यत्वात् । तथाच
यज्ञादिकलावधिभूतांतुकिंप्राप्नुहीत्यर्थः । अतएवनुसिं-
हपुराणे “मत्कृतेनिधनंयस्मात्त्वयाप्राप्तंद्विजोत्तम ।
तस्मात्त्वंमत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति ।
एवमुपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैर्वेदान्तवेद्यंपरतत्त्वं-
विष्णुरेवेतिश्रीरामायणेनोपबृंह्यते । एवमेवान्तेब्रह्मा-
प्याह “अस्याः परिषदोमध्येयद्भवीमिनिबोधतत् । एत-
देवहिकाव्यंतेकाव्यानामुत्तमंश्रुतं । सर्वैस्विरतोरा-
जन्याख्यास्यतिनसंशयः । आदिकाव्यमिदंरामत्व-
यिसर्वप्रतिष्ठितं । नह्यन्योऽहंतिकाव्यानांयशोभाप्राध-
वाहते” इति । एवंस्थितेयत्केनचित्रवीनेनजल्पितं
व्यञ्जनावृत्त्याशिवपरंरामायणमितितदप्राप्त्यमेव ।
नह्यन्योर्हतीतिप्रतिषिद्धरुद्रस्यप्रतिपाद्यकोट्यन्तर्भाव-
वचनस्यकेवलबालिशप्रलपितत्वात् । यच्चरामेणादित्यो-
पस्थानादिकंकृतंतत्सर्वैविश्वमित्राद्युपासनवन्मनुष्य-
भावानानुसारेणेतिविज्ञेयं । विशेषतश्चतत्रतत्रवक्ष्यामः ।
“श्रीविष्णोः प्रथमेकाण्डेजगज्जननेतुता । द्वितीयेस्थि-
तिहेतुत्वंतृतीयेमोक्षदायिता । चतुर्थेगुणसंपत्तिः पञ्च-
मेसर्वहन्तुता । षष्ठेवेदान्तवेद्यत्वंसप्तमेसृष्टहेतुता ।
एवंविष्णुः परंतत्त्वंरामास्मेतिसुनिश्चितम् । श्रीशैलपू-
र्णाद्यतिशेखरेणश्रुतानपुराष्टादशधाप्रमित्रान् । रामा-
यणार्थान्क्रमशः करोमिव्यक्ताब्जठारातिगुरूपदिष्टा-
न्” । गतएकोथैः । द्वितीयस्तु एवभूतंपरतत्त्वंकेनप्रा-
प्यतइत्याकाङ्क्षायांतत्प्राप्त्युपायभूताशरणागतिं “योत्र-
ह्मणंविदधातिपूर्वयोवेवेदांश्चप्रहिणोति तस्मै । तंहदेव-
मात्मवुद्धिप्रसादंमुमुक्षुर्वैशरणमर्हंप्रपद्ये” इतिश्रुतिमुप-
बृंहयन् वाल्मीकिहोसिन्नारामायणे उपक्रमप्रभृत्युपसं-
हारान्तमनेकाधिकारिफलविशेषादिप्रदर्शनमुखेनाखि-
लफलसाधनतयाप्रतिपादयति । तथाहि । उपक्र-
मेतावत् “एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातोमहाद्युतिः ।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासाजगत्पतिः” इति सर्वशे-
षीसर्वेश्वरोरक्षणेपक्षप्रतीक्षोरक्षणसमयोलब्धइतिसमु-
द्भूतौज्वल्योरक्षणेपकरणैः सहसन्नद्वोभ्येत्यतस्त्यौ । त-
दा । “देवगन्धर्वयक्षाश्चतत्स्वांशरणंगताः” इति
रावणवधरूपफलार्थब्रह्मरुद्रादिदेवगणशरणागतिरु-
क्ता । ततश्चिंशंकुशुनः शोफादिवृत्तान्तेषुविश्वामित्रादि-
व्यापारविशेषानुदीर्य शरणागतोरक्षणपरमोधर्मः सम-

र्थकारुणिकविषयाशरणागतिः फलाविनाभूतेतिप्रद-
 शितं । ततश्च “सन्नातश्चरणौगाढनिपीड्यरघुनन्दनः ।
 सीतामुवाचातिथशराधवंचमहाव्रतं” इति पुरुषकार-
 पुरस्करणपुरस्सराशरणागतिः कार्येत्युदीरितं । ततो-
 भरतः “शेष्यपुरस्ताच्छालायायावन्मेनप्रसीदति” इ-
 तिरामामिषेकफलायशरणवरणमकरोत् । अत्र राव-
 णवधायकृतदेवगणप्रपत्तिफलदानायनिर्गमनान् तदा-
 नीरामस्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलं कृ-
 त्वापश्चाद्देवगणमनोदशपूर्णानन्तरमात्मानं अभ्यषि-
 ष्वत् । अतो नशरणागतिवैफल्यंचोद्यं । अथदण्डका-
 रण्यवासिभिर्विरोधिनिरसनायशरणागतिरनुष्ठिता ।
 “तेवयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवन-
 स्थोवात्तंनोराजाजनेश्वर” इति । अत्रकोसलजनपद-
 वासिनामिवभगवद्विषयवासएवशरणागतिः । तदन-
 न्तरं “सपित्राचपरित्यक्तः सुरैश्चसमहर्षिभिः । त्रींशो-
 कान्संपरिक्रम्यतमेवशरणंगतः । सतंनिपतितंभूमौश-
 रण्यः शरणागतं । वधाहमपिकाकुत्स्थः कृपयापर्यपाल-
 यत्” इति काकवृत्तान्तेनाप्रतः पतनमेवशरणागतिरि-
 त्यदर्शितं । तदनुसुग्रीववृत्तान्तेन “कृतापराधस्यहिते
 नान्यत्पश्याम्यहंक्षमं । अन्तरेणाञ्जलिबद्धालक्ष्मण-
 स्यप्रसादानात्” इतिशरणागतिरञ्जलिरूपोक्ता । अथ-
 सीतावचनेन । “मित्रमौपयिकंकर्तुरामः स्थानंपरी-
 प्सता । वधंचानिच्छताधोरंत्वयासौपुरुषर्षभः ।
 विदितः सहिधर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेनमैत्रीभवतु
 तेयदिजिवितुमिच्छसि” इत्यनेनानुकूल्यमेवशरणाग-
 तिरित्यबोधि । उपरि “सोहंपरुषितस्तेनदासवच्चाव-
 मानितः । त्यक्त्वापुत्रांश्चदाराश्चराधवंचशरणंगतः” इति
 विभीषणशरणागत्याविरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तं ।
 “ततः सागरवेलायादंभानास्तीर्यराधवः । अञ्जलिप्रा-
 ष्ठ्युत्सुकत्वाप्रतिशिश्येमहोदधेः” इतिरामशरणाग-
 त्यायोग्यस्थानायोग्यताऽन्वेष्टव्या । अयोग्यस्थचनयो-
 ग्यतेत्युक्तं । अशुचिभूतलङ्कानिर्गतमात्रएवहि विभीष-
 णशरणमवृणोत् । रामशरणागतेः फलाभावः समर्थ-
 कारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र “अभि-
 याचामवैदेहीमेतद्विषममरोचते । राधवाद्धिमयंधोरं
 राक्षसानामुपस्थितं” इतित्रिजटावचनानुसृतिमात्रेणह-
 नुमद्रयात् सर्वासांरक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्येना-
 पिकृताशरणागतिः फलवतीतिनिर्दिशितं । विभीषण-
 शरणागलैवतत्सचिवानांरक्षणात् शरणागतसंबन्धि-

नोपिभगवत्कटाक्षपात्रभूताएवेतिनिरणायि । एवम-
 न्यत्रापिद्वष्टव्यं । एवमुपक्रमभ्रूलोपसंहारात् प्रति-
 पादिताशरणागतिरेवसर्वफलप्रदा सैवमुक्तेरपिहेतुरि-
 त्युक्तं । विशेषस्तुतत्रप्रकरणेप्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥
 अस्यचोपायस्यप्राप्यंभगवत्प्राप्तिपूर्वकंतैर्द्वयैर्मेवेतिरा-
 मायणेनप्रतिपाद्यते । तथाहि । उपक्रमेदेवजातीय-
 शरणागतेरामकैर्द्वयैर्प्रधानफलमित्युच्यते । अप्सरः प्र-
 भृतिष्ववतीर्यतैस्तदनुवर्तनोपदेशात् । रावणवधस्त्वा-
 नुषङ्गिकः । लक्ष्मणोपिप्रपद्याह “अहंसर्वैकरिष्यामि
 जाग्रतः स्वपतश्चते । भवान्तुसहवैदेह्यागिरिसानुपुरं-
 स्यते” इति । तेनसर्वदेशसर्वकालसर्वविषयोचितसर्वकै-
 र्द्वयैर्फलमितिव्यञ्जितं । भरतोपिरामकैर्द्वयैर्यैवतद-
 मिषेकंप्राथम्यपादुकाविषयकैर्द्वयैर्क्रमेणमनीषितमलभ-
 त । दण्डकारण्यवासिनांशरणागतेरपिवाचिकादिरू-
 पमेवकैर्द्वयैर्फलमित्यवगम्यते । “तेतंसोममिवोद्यन्तंह-
 द्वावैधर्मचारिणः । मङ्गलानिप्रयुजानाः प्रत्यगृह्णन्तद-
 व्रताः” इत्युक्तेः । सुग्रीवविभीषणादिप्रपत्तेरपिमुख्यं
 फलकैर्द्वयैर्मन्यदानुषङ्गिकमितिसिष्टं । “अथहरिवर-
 नाथः प्राण्यसंग्रामकीर्तिं निशिचरपतिमाजौजयित्वा
 श्रमेण । गगनमतिविशालंलङ्घयित्वाऽर्कसुनुर्हरिवर-
 गणमध्येरामपार्श्वजगाम । परित्यक्तामयालङ्कामित्रा-
 णिचधनानिच । भवद्गतंमेराज्यंचजीवितंचसुखानिच”
 इत्यादिना । एवंप्राणार्थिनः काकस्यप्राणप्रदानेनतत्प्र-
 पत्तिः सफला । असत्प्रकृतेरस्यपुनरप्येवंदुरितप्रवृत्ति-
 र्माभूदिति शिक्षणरूपानुग्रहायैकाक्षिविरसनेनाहं निव-
 र्तयामास । यथा परशुरामंप्रतिप्रयुक्तमखं तस्मिन्प्रा-
 तिकूल्यान्निवृत्तेतन्मनीषितविरोधिसुकृतेषुप्रायुक्त्वा ।
 यथाच समुद्रं प्रत्युपात्तमखम् तस्मिन्सानुतापेशरणा-
 गते द्विषत्तु आश्रितानांपापकृत्याप्रेवेशनन्यायेनतद्वि-
 रोध्यसुरेषुप्रयुज्यते । रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यग-
 तिलरूपाधिकाररहितेनकृतत्वादल्पज्ञाल्पशक्तिकवि-
 षयत्वाच्चविफलेतिध्येयम् । “समुद्रंराघवोराजाशरणं
 गन्तुमर्हति” इतिविभीषणोक्तिस्तुस्वप्रपत्तेः फलदर्शन-
 कृता । तस्मादनेनप्रकारेणशरणागतेर्देशकालाधिकारि-
 फलनियमाभावेपि विषयनियमोस्तीत्युक्तं । इयंचप्र-
 पत्तिरस्मिन्प्रबन्धेप्रधानतयाप्रतिपाद्यते । अतएव
 “श्रीरामायणमदीर्घशरणागतिः” इत्याभाणकः ।
 तदुपयुक्ततयेतरेषामर्थानांप्रतिपादनम् । तथाहि ।
 समर्थकारुणिकमुशीलविषयिणीशरणागतिः फलदा-

यिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमु-
द्रबन्धनादिभिरुक्तपरत्वप्रतिपादनैश्चसामर्थ्यं सर्वज्ञ-
त्वादिकंचोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषः
परमकारुणिकत्वम् । गुहशबरीसुग्रीवादिविभिन्नैरन्ध्रसं-
श्लेषेणसौशील्यम् । विश्वामित्राध्वरत्राणदण्डकारण्य-
वासिसुनिजनरक्षणरावणबाधितेन्द्रादिसकलदेवगण-
परिपालनैः निजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादि-
भिः प्रीतिमुत्पाद्यस्वपदप्राप्तिरूपसाक्षादवतारप्रयोजन-
भूतमोक्षप्रदानैश्चसर्वरक्षकत्वम् । अतः समर्थपरम-
कारुणिकसुशीलभगवत्प्रपत्तेः सकलफलसाधनत्वेपि
अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्याभगवत्प्राप्तपूर्वकत-
त्कैङ्करूपमोक्षएवमुख्यफलम् । आनुषङ्गिकफलान्त-
रमितिसुस्पष्टम् । एवं सर्वत्रद्रष्टव्यं ॥ ३ ॥ इयंच प्रप-
त्तिः पुरुषकारेण विनान फलाय भवतीत्यर्थोऽस्मिन्प्रबन्धे
प्रधानतया प्रतिपाद्यते । “सीतायाश्चरितं महत्” इति-
ह्युक्तं । तस्याश्च विश्लेषत्रयेण कृपापारतन्त्र्यानन्याहृत्वरू-
पपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् । तत्संनिधानेन काकः
शिरोलेभेतदभावान्नरावणः । विभीषणोपि “निवेद-
यतामांश्चिं प्रविभीषणमुपस्थितं” इति घटमुखेनैव रामं-
शरणमवृणुत । रामोपि । “आनयैनं हरिं श्रेष्ठ” इति-
घटमुखेनैव विभीषणं विषयीचकार । एवं सुग्रीवोपि
रामभक्तहनुमन्मुखेन रामं शरणं ययौ इत्येवं ज्ञातव्यम् ॥ ४ ॥
एवं भूतोपायाधिकारिस्वरूपं शेषत्वं पारतन्त्र्यं च । तत्र-
शेषत्वं लक्ष्मणाचारेण प्राचीकशत् । “अहमस्यावरो
भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कुरुष्व मामनुचरं वै धर्म्यं नै-
ह विद्यते । कृतार्थोऽहं भविष्यामिति वचार्थः प्रकल्पते”
इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेन पारतन्त्र्यं प्रकीर्तितं
“विललापसभामध्ये जगहँ च पुरोहितं । राज्यं चाहँ च
रामस्य धर्मवक्तुमिहार्हसि” इत्यादिना “सर्वसनाप्यु-
नुनीयमानो यदानसौमित्रिरुपैतियोगं । नियुज्यमानो
भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यषिञ्चद्वरतं महात्मा” इत्यन्तेन
॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेण भगवत्पारतन्त्र्यं प्राचीक-
शत् । “गच्छतामातुलकुलं भरतेन तदानघः । शत्रुघ्नो
नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः” इत्यादिना ॥ ७ ॥
अस्य चाधिकारिणो ज्ञातव्यमर्थपञ्चकमत्रोच्यते । त-
थोक्तं । “प्राप्यस्य ब्रह्मणोरूपं प्राप्नुयश्च प्रत्यगात्मनः ।
प्राप्नुयायं फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तिविरोधि च । वदन्ति सक-
ला वेदाः सेतिहासपुराणकाः । सुनयश्च महात्मानो वेदवे-
दाङ्गपरागाः” इति । तत्र रामप्रसावेन परस्वरूपं ।

लक्ष्मणादिवृत्तान्तेन प्रत्यगात्मस्वरूपं । शरणागतित्वं-
नेनोपायस्वरूपं । विभीषणादिकथया फलस्वरूपं
भगवत्कैङ्करूपम् । रावणादिवृत्तान्तेन विरोधिस्वरू-
पंचोक्तमिति ज्ञेयं ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिण आकिञ्च-
न्यं अनन्यगतित्वंचापेक्षितमिति वक्तुं ब्रह्मरुद्रादिवत्तत्पर-
स्य रावणस्य वधेन ब्रह्मरुद्रादिवदेव तान्तराणां । दशरथच-
रितेन पितुः । कैकेय्यादिवृत्तान्तेन मात्रादेः । विभी-
षणे घनादादिवृत्तान्तेन भ्रातृपुत्रादेश्च रक्षकत्वोक्तिः
॥ ९ ॥ अस्य च भगवज्ज्ञानलाभाचार्यमूल इति हनुम-
च्चरितेन दर्शितं । तदेव सुन्दरकाण्डे वक्ष्यामः ॥ १० ॥
अनेन चाधिकारिणा “कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रिय-
मिवातिथिम्” इत्युक्तीत्याशीरपातावाधिकाः प्रती-
क्षणीय इति सीताध्यवसायेनोच्यते । “शरैस्तु संकुलाकृ-
त्वा लङ्कां परबलार्दनः । मानयेद्यदिकाकुत्स्थस्तत्तस्य स-
दृशं भवेत्” इति ह्युक्तं । लङ्कानामशरीरं । रावणकुम्भक-
र्णवहं कारममकारौ । इन्द्रजिदादयः कामक्रोधादयः ।
विभीषणो विवेकः । तत्र रुद्रासीतापेतनः । तस्य च भ-
गवज्ज्ञानं हनुमताऽऽचार्येण । तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं
तदन्तर्निरुद्धचेतनोद्धरणम् । भगवन्तैवेति विस्तरो भवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अस्य च यावच्छरीरं कर्तव्यं विषये रा-
मादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च यथायोग-
क्रियते ॥ १२ ॥ अस्य च वासयोग्यो देशो भगवत्संनि-
धिमन्देश एवेति कोसलजनपदस्थ जनवृत्तान्तेनोक्तं
॥ १३ ॥ अस्य च कालक्षेपोपिरामायणेनैव । द्वयविव-
रणरूपत्वात् । अतएव “रामायणं दीर्घशरणागतिः”
इत्यभियुक्तैरुक्तं । “द्वयमर्थानुसंधानेन सहसद्वैवं क्ता”
इति च भाष्यकारः । तत्र बालकाण्डेन श्रीमच्छब्दा-
र्थोक्तः । अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः । क-
ल्याणगुणानामुपवर्णनात् । आरण्यकाण्डेन “तेतंसो-
मसिवोद्यन्त” इत्यादिना दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनात् ।
चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डसुन्दरकाण्डाभ्यां
शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्य इत्यस्यार्थः । उत्त-
रकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरखण्डार्थः ॥ १४ ॥
अस्य चाधिकारिणः सदाजप्यरामायणेनैवेति दर्शयितुं
गायत्र्यर्थोत्तरप्रतिपाद्यते । तथाहि । बालकाण्डे वेदप्र-
सिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात् तत्सवि-
तृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डकिष्किन्धाकाण्डयोः गुण-
गणवर्णनात् वरेण्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डेन जेमय-
शरीरवर्णनात् भर्गशब्दार्थः । सुन्दरकाण्डे दिव्यध-

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अयोध्यावर्णनम् ॥ १ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥
 येषां स सगरो नाम सागरो येन खानितः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

ङ्गलविग्रहलक्षणवर्णनात् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे धीमहिशब्दार्थः । शरणागत्युक्तः । उत्तरकाण्डे मुक्ति-फलकीर्तनात्तृतीयपादार्थइति ॥ १५ ॥ एतेनचाधि-कारिणा चार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसच्छास्त्रशेषोपि न-कार्यइतिजाबालिलक्ष्मणवचनतत्प्रत्यादेशादिना निर्णी-यते ॥ १६ ॥ महतामपिप्यसनंभवति । अतःसंसारे-जिहासाकार्थेतिवैराग्यसंपत्त्ये नागपाशत्रस्त्राहवन्ध-सीतापहरणराव्यभ्रंशादिना व्यक्तमुक्तं । विस्तरस्तुत-त्रतत्र प्रदर्शयिष्यते । दिङ्मात्रमत्रप्रदर्शितं ॥ १७ ॥ लोकव्यवहाराय चतुष्पष्टिकलार्थोपि संग्रहेणात्रप्रति-पाद्यते । “यदिहास्ति तदन्यत्रयत्रेहास्ति तत्कचित्” इतिन्यायात् । तथाहि । प्रतिपादितयादिशावेदार्थोद-र्शितः । हनुमद्वचनश्लाघायां “अनयाचित्रयावाचा-त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया” इत्यादौ शीक्षार्थः । अश्वमेधा-दिप्रकरणे कल्पसूत्रार्थः । “नूनंव्याकरणंकृत्स्नमेनेन बहुधाश्रुतं” इत्यादौव्याकरणाार्थः । एवमन्यत्सर्वेअत्र सूक्ष्मबुद्ध्याज्ञातव्यं । एवमेतेष्टादशार्थांआचार्योप-दिष्टाः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमंरावणनिबर्हणफलंगीर्वा-णगणशरणागतिदर्शयितुंपीठिकामारचयति । वाजि-मेधपर्यन्तवृत्तान्तेन । अग्निपुरुषोत्थानमारभ्यरावण-वधपर्यन्तवृत्तान्तस्तत्फलम् । उत्तरकाण्डेस्वावतारप्र-योजनम् धर्मस्थापनंमुक्तिप्रदानं च । “वक्तव्यमन्य-त्तात्पर्यतत्रतत्राभिधीयते ॥ सन्तोत्युक्तमनुक्तंचस-माधातुमिहार्हं । नमःशठारिगुरवेनमोवल्मीकज-न्मने । नमोनारायणायैर्दनमो रामायविष्णवे” ॥

इत्थंसंक्षेपेण “आचार्यवान् पुरुषोवेद । आचार्याद्वै-

वविद्याविदितासाधिष्ठंप्रापत्” इतिश्रुत्युक्तरीत्याऽऽचा-र्यादेवविद्याप्राप्तव्येत्यमुमर्थमभिव्यञ्जयन्स्वेननारदा-द्विदितमर्थप्राचीकशत् । अथसर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्यं सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यैचामि हितं । अथपरमकारुणिकोभगवान्वाल्मीकिः रामाय-णाख्यंकाव्यमारभमाणः प्रारिप्सितप्रबन्धस्यनिर्विघ्नप-रिसमाप्त्यर्थप्रचयगमनार्थं च “आशीर्नमस्क्रियावस्तु-निर्देशोवापितनुमुखं” इत्युक्तरीत्याकाव्यमुखत्वेनादौक-र्तव्यंवस्तुनिर्देशं कुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजनेचदर्शयन् क-र्तव्यंप्रतिजानानः सत्परिग्रहमर्थयते—सर्वापूर्वमित्या-दिश्लोकचतुष्टयेन । कृत्स्ना सप्तद्वीपालिका इयंवसुंधरा भूमिः । जयेनशालन्ते भासन्तइति जयशालिनः तेषां येषान्नुपाणां प्रजापतिं मनुं “मनुःप्रजापतिःपूर्व-मिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । उपादाय आरभ्य सर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषांराज्ञांअपूर्वदुर्लभं य-श्चाभवतितथा आसीत् स्वमासीदित्यर्थः ॥ १॥ जयशा-लित्वंकुत्रचिदुदाहृत्यदर्शयति—येषामिति । येषां नृपा-णांमध्ये सः प्रसिद्धः सगरः । प्रसिद्धिमेवाह—सागरः समुद्रः खनामाङ्कितः येन सगरेण खानितः षष्ठ्यापु-त्रसहस्रैरवदारितः । नामप्रसिद्धौ । किंच यान्तं दण्डया-त्रयागच्छन्तं यं षष्टिःपुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितो-ऽगच्छन् । इक्ष्वाकुप्रभृतिपुत्रियमानेषुसगरमात्रकीर्त-नं तेनाखिलायाःभूमेः पुनरुद्धतत्वात् । षष्टिरिति पङ्क्ति-सूत्रेनिपातितः । अतएकवचनस्यापिबहुवचनविशेषण-त्वं ॥ २ ॥ महासनां महाप्रभावानां । इक्ष्वाकूणंइक्ष्वाकु-वंश्यानां । “तद्राजस्यबहुषुतेनैवास्त्रियां” इतितद्राज-

तीर्थो० अवधिमानःपूर्वो यस्मादपूर्वसर्वेषाराज्ञां अपूर्वप्रथममितियावत् । क्रियाविशेषणमेतत् । तिल० सर्वापूर्वेएहिकामुष्मि-कसर्वापूर्वसाधनं यथाभवतितथाआसीत् । सर्वापूर्वशब्दोद्युपादियपरोनियतनपुंसकलिङ्गइतिकेचित् ॥ १ ॥ तिल० येषांवंशे ससगरोनामाभूत् । षष्टिगुणितानिपुत्रसहस्राणिषष्टिपुत्रसहस्राणि । अनेनतदुद्धारार्थं तद्वंशेनजगत्पवित्रीकरणसमर्थगङ्गायद्वंशेऽव-तारितेतिव्यज्यते । तेनचातिशयितंतद्वंशमाहात्म्यंसूचितं । तद्वंशस्यगङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यताचतेनसूचिता ॥ २ ॥ शिरो० इक्ष्वाकूणंवंशेरामायणमुत्पन्नमित्यनेन रामरामायणयोस्तादात्म्यंसूचितम् । प्रसिद्धंचप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्तादात्म्यं “रामेतिव्यक्षरंनाम” इत्यादौ ॥ ३ ॥

[पा०] १ च यशस्विनां. २ ङ. षष्टिपुत्रसहस्राणि,

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥
 कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥
 अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥
 आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
 तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविधनः ॥ पुरीमावासायामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

प्रलयस्वबह्वर्थत्वाद्भुक् । तेषाराज्ञां वंशे वंश्येराभेविषये
 रामायणमिति श्रुतं प्रसिद्धं महत् पूजनीयं इदमा-
 ख्यानं कथाप्रबन्धः । उत्पन्नं ब्रह्मणः प्रसादादितिशेषः ।
 तत्रनिमित्तमात्रमहमिति विनयोक्तिः । अत्रवर्णनीयस्य
 नायकस्य सर्वापूर्वमित्यनेन महाभाग्यत्वं नमगुणोक्तः ।
 येषामित्यादिश्लोकद्वयेन महाकुलीनत्वम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मप्रसा-
 दादेवोत्पन्नत्वे तत्किञ्चन तत्राह—तदिति । तत् ब्रह्मप्र-
 सादोत्पन्नं इदं रामायणं वर्तयिष्यामि प्रवर्तयिष्यामि ।
 धर्मकामार्थसहितं तत्प्रतिपादकं तत्फलकं वा सर्वं रा-
 मायणं आदितः तदवतारदेशात्प्रभृति निखिलं अन्य-
 न्यथाभवतितथा अनसूयया असूयामिन्नाया श्रद्धये-
 त्यर्थः । श्रोतव्यं ननु स्वयं लिखितपाठेन निरीक्षितव्यं
 ब्रह्मण एवोत्पन्नमिदं मनुतत्प्रवर्तन एवाधिकारः । अतः
 प्रेक्षावद्भिरत्रासूयानकर्तव्या किमु भक्त्यैव श्रोतव्यमिति
 भावः । अत्र तेषां वंशइत्यनेन विषयोक्तः । धर्मकामार्थ-
 सहितमित्यनेन प्रयोजनमुक्तं । अनसूययेत्यनेन अन-
 सूयवोऽधिकारिणः । कार्यकारणभावः संबन्धइत्यादि-
 बोध्यं । अत्रमोक्षस्यापि प्रयोजनत्वं सिद्धं “सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥ अथ रामचरित्रं प्रतिज्ञा-
 तं वक्तुं तदवतारणयोग्यदेशवैभवं दर्शयति—कोसलइति ।
 मुदितः संतुष्टजनः । “मञ्चाः क्रोशन्ति” इति वल्लक्षणा ।
 स्फीतः समृद्धः “स्फायः स्फीनिष्ठायां” इति स्फीभावः ।
 प्रभूतानि बहुनिचितानि धनधान्यानि च तद्वान् । कर्मधा-

रयादिप्रमित्वर्थो यो हृष्टः । यथा “कोकप्रीतिचकोरपार-
 णपटुज्योतिष्मतीलोचने” इत्यादि । प्रभूतधनश्चासौ धा-
 न्यवाञ्छेति कर्मधारयो वा । अत्र धनधान्यसमृद्धेरुक्तत्वा-
 त्स्फीतइति जनसमृद्धिरुच्यते । कोसलो नाम कोसल-
 इति प्रसिद्धः । महान् विस्तीर्णः जनपदो देशः । “नीवृ-
 ज्जनपदो देशविषयौ” इत्यमरः । सरयूतीरे सरयूनाम-
 कनद्या उभयतीरे । निविष्टः स्थितः ॥ ५ ॥ तत्रावतारयो-
 ग्यनगरवर्णयति—अयोध्येति । श्लोकत्रयमेकं वाच्यं ।
 अयोध्येति नगरी तत्र कोसले आसीत् अस्ति । लकार-
 व्यत्ययः । लोके विश्रुता प्रसिद्धा । या पुरी मानवानां
 मनुष्याणां इन्द्रेण स्वामिना मनुना स्वयं स्वसंकल्पेन
 निर्मितानाम् ॥ ६ ॥ दशचद्वेच योजनानि द्वादशयोज-
 नानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आयता दीर्घा । मण्ड-
 लप्रमाणमिदं । महापुरी मूलनगरं । उपनगरसाहित्ये त्व-
 नेकयोजनाऽस्तीति भावः । श्रीमती कान्तिमती । त्री-
 णियोजना निविस्तीर्णा योजनत्रयवैपुल्यवती । सुप्रविभ-
 क्ताऽऽभयपार्श्ववृक्षावलीमत्तयाऽक्षुप्ताः महापथाः नाना-
 जनपदगामिमार्गाः यस्यास्ता ॥ ७ ॥ महता आनग-
 रान्तेन सुविभक्तेन वरजुतयाऽक्षुप्तेन मुक्तपुष्पावकीर्णेन ।
 मुक्तैः असूत्रप्रथितैः पुष्पैरवकीर्णेन नित्यशः सर्वकालेपि ।
 सप्रम्यर्थेऽसूत्रप्रलयः । जलसिक्तेन वर्षासुखतएव अन्य-
 दामनुष्यैः । राजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेन मार्गेण
 शोभिता ॥ ८ ॥ अथनगर्यामहाराजाधिष्ठितत्वरूपं

तीर्थं । धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रतिपादकं । इदं त्ववान्तरफलमिष्टप्रयोगोक्तं । वस्तुतो मोक्ष एव परमफलं । सर्वनि-
 खिलकार्यं प्रतिपादयार्थं येषु एकार्थानां युक्तावपि सर्वशब्दप्रयोगसंभवात् निखिलमित्युक्तं । वर्तयिष्यामि । श्रोतव्यमित्यतिव्यप्रत्ययेन रामा-
 यणस्य श्रवणविधिः । श्रूयमाणत्वेनाश्रवणे प्रत्ययाय संभवात् । धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रदमित्यनेनास्यैव तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वा-
 न्नान्यत्सर्वपरिहयज्येदमेवाव्यादरेण श्रोतव्यमिति तात्पर्यम् । विषमम् । तदिदं दुर्द्धितं । आदित आदिमारभ्य निखिलं उत्तरका-
 ण्डान्तं । सर्ववर्णपदच्युतिरहितं । धर्मकामार्थाः सहिता यस्मात् । सहिता इत्यत्र केनेत्याकाङ्क्षायां मोक्षेण तिगम्यते । तेन पुरुषार्थ-
 चतुष्टयसाधनं वर्तयिष्यावः गास्यावः । तत् अनसूयता असूयतीत्यसूयन् अनसूयन् अनसूयन् स्वस्यान्यस्वचोपपापमुक्त्वा तं तेना-
 नसूयता श्रोतव्यमित्यर्थः । असूयतापेक्षितकण्ठादियगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ ४ ॥ शिरोऽ कोसलस्य मुदितत्वोत्पत्त्यादेशस्य-
 चेतनत्वं सूचितं तेन तस्याप्राकृतत्वं च निमित्तम् ॥ ५ ॥ तिलम् पुरी “अयोध्यामधुना” इत्याद्युक्तसप्तपुन्यं गता ॥ ६ ॥
 विषम् खर्गमरावतीमिन्द्रव ॥ ९ ॥

[पा०] १ ड. झ. अ. वर्तयिष्यावः, २ ड. झ. ज. मनसूयता, ३ क. ड. झ. ज. दिविदेवपतिः,

कवाटोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ॥ सर्वयन्त्रायुधवतींमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
 सूतमागधसंवाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाटालध्वजवतीं शतघ्नीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥
 वधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाभ्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
 दुर्गगंभीरपरिघां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ वाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
 सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
 प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतैरुपशोभिताम् ॥ कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥
 चित्रामष्टापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥

गुणमाह—तांत्विति । महश्चतद्राष्ट्रं च महाराष्ट्रं “आन्मह-
 तः—” इत्यात्वं । तद्विवर्धयति धर्मेणपालयतीति महाराष्ट्र-
 विवर्धनः । कर्तैरित्युद् । महाश्चासौ राष्ट्रविवर्धनश्चेति वा ।
 पूर्वराजेभ्योधिकइत्यर्थः । दशराथाख्यो राजा दिवं स्वर्गं
 अमरावतीं देवपतिर्यथा इन्द्र इव तां पुरीं तु पूर्वन्तपवै-
 लक्षणेन आवासयामास स्थापयामास । “हेतुमतिच”
 इति णिच् ॥ ९ ॥ वैलक्षणेमेव दर्शयन्नयोऽध्यावर्णयति
 सर्गशेषेण । तोरणो बहिर्द्वारालंकारदारुबन्धः । प्रशस्त-
 कवाटोरणयुक्तां । प्रशंसायामनुत् । सुविभक्तं परस्पर-
 संस्फिष्टं अन्तरमध्यप्रदेशोपेतां तादृशाः अपणाः निषद्याः
 यस्यां सा तां । “आणस्तु निषद्यायां” इत्यमरः । स-
 र्वोणिसर्वविधानि यन्त्राणि शिलाक्षेपणीप्रभृतीनि आयु-
 धानि बाणादयः लोकैर्यानीयानियन्त्रायुधानिसन्तितद्व-
 तीमित्यर्थः । शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां
 युक्तां ॥ १० ॥ सूताः वन्दिनः “सूतोनातद्विणसारथौ ।
 भ्रत्राद्विप्रासुतेन्यासशिष्यपारदवन्दिनोः” इति भास्करः ।
 मागधाः राजप्रबोधकाः “मागधः स्वाद्वाग्मीरा-
 जप्रबोधकः” इति यादवः । तैः संवाधानिरन्तरां श्रीम-
 तीं धनधान्यसमृद्धिमतीं । अतुलप्रभां निरुपमकान्ति
 अट्टाटालशब्दोपर्यायी । “स्यादृष्टः श्रौममस्त्रियां”
 इत्यमरः । मण्टपोपरि निर्मितगृहाणीत्यर्थः । उन्नतै-
 रट्टालध्वजैर्युतां । शतघ्नी प्राकारस्थयन्त्रविशेषः “शत-
 घ्नी तु चतुस्तालालोहकण्टकसंचिता” इति यादवः ।
 शतशब्दोऽनन्तवचनः “शतंसहस्रमयुतंसर्वमानन्त्य-

वाचक” इत्युक्तेः । अनेकशतघ्नीसंवृताम् ॥ ११ ॥
 सर्वतः पुरीमिति “उभसर्वतसोः—” इति द्वितीया ।
 सर्वत्रपुर्यां वधूनायेनाटकाः नर्तयितारस्तत्सङ्घैः संयुक्तां ।
 आभ्राणां चूतानां वनमाभ्रवर्णं । “प्रनिरन्तः—” इत्या-
 दिनाणलं । आहिताभ्यादित्वात्परिपातः । आभ्रवणरू-
 पोद्यानोपेतां । सालः प्राकारः मेखला मेखलावदावर-
 णभूतायस्यास्तां । “प्राकारोवरणः सालः” इत्यमरः ।
 महतीमिति सालद्वारा नगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ अत्र
 दुर्गशब्देन विशालतोच्यते । विशालागाधपरिघां दुर्गां
 स्थलदुर्गभूतां अतएव अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां
 दुराक्रमां वाजिभिर्वारणैश्च संपन्नां समृद्धां गोभिरुष्टैः
 खरैः खरविशेषैश्च तथा संपन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥
 समन्ताद्भवाः सामन्ताः “सामन्ताराज्यसन्धिस्थाः”
 इति वैजयन्ती । तादृशराजसङ्घैः । कीदृशैः बलिकर्मभिः ।
 बलिः करः “भागधेयः करो बलिः” इत्यमरः । बलि-
 शब्देन बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्मण्येषां तैः नानादेशनिवा-
 सैः क्रयविक्रयार्थमागतैः वणिग्भिश्च उपशोभिताम्
 ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्नैः विकृतैः विशेषेण कृतैः प्रा-
 सादैः राजगृहैः पर्वतैः क्रीडागारैः कूटागारैः बल-
 मिभिः “कूटागारंतु बलिभिः” इत्यमरः । संपूर्णा अत-
 एव इन्द्रस्येवामरावतीं इन्द्रपालिताममरावतीमिव
 स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रां नानाराजगृहवतीं ।
 अष्टौपदानि स्थानानि यस्य तदष्टापदं । “अष्टनः संज्ञायां”
 इति दीर्घः । “अष्टापदं शारिफलं” इत्यमरः । तदाकारां

तिल० । सर्वयन्त्रायुधवतीं । प्राकारोपरीतिशेषः । उषितां कृतवासां ॥ १० ॥ तीर्थी० उद्यानाभ्रवणोपेतां क्रीडार्थमसा-
 धारणत्वेन निर्मितान्युद्यानानि । आभ्रवणानि तु सर्वे जनेषु भोग्यत्वेन कल्पितानि । तिल० वधूनां नाटकशालासमुदायैः । शिरो०
 सर्वतश्चोर्दिक्षु पुर्याः वाराणस्यादयो यस्यास्तासर्वतः पुरी तां । तथाच स्मृतिः “साकेतपश्चिमद्वारि वृन्दावनमदूरतः” इत्यादि । समा-
 सान्तविधेरनित्यत्वात्कबभावः ॥ १२ ॥ तिल० कूटायै रगारैरुष्टैः स्त्रीणां क्रीडागृहैरिति यावत् ॥ १५ ॥ तिल० वरनारीगणैः
 आयुतां व्याप्तां । अष्टापदं सुवर्णतज्जलेन कृतआकारोऽलंकारो यस्यास्ता ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. झ. वतीमुषितां. २ घ. सर्वतश्चोपशोभितां. ड. च. छ. ज. झ. पर्वतैरिवशोभितां. ३ घ. वरनारी.
 ४ ड. च. छ. झ. ट. गणायुताम्. ५ घ. विमानवरशोभितां.

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥
 दुन्दुभीमिर्भृदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाऽधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने ॥ हन्तारो निशितैः शस्त्रैर्बलाद्बाहुबलैरपि ॥ २१ ॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ॥ पुरीमावासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥

तामग्रिमद्भिर्गुणवद्भिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारगैः ॥

सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्येराजगृहचतुर्दिक्षुराज-
 वीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्चैलेवंविधसंस्थानामित्यर्थः ।
 वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः । युतां युक्तां । सर्वरत्नैः स-
 माकीर्णं व्याप्तां । तानितु “गारुडतन्तरकतमद्भगर्भोह-
 रिन्मणिः । शोणरत्नरोहितकपटारागोरुणोपलः । वि-
 द्रुमोनाप्रवालोस्त्रीवस्त्रोष्णीहीरकः पुमान् । इन्द्रनीलम-
 हानीलवैडूर्यबालवायजं । कुरुविन्दस्तुकल्माषारत्न-
 भेदास्तुमौक्तिकं । माणिक्यं पौष्पकं शङ्खः—” इत्यादिनि-
 षण्णुपुण्ययोक्तानि । विमानाख्यगृहैः शोभितां । “विमा-
 नोष्ठीदेवयानेसार्वभौमिकसद्धानि” इति भास्करः ॥ १६ ॥
 गृहैः कुटुंबिगृहैः गाढानि बिडां । अविच्छिद्रां निर्दूषणां ।
 “छिद्रं न धेदूषणेपि” इति भास्करः । समभूमौ अनिम्नो-
 भ्रतप्रदेशे । निवेशितां निर्मितां । शालयः श्वेततण्डुलाव्री-
 हयः । “शालयः श्वेततण्डुलः” इति वैजयन्ती । तेषां
 तण्डुलैः संपूर्णा । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य योरसः तनु-
 ल्यमुदकं यस्यांताम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभीभिः भेरीभिः ।
 ईकारान्तत्वमार्षं । मृदङ्गैः मृतअङ्गयेष्वतैः । पणवैः म-
 र्दलैः । तथेति समुच्चये । भृशं नादितां । पृथिव्यां अत्यर्थम-
 नुत्तमां श्रेष्ठां । तां प्रसिद्धाम् ॥ १८ ॥ सिद्धानां तप-
 सिद्धानां पुरुषाणां । दिवि स्वर्गे । तपसाऽधिगतं लब्धं
 विमानमिव देवयानसमूहमिव स्थितां । जातावेकवचनं ।
 सुनिवेशिताः सुष्ठु निर्मिताः । वेश्मान्ताः गृहप्रान्तायस्यां
 सा । सर्वतः सम्यक् निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमैः वि-
 द्भिरिति समावृतां ॥ १९ ॥ श्लोकत्रयमेकावयवं । लघुह-

स्ताः शिक्षितास्त्राः । “लघुहस्तः सुहस्तश्च कृतास्त्रः कृत-
 पुङ्गवः” इति वैजयन्ती । विशारदाः समर्थाः उपाय-
 ज्ञा इति यावत् । तथाभूता अपि ये राजानः । विविक्तं
 विजनमसहायमिति यावत् । “विविक्तौ पूतविजनौ” इ-
 त्यमरः । अपरापरं अविद्यमानपरापरं परे पित्रादयः
 अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं । वंशस्थैकतन्तुमिति यावत् ।
 शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यं । एतेन प्रच्छन्नवेधेन सुप-
 लक्ष्यते । विततं पलायितं च बाणैश्च न विध्यन्ति न प्रह-
 रन्ति । किंपुनर्यत्रादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ मत्तानां
 वने स्वदेशे नर्दतां गर्वेण गर्जतां । सिंहव्याघ्रवराहाणां
 बलात् मनोबलेन । बाहुबलैरपि सहकारिभिः । निशि-
 तैः तीक्ष्णैः । शस्त्रैः आयुधैः करणैः हन्तारः । “शस्त्र-
 मायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ २१ ॥ महारथैः “आ-
 सानं सारथिचाश्वान् रक्षन् युद्धे तयोरनः । समहारथसं-
 ह्नः स्यात्” इत्युक्तलक्षणे । तादृशानां तेषां सहस्रैः
 अभिपूर्णा । तां तथालेन प्रसिद्धां पुरीं आवासयामा-
 स ॥ २२ ॥ अग्रिमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिः
 शमदमादिगुणवद्भिः । वेदानां षडङ्गानां च पारमन्तम-
 ध्ययनेन गच्छन्तीति तथा । “अन्तात्यन्त—” इत्यादिना
 ढप्रत्ययः । सहस्रदैः बहुप्रदैः । सत्ये सत्यवचने रतैः
 निरतैः । महासभिः महामतिभिः । केवलैः ऋषिभिर-
 पि महर्षिकल्पैः वसिष्ठादिमहर्षितुल्यैः । ईषदसमाप्तौ
 कल्पप्रत्ययः । द्विजोत्तमैः आवृतां तामावासयामासेत्य-
 नुपज्यते । अत्र वंशस्थवृत्ते प्रथमचरणे जगणाभावेनोपजा-

शिरो० गृहगाढामविच्छिद्रां गृहगाढां कुटुंबिगृहनिबिडां अमां अपरिमितप्रभावां विच्छिद्रादोषरहितां ज्योतिष्शास्त्रानुकूलमि-
 त्यर्थः । त्रयाणां कर्मधारयः ॥ १७ ॥ तिल० शब्दवेध्यं शब्दमात्राणामित्यर्थः । प्रच्छन्नमिति यावत् । शिरो० विततं
 विगतः ततः युद्धविस्तारो यस्य । नष्टसामर्थ्यादिना प्रष्टुमुक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[पा०] १ ग. मवरावरम्, घ. मपरावरम्, २ ख. ड. छ. झ. नर्दतां.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अयोध्यायादशरथेनपरिपालनसमयेस्थितिप्रकरणकथनम् ॥ १ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
 बलवान्निहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ॥ धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
 यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा वैसङ्गगदपालयत् ॥ ४ ॥
 तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा पुरी श्रेष्ठा इन्द्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥
 तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैस्त्रैलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥

तिवृत्तमिति बोध्यं । आचार्याः प्राहुः “तमेतं वेदानुवच-
 नेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन”
 इति श्रुतिरनेनोपबृंहते । द्विजोत्तमैः “अष्टवर्षब्राह्मणमु-
 पनयीत” इत्युक्तरीत्या कृतोपनयनैः । वेदषडङ्गपारगैः
 अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदैः । अग्निमद्भिः अनुष्ठितयज्ञैः ।
 सहस्रदैः यथाशक्ति ब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः । महासमिः
 महायज्ञैः कृततपस्कैरित्यर्थः । गुणवद्भिः “शमदमा-
 द्युपेतः स्यात् । शान्तो दान्त उपरतस्तिति श्रुस्समाहितो
 भूत्वा” इत्युक्तशमादिमद्भिः । सत्यरतैः “सत्यस्य स-
 त्यं” इत्युक्ते ब्राह्मणभक्तिरूपापन्नज्ञानवद्भिः । केवलैः
 “तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्यबाल्येन तिष्ठति” इ-
 त्युक्तरीत्या अनाविष्कृतस्वरूपैः । ऋषिभिः “बाल्यं
 च पाण्डित्यं च निर्विद्यायमुनिः” इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षि-
 कल्पैः “यत्रर्षयः प्रथमजायेपुराणाः” इत्युक्तरीत्या सू-
 रिसदृशैः । आवृता अवतरिष्यति भगवानत्रेति समाग-
 म्यसंसेवितां । तामावासायामास । यद्वा हेकेवल परि-
 ष्ठाच्छित्तं ऐः त्वमपि वासाय गच्छेति कविराह “तदु-
 पगत” इति वत् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविं श्रीम
 द्रामायणभू० मणिमञ्जीराख्यानं बाल० पञ्चमः सर्गः ५

एवं भगवद्वतारयोग्यदेशो दर्शितः अथ तद्योग्यं पुरु-
 षं दर्शयति सर्गोष्ठे । तस्यामित्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्व-
 यं । दशरथः तस्यां वसन् सन् जगत् अपालयत् । सकीदृशः ।
 वेदं वेदार्थं वेत्तीति वेदवित् । संगृह्णाति धनप्रदानादिना
 स्वीकरोतीति संग्रहः पचाद्यच् । सर्वेषां शूराणां विदुषां च
 संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घचिरकालभाविप-

दार्थद्रष्टुं शीलमस्यास्तीति तथा । ताच्छील्ये निनिः ।
 महातेजाः महाप्रतापः “तेजः पराक्रमे प्राणे वर्चस्यार्चि-
 षिरेतसि” इति रत्नमाला । पुरे भवाजनाः पौराः ।
 जनपदे भवाजानपदाः । तेषां यस्य स तथा ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः बहुमिर्महारथैरेको यो द्वार-
 थः । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकखननाराम-
 प्रवर्तनादिषु रतः । वशी स्वाधीनसर्वजनः । “त्रि-
 ष्वध्वीने वशो वाञ्छाप्रभुत्वाधीनतामुना” इति भास्करः ।
 महर्षिकल्पः महर्षितुल्यः । राजर्षिः राजरूपः ऋषिः ।
 त्रिषु लोकेषु भूर्भुवस्स्वर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ २ ॥
 बलवान् चतुरङ्गसेनायुक्तः । अतएव निहतामित्रः
 निहताशत्रवः । मित्रवान् प्रशस्तमित्रयुक्तः । विजि-
 तेन्द्रियः निषिद्धेषु शब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रियः । धनैः
 हिरण्यरत्नदिव्यांबराभरणादिभिः । अन्यैः तदपेक्षया-
 न्यैः । संग्रहैः संचयैः । निधिभिरिति यावत् । शक्र-
 वैश्रवणोपमः यथाक्रमं इन्द्रकुबेरोपमः ॥ ३ ॥ यथा
 मनुः वैवस्वतमनुः लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो
 राजा तस्यां वसन् जगत् भूलोकं अपालयत् ॥ ४ ॥
 एवं राजगुणा उक्ताः लोकपालनं चोक्तं संग्रतिपुरपरि-
 पालनमाह—तेनेति । सत्ये अभिसन्धा अभिप्रायो यस्य
 तेन त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् अनुतिष्ठता अनुसरता ।
 पालिता सत्यादिपुरस्सरत्रिवर्गार्थपालितेत्यर्थः ॥ ५ ॥
 पालनफलं दर्शयति—“तस्मिन्” इत्यादिना “मानवे-
 न्द्रेण धीमता” इत्यन्तेन । हृष्टाः वाससौख्येन प्रीताः ।
 धर्मासानः । बहु श्रुतं शास्त्रश्रवणं येषां ते बहुश्रुताः ।
 स्वैः स्वैः धनैस्तुष्टाः परधनानां भिलाषिण इत्यर्थः । वी-

तिल० अतिरथः दशसहस्रमहारथैः असहायेन योद्धा ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. धर्मपरो. २ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. संचयैश्चान्यैः. ३ ड. च. छ. झ. राजालोकस्य परिरक्षिता.

नाल्पसन्निचयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाश्वधनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 कामी वा न कदर्यो नानृशंसः पुरुषः क्वचित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्वान्न च नास्तिकः ॥ ८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो नानुलिप्ताज्ञो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वाऽपि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां न च निर्वृत्तसंकरः ॥ १२ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रीतिग्रहे ॥ १३ ॥
 न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयको न वाऽशक्तो नाविद्वान्विद्यते तदा ॥ १४ ॥
 नाषडङ्गविद्वत्प्रासीन्नात्रतो नासहस्रदः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥

पत्या स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहः सूच्यते । अ-
 लुब्धाः दानेप्राप्तलोभरहिताः । सत्यवादिनः सत्यवच-
 नशीलाः । आसन्नितिशेषः ॥ ६ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे
 पुरश्चैते । अल्पसन्निचयः अल्पकोशवान् । अगवाश्वधन-
 धान्यवान् असिद्धार्थः धनादिभिरप्राप्तधर्मार्थकामरूप-
 पुरुषार्थः । यः कुटुंबी सकश्चिन्नासीत् । “मातापि-
 तास्तृपेपुत्रौपुत्रीपत्न्यतिथिः स्वयं । दशसङ्ख्यः कुटुंबीति
 विष्णुनोक्तं द्विजोत्तम ” ॥ ७ ॥ कामी कामैकपरः ।
 पुरुषः अयोध्यायां क्वचित् कोणेपि द्रष्टुं न शक्यं । शक्य-
 मितिनिपातः “शक्यमरविन्दसुरभिः” इतिकालि-
 दासेनापिप्रयुक्तः । कदर्योवा द्रष्टुं न शक्यं । “आत्मा-
 नंधर्मकृत्यंचपुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातृ-
 न्सकदर्ये इति स्मृतः ” । नृशंसः क्रूरोपि न द्रष्टुं शक्यं ।
 “नृशंसो घातुकः क्रूरः ” इत्यमरः । अविद्वान् विद्या-
 रहितः । परलोको नास्तीति यो मन्यते स नास्तिकः ।
 “अस्ति नास्ति दिष्टमतिः ” इति ठक् ॥ ८ ॥ अयो-
 ध्यायां सर्वे नराः सर्वा नार्यश्च धर्मशीलत्वादिविशि-
 ष्टा भवन्ति । सुसंयताः सुषुनियतेन्द्रियाः । शीलवृत्ता-
 भ्यां उदिताः उत्पन्नाः । सहजशीलवृत्ता इत्यर्थः । शीलं
 सत्स्वभावः । वृत्तं आचारः । “शीलं स्वभावे सद्ब्रूते ”
 “वृत्तं पद्ये चरित्रे ” इत्युभयत्राप्यमरः । अमलाः निर्म-
 लमनस्काः ॥ ९ ॥ अकुण्डली अयोध्यायां न विद्यते
 एवंमुत्तरत्राप्यन्वयः । अल्पभोगवान् अल्पसुखवान् ।

“भोगः सुखेभ्योऽदिभृतावहेश्च फणकाययोः ” इत्यमरः ।
 मृष्टः अभ्यङ्गस्नानशुद्धः । नानुलिप्ताङ्ग इत्यत्र सुसुपेति
 समासः । चन्दनाद्यननुलिप्ताङ्ग इत्यर्थः । अत्रापिनञनु-
 षज्यते । सुगन्धशब्देन कुङ्कुमकस्तूर्यादिकमुच्यते ॥ १० ॥
 मृष्टपूर्णं अन्नाभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायां न दृ-
 श्यते । एवमुत्तरत्रापियोज्यं । दाता प्रकरणादन्नदाता । अ-
 ङ्गदं बाहुभूषणं । निष्कं उरोभूषणं । “साष्टशते सुव-
 र्णानाहेऽयुरोभूषणेपले । दीनारेपि च निष्कोऽस्त्री ” इत्यम-
 रः । तेधरतीति अङ्गदनिष्कधृक् । धृगि लोपपाठः । ह-
 स्ताभरणं कटकाङ्गुलीयकादि । अनात्मवान् अजिता-
 न्तःकरणः ॥ ११ ॥ आहिताग्निः अजस्राग्निहोत्री ।
 यज्वापिहि कश्चिद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा सोम-
 यागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्यैर्धन्यवान् । तिरस्कारार्ह-
 तियावत् । निर्वृत्तः अनुष्ठितः संकरः परक्षेत्रे बीजा-
 वापादियेनसः ॥ १२ ॥ अध्ययनं जपरूपाध्ययनं ।
 संयताः संकुचिताः ॥ १३ ॥ अनृतं असत्यं कायति
 वक्तृलानृतकः । कैशब्द इत्यस्मादाले “आतोनुपसर्गो-
 कः ” इतिकप्रत्ययः । श्रुतं श्रवणं भावे निष्ठा । बहुप्रकार-
 शास्त्रश्रवणरहित इत्यर्थः । असूयतीत्यसूयकः । “क-
 ण्ड्वादिभ्यो यक् ” इति यक् । धातुसंज्ञायां बुन् । अशक्तः
 ऐहिकामुष्मिकार्थसाधनाशक्तः । तदा दशरथराज्यपाल-
 नकाले । अनेनायं श्लोको जानपदविषय इति गम्यते । ते-
 नात्र न पौनरुक्त्योऽशङ्का ॥ १४ ॥ षडङ्गानि शिक्षाक-

तीर्थं सतामुक्तृष्टधानां निचयस्सन्निचयः । अल्पसन्निचयो यस्मात्तथा नास्ति ॥ ७ ॥ तीर्थं शक्यमिति वस्तुसामा-
 न्येन पुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ ८ ॥ नलिप्ताङ्ग इति सुषुपेति समासः । शोभनोगन्धः स्वाभाविकशरीरामोदो यस्य ॥ १० ॥ तिल-
 अत्रुतः सदाचाररहितः । संकरः कुण्डगोलकादिः ॥ ११ ॥ परिग्रहे स्वभार्यायां संयताः नियताः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. झ. ट. मुदिताः । २ झ. ननलिप्ताङ्गः । ३ ट. नासुगन्धश्च । ४ घ. ज. विप्रोपाप्यसहस्रदः । ५ झ. नचा-
 श्रुतोनसंकरः । ६ च. परिग्रहे । ७ ड. ज. झ. नाबहुश्रुतः । च. छ. नासहस्रवान् । ८ च. छ. निन्दितः । ९ ज. व्याधितो वापि
 ख. व्याधितो वानकश्चन ।

कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमान्नाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यभक्तिमान् ॥ १६ ॥
वर्णेष्वप्यचतुर्थेण देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥
दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्मं सत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीवर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
सा तेनेक्ष्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥ यथा पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
योधानामग्निकल्पानां पेशलानामर्मर्षिणाम् ॥ संपूर्णां कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥
कांभोजविषये जातैर्बाह्यैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णां हैमवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिबलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥
भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ।
नित्यममैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५ ॥

ल्योव्याकरणंनिरुक्तिश्छन्दोविचितिर्ज्योतिषामयनंच ।
अत्रतः चान्द्रायणादित्रतरहितः । असहस्रदः अवहु-
प्रदः । दानाध्ययनेत्यत्रविद्यादानमुक्तं । अत्रहिरण्यादि-
दानं । क्षिप्रचित्तः व्याकुलमनस्कः । व्यथितः व्या-
ध्यादिनापीडितः ॥ १५ ॥ अश्रीमान् कान्तिरहितः ।
अरूपवान् सौन्दर्यरहितः । नारीपक्षे अश्रीमती अरू-
पवती अभक्तिमती चेत्युक्तं । राजनि दशरथे अभक्ति-
मान् भक्तिरहितः । भक्तिः अधिकमान्यविषयस्नेहः
॥ १६ ॥ अग्रेभवोऽय्यः “अग्राद्यत्” । ब्राह्मणः ।
सचतुर्थेयिषातेषु वर्णेषु वर्तमानाःनराः । देवताति-
थिपूजकाः । शूद्राणां देवतापूजा तात्रिकमन्त्रेण । अ-
तिथिपूजनं हिरण्यादिदानेन । कृतज्ञाः उपकारज्ञाः ।
वदान्याः दानशौण्डाः । “वदान्योदानशौण्डःस्यात्”
इतिविश्वः । शूराः ब्राह्मणेष्वध्ययनशूरत्वं । विक्रमसं-
युताः पराक्रमसंयुताः । ब्राह्मणानांपराक्रमोवादि-
कथासु । आसन्नितिशेषः ॥ १७ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे सर्वे-
नराः धर्मं सत्यंच संश्रिताः । अतएवहेतोः दीर्घायुषः ।
स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुताः । आसन् ॥ १८ ॥
क्षत्रं क्षत्रियजातिः । ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं आसीत् ।
तदाज्ञानुवर्तीति यावत् । “मुखंनिस्सरणेवक्रैर्नायुपा-
यप्रधानयोः” इत्यादिबः । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः क्ष-
त्रस्यानुवर्तिनः । शूद्रास्त्रीवर्णानुपचारिणः त्रयाणां
वर्णानामुपचारशीलाः सन्तः स्वधर्मनिरता आसन् ।

॥ १९ ॥ एतत्सर्वदशरथपालनकृतमित्याह—सेति
॥ २० ॥ अग्निकल्पानां शौर्यातिशयादग्निमुत्पानां
पेशलानां अकुटिलानां । अर्मर्षिणां परामिभवासहि-
ष्णूनां । कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानां । यो-
धानां भटानां । “पूरणमुण—” इत्यादिनाषष्ठी । सा
पुरी । योषैः संपूर्णा । गुहा केसरिभिः सिंहैरिव ।
तथादुर्धर्षाभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं चतुरङ्गसंपत्तिषु
पदातिसंपत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसंपत्तिमाह—कांभोजेति ।
कांभोजविषये कांभोजाख्यदेशे जातैः । बाह्यैः
बाह्यैर्देशभवेः । “तत्रभवः” इत्यण् । वनायुजैः व-
नायुदेशजातैः । नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः । हरेरिन्द्र-
स्य हयोहरिहयः उच्चैश्चवाः तद्वदुत्तमैः हरिहयोत्तमै-
रश्वश्रेष्ठैः । सा पूर्णाऽभवत् ॥ २२ ॥ गजसंपत्तिमाह—
विन्ध्येत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयः । मत्तैर्विन्ध्य-
पर्वतजैर्मातङ्गैः । हैमवतैः हिमवतिजातैः । “तत्रजान-
तः” इतिशेषिकोण् । मदान्वितैः अतिबलैः मातङ्गैः
गजैरपि पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैः ऐराव-
तकुलोद्भवैः । “कुलात्स्वः” । द्विपैश्च महापद्मः
पुण्डरीकाख्योदिग्गजः तस्यकुलयेषातैः । द्विपैश्च
अञ्जनात् वरुणदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि वामनात्
यमदिग्गजात् निष्पन्नैर्द्विपैरपि सा पूर्णाऽऽसीत्
॥ २४ ॥ भद्रैरित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । भद्राः
मन्द्राः मृगाश्चेतिगजजातित्रयः । “भद्रोमन्द्रो-

मुनिभा० “भद्रोमन्द्रोमृगैश्चेतिविज्ञेयास्त्रिविधागजाः” । तल्लक्षणं “पक्षोन्नतसप्तमृगस्यद्वैर्धर्मश्रीचहस्ताः परिणाहमानं । एकद्वि-
[पा०] १ घ. छ. झ. खकर्म. ख. क्षधर्म. २ ख. ननुययिनः. ३ ग. च. नांमुखैर्वासां. ज. नामनीपिणाम्. ४ ख. घ.
संवैः पूर्णां सुशराणां. ५ घ. हयोपमैः. ६ ड. च. छ. झ. निष्कान्तैः.

सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ यस्यां दशरथो राजा वसञ्जगदपालयत् ॥ २६ ॥
 तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशस शमिताभिन्नो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥
 तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशस वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

दशरथस्य प्रधानामात्यानां प्रधानत्विजोश्चानामधेयनिर्देशः ॥ १ ॥ तथाऽन्येषाममात्यानां सामर्थ्यकथनम् ॥ २ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निष्वाकोस्तु महात्मनः ॥ मन्त्रज्ञाश्चेज्जितज्ञाश्च नित्यं प्रियहिते रताः ॥ १ ॥
 अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो ह्यर्थसाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३ ॥

मृगश्चेति विज्ञेयास्त्रिविधागजाः ॥ इति हलायुधः । भद्र-
 मन्द्रो भद्रमृगो मृगमन्द्रश्चेति द्विप्रकृतिकाः संकीर्णजातय-
 स्तिसः । भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः संकीर्णगजाः ।
 तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्यां “अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्र-
 लक्षणं । पृथुत्वं ऋथतास्यौत्स्यं संक्षिप्तं मन्द्रलक्षणं । तनु-
 प्रत्यङ्गदीर्घश्च प्रायो मृगगुणोमतः । भद्रमन्द्रो भद्रमृगो
 भद्रमन्द्रमृगोपि च । मृगमन्द्रादयोऽप्येवमिति संकरजा-
 तयः” इति । एवं भूतैर्नित्यमचरन्तं संनिभैः नानैः ।
 सासदा पूर्णोऽभवत् ॥ २५ ॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः
 रथसंपत्तिरपि सूचिता । एवं चतुरङ्गबलसंपत्त्या नन-
 गरमात्रमप्रभृष्यं किंतु अमितो द्वेयोजने दुर्गमेत्याह—
 सेति । सा नगरी भूयः नगराद्हरिपि द्वेयोजने
 द्वयोर्योजनयोः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सत्यनामा
 यथार्थनामा अयोध्यानामा । “डाबुभाभ्यामन्यतर-
 स्तां” इति डाप । अत्र हेतुमाह—यस्यामिति । योजनत्र-
 यविस्तारवत्यां तस्यां मध्ये योजनद्वयमत्यन्तं योद्धुमश-
 क्येत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ २६ ॥ पालनं चाह्लादनपूर्वक-
 मित्याशयेनाह—तामिति ॥ २७ ॥ सर्गोक्तमर्थसं-
 क्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति । अर्गलं नाम

कवानिश्चलत्वायतिर्यङ्निबद्धोदारविशेषः । “तद्वि-
 ष्कभोर्गलं लना” इत्यमरः । शिवां मङ्गलवतीं । वंश-
 स्तोपजातिवृत्तं ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे गणिमञ्जीराख्याने बाल-
 काण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसंपन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसहायसा-
 धिष्ठसचिवसंपत्तिर्दर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि । महा-
 त्मनः महामतेः । तस्य इक्ष्वाकोः । दशरथस्य तद्वंशज-
 त्वात्तच्छब्दः । मन्त्रज्ञाः कार्यविचारज्ञाः । इज्जितं
 पराभिप्रायः तं मुखविकाससंकोचव्यङ्ग्यवचनादिभि-
 र्जानन्तीति इज्जितज्ञाः । अमात्याः अमा राज्ञः सर्वरा-
 ज्यव्यापारेषु सहभवन्तीत्यमात्याः । “अव्ययात्ययप”
 गुणैः वक्ष्यमाणमन्त्रिगुणैः । उपेता आसन् ॥ १ ॥
 “मन्त्रिणः सप्तवाट्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्” इति मनुनो-
 क्तीत्याह—अष्टाविति । शुचयः सर्वासनास्वामिद्रोह-
 चिन्तारहिताः । नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु ।
 अनुरक्ताः तत्पराः । अष्टावमात्याः बभूवुः ॥ २ ॥
 तेषां नामानि दर्शयति—धृष्टिरिति । धृष्टिः प्रथमोऽभ-

वृद्धावथमन्द्रभद्रौ संकीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ अत्र पूर्वार्धे मृगाख्यगजस्य लक्षणमुक्तं । मृगाख्यगजप्रमाणदेकहस्तमात्रवृद्धौ मन्द्रा-
 ख्यगजइत्युच्यते । मन्द्राख्यगजात् द्विहस्तवृद्धौ भद्राख्यगजइत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तवृद्धौ भद्रमन्द्रमृगाख्यगजइत्युच्यते ।
 भद्रमन्द्रैः भद्राख्यगजस्य औन्नत्यैर्ध्वपरिणाहादिप्रमाणैः मन्द्राख्यगजस्य औन्नत्यैर्ध्वपरिणाहादिप्रमाणैश्च युक्तागजाः भद्रमन्द्रास्तैः । भ-
 द्रमृगैः भद्राख्यमृगाख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता भद्रमृगास्तैः । मृगमन्द्रैः मृगाख्यमन्द्राख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता मृगमन्द्रास्तैः ।
 संकीर्णनागाः इतरगजा अनियतप्रमाणाः ॥ २५ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शिरो ॥ तुषाद्वयार्थे । किंच इक्ष्वाको रेवामात्यास्तस्य दशरथस्यामात्या आसन्त्रिलम्ब्यः । अत्रार्थेतु रेवार्थे ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. इदमर्थं न दृश्यते. २ ट. नृपसिंहसंकुलां. ३ ड. झ. सुराष्ट्रोराध्वर्धनः. अकोपो धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्.

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषित्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥
 [सुयज्ञोप्यथ जाबालिः काश्यपोप्यथ गौतमः ॥ मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः ।
 एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ ५ ॥]
 विद्याविनीता हीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ [परस्परातुरक्ताश्च नीतिमन्तो बहुश्रुताः ॥]
 श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ ६ ॥
 कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ तेजःक्षमायशःप्राप्ताः सितपूर्वाभिभाषिणः ॥ ७ ॥
 क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न ब्रूयुरनुत् वचः ॥ ८ ॥
 तेषामविदितं किञ्चित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वाऽपि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥
 कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥
 कोशसंग्रहणे युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं वाऽपि पुरुषं न विहिंस्युरदूषकम् ॥ ११ ॥
 वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥

वत् । जयन्तोद्वितीयोऽभूत् । इति क्रमेणयोजयित्वा
 मुमञ्चोष्टमोऽभवदिति योज्यं ॥ ३ ॥ वसिष्ठः वामदे-
 वश्च द्वौ ऋषिस्तमौ ऋत्विजौ पुरोहितौ । अभिमतौ
 प्रधानौआस्तां । तथा अभिमताः अपरेमन्त्रिणः । ऋ-
 त्विजः जाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥ ४-५ ॥ अथमन्त्रिगु-
 णान् प्रपञ्चयति सर्गशेषेण । विद्यासुआन्वीक्षिकीप्र-
 भृतिषु विनीताःशिक्षिताः । हीमन्तः अकृत्यकरणेषु
 लज्जान्तः । कुशलाः नीतौसमर्थाः । नियतेन्द्रियाः
 अविहितविषयेभ्योनिवृत्ताः । श्रीमन्तः लक्ष्मीसमृद्धाः ।
 महात्मानः महाबुद्धयः । शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः ।
 दृढविक्रमाः अप्रतिहतपराक्रमाः ॥ ६ ॥ प्रणिहिताः
 राजकृत्येष्वग्रमत्ताः । यथावचनकारिणः यथोक्तवन्त-
 स्तथैवकुर्वन्ति । ननु “मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्य-
 त्” इतिन्यायतइतिभावः । तेजःक्षमायशसिंप्राप्ताः ।
 “द्वितीयाश्रित—” इत्यादिनासमासः । अत्रयशः प्रता-
 पक्षमाजय्याप्रथा । कीर्तिमन्तइत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञता-
 कृताप्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिणइत्यनेन निर्मत्सरत्वमु-
 च्यते । आसन्मन्त्रिणइति श्लोकद्वयशेषः ॥ ७ ॥ अर्ध-

मेकान्वयं । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतंससल्यं
 वचोनब्रूयुः ॥ ८ ॥ तेषां मन्त्रिणां । स्वेषु स्वराष्ट्रीयवृ-
 त्तान्तेषु । परेषु परराष्ट्रीयवृत्तान्तेषुच । कृतं क्रियमाणं
 चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं । करिष्यमाणमितियावत् । यत्कि-
 चिदपिवावृत्तं । चारेण चारमुखेन । अविदितंनास्ति ।
 सर्वोपिस्वराष्ट्रपराष्ट्रवृत्तान्तभेदसौर्वातइत्यर्थः ॥ ९ ॥
 व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु । कुशलाः समर्थाः ।
 सौहृदेषुविषयेषु । परीक्षिताः राज्ञाबहुधापरीक्षिताः ।
 ते मन्त्रिणः । सुतेष्वपि । प्राप्तकालं प्राप्तसापराधत्वलक्ष-
 णकालं । दण्डं । धारयेयुः प्रवर्तयेयुः ॥ १० ॥ कोशस्य
 अर्थनिचयस्य । संग्रहणे संपादने । बलस्य चतुर्विधसैन्य-
 स्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेनसंरक्षणेच । युक्ताः अवहिताः
 सन्तः । अहितं शत्रुमपि । अदूषकं अनपराधिनं । नवि-
 हिंस्युः नपीडयेयुः । शकिलिङ् ॥ ११ ॥ वीराः शत्रु-
 निवारणक्षमाः । नियतोत्साहाः शत्रुजयेनियोत्साहाः ।
 राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ।
 अतएव विषयवासिनां स्वराज्यवासिनां । शुचीनां सा-
 धूनां । नित्यंरक्षितारः । अशुचीनांतुनिहन्तारइतिचसि-

तीर्थी० प्रधानत्विजोर्वसिष्ठवामदेवोरपिमन्त्रिमध्येपाठान्मन्त्रपर्यालोचनायामप्यन्तर्भावोयुज्यते । तिल० अमात्याः देशा-
 दिकार्यनिर्वाहकाः । मन्त्रिणोव्यवहारप्रद्वारइतिभेदः ॥ ४ ॥ तिल० परानेवाह—सुयज्ञइत्यादि । सुयज्ञःऋषिविशेषः । एतैर्ब्र-
 ह्मर्षिभिर्नित्यंसहितास्तस्यऋत्विजइत्यनेनसर्वथाकर्मसाधुपुण्यदंशितं । पौर्वकाःपरंपरागताइत्यर्थकममात्यत्विजांविशेषणम् ॥ ५ ॥
 तिल० शास्त्रज्ञाःशस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. सार्धंश्लोकोपि कोदइत्यते. २ घ. कुलीनाविजितेन्द्रियाः. ३ ग. इदमर्थमधिकं दइत्यते.
 ४ घ. शास्त्रेष्वकुहुबुद्धयः. ड. झ. शास्त्रज्ञादृढविक्रमाः. ५ छ. पुच. ६ ख. घ. नीतिज्ञाः सत्यवादिनः. ७ क. ख. घ. ज.
 कालंचयेदण्डं. च. छ. कालेयथादण्डं. ड. झ. ट. कालयथादण्डं. ८ ख. साधयेयुः. ९ ख. संरक्षणे. क. ग्रहणसंयुक्तः.
 १० ख. सपरिसंग्रहे. ११ ड-झ. नहिंस्युरविदूषकं. १२ ख. रक्षितारश्चवर्णानां.

ब्रह्मक्षत्रमहिंसन्तस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
 शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः कश्चित् ॥ १४ ॥
 कश्चिन्नं दुष्टस्तत्रासीत्परदारैरतो नरः ॥ प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥
 सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः ॥ हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥
 गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १७ ॥
 [अमिता गुणवन्तश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥]
 सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदाऽन्विताः ॥ मन्त्रसंवरणे शक्ताः श्लक्ष्णांसूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १८ ॥

६ । ते आसन्नित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् ।
 क्षत्रं क्षत्रियांश्च । अहिंसन्तः विनाऽपरार्थतत्त्वमनपह-
 रन्तः । सत्यप्यपराधे । पुरुषस्य अपराधिनिः । बलाबलं
 अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यं वा । संप्रेक्ष्य । अपराध-
 गुरुत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अपराधात्पत्वे मृदुदण्डाश्च ।
 शक्तत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च । कोशं
 समपूरयन् ॥ १३ ॥ अथमन्त्रिगुणसंपत्तिफलदर्शयति—
 शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीनां एकरूपकरण-
 त्रयवतां । एकबुद्धीनां एककण्ठाणां सर्वेषां । मन्त्रिणां ।
 संप्रजानतां राज्यतन्त्रविचारयतां । भावलक्षणसप्तम्य-
 र्थेष्टी । “षष्ठीचानादरे” इत्यत्रयोगविभागेन । सर्वे-
 षुमन्त्रिपुराज्यतन्त्रविचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा ।
 कश्चित्कोणेपि । मृषावादी असत्यवादी । नरः नासीत्
 ॥ १४ ॥ किंच तत्र पुरराष्ट्रेषु । कश्चिन्नरः । दुष्टः
 कुटिलः । परदाररतश्च नासीत् । प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरव-
 रं च तत्सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासि-
 नः सर्वेऽप्यन्यायाधर्मरहिताएवासन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पुनस्तान्निवेशयति—सुवाससः इत्यादिनासार्थश्लोक-
 त्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः । सुवेषाः शोभनालं-

काराः । सुशीलिनः सुसद्वृत्ताः । नरेन्द्रस्य स्वामिनः ।
 हितार्थं नयचक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः । सर्वदानी-
 तिषुदत्तावधानादित्यर्थः ॥ १६ ॥ गुरौ गुरुषु । जा-
 लेकवचनं । गुणगृहीताः गृहीतगुणाः । गुणमात्रग्राहि-
 णोदोषमपश्यन्त इत्यर्थः । पराक्रमे विषये प्रख्याताः ।
 विदेशेषु देशान्तरेष्वपि । सर्वतः सर्वत्रातीतानागतवि-
 षयेषु । बुद्धिनिश्चयात् । निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोः । विज्ञा-
 ताः विख्याताः ॥ १७ ॥ सन्धिः सामन्तैः समाधानं
 विग्रहः तैः कलहः तयोस्तत्त्वं देशकालाद्युचितत्वं ।
 तज्ज्ञानन्तीति तथा । उत्तममनुना “यदात्वेवाल्पिकापी-
 डातदासन्धिसमाश्रयेत । अभ्युच्छयोयदात्मानंतदा
 मन्येतविग्रहं” इति । प्रकृत्या स्वभावेन । संपदा ऐश्वर्ये-
 ण । अन्विताः । संपदभावे तच्चापलेनान्यथाकुर्विरिति
 भावः । मन्त्रोपाध्यायकार्यचिन्ता तस्यसंवरणे बहिरप्रक-
 टने शक्ताः । संपत्कार्यमिदं । सूक्ष्मासुबुद्धिषु सूक्ष्मा-
 र्थविशेषविचारेषु । श्लक्ष्णाः अपरुषाः । सद्यःप्रति-
 भावन्त इत्यर्थः । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्याशासन-
 विशेषज्ञाः । “प्रन्थशासनयोः शास्त्रं” इति भास्करः ।
 सततं राज्ञः प्रियवादिनः । हितवचनस्यैवराज्ञः प्रिय-

तिल० । अभिपूरयन्निति पाठे अडभावात् । शिरो० ब्रह्मक्षत्रं ब्रह्मणो वेदस्य कृत्वा अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेन हिंसनं येषां तेना-
 स्तिकास्तेभ्यश्चायं वेदे दाप्राप्त्यापवादनिवर्तनपूर्वकं वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वेन जनान् रक्षतीति ब्रह्मक्षत्रं ब्राह्मणकुलमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 तिल० हितार्थाः हितप्रयोजनाः ॥ १६ ॥ ती० गुणा गुणगृहीताः गृहीतगुणदोषाः । अयंगुणवानयंदोषवानिति ज्ञानवन्तः ।
 आहिताग्नादिवात्परमिपातो निशान्तस्य । ति० गुरोः संबन्धसामान्येष्टी । गुरुणा स्वाचार्येण राज्ञा च । अशौआद्यजन्तुगुणशब्दे-
 न गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः । तेन गुरुमुग्रहप्राप्तसर्वैश्वर्यलंसूचितं । विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातत्वे हेतुः बुद्धिनिश्चयाः बुद्धिसंपन्नाः ।
 ॥ १७ ॥ तिल० अमितो गुणवन्तः सर्वदेशे सर्वकाले च गुणवन्तः । प्रकृत्या त्रिगुणया संपदाऽन्विताः । तत्र सा लिख्या संपदा शि-
 ष्टपालने । तामस्या संपदा दुष्टनिग्रहकाले । भोगकाले राज्या संपदा धनधान्यादासीदासशिवाकाशग्राहिरूपया ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग. तेकोशं समपूरयन्. घ. तेचकोशमपूरयन्. २ ग. नमन्दः. ३ ख. ड.—झ. रतिर्नरः. ४ ड. च.—झ. शुचिप्रताः. ५ ग. घ. ड. झ. हितार्थाश्च. ६ घ. चक्षुषः. ७ ड. च. झ. गुरोर्गुण. ख. छ. ज. गुणागुण. ८ ड. च. छ. झ. पराक्रमैः. ९ ख. ग. विख्याताः. १० ड. निश्चिताः. ज. झ. निश्चयाः. घ. निश्चये. ११ ड. झ. इदमर्थदशते. १२ ट. संप्रहणे. १३ ग. घ. च. युक्ताः. १४ ग. घ. च. शाक्ताः. ड. सक्ताः. क. छ. ज. झ. शक्ताः.

नीतिंशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ इदृशैस्तेरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासदसुधराम ॥ १९ ॥

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ २० ॥

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २१ ॥

नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवान्नतसामन्तः प्रतापहतकण्ठकः ॥ २२ ॥

स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रहिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ॥

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोमयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

पुत्राभावात्परिस्त्रिद्यतादशरथेनतदर्थमश्वमेधयजननिर्धारणेन सुमन्त्रमुखादाहुतेषुवसिष्ठादिषुस्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥ १ ॥
तैस्तदनुमोदनेनसरयुत्तरतीरेयज्ञशालातिर्माणविधानपूर्वकं भूसंचारणायाश्वमेधोचनचोदना ॥ २ ॥ दशरथेनमन्त्रिषुयज्ञसंभार-
संभरणादिनियोजनपूर्वकं पत्नीनांतन्निवेदनेनदीक्षाविधानम् ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नासीदंशकरः सुतः ॥ १ ॥

त्वात् । आसन्नितिपूरणीयं ॥ १८ ॥ इदृशैः उक्तगुण-
विशिष्टैः । गुणोपेतैः उक्तगुणातिरिक्तगुणोपेतैः । तैः
अमालैः । उपपन्नः । अनघः व्यसनरहितः । उक्त-
मनुना “दशकामसमुत्थानितथाष्टौक्रोधजानिच ।
व्यसनानिदुरन्तानिप्रयत्नेनविवर्जयेत्” इति । व्यसन-
स्वरूपंचोक्तं “भृगयाक्षोदिवास्वापःपरिवादःस्त्रियोम-
दः । तौर्यत्रिकं वृथाट्याचकामजोदशकोगुणः । पैशु-
न्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणे । वाग्दण्डनंचपारु-
ष्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकः” इति । दशरथोराजा । वसुं-
धरां भूमिं । अन्वशासदिति लुङ् । “सर्तिशास्त्रार्ति-
भ्यश्च” इत्यङ् ॥ १९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
चारेण चक्षुःस्नानीयेन । अवेक्षमाणः स्वरपराष्टवृत्ता-
न्तान्पश्यन् । जालेकवचनमिदं । अनेकचारैर्ज्ञेयत्व-
वचनात् । यथाहमनुः “वनेवनचराः कार्याः श्रमणाट-
विकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थशीघ्राश्चारपरंपराः”
इति । धर्मेण दण्ड्यदण्डनादिना । प्रजाः । रञ्जयन्
आह्लादयन् । पालनमनिष्ठनिवृत्तिपूर्वकैष्टप्रापणं । अ-
धर्मं अदण्ड्यदण्डनादि । विश्रुतः दानविक्रमादिभिः
प्रसिद्धः । वदान्यः दानशीलः । सत्यसंगरः सत्यप्रति-

ज्ञाः । “संगरोनाक्रियाकालेप्रतिज्ञाविपदोयुधि” इति
यादवः । सः । पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः । तत्र अयो-
ध्यायां । वसन्नितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ विशिष्टं
अधिकं । तुल्यं वा । आत्मनः शत्रुं नाध्यगच्छत्
नज्ञातवान् । तत्रहेतुमाह । मित्रवान् । नतसामन्तः
पादानतसमानसीमाधिपतिकः । प्रतापेनहताः कण्ठ-
काः शत्रवोयस्यसतथा “वेणौद्रुमाङ्गैरोमाञ्चैश्चुद्रशत्रौ
चकण्ठकः” इत्यादवः । सइतिशेषः ॥ २२ ॥ उक्त-
मर्थसदृष्टान्तमाह—सइति । अर्थमेकं ॥ २३ ॥ सर्गा-
र्यसंप्रहेणदर्शयति—तैरिति । मन्त्रहिते मन्त्रे हितेच ।
नियुक्तैः । कुशलैः बुद्धिकुशलैः । समर्थैः कार्यकरण-
समर्थैः । मन्त्रिभिः । वृतः नृपः । तेजोमयैः । स्वार्थे-
मयद् । गोभिः किरणैः । युक्तः । उदितोऽर्कः बाल-
सूर्यइव । दीप्तिमवाप । त्रिषुषुपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवंधार्मिकत्वेनदशरथस्यभगवदवतारयोग्यत्वमु-
क्त्वा अथतदुपयुक्तदाराधनोपक्रमं दर्शयत्यष्टमे—

ति० प्रजाः धर्मेणयुक्ताथामवर्तिततथा पुरवैः रक्षयन् । सर्वत्रहेतौ शता ॥ २० ॥ ती० प्रतापाहतकण्ठकइति पाठे
प्रतापेन समन्तानिहतकण्ठकइत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिसप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

ति० एवंसमप्रगुणस्याप्युत्तत्वेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमश्वमेधप्रस्तावः ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. नीतिशास्त्रे. २ च. छ. उपपन्न. ३ ड. छ. झ. रक्षयन्. ४ ख. ड. झ. दिवि. ५ क. झ. निविष्टैः.
६ ख. व. समतैः. ७ च. छ. मयोगोभि.

चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः ॥ सुतार्थी वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥
 स निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ॥ मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरेव कृतात्मभिः ॥ ३ ॥
 ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ शीघ्रमानय मे सर्वान्गुरुस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥
 ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समेस्तान्देदपारगान् ॥ ५ ॥
 सुयज्ञं वामदेवं च जावालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥
 तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ इदं धर्मार्थसहितं वीक्यं श्रुक्ष्णमथाऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखौच्युतम् ॥
 ऊनुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ १० ॥
 संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ॥ [सर्रय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ ११ ॥

तस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिन्ता युक्तेति सूचयितुं
 राज्ञोविशेषणानि । तप्यमानस्य तपश्चरतः । यद्वा ।
 पुत्रोत्पादनागुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेपि पुत्राभावात् परि-
 तप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायं मा-
 र्गमाणस्य । सुगभावार्थः । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ।
 नयजामि नायाक्षिपं ॥ २ ॥ स इत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । “ह्रीवेकृतंयुगे-
 पि स्यात्फलपर्याप्तयोरपि” इति भास्करः ॥ ३ ॥ तान्
 प्रसिद्धान् ॥ ४ ॥ त्वरितं तत्क्षण एव । त्वरितविक्रमः
 त्वरितगमनः । समस्तान् संमिलितान् । समानयत् ।
 राजगृहमिति शेषः ॥ ५ ॥ गुरुनेवाह—सुयज्ञमिति ।
 समानयदिति पूर्वोणान्वयः । सुयज्ञादीनां गुरुत्वमाति-

ज्यकरणात् ॥ ६ ॥ अथ गुर्वागमनानन्तरं । श्रुक्ष्णं
 मधुरम् ॥ ७ ॥ लालप्यमानस्य भृशविलपतः । लापे-
 र्यङ्कन्ताच्छानच् ॥ ८ ॥ तत् पुत्रेच्छुत्वात् । यष्टुं
 दीक्षितुं । शास्त्रदृष्टेन कर्मणा विधिना । प्रकारेणेति या-
 वत् । कर्मणा क्रियाकलापेनेति वा । कामं काम्यमानं
 यज्ञं । कथं प्राप्स्यामि विघ्नभूयस्त्वादिति भावः । अत्र
 निर्विघ्नयागकरणे । बुद्धिः उपायः । विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 प्रत्यपूजयन् तुष्टुतुः । पार्थिवस्य मुखौच्युतं साक्षाद्वाज्ञो-
 क्तमित्यर्थः ॥ १० ॥ ऊचुरित्यर्थमेकं । दशरथं वच
 ऊचुः । “ब्रूयासि” इत्यादिनाद्विकर्मकत्वम् । ते प्रसि-
 द्धाः । संभाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि । सं-
 भ्रियन्तां संपाद्यन्तां । तुरङ्गः अश्वमेधीयोऽन्धः ॥ ११ ॥

शिरो० बुद्धिमान् परमबुद्धिविशिष्टः । धर्मात्मा वेदोक्तकर्मप्रवृत्तिविषयकलवान् । कृतात्मभिः सकलकर्मकलीभूतरघुता-
 यविषयकबुद्धिभिः ॥ ३ ॥ **शिरो०** पुरोहितशब्दस्य वृत्तिचट्टक्रीभूतत्वेपि नित्यसापेक्षत्वात्तत्रमेशब्दान्वयः ॥ ४ ॥ **शि०** तान्
 राजबोधितान् ॥ ५ ॥ **तिल०** सुयज्ञादयो विद्यागुरुवः । वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेनोपनेतृतया उपनेतुरेवाध्यापकतया गुरुत्वेपि स्वसम-
 शिष्याणां स्वतपोव्याख्येपि भयानेनाध्यापनेनियोगोत्पत्त्यापि विद्यागुरुत्वमक्षतं । अन्ये अश्वमेधाख्येन्याधुपयुक्ताः ॥ ६ ॥ **तिल०**
 तातप्यमानस्येति पाठे पुनः पुनर्यज्ञचतपः कुर्वत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ **शिरो०** बुद्धिरत्र बुद्धिरतः विचाररतान् त्रायतेति श्रितवस्तुपदेशे-
 न रक्षतीति तत्संबोधनं हे वसिष्ठे इत्यर्थः । तत् वाङ्मनसगोचरातीतं वस्तु । यष्टुं प्रत्यक्षतः मेलयितुमिच्छामि । तत् शास्त्रदृष्टेन वेदबो-
 धितेन । कर्मणा अहं कथं किंप्राप्स्यामि वाङ्मनसगोचरातीतं वस्तु प्रत्यक्षतः किलब्ध्वास्मीत्यर्थः । इतिकामं नितरां विचार्यतां । एतेन
 “न कर्मणान् प्रजयाधनेन” इति श्रुत्या कर्मणा तत्प्रापकत्वाभावात् निश्चयात् वाङ्मनसगोचरातीतवस्तुनः प्रत्यक्षत्वेनैव प्रमाणविरुद्धत्वाच्च
 तत्प्राप्तिर्दुर्घटिति प्रश्नकर्तुराशयोऽन्वितः ॥ ९ ॥ **शि०** परमप्रीताः । राजकृतगृहप्रश्रयसूतारप्रसूत्यां परमहर्षप्राप्ता एव सर्वे वसिष्ठ-
 प्रमुखाः । दशरथं वचः सूतारवचनमुचुः । एतेन प्राकृतवाङ्मनसगोचरातीतवस्तुनः प्रत्यक्षत्वेनैव प्रमाणविरुद्धत्वाच्च
 विषयवन्तस्य सिद्धमेव । एतावत्कालं भवत्करणविषयत्वं तु वात्सल्यरसप्रभृतये “न कर्मणान् प्रजयाधनेन” इत्यादीनि प्राकृतजनपरा-
 णि । तत्रापि काम्यकर्मजनिततत्त्वभावाभावप्रतिपादकानीति काम्यमिषिद्वयजितानि काम्यगुणान्येवेत्युत्तरं सूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—झ. सुतार्थं. २ क. च. छ. ज. सुनि. ३ ड. च. झ. सर्वैरपि. ४ ड. झ. ब्रवीन्महातेजाः.
 ५ क. घ. छ. सर्वान्गुरुस्तान्सपुरोहितान्. ६ झ. श्रुक्ष्णं वचनमब्रवीत्. ७ क. झ. मुखेरितं. ८ इदमर्थं क.—ट. पुस्तकेष्व-
 धिकं दृश्यते.

सर्वथा प्राप्त्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः श्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वैतद्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥
 संभाराः संश्रियन्तां मे गुरूणां वचनादिह ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरय्वाश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 शक्यः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्रांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति चाब्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रैत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निशम्य ते ॥ १९ ॥
 तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जगमुर्ग्यथागतम् ॥ २० ॥
 विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ऋत्विग्भिर्मरूपदिष्टोऽयं यथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा नृपशार्दूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेश्म प्रविवेश मह्यधुंतिः ॥ २२ ॥
 ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः ॥ उवाच दीक्षां विशत यक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ २३ ॥

एकपुत्रस्यापुत्रप्रायत्वात् । “एष्टव्यावहवःपुत्राः” इति वचनाच्च पुत्रानिति बहुवचनं । प्राप्त्यस इति कर्मकर्तृ-
 र्यात्मनपदं । धार्मिकी “धर्मचरति” इति ठक् । धर्माच-
 रणविषयिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हर्षेण हर्षाश्रुणा पर्याकु-
 लेन्याप्तैर्दृष्टेक्षणैरस्यस्यः हर्षेण व्याकुलदृष्टिमान् । क्रिया-
 भेदाद्राजपदद्वयमिति निवारोऽप्युक्तः ॥ १३ ॥ मे गुरूणा-
 मित्यन्वयः । इह इदानीं । समर्थैः । “चतुःशतारक्षन्ति
 यज्ञस्याघाताय” इत्युक्तीत्यारक्षणसमर्थैः अधिष्ठितः
 रक्षितः । सोपाध्यायः अध्वर्युप्रभृतिः ऋत्विक्सहितः
 ॥ १४ ॥ सरय्वा इति । अनेन सरयूदक्षिणतीरे अ-
 योध्येति गम्यते । शान्तयः विप्रनिवारकाणिकर्मणि ।
 अभिवर्धन्तां अभिवर्धयन्तां । अन्तर्भावितप्यन्तोयं-
 शब्दः । यथाकल्पं यथाक्रमं । “क्रमस्तु कथ्यते कल्पे”
 इति भागुरिः । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ अयं-
 यज्ञः अश्वमेधः । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीक्षय-
 तीति महीक्षन् । क्षि निवासगलोरित्यस्मात्किप् । तेन ।
 प्राप्तुं शक्यः । कष्टः क्लेशकरः अनर्थकरो वा । अपराधः
 अपचारः । यदि न भवेत् प्रमादे सत्यनर्थः सिद्धये वेति-
 भीत्याल्लुप्राजानो न जुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्रांसः
 अश्वमेधस्वरूपा मिश्राः । ब्रह्मराक्षसाः अकृतप्रायश्चि-

त्ताप्रतिप्राह्यप्रतिग्रहायाज्ययाजनादिपापैः राक्षसत्वं प्रा-
 णाः ब्राह्मणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वात् अत्र अश्व-
 मेधे । छिद्रं अपराधं । मृगयन्ते अन्वेषयन्ते । मृगान्वे-
 षण इति धातुः । “छिद्रं न्प्रापराधयोः” इति वैजयन्ती ।
 अपराधदशने यज्ञमात्मसात्कृत्य नाशयन्तीति भावः ।
 किंतत इत्यत आह—निहतस्य चेति ॥ १७ ॥ कलित-
 माह—तदिति । विधिपूर्वं अनपराधं यथा भवति तथा
 यथा समाप्यते । तथा विधानं यज्ञः । क्रियतां । इह-
 करणेषु यज्ञानुष्ठानेषु । समर्थाः । यूयमिति शेषः । यू-
 यंसमर्थाः खल्विति स्तुतिः ॥ १८ ॥ ते सर्वे मन्त्रिणः ।
 पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निशम्य । यथा आज्ञप्तं आज्ञा-
 पितं । “वादान्त—” इत्यादिना वैकल्पिक इडभावो
 निपातितः । तथा कुर्म इत्यब्रुवन् । समीचीनो महारा-
 जस्याप्यवसाय इति प्रत्यपूजयंश्च ॥ १९ ॥ वर्धयन्तः
 आशीर्भिरिति शेषः । द्विजाः ऋत्विजः । भाविन्यां
 चैत्रपौर्णमास्यां तथैव करिष्याम इत्युक्त्वा जगमुर्ग्यर्थः
 ॥ २० ॥ क्रतुः क्रतुसंभारः । आप्यतां संपाद्यतां
 ॥ २१ ॥ महाद्युतिरिति प्रीत्यतिशयद्योतनं ॥ २२ ॥
 ताः प्रसिद्धाः कौसल्याद्याः । पत्नीः यज्ञार्हाः । “पत्यु-
 नो यज्ञसंयोगे” इति पतिशब्दस्य यज्ञफलभोक्तृत्वरूप-

शि० सोपाध्यायः मुख्य ऋत्विक्सहितः । उपाध्यायप्रयोजनं तु
 तीर्थी० यज्ञादिषु मन्त्रलोपक्रियालोपादिनाराक्षसत्वं प्राप्तब्राह्मणा
 समित्यस्य आप्यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोगार्थः ॥ २१ ॥ इत्यष्टमसर्गः ॥ ८ ॥

[पा०] १ झ. स्तुष्टो. २ झ. व्याकुलोचनः. ३ ड. छ. झ. विधिहीनस्य. ४ झ. साधनेष्विति. ५ च. छ. प्विति.
 ६ ड. झ. प्रतिपूजिताः. ७ झ. यथापूर्वं. ८ झ. तान्सर्वान्. ९ क. ड. च. झ. रूपसंदिष्टो. १० ड.—झ. महामतिः. ११ ड.,
 च. छ. झ. हृदयंगमाः.

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ मुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रेण दशरथं प्रति तस्य अङ्गराजेन अनावृष्टिनिवारणार्थं मानीतस्य ऋदयश्चङ्गस्यानुग्रहेण पुत्रोत्पत्तिप्रतिपादकसप्तकुमारवचसो रहसिसंग्रहेण विनिवेदनम् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ [श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ।]

ऋत्विग्भिर्मुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ १ ॥

सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥

ऋदयपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभेण्डक इति श्रुतः ॥ ऋदयश्चङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥

स वने नित्यसंबुद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ नान्यं जानाति विभेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ ४ ॥

द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ ५ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥

तस्य व्यक्तिकमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ अनावृष्टिः सुधोरा वै सर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥

यज्ञसंयोगे नकारादेशविधानात् । दीक्षां दीक्षाध्यवसायं । विशत गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणात् सुतार्थः । “निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वसामितिः” इति पञ्चमी ॥ २३ ॥ अतिकान्तेन अत्यन्तस्मिन्नेन । मुखपद्मानि सुन्दराणि मुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचितेश्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वालकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ भगवद्वतारासाधारणकारणपुत्रेष्टिसुपक्षिपति-सर्गत्रयेण । सूतः सारथित्वेन मन्त्रित्वेन च स्थितः सुमन्त्रः । रहः एकान्ते । इदमब्रवीत् अन्तःपुरमागलोकवानित्यर्थः । अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूपः पुत्रार्थोपायः । ऋत्विग्भिः वसिष्ठादिभिः । उपदिष्टः । मया तु पुरावृत्तः इति ह्यस्य रूपः यः श्रुतः ॥ १ ॥ कथमित्यत्राह—सनत्कुमार इत्यादि । भगवान् भविष्यज्ज्ञानवत्स्वरूपमाहात्म्यवान् । कथां भविष्यद्विषयिणीं ॥ २ ॥ ख्यातो भविष्यतीत्यत्र “धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इति-

भूतभविष्यतोऽसाधुलं ॥ ३ ॥ अन्यं ग्रामग्रामीणादिकं । न जानाति न ज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यं द्वैधीभावः । स्त्रीसङ्कृतो भङ्ग इत्यर्थः । लोकेषु प्रथितमित्यत्र ब्रह्मचर्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा । मेखलाजिनदण्डादिना लोकेषु प्रथितं । विप्रैः स्मरुभिः । कथितं ऋतुगमनलक्षणं च । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति । आह व्याजवत्कथः । “षोडशर्तुर्निशः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पवाण्याद्याश्च तस्मै चर्चयेत्” इति ॥ ५ ॥ तथा विधस्य द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तिर्दशयति—तस्येत्यादिना । तस्य । अग्निं । यशस्विनं पितरं । चाद्गुरुं च । शुश्रूषमाणस्य । प्रथमे ब्रह्मचर्यवर्तमानस्येत्यर्थः । कालः कतिपयकालः । समभिवर्तत । भविष्यदर्थे लङ् । “छन्दसि लुङ् लङ् लितः” इति सर्वलकारापवादत्वेन लङोपविधानात् । अडभावश्चार्पः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्काले तस्य ब्रह्मचर्यदशायां । अङ्गेषु अङ्गदेशेषु ॥ ७ ॥ व्यक्तिकमात् धर्मातिक्रमात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी । सुधोरा तदीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी ।

ति० पितुः नकापिलयागन्तव्यमित्याज्ञानुवर्तनाद्गुणचरलं ॥ ४ ॥

[पा०] १ च.—ज. यत्पुरा. ख. ड.—झ. इदमर्थमधिकं. २ ख. ग. ड. विमाण्डक. ३ द. वचनैः सह. ४ ग. ज. मर्त्य. ५ ख. समभिवर्तत. ग. समभिवर्तते. ६ ख. घ. ड. झ. सर्वलोक.

वा. रा. १०

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ समादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥

[ईत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः] ॥ १० ॥

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥

आनोद्य च महीपाल ऋश्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ॥ [विभण्डकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥]

प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ केनोपायेन वै शक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥

ततो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥

ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भीता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिरुपैः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयद्देवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १७ ॥

ऋश्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्वाहृतं मया ॥ १८ ॥

अतएवसर्वभूतभयावहा ॥८॥ श्रुतेनवृद्धाःश्रुतवृद्धाः । बहुभ्योबहुधाश्रुतशास्त्रादित्यर्थः । प्रवक्ष्यतिचेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ श्रुतधर्माणः । “धर्मादिनिष्कृतेकलात्”इत्यनि-
च् । लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः । अतः अना-
वृष्टिमुल्लस्यमत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथाभवेत् तादृशं
नियमं अनुष्ठेयधर्मं आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचा-
रिणेकन्याप्रदानमेवपरमंप्रायश्चित्तमितिवक्ष्यन्तीत्या-
ह—वक्ष्यन्तीत्यादिना । सर्वोपायैः नानाविधोपायैः
॥ ११ ॥ ऋश्यशृङ्गंइत्यत्र “ऋत्यकः” इतिप्रकृति-
भावः । आनाय्येति आङुपसृष्टाण्णीञ्प्राधणइत्यस्मा-
द्धेतुमण्यन्ताहयप् । प्रयच्छ देहि । ऋश्यशृङ्गायेतिशे-
षः । सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणं । सुसमाहितः
निर्विचारइतियावत् ॥१२॥ चिन्ताप्रकारमाह—केने-
ति । वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यः ॥ १३ ॥ विनिश्चित्य
ब्राह्मणंब्राह्मणाएवानुनेष्यन्तीतिनिश्चित्य । ततः तस्मा-
द्देशात् । प्रेष्यति प्रेषयिष्यति । भविष्यदर्थेऽलट् ।
“कालसामान्येऽलट्कृतव्यः” इतिवचनात् ॥ १४ ॥
व्यथिताः खिन्नाः । अतएव विनताननाः नम्रमुखाः ।

ऋषेःविभण्डकात् । भीताइत्यनन्तरमितिकरणबोधं ।
अनुनेष्यन्ति नवर्यगन्तुंशक्ताः । किंतु तदानयनउपा-
यंविचिन्त्यवक्ष्यामइति सान्त्वयिष्यन्ति ॥ १५ ॥
तत्क्षमान् ऋश्यशृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयि-
त्वा । तान् तस्य राज्ञोवक्ष्यन्ति । एतैरुपायैर्वयंविप्र-
मानेष्यामः । नचदोषोभविष्यति । ऋश्यशृङ्गस्यब्रह्म-
चर्यवैकल्यदोषश्चनभविष्यति । तत्रभवतानशङ्कनीयं ।
यथागणिकासंपर्कोनभवेत्तथाऽऽनेष्यामइत्यर्थः । ऋ-
षिशापदोषोनभविष्यतीतिवार्थः । अनावृष्टिदोषोनभ-
विष्यतीतिवा । इतिवक्ष्यन्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥
सनत्कुमारोक्तंसमाप्य स्वयमाह—एवमिति । यथा-
आनयिष्यामइत्युक्तं एवमानीतः । देवः पर्जन्यश्च
अवर्षयत् । शान्ता रोमपादकन्याच । अस्मै ऋश्य-
शृङ्गाय । प्रदीयते प्रादीयत । कालसामान्येऽलट्
॥ १७ ॥ जामाता रोमपादस्यदशरथस्यापिवा । दश-
रथस्यौरसी । शान्ता दत्तारोमपादस्य । सनत्कुमार-
कथितमेतावत् । एवमङ्गाधिपेनेत्यादितु मयाव्याहृत-
मित्यर्थः । यद्वा सर्वसनत्कुमारवचनमेव । अवर्षयत्

ति० श्रुतकर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः ॥ १० ॥ ति० वीर्यं जितेन्द्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १३ ॥ तिल०
वनताननाः नम्रमुखाः । अवस्यआदेर्लोपः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. श्रुतसंपन्नान्. ड. झ. श्रुतसंवृद्धान्. क. श्रुतवृत्तांश्च. २ ड. झ. श्रुतकर्माणो. ३ क. ख. ग. लोके-
चारित्र. ४ ड. च. छ. झ. इदमर्थमधिकंदृश्यते. ५ ख. ग. ज. आनीयच. क. च. छ. आनयित्वा. घ. आनाय्यत्वं.
६ ड. झ. इदमर्थमधिकंदृश्यते. ७ क. ख. ग. ज. शक्यइहा. ८ झ. ज. त्यांश्चप्रेषयिष्यति. ट. ततःप्रेष्यतिधर्मवित्. ९ क. ड.
च. छ. झ. वनताननाः ।

अथ हृष्टो दशरथः सुमन्त्रं प्रत्यभाषत ॥ यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतो विस्तरेण त्वयोच्यताम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे नमवः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सुमन्त्रेण दशरथप्रतिक्रियशृङ्गस्य रोमपादेन स्वनगरं प्रत्यानयनप्रकारादेर्विस्तरेण प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ तथा स तं कुमारोक्त-
कथाशेषस्य विस्तरेण कथनपूर्वकं अङ्गदेशादृश्यशृङ्गानयनचोदना ॥ २ ॥

सुमन्त्रश्चोदितो राज्ञा प्रोवाचेदं वचस्तथा ॥ यथर्श्यशृङ्गस्त्वानीतः शृणु मे मन्त्रिभिः सह ॥
[तन्मे निगदितं सर्वं विस्तरेण शृणुष्वह] ॥ १ ॥

रोमपादमुवाचेदं संहामात्यपुरोहितः ॥ उपायो निरपायोऽयमस्माभिरभिचिन्तितः ॥ २ ॥

ऋश्यशृङ्गो वनचरस्तपस्स्वाध्यायने रतः ॥ अनभिज्ञः सैनारीणां विषयाणां सुखस्य च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाथैरभिमतैरनरचितप्रमाथिभिः ॥ पुरमानाययिष्यामः क्षिप्रं चाध्यवसीयताम् ॥ ४ ॥

गणिकास्तत्र गच्छन्तु रूपवत्यः खलंकृताः ॥ प्रलोभ्य विविधोपायैरानयिष्यन्ति संतकृताः ॥ ५ ॥

श्रुत्वा तथेति राजा च प्रत्युवाच पुरोहितम् ॥ पुरोहितो मन्त्रिणश्च तथा च कुर्वते ते तदा ॥

वारमुख्यास्तु तच्छ्रुत्वा वनं प्रविशिशुर्महत् ॥ ६ ॥

वर्षयिष्यति । प्रदीयते प्रदास्यते ॥ १८ ॥ अथेत्युत्तर-
शेषः श्लोकः । अत्र सर्गविच्छेदोलेखकदोषकृतइति-
प्रतिभाति ॥ १९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते
श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्यानेनवमः सर्गः ॥ ९ ॥

मे मन्तः । सः ऋश्यशृङ्गः । यथामन्त्रिभिरानीतः
तथा शृणु । हेतिप्रसिद्धौ ॥ १ ॥ निरपायः अव्यभि-
चारिफलः ॥ २ ॥ तपस्स्वाध्यायने तपस्स्वाध्याययोः
“सर्वोद्बन्धोविभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावः ।
“अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । तेन पुराणेतिहा-
सादिमुखेनापि नस्त्रीस्वरूपं जानातीति भावः । नारी-

णामनभिज्ञइतिकर्मणिषष्ठी । विषयाणां शब्दस्पर्शरू-
परसगन्धानां संबन्धिनः सुखस्य चानभिज्ञश्च भवति
॥ ३ ॥ नरचितप्रमाथिभिः नरचित्तार्कषकैः । तस्मि-
तिशेषः । क्षिप्रं शीघ्रं आनाययिष्यामः । अध्यवसीय-
तां निश्चीयतां । अस्मदुक्तप्रकारइतिशेषः ॥ ४ ॥
केइन्द्रियार्थाः कथं तैरानयनं तत्राह—गणिकाइति । ग-
णिकाः वेश्याः । प्रलोभ्य वञ्चयित्वा । सत्कृताः
अस्माभिः कृतबहुमानाः ऋश्यशृङ्गेण वा ॥ ५ ॥
राजापुरोहितं तथेति प्रत्युवाच । पुरोहितोपि मन्त्रिण-
स्तथेति प्रत्युवाच । ते च मन्त्रिणस्तथाचक्रुः । तेषामे-
वाधिकारात् । वारमुख्याः प्रेषयामासुरित्यर्थः । वारेति
अर्धमेकं । वारशब्देन वारस्त्रिय उच्यन्ते नामैकदेशे-

ति० सोच्यतां सः उच्यतामित्यर्थः । सन्धिरार्षः । यद्वा सा तद्विषयका कथा उच्यतामित्यर्थः ॥ १९ ॥ इति नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

ति० मन्त्रिभिस्सहसं मन्त्र्य रोमपादेन यथा ऋश्यशृङ्गानीतः येन बोपायेनानीतः तन्मयानिगदितं सर्वप्रकारं मे मन्तः
मन्त्रिभिस्सहशृण्वितियोजना ॥ १ ॥ शिरो० तपस्स्वाध्यायतत्परः तपस्स्वाध्याययोर्निरतः ॥ ३ ॥ ति० अध्यवसीयतां
अस्मदुक्तप्रकारणयत्यतां ॥ ४ ॥ ति० राजा पुरोहितं । तथेति । लघ्वैव तथा कर्तव्यमित्युवाच । अल्पविषयत्वाद्वा शृणुष्वेवादिः ।
अथपुरोहितस्य विप्रलाङ्गणिकाभिस्सहसं वा दोऽनुचितइतिसोपिमन्त्रिणः प्रत्युवाच ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. झ. येनोपायेन सोच्यताम्. २ क—झ. स्तदा. ३ ख. ड. झ. स्वानीतोयेनोपायेन मन्त्रिभिः । तन्मेनि-
गदितं सर्वशृणुमे. ४ इदमर्थं क. ख. ड. झ. दृश्यते. ५ क. च. सहामात्यं. ६ ड. च. झ. स्वाध्यायसंयुतः. घ. ट. स्वाध्यायत-
त्परः. ७ ड. झ. सुनारीणां. ८ च. साध्ववसीयताम्. ९ क—ड. ज. झ. रानेभ्यन्तीहसत्कृताः. १०. च. हसत्कृतम्.
११ ख. श्वतेमतिम्.

आश्रमस्याविदूऽस्मिन्यत्नं कुर्वन्ति दर्शने ॥ ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥
 पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥
 न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यच्चान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
 ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभण्डकमुतस्तत्र ताश्चापश्यद्राज्जनाः ॥ १० ॥
 ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥
 कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मज्ञातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने घोरे वने चरसि शंस नः ॥ १२ ॥
 अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दात्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥
 पिता विभण्डकोऽस्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥
 इहाश्रमपदोऽस्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः ॥ १६ ॥
 आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्च्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भातास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥

नामग्रहणात् ॥ ६ ॥ अस्मिन् वने आश्रमस्याविदूरे । दर्शने ऋश्यशृङ्गदर्शने । यत्नं अवधानं । कुर्वन्ति अकुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येत्यादिविशेषणत्रयं यन्नस्य कर्तव्यत्वेहेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुविवृणोति—पितुरित्यर्थेन । पितुःसकाशात् । नित्यसंतुष्टः पितुःश्रुष्वणैकरतित्यर्थः ॥ ८ ॥ हेतुन्तरमाह—नतेनेति । जन्मप्रभृति जन्मारभ्य । नगरजं अश्वादि । राष्ट्रजं कुकुटादि ॥ ९ ॥ यदृच्छया दैववशात् ॥ १० ॥ चित्रवेषाः नानालंकाराः ॥ ११ ॥ कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्र इत्यर्थः । किं किमर्थं । वर्तसे । इच्छामहे इत्यात्मनेपदमार्थं । भवान् किंजातिः किनामधेयः कस्यपुत्रः त्वं घोरेस्मिन्वने किमर्थं वर्तसे । किमर्थमेकश्चरसीति योजना ॥ १२ ॥ यस्मात्कारणात् । काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः ताः स्त्रियः । वने तेन अदृष्टरूपाः तस्मात् । हार्दात् दर्शनजलेहात् । स्वकंपितरं पित्रादिकं । आख्यातुं मतिर्जाता ॥ १३ ॥ अस्माकमिति मृगाद्यपेक्षयाबहु-

वचनं । किंतद्ब्रह्मणः पुत्रोसि । नेत्याह—औरसइति । पुराकिल महाभूततटाकाख्येसरसि उपस्पृशतोविभण्डकस्य उर्वशीदृष्ट्वा रेतीस्त्वल् । तन्मृगी जलेन सह पीत्वागर्भिण्यासीत् । तस्यांभूतः ऋश्यमृगतुल्यशृङ्गत्वात् ऋश्यशृङ्गाख्योऽभूदिति पौराणिकीकथा । मे ऋश्यशृङ्गेति ख्यातं । मे तपोरूपं कर्मच । भुवि वनभुवि । ख्यातं ॥ १४ ॥ इह वनसमीपेप्रदेशे । अस्माकं आश्रमपदः । पुंस्त्वमार्थं । अत्र वःपूजां करिष्ये । आगन्तव्यमितिभावः । सर्वेषामितिपुंलिङ्गनिर्देशः स्त्रीस्वरूपाऽपरिज्ञानकृतः ॥ १५ ॥ द्रष्टुमिति । आस अभूत् । अस्तेर्भूभावाभावार्थः । तेन सह । तदाश्रमपदं जग्मुश्च ॥ १६ ॥ आगतानां आश्रमपदं आगतानां । अन्तेइतिकरणद्रष्टव्यं ॥ १७ ॥ समुत्सुकाः तरलेलापसाभिलाषाः । ताःसर्वाः । तांपूजां ऋषिपुत्रदत्तांपूजाम् । प्रतिगृह्य । ऋषेः विभण्डकात् । भीतास्सत्यः । शीघ्रंगमनाय मतिंदधुः

तीर्थी० अस्मिन् दर्शने । ऋश्यशृङ्गदर्शनस्यबुद्धिस्थलादस्मिन्नितिनिर्देशः ॥ ७ ॥ ति० रूपादिकंजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वमभवति यथातावथावहित्येते इतिशेषः ॥ ९ ॥ ति० कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रः किनामाच किंवर्तसे किंकोसि । अपि च । एकस्त्वं विजनेदूरे जनवासरूपग्रामादिभ्योदूरे वने किमर्थं चरसीति प्रश्नत्रयं ॥ १२ ॥ ति० त्रिविध्यस्यदृष्टादितिशेषः । अनेनहार्दमूलभूता “चलस्यचेतसोयास्यादुदासीनेबुवसुबु । अवारणीयावृत्तिस्तदादिशब्देनकथ्यते” इत्युक्तलक्षणाददृष्टत्वात् । ततस्त्वर्वाशेऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपःपरिचयोपिमध्येज्ञेयः । अतस्तासु हार्दात् दर्शनजलेहात् । “दोषानालोकिकिनीप्रीत्याख्यचित्तवृत्तिर्हार्दः” इत्युक्तः ॥ १३ ॥ ति० नामेल्यन्तं आद्यप्रश्नोत्तरं । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्मचमदीयं भुविप्रसिद्धं ॥ १४ ॥ ति० तृतीयप्रश्नोत्तरमाह । इहेति ॥ १५ ॥ ति० नः अस्माकं भक्ष्यमितिशेषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. स्वाविदूःस्य. २ ड. च. झ. ऋषेःपुत्रस्य. ३ क—च. झ. तत्सर्वंनगर. ४ ड. मधुरस्वरम्. ख. मधुरस्वनम्. ग. स्वरैः. ५ ड. झ. दूरेवने. ६ घ. तासांप्रीतिराजयत. ७ क. च. सर्वाश्चतेनहि. ड. ज. झ. सर्वास्तोऽज्ञानाः. ८ क. ख. घ. ड. ज. झ. गतानांतुततः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. मूलफलंचनः. १० ड. झ. ऋषेर्भाताश्चशीघ्रंतु.

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज ॥ गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च माचिरम् ॥ १९ ॥
 ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्मै भक्ष्यांश्च विविधाञ्छुभान् ॥ २० ॥
 तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स मन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥
 आपृच्छ च तु तैदा विप्रं व्रतचर्या निवेद्य च ॥ गच्छन्ति स्नापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥
 गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीदुःखं स परिवर्तते ॥ २३ ॥
 ततो परेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ [विभण्डकमुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥]
 मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः खलङ्कृताः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वैव च तैदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमूचुरिदं वचः ॥ २५ ॥
 एह्याश्रमपदं सौम्य ह्यस्माकमिति चामुवन् ॥ [चित्राण्यत्र बहूनि स्युर्मूलानि च फलानि च ।]
 तत्राप्येष विधिः श्रीमान्विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥ २७ ॥
 तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्मात्मनि ॥ वर्षे सहसा देवो जगत्प्रह्लादयस्तदा ॥ २८ ॥
 हर्षेणैवागतं विप्रं विषयं खं नराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रह्वः शिरसा च महीं गतः ॥ २९ ॥
 अर्धं च प्रददौ तस्मै न्यायतः सुसमाहितः ॥ वज्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मैन्युराविशत् ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । “छन्दसिपरेषि” इति प्रतीयस्योपसर्गस्यधातोरुपरिष्ठात्प्रयोगः । “छन्दोवत्पुराणानिभवन्ति” इतिन्यायात् । माचिरं बिलंबं-माकुरु ॥ १९ ॥ अत्र आदावित्युक्तत्वेत्युपस्कार्य । स्नेहिजनवद्वशीकारार्थमालिङ्ग्य ॥ २० ॥ वनेनित्यनिवासिनांअनास्वादितपूर्वाणि । तैःपूर्वमनास्वादितानि फलानीमानीति मन्यतेसम् । अपूर्वरसत्वात् । “पूरणगुण—” इतिसमासप्रतिषेधादेवज्ञापकात्तृतीयार्थेषष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यानिवेद्य अस्माभिःकिंचिद्गतमनुष्ठेयमस्तीति व्रतानुष्ठाननिवेद्य । तस्मादपदेशात् व्याजान् । तस्यपितुर्भीतास्तस्यलोगच्छन्तिस्म ॥ २२ ॥ काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्यविभण्डकस्य । अस्वस्थहृदयः कर्षितचित्तः । दुःखंयथाभवतितथा

परिवर्ततेसम् संचरतिस्म ॥ २३ ॥ ततः अस्वस्थचित्तत्वाद्धेतोः ॥ २४ ॥ अस्माकमाश्रमपदमेहीतिपूर्वणा-न्वयः । तत्रापि श्रीमान् समृद्धिमान् । एषविधिः सत्कारः । स्वदेशत्वाद्विशेषेणभविष्यति । इतिचाब्रुवन्त्रितियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ हृदयंगमं मनोज्ञं । “खञ्प्रकरणेगमेःसुप्युपसंख्यानं” इतिखञ् । निन्युः नावमारोप्यगङ्गाप्रवाहेणितिशेषः । तथैवभारतेप्रतिपादनात् ॥ २७ ॥ तत्र अङ्गदेशइत्यर्थः ॥ २८ ॥ स्वविषयं स्वदेशं । प्रह्वः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्धः पूजा तदर्थमुदकमर्च्य । “पादाचार्याञ्च” इति यत्प्रत्ययः । न्यायतः शास्त्रक्रमेण । विप्रेन्द्रात् ऋश्यश्रु-ज्ञात् । प्रसादं गणिकाभिःप्रलोभ्यानयनकृतकोपनिवृत्तिं । वज्रे । कथंवज्रे । विप्रं त्वां मन्युः कोपो मा-

ति० माचिरं । ऋषरागमनात्पूर्वमेवभक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ति० हर्षसमन्विताः बालब्रह्मचारितोगाढतरालिङ्गनप्राप्या । स्वकार्यानुकूलस्पर्शप्राप्या च । शिरो० भक्ष्यान् भक्षयितुंयोग्यान्मोदकान् ॥ २० ॥ ति० अस्वस्थहृदयः अप्रसन्नचित्तआसीत् । दुःखात् तादृशचाक्षुषविषयसुखविशेषजात् । परिवर्तनं एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ति० ततः अस्वस्थचित्तत्वाद्धेतोः । मनसाचित्तयन् । तासां दर्शनस्पशेनगमनादिप्रकारानुस्मरमित्यर्थः । तत्रगमनमेतद्वारकमवश्यंभावीति विन्त्येयमित्यर्थश्च ॥ २४ ॥ ति० यथैवचित्राणिमूलानिफलानिचमयेयुः । अतस्तत्रगमनंनव्यर्थमितिचेत्तत्रापि । एषविधिः विचित्रफलमूलभक्षणविधिः । विशेषेण इतोप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २६ ॥

[पा०] १ ड. झ. हेद्विज. २ ड. ज. झ. गृहाणविप्र. ३. ट. भक्ष्यांश्च. ४ क. ख. घ. च. ज. निवासिना. ५ च. तदा. क्षिप्रं. ६ ज. अस्वस्थहृदयस्तत्रनलेभ्युत्तिमात्मनः. ७ ग. ड. च. छ. झ. दुःखाच्चपरिवर्तते-क. घ. दुःखात्संपरि. ८ ज. ततः. प्रभातेतदेशं. ९ इदमर्थं ख. ड—झ. दृश्यते. १० ड. च. छ. झ. ततोविप्रं. ११ इदमर्थं ड—झ. दृश्यते. १२ ड. झ. तत्राप्येष विशेषेणविधिर्हिभविताभुवै. १३ ड. झ. तापसंसनराधिपः. क. ग. च. छ. ज. विषयंसनराधिपः. १४ क—घ. च. झ. राविशेत्

अन्तःपुरं प्रविश्यासौ कन्यां दत्त्वा यथाविधि ॥ शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥३१॥
 एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ [ऋश्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया] ॥३२॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथेनाङ्गदेशमेत्यरोमपादमुखादश्यशृङ्गस्य भार्यया सह शान्तयाऽभ्यां प्रत्यानयनम् ॥ १ ॥

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ॥ यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ राज्ञा दशरथो नाम श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥
 अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ॥ कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥३॥
 पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ॥ अङ्गराजं दशरथो गमिष्यति महायज्ञाः ॥ ४ ॥
 अनपत्योऽसि धर्मात्मन् शान्तामर्ता मम क्रतुम् ॥ आहरेत त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥

विशेदिति । माविशत्वित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वा
 विप्रं विभण्डकं । मन्थुः पुत्रविश्लेषणकृतः क्रोपः मावि-
 शेदिति । एवं प्रसादनादेव विभण्डको न चुकोप । पुत्र-
 प्रसादवरणदेवपितात्रिलोकज्ञस्तुष्यतीति पूर्वमेवमन्त्रि-
 भिरनिर्णीतंचेति बोध्यं । कथमन्यथा उपायचिन्तयन्तः
 प्राज्ञाः अपायमपिनचिन्तयेयुः ॥ ३० ॥ प्रविश्यते-
 नसहेतिसिद्धं । शान्तेन निर्दुःखेन । मनसा उपलक्षि-
 तः । प्रसादकार्योपदर्शनात् प्रसन्नत्वं सिद्धम् ॥ ३१ ॥
 एवं सर्वकामैः सुपूजितः । तत्र रोमपादान्तःपुरे ॥३२॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने दशमः
 सर्गः ॥ १० ॥

एवं दशरथप्रश्नोत्तरमुक्त्वा कथाशेषं सुमन्त्रः
 प्रस्तौति—भूय इत्यादि । देवप्रवरः सनत्कुमारः ।
 कथायां कथाप्रसङ्गे । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । यथा
 उक्तवान् । तथा शृणु ॥ १ ॥ धार्मिको भविष्यतीत्य-
 न्वयः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अस्य अङ्ग-
 राजस्य ॥ ३ ॥ अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥
 अहमनपत्योऽसि । तस्मात् ममकुलस्य । संतानार्थं

तीर्थं० प्रविश्य प्रवेश्य । ति० तदनुज्ञयान्तःपुरं प्रवेश्य । हर्षं वृष्टिं ऋषिसंबन्धजं च ॥३१॥ ति० ननु गणिकास्पृशतत्स्पृ-
 ष्टफलभक्षणदिभिरस्य तोषाणौ कथं तद्रमनमात्रेण वृष्टिः । न च स्त्रीलायज्ञानान्न तोषाणिः । ईषद्दोषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यं ।
 निर्मलब्रह्मचर्येण विदितवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्येण तत्परिहारज्ञानस्य च दुर्निवारत्वात् । वने वनचरस्त्रीणाम-
 नुभवाच्च । सर्वथाऽज्ञत्वेऽनुग्रहशक्त्यभावापत्तेश्चेति चेन्न । निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मज्ञतया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेशस्याप्यस्पर्शात् ।
 प्रारब्धवशात्क्षत्रियस्त्रीसंबन्धे भाविनंतद्भारकं जानन्नैव गणिकाभिस्तथाव्यवजहेतासां भयानुत्पत्तये । अतएव न तेनेति नवमश्लोके
 तथाव्यवहित इति शेषः पुरितोऽस्माभिः प्राक् । एतत्सर्वज्ञाननिपतापितमनुयाय नशप्तवान् जानन्मित्येवात्र तत्त्वं । अनेन तत्त्वज्ञस्य स-
 र्वदोषासंबन्धोऽन्वितः । ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितं । यत्तु क्वचिद्ब्रह्मण्डकस्य पुत्रान्वेषणकोपेन ततो मार्गे-
 ऋष्यशृङ्गाय शान्तादानादि वृत्तान्तलाभेन पुनराश्रमं परावृत्यागमनं तदपितत्त्वज्ञ एवोपपद्यते । अन्यथा स्वपुत्रस्य गणिकाद्वारक-
 ब्रह्मचर्यविलोपकृतो रोपोऽज्ञस्य तस्य केनाप्युपायेन नवापितुमशक्य इत्यलम् ॥ ३२ ॥ इति दशमः सर्गः ॥ १० ॥

ती० कथायां पूर्वकथायां समाप्तार्थासंख्या । यथेति यदित्यर्थः । शि० कथायां नानेति हासवर्णनावसरे । यथा येन प्रकारे-
 णाब्रवीत् । एवं तेन प्रकारेणैव । मे मत्तः । शृणु ॥ १ ॥ ति० अङ्गराजः रोमपादः । तस्य दशरथस्य । अस्य रोमपादस्य
 ॥ ३ ॥ तं रोमपादं । गमिष्यति ऋश्यशृङ्गानयनार्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ चकारेण धर्मार्थं च ॥ ५ ॥

[पा०] १ ड. ज. झ. प्रवेश्यासौ. २ इदमर्थं ख. घ. दृश्यते. ३ घ. सहतत्पुरे. ख. सहसत्कृतः. ४ ख. ड. झ. कथ-
 यामास बुद्धिमान्. ५ क. ग. घ. ज. नाम्ना दशरथो नाम. ड. च. छ. झ. नाम्ना दशरथो राजा. ६ ख. घ. ड. छ. प्रतिश्रवाः. ग.
 प्रतिश्रवः. ७ ख. ग. पुत्रज्ञाधिपराजस्य. क. सपुत्रस्त्वं पराजस्य. ८ ख. इति स्मृतः. ९ क.—छ. तं स राजा दशरथो. १० ख.
 घ. झ. महारथः. ११ क. ग. घ. छ. धर्मात्मा. १२ घ. महाक्रतुम्.

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥
 प्रतिशृण्व च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥
 तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः ॥ ऋश्यशृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥
 यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जैनेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं विप्रमुखाद्विशंपतिः ॥ ९ ॥
 पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ १० ॥
 एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सन्तकुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल तैमानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥
 [सुमन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ।] ॥ १३ ॥
 अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निर्शम्य च ॥ [वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञातो राजा संपूर्णमानसः] ॥
 सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १४ ॥
 वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ १५ ॥
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ ऋषिपुत्रं ददर्शदौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १६ ॥
 ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १७ ॥

अविच्छेदार्थं । शान्ताभर्ता । क्रतुं आहरेत् अनुतिष्ठतु ।
 इति वक्ष्यतीतिशेषः ॥ ५ ॥ सः रोमपादः । मनसा
 विचिन्त्य । ननुमन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसम-
 र्थं पुत्रयुक्तंवा ॥ ६ ॥ आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः ।
 अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षितः ॥ ७ ॥ तस्मिन्-
 ज्ञेतमेव ऋत्विजं करिष्यतीत्याह—तंचेति श्लोकद्वयमेक-
 वाक्यं । यष्टुकामोयस्यसयष्टुकामः । “लुपेदवदयमः
 कृत्येतुं काममनसोरपि” इतिमकारलोपः । एवंभूतो
 राजा तंवरयिष्यति । वरोवरणं “तत्करोति” इतिणिच् ।
 अल्लोपस्यस्थानिवत्वाद्बुद्धभावः ॥ ८ ॥ किमर्थं यज्ञार्थं
 पुत्रकामेष्ट्यर्थं तद्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थं तद्वारा स्वर्गार्थं ।
 “नापुत्रस्य लोकोस्ति” इतिश्रुतेः । कामं काम्यक्रतुं
 ॥ ९ ॥ अमितविक्रमाः अपरिच्छिन्नपराक्रमाः ॥ १० ॥
 पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । पुरा पुराणः ।

देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हेदेव पुरायुगे कृतयुगइत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ स त्वं पुत्रार्थं त्वं । सुसत्कृतं सुसत्कराहं स्वय-
 मेव । ननुपुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुमान्य
 कृतानुमितं कृत्वा । अन्यथा मयिस्थितेकथमयमन्य-
 माह्वयतीतिवसिष्ठः कुप्येत् । अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्ति-
 पूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । “अनुमान्यवसिष्ठं च सूतवा-
 क्यं निशम्यचेतिवचनभङ्गा पुनर्वसिष्ठसन्निधौसाक-
 थाप्रस्ताविता सुमन्त्रमुखेनैवेतिगम्यते । अतोवसिष्ठे-
 नानुमतिः कृतेतिमन्तव्यं । सान्तःपुरतयागमनं जामा-
 नुपलालनरीत्याशान्तयासहानयनार्थं । यत्र रोमपाद-
 नगरे ॥ १४ ॥ वनादिविलोकनकुतिलं शनैः शनै-
 रित्यनेनद्योत्यते ॥ १५ ॥ तंदेशमासाद्य तमृषिपुत्रं ।
 आदौ रोमपाददर्शनात्पूर्वं । ददर्श । तस्मिन्भक्त्यति-
 शयद्योतनार्थं ॥ १६ ॥ राजा रोमपादः । राज्ञः

ति० पुत्रवन्तमित्यनेन । “जातपुत्रः कृष्णकेशोऽमीनादधीत” इतिविष्णुकाश्याधानादिकारिलंसूचितं । तेनाहिताग्निर्वेना-
 विज्याधिकारस्तस्यसूचितः । शान्ताभर्तारमित्यनेन शान्तासाहिल्यमपिसूचितं ॥ ६ ॥ शि० स्वर्गार्थं रावणोपद्रुतस्वर्गादि-
 स्वास्थ्यार्थं वरयिष्यति ॥ ९ ॥ ति० पुरादेवयुगे एतच्चतुर्गुणीप्राक्तनचतुर्गुण्ये सत्ययुगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० अनुमतौहे-
 दः सूतवाक्यं निशम्येति । श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शि० वैशब्दः यथायोग्यावान्तरदेशनिवाससूचकः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. सचराजा. २ क. ग—झ. यशस्कामः. ३ क. ख. ग. ड—झ. वरेश्वरः. ४ क—झ. द्विजमुखादि.
 ५ ड. झ. सर्वभूतेषु. ६ क. ड. व. छ. झ. समानय. ७ क—छ. झ. महाराज. ८ इदमर्थं ड. च. छ. झ. व. दृश्यते.
 ९ ड. वरिष्ठेव. १० झ. निशाम्यच. ११ इदमर्थं ज. दृश्यते. १२ ख. समन्वितम्. १३ ज. ऋषेःपुत्रं. १४ ड. च. छ. झ.
 ददर्शयो.

रोमपादेन चाख्यातमृषिपुत्राय धीमते ॥ सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १८ ॥
 एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 शान्ता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशां पते ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २० ॥
 तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ उवाच वचनं विप्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २१ ॥
 ऋषिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २२ ॥
 तावन्वोन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा ॥ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥
 ततः सुहृदमापृच्छ च प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ पौरैर्भ्यः प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ २४ ॥
 क्रियतां नगरं सर्वं क्षिप्रमेव खलंकृतम् ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५ ॥
 ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ तथा प्रैचकुस्तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २६ ॥
 ततः खलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ २७ ॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणैन्द्रकर्मणा ॥
 [यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम्] ॥ २८ ॥
 अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः ॥ कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथाऽऽगताम् ॥ सह भर्त्रा विशालाक्षीं प्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥
 पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ॥ उवासतत्र सुखिता कंचित्कालं संहर्त्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथस्य ॥ १७ ॥ संबन्धकं शान्तायाजनकपितृत्व-
 रूपसंबन्धं । प्रत्यपूजयत् ऋश्यशृङ्गइतिशेषः ॥ १८ ॥
 तेन रोमपादेन । सप्ताष्टेति लोकवचनपरिपाटी सं-
 ख्यानियमोपेक्षाकृता ॥ १९ ॥ उद्यतं उद्युक्तं ॥ २० ॥
 तस्य ऋश्यशृङ्गस्य । गमनं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २१ ॥
 प्रतिश्रुत्य आकर्ष्य । नृपं रोमपादं ॥ २२ ॥ अन्यो-
 न्यमञ्जलिमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सुहृदं रोमपादं ॥ २४ ॥
 सिक्तंचसंमृष्टंचसिक्तसंमृष्टं । “पूर्वकाल-” इत्यादि-
 नासमासः । खलंकृतं पुष्पकदलीकाण्डादिभिः ॥ २५ ॥
 आगतं आगतप्रायं । राज्ञा यद्यथाप्रेषितं तत्तथा ।
 तदा श्रवणकालएव चक्रुः ॥ २६ ॥ द्विजर्षभंपुरस्कृत्य

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २७ ॥ नागराः
 नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरा-
 लङ्कारादिभिः समान्य । प्रवेश्यमानंतद्विजं दृष्ट्वा । प्रमु-
 दिताः संतुष्टाः । आसन् । इन्द्रस्येव कर्म पराक्रमादिकं
 यस्यसः इन्द्रकर्मा तेन ॥ २८ ॥ उपवाहनात्
 आनयनात् ॥ २९ ॥ भर्त्रासहागतां । अनेन पूर्वकन्या-
 त्वदशायामपिकदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ ३० ॥ विशेष-
 षतः जनकत्वसंबन्धात् । ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण ।
 पितृगृहत्वात् शान्तायाः प्राधान्यं ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शि० संबन्धकं शान्तायाजनकत्वेनतच्छ्रुत्वा । “अनेनमेऽनपत्यायदत्तैर्वरवर्णिनी । याचतेपुत्रतुल्यैषाशान्ताप्रियतरात्मजा ।
 सोयंतेष्वशुभोव्रह्मन्यैवाहंतथातृपः” इतिपाराणिकीगद्या ॥ १८ ॥ ति० सहद्विजा समस्तपुत्रकेतियावत् ॥ ३१ ॥
 इत्येकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ततस्तं. २ ड. झ. पौरैषु. ३ ड. झ. चक्रुश्चतत्सर्वं. ४ ख. यत्प्रेषितं. ५ ड. झ. निर्हादैः. ६ ड. झ.
 दृष्ट्वावै. ७ इदमर्थं ज. दश्यते. ८ ख—झ. कृत्वाचशास्त्रतः. ९ क—झ. अन्तःपुराणिसर्वाणि. १० क—झ. सहद्विजा.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

दशरथेनशिरसाप्रसादनपूर्वकमृश्यशृङ्गस्यज्ञार्थंवरणम् ॥ १ ॥ तथासुमन्त्रेणसुयज्ञाद्यानयनपूर्वकतदनुमत्यामन्त्रिणांसांभारसंभरणाश्वमोचनादिबोदना ॥ २ ॥ मन्त्रिभिरश्वमोचनपूर्वकसंभारसंभरणाद्युद्यमनम् ॥ ३ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टुं मनोऽभवत् ॥ १ ॥
ततः प्रसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥
तथेति च स राजानंयुवाच च सुसत्कृतः ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥
[संख्याश्चोत्तरे तीरे यज्ञभूमिविधीयताम्] ॥ ३ ॥

ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥
सुयज्ञं वामदेवं च जावालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च येचाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥
ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समर्थान्वेदपारगान् ॥ ६ ॥
तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्रद्धणं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

एवंदशरथः सर्वकामसमृद्धोपिपुत्रालाभसंतप्तस्तन्मूलानिपापानिस्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेनविनानविनश्यन्तीतिमन्वानः “सर्वपाप्मानंतरति तरतिब्रह्महत्यां योश्वमेधेनयजते” इतिश्रुत्या “राजसर्वभौमोश्वमेधेनयजते” इतिस्मृत्याच विहितमश्वमेधं यष्टुंसंकल्प्य तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेणसुमन्त्रेणोदीरितवचनाजामात्रुपलालनव्याजेन शान्तयासहृदयशृङ्गमानीय प्राप्तकालेपूर्वसंकल्पितमश्वमेधं कर्तुमारभतेत्याह—ततःकालइत्यादि । ततः ऋश्यशृङ्गानयनानन्तरं । बहुतिथे अनल्पे । काले । गते । संख्यासंज्ञाद्बहुशब्दात् पूरणाथैडटि “बहुपूरागणसंघस्यतिथुक्” इति तिथुगागमः । कस्मिंश्चित् मलिम्लुचत्वादिवेषरहिततया विलक्षणे । सुमनोहरे पौर्णमास्याः कालत्वेनातिमनोज्ञे । वसन्ते । समनुप्राप्ते प्रारब्धे । चैत्र्यापौर्णमास्यामित्यर्थः । राज्ञः दशरथस्य । यष्टुं सांप्रहृणीमिष्टिकर्तुं । मनः मनोरथः । अभूत् । “चैत्र्यापौर्णमास्यांप्रातरश्वमेधेनयक्ष्येइतिसंकल्प्यसांप्रहृण्येष्टयाजत” इतिस्मरणात् ॥ १ ॥ अथसांप्रहृणीमिष्टिकर्तुमुत्खिग्वरणेप्राप्ते प्रथममृश्यशृङ्गब्रह्मत्वेन वृत्तवानित्याह—ततइति । देववर्णिनं देववर्चसं ॥ २ ॥ सच. ऋश्यशृङ्गश्च ॥ ३ ॥ अथ “अपदातीनृत्विजःसमावहन्त्यानुब्रह्मण्यायाः”

इतिविहितमध्वर्युप्रभृतिवरणमाह—ततइत्यादिना । अस्याःश्रुतेरयमर्थः । तस्यतस्यगृहेगत्वासोमप्रवाकवृत्तानध्वर्युब्रह्महोतृनामीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजगृहमानयन्तिराजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायां पूर्ववृत्ताएवते संज्ञानेष्ट्यर्थपुनर्भ्रियन्ते । अथवैशाख्यापौर्णमास्यांप्राजापत्यर्षभपथर्थपूर्ववत्सोमप्रवाकवृत्तौमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौहस्त्यादिकमारोप्यानयन्तिराजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायांतथैववृत्तमुद्रातारंहस्त्यादिभिरानयन्ति । अथागामिनिवसन्तेपञ्चदश्यांहस्त्यादिभिःप्रस्तोतारमानयन्ति । वैधातवीयार्थयत्रदीक्षारंभस्तदिवसादूर्ध्ववृत्तीयादिष्वहस्स्वहमितरानष्टावृत्तिजोहस्त्यादिकमारोप्यानयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिमच्छावाकंनेष्टारंप्रतिहर्तारंभावस्तुतपोतारंउन्नेतारंसुब्रह्मण्यमितिसोमार्थं । एवमासुब्रह्मण्याह्वानादपदातीनृत्विजआवहन्तीति । एवं क्रमेणकर्तव्यानिऋत्खिग्वरणानि कार्यकरत्वात्संप्रहणदर्शयति—सुमन्त्रावाहयेति । आवाहय आनय । ऋतौयजन्तीतिकृत्विजः । ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजःपरिगणयति—सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ त्वरितविक्रमः त्वरितपदव्यासः ॥ ६ ॥ धर्मार्थसहितं धर्मार्थरूपप्र-

वि० युक्त्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ज. मनोगतम्. २ ड. च. छ. झ. प्रणम्य. ३ ज. यज्ञार्थं. ४ ख. ड. झ. कुलस्यच. ५ ज. मुवाचेदं. ६ ड. च. छ. झ. वसुधाधिपम्. ख. ग. ज. चसुसत्कृतम्. ७ इदमर्थं क—ट. दश्यते. ८ ड. ततोब्रवीन्नुपोवाक्यं. झ. उपोवाक्यंब्राह्मणान्वेदपारगान्. ख. घ. ततोराजाब्रवीत्सुतंब्राह्मणान्वेदपारगान्. ९ ख. ग. ड. च. झ. येचान्येद्विजसत्तमाः. ज. येचान्येच. १० घ. ज. स्वरितो. ११ क—झ. समस्तान्वेद. ज. सतान्ब्रिग्वरान्समस्तान्वे. १२ ख. दशरथोदली.

वा. रा. ११

मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्षयामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदष्टेन कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाश्च्युतम् ॥ १० ॥
 ऋश्यश्रृङ्गपुरोगाश्च प्रत्युच्युर्नृपतिं तदा ॥ संभाराः संश्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥
 [संरग्वाश्वोचरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्राजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमात्यांश्चाब्रवीद्राजा हर्षेणेंदं शुभाक्षरम् ॥ १३ ॥
 गुरुणां वचनाञ्जीघ्रं संभारास्संश्रियन्तु मे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरग्वाश्वोचरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चामिबवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 शक्यः कर्तुमयं यज्ञस्सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्क्रतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्वांसो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विघ्नितस्य हि यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तमकुर्वत ॥ १९ ॥
 ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिववर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥

योजनयुक्तं । ऋक्षं मधुरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यष्टुमिच्छामि प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थं । ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋश्यश्रृङ्गकृतयज्ञप्रभावेन । पश्चात् कामान् पुत्रान् प्राप्स्यामि च ॥ ९ ॥ ऋश्यश्रृङ्गश्लाघागर्भत्वाद्वासिष्ठप्रमुखा इत्युक्तं ॥ १० ॥ ११ ॥ सनत्कुमारवचश्चवणाश्चतुर इत्युक्तं ॥ १२ ॥ क्रियाभेदान्नराजपदपुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ संश्रियन्तु संश्रियन्तां । आर्षपरस्मैपदं । अत्रसंभाराः यज्ञीयाश्चमोचनोपकरणानि । द्वादशारक्षीरशनाभवति इत्युक्त्या द्वादशारक्षिपरिमिता मुञ्जाख्यवृणविशेषनिर्मितारक्षणा चतुष्टय्युत्तमोभवन्ति इत्यनुवाकोक्ताः आतपतिवर्ष्णाः कृप्याः स्थावरावहन्त्यश्चेतिचतुर्विधाआपइत्यादीनि । समर्थैः चतुःशतारक्षन्ति इति श्रूयमाणैराजपुत्राद्यैः । अधिष्ठितः रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिः सहितः । अश्वोविमुच्यतां । चत्वारः ऋत्विजः समुक्ष-

न्तीत्यारभ्य शतेनराजपुत्रैः सह अर्ध्वयुः शतेनाराजभिरुमैः सह ब्रह्माशतेनसूतग्रामणीभिः सह होताशतेनक्षत्रसंग्रहीतृभिः सहोद्गाता इति श्रुतेः । संग्रहीतं च भट्टभास्करीः । सन्नाहवन्तः क्षितिपालपुत्राः सन्नद्धसूताः शतमस्यतल्प्याः । गोपायितारः शतमेवमुग्राः सन्नाहिनस्तादृशसुनुयुक्ताः । वैद्याः शतं प्रान्तचराः पथिस्थुर्वरुथिनस्तैः शतमेवशूद्राः इति ॥ १४ ॥ अथ पुण्यनामदेवयजनमध्यवस्यति इत्युक्तीत्या यागार्हपुण्यस्थलपरिमहदंशयति—सरग्वा इति । उत्तरं विविक्तमितितत्परिग्रहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अभिवर्धन्तां प्रवर्तन्तां । यथाकल्पं यथाक्रमं । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥ छिद्रं अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथेति छेदः ॥ १८ ॥ अकुर्वत साङ्गहोष्टिप्रभृत्यश्वविमोचनान्तमकुर्वन्त्रित्यर्थः ॥ १९ ॥ अनुज्ञाताः तेनेति शेषः ॥ २० ॥

वि० अनुष्ठानारंभायपुनरुपन्यस्यति । ममलालप्यमानस्येति ॥ ८ ॥ शि० ऋषिपुत्रस्य ऋश्यश्रृङ्गस्य प्रभावेण । रामसाक्षात्कारजनिततेजसा अहं कामान्प्राप्स्याम्येव । अपिना देवकार्यसिद्धिश्चमविष्यति । चशब्दएवार्थः ॥ ९ ॥ शि० धार्मिकी प्रजा, संरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. क्ष. तातप्यमानस्य. २ ज. सुतार्थं. ३ क. ग. ड. क्ष. पुत्रार्थं हय. ४ क. ख. घ. ड. क्ष. हयमेधेन कर्मणा. ५ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ६ क—घ. तद्विजभाषितम्. ७ ड—क्ष. सान्त्वय. ज. क्षात्रवीतत्र. ८ ग. घ. छ. शान्तयश्चापि. ९ घ. यथाशास्त्रं. १० ग. घ. शक्यं कर्तुमयं. ख. शक्यः प्राप्नु. ११ ख. सर्वेणैव. १२ ड. क्ष. मृगयन्त्येते. १३ ड. च. छ. विधिहीनसमग्रस्य. ख. निहतस्य. ग. विहतस्य. १४ छ. पूर्वैव. १५ ग. करणेष्वपि. १६ ड. द्विजास्तं.

गतेष्वथ द्विजाग्र्येषु मन्त्रिणस्तान्नाराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेदम् प्रविवेश मेहाद्युतिः ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

दशरथेनसप्रार्थनंवसिष्ठेयागीयसकलकार्यभारसमारोपणम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेयागीयसकलकार्येषुसमुचितजननियोजनपूर्वकं सु
मभ्रप्रतिनानादेशीयराजानयनादिसिंयोजनम् ॥ २ ॥ दशरथेनवसिष्ठकश्यपश्चक्राजुशुभ्यासवैः सहशुभमुहूर्तयज्ञशालाप्रवेशः ॥ ३ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अन्नवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥

यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो मेहान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

स्ववेदम् । अभिगृह्णादन्तःपुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एवंप्रथमवसन्तेचैत्रपौर्णमास्यांसांमहणेष्टविधाय द्वितीयेह्विरद्वौदनमेध्याश्वबन्धनस्नापनप्रोक्षणविमो-
चनादिकं “चत्वारःकलजःसमुक्षन्ति” इत्युक्तीत्या-
कृत्वा “सावित्रमष्टाकपालंप्रातर्नैवपति” इत्युक्तीत्या-
प्रतिदिनंसावित्रादिषुकर्मस्वनुष्ठीयमानेषु संवत्सरेषूपे-
देवयजनप्रतिप्रस्थानं दर्शयतित्रयोदशे—पुनःप्राप्तइ-
त्यादि । पुनर्वसन्ते द्वितीयवसन्ते । प्राप्ते । संवत्सरः
पूर्णोऽभवत् । अमावास्याप्राप्तैत्यर्थः । तत्र भाविन्यां
पौर्णमास्यां प्रसवार्थं । हयमेधेनयष्टुं हयमेधाख्यंयज्ञं-
कर्तुं । गतः देवयजनमितिशेषः । प्रथमसंवत्सरान्ति-
मावास्यायांउखासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकं दे-
वयजनएवहिकर्तव्यं । यथोक्तंभास्करैः “संवत्सरस्या-
स्यतुयाऽन्तिमामावास्याविधेयामिहदीक्षणीयां । त्रैधात-
वीयांप्रवदन्तिसप्तदिनानिदीक्षाहुतयस्तथाष्टौ ” इति

॥ १ ॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यदेवयजनगमनसंग्रहेणो-
क्त्वा पुनस्तद्विस्तरेणवक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्रत्र-
ह्वौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्ति यजमानस्यस्वात-
न्यप्रतिषेधेन स्वयंयज्ञोपकरणसंपादनाद्ययोगाद्धव्यु-
णैवतस्यसर्वस्यकर्तव्यत्वाद्धव्युत्वेनवृत्तवसिष्ठप्रतिप्रार्थ-
यते—अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तंभट्टभास्करैः “रश-
नाञ्जनतःपश्चाद्धव्युःपरिवीर्यते । राज्यायसचराजा-
स्याद्यावत्सन्तिष्ठतेऽतः” इति । येयं “द्वादशारत्नी-
रशनाभवतिमौञ्जीभवति” इत्यश्वबन्धनरजुविहिता
तस्याः “यदाज्यमुच्छिष्यतेतस्मिन्नरशनान्युनक्ति”
इतियद्ब्रह्मौदनशिष्टाज्येनाभ्यञ्जनंविहितं ततःपश्चादि-
त्यर्थः । अर्धत्रयमेकान्वयं । वसिष्ठंअभिवाद्य च ।
न्यायतः शास्त्रतः । प्रतिपूज्यच । प्रश्रितं विनययुक्तं ।
वाक्यं अन्नवीत् । कथं । प्रसवार्थं पुत्रार्थं । आरब्धोमे-
यज्ञः । यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य । क्रियताम् ॥ २ ॥
यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु । यथाविप्रोत्तमक्रियते
राक्षसैरितिशेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भ-
वान् मह्यं स्निग्धः अविच्छिन्नस्नेहः । सुहृत् । परमः

ति० सप्तम्यर्थेष्टौ । गतेषुद्विजातिष्वित्यर्थः । विसर्जयित्वा संग्रह्य । संवत्सरान्तेयागार्थमितिशेषः । त्यवभावार्थः ॥ २१ ॥
इतिद्वादशसर्गः ॥ १२ ॥

ती० प्रसवार्थं प्रसवफलंभावयितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्तः । ति० “संवत्सरान्तेदीक्षेत” इति सूत्रात्पूर्ववसन्तवसिष्टाश्वस्यपुन-
स्संवत्सरान्तेवसन्तेप्राप्तेदीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते । पुनरिति । प्रसवरूपफलंहयमेधेनभावयितुंगतः । वसिष्ठान्तिकमितिशेषः ॥ १ ॥

ति० वसिष्ठं च आदरन्तीति ॥ २ ॥ शि० चशब्दएवार्थः । अपरौचकारौहेत्यर्थः । स्निग्धःस्नेहविशिष्टःअतएवसुहृत् मह्यं ममप-
रमउत्कृष्टःगुरुः । अतएवमहान् सर्वपूज्यःभवानेव । अतोयज्ञस्यभारोभवतैववोढव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ ख. घ. ड. गतेषुतेषुविप्रेषु. क. ग. च. छ. ज. गतानांतेषुद्विजातीनां. झ. गतानांतेषुविप्रेषु. २ ड. च. छ. झ. महामतिः.

३ ख. ग. ड. च. छ. झ. क्रियतांमह्यं. ४ ड. झ. विघ्नाःक्रियन्ते. ५ क. घ. ड. भवान्.

तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥
 ततोऽब्रवीद्विजान्वृद्धान्यज्ञकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितांश्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥
 कर्मान्तिकाञ्छिल्पकरान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्छिल्पिनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥
 तथा शुचीञ्छास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ इष्टका बहूसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥
 औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ब्राह्मणावस्थाश्चैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥
 भक्ष्यान्नपानैर्बहुभिः संसृपेताः सुनिष्ठिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बह्वुविस्तराः ॥ १० ॥
 [आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥
 भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम्] ॥ ११ ॥
 आवासा बहुभक्ष्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तेषां जानपदस्यापि जनस्य बहु शोभनम् ॥ १२ ॥
 दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ १३ ॥
 सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ १४ ॥
 यज्ञकर्मणि ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥
 ते च स्युः संभृताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १५ ॥

वामदेवादिभ्यःउत्कृष्टः । महान् वस्तुतो निरुपमः ।
 गुरुः । अतः उद्यतः उपक्रान्तः । यज्ञस्यभारोभवतै-
 वबोढव्यः । चकारेणात्स्वित्यञ्चकर्तव्यइत्युच्यते ॥४॥
 समर्थितं सम्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ ततइतिसार्धश्लोक-
 प्रथमेकान्वयं । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्-
 व्यानयनस्वान्ये । निष्ठितान् पूर्वराज्ञानियुक्तान् ॥६॥
 कर्मणामन्तःसमाप्तिः सपषामस्तीतिकर्मान्तिकाः । “अ-
 तइतिठनौ” इतिठन् भृतकानित्यर्थः । शिल्पकरान्
 इष्टकादिनिर्मातृन् । वर्धकीन् तक्षणः । सुकसुवचम-
 सप्रहयूपादिनिर्मातृन् । खनकान् वापीकूपादिकृतः ।
 गणकान् लेखकान् । शिल्पिनः चित्रादिकरान् ।
 नटाः रसाभिनयकृतः । नर्तकाः भावाभिनयकृतः ।
 शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्र-
 कारमाहअष्टभिः—यज्ञकर्मेत्यादि । ऋत्विजःप्रत्याह

यज्ञकर्मेति । समीहन्तां व्याप्रियन्तां । शिल्पकरान्प्र-
 त्याह इष्टकेति । जात्येकवचनं । इत्यब्रवीदितिपूर्वेणा-
 न्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्याः राजसदनानि । स्वार्थेण्य-
 ङ् । “राजसदनसुपकार्योपकारिका” इत्यमरः । बहुगु-
 णान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिवहुगुणान्विताः । ब्रा-
 ह्मणावस्थाइति आर्षोलिङ्गव्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिन-
 फलादि भक्ष्यं । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिभिरप्रकल्प्याः
 ॥ १० ॥ सर्वकामैः सुकचन्दनादिभिः । उपस्थिताः
 संयुक्ताः । बहु अधिकं ॥ ११ ॥ विधिवत् यथावि-
 धि । सत्कृत्य गन्धादिभिरभ्यर्च्यं । लीलया अनादरे-
 णेत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा पूजांप्राप्नुवन्ति तथाकर्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ १३ ॥ कामक्रोधवशात् स्नेहद्वेषवशात् ।
 अपिशब्देन लीला समुच्चयते ॥ १४ ॥ विशेषेण
 अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथावृद्धं । तेचेत्यत्र चश-

वि० स्थापत्यं स्थपतेःरथकारस्यकर्म । तत्रनिष्ठितान् प्रवीणान् ॥ ६ ॥ ति० गणकान् ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ ती० बहुसाह-
 स्राः बहुसहस्रसङ्ख्याकाः । आनीयतामितिव्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ८ ॥ शि० बहुगुणान्विताः अनेकविधान्नपानादियुक्ताएव ॥ ९ ॥
 ति० महदावासाइत्यत्रालाभाववार्थः । वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानांस्वदेशनिवासिनांचेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० जनस्य
 इतरक्षुद्रजनस्यापि ॥ १२ ॥ शि० तेषामपि । अपिशब्देनातिथ्यभ्यागतादिसंग्रहः ॥ १५ ॥

१ घ. पुरुषांश्च. २ क—घ. बहुसाहस्रा. च. छ. ज. बहुसाहस्राः. ३ झ. उपकार्याः. ४ ड. ज. झ. राज्ञोबहु. ५ ख. समवेताः.
 ६ ड. च. छ. कर्तव्याश्चसुविस्तराः. ७ घ. ड. बहुशोभनाः. ८ इदमर्थत्रयं च. छ. झ. अ. दृश्यते. ९ च. छ. झ. अ. तथापौ-
 रजनस्यापि. १० ख. ग. ड. ज. झ. सर्ववर्णाः. ११ क—झ. यज्ञकर्मसु. १२ ड. च. छ. झ. येस्युःसंपूजितास्सर्वे. क. तेस्युः.
 ग. घ. झ. तेचस्युःसुहृदः.

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्त्रिगधेन चेतसा ॥ १६ ॥
ततः सर्वं समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथोक्तं तत्सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ १७ ॥
यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १८ ॥

ततः सुमन्त्रमानीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥ १९ ॥
ब्राह्मणान्क्षत्रियाण्यैश्याञ्छूद्रांश्चैव सहस्रशः ॥ संमानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ २० ॥
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सैत्यविक्रमम् ॥ निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २१ ॥
तमानय महाभागं स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥
तथा काशीपतिं स्त्रिगधं सततं प्रियवादिनम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ॥ श्वशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २४ ॥
अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य संमानय यशस्विनम् ॥ २५ ॥
[तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥
प्रासिङ्गं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञश्शासनमौदाय चोदयस्व नृपर्षभान्] ॥ २७ ॥
प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्र्यांश्च पार्थिवान् ॥ दाक्षिणात्यान्नेन्द्रांश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २८ ॥
सन्ति स्त्रिगधाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ तानानय यथाक्षिप्रं सानुगान्सहबान्धवान् ॥
[एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाज्ञया] ॥ २९ ॥
वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३० ॥
स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् ॥ सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ॥ ३१ ॥

ब्दोभितक्रमः । ते भोजनेन वसुभिः धनैश्च । संभृ-
ताः वृत्ताश्चस्युः ॥ १५ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं
सुष्ठुअनुष्ठितंस्यात् । किञ्चिदपि नपरिहीयते नत्यक्ष्यते ।
प्रीतिस्त्रिगधेन स्नेहाद्रिण ॥ १६ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिर्दर्श-
यति—ततश्च । तत् पूर्वोक्तकार्यजातं ॥ १७ ॥ १८ ॥
एवमुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं राजाह्वानमाज्ञापयति—त-
तइत्यादिना । निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १९ ॥ सर्वदेशेषु
स्थितानितिशेषः ॥ २० ॥ श्लोकद्वयमेकंवाक्यं । तं प्रसि-
द्धं । स्वयमेव नतुदूतमुखेन । पूर्वसंबन्धिनं चिरंतन-

सुहृदं । ततः पूर्वोक्तभ्योनृपतिभ्यः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ स्वयमेवगमनेहेतवोविशेषणानि ॥ २३ ॥
केकयराजानमिति । समासान्तविधेरनित्यत्वादृजभा-
वः ॥ २४ ॥ समानय त्वमेवेतिशेषः ॥ २५ ॥ २६-
॥ २७ ॥ प्राचीनान् प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशेसौ-
वीरदेशेचभवाः सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्रयान् सुराष्ट्र-
देशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आन-
यस्व दूतमुखेनेतिशेषः ॥ २८ ॥ यथाक्षिप्रं शौध्यम-
नतिक्रम्य ॥ २९ ॥ शुभान् अन्तरङ्गान् ॥ ३० ॥ मही-

शि० सुविहितं वेदबोधितं । अतः किञ्चिद्रवदुर्क्तंनपरिहीयते । ति० यत्तुयथोक्तंयथोक्तं त्वदुक्तानतिक्रमेणसुविहितं । नकिं
चित्त्रलुप्यतइतिशेषः ॥ १५ ॥ किञ्च उक्तं । भावेक्तः । वचनं यथाकथयिष्यसितच्चतयैवकरिष्यामः । तत्रापिनकिञ्चिद्धानंभवित्यति
॥ १८ ॥ वि० मानवान् चतुर्वर्णातिरिक्तान्संस्करजातीयान् ॥ २० ॥ ति० मिथिलाधिपंस्वयमेवानयेतिसंबन्धः । नतुदूतमा
त्रप्रेषणेन । कुतएवंविशेषः कुतश्चतदानयनस्यप्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वसंबन्धिनं पूर्वस्मिन्नेवकालेभाविनंसंबन्धिनं । तंशेगबले
नज्ञाला । ततोहेतोः भाविसंबन्धिलाद्धेतोः । सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले । तदानयनंनब्रवीमीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ति० वसिष्ठे-
नविशिष्योक्तानितिशेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ ड. झ. प्रीतियुक्तेन. २ क. ड. च. छ. झ. यथेष्टं तत्सुविहितं. ३ ख. ग. ड. च. छ. झ. सुमन्त्रमाहूय. ४ क.
ख. च. छ. समानयसुसत्कृत्य. ५ क. वीरं. ६ ग. ड.—झ. सत्यवादिनं. ७ झ. पूर्वसंबन्धिनं. ८ क.—झ. सद्दत्तं देवसंकाशं.
९ क. ड. च. ज. झ. तमिहानय. १० ड. झ. श्वरं महेश्वासं. च. छ. ज. श्वरं चराजानं. ११ क. ठ. ससीपगम्. घ. सुधार्मिकम्.
१२ ड. झ. सपुत्रं तमिहानय. क—घ. तमानय. १३ घ. सुसत्कृतम्. १४ एतच्छ्लोकद्वयं ड. च. छ. झ. च. दृश्यते. १५ ख.
माज्ञाय. १६ इदमर्थं ड. च. झ. दृश्यते. १७ ड. च. छ. झ. स्त्वरितं तदा. १८ ख. ड. ज. प्रयातो. १९ ड. झ. महामतिः.

ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते ॥ सर्वे निवेदयन्ति स्म यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥

[मैवज्जिर्न तथा यज्ञे परिहास्येत कश्चन] ॥ अवज्ञया न दातव्यं कंस्यचिल्लीलयापि वा ॥

अवज्ञया कृतं हन्यादातारं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥

ततः कैश्चिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३५ ॥

ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३६ ॥

मया च सत्कृताः सर्वे यथार्हं राजसत्तमाः ॥ यज्ञियं च कृतं राजनपुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३७ ॥

निर्यातुं च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३८ ॥

द्रष्टुमर्हसि राजेन्द्र मनसेव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः ॥ शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जगतीपतिः ॥ ४० ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे एव द्विजोत्तमाः ॥ ऋश्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभन्तदा ॥

यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ४१ ॥

[श्रीमांश्च सह पत्नीभी राजा दीक्षाद्युपाविशत्] ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

क्षितः वसिष्ठेनविशिष्योक्तान् ॥ ३१ ॥ तेचेति । उपलक्षणमेतच्छिल्पकरादीनां । यज्ञे यज्ञनिमित्तं । यत् उपकल्पितं निर्मितं । तत्सर्वनिवेदयन्तिस्म ॥ ३२ ॥ अवश्यं शिक्षणीयांशुनः शिक्षयति—ततः प्रीत इति । अर्धमेकान्वयम् ॥ ३३ ॥ लीलया विनोदेन ॥ ३४ ॥ ततः दशरथनिर्गमनानन्तरं । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि मणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणचन्दनादीनि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यज्ञमर्हति इति यज्ञियम् । “यज्ञस्त्रिगभ्यां षत्वौ” इति धः । यज्ञाययत्संपाद्यं तत्सर्वसंपादितमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ अन्तिकात् समीपे । “दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीयाच” इति चकारेण पञ्चमी । समीपे उपहृतैः । सर्वकामैः सर्वोपकरणैः । उपेतं ॥ ३८ ॥ द्रष्टुमित्यर्थमेकान्वयम् । मनसेवेति क्षिप्रसिद्धत्वे दृष्टान्तः ॥ ३९ ॥ वसिष्ठेन विभक्तिको निर्देशः । वसिष्ठस्य ऋ-

श्यशृङ्गस्य चोभयोरित्यर्थः । ऋश्यशृङ्गस्य ब्रह्मत्वेन यु-
तत्वात् तद्वचनमप्यपेक्षितं । शुभे दिवसे सोमसौम्यवा-
रादौ । शुभेनक्षत्रे रोहिण्यादौ । निर्यातः गृह्णात् ।
यज्ञशालाप्रतिष्ठित्यर्थसिद्धं । अत्राहुः “शङ्खदुन्दुभिर्मृद-
ङ्गवादनैर्मङ्गलैः पटहकाह्लादिभिः । स्वस्तिवादमुखरै-
र्मखक्षितिं ब्राह्मणैश्च सहसंप्रपद्यते” इति ॥ ४० ॥ तत-
इति सार्धश्लोकः । आरभन्ति चान्दसः । यज्ञवाटगताः
सर्वे यजमाना लिंगादयः । यथाविधि यथाक्रमं ।
यथाशास्त्रं । सर्वे यज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभन्तेत्यर्थः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीराख्यानं बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ती० अन्तिकं अन्तिके स्थितं ॥ ३८ ॥ ति० मनसेवेति । क्षिप्रसिद्धत्वेन उपकरणसौष्ठवज्ञापनायोपेक्ष्यं ॥ ३९ ॥ ती०
यथाशास्त्रं वेदोक्तमनतिक्रम्य । यथाविधि कल्पसूत्रानुसारेण ॥ ४१ ॥ इति त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. झ. महर्षये. २ ड. झ. सुनिरब्रवीत्. ख. ग. घ. निदमब्र. ३ इदमर्षं ज. दृश्यते. ४ ड. कदाचिल्ली-
लया. ५ ड. झ. राजसत्तम. ६ च. छ. यज्ञियश्चक्रुस्तो राजन्. क—घ. ज. याज्ञियं च. ७ ड. ज. झ. कृतं सर्वं. ८ च. छ. ज.
मन्तिकात्. ९ ख. ज. मनसेव. १० ज. ततो वसिष्ठ. ११ ड—झ. दिवसे शुभनक्षत्रे. १२ घ. जगतः प्रभुः. १३ घ—छ. झ.
यज्ञवाटगताः. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. इदमर्धमधिकं दृश्यते.

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

कश्यपश्चक्रपुरस्कारेणवसिष्ठादिनिर्देशरथाश्वमेधयाजनम् ॥ १ ॥ विस्तरेणयागवैभववर्णनम् ॥ २ ॥ दशरथेनाश्वमेधा
न्ते दक्षिणादिभिर्कृत्स्विगादिसंमाननपूर्वकं कश्यपश्चक्रप्रतिपुत्रेष्टियाजनप्रार्थना ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे ॥ सरय्वाश्रोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥
कश्यपश्चक्रं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्याजका वेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यायं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्यं शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥
अभिपूज्य तैतो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्थाविधि ॥ प्रातस्सवनपूर्वाणि कर्माणि मुनिपुङ्गवाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवद्भूतो राजा चाभिष्टुतोऽनघः ॥ मीध्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

पूर्वसर्गान्तिशालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधारंभस्संप्रह-
णदर्शितः । तदनुष्ठानंविस्तरेणदर्शयिष्यन् तस्याश्वग-
मनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानंदर्शयतिचतु-
र्दशे—अथेत्यादि । अथ अश्वविमोचनानन्तरं । तुर-
ङ्गमेप्राप्ते क्रमेणप्राप्ते । तस्मिन्संवत्सरेपूर्णं । राज्ञो-
यज्ञः । अभ्यवर्तत प्रावर्तत । अश्वगमनक्रमस्तु ।
विमुक्तमश्वंस्वैरं चरन्तं राजपुत्रराजोपसृतमग्राणिक्षत्र-
संप्रहितारश्चतुश्शताः परिपालयन्तोनावर्तयन्तोनुचर-
न्ति । ब्रह्माध्वर्युहोत्रुद्गातारश्चत्वारःकृत्विजः तं रथका-
रगृहेसमानीयबध्वा तस्यचतुर्षुपदेषु “इहधृतिस्वाहा”
इत्याद्याहुतिचतुष्टयंजुह्वति । तथाहुः । “रथकारगृहे-
श्वस्यवसतःसायमस्यतु । चतुर्षुपत्सुहोतव्याश्चतस्त्रोधृ-
तयःक्रमात्” इति । अथैकादशमासादूर्ध्वं तंसदस्याः
समानीयआश्वत्थेव्रजेवध्नन्ति । तथाहआपस्तंबः ।
“ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थेव्रजेवध्नंभीयात्” इति ।
ततोद्वादशेमासे शालानिर्माणदिसकलसंभारान्संभृत्य
फाल्गुनामावास्यायामृत्विग्भिःशालाप्रविश्य प्रतिपद-
मारभ्याश्वमेधंप्रारभन्ते ॥ १ ॥ कश्यपश्चक्रमिति । अ-
नेनप्रधानांविष्यं ब्रह्मत्वंतस्येतिगम्यते ॥ २ ॥ प्रति-
पदमारभ्यसप्तसुदिनेषुकर्तव्यान् “त्रीणित्रीणिवैश्वदे-
वानिजुहोति” इतिविहितानेकविंशतिहोमान् “पूर्णा-
हुतिसुत्तमांजुहोति” इतिविहितंकर्मविशेषं च अभिप्रे-
त्याह—कर्मिति । याजकाः कृत्विजः । वेदपारं तद-

र्थावबोधः तद्वच्छन्तीतिवेदपारगाः । कर्म पूर्वोक्तं ।
विधिवत्कुर्वन्तिस्म । यथाविधि यथावेदोक्तं । यथा-
न्यायं यथामीमांसं । शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण ।
परिक्रामन्ति । “नासंस्थितेसोमेध्वर्युःप्रत्यङ्मसदोती-
यात्” इत्याद्युक्तक्रमतिलङ्घ्यकृत्विजोऽनविहरन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ अथसोमक्रयानन्तरंसोमराजाप्यायन-
कर्मविशेषान्दर्शयति—प्रवर्ग्यमिति । द्विजा कृत्वि-
जः । प्रवर्ग्यं “देवावैसत्रमासत” इत्यादिप्रवर्ग्यब्राह्मणो-
क्तंकर्मविशेषं । शास्त्रतः विधिमीमांसाकल्पसूत्रानु-
सारेण । कृत्वा । उपसदं इष्टिविशेषं । तथैव शास्त्रतएव ।
कृत्वा । शास्त्रतः उपदेशशास्त्रात् । अधिकं अतिदे-
शतःप्राप्तं । सर्वकर्मचं चक्रुः । “तिस्रएवसाहस्योपसदो-
द्वादशाहीनस्य” इतिप्राप्ताः द्वादशप्रवर्ग्योपसदश्चक्रु-
रित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथसोमप्रयोगंदर्शयति—अभिपूज्ये-
ति । बहिष्पवमानादिभिस्तत्तत्कर्मदेवताः । अभिपू-
ज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने । प्रातस्सवनपूर्वाणि-
प्रातस्सवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनानि । कर्माणि
चक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रः इन्द्रग्रहनिष्ठःसोमांशः । सः
विधिवत् इन्द्रायदत्तः । अनघः पापनिवर्तकः । राजा
सोमराजः । अभिष्टुतः स्तोत्रशस्त्रैस्तुतः । यद्वा ।
ऐन्द्रः इन्द्रदेवताकोहविर्भागः । धानाः करंभःपरिवापः
पुरोडाशःपयस्येति प्रातःसवनहवींषि । इन्द्रायहरिव-
तेधानाः । इन्द्रायपूषण्वतेकरंभः । सरस्वतेपरिवापः ।

ति० अत्र त्रिंशद्दिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नोवत्सरः ॥ १ ॥ ति० अग्रेपुत्रेष्टौ । “इष्टितेऽहंकरिष्यामि” इतिकश्यपश्चक्रोक्तः
“जुहावामौचतेजस्वी” इतिकश्यपश्चक्रम्यवाल्मीक्युक्तेष्वऽऽध्वर्यवमस्येतियुक्तं ॥ २ ॥ ती० प्रवर्ग्यं आरादुपकारकर्मवि-
शेषं ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. घ. राजस्वस्य. २ ख. तथैवोपसदो. ३ ड. झ. तदाहृष्टाः. ४ ग. ड. झ. चाभिष्टुतो. ५ ड. झ.
मध्यंदिनं च. ६ घ. यथाविधि.

तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तर्था ब्राह्मणपुङ्गवाः ॥ ७ ॥
 [आह्वयाश्चक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋश्यशृङ्गादयो मच्चैः शिक्षाक्षरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्ब्राह्मणैर्यथाहृतः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भोगान्दिवौकसाम्] ॥ ९ ॥
 न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वाऽपि किञ्चन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेष्वहस्सु श्रान्तो वा क्षुधितो वाऽपि दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नाथवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १२ ॥
 वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्निग्धो बालास्तथैव च ॥ अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयमानं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुरनेकशः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥

इन्द्रायपुरोडाशः । मित्रावरुणाभ्यांपयस्येतिहोतव्या-
 नीन्द्रमुद्दिश्यैव “अथकस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेवयज-
 न्ति” इत्यादिश्रुतेः । माध्यंदिनसायंतनसवनयोः पय-
 स्वावर्जमन्यत्सर्वसमानं । अभिषुतइतिपाठे चतसृषु-
 दिक्षुचतुर्भिः ऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहृत्यनिःसारितसारा
 सौमलताऽभूदित्यर्थः । तथाहि सूत्रं “सोमं राजानं दृष-
 दिनिधाय दक्षिणतो ब्रह्मापश्चादध्वयुरुचरतो होता प्रागु-
 द्रातास्थित्वा दृषद्विरभिहन्यात्” इति । अनघः अंशु-
 स्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तथा शास्त्रप्रकारेण । “प्रात-
 र्सवनपूर्वाणि” इत्युक्तस्यैवायं प्रश्नः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अहुतं स्खलितं अन्यथाहुतं वा । किञ्चन नाभूत् ।
 सर्वं होमादिकं । ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । दृश्यते स्म । हि-
 यस्मात् । क्षेमयुक्तं निर्विघ्नम् । चक्रिरे । अत्रात्रहोमा-
 दिकमन्त्रमेधीयं सूचितं । तेषां बहुत्वेन स्वालित्यादिसं-
 भावनया तत्परिहारस्य वक्तव्यत्वात् । तथाहुर्याशिकाः
 “पत्नीसंयजनान्तेह न्यमिष्टो मेतु संस्थिते ॥ प्रजापतिस-
 मेगीते वीणागणिकिमिष्टे ॥ अस्तंगते सहस्रांशावारु-
 ह्याश्च तन्निर्मिताः ॥ षट्त्रिंशतमथासन्दीस्तावन्तोऽध्व-

यवोवृताः ॥ अप्राकृतैः सुवैर्दीर्घदण्डैः खदिरसंभवैः ॥
 सर्वातारात्रिमन्त्रानि दशज्यादीनि जुह्वति ॥ संख्याहु-
 तीस्ताः सकृदेव हुत्वा परार्धपर्यन्तमथक्रमेण ॥ हुत्वाऽध्व-
 नामप्रभृतीनि रात्रेशेषोक्तसंख्याहुतिभिः समाप्यः”
 इति ॥ १० ॥ अथतत्रात्रदानसमृद्धिदर्शयत्यभिः—
 नतेष्वित्यादि । यद्यपि क्रीते सोमेयज्ञानं भोज्यं तथापि
 सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वेन न दोषः । तेष्वहस्सु यज्ञी-
 यदिनेषु । श्रान्तः पिपासितः । क्षुधितः बुभुक्षितः ।
 न दृश्यते ना दृश्यत । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः
 ॥ ११ ॥ नाथवन्तः दासाः । शूद्रादय इति यावत् ।
 श्रमणाः दिगंबराः । “श्रमणावातवसनाः” इति निघ-
 ण्टुः । यद्वा “चतुर्थमाश्रमं प्राप्ताः श्रमणानामते स्मृ-
 ताः” इति स्मृतिः ॥ १२ ॥ व्याधिताः संजातव्या-
 धयः । अनिशं भुञ्जमानानां भुञ्जानेष्वपि । यजमानस्य
 तृप्तिः अलंबुद्धिः । नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्यतातिश-
 याद्बुद्धयन्तरमपि भोजनेच्छा जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 तथा चक्रुः ददुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ विधिवत् पाकवि-
 ध्युक्तक्रमेण । सिद्धस्य पक्वस्य । अत्रेति लुप्तपृष्ठीविभ-

ति० यथेत्यस्यथाविधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ती० तत्र यागे । स्खलितं स्कन्धं । पात्रादितिशेषः ॥ १० ॥ ति० श्रान्तः
 खलास्त्रिज्याशक्तः ॥ ११ ॥ ति० ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणं । द्विजलात् । शि० । नाथवन्तः ब्राह्मणस्वा-
 मिकाः क्षत्रियविद्वद्वाश्च । तापसाः ब्रह्मचारिप्रभृतयः । वाशब्देन वर्णाश्रमवहिर्भूतपरिग्रहः । तुशब्देन यथेच्छलाभः ॥ १२ ॥
 ति० भोज्यसौष्ठवात्तदुत्तमपूतपरिपूरितसातिशयलोभेन मानसी तृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । शि० भुज्यमानानां भोज्यमानानां जना-
 नां तृप्तिर्नोपलभ्यते । एतेन भोज्यानामतिशयादुत्पन्नं । किञ्च अमानानां गर्वरहितानां भोजनदातृणां अनिशं निरन्तरं भुजि-
 भोजनार्थां । भोजनदाने इत्यर्थः । अन्तर्भावितगणित्यर्थमुज्जैर्भावेति ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड.—श. यथा ब्राह्मण. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. इदं श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते. ३ ख. चापि किञ्चन ड.—
 झ. वानकिञ्चन. ४ ख. वानकश्चन. ड. झ. वानदृश्यते. ५ ड. च. छ. झ. ब्राह्मणः कश्चित्. ६ ग. नावा दकुशलस्तथा.
 घ. नानाचाररतस्तथा. ७ ट. नाथवन्तस्तु. ८ ट. वापि. क. नित्यं. ९ ड. झ. श्रमणाश्चैव भुञ्जते. १० क. घ.—झ. स्त्री-
 बालाश्च तथैव च. ११ ट. भुज्यमानानां.

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अन्नपानैः सुविहितास्तस्मिन्यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
 अन्नं हि विधिवत्खादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स भद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥
 खलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्ववेषयन् ॥ उपार्सते च तानन्ये सुमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्वहून्पि ॥ प्राहुः स वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
 दिवसेदिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चकुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥
 नाषडङ्गविदत्रासीन्नात्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ २१ ॥
 प्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्षड् वैल्वाः खादिरास्तथा ॥ तावन्तो बिल्बसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २२ ॥
 श्लेष्मातकर्मयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥

क्तिकंपदं । अन्नस्यखाद्यभक्ष्यलेह्यचोष्यभेदमिन्नस्य ।
 कूटाः राशयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुतर्पिताः ॥ १६ ॥
 अन्नं विधिवत् उपचारवत् । खादुच । अनेनतृप्ताः
 स्म । अहो इदं वर्णितुं न शक्यं । इति द्विजर्षभाः प्रशं-
 सन्ति प्राशंसन् । तद्वाघवः शुश्राव । “नतेष्वहस्सु”
 इत्यारभ्यप्रशंसाप्रकारो ननु कविवाक्यं । अनेन “ब्राह्म-
 णौ वीणागाथिनौ गायतः” इत्यारभ्य “इत्यददा इत्यय-
 जथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायतः” इत्युक्तस्तुतिश्रवणमु-
 क्तम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः । पर्ववेषयन्
 भक्ष्यान्नपानादीनि ति शेषः । सुमृष्टमणिकुण्डलाः उच्चे-
 जितरत्नकुण्डलाः । अन्ये पुरुषाः साहाय्यार्थं तानसेव-
 न्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले ।
 धीराः धीमन्तः । वाग्मिनः पटुवाचः । विप्राः
 ऋत्विजः । परस्परजिगीषया बहून् हेतुवादान् प्राहुः-
 स्म । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तं । यथा “किं खिदासीत्पूर्व-
 चित्तिः” इत्यादि होत्रब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १९ ॥
 अथ “ऊमोऽर्च्यकाव्याधिदैवतानि द्विनाराशंसनंप्रातः-
 सवनं द्विनाराशंसनं मध्यदिनं सवनं सकृन्नाराशंसनं
 तृतीयसवनं” इति विहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति-
 दिवसेदिवस इति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहेतुप्रत्यहं ।
 संस्तरे आस्तीर्णवर्हिषि । “संस्तरो रस्तवारो” इत्य-
 मरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि । यथाशास्त्रं ।
 वृद्धैः प्रचोदिताः सन्तः । चक्रुः । “ऊमा ऊर्वाश्चका
 व्याश्रपितरः सवनत्रये” ॥ नाराशंसनं नाम सकृद्-

क्षिताप्यायितासादितचमसं ॥ २० ॥ अत्र यज्ञे ।
 अषडङ्गवित्कश्चिन्नासीत् । अन्नतश्च कश्चिन्नासीत् ।
 अबहुश्रुतश्च कश्चिन्नासीत् । तस्य राज्ञः । सदस्याः
 सदसिमवेताः । द्विजाः । अवादकुशलाः नासन्
 ॥ २१ ॥ अथौपवसथ्यदिनकृत्यं पश्चालं भवकुंत्यूपोच्छ्र-
 यणप्रकारमाह—प्राप्त इति । श्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 यिस्मन् अश्वमेधे । यूपानामुच्छ्रयो यूपोच्छ्रयः । उच्छ्र-
 यः उत्क्षेपणं । उद्धृत्य स्थापनमिति यावत् । तत्कालोत्र
 लक्ष्यते । “यूपयोच्छ्रयमाणा यानुब्रूहि” इति प्रैषे प्रा-
 त् इत्यर्थः । बिल्बस्य विकारा वैल्वाः । “बिल्वादिभ्यो-
 ऽण्” इत्यण् । वैल्वा यूपोच्छ्रय उच्छ्रिता इति शेषः ।
 खादिरस्य विकाराः खादिराः । तथेति समुच्चये । खादि-
 रा यूपोच्छ्रयः । तावन्तः षडेव । बिल्बसहिता इति खादि-
 राणां बिल्बसमीपवर्तित्वं ननु पर्णिनसमीपवर्तित्वमित्यु-
 च्यते । षट्खादिरा यथा बिल्बसहिता भवन्ति तथोच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योऽन्ये । पर्णिनः पर्णापला-
 शः “पलाशे किंशुकः पर्णा” इत्यमरः । तत्प्रकृतिकाः
 पर्णिन इत्युच्यन्ते । पर्णिनो यूपः । तथा षट् उच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयः राज्जुदालविका-
 रः । एको यूपः उच्छ्रितः । देवदारुमयस्तथा देवदा-
 रुविकारश्च यूपोच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितं । द्वयोः
 श्रुत्याचोदितत्वात् । “राज्जुदालमग्निं भूमिनोति पौतुद्र-
 वावमितो भवतः” इति श्रुतिः । राज्जुदालः श्लेष्मातकः ।
 पौतुद्रवौ देवदारु । अयमन्नविन्यासक्रमः । राज्जुदालो-

शि० विधिवत् पाकशास्त्रोक्तविधितिर्नितम् ॥ १७ ॥ ति० खलंकृता इति । अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारो ध्वनितः
 ॥ १८ ॥ शि० प्रचोदिताः प्रेष्य ब्रूहीत्यादि वैदिकशास्त्रैः प्रेरिताः । ते प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ ति० श्लेष्मातकः रज्जुदालः । तन्मय
 एको यूपः । अश्वमेधेदिष्टः उपदिष्ट इत्यर्थः । शि० अग्निष्टः अग्निं समुखवर्ति ॥ २३ ॥

[पा०] १ ज. उपार्सतेतथान्येच. २ क—झ. प्राहुः सुवाग्मिनो. क. ख. प्राहुः सवेदकुशलाः. ३ क. ग—छ. झ.
 मयोदिष्टो. ट. मयोऽग्निष्टो. ज. मयश्चैव.
 वा. रा. १२

कारिताः सर्व एवैते शास्त्रज्ञैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालंकृता भवन् ॥ २४ ॥
 एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशद्भिरेकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥
 विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टाश्रयः सर्व एव श्लक्ष्णरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
 इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ॥ चितोऽग्निर्ब्राह्मणैस्तत्र कुंशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २८ ॥

मिथः अग्नौतिष्ठतीत्यमिथः। अग्निशब्देनाग्निस्थानवेदिरु-
 च्यते । “अर्धमन्तर्वेदिमनुयादध्वंविर्वेदि” इति श्रुतेः ।
 सोमिष्टः प्रथमयूपः “तानमिष्टप्रथमान्मन्त्रेण छिनत्ति”
 इति सूत्रात् । तस्य दक्षिणेत्तरपार्श्वयोर्देवदारुयूपौ तेषां त्र-
 याणां दक्षिणतस्त्रयोवैल्वाः उत्तरतस्त्रयः । तेषां नवानां
 दक्षिणतस्त्रयः खादिरा उत्तरतस्त्रयः । तेषां पञ्चदशानां
 दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाश-
 षट्मन्तर्वैल्वषट्कं वा । सर्वधाखादिराएव बिल्बसहि-
 ताः न पुनः पालाशाः । तमिममर्थमन्त्रकारो बिल्बस-
 हिता इत्यसूचयत् । आपस्तंबश्चासूत्रयत् । “राज्जुदा-
 लमेकविंशत्यरत्नसंमिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयोवैल्वा-
 दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तर-
 तस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतः” इति । एवं यूप-
 पानासुच्छ्रयणक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशविस्तारं दर्शयति—
 द्वाविति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ
 विहितौ कृतौ । व्यस्तौ बाहु बाहुव्यस्तौ ताभ्यां परिग्रहः
 स्पर्शोऽयस्यौ । द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुव्यस्तौ वि-
 हितौ । व्यासमान्तरप्रदेशावित्यर्थः । तथाहर्धमनि-
 र्णयकारः । “षण्णवत्यङ्गुलबाहुदण्डमष्टोत्तरं तु वा ।
 यूपान्तरालं तन्मात्रमश्वमेधे महाकृतौ” इति ॥ २३ ॥
 यूपनिर्माणमाह—कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रज्ञैः
 यज्ञशास्त्रज्ञैः । यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । का-
 रिताः काञ्चनैः काञ्चनपट्टैश्चालंकृताः । भवन् “बहु-
 लं छन्दस्य माङ्गयोगेपि” इत्यडभावः । अलंकारोपेक्षि-
 शास्त्रीयः नेत्याह—तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति । यज्ञभूमेः
 शोभार्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां सङ्ख्याप्रमाणे दर्शयति—
 एकविंशतीति । ते यूपाः । एकविंशति “सुपांसुलुक्”
 इत्यादिना सुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यर-

ह्युन्नता इत्यर्थः । “एकविंशत्यरत्नैरश्वमेधस्य” इति-
 श्रुतेः । “चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरत्निः” इति सूत्रं । एकविं-
 शद्भिरीति कारलोपबहुवचने आर्षे । एकैकमितिसामा-
 न्येन पुंसकं । एको यूप एकेन वासो सेतितक्रमेण सर्वे पिवा-
 सो मिरलंकृता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यूपस्थापनविशेषमुक्त्वा-
 नुवादपूर्वमाह—विन्यस्ता इति । शिल्पिभिः सुकृताः
 सुसुकृताः अन्यूनातिरिक्ततया कृताः । दृढाः सुषिरा-
 दिदोषरहिताः । अष्टाश्रयः अष्टकोटयः । “स्त्रियः पा-
 ल्यश्रिकोटयः” इत्यमरः । श्लक्ष्णरूपसमन्विताः यूप-
 भ्यञ्जनेन स्निग्धरूपयुक्ताः । सर्वे एव विन्यस्ताः स्था-
 पिताः । यद्वा । “प्राप्ते यूपोच्छ्रये” इत्यादि श्लोकत्रय-
 मेकान्वयः । शास्त्रज्ञैः कारिता वैल्वादयः सर्वे एते काञ्च-
 नालंकृताः भवन्ति त्रियूपनिर्माणमुक्तं । एकविंशतीत्य-
 नेन संख्याप्रमाणे दर्शिते । विन्यस्ता इत्यनेन स्थापनमु-
 च्यते ॥ २६ ॥ यूपान्वर्णयति—आच्छादिता इति ।
 दिविसप्तर्षय इव ते यूपा विराजन्ते स्म । दीप्तिमावेष्टा-
 न्तः । सप्तानां सप्तानां वा ॥ २७ ॥ यूपोच्छ्रयपूर्वमा-
 विचयनमाह—इष्टका इति । शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि ।
 “शुल्बताम्रेयज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति वैजय-
 न्ती । प्रकृते चयनं विवक्षितं । शुल्बमेकसरारज्जुः ।
 शुल्बसाध्यं कर्म शुल्बचयनं । अतएवाह रुद्रदत्तः ।
 “रज्जुनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचा-
 र्यः” इति । तत्र कुशलैः ब्राह्मणैः । यथान्यायं यथाशा-
 स्त्रं । प्रमाणतः प्रमाणेन । विशिष्टा इष्टकाः कारिताः ।
 अत्र सूत्रं “पादमात्रोर्धमात्रोणुकमात्ररज्जुरेखादक्षि-
 णावृता स व्यावृता रुयालिखिताश्च” इति । अग्निः अ-
 ग्न्याधारवेदिः । चितः तामिरीष्टकाभिः कृतचयनः ।

ति० शास्त्रज्ञैः शास्त्रशिल्पशास्त्रं शुल्बशास्त्रं च ॥ २४ ॥ ति०
 भार्यमुपकल्पितः । इति कचिपटाठः ॥ २५ ॥

[पा०] १ शोभनार्थं यज्ञ. २ घ. ड. श्लक्ष्णरूप. ३ ग. घ. ज. गन्धैश्च भूषिताः. ४ क. ड. झ. कुशलैः शिल्पकर्मणि.
 च. छ. कुशलैर्यज्ञकर्मणि.

महोच्छ्रयपरीणाहोयूपोऽन्यः सर्वकाञ्चनः । यज्ञसमभवत्तत्र शो-

स चित्यो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥२९॥
 नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥
 शामित्रे तु ह्यस्तत्र तथा जलचराश्च ये ॥ ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥
 पशूनां त्रिशतं तत्र यूषेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३२ ॥
 कौसल्या तं ह्यं तत्र परिचर्य समन्ततः ॥ कृपाणैर्विशशासैनं त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥

अभूत् ॥ २८ ॥ चयनसंस्थानमाह—सचिल्यइति ।
 सः चित्यः चयननिर्वर्त्योभिः । राजसिंहस्य राजश्रे-
 ष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितकृतुत्वं सूच्यते । कुश-
 लैः रीतिभेदविनाचयननिर्माणसमर्थैः । द्विजैः ब्राह्म-
 णैः ऋत्विग्भिः । संचितः सम्यग्यथाशास्त्रंचितः । क-
 थंचितइत्यत्राह—गरुडइति । गरुडः गरुडाकारः ।
 पक्षौपुच्छं च प्रसार्याधोवीक्षमाणः प्राङ्मुखं तिष्ठन् गरुडइ-
 व स्थितः । “इयेनचितंचिन्वीत” इति श्रुतौ इयेनश-
 ब्दो गरुडपरएव । “सुपर्णोऽसि गरुडान्” इति मन्त्रलि-
 ङ्गात् । यद्वा । गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । “जीविका-
 र्थंचापण्ये” इति वासुदेवादिवत्प्रतिकृतौ विहितस्य कनो-
 लुप् । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । “सहस्रहिरण्यश-
 कलैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति” इति सूत्रात् । त्रिगुणः
 त्रिगुणप्रसारः । प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्व-
 मेधे त्रैगुण्यविधानात् । “षट्चित्तयोर्भवन्ति” इति-
 श्रुतेः । “त्रिस्तावोऽग्निर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते” इति-
 सूत्राच्च । अतएव अष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः ।
 ननु षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्यस्य त्रैगुण्यविधानेनैव अ-
 ष्टादशप्रस्तारात्मकत्वं सिद्धं किं पुनस्तदुपदेशेन । उच्य-
 ते । त्रिगुणइत्युक्ते षट्प्रस्तारात्मकत्वं प्रतीयते । तैत्तिरीयके
 “षट्चित्तयोर्भवन्ति” इति विधानात् । तदिदं वाजस-
 नेयकपक्षावलंबनं द्योतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवं-
 भूतञ्चित्तइत्यन्वयः ॥ २९ ॥ अथपूर्वोक्तपशूपेषु पशुनि-
 योजनमाह—नियुक्ताइति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनति-
 क्रम्य । प्रचोदिताः विहिताः । पशवउरगाः पक्षिणश्च ।
 तत्तद्दैवतं इन्द्रादिदेवतां उद्दिश्य तत्र यूषेषु नियुक्तावद्धाः ।
 यूषेभ्यस्वारोकाणामुपलक्षणं । “यूपेषु ग्राम्यान्पशून्नि-

युञ्जन्ति । आरोकेष्वारण्यान्धारयन्ति” इति श्रुतेः ।
 अत्राशक्यतानामुरगादीनां नियोजनं पञ्चरद्वारा । एतेच-
 पशवस्तत्तद्दैवताश्च “इन्द्राय राज्ञे सुकरः” इत्याद्यनुवा-
 केषु प्रतिपाद्यन्ते ॥ ३० ॥ तत्र “पर्यग्निकृतानारण्यानु-
 त्सृजन्त्याहिं सायै” इति श्रुतेरारण्यान्पशून्पर्यग्निकृता-
 नुत्सृज्य ग्राम्याणां पशूनां शामित्रेनियोजनमाह—
 शामित्रेति । तुशब्देनारण्येभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते ।
 ह्यः अश्वमेधीयः । येजलचराः कूर्मादयः ते च तदन्य-
 त्सर्वे च ग्राम्यपशुजातं तत्र यज्ञे तदा विशसनकाले ।
 ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि । शास्त्रतो नियुक्तं
 ॥ ३१ ॥ यूपनियुक्तानां पशूनां संख्यामाह—पशूनामिति ।
 तत्र यूषेषु । पशूनां त्रिशतं नियतं बद्धं । तदाराज्ञो दश-
 रथस्य अश्वरत्नोत्तमं अश्वरत्नोत्तमंच नियतं । त्रिशत-
 मिति प्रधानपेक्षया । अधिकानामपिश्रवणात् । तथाह
 भास्करः “अश्वमेधपशुसङ्ख्यातुपञ्चशतमेकोनविंश-
 तिश्व” इति । अश्वरत्नोत्तरइति पाठे रत्नोत्तरोत्तरप्रधा-
 नोऽश्वइति परिपातेन योजना । तथाह भास्करः “सौव-
 र्णान्महिषीमणीन्दशशतानस्यावयत्वावहाद्वावाता वय-
 ते मणीन्दशशतान्प्रत्यग्वहाद्वाजतान् ॥ प्रत्यग्वशोणिस-
 हस्रमेव परिवृत्त्यस्यावयन्मौक्तिकान्सख्यः शङ्खमणीन-
 शैषुसमुपग्रन्थन्व्यस्रस्तयः” इति । आवयति उत्तानक-
 रोति ॥ ३२ ॥ मृताधोपचारमाह—कौसल्येति । कौस-
 ल्या महिषी । तत्र शामित्रप्रदेशे । तं मृतंहयं । समन्ततः
 परिचर्यं प्रदक्षिणाप्रदक्षिणं संचार्य । अत्रसूत्रं “दक्षिणा-
 न्केशपक्षानुद्गृह्य सव्यान्प्रमध्य दक्षिणानूरूनाभ्राना इ-
 दंमध्विदंमध्वितिजपन्त्यः स्त्रियोमहिष्यश्चाधत्तुर्बर्गो-
 मृगाणां परिक्रम्य सव्यानुद्गृह्य दक्षिणान्प्रमध्य सव्यान्-

ति० सचिल्यः अग्निः । संचितः स्थापितः । कथंचित्तइत्यत्राह । गरुडः गरुडसंस्थानः । रुक्मपक्षः “सहस्रहिरण्यशकलैः
 प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति” इति सूत्राद्वक्मपक्षलमिति केचित् । अत्रपक्षे “त्रिगुणोष्टादशात्मकः” इत्यस्यासामञ्जस्यं सत्त्वा चित्तदेशवि-
 शेषणानीमानि । स्वर्णशकलैः पक्षनिर्माणद्वक्मपक्षलमित्यन्ये । शि० रुक्मपक्षः सुवर्णमयपक्षविशिष्टः ॥ २९ ॥ ती० परिच-
 र्यप्रोक्षणादिभिः संस्कृत्य । एनं कृपाणैर्विशशासेति असिनिर्वधंचकारेत्यर्थः । मुनिभावप्रकाशिका कृपाणैः आयुधैः ।
 त्रिभिः मन्त्रैः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ घ. ड. ज. झ. ऋषिभिसर्व. २ ज. शास्त्रतलतः. ३ ज. यूषेषु नियोजितम्.

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥
 होताऽध्वर्युस्तथोद्राता हस्तेन समयोजयन् ॥ महिष्या पुरिष्टवृत्ता च वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥
 पतत्रिणस्तस्य वपामुद्धृत्य नियतेन्द्रियः ॥ ऋत्विक् परमसंपन्नः श्रपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥
 धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स्म नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥
 ह्यस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यन्ति विधिर्वैतसमन्त्राः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥

रुनाप्राप्ता सक्थीरवधून्वन्यस्त्वप्रदक्षिणंपरिक्रम्य प्र-
 दक्षिणमन्त्रतोयथापुरस्तान्नवकृत्वः संपादयन्ति” इति ।
 कृपापैस्त्रिभिस्तुभिः सौवर्णीभिः सूचीभिः एनं पर-
 मयामुदा निरवधिकश्रद्धया । विशशास असिपथा-
 न्कल्पयामास । कौसल्येति इतरासामुपलक्षणं । “सौ-
 वर्णीभिः सूचीभिः पन्नयोश्चस्यासिपथान्कल्पयन्ति प्रा-
 क्रोडात्प्रत्यङ्मीभिः” इति सूत्रात् । क्रोडं वक्षः ॥ ३३ ॥
 महिष्याः कर्तव्यांतरमाह—पतत्रिणेति । तदा विशस-
 नोत्तरकाले । कौसल्या । धर्मकाम्यया धर्मेसिद्धीच्छ-
 या । काम्यजन्तादकारप्रत्ययेटाप् । सुस्थितेन सुस्थि-
 रेण । चेतसा उपलक्षितासती । शवस्पर्शकुत्सारहिता-
 सतीत्यर्थः । पतत्रिणा अश्वेन । सार्धं एकारं रजनीमवस-
 त् । अत्रसूत्रं “अंबेअंबाल्यं विके इति जपन्ती महिषी
 अश्वमुपसंगम्य गणानां त्वागणपतिं हवामह इत्यभिमुख्य
 वत्सकथ्योर्गुद्वेहीति प्रजनने प्रजननं संनिधायोपविश-
 ति । सुभगेकां पीलवासिनीति क्षौमेन वाससाध्वर्युर्महि-
 षीमन्धंच प्रच्छाद्य वृषावारेतो धा रेतो दधात्विति जपत्या-
 म्नीध्र एतारात्रिमृत्वजो यजमानं जागरयन्ति” इति ॥ ३४
 तादात्विकदक्षिणामाह—होतेति । तथेत्यनुक्तसमुच्च-
 यार्थः । ब्रह्माचेल्यर्थः । एते ब्रह्मादयश्चत्वारः प्रधानांति-

जो महिषीपरिवृत्तिभ्यांसह वावातामपरां पालाकलीं
 च । राज्ञोदक्षिणार्थं परिवृष्टा । हस्तेन समयोजयन् ।
 रमणवद्वस्तेनागृह्णन्नित्यर्थः । अत्रश्रुतिः “अंबेअंबा-
 ल्यं विके इति पत्नीमुदानयति” इत्यादि । उदानयति
 हस्तेन गृह्णातीत्यर्थ इति भास्करः । सूत्रं “महिषीं ब्रह्म-
 णे ददाति वावातां होत्रे परिवृत्तिमुद्रात्रे पालाकलीमध्वर्य-
 वे” इति । प्रश्नात्प्रतिनिधिद्रव्यदानेन निर्वर्त्येत् ।
 “कृताभिषेकामहिषीपरिवृत्तिरूपेक्षिता । वावाताभो-
 गिनी पात्रप्रदा पालाकलीमता” इति वैजयन्ती ॥ ३५ ॥
 तस्य पतत्रिणः अश्वस्य । “पतत्री पक्षितुरग्नौ” इत्यम-
 रः । वपां वपास्थानीयां तेजनीं । “नाश्वस्य वपाविद्य-
 ते” इति सूत्रात् । “नान्येषां पशूनां तेजस्या अवद्य-
 न्यवद्यन्त्यश्वस्य” इति श्रुतेश्च । उद्धृत्य आदाय । निय-
 तेन्द्रियः एकाग्रः । परमसंपन्नः परमेण प्रयोगचातुर्ये-
 ण संपन्नः । ऋत्विक् अध्वर्युः । शास्त्रतः श्रपयामास
 पपाच । श्रापाके । शास्त्रं च स्वयमेव वक्ष्यति प्रक्षेति ॥ ३६ ॥
 अथ वपाहोमं सूचयन्नाह—धूमेति । नराधिपः दशर-
 थः । यथाकालं होमकालमनतिक्रम्य । यथान्यायं
 यथाशास्त्रं । आत्मनः पापं निर्णुदन् निवर्तयन् सन् ।
 वपाया धूमगन्धं जिघ्रति स्म ॥ ३७ ॥ वपाहोममुक्त्वा

ति ० पतत्रिणेति । पुरा अश्वानां पक्षाः सन्तीति प्रसिद्धैर्बवादः ॥ ३४ ॥ ति ० अथ होत्रादयः । महिष्या कृताभिषेकया ।
 परिवृत्त्या राज्ञो भोगाद्दृष्टकृतया दास्या च सह । वावातां राज्ञो वल्लभां मुजिष्यां । अश्वेन समयोजयन्ति संबन्ध इति केचित् । अपरे
 तु वावाताशब्दो राज्ञो मध्यमजातीयद्वितीयभार्यावाची । तदुक्तमेतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपक्षिकास्थद्वाविंशखण्डस्थवावातेति प्रती-
 कव्याख्यानावसरे । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । उत्तममध्यमाधमजातीयाः । तासां मध्ये उत्तमजातेः क्षत्रियायामहिषीति नाम ।
 मध्यमजाते वैश्यायाः वावातेति । अधमजातेः शूद्रायाः परिवृत्तिरिति । अतएवाश्वलायनसूत्रे दशमाध्याये अष्टमखण्डस्थवावातेति
 प्रतीकं गृहीत्वा द्वितीयाभार्येत्यव्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता । शि ० रात्रिवासोत्तरकालिकं होत्रादिकृत्यमाहोतेति । होत्रादयश्चतस्रः ।
 तथाशब्देन ब्रह्मच । महिष्या कृताभिषेकया । परिवृत्त्या उपेक्षितया च सहिता वावातां भोगिनीं । अपरां पालाकलीं । ह्येना-
 श्वेन समयोजयन् । अश्वान्नसंयोजनरूपमिधिकारयामासुरित्यर्थः । तथाशब्दार्थः । एतेन “महिषीं ब्रह्मणे ददाति वावातां होत्रे
 परिवृत्तिमुद्रात्रे पालाकलीमध्वर्यवे” इति सूत्राण्युपन्यस्य पत्नीदानपरत्वेन व्याख्यानं प्रत्युक्तं । दानस्यात्रानुक्तेः । अध्याहारे गौर-
 वाच्च । हस्तेन समयोजयन्ति पाठे तु ह्यहस्तेनेत्यर्थः । पशूनामग्निपादयोर्हस्तत्वात् । अतएव ह्येन समयोजयन्ति पाठेन न
 विरोधः ॥ ३५ ॥ शि ० पापं प्रकटपुत्रविद्योगहेतुत्वेन प्रतीयमानविघ्नविशेषः ॥ ३७ ॥ शि ० समस्ताः मिलिताः ॥ ३८ ॥

[पा ०] १ ग. सक्ततेन च. २ क.—ड. छ. ज. ह्येन. ३ ख. ड. छ. ज. झ-परिवृत्याथ. ४ ख. ग. च. जिघ्रन्ति स्म-
 नराधिपाः. ५ ख. घ.—झ. ट. विधिवत्समस्ताः.

पुक्षशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥

त्र्यहोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहत्सस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥

उक्त्यर्थं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ ४० ॥

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विश्वजिचैवमौर्गोर्गो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

उद्गात्रे वै तथोदीचीं दक्षिणेषा विनिर्मिता ॥ ह्यमेधे महायज्ञे स्वयंभूविहिते पुरा ॥ ४४ ॥

अङ्गहोममाह—हयस्येति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्रगुर्वक्षरमार्षे । सर्वाणीत्यनेन सर्वस्य ह्युत्पत्तयेन शेषभक्षणं नास्तीत्युक्तं । अङ्गहोमफलश्रूयते । “अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोऽपि फलः । अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति” इति । यजमानस्य सर्वपापनिवर्तत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ पूर्वशास्त्रतः प्रपयामासेत्युक्तं तदवदानमाह—पुक्षेति । अन्येषां यज्ञानां संबन्धहविः वपा । पुक्षशाखासु क्रियते अवदीयते । अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः हविर्भागः । वैतसः वैतसेकदेवदातव्यो भवति । शैषिकोण । अत्रयज्ञाश्वेन पशवो लक्ष्यन्ते । तथा च श्रुतिः “पुक्षशाखायामन्येषां पशूनामवचन्ति वेतसशाखायामश्वस्य” इति । अत्र वेतसशाखाशब्दो वैतसकटपरः । यद्वा वेतसस्य शाखा वैतसी वैतस्यांसंस्कृतो वैतसः । “यस्येति च” इतीकारलोपः । वैतसकटस्तु पश्चासादनार्थः । “वैतसः कटो भवति अप्सु यो निर्वाश्वः अप्सु जो वेतसः स्वएवैनं यो नौ प्रतिष्ठापयति” इति श्रुतेः । “वैतसकटेऽश्वं प्राञ्चमासादयति” इति सूत्राच्च । अतो वैतसकटेवपावदानमिति व्याख्यायान् चिन्त्यं ॥ ३९ ॥ अत्र सवनीयदिनानि कतीत्याकाङ्क्षायामाह—त्र्यह इति । “अश्वमेधस्य त्रीणि सवनीयान्यहानि” इति कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च । अश्वमेधः त्र्यहः सङ्ख्यातः । अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वे पिसवनीयाहानां प्राधान्यात्तद्ब्रह्म । त्रीणि अहानियस्य सत्र्यहः । “अप्रत्यन्वव” इत्यत्र योगविभागादच् । इदमर्थमेकं वाक्यं । तान्यहानि परिगणयति—चतुष्टोममिति । त्रिवृत्पञ्चदशः

सप्तदश एकविंश इति स्तोमचतुष्टययुक्तत्वादभिष्टोमश्चतुष्टोम इत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एकविंशोक्त्ययुक्तत्वादुक्त्यस्य मिति ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयांस्था तद्युक्तं द्वितीयमहः । सर्वस्तोमोतिरात्रः तद्युक्तमुत्तरमहः । द्वितीयादुत्तरं तृतीयमह इत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवमश्वमेधस्य त्र्यहत्वेन त्रयाणां कर्तव्यत्वेऽपि प्रकृतोऽश्वमेधेशास्त्रान्तरदर्शनात् विहिता अन्येषां बहवः क्रतवो राजाकारिता इत्याह कारिता इत्यर्थेन ॥ ४१ ॥ केते क्रतव इत्यपेक्षायामाह—ज्योतिष्टोमेति । अतिरात्राविति द्विवचनेन तस्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अन्यत्रापि विभक्तिविपरिणामेनार्थशब्दअनुषज्यताम् । उक्तदिनत्रयादुत्तरेष्वहस्युज्योतिष्टोमादयः षट्क्रतवः कारिता इत्यर्थः । शास्त्रान्तरे ज्योतिष्टोमादीनामपि विहितत्वेन षोडशिप्रहणवत्तेषामन्यनुष्ठाने महानभ्युदय इति मन्वानेन राज्ञा तेषां कारिता इत्यर्थः । अत्र चयनयूपोच्छ्रयपशुनियोजनवपाहोमचतुष्टोमसवनानि क्रमेण वक्तव्यानीति तत्क्रमेण श्लोकाः पठितव्याः व्युत्क्रमपाठो लेखकप्रमादकृतः । ऋषिरेव वा क्रममविवक्षन् प्रणिनाय ॥ ४२ ॥ अत्र दक्षिणादानमाह—प्राचीमिति । द्वयमेकं । स्वकुलस्य इक्ष्वाकु कुलस्य वर्धनः । बहुदक्षिणादानं ह्युचितमिक्ष्वाकु कुलस्येति भावः ॥ ४३ ॥ एतावदक्षिणादाने किं प्रमाणं तत्राह—एषा दक्षिणा । विनिर्मिता विहिता । “प्रतिदिशं दक्षिणां ददाति प्राचीं दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्य ध्वर्यो रूदीच्युद्गातुः” इत्यादिसूत्रेण विशेषः । स्वयंभूविहिते ब्रह्मनिर्मिते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृज-

शि० तानेव गणयन्नाह ज्योतिष्टोमेति । ज्योतिष्टोमायुषी अभिष्टोमायुषोभौ प्रथमद्वितीयौ । अतिरात्राविति द्विवचनात्तेनातिरात्रद्वयलाभः । तृतीयचतुर्थौ चैत्यर्थः । निर्मितौ विधिना संपादितौ । पञ्चमोऽभिजिघ्र । षष्ठो विश्वजिघ्र । अतोर्गोर्गो महाक्रतुः जातावेकवचनं । एते महाक्रतव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. छ. झ. अश्वमेधस्यैकस्य. २ ख. घ. च. अभिष्टोम. ३ ज. रात्रं च निर्मितम्. ४ ग. ज. मसोर्गोर्गो. ५ क.-झ. अश्वमेधे. ६ क.-घ. च. छ. ज. स्वयंभूविहिते.

क्रतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा धरां तां क्रतुवर्धनः ॥४५॥
[एवं दत्त्वा प्रहृष्टोऽभूच्छ्रीमानिक्ष्वाकुनन्दनः ॥] ॥ ४६ ॥

ऋत्विजश्चाब्रुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४७ ॥
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स्वपालने ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥
निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥

मणिरत्नं सुवर्णं वा गावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥
दश कोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ऋग्यश्रुङ्गाय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रैविभागं द्विजोत्तमाः ॥ सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्युचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५३ ॥
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ जांबूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५४ ॥
दरिद्राय द्विजायथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ [कैाश्चनानां शतोपेतं नवरत्नैः समाहितम् ॥]
कसैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५५ ॥

ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५६ ॥
तस्याशिपोथ विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५७ ॥
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ पापापहं स्वनयनं दुष्करं पार्थिवर्षभैः ॥ ५८ ॥

त” इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ क्रतुमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । न्यायतः शास्त्रतः । हि यस्माद्राजाददौ तस्माद्विजोऽब्रुवन्त्रित्यन्वयः । यद्यपि “महापृथिवीनदेया” इति इदं निषिद्धं तथाप्यत्र प्रदेशविशेषवदत्तइति ज्ञेयं । प्रतिषेधवदत्र विधेरपि दर्शनात् । केसरिदानवद्विकल्पोवा ॥ ४५-४७ ॥ न भूम्येति सार्धश्लोकः । अशक्तौ हेतुः—रता इति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्यायाध्ययने । कथं दत्तस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रयमिति । निष्क्रयं मूल्यं । कृत्स्नपृथिव्यामूल्यं कुतो लभ्यते तत्राह—किञ्चिदिति । यथोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ किञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं । समुद्यतं समुपस्थितं ॥ ४९ ॥ नरपतिरेवमुक्तः सन् । दश शतसहस्राणि दशलक्षमिति यावत् । ददौ ॥ ५० ॥ दशोत्तरधर्मे कंवाक्यं । नृप इत्यस्य पूर्वश्लोकस्य स्यात्रान्वयः । चतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्र रजतानि प्र-

तिनिधिलेन दत्तानि न तु दक्षिणात्वेन । अतः “तस्माद्विरजतमदक्षिण्यं” इति श्रुत्यानविरोधः ॥ ५१ ॥ सर्वे ऋत्विजः सहिताः सन्तः । वसु दक्षिणाप्राप्तं धनं । अंशीकृत्यादानाय ऋग्यश्रुङ्गाय वसिष्ठाय च ददुः ॥ ५२ ॥ न्यायतः शास्त्रतः । “यावदध्वर्यवे ददाति तदर्थं प्रतिप्रस्थात्रे तृतीयनेष्ट्रे चतुर्थमुज्जेत्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं भवति” इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋग्यश्रुङ्गवसिष्ठमुखेन प्रविभागं कृत्वा सुप्रीतमनसः प्रत्युचुः । सुप्रीतमनस इति विशेषणेन सर्वे वयं प्रीताः स्मृतिप्रतिवचनप्रकारो बगम्यते ॥ ५३ ॥ प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागतेभ्यः । “यावन्तो वै स दस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः” इति श्रुतेः । जांबूनदं जंबूनदीप्रभवमिति हिरण्यविशेषणम् ॥ ५४ ॥ हस्ताभरणं याचमानाय कसैचिदरिद्राय तदेव ददावित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ततः । यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥ तस्य तस्मै ॥ ५७ ॥ पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरि-

वि० सुवर्णं षोडशमापकं । चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं ॥ ५१ ॥ ति० अथ सर्वदक्षिणादानानन्तरं । याचमानाय दरिद्राय कसैचित् दातव्यवस्तन्तराभावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५५ ॥ ति० दुस्तरं प्राकृते राजभिः अप्राप्तसमाप्तिकं ॥ ५८ ॥

[पा०] १ ङ. च. ज. झ. समाप्यतुतदां. २ घ-झ. तां कुलवर्धनं. ३ ख. ड. च. छ. झ. इदमर्थमधिकं ददयते. ४ ख. सुवर्णवाय-श्रुत्समुपकल्पितम्. ५ ख. कलिगर्भां. ६ ज. इदमर्थमधिकं ददयते. ७ क. ड. च. छ. झ. प्रीतेषु विधिवद्विजेषु. ८ ड. च. झ. हर्ष. व्याकुलितेन्द्रियः. छ. हर्षव्याकुलितेक्षणः. ९ क-छ. झ. विविधानाह्मणैः. १० ड. च. झ. पतितस्य च. ११ क. ड. च. छ. झ. दुस्तरं.

ततोऽब्रवीदश्वशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ कुलस्य वर्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५९ ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्गहाः ॥ ६० ॥

[सं तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ॥

जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृश्मशृङ्गं पुनरप्युवाच] ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ऋश्यशृङ्गेणदशरथस्यपुत्रेष्टिप्रारंभः ॥ १ ॥ अत्रान्तरेदेवैर्ब्रह्माणं प्रतिरावणकृतलोकापीडाप्रकारवर्णनपूर्वकं तद्वधोपायकल्प-
नाप्रार्थना ॥ २ ॥ अत्रान्तरेयदृच्छासमागतं विष्णुं प्रतिब्रह्मादिभिर्दशरथगृहेऽवतारप्रार्थनापूर्वकं रावणवधप्रार्थना ॥ ३ ॥
विष्णुनातान्प्रतिरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं समाश्वासनम् ॥ ४ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किंचिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहाव चाशौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥

तंपहन्तीतिपापापहम् । “अपेक्षेशतमसोः” इतिह-
न्तेर्दप्रत्ययः । तमः पर्यायोत्र पापशब्दः । स्वर्नयनं
पुत्रप्रापणद्वारास्वर्गप्रापकं । इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्क-
रं । नविद्यते उत्तममस्मादित्युत्तमं सर्वोत्तमं । यज्ञं
अश्वमेधं । प्राप्य प्रीतमनाः बभूवैतिशेषः ॥ ५८ ॥
एवंपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमेभग-
वदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधेनिर्गुत्ते साक्षा-
द्भगवदाराधनपुत्रप्राप्तिकारणं क्रतुसुमश्रोक्तं मनसिनि-
धाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते—तत इति । कुलस्यवर्धनं
पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतकर्मैत्यर्थः । त्वंकुर्तुमर्हसीत्यन्तेइति
रध्याहार्यः ॥ ५९ ॥ पुत्रीयकर्मकरिष्ये सुताश्चभ-
विष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथदशरथाराधनव्याजेनसाधुलोकरक्षणायभूमा-
ववतितीर्षुर्भगवानानुषङ्गिकदुष्कृद्दिनाशाशयदेवैरभ्य-
र्थ्यतेपञ्चदशे—मेधावीत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं ।
मेधावी मेधा धारणक्षमाधीः तद्वान् । “अस्मायामे-
धाम्नजोविनिः” इतिचिनिप्रत्ययः । वेदज्ञः अथर्व-
णवेदज्ञः । सः ऋश्यशृङ्गः । किंचिद्ध्यात्वा किंकर्मक-
र्तुमत्रोचितमितिक्षणंविचिन्त्य । मेधावितया । ततः त-
दुत्तरक्षणएव । लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिः सन् । तन्नृपं ।
इदमुत्तरमब्रवीत् । द्विकर्मकोन्नुविः ॥ १ ॥ पुत्रीयां
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां । “पुत्राच्छव” इतिछप्रत्ययः ।
इष्टिं यागविशेषं । ते पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तं ।
“निमित्तकारणहेतुपुसर्वासांप्रायदर्शनं” इतिपञ्चमी ।
करिष्यामि इत्युक्तवान् ॥ २ ॥ मन्त्रदृष्टेन वेदावगते-
न । कर्मणा । अशौजुहावच । शास्त्रदृष्टक्रमेण एकामा-
हुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतच्छेषं “ततोवैयजमा-

ति० पुनरप्युवाच पुत्रजनककर्मणे पुनरपिप्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इतिचतुर्दशसर्गः ॥ १४ ॥

शि० ततः सकलयागविस्तारकर्ता ॥ १ ॥ शि० प्रोक्तैः पुत्रेष्टिसाधकत्वेननिर्णीतैः ॥ २ ॥ शि० ततः स्वांभूतसत्यलो-
कादिस्थब्रह्मादिद्वाराजगत्दृष्ट्यादिविस्तारकर्तारः साकेतस्थब्रह्माविष्णुमहेश्वराः । सगन्धर्वाः गन्धर्वसहितादेवाश्च । सिद्धाः सिद्ध-
गणाश्च । परमर्षयश्च भागप्रतिग्रहार्थं यथाविधिसमवेताः प्रकटीभूययागेस्थिताः । वैशद्यश्चार्थः । सचहीनेत्यन्वेति । इमेसर्वसाके-
तस्यापेक्षेयब्रवीजं “त्वानियोक्यामहे” इत्यादौवक्ष्यामः । वि० नकारेणब्रह्मापिसुच्यते ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रथेवली. २ ड. छ. झ. तत्तु. ३ ख. घ. मब्रवीद्विज. ४ ख. ड. च. छ. झ. व. ट. अयंश्लोकोऽधिको-
दश्यते. ५ क. ग. घ. ड. झ. ततःप्राकामदिष्टिर्तां. ६ क. च. छ. ज. भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेवसमागताः.

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ॥ अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५ ॥
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ॥ सर्वान्नो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥
 त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा ॥ मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
 उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छिन्नादेष्टि दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥
 ऋषीन् यक्षान्सगन्धर्वान्सुरान्ब्राह्मणांस्तथा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥
 नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कंपते ॥ १० ॥
 तन्महन्नो भयं तस्माद्राक्षसाद्वोरदर्शनात् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सूरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ हन्तार्यं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥
 तेन गन्धर्वयक्षणां देवदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीति वायुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥
 नाकीर्तयदवज्ञानात्तद्रक्षो भानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स मानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥

नस्य” इत्यादिनावक्ष्यति । मध्येभगवदवतरणस्य निमित्तान्तरं देवताभ्यर्थनं दर्शयति—तत इत्यादिना । ततः तत्राश्वमेधे देवादयः । यथाविधि यथाक्रमं । भागप्रतिग्रहार्थं स्वस्वहविर्भागीकारार्थं । समवेताः संमिलिताः । यज्ञसदसीतिशेषः । अनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण ब्रह्मापिसमुच्चयते ॥ ४ ॥ ताः देवताः । तस्मिन् प्रकृते । सदसि अश्वमेधसदसि । यथान्यायं यथाक्रमं । समेत्य लोककर्तारं स्वस्वामिनं ब्रह्माणं । महत् फलद्वारागुरुतरं । वचनं ब्रुवन् ॥ ५ ॥ त्वत्प्रसादेन जनिताद्वीर्यादित्यन्वयः ॥ ६ ॥ कोमत्प्रसादः कथंभवतां तत्परीक्षाशक्तित्वाद्ब्रुः—त्येति । वरः अस्माभिरवध्यत्वरूपः । तं वरं । मानयन्तः पूजयन्तः । सर्वं पीडनं ॥ ७ ॥ बाधनमेवोपपादयन्ति—उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयति भीषयति । उच्छिन्नान्

उन्नतान् लोकपालान् । त्रिदशराजानं । समासान्तस्यानित्यतादृजभावः । प्रधर्षयितुं तिरस्कर्तुं । स्थानात्प्रच्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ असुरान् राहुप्रभृतीन् । अतिक्रामति पीडयतीत्यावत् ॥ ९ ॥ एनं रावणं प्रति न प्रतपति मन्दकिरणोभवति । क्रीडापर्वतसञ्चारादिदशायामितिभावः । पार्श्वे अस्थितेशेषः । नवाति पुष्पवाटिकादिषु पुष्पपतनादिभयादितिभावः । चलोर्मिमाली सदाचञ्चलस्वभावतरङ्गपङ्क्तिमान् नकंपते गर्वितोऽयमुल्लतीतिशेषणभयादितिभावः ॥ १० ॥ तदिति भयादितिभावः । भयं उत्पन्नमितिशेषः । कर्तुं चिन्तयितुं ॥ ११ ॥ उक्तः ब्रह्मेतिशेषः । चिन्तयित्वा उपायमितिशेषः । हन्तेत्युपायस्मरणजहर्षे ॥ १२ ॥ अयंशब्दार्थमाह—तेनेति । तत् तथोक्तमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ तदा अवध्यत्ववरणावसरे । अवज्ञा-

वि० समेत्य अन्तर्धानशक्त्या इतरानवलोकमितिशेषः । शि० लोकं लोकः दृष्टिः । तत्कर्तारं यज्ञद्रष्टृत्वेनाहृतम् ॥ ५ ॥
 शि० हेभगवन् त्वत्प्रसादेन त्वत्कृपया । प्राप्तं यद्वीर्यं साकेताधीशातिरिक्तसर्ववध्यत्वं तस्माद्वीर्यात् नोस्माकं विहारास्पदीभूताये सर्वलोकास्तान् रावणो नामराक्षसोबाधते । तं रघुनाथेच्छया साकेतादवतीर्णरावणं शासितुं स्वांशभूतदेवादिद्वारासाक्षाद्भानुशकुमः । एतेन साकेतपुरवासिनां यथाकामं सर्वत्रगमनमिति व्यज्यते । यथाच साकेताद्वावगावतारः तथातज्जन्मप्रतिपादकप्रत्येवक्ष्यामः ॥ ६ ॥
 ति० प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेः एतदुत्तरकालमिन्द्रजित्कृतस्त्रन्दवधइतिज्ञायते ॥ ८ ॥ शि० अवात् ईश्वरस्यापिरक्षकात्त्रामात्प्राप्तं यज्ञान्नियोगः आज्ञा इतः प्रभृतिप्राप्तरक्षशरीरेमानं शास्यसीति संकुचितबोधोवा इतः प्रभृतिमदतिरिक्तमेवज्ञास्यसीतिवा । तस्मात् । तद्रक्षो रावणः । तदा वरयाचनसमये । मानुषान् “ परमात्मानराकृतिः ” इत्यागमगम्यं साकेताधीशं नित्यद्विभुजं नाकीर्तयत् । तस्माद्धेतोः सः मानुषात् नराकृतिपरमात्मनो रामात् वध्यः । अन्यः तस्माद्भिन्नः अस्य मृत्युः विघातकोनविद्यते । बहुत्वमादरार्थं । तेन साकेताधीशरघुनाथस्य विष्णोर्वादेवैलक्षण्यं ईश्वरैश्वर्यं च व्यक्तं । एतेन “ नाकीर्तयदवज्ञानात् ” इत्यस्य अवज्ञानादनादरात् मानुषात्मा कीर्तयदित्यर्थः प्रत्युक्तः । दशरथनहुषादीनां देवसाहाय्यकर्तृत्वस्य प्रसिद्धत्वात् मानुषानादरस्यासंभवात् । किंच रावणस्य सुराधिवध्यत्वे वरदानमेवकारणं वा रावणबलवत्त्वं वा उभयं वा । न प्रथमं । तात्कालिकमानुषैरेव तस्य व्यवहारे सिद्धे तद्वाधार्थं परमात्मा प्रार्थनार्थं स्यात् । न द्वितीयं । वाय्वादिभिः कृततत्परमवस्थासंभवापत्तेः । अतएव न तृतीयं । किंच विष्णववध्यत्वं त्वत्स्य रावणेन प्रार्थितं वानवा । न प्रथमं । लम्पतेरामस्यापि विष्णवभिन्नत्वेन तेनाप्यवध्यत्वापत्तेः । नान्यं । मानुषानादरोक्ते-
 [पा०] १ ड. झ. वचनंततः. २ ड. झ. भगवंस्तदा. ३ घ. तस्यसहामहे. ४ ख. ग. विहितस्तस्य. ५ घ. मानुषान्प्रति.

[वैनतेयं समारुह्य भास्करस्तोषदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानस्सुरोत्तमैः] ॥ १७ ॥

ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिष्टूय संनताः ॥ १८ ॥
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १९ ॥

राज्ञो दशरथस्य त्वं अयोध्याधिपतेर्विभोः ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ २० ॥
तस्य भार्यासु तिसृषु ह्रीश्रीकीर्त्युपमासु च ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ २१ ॥
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥
स हि देवान्सगन्धर्वांश्च सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २३ ॥
ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २४ ॥
वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २५ ॥
त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥
अब्रवीद्विदशान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ तत्र सदसि । ब्रह्मणा समागम्य । समाहितः । करिष्यमाणरक्षणकृत्येकाग्रः । तस्थौ । तं आश्रितरक्षणसन्नद्धं । सर्वेसुराः ब्रह्मादयः । पितामहपुरोगमानित्युपसंहारात् । समभिष्टूय सम्यक्स्तुत्वा । संनताः सम्यक्नताः प्रणताः सन्तः । अब्रुवन् ॥ १८ ॥ अर्धमेकैवाक्यं । हेविष्णो लोकानां हितकाम्यया हितेच्छया । त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे । “योगः सन्नह्नोपायध्यानसंगतियक्तिपु” इत्यमरः । “स्मारयेत्तान्निशिष्ये” इतिवत् । केवलंत्वांप्रोत्साहयिष्यामः । स्वयमेवस्वकीयरक्षणेप्रवृत्तत्वादितिभावः । यदिनियोजनमेवार्थः स्यात् तदापूर्वश्लोकोक्तंअभिष्टूयसंनताइत्येतद्विरुद्धेति । किंच नियोजनमत्रप्रार्थनमेव । एवमुत्तरत्रभगीरथवचने “हरस्तत्रनियुज्यतां” इतिवक्ष्यति ॥ १९ ॥ किंनियोज्यमित्यत्राहद्वाभ्यां—राज्ञइत्यादि । पितृभावयोग्यत्वपराणिविशेषणानि ॥ २० ॥ तस्येति यजमानोहस्तेननिर्दिश्यते । ह्रीश्रीकीर्तयोदक्षकन्याः ताउपमायासांतास्तथा । चातुर्विध्यविधानं रावणरावणिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥ २१ ॥ ममपुत्रभावेनभवत्किंप्रयोजनंतत्राहुः—तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु ।

प्रवृद्धं वरबलभुजबलैरभिष्टुद्धम् । मानुषभावः किमर्थं भजनीयस्तत्राहुः—अवध्यदैवतैरिति । “कृत्यानांकर्तरिवा” इतिपक्षेवृत्तीया ॥ २२ ॥ सकिमर्थंहन्तव्यस्तत्राहुः—सहीति । वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २३ ॥ ततः वीर्योत्सेकात् । क्रूरेण तेन रावणेन । ऋषयो हिंसिताः । क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः । लिङ्गविपर्ययार्थः । मिथुनतयाचरतांहिंसनात्क्रूरेणेत्युक्तं । किलैतैस्त्रिदशैः ॥ २४ ॥ तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः । त्वत्समीपमितिशेषः । सिद्धादयश्चायाताः । ततः रावणवधार्थं । त्वां शरणं उपायंगताः ॥ २५ ॥ रुद्रादिपुत्रविद्यमानेष्वहमेवकिमर्थमर्थ्यइत्यत्राहुः—त्वमिति । हेदेव त्वं नः परमागतिः उपायः । नान्ये । परानशत्रून्तापयतीतिपरंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इतिखञ् । अनेनशत्रुवधसामर्थ्यमुक्तं । मनःकुरु । अवतरितुमितिशेषः । देवशत्रूणामितिबहुवचनेन रावणरावणिलवणगन्धर्वादीनामपिवधोऽर्थितः । अनेनाभिप्रायेणपूर्वं “कृत्वात्मानंचतुर्विधं” इत्युक्तम् ॥ २६ ॥ एवमित्यादिसार्धश्लोकैकान्वयः । पितामहपुरोगान् ब्रह्मप्रधानान् । धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयु-

तिल० आत्मानं सोपकरणमात्मानं । “अन्येद्युःपाञ्चजन्यात्मकैकैक्याभरतोऽभवत् । तदन्येद्युस्तुमित्रायामनन्तात्माश्च लक्ष्मणः । सुदर्शनात्माशङ्खोद्भौजातौयुगपत्त्रिये” इतिपाञ्चोक्तः । अत्रात्मानमित्युक्त्या शङ्खचकानन्तानामपिभगवद्वृत्तासूचिता । हुंकारेणभगवानिव पाञ्चजन्यशब्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकलाद्रिष्णुतुल्यएवेतिबोध्यं ॥ २९ ॥

[पा०] १ अर्थश्लोकः ख. ड. च. छ. झ. पुस्तकेष्वेवदृश्यते. २ ड. च. ज. झ. अयोध्याधिपतेर्विभो. ३ ड. झ. अस्य भार्यासु. ४ घ. ह्रीश्रीकीर्तिसमासुच. ५ ड. च. छ. झ. वीर्योत्सेकेनबाधते. ६ ड. च. छ. झ. नन्दनवनेरौद्रेणविनिपातिताः. क. ख. घ. ज. नन्दनवनेरौद्रेणकिल,

भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं सैमित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥
 हत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां भयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीमिमां ॥ २९ ॥
 एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ३० ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३१ ॥
 तैतो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुर्वमुद्गदन् ॥ ३२ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥
 विरावणं साधु तपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धतं भयावहम् ॥ ३३ ॥
 तमेव हत्वा सबलं सबान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ॥
 खल्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तान् ॥ २७ ॥ भयमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 भयं त्यजत । वः युष्माकं । भद्रं अस्तु । यस्मादहं
 सर्वेषांहितार्थं । रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्षस-
 हस्राणि वत्स्यामीति योजना । शङ्खचक्रगदापाणि रूपाया-
 त इति हि पूर्वमुक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ आत्मवान् सर्वात्म-
 शेषी । मानुषे मनुष्येषु । जालेकवचनं । चिन्तयामा-
 स यथा देवैराज्ञप्तं तथेति शेषः । जन्मभूमिं जन्म-
 स्थानं ॥ ३० ॥ ततः चिन्तानन्तरं । पद्मपलाशाक्षः
 दशरथगुणस्मरणकृतनयनविकासोक्तिः । यद्वा । पद्म-
 पलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः । तथापि सर्व-
 स्पृहणीयः स्वयमन्यं स्पृहयामास । यद्वा । “तस्य यथा-
 कन्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्युक्तरीत्या परत्वविह-
 पुण्डरीकाक्षत्वयुक्तः । एवं च सर्वस्मात्परोपि जन्मरोच-
 यामास । यथाजनिमतो जन्महानिरभिलषिता तथाज-
 निरहितस्यापि जनिरभिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यभिलषितं
 भवति । कृत्वा आत्मानं चतुर्विधं जन्माभिलाषेऽपि दशरथ-
 गुणातिरेकेण चतुर्विधशरीरपरिग्रहमभिलषितवान् ।
 आत्मानं स्वशरीरं । चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण ।
 पितरं “पितापुत्रेण पितृमात्र्योनियोनौ” इत्युक्तरीत्या
 सर्वपिता स्वपुत्रं चित् पितरमभिललाष । रोचयामास
 ऐच्छत् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपं “गुणै-
 र्दशरथोपमं” इत्युक्तरीत्या जनित्वा जितैः स्वाभाविकै-
 र्गुणैः स्वसदृशदेवोक्तं दशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन नि-

श्चित्तवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ततः भगवदिच्छानन्तरं ।
 सरुद्रा इत्यनुवादात् पूर्वसुद्रोपिशरणागतइतिसिद्धं ।
 दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः । स्तुतिभिः
 स्तुतिरूपप्रबन्धैः । तुष्टुवुः श्लाघयामासुः । मधुसूदन-
 मिति मधुवदयमपिनिरसनीयइत्याशयेनोक्तं ॥ ३२ ॥
 उक्तमर्थसर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—तमिति । उद्धतं जन्म-
 तपवोद्धतं । तं प्रसिद्धं । उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदा-
 नेन प्रवृद्धदर्पं । लोकान् विरावयतीति विरावणं । सर्व-
 लोकानामाक्रमदयितारं । तपस्विनां कण्टकं शत्रुं ।
 “क्षुद्रेशत्रौ च कटकः” इति वैजयन्ती । अतएव तपस्वि-
 नां भयावहं तं रावणं । साधु निश्शेषं । उद्धर उन्मू-
 लय ॥ ३३ ॥ एवकारेण विभीषणव्यवच्छेदः । स्व-
 ल्लोकं वैकुण्ठं । कचित्स्वलोकमिति पाठः । चिरं चिर-
 कालस्थायी । अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः । सुरेन्द्रे-
 तिसंबोधनं । गुप्तं अस्मदादिभिः दुरधिगमं । “अत्य-
 कान्तदीप्ततत्त्वानां विष्णोर्महात्मनः । स्वयैव प्रभया
 राजन्दुष्येऽक्षदेवदानवैः” इति महाभारतोक्तेः । गतदो-
 षकल्मषं दोषाः रागद्वेषादयः । गतानि तद्रूपकल्म-
 षाणियस्मात्तथा । अनेन न्द्रलोकादिव्यावृत्तिः । गत-
 ज्वरः आश्रितसंरक्षणेन गतव्यथः । अनेन पुनः प्राप्ति-
 पर्यन्तं संसारिविषये कदैते निस्तरिव्यन्तीति चिन्ता-
 कुलत्वमुक्तं । आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते ।
 अत्र स्वलोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मष-

ति० चिन्तयामास योग्यत्वेन विचारयामास ॥ ३० ॥ इति पञ्चदशस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ घ. ड. च. छ. झ. समन्त्रिज्ञातिबान्धवम्. २ ड. च. छ. झ. क्रूरदुराधर्ष. ३ घ. तदा देवर्षिगन्धर्वाः.

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

देवैर्विष्णुमतिरावणस्य ब्रह्मवराण्मनुष्येतरावध्यत्वेन विवेदनपूर्वकं मानुषभावेनावतारस्य तदुपायत्वनिषेदनम् ॥ १ ॥ ततो विष्णुना मुच्यवतारादिप्रतिज्ञानपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ २ ॥ तथा दशरथस्य ज्ञानमध्यात्माहुर्भूतेन दिव्यभूतेन दशरथहस्ते दिव्यपायसपूर्णस्वर्णपात्रसमर्पणम् ॥ ३ ॥ तथा तत्पायसस्य पुत्रहेतुवकथनेन पत्नीभ्यो दानचोदनपूर्वकमन्तर्धानम् ॥ ४ ॥ कौसल्याविभिर्दशरथदत्तदिव्यपायसप्राशनाद्गर्भधारणम् ॥ ५ ॥

ततो नारायणो विष्णुर्नियुक्तः सुरसत्तमैः ॥ जानन्नपि सुरानेवं श्रृङ्खणं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
उपायः को वधे तस्य राक्षसाधिपतेः सुराः ॥ यमहं तं समास्थाय निहन्यामृषिकण्टकम् ॥ २ ॥
एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्युचुर्विष्णुमव्ययम् ॥ मानुषीं तनुमास्थाय रावणं जहि संयुगे ॥ ३ ॥
स हि तेपे तपस्तीव्रं दीर्घकालमरिन्दम ॥ येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोककृल्लोकपूर्वजः ॥ ४ ॥
संतुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ॥ नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥ ५ ॥
अब्रवीताः पुरा तेन वरदाने हि मानवाः ॥ ६ ॥
एवं पितामहात्तस्माद्भिरप्राप्य स दर्पितः ॥ उत्सादयति लोकांस्त्रीन्स्त्रियश्चाप्यवकर्षति ॥
तस्मात्तस्य वधो दृष्टो मानुषेभ्यः परन्तप ॥ ७ ॥
इत्येतद्ब्रुवन् श्रुत्वा सुराणां विष्णुरात्मवान् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ८ ॥
स चाप्यपुत्रो नृपतिस्तस्मिन्काले महाश्रुतिः ॥ अयजत्पुत्रियामिति पुत्रेप्सुरारिसूदनः ॥ ९ ॥
स कृत्वा निश्चयं विष्णुरामञ्च च पितामहम् ॥ अन्तर्धानं गतो देवैः पूज्यमानो भृंहर्षिभिः ॥ १० ॥

त्वदिविरोधः । अन्तरिक्षादुपरितनलोकमात्रस्य स्वर्गपदवाच्यत्वात् । अतएव हि कचिद्ब्रह्मलोकादावपि स्वर्गपदप्रयोगः । “ब्रह्मलोकं प्रयास्यति” इत्यत्रापि ब्रह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्थानं परमपदमिति व्याख्यातं । खलोकमिति सम्यक्पाठः । सुरेन्द्रः विष्वक्सेनः ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्भारतमयणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्ठदशः सर्गः ॥ १५ ॥

सौनारायणः “पूर्वपदात्संज्ञायामगः” इति तत्त्वं । सर्वान्तर्यामीत्यर्थः । यद्वा नाराणामयनं नारायणः इभ्यमत्र श्रुतः पलाशशतानइत्यादिवल्लुङ्घन्तस्यापि पुंलिङ्गत्वं । एवं सर्वस्मात्परोपि सुरसत्तमैर्नियुक्त इत्याश्रितपारतन्त्र्यमुच्यते । तादृशो विष्णुः । जानन्नपि उत्तरनिश्चयश्चोपि । सन्मानार्थं श्रृङ्खणं मधुरं । वचनं अब्रवीत् ॥ १ ॥ आस्थाय स्त्रीकृत्य । यमुपायमास्थाय तं निहन्त्यां स उपायः कइत्यन्वयः ॥ २ ॥ मानुषीं तनुदैवीम् ॥ ३ ॥ तत्र हेतुमाह—सहीति । लोककृत्त्वे हेतुः लोकपूर्वज इति । लोकशब्दोत्र देवादिजनपरः ॥ ४ ॥ मानुषादन्यत्र मानुषं विना । नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नेति वरप्रददावित्यन्वयः ॥ ५ ॥ अभयं कुतो न दत्तं मानुषेभ्य इत्यत्राह—अब्रवीता इति ॥ ६ ॥ दर्पितः संजातदर्पः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥ पितरमिति मनुष्यरूपेणावतरितुमिति शेषः ॥ ८ ॥ तस्मिन्काले भगवदवततिर्षाकाले । पुत्रियामित्यत्र ब्रह्मस्वार्षः ॥ ९ ॥ निश्चयं मनुष्यभूत एवावतरित्व्यामीति

एवं मनुष्यलोके दशरथपुत्रत्वेनावतीर्य रावणवधः कर्तव्य इत्युक्तं तत्र किमया उपेन्द्रादिवत् स्वस्वरूपेण स्थातव्यं उत प्रकरान्तरेणेति भगवान्बहुमानार्थं पृच्छति—तत इत्यादि । नरिष्यन्ति न नश्यन्तीति नराः नित्यवस्तूनि “अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति प्रत्ययः । “सुप्सुपा” इति नग्नैकदिवत् समासः । नराणां समूहो नारं “तस्य समूहः” इत्यण् । नारं अयनं वासस्थानं यस्या-

ति० लोकपूर्वजः सर्वलोकसमष्टिजात् “हिरण्यगर्भस्समवर्ततामे” इति श्रुतेः ॥ ४ ॥ ती० दृष्टः निश्चितः ॥ ७ ॥
[पा०] १ ख. ग. नारायणे देवो नियुक्तः. २ घ. सुराश्चैवं. ३ घ. ड. च. छ. झ. मानुषरूपमास्थाय. ४. क. घ. ड. छ. ज. झ. दीर्घकालमरिन्दमः. ५ ख. ग. घ. ज. लोककृल्लोकपूजितः. ६ क. ग. घ. ज. वरदानेन मानवाः. ७ ड. झ. वरदानेन गवितः. च. छ. द्वे प्राप्यसगवितः. ८ क.-च. ज. प्यपकर्षति. झ. प्यपकर्षति. ९ ख. घ. ज. महात्मिः. क. महाश्रुतिः.

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
 कृष्णरक्तांबरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्वनम् ॥ स्निग्धहर्षक्षतनुजम् श्रुप्रवरमूर्धजम् ॥ १२ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नं दिव्यामरणभूषितम् ॥ शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥
 दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ [सिंहस्कन्धं महाबाहुमङ्गद्वयशोभितम् ॥ १४ ॥
 ताराविकृतकल्पेन हारेणोरसि राजितम् ॥ ताराधिपतिकल्पैश्च दन्तैः परमशोभितम् ॥ १५ ॥
 ज्वलन्निव च तेजोभिर्दीपयन्निव च श्रिया ॥ तप्तजांबूनदमयैर्भूषणैर्भूषितं च यत् ॥ १६ ॥
 तप्तजांबूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पार्त्रीं पत्नीमिव प्रियाम् ॥
 प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १७ ॥
 समवेक्ष्याब्रवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १८ ॥
 ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १९ ॥
 अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजन्नर्चयता देवानद्य प्राप्तमिदं त्वया ॥ २० ॥
 इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ २१ ॥
 भार्याणामनुरूपाणामश्रीतेति प्रयच्छ वै ॥ तामु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्यदर्थं यजसे नृप ॥ २२ ॥
 तथेति नृपतिः प्रीतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पार्त्रीं देवान्नसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २३ ॥
 अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥
 ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य वित्तमिवाधनः ॥ २५ ॥

निश्चयं आमन्त्र्य साधयामीत्युक्त्वा ॥ १० ॥ अथपु-
 त्रकामेष्टिफलं भगवत्श्रुतुर्धोऽवतारं सूचयन् प्रजापति-
 प्रेरितपुरुषेणपायसप्रदानं दर्शयति-ततोवा इति । श्लोक-
 पञ्चकमेकान्वयम् । ततः विष्णोरेतर्धानानन्तरं । यज-
 मानस्येतिवर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागकालएवप्रादुर्भा-
 वः सूचितः । पावकात् आहवनीयात् । भूतं पुरुषवि-
 शेषः ॥ ११ ॥ स्निग्धाः चिकणाः हर्षक्षयेव तनुजाः
 लोमानि श्मश्रुप्रवरा मूर्धजाः केशाश्च यस्यतत्तथा ॥ १२ ॥
 समुत्सेधः उन्नतिः । दृप्तशार्दूलविक्रमं तद्बद्धयंकरं
 ॥ १३ ॥ प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारं ।
 तैक्षण्यातिशयेन दीप्तानलशिखोपमं ॥ १४-१६ ॥
 तप्तजांबूनदमयीं द्रुतकनकमयीं । राजतः रजतवि-
 कारः अन्ते उपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्तां ।
 पात्र्यास्त्रीलिङ्गत्वेनपत्नीसाम्यं । मायामयीमिव ।

असंभावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः । स्वयंप्रगृह्यप्रादुर्भू-
 तमीत्यन्वयः । विपुलतरत्वेन हस्तमात्रेणग्रहीतुमश-
 क्यत्वाद्बाहुभ्यामित्युक्तं ॥ १७ ॥ दशरथसमवेक्ष्येद-
 मब्रवीत् । कथं इहागतंमां प्राजापत्यं प्रजापतेरागतं ।
 “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” इति प्राग्दीव्यती-
 योण्यप्रत्ययः । नरंविद्धि ॥ १८ ॥ ततःपरं तदनन्तरमि-
 त्तिवावत् । “प्राजापत्यं चर्माविद्धि” इत्युच्यनन्तरमित्य-
 र्थः । तदा तदैव ॥ १९ ॥ अथोअथेतिपर्यायौ । अ-
 र्चयता अश्वमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामितिशेषः ॥ २० ॥ इदं-
 शब्दार्थमाह-इदंत्विति । देवनिर्मितं देवेनविष्णुना-
 निर्मितं । धन्यं धनकरं । स्वर्गादित्वाद्यत् ॥ २१ ॥
 अनुरूपाणां सवर्णानामित्यर्थः । चतुर्ध्वयैषष्टी ॥ २२ ॥
 देवान्नं देवनिर्मितान्नं । देवदत्तां देवप्रेरिताम् ॥ २३ ॥
 अभितःप्रदक्षिणं अभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ प्राप्य

ति० । अन्तर्धायभगवानेवस्वतेजस्संश्रुतपायसमादायहुताग्नेस्सकाशात्प्रादुर्भवतिस । नहान्यस्यभगवत्तेजोधारणेशक्तिरस्ति ।
 तदेवाह महद्भूतमिति । “एकोविष्णुर्महद्भूतं” इत्युक्तेः । अनुलप्रभं विषुदादिवत्दृष्टिप्रतिघातकतेजोवत् । भूतं प्राणी ॥ ११ ॥
 ति० । मायामयीमिव इवशब्दएवार्थः । भगवतोमायैवैत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० । पूर्वकृत्वातद्वब्रवीत्तदा नरवचनश्रवणानन्तर-
 काले । अतः तदुक्तिश्रवणाद्वेतोः । परं तृप्तिकरवचः । तद्ब्रुवनश्रवणोत्तरंरिभेयउवाचेत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ च. ज. कृष्णरक्तांबरधरं. २ क.-झ. रक्तास्यं. ३ च. छ. दिशागजसमाकारं. ४ च. छ. सान्तःपुरस्तदाराजा.
 ट. अतःपरंतदाराजा. ख. ग. तमद्भुतंतदाराजा. ५ ख.-झ. इदंतुप्रशार्दूल. ६ ख. तामुल्लेप्सास्यसे.

ततस्तदद्भुतप्रख्यं भूतं परमभास्वरम् ॥ संवर्तयित्वा तत्कर्म तत्रैवान्तरधीयत ॥ २६ ॥
 हर्षरश्मिभिर्ह्युतं तस्यान्तःपुरमावभौ ॥ शारदस्याभिरामस्य चन्द्रस्येव नभोऽंशुभिः ॥ २७ ॥
 सोन्तःपुरं प्रविश्यैव कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ पायसं प्रतिशुक्लीष्व पुत्रीयं त्विदमात्मनः ॥ २८ ॥
 कौसल्यायै नरपतिः पायसार्धं ददौ तदा ॥ अर्धादर्थं ददौ चापि सुमित्रायै नराधिपः ॥
 कैकेय्यै चावशिष्टार्धं ददौ पुत्रार्थकारणात् ॥ २९ ॥
 प्रददौ चावशिष्टार्धं पायसस्यामृतोपमम् ॥ अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महीपतिः ॥ ३० ॥

लब्ध्वा ॥ २५ ॥ अद्भुतप्रख्यं अद्भुताकारं । संवर्तयित्वा समाप्य । तत्कर्म पायसप्रदानरूपकर्म । तत्र अग्नौ ॥ २६ ॥ हर्षरश्मिभिः हर्षकृतकान्तिभिः । उद्योतं उद्भूतप्रकाशं । अन्तःपुरं अन्तःपुरस्त्रियः । शारदस्य शरदिभवस्य । अभिरामस्य निष्कलङ्कस्य । अयंहर्षः पायसप्रदानकृतः ॥ २७ ॥ पुत्रीयं पुत्रोत्पत्तिनिमित्तम् ॥ २८ ॥ अथराज्ञः पत्नीभ्योविभज्यपायसप्रदानमाहुरिभिः—कौसल्याया इत्यादि । पायसस्यार्धं पायसार्धं । अर्धश-

ब्दोत्रसमांशवचनः “अर्धसमंशके” इत्यमरः । ददौ ज्येष्ठपत्नीत्वादिति भावः । अर्धात्पृथक्कृत्य अर्धं सुमित्रायै द्वितीयमहिष्यै । ददौ । चतुर्थीशमित्यर्थः । अवशिष्टस्य पायसस्यार्धं अवशिष्टार्धं अष्टमांशमित्यर्थः । कैकेय्यै तृतीयमहिष्यै । ददौ । पुत्रार्थकारणात् पुत्ररूपप्रयोजननिमित्तात् । इदं त्रिष्वपिदानेष्वन्वेति ॥ २९ ॥ अनुचिन्त्य कैकेय्येष्वप्युक्त्या सुमित्राया अधिकांशमाकृतं भवेदिति विचार्यैत्यर्थः । तस्यापि हि कैकेय्यैदा-

शि० । तस्यराज्ञः हर्षरश्मिभिः हर्षवर्धिताङ्गकान्तिभिः उद्योतं अतिप्रकाशितं अन्तःपुरं अभिरामस्य परमानन्ददातुः पूर्णस्येत्यर्थः । शारदस्यचन्द्रस्यांशुभिर्ह्युतं नभस्येव आभौ ॥ २७ ॥ ति० । अनुचिन्त्य कैकेय्येष्वप्युक्त्या ज्येष्ठलोकौसल्यापेक्षया कनिष्ठलं न सुमित्राया विचार्य पादोनं शार्धदानं तस्यै । कनिष्ठत्वाच्च कैकेय्यै अष्टमांशदानं । एवं च भरतश्चतुर्गौपादस्यार्धमर्धमित्याहुः । अपरे तु रामभरतौ प्रत्येकं चतुर्गौ । लक्ष्मणश्चतुर्गौ पादमांशौ । तथा हि । कौसल्यायै दत्ताधेयाः धार्धं चतुर्गौ शरूपं सुमित्रायै दत्तवान् । कौसल्याया दापितवानित्यर्थः । एवं कैकेय्यै कौसल्या दत्ताधेयशिष्टमर्धं ददौ । ततः कौसल्या दत्तावशिष्टस्य कैकेय्यै दत्तस्यार्धं तदधेयविचार्य पुनरपि सुमित्रायै ददौ तया दापयामासेत्यर्थः । अत्रार्धं दत्तावृत्तिर्बोध्य । तदुक्तं कालिदासेन “ स तेजो वैष्णवं पश्योर्विभजे चरुसंक्षितम् । द्यावापृथिव्योः प्रत्यग्रमहर्षति रिवातपम् । अर्चिता तस्य कौसल्यायाः केकयवंशजा । अतस्संभावितान्ताभ्यां सुमित्रामैच्छदीश्वरः । ते बहुलस्य चित्तोपलब्धौ पत्युर्महीक्षितः । चरोरर्धां धामागभ्यां तामयोजयतामुभे । सा हि प्रणयवत्या सीत्सपत्न्योरुभयोरपि ” इति । अर्धां धामागभ्यामित्यस्य खल्लब्धार्धं सर्वध्यां धामागभ्यामित्यर्थः । पृथगिति विभज्येति शेषः । अतएव लक्ष्मणस्य रामावृत्तिलंशमुन्नय्य भरतानुवर्तिलं च । उक्तं च पादौ “ युगंबभूवतुस्तत्र सुस्निग्धौरामलक्ष्मणौ । तथा भरतश्चतुर्गौपायसांशवशात्सखतः ” इत्याहुः । कतकस्याप्येवैवरीतिस्समतेति दिक् । शि० । तदा पायसप्राप्तिकाले । नरपातः अमृतोपमं पायसार्धं पायसस्यार्धमंशं । महाभागमिति वक्ष्यमाणरामविशेषणात् ज्येष्ठपत्नीत्वाच्च कंचिदधिकमंशं पुत्रार्थकारणात् कौसल्यायै ददौ । ततोनुचिन्त्य अप्रकटितसांकेते एकस्सुमित्रापुत्रः कौसल्यापुत्रानुयायी द्वितीयस्सुमित्रापुत्रः कैकेय्यपुत्रानुयायीति विचार्यैव अर्धात् कौसल्याम गतः अर्थं किंचिन्न्यूनमंशं नराधिपस्सुमित्रायै ददौ कौसल्याया दापयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावति गिजर्थः । कौसल्याभागादवशिष्टभागं अर्धं कृत्वा सुमित्रायै ददावित्यर्थं लुनयुक्तः । अत्रावशिष्टपदाभावात् उत्तरत्रावशिष्टपदस्य विद्यमानत्वाच्च युक्तितोरामानुयायित्वा नुपपत्तेः । ततोवशिष्टार्धमवशिष्टमर्धं कौसल्याभागतः किंचिन्न्यूनं अंशं कैकेय्यै महीपतिर्ददौ दापयामासेत्यर्थः । पुनरेव पुनरपि । एवोप्यर्थः । अवशिष्टार्धं अवशिष्टस्य दत्तकैकयीभागास्यार्धमंशं सुमित्रायै प्रददौ कैकेय्यप्रदापयामासेत्यर्थः । अयमभावः । पायसेऽष्टावंशाः कृताः । तत्र पञ्चांशान् कौसल्यायै दत्तवान् । कौसल्याभागतः सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामास । कौसल्याभागतः उर्वरीतांस्त्रीमंशान् कैकेय्यै दापयामास । कैकेय्यभागात् सार्धमेकमंशं सुमित्रायै दापयामासेति । सार्धं त्रीन्वांशानेकीकृत्य कौसल्याशुभुजे तदेव रामप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । सार्धमेकं स्त्रांशमेकीकृत्य कैकयाशुभुजे तदेव भरतप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । कौसल्यादत्तं सार्धमंशमेकीकृत्य सुमित्रापूर्वशुभुजे तदेव लक्ष्मणप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । ततः कैकयीदत्तं सार्धमंशं शुभुजे तदेव शत्रुघ्नप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं । भरतलक्ष्मणप्रादुर्भावे निमित्तीभूतं पायसस्योत्समलेपि रामोद्देश्यकभागांशप्रभावात् लक्ष्मणेऽधिकप्रभावप्रतीतिः । अनुचिन्त्येत्युक्तेर्महाराजाभिजदशरथस्य सर्वज्ञत्वं सूचितं । तदेवोपसंहरन्नाह । एवमेव न प्रकरणे भाग्याणां पायसं पृथक्पृथक् विभज्यराजददौ । कौसल्यायै इत्यारभ्य श्लोकत्रयमेकान्वयि । अपि चाब्दएवार्थः । चशब्दान्वन्तरार्थको ॥ ३० ॥

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ ३१ ॥

तास्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः ॥ ३२ ॥

ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥

हुताशनादित्समानतेजसोचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३३ ॥

ततस्तु राजा प्रतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥

बभूव हृष्टस्त्रिदिवे यथा हरिस्सुरेन्द्रसिद्धिर्षिगणाभिपूजितः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

देवगन्धर्वादिभिर्ब्रह्माज्ञयारामसाहाय्यार्थं नृक्षवानरादिभावेन भुव्यवतरणम् ॥ १ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

नैकैकेयीसुमित्रयोः समांशतास्यात्तत्त्रयुक्तं । अन्यथा ज्येष्ठानिष्ठावैषम्यं न स्यात् । कैकेयीहिकनिष्ठा । “न-
तैवामध्यमातातार्गाहृतव्याकथंचन” इतीतरपद्व्यपेक्ष-
यामध्यमात्वमुक्तं । वल्लभायामपिकैकेय्यासां भोगविष-
ये पक्षपातः ननु धर्म्यसंविभागे । अतो बहुमानाय ज्यै-
ष्ठ्यक्रमाद्भागतारतम्यं कृतं । अतएव “समानं मेनिरे”
इति वक्ष्यति । ततो नेन भागेन रामो विष्णोरर्धांशः लक्ष्म-
णः पादांशः भरतश्चतुर्गौ पादार्थांशौ । नन्वेवं सति
कथमुत्तरत्र भरतः साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः लक्ष्मणश्चतु-
र्गौ विष्णोरर्धसमन्विता वित्युच्यते । सत्यं “साक्षाद्वि-
ष्णोश्चतुर्भागः” इत्यत्र साक्षाद्विष्णोः विष्णोरर्धस्य रामां-
शस्य चतुर्थांश इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्य भागश्चतुर्भागः
अष्टमांश इत्यर्थः । “अर्धसमन्वितौ” इत्यत्राप्यर्धशब्द ए-
कदेशवाची । “भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोर्धसमंशेक”
इत्येकदेशेपि तुल्लिङ्गार्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्र प्राश-
नादिक्रमवशात् भरतस्य लक्ष्मणश्चतुर्गौ भाग्यज्यैष्ठ्यं ।
ननु लक्ष्मणस्य भरताज्यैष्ठ्यं अंशाधिक्यात्प्रथमप्राश-
नाच्च । अतएव वक्ष्यति “ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च प-
रंतपः ॥ अभ्यवाद्य तप्रीतो भरतो नामाच ब्रवीत्” इति ।
सैवं कैकेय्या एव प्रथमप्राशनं । सुमित्राया द्वितीयांशग्रह-
णविलंबेन प्राशनविलंबात् । उत्पत्तिक्रमे तथोक्तेः । “न-
सङ्ख्ये भरतानुजः” इत्युक्त्वात् । अभिवादं ननु सीता-
यामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रा-

मानुजत्वव्यवहार आसक्त्याधिक्यात् । एवं सति कचि-
द्भरतस्य लक्ष्मणा नुजत्वोक्तिः बहुव्रीहिसमासेन समाधे-
या । भरतानुज इति लक्ष्मणस्याभिधानात्सर्वप्राशनान-
न्तरमेव सुमित्रायामुक्तमिति । पुराणांतरविरोधः क-
ल्पभेदेन परिहार्यः । रामादिमूर्त्यश्च पायसपरिणामाः
ननु शुक्रशोणितपरिणामाः । तत्प्राशनानन्तरं गर्भधार-
णवचनात् । “न तस्य प्राकृतामूर्तिः” “न भूतसङ्घसंस्था-
नो देहोऽस्य परमात्मनः” इत्यादि स्मरणात् । पायसंच भ-
गवतः षाड्गुण्यविग्रह एव । तद्बुद्धिश्चिन्ता न्नपानादिकृता
किं त्विच्छाकृतेत्यादिकं सर्वमवसेयम् ॥ ३० ॥ उपसंहर-
ति—एवमिति ॥ ३१ ॥ समांशं राजकृतपायसंप्रदानक-
मरूपं बहुमानं । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतसः
उदितप्रहर्षमनसः । तारतम्येन दानं पौर्वापर्यं च ज्यैष्ठ्या-
नुक्रमकृतेन सर्वसांसमतमेवासीदिति भावः ॥ ३२ ॥
वक्तव्येपियज्ञवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गात्सौकर्याय नगरप्र-
वेशानन्तरमाविकथाशेषसंग्रहेण दर्शयति—तदिति ।
तत्पायसमित्यन्वयः । हुताशनादित्यशब्दौ तत्तेजः परौ
॥ ३३ ॥ प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३४ ॥ इति
श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

विष्णोरन्तर्धानानन्तरं कार्यद्वयं प्रवृत्तं पायसहस्त-
स्याग्निपुरुषस्योत्थानं देवान्प्रतिब्रह्मनियोगश्च । तत्र

ति० । हुताशनादित्समानतेजस इति गर्भाणां च तन्त्रेण विशेषणं ॥ ३३ ॥ इति षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ छ. च. छ. तथैवंपायसं. घ. तथैवेतत्पायसं. २ ग. छ. ड. ज. झ. नरेन्द्रस्योत्तमस्त्रियः. ३ च. छ. संतानं-
मेनिरे. ४ ख. समानवर्चसो. ५ क. ख. ग. च. छ. ज. प्रसमीक्ष्य.

सत्यसन्धस्य वीरस्य सर्वेषां नो हितैषिणः ॥ विष्णोः सहायान्वलिनः सृजध्वं कामरूपिणः ॥ २ ॥
 मायाविदश्च शूरांश्च वायुवेगसमाञ्जवे ॥ नयज्ञानबुद्धिसंपन्नान्विष्णुतुल्यपराक्रमान् ॥ ३ ॥
 असंहार्यानुपायज्ञानसिंहसंहननान्वितान् ॥ सर्वास्त्रगुणसंपन्नानमृतप्राशनानिव ॥ ४ ॥
 अप्सरस्सु च मुख्यासु गन्धर्वीणां तनूषु च ॥ यक्षपन्नगकन्यासु ऋक्षेविद्याधरीषु च ॥ ५ ॥
 किर्नेरीणां च गात्रेषु वानरीणां तनूषु च ॥ सृजध्वं हरिरूपेण पुत्रांस्तुल्यपराक्रमान् ॥ ६ ॥
 पूर्वमेव मया सृष्टो जाववानृक्षपुङ्गवः ॥ जृम्भमाणस्य सहसा मम आदजायत ॥ ७ ॥
 ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शासनम् ॥ जनयामासुरेवं ते पुत्रान्वानररूपिणः ॥ ८ ॥
 ऋषयश्च महात्मानः सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ चारणाश्च सुतान्वीरान्सृजुर्वनचारिणः ॥ ९ ॥
 वानरेन्द्रं महेन्द्राभमिन्द्रो वालिनमूर्जितम् ॥ सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥ १० ॥
 बृहस्पतिस्त्वजनयचारं नाम महाहरिम् ॥ सर्ववानरमुख्यानां बुद्धिमन्तमनुत्तमम् ॥ ११ ॥
 धनदस्य सुतः श्रीमान्वानरो गन्धमादनः ॥ विश्वकर्मा त्वजनयन्नलं नाम महाहरिम् ॥ १२ ॥
 पावकस्य सुतः श्रीमान्नीलोऽग्निसदृशप्रभः ॥ तेजसा यशसा वीर्यादत्यरिच्यत वानरान् ॥ १३ ॥
 रूपद्रविणसंपन्नावश्विनौ रूपसंमतौ ॥ मैन्दं च द्विविदं चैव जनयामासतुः स्वयम् ॥ १४ ॥

वाचःक्रमवर्तित्वेन प्रथमोपस्थितमग्निपुरुषोत्थानं तत्प्र-
 संक्तंचसर्वमुक्त्वा अथब्रह्मनियोगतत्फलदर्शयतिसंप्रद-
 शौ—पुत्रत्वमित्यादि । गतेगन्तुं प्रवृत्ते । भगवान् भो-
 विकार्यज्ञः ॥ १ ॥ सह अप्राधान्येन अयन्तइतिसहा-
 याः किंकराः । तान् । कामरूपिणः कपटराक्षसयुद्धक्ष-
 मशरीरिणः ॥ २ ॥ उक्तसहायान्विशेषयतित्रिभिः—
 भायेत्यादि । माया आश्चर्यशक्तिः । तद्विदः । जवे वे-
 गेविषये । नयज्ञान् नीतिज्ञान् ॥ ३ ॥ असंहार्यान्
 परैरितिशेषः । उपायज्ञान् अनागतविधानज्ञान् । य-
 द्वा नयज्ञान् युक्तिशालिनः । उपायज्ञान् सामाद्युपा-
 यज्ञान् । सिंहसंहननान्वितान् सिंहतुल्यसंस्थानैर्युक्ता-
 न् । सर्वास्त्राणांयोगुणः शक्तिस्तेनसंपन्नान् । अमृतप्रा-
 भन्तीत्यमृतप्राशनाः कर्तैरित्युद् । पीतामृतानिवमृत्यु-
 रहितानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ हरिरूपेण वानररूपेणो-
 पलक्षितान् प्रायिकाभिप्रायमिदं तुल्यपराक्रमान् आ-
 क्तसदृशपराक्रमान् ॥ ६ ॥ देवत्वाविशेषात्भवतापि-
 पुत्रोत्पादनकार्यमिति मावोचध्वमित्याह—पूर्वमिति ।
 सृष्टः भाविरामसहायबुद्ध्येतिशेषः । सृष्टिप्रकारमा-
 ह—जृम्भमाणस्येति । सइतिशेषः । अत्र पार्वतीशापेन-

स्वक्षेत्रेपुत्रोत्पादनासंभवादप्सरःप्रभृतयःक्षेत्रतयोक्ताः ।
 गुणवत्पुत्रलाभायमुख्यासित्युक्तं । अयोनित्वेन-
 संघः प्रवृद्धत्वसिद्धयेतन्स्वित्युक्तं । नन्दिकेश्वरशापात्तु-
 सारेणहरिरूपेणेत्युक्तं । वक्ष्यतिहिदिग्विजयेरावणंप्र-
 तिनन्दी “तस्मान्मद्रूपसंयुक्तामन्दीर्यसमतेजसः ॥ उ-
 त्पत्स्यन्तिवधार्थेहि कुलस्यतववानराः” इति ॥ ७ ॥
 प्रतिश्रुत्य अङ्गीकृत्य । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ ८ ॥ वन-
 चारिणः वानरान् ॥ ९ ॥ महेन्द्राभं महेन्द्रपर्वताभं ।
 ननु वालिनः कथंरामसहायार्थत्वं रामवध्यत्वात् । उ-
 च्यते । अङ्गदोत्पादनद्वारात्तस्यसाहाय्यकरणात् । किं-
 च यदिवालीनोत्पद्येत तदा सर्वेषांवानराणांसहायत्वं-
 नस्यात् । सतिचवालिनि सुग्रीवविरोधिनि सुग्रीवमै-
 त्र्यावानरसहायसिद्धिः । वालिमैत्र्यात् रावणः क्षणादे-
 वसीतां दधात् । अतः सुग्रीवसख्यनिमित्तत्वाद्वालिनो
 रामसहायत्वमिति । तपनः सूर्यः ॥ १० ॥ सर्ववान-
 रमुख्यानामिति निर्धारणेष्टी । बृहस्पतिपुत्रत्वादननुत्त-
 मंबुद्धिमन्तं ॥ ११ ॥ कुबेरपुत्रत्वात्श्रीमानित्युक्तं ।
 महाहरिं सर्वकार्यनिर्माणदक्षं ॥ १२ ॥ अत्यरिच्यत
 अतिशयितोभूत् ॥ १३ ॥ रूपमेवद्रविणं धनं तेनसंप-

ती० दिव्यसंहननान्वितान् दिव्यदेहयुक्तान् ॥ ४ ॥ ति० पूर्वमेव पूर्वमुगादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ती० पूर्वमेवमयासृष्टइतिश्लोकस्य
 पूर्वमितिपदमत्राप्यनुषजनीयं । यथाश्रुतेभगवद्वतारसमयेवालिषुग्रीवयोरनुत्पत्तेरिति ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ग. घ. विष्णोस्तुल्य. २ क-छ. क्ष. अ. ज्ञान्दिव्यसंहननान्वितान्. ३ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ४ क.
 कक्षीविद्याधरीषु. ५ इदमर्थं घ-ट. दृश्यते. ६ ग. महाभागं. ७ ड. च. छ. क्ष. अ. ट. वालिनमात्मजं. ८ ड. च. छ. क्ष.
 अ. ट. महाकर्षि. ९ ख. बुद्धिमान्संमतः प्रियः. १० क. ख. च. छ. अ. पावकः. ड. क्ष. ट. वीर्यवान्. ११ अ. छ. रूपसंदा.

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरभं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १५ ॥
 मारुतस्यात्मजः श्रीमान्हुतुमान्नाम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥
 [सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि] ॥ १६ ॥
 ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीवैवधे रताः ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १७ ॥
 मेरुमन्दरसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १८ ॥
 यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ अजायत सैमस्तेन तस्यतस्य सुतः पृथक् ॥ १९ ॥
 गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः केचित्संमतविक्रमाः ॥ ऋक्षीषु च तथा जाता वानराः किन्नरीषु च ॥ २० ॥
 देवा महर्षिगन्धर्वास्तैर्दक्ष्या यक्षा यशस्विनः ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २१ ॥
 बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ [चौरणाश्च सुतान्वीरान्समुज्ज्वनचारिणः ॥]
 वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २२ ॥
 अप्सरस्तु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तथा गन्धर्वाणां तनूषु च ॥ २३ ॥
 कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः ॥ सिंहशार्दूलसदृशा दपेण च बलेन च ॥ २४ ॥
 शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पादपयोधिनः ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २५ ॥
 विचालयेयुः शैलेन्द्रान्भेदेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २६ ॥
 दारयेयुः क्षितिं पद्म्यामासुवेयुर्महार्णवम् ॥ नभस्थलं विशेष्युश्च गृह्णीयुरपि तोयदान् ॥ २७ ॥

त्रौ अतएवरूपसंमतौ रूपेणप्रख्यातौ । स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १४ ॥ पर्जन्यो वर्षाभिमानिदेवता ॥ १५ ॥ वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयुक्तः । रुद्रोब्रह्मणानियुक्तोपि रक्षःपक्षपातित्वान्नक्रंचनसृष्टवान् ॥ १६ ॥ एवंप्रधानवानरसृष्टिमुक्त्वा-क्षुद्रवानरसृष्टिसंग्रहेणाह—तेइति । रताः आसक्ताः ॥ १७ ॥ एवंवानरसृष्टिमुक्त्वाकक्षादिसृष्टिंप्राधान्येनाह—मेविति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः । अतएवमेरुमन्दरसंकाशाः । ऋक्षाः भक्षूः । गोपुच्छाः गोलाङ्गुलाः । अभिजज्ञिरे जाताः । क्षिप्रमित्यनेनमानससृष्टिरुच्यते ॥ १८ ॥ रूपं सौन्दर्यं । वेषः संस्थानविशेषः । तस्यतस्य देवस्य । तेन रूपादिना समःसुतः । पृथक् अन्योन्यविलक्षणः । अजायत मुखमात्रेवानराकारत्वेपिसंस्थानादौसर्वेपितुल्याएवासन्नित्यर्थः

॥ १९ ॥ विजातीयास्वपिवानरोत्पत्तिमाह—गोलाङ्गुलीष्विति । संमतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्धानरागोलाङ्गुलीपूतन्नाः । केचिद्धानराः ऋक्षीपूतन्नाः । केचिद्धानराः किन्नरीषुचोत्पन्नाइतियोजना ॥ २० ॥ उत्पादकक्षेत्रवैविध्यमाह—देवाइत्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयं । ताक्ष्याः गरुडादयः । नागाः दिग्गजाः । उरगाः वासुकीयादयः । तत्र विष्णववतारकाले ॥ २१ ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥ तेषांप्रभावमाहपञ्चभिः । सर्वत्र सर्वेइत्यनुषङ्गनीयं । सर्वेकामरूपबलोपेताअभवन्नित्येवंप्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः नत्वस्त्रप्रयोक्तारः शिलाप्रहरणाइत्युक्तेः ॥ २५ ॥ विचालयेयुरित्यादिषु “शकिलिङ्च” इतिलिङ् । “कंपनेचलिः” इतिमित्वेपिह्स्वाभावश्छान्दसः ॥ २६ ॥ आप्लवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥

ति० धर्मपुत्रोपरसुषेणइतियुद्धकाण्डेवक्ष्यति अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥ ति० किंचिदुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोपि किंचिदधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आप्लवेयुः संतरेयुः । ती० आप्लवेयुःशोषयेयुः ॥ २७ ॥ इतिसप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. ख. घ. छ. झ. ज. ट. महाबलः. २ घ—छ. झ. ज. ट. सौरसः. ३ इदमर्थः क. ड—ट. दृश्यते. ४ ड—घ. छ. झ. ज. वयोयताः. क—घ. वषेधृताः. ५ क. ग—ज. तेगजाचलसंकाशाः. ६ क. ख. ड—ज. समंतेन. ७ घ—ज. पृथक्पृथक्. ८ क. घ—ट. गोलाङ्गुलेषु. ९ ड—झ. किंचिदुन्नत. १० क. ज. कक्षेषु. ११ ख. वानरीषु. १२ ख. घ. झ. ट. स्ताक्षर्यक्षाः. १३ इदमर्थः क. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. १४ ग. घ. ड. ज. झ. यथाकामविचारिणः. १५ ड. छ. झ. पर्वतयोधिनः. १६ क—घ. स्थितान्द्रुमान्.

गृह्णीयुरपि मातङ्गान्प्रव्रजतो वने ॥ नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २८ ॥
 ईदृशानां प्रसूतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठौ वीरांश्चाजनयन्हरीन् ॥ ३० ॥
 अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ अन्ये नानाविधाञ्चैलान्काननानि च भेजिरे ॥ ३१ ॥
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च वालिनम् ॥ भ्रातरावुपतस्थुस्ते सर्वे एव हरीश्वराः ॥
 नलं नीलं हनुमन्तमन्यांश्च हरियूथपान् ॥ ३२ ॥
 ते ताक्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरन्तोऽर्द्धेन्दुर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३३ ॥
 तैश्च सर्वान्महाबाहुर्वाली विपुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३४ ॥
 तैरियं पृथिवी शूरेः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्ष्णैः ॥ ३५ ॥
 तैर्मधैवृन्दाचलकूटकल्पैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ॥
 बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रव्रजतः वेगेनगच्छतः ॥ २८ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वा-
 द्यूथपसंख्यानामाह—ईदृशानामिति । शतंशतसहस्राणि
 शतलक्षानितीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रधानप्रधानानाह—तइति ।
 ते प्रायुक्ताः सुग्रीवादिमुषेणान्तायूथपाः । प्रधानेषु हरी-
 णांयूथेषुसमूहेषु यूथपश्रेष्ठबभूवुः । वीरानहरीतजनयं
 अ ॥ ३० ॥ तेषांस्थानमाह—अन्यइति । ऋक्षवतः पर्वत-
 विशेषस्य । प्रस्थान् सानूनि ॥ ३१ ॥ राजयुवराजमन्त्रिणो-
 दश्यंति सूर्यादिसार्धश्लोकेन । सुग्रीवं युवराजं । वालिनं
 राजानं । नलादीनमन्त्रिणः ॥ ३२ ॥ तेषांदुःशसानन्त-
 माह—तइति । ताक्ष्यः गरुडः ॥ ३३ ॥ सर्वेषांशा-
 सितारमाह—तांश्चेति ॥ ३४ ॥ साहाय्यसंपत्तिपौष्क-
 ल्यदर्शयति—तैरिति । अर्णवः अर्णववह्वीपं । विवधसं-
 स्थानैः स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिविविधदेहसंस्थानवद्भिः ।
 नानाव्यञ्जनलक्ष्णैः नानात्वाभिव्यञ्जकासाधारणध-
 र्मवद्भिः ॥ ३५ ॥ उक्तमेवार्थपुनःसर्गान्तेसंगृह्यदर्शय-
 ति—तैरिति । भीमशरीररूपैः भयंकरशरीररूपैः ।
 रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थः । भावप्रधानोनिर्देशः
 ॥ ३६ ॥ नन्वस्मिन्सर्गे “घनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोग-
 न्धमादनः ॥ वरुणोजनयामाससुषेणनामवानरं ॥ श-
 रभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलं” इत्युच्यते । युद्धका-
 ण्डेतु रावणप्रतिशार्दूलवाक्ये “सुषेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रो

धर्मस्ववीर्यवान् ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपञ्चकालान्तको-
 पमाः । गजोगवाक्षोगवयःशरभोगन्धमादनः” इति ।
 कथमिदंसंगच्छते । उच्यते।अत्रवाल्मीकिनोक्तमेवतथ्यं
 “नतेवागनृताकाव्येकाचिदत्रभविष्यति” इतिब्रह्मव-
 रप्रसादात् । शार्दूलस्तुभ्रान्त्युक्तवान् “रुधिरासिक्त-
 सर्वाङ्गोविह्वलश्चलितेन्द्रियः” इतितत्रैवोक्तेः । अत्रेदंश-
 ङ्क्यते । ऋश्यशृङ्गेणपुत्रेष्टयुपक्रमानन्तरं देवादिसंमेलनं
 ततोविष्णोरवतितीर्षा पुत्रत्वंतुगतेविष्णौवानरोत्पत्ति-
 रित्युक्तं तद्विरुध्यते । वालिसुग्रीवयोरावणद्विग्विजयका-
 लिकत्वात् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “अर्जुनेनविमुक्तस्तुरा-
 वणोराक्षसाधिपः” इत्यारभ्य “ततःकदाचित्किष्किन्धां
 नगरींवालिपालितां ॥ गत्वाह्वयतियुद्धायवालिनंहंम-
 मालिनं” इत्यादिना । तथाचकार्तवीर्यार्जुनकालिको
 वालीकथंरामसमवयस्कः स्यात् । किंच “भगवन्राक्षसः
 क्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनीं ॥ पर्यटकिंतदालोकाःशून्या
 आसिन्द्रजोत्तम ॥ राजावाराजमात्रोवार्कितदानात्रक-
 श्चन ॥ धर्षणायेननप्राप्नोरावणोराक्षसेश्वरः” इतिदि-
 ग्विजयवृत्तान्तेराभेणपृष्टेअगस्त्येनार्जुनवालिभ्यांपरि-
 भवउच्यमानोर्जुनवालिनेरेककालत्वमवगमयति । अ-
 पिचमयोरावणायमन्दोद्रीप्रदानकाले “द्वौसुतौतुमम-
 त्वस्यांभार्यायांसंबभूवुः ॥ मायावीप्रथमस्तावदुन्दु-

[पा०] १ क. ख. प्रव्रजितान्वने. ग. घ. प्रव्रजितान्वने. २ ट. वातरंहसाम्. ३ ख. घ. ड. झ. ट. श्रेष्ठानवीरांश्च.
 ४ घ. ड. च. झ. व. ट. सर्वेवहरियूथपाः. ५ ड. च. छ. झ. व. यन्सर्वान्तिह. ६ ड. झ. महाबलोमहा. ७ ज. वृन्दाचल-
 संनिकाशैः. ८ घ-छ. झ. व. कूटसंनिभैः. ९ ड. झ. यूथपाधिपैः.

भिस्तदनन्तरः” इत्युक्तवान् ॥ तत्र दुन्दुभिर्यौवनमदा-
द्वरदानाच्चमत्तोवाललिनाहतइत्युच्यते । अतोवालिनो-
रावणदिविजयकालिकत्वव्यज्यते । सुग्रीवश्चवाल-
भयात्परिभ्रमन्दुन्दुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमत्तङ्गशापान-
न्तरं क्रयमूकेप्रत्यतिष्ठत् । अतः सुग्रीवस्यापि वालितु-
ल्यकालत्वंगम्यते । एवंमैन्दुद्विविदादयोपि चिरकाल-
स्थानिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यति रावणं प्रति शार्दूलः
“मैन्द्रद्विविदश्चोभौताभ्यानां स्तिसमो युधि ॥ ब्रह्म-
णा समनुज्ञाता वमृत प्राशनावुभौ” इति । तेन त-
योरमृतमथनकालवर्तित्वं प्रतीयते । सारणवाक्ये च
“एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्सनः । तदा दै-
वासुरेयुद्धे साहाय्यार्थं दिवौकसां” इति । क्रोधनस्य दे-
वासुरेयुद्धे व्यापारकथनात् चिरन्तनत्वं तस्यापठिता-
नामन्येषामपि वालिसुग्रीवमन्त्रिप्रभृतीनां सिद्धिचिरका-
लत्वं । एवमन्यत्रापि वानरगृथपानमिति चिरस्थायित्वं
व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः कथमेषां रामावतारका-
लिकत्वमत्रोच्यत इति । अत्रास्मद्गुरुचरणाः । यद्यपि पू-
र्वसर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा “पुत्रत्वं तु गते विष्णौ”
इत्यारभ्य ब्रह्मानुशासनं कथितं । तथापि “उवाच देव-
ताः सर्वाः स्वयं भूर्भगवानिदं” इत्यादिना सामान्येन देव-
ता उद्दिश्य ब्रह्मासंदिष्टवान् । “ते तथोक्ता भगवता तत्प्र-
तिश्चल्य शासनं । जनयामासुरेवंते पुत्रान्वानररूपिणः”
इति सामान्येन देवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथ ब्रह्मणो जा-
वत्सृष्टिवत् पूर्वसिद्धा मिन्द्रादिभ्यो वाल्यादिसृष्टिमनुव-
दति “वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमिन्द्रो वालिनमूर्जितं” इत्या-
दिना । अतएव हि “वालिनं जनयामास” इत्येवोक्तं ।
ननु तदा जनयामासेति । अन्यत्र तु “बहवो जनयामा-
सुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः” इति तत्कालवाची तत्रशब्दः
प्रयुक्तः । इन्द्रादयः खल्वेवममन्यन्त ब्रह्मनियोगान-
न्तरं किमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्ना एव सहाय्यं करि-
ष्यन्तीति । यैस्तु पूर्वपुत्रानोत्पादितास्ते पुनस्तदा जनया-
मासुः । अतएव “एष गन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्ण-
वर्सनः । तदा दैवासुरेयुद्धे साहाय्यार्थं दिवौकसां” इत्या-
दिना क्रोधनादीनामन्यार्थसृष्टिरुच्यते । तस्मान्न कोपि
विरोध इत्याहुः । यद्वा रामावतारकाल एव वाल्यादिज-
न्म । वालिजयश्च नार्जुनजयाव्यवहितोत्तरकालिकः ।

ततश्शब्दस्यानन्तर्यमात्रपरत्वात् । अतएव ततः कदा-
चिदित्युक्तं । अगस्त्येनार्जुनवालि विजययोर्युगपत्कथ-
नं रावणजयत्वेन कृष्णः कंससिंशुपालौ जघानेति वत् ।
दुन्दुभिश्चरदानेन सदा युवामत्तश्च । ततश्च तस्य बहुका-
लानन्तरमपि वालिनायुद्धं संभवत्येव । एवमन्यदप्युह्य-
म् । सर्वथोपक्रमावगतः क्रमो न बाधितव्यः । दैवासुरे
युद्धे साहाय्यार्थं मित्यत्रापि साहाय्यसमर्थ इत्यर्थो बोध्यः ।
अमृतप्राशिनौ अमृतप्राशितुल्यावित्यर्थः । यद्वा । अयं
ब्रह्मानुशासनप्रकारः प्राचीन एव प्रसङ्गादद्यकविनोप-
वर्ण्यते । पुत्रत्वं तु गते विष्णौ गन्तुं व्यवसित इत्यर्थः ।
व्यवसायश्च । विष्णोर्ब्रह्मणा विक्रिते प्रार्थनान् । अतए-
व पूर्वसर्गे “हन्तार्यं विदितस्तस्य वधोपायो दुरासनः”
इत्युक्तम् । अतएवामृतुत्तान्तं सनत्कुमारो विदित्वा सुम-
न्त्रायोवाचेति बोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनं च रावणस्य मानुषाद-
न्यत्र भयं नास्ति त्वं क्रयं शृङ्गेण यक्ष्यमाणस्य दशरथस्य
पुत्रो भवेति । अतएव कृतसंकेततया विष्णुरुपयात इत्यु-
क्तम् । यद्वा “तो देवाः सगन्धर्वा” इत्यादिका त्वैव सर्गा-
त्यभृति ब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्सदसि ब्रह्मसदसी-
त्यर्थः । अतएव स्वलोकमागच्छेत्त्युक्तं ननु गच्छेति ।
तथा चैवं संगतिः । पुत्रकामेति प्रथितं सुक्त्वा तत्राप्तिरु-
षा विर्भावोपोद्भूतत्वेन चिरंतनवृत्तान्तमुपपक्षिपति । त-
तो देवा इत्यादि । तत इति प्रस्तावान्तरारंभार्थः । अथ
“पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं” इत्यन्ते विष्णुवृत्ता-
न्तेभिहिते । पुत्रत्वं तु गते अभ्युपगते इति पुत्रत्वाङ्गीका-
रानन्तरं देवांश्चानरोत्पत्तेर्वक्तव्यत्वे पितृवृत्तान्तं तत्रा-
वस्थाप्य “सकृत्त्वानिश्चयं विष्णुरामव्यचपितामहं ॥
अन्तर्धानं गतो देवैः पूजमानो महर्षिभिः” इत्यादिना वि-
ष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्य गर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागव-
स्थापितं देववृत्तान्तमेव पुत्रत्वं तु गत इत्यादिना पुनः प्रति-
पादयति । एतावद्वृत्तान्तकालस्य देवमानेनाल्पत्वेपि म-
नुष्यमानेन बहुवर्षागताः रेवतीवरप्रार्थनावत् । अतो भा-
गग्रहार्थसमवेत्य ब्रह्मसदसि गत्वा कार्यविज्ञाप्य ततोऽश्मे-
धभागान्गृहीत्वा गता देवा इति सर्वसमञ्जसम् ॥ इति श्री-
गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणमणिमञ्जी-
राख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

श्रीरामावतारघटः ।

दशरथेनयज्ञसमापनानन्तरं पूर्वमागतानाराज्ञांप्रेषणपूर्वकंपत्नीभिः सहसपरिवारमध्यां प्रत्यागमनं ॥ १ ॥ ततो वत्सरान्ते चैत्रशुक्लनवम्यांकर्कटेकौसल्यायां श्रीरामावतारः ॥ २ ॥ परेषुर्दशम्यामीनेकैकैश्यां भरतजननम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेव दिने कर्कटे सुमित्रायां लक्ष्मणशशुन्नयोर्जननम् ॥ ४ ॥ ततो दशरथे क्रमेणोपनयनादि भाजामात्मजानां दारक्रियांचिन्तयति देवा द्विधामित्रेण तत्समीपं प्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ दशरथेन तत्पूजनपूर्वकं तदभीप्सितकरणप्रतिज्ञानम् ॥ ६ ॥

निवृत्ते तु क्रतौ तस्मिन्हयमेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्य सुरा भागान्प्रतिजगृम्यथागतम् ॥ १ ॥ समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥ यथार्हं पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्दशान्प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥ श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुराततः ॥ बलानि राज्ञां शुभ्राणि प्रहृष्टानि चकाशिरै ॥ ४ ॥ गतेषु पृथिवीशेषु राजा दैशरथस्तदा ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान्पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥ शान्तया प्रययौ सार्धं मृशशृङ्गः सुपूजितः ॥ अन्वीयमानो राज्ञाऽथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥ एवं विमृज्य तान्सर्वान्राजा संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥ ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् संमत्ययुः ॥ ८ ॥ ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्वोच्चसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ९ ॥

“कोसलोनाममुदितः स्फीतो जनपदो महान्” इत्या-
रभ्य भगवतो वतारनिमित्तान्युक्तानि । अथावतारदर्श-
यत्यष्टादशे—निवृत्ते त्वित्यादि । अत्र पुत्रोत्पत्तिविचि-
न्तयन्नित्येवमन्तोग्रन्थः “हुताशनादित्यसमानतेजसो-
चिरेण गर्भोऽपि परिदितदा” इत्येतच्छेषो नूयते । निवृ-
त्ते समाप्ते । हयमेधे पुत्रेष्टिसहितइति शेषः ॥ १ ॥
दीक्षार्थो नियमो दीक्षानियमः । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्र-
मे । आदिकर्मद्योतकः प्रशब्दः ॥ २ ॥ मुनिपुङ्गवं व-
सिष्ठं ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥
द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ अथ नगरप्रवेशान-
न्तरं । सातुयात्रेण सभृत्येन । राज्ञा रोमपादेन ।
अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥ ६ ॥ एवं ऋश्यशृ-
ङ्गवत् । तान् द्विजोत्तमान् । संपूर्णमानसः संपूर्णम-
नोरथः ॥ ७ ॥ तत इत्यर्थमेकं ॥ ८ ॥ अथ भगवतः
प्रादुर्भावदर्शयति त्रिभिः—ततश्चेत्यादि । ततः अश्वमे-

धसमात्यपेक्षया पायसोपयोगाद्वा । सच वैशाखादौ
भवेत् । द्वादशे “तस्य पूरणे” इति षट् । चैत्री पौर्णमा-
स्यस्मिन्निति चैत्रः । “सास्मिन् पौर्णमासीति” इति सं-
ज्ञायाम् । चकारो वारसमुच्चयार्थः । नावमिके नव-
म्यां । विनयादित्वात्सार्थेठक् । “तिथयो द्वयोः” इति
तिथिशब्दस्य पुँल्लिङ्गस्यापि संभवात् स्त्रीवभावः । अदिति-
दैवतायस्य तददितिदैवतं तस्मात् । देवतान्तात्तादर्थ्येय-
कृष्टान्दसः । नक्षत्रे पुनर्वसोरित्यर्थः । “पुनर्वसुनक्ष-
त्रमदितिदैवता” इति श्रुतेः । पञ्चसु ग्रहेषु स्वोच्चसंस्थेषु
सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु स्वोच्चस्थानस्थितेषु सत्सु ।
उच्चस्थानलक्षणमुक्तं वराहमिहिरेण “अजवृषभमृगाङ्ग-
नाकुलीराक्षषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः” इति । कर्क-
टे कर्कटाख्ये । लग्ने राशुद्युधे । “राशीनामुद्योलाग्रं”
इत्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौ इन्दुनासह । प्रोद्यमाने
उद्ययति सति । आर्षमात्मनेपदं । अत्र प्रोद्यमान इत्युक्त-

ति० मुनिपुङ्गवं वसिष्ठं ऋश्यशृङ्गं ॥ ३ ॥ शि० पुनः प्रवेशोक्त्या पूर्वपुरीं प्रविश्य राजप्रस्थापनार्थं बहिर्निर्गत इति ध्वनितम्
॥ ५ ॥ ति० ऋतूनामिति प्रथमार्थेष्वपि ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. झ. व. गृह्यामरा. २ ख. ग. पुरं. ३ घ. सभृद्वल. ४ झ. राज्ञाच. ५ ड-झ. खगृहाणि. ६ क.
घ-झ. ट. दशरथः पुनः. ७ ग. घ. पुरं. ८ क. ग. घ. च. छ. ज. द्विजोत्तमम्. ९ क. घ. ड-ज. अनुगम्यमानो.
१० क. ख. घ. ड. च. छ. झ. राज्ञाच. ११ ज. सातु कृत्येन. १२ ख. समाययुः.

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्पताविन्दुना सह ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १० ॥

त्वापुनर्वसुनक्षत्रस्य कर्कटराशिश्चात्र तत्रेन्दुः स्थित इत्यवगम्यते । कर्कटकस्तु गुरुक्षयस्थानं इन्दुनावर्तमानो गुरुस्तत्र वर्तत इति गुरुक्षयः । चैत्रमासे सूर्यस्य मेषप्रवेशात्सूर्योऽयुच्चगत एव । बुधः सदारविस्तिहितो न तदोच्चस्थानस्थः । चन्द्रश्च कर्कटगोनोच्चस्थः । तथाच परिशेषात् मन्दाङ्गारकशुक्रास्तुलामकरमीनसंस्था इति पञ्चानामुच्चस्थत्वं । नामकीर्तनं विना पञ्चोच्चस्थत्वकीर्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय । यथाहुः “एकग्रहोच्चजातस्य सर्वादिष्टविनाशनम् ॥ द्विग्रहोच्चजातस्य समन्तस्त्रिग्रहोच्चमहीपतिः ॥ चतुर्ग्रहोच्चस्य प्रादस्यात्पञ्चोच्चलोकनायकः” इति । प्रत्येकोच्चफलं चाहुः “सूर्यस्वोच्चगते जातस्तेनापत्यमवाप्नुयात् ॥ भौमेस्वोच्चगते जातो बने राजा भविष्यति ॥ गुरौस्वोच्चगते जातो धनी राज्याधिपो भवेत् ॥ शुकेस्वोच्चगते जातो राज्याश्रित्य मवाप्नुयात् ॥ शनौस्वोच्चगते जातो राज्याधिपसमो भवेत्” इति । गुरुचन्द्रयोगफलमुक्तं मिहिरेण “दृढसौहृदो विनीतः स्वबन्धुमानकृद्धनेशश्च ॥ शशिशुर्वर्गुणशीलः सुरद्विजेभ्योरतो भवेत्पुरुषः” इति । रविबुधयोगफलं च तेनैवोक्तं “वेदान्तविस्थिरधनोरविज्ञयोः प्रायशो यशोर्था स्यात् ॥ आर्यः क्षितिपतिरपि दयितः सतां च बलरूपविद्यावान्” । चैत्रमासजन्मफलं “चैत्रे मधुरभाषी स्यादहङ्कारसुखान्वितः” ॥ नवमीजन्मफलं “दीर्घवैरी भुवि ख्यातो वश्यः शूरश्च पण्डितः ॥ निर्भयः सर्वभूतेभ्यो नवम्यां जायते नरः” ॥ पुनर्वसुनक्षत्रफलं “सहिष्णुर्गुह्यवृत्तिश्च श्रेष्ठमलोनायक इति ॥ अग्निरूपसंतुष्टः शीघ्रगोदिति विष्णुजः” ॥ चतुर्थपादजन्मफलं “कान्तप्रियवपुः श्रद्धाः सज्जनः प्रियदर्शनः ॥ लक्ष्मीवान् प्रियवादी च आदित्यान्ते प्रजायते” ॥ उच्चस्थेन बृहस्पतिना समं चन्द्रस्य स्थितिः कर्कटक एवेति पुनर्वसुचतुर्थपादत्वं सिद्धम् । चैत्रपुनर्वसू शुद्धपक्ष एवेति सिद्धं । कर्कटकलग्नजन्मफलं “कर्कटे लग्नैकचन्द्रयुक्ते दृष्टे च भोगवान् ॥ गुरुणा वीक्षिते युक्ते धनाढ्यो बहुभोगवान् ॥” तानि मानफलविशेषान्सूचयितुं मासस्थित्यादिकीर्तनं । तथैवाह—जगन्नाथमित्यादिना । जगन्नाथमित्यनेन “पञ्चोच्च-

लोकनायकः” इत्युक्तं फलं दर्शितं । लग्नस्य गुरुयोगफलमाह—सर्वलोकनमस्कृतमिति । यथा होराप्रदीपे “कविः सुगीतः प्रियदर्शनः सुखी दाता च भोक्ता नृप पूजितः शुचिः ॥ देवद्विजाराधनतत्परोऽथ भवेन्नरो देवगुरौ तनुस्थिते” रामं पञ्चाद्रामाख्यं । यद्वा रामं श्यामवर्णं “अथो रामौ सा विजौ” इत्यत्राथ श्यामाविति व्याख्यानात् । अनेन कर्कटे कन्यां शेजात इति व्यज्यते । कन्याया बुधांशत्वात् । बुधस्य च श्यामत्वात् । शुक्रांशत्वाद्वा । यथाह मिहिरः “रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नित्युच्चज्जोरक्तगौरश्च वक्रः ॥ दूर्वा श्यामो ज्ञो गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करः कृष्णदेहः” इति । सर्वलक्षणं संयुतं सर्वलक्षणैः सामुद्रिकोक्तैः पूर्णं । इदं लग्नचन्द्रफलं “पूर्णे शीतकरे लग्ने ते जस्वीनित्यगर्वितः” इति होराशास्त्रात् । विष्णोरर्थं विष्णुमयस्य पायसस्यार्धांशपरिणामभूतं । पुत्रं पुत्राभ्यो नरकात्रायत इति पुत्रः तं । पुनस्तं विशेषयति ऐश्वर्याकवर्धनमिति । ऐश्वर्याकस्य दशरथस्य वर्धनं । अनेन लग्नस्य सौम्यग्रहयोगफलं दर्शितं । यथा “नरश्चिरायुर्नृप पूजितः सुखीलं भवेत्सौम्ययुतं यथा तथा ॥ लग्ने तथास्वामिनिरीक्षिते धनी कुशाग्रबुद्धिः कुलकीर्तिवर्धनः” ॥ महाभागं महाभाग्ययुक्तं । अनेन लग्नचन्द्रकृतोपि दोषो गुरुयोगात्परिह्रियत इति सूच्यते । यथाहुर्होराप्रदीपे “जन्मकालिकलग्नांशे चन्द्रः केन्द्रगतो यदि ॥ जातस्य विनयो विजितं ज्ञानं बुद्धिश्च नैपुणं ॥ हीनं पणफरं स्वेष्टेऽस्मिन् मध्यान्धे तानितस्य च ॥ आपोऽस्मिन् चन्द्रश्चेदुत्कृष्टा निभवन्ति हि ॥ स्वांशे धिमे मित्रस्य न वांशे केवाचन्द्रे तु वाचस्पतिना च दृष्टे ॥ एवं विधे शीतकरे चरात्रौ शुकेण दृष्टे धनवान् सुखी स्यात् ॥” एवं केमद्रुमयोगोपि नास्तीत्युच्यते । केमद्रुमो नाम चन्द्रलग्नस्योभयपार्श्वे ग्रहाभावः । नह्यत्र मिथुने सिंहैवाकाशश्चिद्रहोस्ति । तथाह गार्ग्यः “व्याथोभयगश्चन्द्राद्विना भातुं न चेद्बृहः ॥ योगः केमद्रुमो नाम जातः स्यादत्र गार्हतः ॥ संतानवन्धुजनवत्सुहृद्बहिनी नो दात्रिदं न्यगददुःखमलैरुपेतः ॥ प्रेष्यः खलः सकललोकविरुद्धवृत्तिः केमद्रुमे भवति पार्थिववंशजोपि” ॥ एतत्सर्वमासानुभावेन परिह्रियत इत्युच्यते

ति० । सर्वलोकनमस्कृतं अस्य सर्वलोकरूपपञ्चासौ नमस्कृतश्च तमित्यर्थः । तेनाद्रौ प्रादुर्भावं समयेमात्रा विरूपस्य दर्शनं तत्तद्रूपदर्शनं विस्मयात्तयानमस्कृतस्सन्मायया बालमार्वादाविति सूचितम् ॥ १० ॥

कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैश्वराकर्षणम् ॥

[लोहितैशं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिस्वनम्] ॥ ११ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥

महाभागशब्देन । यथाहमणिबन्धः “लप्राक्तेन्द्रगते-
चन्द्रेन्द्रहैरेकादिभिर्युते” ॥ केमद्रुमफलंनस्याकेचित्केन्द्र-
नवांशके” ॥ एवंदोषान्तरपरिहारोपि । यथा “अष्ट-
मेशेकलत्रस्थेसुतेशेवाकलत्रगे ॥ मङ्गलेवाकलत्रस्थेभा-
र्यानांशंप्रकुर्वते” इति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रामावता-
रोनकेवलंयज्ञकृतः किंतु कौसल्यातपःकृतइत्याह ।
कौसल्यातेनशुशुभे । कुतः पुत्रेण पुत्रत्वेनावतीर्णेन ।
पुत्रत्वेनावतीर्यस्वनोरथपूर्णादितिभावः । अमितते-
जसा “सउश्रेयान्भवतिजायमानः” इत्युक्तरीत्या ज-
न्मलब्धनिरवधिकतेजसा । यथा अदितिः वज्रपाणि-

ना परत्वचिह्नभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन । देवा-
नांवरेण उपेन्द्रेण शुशुभे तथा यथापूर्वजन्मन्यदितिर-
नुष्ठितव्रतविशेषविष्णुपुत्रंलब्धवती तथेयमपीत्यर्थः ।
यद्वा अमिततेजसा जगत्प्रकाशकादित्यस्यकुलस्यापिप्र-
काशकेन । “सूर्यस्यापिभवेत्सूर्यः” इतिवत् । “ततो-
खिलजगत्पद्मबोधायान्च्युतमानुना ॥ देवकीपूर्वस-
न्ध्यायामाविर्भूतंमहात्मना” इत्युक्ताच्युतमानोरप्य-
तिशयिततेजसा । देवानांवरेण इन्द्रेणवज्रपाणिनेत्यु-
भयविशेषणं । वज्रहस्तेन वज्ररेखायुक्तहस्तेनच ।
अनेनैवसाधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः । यद्वा लौ-

ति० विष्णोः शङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः । अर्धं किंचिन्मूनमर्धमितिर्त्यर्थः । शङ्खचक्रादेरभावादिति भावः । शि० म-
हाभागं महान्तरभागपेक्षयाधिकः भागः प्रादुर्भावेनिसिक्तीभूतपायसरूपांशो यस्यसत् । किंच महान्भागोभागयथास्मात्सत् ।
किंचमहतीं लोकदर्शनयोग्यां भांदीप्तिगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंच महान्तोब्रह्मादयो भागाः प्राप्तप्रकाशायस्मात्सत् । किंचमहती
सर्वपूज्या या आमा तांगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंचमहतींआमां परमप्रकाशंआगमयतिआश्रितान्प्रापयितिसत् । किंचमहतीआमा-
यस्यसमहामः सः अगोमणिपर्वतोविहारधारलेनयस्यसत् । किंचमहानांसर्वपूज्यानांब्रह्मादीनांकर्तुंभूतानांआभागः अतिशयेनसेवा-
यस्मिन्सत् । ऐश्वराककुलवर्धनं ऐश्वराः इश्वराककुलप्रादुर्भूतोदशरथः तस्यकुलवर्धयतीतिसत् रामं सर्वोभिरामदातारं । विष्णोरर्ध-
मित्यनेन योहिविष्णोर्वैर्धकःसत्तुल्यानामस्येषांचवर्धकइतिवक्तव्यमितिकाव्याथार्थोपत्तिरलङ्कारोऽध्वनितः । तेनरघुनाथस्याघटितघ-
टनापटीयस्त्व्यक्तं । सर्वाभिरामदातारमित्यनेनरामएवसर्वहितत्वमितिपरिसङ्ख्यार्थालंकारोऽध्वनितः । तेन यस्यसर्वहितःसखाश्रित-
हितइतिवक्तव्यमितिकाव्याथार्थोपत्तिरलङ्कारोऽध्वनितः । तेन रघुनाथस्यपरमदयालुतातिशयःसूचितः । तेनसर्वाधीशत्वव्यक्तं ।
एतेनविष्णोरर्धंविष्णुमयस्यपायसस्याधर्धंआशपरिणामभूतमितिभूषणोक्तार्थआपाततोरमणीयः । वाक्यार्थसंलक्षणिकत्वापत्तेः ।
सर्वेश्वरेश्वरस्यलीलाशेषंयथाप्रादुर्भूतस्य ब्रह्मादिप्रार्थितस्यसर्वोत्पत्त्यादिकारणीभूतेच्छावतःउपादानासंभवाच्च । ईश्वरेश्वराणांसोपादान-
कत्वेऽनवस्थापत्तेश्चकार्यत्वापत्त्याऽनित्यत्वापत्तेश्च । यत्तुमद्वाः विष्णोःशङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यअर्धंकिंचिन्मूनंशङ्खचक्रादेरभावादि-
तिभावइति । तदपिनशोभनं । तादृशेऽर्धेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावात् । एतदभिप्रायेणैवेममर्थमनूयवस्तुतस्त्वित्यादिनापाठकैरर्थ-
न्तरवर्णितं । यत्तत्रपाठकाः “ प्रणवंद्वीश्वरंविद्यात्सर्वस्यहृदयेस्थितं ” इत्यादिश्रुतिभ्यः “गिरामस्यैकमक्षरं” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च
वाच्यवाचकयोरेदाच्चात्रविष्णुशब्देनप्रणवउच्यते । तस्याधर्धंअधमात्रा तदाम्बुकराममित्यर्थः । तथाचाधवैणश्रुतिः । “ अकारा-
क्षरंभूतस्त्वौमिद्विश्वमावनः । उकाराक्षरंभूतदशत्रुप्रसूतैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्षरंभवः । अधमात्रात्मको-
रामस्त्वच्चिदानन्दविग्रहः” इति । तदपिनसम्यक् । वाक्यार्थसंलक्षणिकत्वापत्तेः । नहिशक्यार्थेनेष्टेसिद्धौलक्षणांकाश्चिदभ्युपैति ।
किंचयत्प्रणवावयवभूतस्यमात्रार्धस्यरामपरत्वं नतत्प्रणवस्येश्वरवाचकत्वं । यस्यचाखण्डप्रणवस्येश्वरवाचकत्वं नतदवयवोभूतस्यमा-
त्रार्धस्यरामपरत्वमितिलक्षणस्वीकारोपेतदधीश्वरस्यदुरुपपादलात् । एतेनविष्णोश्चतुर्भुजस्यार्धंद्विभुजमित्यर्थवदन्तोपिप्रत्युक्ताः ।
लक्षणिकत्वापत्तेस्तुल्यलात् । चतुर्भुजमात्रेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावाच्च । अतएवभूतदक्षयज्ञादिप्रादुर्भूतानामभ्युजादीनांविष्णु-
त्वेनव्यवहारसंगच्छते । तावन्मात्रार्थकत्वेद्विभुजंतंमहाभागमित्यपहायविष्णोरर्धमित्युच्यतादभिप्रायार्थस्यकथ्यमभिप्रायविरुद्धत्वाच्च ।
अर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वंनदृष्टमितिनुनप्रमितव्यं । अर्धयतिवर्धयतीत्यर्थेतिव्युत्पत्त्यायौगिकत्वस्वीकारेणवर्धकपरत्वस्यसर्वतश्चसि-
द्धत्वात् । अतएववृहदारण्यकेपश्चमेऽध्याये नवमब्राह्मणकतमोऽध्यायइतिप्रश्नेयोऽयंपवतइत्युत्तरम् कथमध्यर्धइतिप्रश्ने यदसि-
द्धश्चसर्वमध्याधौत इत्यादिश्रुतौअर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वमितिदिक् । अत्राधिकव्याख्यानदर्शनकाङ्क्षिभिर्विष्णुनासहस्रोवीर्यं इत्यत्र
दृष्टव्यम् ॥ ११ ॥

[पा०] १ क—ट. दिव्यलक्षण. २ ट. भागमैश्वराककुलवर्धनम्. ३ ज. पुत्रमैश्वराकनन्दनम्. ग. घ. पुत्रमैश्वराकनन्दनम्.
४ इदमर्थं ड. ज. दस्यते. ५ च. रक्षाक्षं. ख. रक्षास्यं.

भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ॥ सर्वोत्कृष्टकुशलौ वीरौ विष्णोरर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥
पुण्ये जातस्तु भरतो मीनलये प्रसन्नधीः ॥ सार्पे जातौ च सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥

किकानामिन्द्रेष्टत्वबुद्ध्यातदनुसारेणोपमा “इषुवद्र-
च्छतिसविता” इतिवत् । यद्वा दृष्टिदोषपरिहारायही-
नोपमापिक्रियते । यद्वा अयंश्लोकः पूर्वशेषतयामात्ररि-
ष्टभङ्गेनतदतिशयावहत्वद्योतनाय । तथाहि मातृका-
रकश्चन्द्रः सच वर्धण्गुरुणायुक्तोमातरमभिवर्धयति
॥ १२ ॥ अथ पायसोपयोगक्रमेणकौसल्यानन्तरकैकेयी-
प्रसवमाह—भरतइति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः ।
रामस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः । रामस्यविष्णवर्धत्वात्
तस्यचतुर्थांशःविष्णोरष्टमांशइत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्वि-
ष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्थांशः । चतुर्थस्यांशः अष्टमभा-
गइत्यर्थः । यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूतइतिसौलभ्यमुच्यते ।

यद्वा साक्षात् अव्यवधानेनजज्ञे रामादनन्तरजज्ञेइत्य-
र्थः । सर्वैः रामसंवन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः
॥ १३ ॥ अथ भरतजननानन्तरद्विवचनेनयमलत्व-
मुच्यते । अर्धसमन्वितौ समन्वितार्थौ । परनिपातः ।
अर्धशब्दोऽंशमात्रवाची । समन्वितचतुर्थभागष्टमभा-
गरूपौ । “मित्तंशकलखण्डेवापुंस्योर्ध्वसमंशके” इत्य-
मरः । अन्यथा पायसप्रदानक्रमविरोधः । समन्वित-
शब्देनयुगपदपुण्युक्तत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ त्रयाणांजन्म-
कालमाह—पुण्यइति । पुण्ये पुण्ययुक्तेतिथौ । “नक्ष-
त्रेणयुक्तःकालः” इति विहितस्यापुण्यस्य “लुब्ध-
विशेषे” इतिलुप् । मीनस्यगुरुक्षेत्रत्वात्तज्जन्मफल-

शि० सत्यपराक्रमः सत्याअयोध्याराजधानीअस्येतिस्योरामः तस्येवपराक्रमोयस्य तस्मादेवपराक्रमोयस्येतिवा सएवपरा-
क्रमोयस्येतिवा रघुनाथाज्ञाकारीत्यर्थः । किंच सत्यःकापट्यरहितः पराक्रमोयस्यसः । साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठेशस्यचतुर्भागः चत्वारो-
भागायस्मिन् सर्वांशइत्यर्थः । अतएवविष्णोस्तदवस्थापन्नस्यसर्वैर्गुणैरसमुदितः । यद्विच विष्णोरित्यत्रपष्ठी “राहोद्दिशः”
इतिवत् तर्हिस्वैर्गुणैरसमुदितः चतुर्भागः साक्षाद्विष्णुरेवेत्यर्थः । विष्णोरित्युभयान्वयि । अत्रार्थप्रमाणं “वैकुण्ठेशस्तुभरतः
क्षीराब्दीशखलक्ष्मणः । शत्रुघ्नस्तुखयंभूमारामसेवाथमागतः” इतिनारदपञ्चरात्रवचनं ॥ १३ ॥ वि० अथ भरत-
जन्मानन्तरं विष्णोर्द्वारस्य अर्धौ अर्धौ अकारोकारौविश्वतैजसौविराडित्येवमर्धौ ताभ्यांसमन्वितौ तदामकावितियावत् ।
सर्वोत्कृष्टकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौसुतौसुमित्राअजनयदित्यन्वयः । उक्तंचाथवर्णवेदैश्रीमात्तरतापनीयेप्रणवव्याख्यायां । तथैतेश्लो-
काभवन्ति “अकाराक्षरसंभूतसौमित्रिविश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतशत्रुघ्नस्तैजसात्मकः । प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्ष-
रसंभवः । अर्धमात्रात्मकोरामोब्रह्मानन्दैकविप्रहः” इति । प्रजापतिप्रेषितपायसंतुनित्यसिद्धचिदानन्दविग्रहेनोपादानभाव-
मर्हति । अपितुभगवदविर्भावसूचनेनदशरथमनुगृह्णाति । अपिच “लोकवजुलीलाकैवल्यं” इतिन्यायासुगृहीतश्रुतिपुराणे-
तिहासाद्वैश्वीरामकथाप्रसिद्धैव । श्रुतौतावात् “पूर्वापरचरतोमाययैतौशिश्नौकुन्तौपरियातोअश्वरम् । विश्वान्यन्योभुवनाऽ
भिवचन्योविदधजायतेपुनः” इति । एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतःपुराणपुरुषावेव मायया मायाभिधस्रस्तया शिश्न दश-
रथराजकुमारौभूत्वा अश्वरं विश्वामित्रस्ययज्ञं अनेकरक्षोविक्षिप्तं परियातः प्राप्तौ रक्षणयेत्यर्थः । कथंभूतौ । क्रीडन्तौ ताटकासुवा-
ह्वादिवधप्रमुखक्रीडासक्तौ । पुनःकथंभूतौ । पूर्वापरचरतः अग्रजलमनुजल्वप्राप्तावित्यर्थः । तयोर्मध्येअन्यः एकः श्रीरामः विश्वानि
सर्वाणि भुवना भुवनानि अभिवचं प्रकाशयति । स्वाभ्यस्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः । अन्यः लक्ष्मणः ऋतुविदधतपुनर्जायते । कालस्य-
अयमर्थः । लक्ष्मणस्यशेषावतारत्वात्तदोषस्यकालात्मकत्वस्य “योर्यकालोमायात्वात्तस्मोनन्तः—” इतिपुराणाद्वगतेः । कालस्य-
चाखण्डदण्डायमानस्यवसन्तप्रमुखवर्तुकारणत्वात्ऋतुन्विदधदित्युक्तं । पुनरिति पुनःपुनरित्यर्थः । यदायदाश्रीरामोमाजायतेतदा-
तदशेषात्मा लक्ष्मणोपिजायतइति । अथविष्णुरेवकौसल्यायांश्रीरामरूपेणावतीर्णगुणैरधिकंविहृतेहइत्याहश्रुतिः । “नवोनवोभ-
वतिजायमानोऽहंकेतुरुषसामेवयं । भागंदेवैभ्योविदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः” इति । सआदिनारायणः श्रीरामरू-
पेणजायमानः नवोनवोभवति सुन्दरतयाप्रतिक्षणंनवप्रेक्षणीयोभवतीत्यर्थः । कुतइत्यतआह—चन्द्रमाइति । चन्द्रशब्दाभिलष्य-
इत्यर्थः । रामेचन्द्रेतिव्यपदेशोहिश्रीरामेप्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेतिभावः । यश्चश्रीरामः उषसामग्रं प्रातःकालानामग्रे ब्राह्ममुहूर्तं एति चिन्तनीयले-
नप्राप्नोतीत्यर्थः । तदाश्रीरामस्यतेर्वह्मशोविहितत्वादितीतिभावः । यश्चजायमानोदेवैभ्योभागं यज्ञभागं विदधाति रावणादिकृतप्रति-
बन्धशून्यं करोतीत्यर्थः । यश्च आयन् स्मृतिमागच्छन् स्वभक्तानां दीर्घमायुरित्युपलक्षणं । संपदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः । एवंपु-
रानादिपुष्टदृष्ट्यं “रामतत्सर्वविजानातिहनुमानथलक्ष्मणः । तद्विमर्शैतुकाशकिरितरस्यचकस्यच्च” इति ॥ १४ ॥

[पा०] १ घ. सर्वोत्कृष्टकुशलौ. २ ख. घ. ड. जा, जातौ.

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥

जगुः कलं च गन्धर्वा ननुतश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खोच्युता ॥ १७ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥ १८ ॥

रथ्याश्च जनसंवाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥

[विरेजुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः] ॥ १९ ॥

प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २१ ॥

ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ सौमित्रिं लक्ष्मण इति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २२ ॥

माह—प्रसन्नधीरिति । सार्पे सर्पदेवताकेनक्षत्रे । “आ-
श्लेषानक्षत्रं सर्पदेवता” इति श्रुतिः । सुमित्रायाः पुत्रौ
सौमित्रौ । बाह्वादित्वादित् । कुलीरेककटके । रवौ
अभ्युदिते । भरतजननस्योदयात्पूर्वज्ञापनायात्रो-
दितइत्युक्तं । अन्यथा चैत्रककटकस्य मध्याह्नकालि-
कत्वेन विरोधात् । यद्वा उदिते प्रवृद्धे मध्याह्नका-
ल इत्यर्थः । “पञ्चोच्चत्तरगुरुचन्द्रयोगः” इत्यादि
सर्वत्रसमानं । रामस्य पुनर्वसुनक्षत्रं तिथिर्नवमी । भ-
रतस्य पुष्यनक्षत्रं दशमी । सौमित्र्योश्च दशमी आश्लेषा
तारेति विशेषः ॥ १५ ॥ एकत्वेऽपि पृथग्वर्तमानाः ।
एकस्य चतुर्धावस्थानेऽपमानमाह—प्रोष्ठेति । प्रोष्ठेगौः
तस्येवापादायास्ताः प्रोष्ठपदाः “सुप्रात—” इत्यादि-
सूत्रेऽत्र प्रत्ययान्तो निपातितः । रुच्या कान्त्या । प्रो-
ष्ठपदोपमाः । राज्ञोरुत्तराश्वत्वारः पुत्राजज्ञिरे । यज्ञ-
फलं निवृत्तमिति भावः । पृथग्गुणवन्त इति वा । प्रत्येक-
मनन्यसाधारणगुणवन्त इत्यर्थः । रामस्य सामान्यधर्म-
रुचिः लक्ष्मणस्य शेषलज्जानं भरतस्य भगवत्पारतक्य-
धीः शत्रुघ्नस्य भागवत्पारतक्यमिति परस्परविलक्ष-
णगुणवन्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥ जननकालिकशुभनिमि-

त्तानि दर्शयति—जगुरिति । कलं अव्यक्तमधुरं यथा-
भवति तथा जगुः । खात् आकाशात् ॥ १७ ॥
अथ जातकर्मोत्सवमाह—उत्सवश्चेति । अयोध्याया-
मित्यनेन प्रतिगृह्युत्सवो भूदित्युच्यते । जनाकुलः आ-
कुलजनः । इदमर्थमेकम् ॥ १८ ॥ गायनैः गायकैः ।
वादनैः वाद्यशिल्पैः । अपरैः सूतमागधवन्दिभिश्च ।
विराविण्यः शब्दवत्यः । रथ्या आसन् ॥ १९ ॥
अथ दानसमृद्धिमाह—प्रदेयानिति । प्रदेयान् पारितो-
षिकान् । सूतमागधवन्दिनामिति शेषेऽपि । सूताः पौ-
राणिकाः । मागधाः वंशवालिकीर्तकाः । वन्दिनः स्तु-
तिपाठकाः । सूतादीनां प्रदेयान् ददावित्यन्वयः । गोध-
नानि गोरूपधनानि । सहस्रशः सहस्राणि ॥ २० ॥
अर्थमेकं । लक्ष्मणजन्मदिनापेक्षया एकादशाहत्वं । रा-
मजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनतन्तु । तदत्येव प्रथमसूत-
केनैव निवृत्तेन सर्वसूतकनिवृत्तेर्द्वादशाहेनामकरणवच-
नमुपपन्नमेव । अन्यथा क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकमि-
ति स्मृतिः । त्रयोदशे राज्ञां नामकरणमिति स्मृतिश्च विरु-
ध्येत । नामकर्म नामकरणं । तथा जातकर्मवत् ।
इत्युत्सवातिशयोक्तिर्दिश्यते ॥ २१ ॥ कस्य किं नामाक-

ति० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठपदेति पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोर्नाम । तयोश्च प्रत्येकं द्वे द्वे तारे इति ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धं । तैत्तरीयश्रु-
तिरपि “चत्वार एकमभिकर्म देवाः प्रोष्ठपदा इति यावन्ति” इति । तदुपमा इत्यर्थः । शि० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठेगौः
तस्य पदेऽष्टौ लपमायेषांते द्वौ द्वौ मिलित्वा स्थिता बभूवुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० पतदित्यत्र अथ भाव इच्छान्दसः ॥ १७ ॥

ति० एकादशाहशब्दः सूतकान्तोपलक्षणं । अन्यथा “क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकं” इति स्मृतिविरोधस्यात् । तथा च रामज-
न्मतत्त्वयोर्देशे दिनेनामकरणमकरोदित्यर्थः । शि० एकादशाहमिहानियस्मिन् दिनसमूहे सतं । किंच एकश्चैकश्चैकौ तौ च दशच एकादश
तेषां संख्या पूरकमेकादशं । तदेवाहः द्वादशदिनानीत्यर्थः । अतीत्याति कर्म्यत्रयोदशदिन इत्यर्थः । नामकर्म अकरोत् । राजेति शेषः ।
किंच वसिष्ठो राजा ज्ञातयदित्यर्थः । अन्तर्भाति तिणजर्थः । एकादशाहमिहानियत्र प्रथमपक्षे “अचप्रत्यन्वव” इत्यत्र अजितियोग-
विभागाच्च । अतएव “क्षत्रियस्य द्वादशाहं सूतकं त्रयोदशे राज्ञो नामकरणं” इत्यादि स्मृतयोऽनुकूलाः । राजेति शेषादेव “द्वाद-
शेऽहनि जातस्थितानामकुर्यात्” इति स्मृत्यान्विरोधः । क्षत्रियस्य नामकरणे नाधिकार इत्युक्तौ दुर्मूलं मर्यादं ॥ २१ ॥

[पा०] १ वृष्टिर्दिव्यच्युता. २ ड. च. छ. झ. ज. खातवत्. ३ घ. ज. ट. गायकैश्च. ४ घ. वादित्रैश्च. ख. ग. ज.
वादकैश्च. क. वाद्यकैश्च. ५ इदमर्थं ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ६ ज. गोदानानि.

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि ॥ अददद्ब्राह्मणानां च रत्नौघमैमितं बहु ॥ २४ ॥

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्मण्यकारयत् ॥ २५ ॥

तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ २६ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकेहिते रताः ॥ सर्वे ज्ञानोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २७ ॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥ २८ ॥

गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासुसंमतः ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ २९ ॥

बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ रामस्य लोकरामस्य भ्रातृज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ ३० ॥

रोदित्यत्राह—ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानं । रमन्ते सर्वेजनाः गुणैरस्मिन्निति व्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावं । निरवधिकगुणमितीयावत् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । राजाज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोत् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोत् । “भरत इति राज्यस्य भरणान्” इति सहस्रान्नीकोक्तरीत्या राजनिमृतेरामे च वनंगते अराजकाराज्यभरणादिति भावः । एवं सौमित्रिं सुमित्रापुत्रं । लक्ष्मण इति नाम युक्तमकरोत् । रामकैङ्कर्यलक्षणसंपणुक्त्वा लक्ष्मणः । “लक्ष्म्या अञ्च” इति पामादिपाठादिकारस्याकारः । मत्वर्थीयोनः । अतएव “लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नः” इति वक्ष्यति । अपरं सौमित्रिं शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् । शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ २२ ॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारात् पुरोहितकर्तृत्वस्मरणत्वात् कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वमित्याशङ्क्य पुरोहितद्वारा कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽङ्कि । अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २३ ॥ नामादिना न्दीकरणमिति नियमात् नामकर्मणि नान्दीकरणमाह—ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणं । राज्ञेति शेषः । ब्राह्मणानामिति संबन्धसामान्येष्टी । अमितं असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥ २४ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणं दर्शयति—तेषामिति । अर्थः । आदिशब्देनाज्ञप्राशन-

चौलोपनयनादीनि गृह्णन्ते ॥ २५ ॥ उक्तं रामस्य महास्वत्वमुपपादयति—तेषामिति । तेषां सुतानां मध्ये व्यवसाज्येष्ठः केतुरिव ध्वज इव निजकुलप्रकाशकः पितृभूयो रतिकरः संतोषकरः भूतानां स्वयंभूरिव संमतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव ॥ २६ ॥ उपनीतानां तेषां वेदाध्ययनादिकमाह—सर्व इति । वेदविदः अधीते वेदाः । विदुलाभ इत्यस्मात्किम् । शूरा इत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोकहिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वं । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह—ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणसंपत्तिमाह—समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः । आसन्नितिशेषः ॥ २७ ॥ अथ प्रत्येकमसाधारणान्गुणान्वक्तुमादौ रामगुणानाह—तेषामिति । अपिशब्देनान्येषां रघुर्वंश्यानामपि मध्यमार्थः । महातेजाः महाप्रतापः । सत्यपराक्रमः अमोघवीर्यः । निर्मलश्शशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदादर्शनीयः अभवदितिशेषः ॥ २८ ॥ अत्र राम इत्यनुषज्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसंमतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोपिसमर्थ इति गजसादृश्यादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ २९ ॥ अथ लक्ष्मणगुणविशेषानाह—बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीवर्धयतीति लक्ष्मिवर्धनः । ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं” इति ह्रस्वः । कैङ्कर्यसंपद्धर्को लक्ष्मणो रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृति योगोपि पञ्चमी प्रयुज्यते । सुस्निग्धः

ति० नामानि कुर्वते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्तमानसाधीप्ये लङ् । अन्तर्भावितव्यर्थता च । यत्तु कतकेन राज्ञो नामकरणादावधिकार इत्युक्तं अकरोदित्यत्र पुरोहितद्वारेति शेषपूर्णकृतं तत्र मानं चिन्त्यम् । शि० वसिष्ठः नामानित्यादिकुरुते योग्यानीमानि इत्येवदत् ॥ २३ ॥ ति० भोजयामास राजा इत्येति शेषः ॥ २४ ॥ ति० अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः ॥ २५ ॥ ति० गुणकथने पौनरुक्त्यं दाढ्याय ॥ २८ ॥

[पा०] १ घ.—छ. झ. ज. ट. कुर्वते तदा. २ क. ख. घ.—छ. ज. ट. अददात् ज. संददौ. ग. अदाच्च ब्राह्मणानां. ३ ड. झ. ममलं. ४ क. झ. कार्योप्यकारयत्. ५ ख. ब्रह्मविदः. ६ ट. पौरहिते. ७ ग.—छ. झ. ज. ज्ञानोपसंपन्नाः. ८ ट. सुधांशुरिव. ९ ख. ग. घ. पितृशुश्रूषणे.

सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ ३१ ॥
 न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ मृष्टमन्त्रमुपानीतमश्नाति न हि तं विना ॥ ३२ ॥
 यदा हि हयमारूढो मृगयां याति राघवः ॥ तदैवं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३३ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणैवावरजो हि सः ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३४ ॥
 सँ चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३५ ॥
 ते यदा ज्ञानसंपन्नास्सर्वे समुदिता गुणैः ॥ ह्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३६ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां सर्वेषां दीप्ततेजसाम् ॥ पिता दशरथो हृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३७ ॥
 ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ ३९ ॥

सुतरास्त्रिगन्धः । अङ्कुराश्चभूतिपरिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसी-
 काण्डइवजन्मनःप्रभृतिनिरवधिकभक्तिसंपन्नः । यद्वा
 सुस्निग्धः रामपर्यङ्केणस्वपर्यङ्कायोजनेबाह्येपिननिद्रा-
 तीत्यर्थः । अनेनस्वरूपप्रयुक्तंत्वंदास्यस्योक्तं । अथगुण-
 कृतत्वमाह । लोकरामस्य लोकान्तरमयतीतिलोकरामः ।
 ण्यन्तात्कर्मण्यण् “गुणैर्दास्यमुपागतः” इत्यन्यत्रोक्तं ।
 तस्य भ्रातुः ज्येष्ठस्येत्यनेनजन्मकृतदास्यमुक्तं । नित्यशः
 नित्यं । सुस्निग्धइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ शरीरतइत्युपलक्षणं
 त्रिविधकरणैरपि । रामस्यसर्वप्रियकरः । यद्वा स्वश-
 रीरादपिरामस्यप्रियकरः । स्वशरीरमुपेक्ष्यापिप्रियकर-
 इत्यर्थः । यद्वा शरीरतोबहिःस्थितः अपरःप्राणइवस्थि-
 तः । यद्वा शरीरतः रामशरीरस्य । सार्वविभक्तिकस्त-
 सिरित्युक्तेः । लक्ष्मणस्यदक्षिणबाहुत्वाद्वामसर्वावयवा-
 नांसर्वप्रियकरइत्यर्थः । “रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्रा-
 णोबहिश्चरः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन्पक्षे अपि-
 शब्देनरामस्यस्वविषयप्रियकरत्वंसमुच्चीयते । लक्ष्मि-
 संपन्नइत्यनेनलक्ष्मणशब्दार्थोक्तः ॥ ३१ ॥ रामस्यल-
 क्ष्मणेऽनुरागंदर्शयति — नचेति । तेनविना । “पृथग्वि-
 नानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यां” इतिवृत्तीया । निद्रान-
 लभते प्राणंविनाकथंनिद्रालभतेत्यर्थः । किंचकौसल्यया-
 नीतंमृष्टाञ्चरंतंविनानाश्नाति । दक्षिणबाहुंविनाकथमश्ना-
 तीतिभावः । पुरुषोत्तमः प्रेमशालिविषयेसर्वानना-
 विश्लेषासहइत्यर्थः । “क्षणेपितेयद्विरहोतिदुःसहः”

इतिष्टुक्तम् ॥ ३२ ॥ राघवोरामःयदाहयमारूढःसन्
 मृगयां आखेटमुद्दिश्ययाति । तदा तदानीमेव । एनं
 रामं । सधनुःसन्पालयन् । अस्थानेभयंशङ्कितयापृ-
 ष्ततः वेगवद्वयसमीपेव । अभ्येति । हिःप्रसिद्धौ
 ॥ ३३ ॥ अथभरतशत्रुघ्नयोःपरस्परानुरागंदर्शति—
 भरतस्यापीति । हिं यस्मात् सशत्रुघ्नोलक्ष्मणावरजः ।
 तस्मात्तत्तुल्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैः प्राणे-
 भ्योपि । प्रियतरआसीत् । तस्य शत्रुघ्नस्यच । भरतः
 तथप्रियआसीत् ॥ ३४ ॥ दशरथस्यस्वाराधकस्यमनो-
 रथपरिपूरणमेतदवतारस्यप्रथमप्रयोजनं । तन्निर्वृत्ति-
 माह—सइतिसदेवैश्रुतीर्भादिकपालैः ॥ ३५ ॥ पूर्वलाभ-
 कृतप्रीतिरुक्ता अथतेषांज्ञानादिसंपत्तिकृतप्रीतिविशेष-
 माह—तइति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यस्मिन्व-
 यसि । ज्ञानं शास्त्रज्ञानं । ह्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्ताकृ-
 त्यचिन्तासुलज्जावन्तः । कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथा-
 वन्तः । सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः । दीर्घदर्शि-
 नः नित्यभावविज्ञानवन्तः । आसन्नितिशेषः । तदाते-
 षांपिताहृष्टोबभूव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पितृप्रीतिहृष्टापु-
 नरपिविद्यारतास्तेआसन्नित्याह—तेचापीति । तेचापि
 पितृपलालिताअपि । वैदिकानां वेदसंबन्धिनांस्मृती-
 तिहासपुराणन्यायादीनामध्ययनेरताः निरताः ॥ ३८ ॥
 अथेषांसामावर्तनोचितकालप्राप्तिंदर्शयति—अथेति ।
 दारविषयिणीक्रियादारक्रिया । विवाहइत्यर्थः । चिन्त-

शि० बहिःप्राणइवापरइत्यभूतोपमालंकारेणलक्ष्मणसदृशोरामस्यप्रियोलक्ष्मणएवेत्यनन्वयालंकारोऽध्वनितः । तेनरामप्रसादा-
 काङ्क्षिभिलक्ष्मणोऽवश्यमाश्रयणीयइतिवस्तुव्यक्तं ॥ ३१ ॥ ति० देवैः चतुर्भिर्दिकपालैः । यद्वा वसुधैर्दिव्यविश्वेदेवैः ॥ ३५ ॥
 ति० दारक्रिया विवाहः “कुमारस्यविशालाक्षपाण्डुतामुखाददे । कपोलतलसंलीनपाणिःपद्मासनस्थितः” इत्यादियोगवासिष्ठो-

[पा०] १ ख. नित्यंप्राणाबहिश्चराः. २ ख. घ. च. ज. अथैनं. ३ ख. पावरजोपि. ४. ३४ तमश्लोकानन्तरं सचतुर्भि-
 रितिश्लोकात्पूर्वं ख. पाठे एकःश्लोकोऽधिकोदृश्यते. सच—शत्रुघ्नोनुगतःश्रीमान्पुरस्ताद्वरतोऽभवत् । नित्यंसर्वेऽनुरक्ताश्चपितरतो-
 पयन्तिते. ५ घ. ज. श्रीमन्तः.

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥४०॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ शीघ्रमारुह्यात् मां प्राप्तं कौशिकं गांधिनन्दनम् ॥४१॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यै राज्ञो वेषम प्रदुद्रुवुः ॥ सन्भ्रान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४२ ॥
 ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैक्ष्वाकवे तदा ॥ ४३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ प्रत्युज्जगाम तं हृष्टो ब्रह्माणमिव वासवः ॥ ४४ ॥
 तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ग्रहद्वयद्वयं राजा ततोर्ध्वमुपहारयत् ॥ ४५ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कुशलं चाव्ययं चैव पर्यपृच्छन्नराधिपम् ॥ ४६ ॥
 पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सहस्रं च ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छत्सुधार्मिकः ॥ ४७ ॥
 अपि ते सन्नताः सर्वे सामन्ता रिपवो जिताः ॥ दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४८ ॥
 वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवम् ॥ ऋषींश्चान्यान्यधान्यायं महार्भागानुवाच ह ॥ ४९ ॥
 ते सर्वे हृष्टमनसस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथाहृतः ॥ ५० ॥
 अथ हृष्टमन राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५१ ॥

यामासुत्पुत्रीश्रीलवयोवृत्तामिजनलक्षणकन्यान्वेषण-
 कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मैत्येनेनावगम्यते ॥ ३९ ॥
 इयताग्रबन्धेनभगवद्वतारोदर्शितः । अथभगवद्वतार-
 प्रयोजनानिसाधुपरित्राणदुष्कृद्दिनाशनधर्मस्थापना-
 निदर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्रसाधुपरित्राणप्रधानं ।
 कर्षकस्यसत्यवृद्धिरिव दुष्कृद्दिनाशस्त्वानुपज्ञिकः ।
 सत्यप्रतिबन्धकदृष्टोन्मूलनवत् । अतोदुष्कृद्दिनाशाना-
 न्तरीयकंसाधुपरित्राणवत्कुमुपक्रमतेविश्वामित्रवृत्तान्ते-
 न । अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपिसिध्यतीतिबोध्यम् । चिन्त-
 यमानस्य चिन्तयमाने । स्वयंतत्कार्यसमर्थोपिरामवै-
 भवप्रकटनायतदागमनमितिसूचयति—महातेजाइति
 ॥४०॥ कौशिकं कुशिकोग्रजं ॥ ४१ ॥ तेनवाक्येन-
 चोदितास्तच्छ्रुत्वावेदमप्रतिप्रदुद्रुवुः ॥४२॥ ऐक्ष्वाकवे

इक्ष्वाकुवंश्याय । क्रियाग्रहणकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वं ।
 अभ्यागतविलंबासहिष्णवइतिभावः ॥ ४३ ॥ सपुरो-
 धाः पुरोहितसहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ॥ ४४ ॥
 ज्वलितं । अकर्मकत्वात् “गत्यार्थाकर्मक—” इतिकर्तरि
 क्तः । संशितव्रतं तीक्ष्णनियमं । अर्घ्यं पूजार्थोदकं ।
 उपहारयत् वसिष्ठेनेतिशेषः । अडभावार्थः ॥४५॥
 शास्त्रदृष्टेनकर्मणा समर्पितमितिशेषः । कुशलं अपूर्वा-
 र्थप्राप्तिं । अव्ययं तस्याक्षयं ॥ ४६ ॥ कुशलं अनुप-
 द्रवम् ॥ ४७ ॥ दैवं यज्ञादिकं । मानुषं अतिथिस-
 त्कारादिकम् ॥ ४८ ॥ समागम्य समीपंगत्वा । ऋ-
 णीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
 निवेशनं सभां । पूजिताः विश्वामित्रेणेतिशेषः । यथा-
 हृतः यथान्यायं । प्रथमार्थेतसिः ॥ ५० ॥ हृष्टः पुल-

करीत्यासंसारारात्त्वदर्शनेन जातानां सुखपाण्डुतादीनां कामकृतत्वसंभावनाया विवाहक्रियाचिन्तनमितिवोध्यं ॥ ३९ ॥ ति० विलं-
 बेशापत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेशमस्वरयाप्रविशुः ॥ ४२ ॥ इक्ष्वाकवे तद्वंशजत्वात्ताच्छब्धं ॥ ४३ ॥ ति० ब्रह्माणं बृहस्पतिं ।
 “बृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा” इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ति० कुशलपदमनामयोपलक्षणं । “क्षत्रबन्धुमनामयं” इति स्मृत्युतः । अव्ययं वृद्धिं
 ॥ ४६ ॥ ती० मानुषं कर्म सामदानभेदादिकंगजबन्धनादिकं ॥ ४८ ॥ ति० राज्ञः प्रेरितार्थे दार्ष्टान्त्येन प्रथमतो राज्ञेऽनामयादि-
 पृष्टत्वात्ततो वसिष्ठेन समागम्यालिङ्गनादिकृत्वा । कुशलमित्यस्य प्रच्छेदितिशेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयेषदपमानो वसि-
 ष्टस्य विश्वामित्रकृतस्सूचितः । “वसिष्ठश्च सामगम्य ग्रहसन्मुनिपुङ्गवः । यथाहंपूजयित्वैनं प्रच्छच्छकुशलं तदा” इति कचित्पाठः ।
 तत्र पूर्वमार्सर्षमानोपि मद्राजसंनिधावागतइतिहासः ॥ ४९ ॥ ति० पूजिता इत्यस्य राज्ञेतिशेषः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. ट. अभ्यागच्छन्महा. २ घ. महामनाः. ज. महाद्युतिः. ३ ख. ग. ड-अ. गांधिनः सुतम्. ४ ख. ग. छ. ज. न. त्रासाद्राजवेशम्. ५ च. ज. राजवेशम्. ६ ट. तथा. ७ ड. झ. ज. ट. नृपायैक्ष्वाकवे. ८ ख. घ. ड. च. ज. झ. ज. ट. संहृष्टो. ९ ख. ग. ड. झ. ज. सट्टा. छ. सट्टालरितं. १० ज. पुरेजनपदेलोके. ११ झ. सामन्तरिपवो. १२ क. च. झ. चैव. १३ ज. मुनिपुङ्गवम्. १४ ड.—ट. ऋषींश्चतान्यथा. १५ ड. झ. भागउवाच. १६ घ. मनसस्ततो. १७ ड. च. न. पूजितास्तेन. १८ घ. हृष्टः समभि.

यथाऽमृतस्य संप्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ यथा सदृशदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ५२ ॥
 प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५३ ॥
 कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन्दिष्ट्या प्राप्तोसि धर्मिक ॥ ५४ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५५ ॥ [यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम] ॥
 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ ५६ ॥
 तदद्भुतमिदं ब्रह्मन्पवित्रं परमं मम ॥ शुभक्षेत्रगतश्चाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ५७ ॥
 ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५८ ॥
 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिकं ॥ कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ ५९ ॥
 मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥ ६० ॥

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ॥

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमक्रपिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कितः । “हृषेलोमसु” इतीडभावः । परमोदारः परम-
 दाता । अमिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५१ ॥ यथेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्य सुधायाः । अनुदके अनु-
 दके । “अन्येषामपिदृश्यते” इतिदीर्घः । अप्रजस्य
 अपुत्रस्य । प्रनष्टस्य निध्यादेः । महः पुत्रविवाहाद्यु-
 त्सवः । “महोद्धवत्सवः” इत्यमरः । तस्योदये ।
 स्वागतं अचिन्तितोपनतं । ते आगमनंतथामन्ये ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ कामं अमीष्टं । किमु केनप्रकारेण । करोमि
 करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्ट्या शुभादृष्ट-
 वशेन । दृष्ट्येत्यानन्दद्योतकमव्ययमित्यप्याहुः ॥ ५४ ॥
 अद्येत्यधमेकम् ॥ ५५ ॥ राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राज-
 र्षिशब्दाच्चयत्यर्थः । अनु पश्चात् । तपसाद्योतितप्रभः
 सन्ब्रह्मर्षित्वंप्राप्तोसि । अतः बहुधा राजर्षित्वेनब्रह्म-
 र्षित्वेनचै । पूज्योसि ॥ ५६ ॥ हेब्रह्मन्तदिदमागमनं
 ममपरसंपवित्रं परममद्भुतंच । हेप्रभो तवसंदर्शनादहं
 शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । त्वदर्शनादिदमक्षेत्रंती-

र्थभूतंजातमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तुभ्यमितितृतीयार्थंचतु-
 र्थी । आगमनंप्रतित्वयायत्कार्ययत्फलंप्रार्थितंतद्ब्रूहि ।
 अहंत्वंयानुगृहीतः सन्त्वदर्थपरिवृद्धयेइच्छामि । त्वद-
 र्थपरिवृद्धिकर्तुमिच्छामीत्यर्थः । “रुच्यर्थानांप्रीयमा-
 णः” इतिचतुर्थी ॥ ५८ ॥ कार्यस्यविमर्शं कार्यविष-
 यंसंशयम् ॥ ५९ ॥ अयं त्वदागमनरूपः ॥ ६० ॥
 हृदयसुखं अर्थसौष्टवाद्भूदयसुखकरं । श्रुतिसुखं शब्द-
 मादवाच्छ्रुतिसुखं । आत्मवता बुद्धिमता । विनीतं
 विनयवद्यथाभवतितथा । उक्तं वाक्यं निशम्य । प्र-
 थितगुणयशाः प्रथुत्तरगुणविषयकीर्तिः । नकेवलंकी-
 र्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः । परमक्रपिरित्यत्र “क्रत्यकः”
 इतिप्रकृतिभावः । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ ६१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः १८

ति० । हेप्रभो तवसंदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापाभावाविशिष्टसकलशुभसाधनपुण्यवद्गं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्म-
 तानिष्पापताचञ्चलितानि । “इदंशरीरकौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते” इतिभगवद्गीतोक्तेः । शि० शुभक्षेत्रगतः शुभानियानिक्षेत्राणि
 तानिसर्वाणिगतःप्राप्तः । सर्वशुभक्षेत्रयात्राफलंप्राप्तोहमित्यर्थः । चोहेतौ ॥ ५७ ॥ ति० हर्षातिशयात्तद्विजैतिपुनरुक्तिर्नदोषाय
 ॥ ६० ॥ इत्यष्टादशसर्गः ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. ड. च. झ. जन्माप्रजस्यवै. ज. ट. पुत्रजन्मप्रजस्यते. २ ग. ड. ज. झ. महोदयः. ३ घ. ज. मेविप्रदि-
 ष्ठा. ४ ड. च. छ. झ. मानद. ५ इदमर्थं ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ६ ज. मम. ७ ग. घ. च. ज. ञ. ट. मिदं-
 विप्रवित्रं. ड. झ. मभूद्विप्रवित्रं. ८ ज. शुभक्षेत्रगत, ९ ख. घ. ड. झ. लदर्थपरि. १० ड. च. छ. झ. ज. ट. सुप्रत,
 ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. द्विज,

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

मिश्रामित्रेणदशरथंप्रतिराममहिमप्रख्यापनपूर्वकंसुबाहुमारीचादिहनेनेनस्त्रीयज्ञरक्षणार्थस्त्राश्रमंप्रतितत्प्रेषणार्थना ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूलं तवैतद्भुवि नान्यथा ॥ मैहाकुलप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥
 यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥
 अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥
 व्रते मे बहुशस्त्रीणं समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
 संमांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
 अवधूते तथाभूते तस्मिन्नियमनिश्चये ॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तत्साहेशादपाक्रमे ॥ ६ ॥
 न च मे क्रोधमुत्सष्टुं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तत्र भुज्यते ॥ ७ ॥
 खंपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन खेन तेजसा ॥ राक्षसा ॥ विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९ ॥
 श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्थातुं कथंचन ॥ न च तौ राघवादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशे—तच्छ्रुत्वेत्यादि ।
 अद्भुतस्यविस्तरोयस्मिन्तद्भुतविस्तरं । हृष्टरोमा पुल-
 कितरोमा ॥ १ ॥ नान्यथा नमिष्योच्यतइत्यर्थः ।
 वसिष्ठेनव्यपदेशः कीर्तिः उपदेशोवा । वृत्तियेतियोग-
 विभागात्समासः । सोऽस्यास्तीति तथा ॥ २ ॥ मेहृद्गतं
 यत्कार्यं वाक्यंवक्तव्यंतस्यनिश्चयं करणाध्यवसायं ।
 कुरुष्व । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३ ॥ हृद्गतं-
 कार्यमाह—अहमित्यादिना । सिद्ध्यर्थं फलार्थं । नियमं
 यज्ञदीक्षां । आतिष्ठे आस्थितोस्मि । तस्य नियमस्य ।
 विघ्नकरौकामरूपिणौ द्वौराक्षसौ । स्तइतिशेषः ॥ ४ ॥
 व्रते दीक्षारूपे । चीर्णं अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकारमाह
 —मारीचइति । संमांसरुधिरौघेण मांसयुक्तरक्तप्रवा-
 हेण । तवेदिं यज्ञवेदिं । अभ्यवर्षतां अभ्यषिञ्चताम्
 ॥ ५ ॥ तथाभूते बहुशस्त्रीणं । नियमनिश्चये व्रतसं-

कल्पे । अवधूते विघ्निते । अपाक्रमे आगतोस्मि ॥ ६ ॥
 तर्हि कुतो न तौ शत्रौ तत्राह—नचेति । तत्रहेतुमाह—तथेति ।
 साचर्या यज्ञाचारः । तथाभूता हि शापानर्हकालाहि ।
 अतः तत्र मारीचसुबाहोः । शापोनमुच्यते ॥ ७ ॥
 तत्रमया किंकर्तव्यंतत्राह—खंपुत्रमिति । काकपक्षः
 बालस्यशिखा । काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालो-
 यंकथंतौनाशयिष्यतितत्राह—शक्तइति । मयाकर्त्रा ।
 तेजसाकरणेन । विकर्तारः विघ्नकर्तारः । तेषां । नके-
 वलंतयोरितिभावः ॥ ९ ॥ बहुरूपं बहुविधं । कीदृ-
 कश्चैस्तत्राह—त्रयाणामिति । लोकानांमध्येख्यातिं ।
 विश्वामित्राध्वरत्राताहल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्ज-
 कइत्येवंरूपांकीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्तन्निरसनेप्रभ-
 विष्यतितत्राह—नचेति । अहमेवतदर्थयास्यामीत्यत्राह

ति० नान्यतः नान्यस्य ॥ २ ॥ शि० समाप्त्यां तु यागसमाप्तिकालेवा । तौ तत्करप्रायौ । “तश्चोरासूत—” इत्यभिधान-
 नम् ॥ ५ ॥ शि० चर्या तपश्चरणं । तथाभूता शापदानार्हा ॥ ७ ॥ ति० श्रेयश्चेति । बहुरूपं अन्नदानादिविवाहादिरूपं । किंच
 मुखपाण्डुत्वादिनिवर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपंच । श्रेय आत्मस्वरूपांप्रदास्यामि वसिष्ठद्वारादापयिष्यामि बोधयिष्यामीत्यर्थः ।
 रामस्य शुद्धसुखस्वभावलेपिलोकानांतत्प्रबोधनमेव रामबोधनस्यफलं ॥ १० ॥

[पा०] १ झ. तवैवमुचि. २ क. घ.—छ. झ. ज. नान्यतः. ३ क. ग.—अ. महावंश. ४ क. नरशार्दूल. ५ ग. ड.
 च. छ. झ. ज. ट. व्रतेतु. ६ च. राक्षसावुभौ. ७ क. ग.—ट. तौमांस. ८ ड. विद्यते. ९ क. त्वंपुत्रं. १० ड. च. छ.
 झ. ज. वीरं. ११ क. येषकर्तार. ज. विघ्नकर्तार.

वीर्योत्सिक्तौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥

न च पुत्रकृतत्वेहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १२ ॥

[दशरात्रस्तु यज्ञश्च तस्मिन् रामेण राक्षसौ ॥ हन्तव्यौ विभक्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥]

अहं ते प्रतिजानामि हतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३ ॥

अहं वेदि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ वैसिष्ठोपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४ ॥

—नचताविति ॥ ११ ॥ तथापि महावीर्यौतौकथंजेतुंश-
क्यावित्याशङ्क्यपापवशेनासन्नकालौनरामस्यपर्याप्ता-
वित्याह—वीर्येति । उत्सिक्तौ गर्वितौ । कालः यमः
स एव पाशः तद्वशंगतौ । पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतं ॥ १२ ॥
हताविति भूतप्रत्ययेन वधस्य सुकरत्वं सूचितम् ॥ १३ ॥
रामस्य परब्रह्मत्वं सूचयन्नाह—अहमिति । अहं बहुशु-
रूपासनेन लब्धज्ञानः । यद्वा योगबलसाक्षात्कृतपरा-
वरतत्वायात्म्यः । भवास्तु केवलकर्म्मठः । अहं जटा-
वलकलधारी । त्वं क्रोधभराक्रान्तः । अहं सालिक-
प्रकृतिः । त्वं राजसः । अहं “गर्भभूतास्तपोधनाः”
इत्युक्तीत्या रामस्य गर्भभूतः । त्वं रामे गर्भत्वाभि-
मानी । योगक्रमज्ञानवानहं त्वं भोगक्रमज्ञः । अहं
मोक्षकामेष्टिष्ठु त्वं पुत्रकामेष्टिष्ठु । अहं धर्ममो-
क्षपरः त्वं अर्थकामपरः । एतत्सर्वप्रसिद्धपरामर्श-
नाऽहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते । ननु “सोऽङ्ग-
वेदयदिवानकिलेति वेदसंदेश्यनर्घविदमात्मनिरङ्गना-
थम्” “विधिशिवसनकावैर्ध्यातुमत्यन्तदूरं” इत्युक्-
तीत्या अपरिच्छिन्नं वस्तु कथं त्वया ज्ञातमित्यत्राह । महा-
त्मानं । अपरिच्छिन्नमहिमतया वेद्मीत्यर्थः । तथाच-
श्रुतिः “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इति । श्रुतौ एतमि-
तिसौ लभ्यमुच्यते । पुरुषमिति पराक्रमः । तदुभयम-
प्याह—रामं सत्यपराक्रममिति । परत्वं सौलभ्ये हि राज-
श्च तत्राचरवदसाधारणे । यद्वा “तेजसाहि नवयः समी-
क्ष्यते” इति बाल्येऽपि नरवधिकवैभवं । यद्वा महात्मा-
नं “सत्यस्य सत्यं” इति वदात्मनो जीवस्याप्यात्मानं ।
“यआत्मनितिष्ठन्” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मा देहः ।
“आत्मा जीवधृतौ देह” इत्यमरः । अप्राकृतदिव्यमज्ञ-

लविग्रहमित्यर्थः । “नतस्य प्राकृतामूर्तिः” इति स्मृ-
तेः । यद्वा महात्मानं महास्वभावं । “अभयं सर्वभू-
तेभ्यो ददात्येतद्भूतं मम” इति वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा
रामं महात्मानं अवतारकृतमहास्वभावयुक्तम् । “स-
श्रेयान् भवति जायमानः” इति श्रुतेः । सत्यपराक्रमं
सदैकरूपपराक्रमं । “नाविजित्य निवर्तते” इति व-
क्ष्यते । यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमं । यद्वा
सत्यात्परानाक्रमतोति तथा । गच्छातु जानामीति बहु-
वारं प्रकृतिसंबन्धकृतप्राप्तिकृत्य निवर्तने यत्नं कृत्वा तथा-
प्यनुकूलत्वे तान् हन्तीत्यर्थः । यद्वा अयत्नकालेऽपि शत्रु-
भयङ्करः । “सुखसुप्तः परंतपः” इति वक्ष्यति । संस्थान-
विशेषौ ज्वल्यदशनेन शत्रुहृदयविदारक इति भावः ।
नाहं कार्यवशेन वदामीत्याह—वसिष्ठोपीति । आप्त-
मोहि भवतः कुलाचार्यो वसिष्ठः । अपिशब्दो विरोधे ।
अस्माद्विरोध्यपीत्यर्थः । यद्वा समुच्चये । महातेजाः
सरस्वतीवल्लभपुत्रः योगसिद्धज्ञानः । यद्वा यद्वा क्येना-
हं ब्रह्मापि रभवं सोपीत्यर्थः । यद्वा “सत्यं वद धर्मं चर”
इति तव उपदिश्य स्वयमनुष्ठाता । ननु “यद्वा ह्यज्ञा-
ब्राह्मणश्च प्रभ्रमेया त्राह्मणायाधिर्न्यातः” इति तव म-
म च विवादे अत्यल्पपक्षपातः स्यादित्यत्राह—ये चेति ।
राजद्वारसंबन्धरहिततया पक्षपातशून्याः । “तस्य धी-
राः परिजानन्ति योनिं” इति अवताररहस्यवेदिनः ।
ये चेमे “पुलस्त्यो गत्स्यः” इति प्रसिद्धाचार्यपदनिर्वा-
हकाः । यद्वा गर्भस्थकृषिर्नाम देवः प्रतिपेदे “सप्तक-
ल्पस्थितो मुनिरित्यादिनोत्तरोत्तरं ब्रह्मविदमे सरा वाम-
देवमार्कण्डेयादयस्तिष्ठन्त्येते तव प्रियकराः । केवलपरमै-
कान्तिनो विजानन्तीत्याह तपसि स्थिताः । कायिकव्या-

शि० रामस्य राजारे रामरणभूमौ ॥ १२ ॥ शि० हि शब्दोप्यर्थः । महात्मानं महानां सर्वपूज्यानां ब्रह्मादीनां आत्मानं निय-
न्तारं । नच “यस्यामृतं सत्यममृतं तस्य सत्यं न वेदसः” इत्यादिश्रुत्या परमात्मा मम विज्ञात इति वदतामज्ञानवत्ताप्रतिपादनात् परम
प्रमाणभूतेन ज्ञानानि विश्रामिन्नेण राममहं वेद्मीति कथमुक्तमिति वाच्यं । तच्छ्रुतीनां परमात्मैश्वर्यादिसाकल्यज्ञानविषयलनिषेधतात्पर्य-
कत्वात् । अतएव “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्यादिश्रुतयः सातुकूला इति दिक् ॥ १४ ॥

[पा] १ क. त्सिक्तौ । २ ट. पर्याप्तौ नरणाजिरे, ३ क. घ.—ज. ज. अयं श्रोकोदयते. ४ च. ज. यज्ञस्य, ५ ट.
वसिष्ठो हि महातेजा ये चेह.

यदि ते धर्मलाभं च यज्ञश्च परमं भुवि ॥ स्थितमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५ ॥
 यँदि बनुज्ञां कौकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६ ॥
 अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥
 नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो मर्हामुनिः ॥ १९ ॥
 स तन्निशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ शोर्कमभ्यगमचीत्रं व्यपीदत भयान्वितः ॥ २० ॥
 ईति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ॥

नरपतिरभवन्महांस्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

दशरथेन विश्वामित्रं प्रति हेतुपन्यासपूर्वकं रामेण राक्षसवधस्य दुष्करत्वेनोपपादनेन रामस्याप्रेषणोक्तिः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निस्संज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 ऊनषोडशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न युद्धयोग्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

पारादीन्विनासदातपस्थिताः । तानेकैकशोरहसिपृष्ठा-
 तैरनुमत्तेन्द्राभमेदेहीतिभावः । तपसिस्थिताः कायच्छे-
 शसहाः । यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः । तपआलोचने ।
 “तस्मान्नायामेषांतपसामतिरिक्तमाहुः” इत्युक्तन्या-
 सनिष्ठावा ॥ १४ ॥ धर्मलाभं धर्मवृद्धिं । स्थितं स्थिरं
 ॥ १५ ॥ विसर्जय प्रेषय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतं अभीष्टं ।
 आत्मजं । यज्ञस्य यज्ञाय । दशरात्रं देहि । असंसक्तं
 अविलंबितमतिक्रियाविशेषणम् ॥ १७ ॥ ममायं य-
 ज्ञस्य कालो यथानात्येति तथा कुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥
 धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरं ॥ १९ ॥ शोकं दुःखं । व्य-
 पीदत दुःखितो भूत् । विषण्णमुखो भूदित्यर्थः ॥ २० ॥
 हृदयं मनोधिष्ठानं । अतीव अत्यर्थं । व्यथितमनाः

महान् कुलेन महान् । विचचाल मुमुच्छेल्यर्थः । मह-
 दिति पाठे महदत्यर्थं व्यथितमनाः अतीवविदारणमि-
 तिसंबन्धः । वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कौशिकवचनश्रवणाद्दशरथविषादो विंशे-तच्छ्रुत्वे-
 त्यादि । निस्संज्ञ इव चेतनारहित इव । मुच्छिन्न इत्यर्थः
 ॥ १ ॥ “यज्ञविघ्नकरं हन्यां” इत्युक्तीत्यानिजयज्ञ-
 विघ्ननिवर्तकोऽयं भविष्यतीति मत्वा अगत्य प्रार्थयमाने-
 विश्वामित्रेनोदोदशरथः प्रेमान्धतया कुपित हृदयः
 अहंवेद्वीति तदुक्तमपि मनस्य कुर्वन् रामस्य बाल्यमेव पुर-

ति० तद्विलम्वित्यर्थः । शि० इदानीं रामदाने किंचिच्छेष्टादिनाराज्ञो वैमनस्यमालक्ष्याह यदीति ॥ १५ ॥ ति० ततः तदा
 ॥ १६ ॥ ति० तव चासंसक्तं अतीतबाल्यलान्मातापितृसुक्तिरहितं । ईश्वरत्वात्कान्यानासक्तमित्युक्तं ॥ १७ ॥ ति० ततो
 त्यायेतिच्छान्दसं । व्यपीदतेत्यप्येवं । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रविशेषणभयान्वितः ॥ २० ॥ शि० सहृदयमनोविदारणं
 हृदयसहितमनसश्चालकं । महान् सर्वपूज्यः । महात्मा अतिधैर्यविशिष्टः ॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कतकं० किंचिद्दानिषोडशवर्षाणि यस्यसः । इदंच युद्धयोग्यत्वं प्रतिपादितं । षोडशवर्षः क्षत्रियकुमारएव कवचधरो युद्धार्ह
 इति शास्त्रात् । बालोद्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रशराघवइति रावणं प्रतिमारीचवचने बालषोडशवर्षोऽयमित्येव पाठः । रावणस्य भयातिशया-

[पा०] १ ड. झ. लाभंतु. २ क. ग. ड. च. छ. झ. न. स्थिरमिच्छसि. ३ क. ग. ड. ज. झ. ट. यद्यभ्यनुज्ञां.
 ४ क. राजेन्द्र. ५ क. ख. घ.—न. ततो रामं विसर्जय. ६ ख. ड. च. छ. झ. न. महामतिः. ज. महानृषिः. ७ क.
 विश्वामित्रमुखोद्गतम्. ८ एतदर्थस्थाने तत्प्रतिनिधित्वेन ड. च. छ. झ. न. पाठेषु अपेक्ष्यं हृदयते. तच्च. शोकेन महता विष्टश्चाल-
 लचमुमोहच. लब्धसंज्ञस्तोत्थाय व्यपीदत भयान्वितः. ९ ड.—ज. न. इति सहृदय. १० ड. छ.—ट. रभवन्महामहत्माव्य-
 थित. क. ग. च. रमद्भयं महत्माव्यथित. ११ ज. वर्षस्तु.

स्कुर्वन्नाह—ऊनेति । ऊनाः असंपूर्णाः षोडशवर्षावस्य-
सतथोक्तः । द्वादशवर्ष इति यावत् । “ बालोद्वादशव-
र्षायमकृतास्त्रश्रावधवः ” इति विशिष्यवक्ष्यमाणत्वात् ।
परिपूर्णषोडशवर्षो हि युद्धक्षमो भवति । द्वादशवर्षो बालः
कथं युद्धाय प्रभवतीति भावः । एवं वयः स्वरूपे विचार्यमा-
णेनास्य युद्धयोग्यतेत्युक्तं राक्षसैस्तु सुतरानेत्याह । राजी-
वलोचन इति पद्म तुल्यनयनः । पद्महिरात्रौ मुकुलीभ-
वति तनुल्यतो कौरात्रौ निद्रालसोरामो रात्रिचरैः कथं
योद्धुं शक्नोतीति भावः । मेरामः स दामदुस्तङ्गपरिवर्ति-
तयामद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रालाभेन षष्टि-
वर्षसहस्राणि लाल्यमानस्यातिक्लेशेनोत्पन्नः । रामः
“ रामोरतिकरः पितुः ” इति रतिकरः सर्वस्वभूतः । अस्म-
कां पक्षधरत्वादिवेषयुतो विद्याभ्यासादपि क्रीडनक-
स्त्रीकारकुतूहलीति हस्तेन निर्दिशति । युद्धयोग्यतां न प-
श्यामि । किंतु क्रीडनकस्त्रीकारयोग्यतामेव पश्यामीत्य-
र्थः । युद्धयोग्यतां राक्षसशब्दश्रवणमात्रेणैव विध्यतां
कथं युद्धयोग्यता । सह राक्षसैः मनुष्येणापि युद्धव्यापा-
रमजानतः कथं राक्षसैर्युद्धं । एकेनापि राक्षसेन न योग्यता-
कुतो बहुभिः । अत्र शङ्कते । अत्र दशरथेन पित्रा ऊनषो-
डशवर्ष इत्युक्तं । ऊनत्वं च मासेन मासत्रयेण षण्मासैर्वा-
स्यात् न त्वेकवर्षद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेव वर्षे सीता वि-
वाहः तदनुद्वादशवर्षाण्यप्यौध्यावासः “ समाद्वादशत-
त्राहं रावस्य निवेशने । भुञ्जामा मातुषां भोगान्सर्वकाम-
समृद्धिनी ” इति सीतया वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च वन-
प्रवेशकाले रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीति प्रतिभाति । तद-
नुपपन्नं “ मम भर्ता महातेजावयसापञ्चविंशकः ॥ अ-
ष्टादशहिवर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ” इति सीतावचना-

त् । कौसल्याया च वनप्रवेशसमये प्रोच्यते “ दशसप्तच-
वर्षाणि जातस्य तव पुत्रक ॥ आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया
दुःखपरिक्षयः ” इति । तस्मात् अष्टाविंशतेः पञ्चविंश-
तेः सप्तदशानां च कथमविरोध इति । अत्र केचित् । कौ-
सल्यावाक्ये जातस्येति द्वितीयजन्मोच्यते । क्षत्रियस्या-
पि द्विजत्वात् । द्वितीयजन्मच उपनयनं । तच्च वृद्धेन द-
शरथेन कास्यपक्षमाश्रित्य गर्भाष्टम एव कृतं । तथा च द्वि-
तीयजन्मापेक्षया सप्तदशत्वं । उपनयनात् पूर्वसप्तवर्षा-
णीति वयसापञ्चविंशक इति सीतावचनमप्युपपन्नं । ऊ-
नषोडशवर्ष इत्यत्र पादोनत्वं । द्वादशवर्ष इत्यन्यत्रोक्तत्वा-
त् । अतः सर्वथा वनप्रवेशकाले पञ्चविंशतिवर्ष एव राम-
इत्याहुः । अन्ये बहुक्लेशसहमाना एवं व्याचक्षुः । अष्टा-
विंशतिवर्ष एव वनप्रवेशे रामः । ऊनषोडशवर्ष इति य-
त्किञ्चिन्मासो न षोडशवर्षवयस्क इत्यर्थः । “ बालोद्वादश-
तविद्यश्च न च वेत्ति बालबलं ” इति दशरथवचने बालवयस्यो-
वनसन्धौ बाल इति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् “ बालाष्टोडश-
वर्षात्पौगण्डश्चेति कीर्त्यते ” इति वचनात् “ बालोद्वादश-
वर्षायमकृतास्त्रश्रावधवः । अजातव्यञ्जनः श्रीमान् पद्म-
पत्रनिभेक्षणः ” इति मारीचवचनं तु युद्धभीरुतया भ्रा-
न्तिकृतं रावणविभीषिकयोक्तं वा । अत एव स्वयं वायव्या-
स्त्रभोग्यकृतास्त्र इत्याह । अजातव्यञ्जनत्वं च निरुदरा-
कन्येति वदत्पश्मश्रुत्वं “ एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कन-
कमालया ” इत्यपि दृढपरिहितोत्तरीयतया सन्नद्धत्वमाह ।
वयसापञ्चविंशक इति तु पञ्चविंशतुल्यत्वमाह । इवार्थेक-
नो विधानात् । तेन नित्ययौवनत्वं ज्ञापयति । देवाहि स-
दापञ्चविंशतिवर्षा काल इत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यम-
पि । “ गर्भे कादशे पुराजन्म ” इति विहितोपनयनापेक्ष-

यै मारीचस्यात्युक्तिरसा । शिरो० अत्र ऊनषोडशवर्षो मे इत्युक्त्या विश्वामित्रसहगमनसमये रामस्य षोडशवर्षः प्रविष्ट इति फलितं ।
तस्मिन्नेव वर्षे रामसीता विवाहस्य प्रतिदलेन षोडशवर्षाधिक्यरामस्य विवाह इति सिद्धं । समाद्वादशतत्राहं रावस्य निवेशने इति रावणप्र-
तिवक्ष्यमाणसीतावचनाद्विवाहानन्तरं द्वादशवर्षपर्यन्तं रावणनिकेतं सीतानिवासः ततो वनप्रस्थानमिति वनगमनसमये स्याद्विंशतिवर्ष-
कोराम इति निश्चयः । एतदनुषेधेन दशसप्तचवर्षाणि जातस्य तव पुत्रकेति कौसल्योक्तिपद्यष्टकीभूतदशशब्दस्यैकशेषेण विंशतिरर्थः ।
चशब्दस्य चन्द्रवाचकत्वेनैकत्वलाभः । तथा च दशसप्त चयुक्तान्येव वर्षाणीत्यष्टाविंशतिलाभः । “ चक्षुषेः पुमानुक्तः कच्छपे चन्द्र-
चोरयोः ” इति मेदिनी । मम भर्ता महातेजावयसापञ्चविंशक इत्यपि निरुद्धं । पञ्चविंशयुक्ताः काक्षयोऽथेति तदर्थः । कशब्दस्य-
वह्निवाचकत्वेन त्रिललाभः । कशब्दस्य हिवाचकत्वं “ कः प्रजापतिरिष्टिः कोर्कवायवनेलेषु ” इति कोशादवगन्तव्यं । “ ऊनद्वा-
दशवर्षायमकृतास्त्रश्रावधवः ” इति मारीचपद्यष्टकद्विशब्देनैकशेषात्पदललाभः । तेनो न षोडशवर्षाधिक्य इत्यर्थः सप्तदशः । अत एवो न-
षोडशवर्षायेति भद्रोक्तपाठान्तरात् विरोधः । किञ्च मम भर्ता महातेजावयसापञ्चविंशक इति श्रुतामुद्रोधात् ऊनषोडशवर्षो मे इत्येत-
द्वट्टकभीमो न षब्देन पादोनं गृह्यते । तेन तस्मिन्समये रामस्य द्वादशवर्षाधिक्यं फलितं । तत्तत्रयोदशे वर्षे विवाहः । अत एव मारीचवचनं-
सानुकूलं । एवं चोक्तदशिवनप्रवेशसमये रामस्य पञ्चविंशतिवर्षाधिक्यं सिद्धं । दशसप्तचवर्षाणीत्यत्र सप्तशब्दस्यैकशेषेण चतुर्दशला-
भ इति विरोधः । उपनयनप्रभृति र्षव्यवस्थापनया भूषणादिव्याख्यानं तु चिन्त्यमेव । लोके अ० सिद्धेः क्वचिज्जन्मप्रभृतिवर्षपरिग-
णनं क्वचिदुपनयनात्परिगणनमित्यत्र विनिगमनाविद्वाहोक्तिदिक् ॥ २ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ॥ अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
 इमे शूराश्च विक्रान्ता भृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
 अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्से निशाचरैः ॥ ५ ॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥
 बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥
 न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते भृशम् ॥ ८ ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण मुहूर्तमपि नोत्सहे ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ९ ॥
 यदि वा राघवं ब्रह्मन्नेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १० ॥
 षष्ठिवर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥
 किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ कथंप्रमाणाः के चैतान्नक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥
 कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥

या तस्मान्न किंचिदनुपपन्नमिति । वस्तुतोवयसापञ्च-
 विंशकइति सीतायाः शापभीतायाः संन्यासिनं प्रतिवच-
 नमेव यथार्थं । दशसप्तचवर्षाणीतिकौसल्यावाक्येतुच-
 कारेण सप्तवर्षाणि समुच्चीयन्ते । तेन जन्मापेक्ष्यैव पञ्च-
 विंशतित्वसिद्धिः । ननु विवाहानन्तरमेव संभोगः श्रूयते
 “रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तनु” इति । सक-
 र्थं द्वादशवर्षस्वबालस्य संभवति । संभवेत्येव सौकुमार्या-
 तिश्येन प्रौढशरीरतया । अतएव हि देव्याश्च षड्वर्षेव-
 यौवनारंभः “अष्टादशहिवर्षाणि मम जन्म निगण्यते”
 इति वनप्रवेशेऽष्टादशत्वं विवाहकाले सीतायाः षड्वर्षत्व-
 मवगमयतीति सर्वसुखं ॥ २ ॥ तार्हितवप्रतिज्ञावर्था-
 स्यात्तत्राह—इयमिति । अक्षोरथावयवः तस्य ऊहः तद्यो-
 गादिनिः “ऋत्रेभ्यो डीप्” इति डीपि “पूर्वपदासंज्ञा-
 यां—” इति त्वत्वं । “अक्ष्वाद् हि न्यां—” इति वृद्धिः ।
 अक्षौहिणी स्वरूपमुक्तमादिपर्वणि “एकोरथोगजश्चैको
 नराः पञ्चपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तच्चैः पतिरित्यभि-
 धीयते ॥ पक्षितुत्रिगुणमैकं विदुः सेनामुखं बुधाः ॥
 त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयोगुल्मा-
 गणो नाम बाहिनीतुगणास्त्रयः ॥ स्मृतास्तिस्त्वुवाहि-
 न्यः प्रतनेति विचक्षणैः ॥ चमसुप्रतनास्तिस्त्रस्तान्तिस्त्र-

स्वनीकिनी ॥ अनीकिनी दशगुणां प्राहुरक्षौहिणीबुधाः”
 इति । यस्याहं पतिरितिसंधिरार्षः । पतिः पालयि-
 ता । पातेर्बलितः । ईश्वरः नियन्ता । योद्धा । योत्स्ये ।
 लुट् । तैः यज्ञविघ्नकरैः ॥ ३ ॥ विक्रान्ताः अक्षत-
 विक्रमाः ॥ ४ ॥ गोप्ता यज्ञस्येति शेषः । सेनानांवा ॥ ५ ॥
 अहं गमिष्यामि तेन सुरक्षिता भविष्यतीति योजना ॥ ६ ॥
 बालः ऊनषोडशवर्षः । अतएव अकृतविद्यः अशिक्षित-
 धनुर्विद्यः । बलाबलं शत्रूणां मितिशेषः । “येषां च विरोधः
 शान्तिकः” इति एकवद्भावः ॥ ७ ॥ रक्षसां युद्धइति शेषः ।
 कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः । इदमर्थः ॥ ८ ॥ तिष्ठतुरामस्व-
 भावः मत्स्वभावश्चैव मित्याह—विप्रयुक्तइति । विप्रयु-
 क्तः विश्लिष्टः ॥ ९ ॥ चत्वारि अङ्गानि चतुरङ्गानि । “दि-
 क्सङ्ख्येयं संज्ञायाम्” इति समासः ॥ १० ॥ वर्षसहस्राणि
 अतीतानीति शेषः । तदनन्तरं दुःखेन उपवासदीक्षादि-
 क्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णां पुत्राणामध्ये रामे पर-
 मिका प्रीतिः । स्वार्थेकप्रलयः । “प्रलयस्यात्” इतीत् ।
 तस्माज्ज्येष्ठत्वादेव न नेतुमर्हसीति योजना ॥ १२ ॥ अथ स-
 र्वथा रामनयनमुत्तुक्तमिति वक्तुं योद्धव्यस्वरूपं पृच्छति—
 किमिति । केच किं नामधेयाः । कथंप्रमाणाः कीदृशका-
 रा इत्यर्थः । के रक्षन्ति के तेषां प्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रति-

ति० प्रीत्याधिक्यकारणमाह ज्येष्ठइति । अनेन राज्ययोग्यताप्वतिता । धर्मप्रधाने त्रिपुटुर्बाथैर्बुधर्मधीनप्रवृत्तिके । राक्ष-
 सैर्युद्धे हि पाक्षिकनाशसंभावनया राज्याविच्छेद एव भवेत् । धर्मेण प्रजापालनं च नान्योनिर्येहेत् । अतो रामो नेतुमयोग्यः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. न. ट. सेना. २ च. छ. झ. न. ट. सहितो. ३ क. भृत्वा शस्त्रास्त्रकोविदाः. ४ ड. च. छ.
 झ. न. ट. राक्षसाः. क. ग. ज. तेषुर्व. ५ क. अथवा. ६ ग.—च. मया सह वर्त. ७ क. ग. च.—झ. ट. षष्ठिवर्षे. ८ ड.
 झ. कृच्छ्रेणोत्पादित. ९ क. च. पारमिका. १० ड. च. ज. झ. ज्येष्ठधर्मप्रधाने.

सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥ स्यादव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥ १५ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥

पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नाम राक्षसः ॥ १७ ॥

स ब्रह्मणा दत्तवरस्त्रैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्वहुभिर्भृतः ॥ १८ ॥

श्रूयते हि महावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९ ॥

यदा स्वयं न यज्ञस्य विघ्नकर्ता महाबलः ॥ तेन संचोदितौ द्वौ तु राक्षसौ वै महाबलौ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २० ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ न हि शक्तोऽस्मि संग्रामे स्थातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥

स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपन्नगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥

सं हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि राक्षसः ॥ तेन चाहं न शक्नोमि संयोद्धुं तस्य वा बलैः ॥

सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४ ॥

कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन्नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ यज्ञविघ्नकरो तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६ ॥

['तौ हि' यक्षस्य कन्यायां जातौ दैत्यकुलोद्भवौ] ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ २७ ॥
तयोरेन्यतरेणाहं योद्धा स्मां समुहद्रणः ॥ [अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सहबान्धवः] ॥ २८ ॥

इति नरपतिजल्पनाद्दिजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥

सुहुत ईव समिद्धिराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

कर्तव्यं प्रतिविधेयं ॥ १४ ॥ तेषारणेकथंमयास्यात-
व्यमिति व्यूहप्रकारप्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसः
अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ किंवीर्याइत्यस्योत्तरमाह—
सइति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चायमित्याह—श्रूयतइति
॥ १९ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं । यदायज्ञस्य स्वयंनविघ्न-
कर्ता अलक्ष्यत्वादिनेतिशेषः ॥ २० ॥ तस्य रावणस्य
॥ २१ ॥ अल्पभाग्यस्येति । तन्नियोगाकरणेनेतिशेषः ।
प्रसादकरणेहेतुः दैवतमिति ॥ २२ ॥ रावणसंग्रामवै-
मुख्यनदोषाय । सर्वाशक्यत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥ अर्ध-

त्रयं । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति । नाशयतीत्यर्थः ।
तस्यबलैः मारीचादिभिः ॥ २४ ॥ कथमितिप्रश्ने ।
राक्षसान् प्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥ अथ शत्रुस्वरूपज्ञा-
नानन्तरं । सुन्दोपसुन्दयोःसुतौ मारीचसुबाहु ।
सुन्दपुत्रोमारीचः । उपसुन्दपुत्रःसुबाहुः । पुत्रकं अ-
नुकपायांकन । अतोनादास्यामीत्युपस्कार्य ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्तरसर्गार्थमन्तेसंगृह्णाति—इतीति । ज-
ल्पनात् असङ्गतोक्तेः । कोपाविष्टत्वेदृष्टान्तमाह—सु-
हुतइति । आदौसमिद्धिःसुहुतः ततआज्यसिक्तोवह्निरि-

ती० पुत्राप्नोन्नरकात्रायतइतिपुत्रकं । अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्नैपौनस्त्यं । शि० कथमपीति । अस्यकथमपिनशक्नोमीतिपूर्व-
णान्वयः ॥ २५ ॥ इतिविंशस्तर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ग. च. पुलस्त्य. २ ग. राक्षसाधिपः. ३ ड. च. छ. झ. ज. श्रूयतेच. ४ ड. झ. महाराज. ५ क.
राक्षसेश्वरः. ६ क. ड. छ.—ट. यदानखलु. च. यदामेखलु. घ. सदानखलु. ७ क. ग.—ट. तौतु. ८ ड. च. छ. झ. ज.
राक्षसौच. घ. राक्षसौतु. ग. ज. राक्षसौषु. क. राक्षसौकामरूपिणौ. ९ ग. ड. च. छ. झ. ज. सतु. १० ड. च. छ. ज. रावणः.
११ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. शक्तोस्मि. १२ च. तौतु. क. तौहि. १३ क. ग. च. छ. ज. ज. ट. नैवदास्याम्यहंसुतम्.
१४ इदमर्थ. क. ख. ड. च. ज. ज. ट. दृश्यते. १५ क. ड. च. छ. तौतुराक्षस. १६ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. रन्यतरंयोद्धुं
यास्यामि. १७ इदमर्थ. क. ख. ड. च. ज. ज. ट. दृश्यते. १८ ग. ड.—ज. इवमखेरिराज्य. क. इवमखिराज्य.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दशरथरामाप्रेषणवचनेनरुहेविश्वामित्रेवसिष्ठेनदशरथंप्रतिरामविश्वामित्रमहिमनिवेदनपूर्वकरामप्रेषणप्रार्थना ॥ १ ॥
ततोराज्ञातप्रेषणाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्युः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥
यदीदं ते क्षमं राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञाः काकुत्स्थ सुखी भव सैवान्धवः ॥ ३ ॥
तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥
त्रस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥
संश्रुत्यैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघव ॥ ईष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्ष्यन्ति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतो वरः ॥ एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

व । महर्षिवह्निः महर्षिश्रेष्ठः । उज्ज्वलितस्समभवत् सं-
जातज्वालोलोबभूव । मुनिपक्षेकोधवृद्धिः । पुष्पिताम्रावृत्तं
“अयुजिनयुररेफतोयकारोयुजिचनजौजगराश्चपुष्पि-
ताम्रा” इति लक्षणात् ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने विंशसर्गः ॥ २० ॥

एवं रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलराजानंवसिष्ठः प्रति-
बोधयत्येकविंशे । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन । पर्याकुला-
नि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ अर्थं
प्रार्थितार्थं । अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः । राघवा-
णामस्य कुलस्यायुक्तः ॥ २ ॥ इदं प्रतिज्ञातान्यथाकर-
णं । सुखी भवेतिव्यङ्ग्योक्तिः ॥ ३ ॥ रोषपरीतस्येति-

षष्ठी सप्तमर्थे । भयं पूर्वकोपेनान्यथाकृतजगदयमद्य-
किंकरिष्यतीतिभयं ॥ ४ ॥ त्रस्तरूपं अतिशयेनत्रस्तं ।
प्रशंसायारूपम् । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामि-
ति त्वमितिशेषः ॥ ६ ॥ धर्मासाहीत्यत्र वाक्येसंहि-
ताऽनित्या । स्वधर्मं प्रतिश्रुतनिर्वाहरूपं ॥ ७ ॥ संश्रु-
त्येति । एवं करिष्यामीतिसंश्रुत्य तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः ।
इष्टंअश्वमेधान्तोयागः । पूर्तं वाप्यादिनिर्माणं । तदुक्तं
“वापीकूपतटाकादिप्रतिष्ठासेतुवन्धनम् । अन्नप्रदान-
मारामः पूर्तमित्यभिधीयते” इति । तयोर्वधः निष्फल-
त्वं ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं । नशक्ष्यन्ति धार्ष्टु-
मितिशेषः । ज्वलनेन अभिचक्रेण । अमृतमभिचक्रेण
सुरक्षितमितिभारतेव्यक्तं ॥ ९ ॥ राज्ञोभयनिवृत्तयेवि-
श्वामित्रमाहात्म्यमाह—एषइति । परायणं परमस्थानं ।

ति० अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः राघवाणामयुक्तः । यतोऽयमस्य कुलस्य विपर्ययोनाशः । इति विपर्ययपदावृत्तिर्बोध्या
॥ २ ॥ ति० । मिथ्यावादी लं सुहृदुतस्सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ ति० धीमत इत्यत्र रोषदृष्टेशेषः ॥ ४ ॥
शि० अपरः न विद्यते परउत्तमोयस्मात् सोपरः सर्वश्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ती० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैवास्वरज्जुनायस्यदुष्प्रस-
हलं किंतु स्वरूपपर्यालोचनयापीत्याह एष विग्रहवानिति । एषः रामभद्रः । वीर्यवतो वर इत्यनेन सहजं वीर्यं तस्यैवोक्तं भवति ।
एष बुद्ध्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता । परायणं परमप्रार्थं । तपसोः विविदिषा साधनत्वात् । “तमेवं वेदादुत्पन्नं
ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन” इति श्रुतेः । यद्वा एवं सहजप्रभावेव गितेति पुत्रबुद्ध्यातिरोहितरज्जुनायस्यप्रभावा-
परिज्ञानादश्वरथस्य प्रयत्नोत्पत्त्यत इति विचार्य राज्ञोभयनिवृत्तिं राघवस्य मविच्छेद्यः प्राप्तं हृदि निधाय गोपुर्विश्वामित्रस्यापि
रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । ति० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्धर्षत्वं किंतु स्वतोऽपीत्याह
रामविश्वामित्रयोः छिद्यगणेन एषइति । एषः रामो विश्वामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः । तपसः मननादेः
[पा०] १ ड. च. छ. झ. सुहृदुतः. २ ड. झ. देवानां च भयं महत्. ३ क. ग.—ज. रूपं. ४ घ. आश्रुलैवं करिष्यामीत्यु-
क्त्वा वाक्यमकुर्वतः. ड. झ. प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तं वाक्यमकुर्वतः. ५ क. ज. इष्टापूर्तवृथा. ६ ड. च. छ. झ. य. ट. विद्याधिको.

एषोऽस्मान्विविधान्वेत्ति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेत्ति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥
 न देवा ऋषयः केचिन्नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ १२ ॥
 सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥
 तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिर्मुतासुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
 जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
 पञ्चाशतं सुतांल्लेभे जया नाम परानपुरा ॥ वधायासुरसैन्यानाममेयान्कामरूपिणः ॥ १६ ॥
 सुप्रभाऽजनयच्चापि सुतान्पञ्चाशतं पुनः ॥ संहारान्नाम दुर्धर्षान्दुराकामान्बलीयसः ॥ १७ ॥
 तानि चास्त्राणि वेत्र्येष यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयस्स धर्मवित् ॥ १८ ॥
 तेनोस्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ न किंचिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥
 एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो मंहायशाः ॥ न रामगमने राजन्संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
 तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ धनुर्भृतोऽस्य शकस्तु विभीयात्समरे विभो ॥]
 तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

इति मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च मुमोद भास्वराङ्गः ॥

गमनमभिरुचो च राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय बुद्ध्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एतत्सदृशः कोपितपस्वीनास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्मान्विति मुंलिङ्गत्वमार्षे । सचराचरइत्यनेन सामख्यंगम्यते । एवं एतद्वगतमस्त्रसमूहं ॥ ११ ॥ केचनेत्युक्तंप्रपञ्चयति—न देवा इति ॥ १२ ॥ सर्वा विदितं कथमयं वेत्तीत्यत्राह—सर्वेति । कृशाश्वः प्रजापतिपुत्रेकः । परमधार्मिकाः परमधर्मनिष्ठाः । पापिनमस्पृशन्त इत्यर्थः । दत्ताः कृशाश्वेन । प्रशासति प्रशास्ति । अयमिति शेषः ॥ १३ ॥ पितृप्राशस्त्यसुक्त्वामातृप्राशस्त्यमाह—तेपीति । प्रजापतिः दक्षः । तस्य सुतयोः कन्ययोः सुताः ॥ १४ ॥ के-

प्रजापतिमुतेतत्राह—जयाचेति । सुवाते असुवातां । शस्त्राणि विशसनकर्तृणि । परमभास्वरमिति शताभिप्रायेणैकवचनं ॥ १५ ॥ काकल्यसूयतेत्यत्राह—पञ्चाशतमिति । अमेयान् अपरिच्छेद्यवैभवान् ॥ १६ ॥ संहारान् अन्वर्थसंहारसंज्ञान् । दुर्धर्षान् परैरभिभवि-
 तुमशंक्यान् । दुराकामान् अमोघानित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथावत् कात्स्न्येन । अपूर्वाणां अस्त्राणां । सः विदितसकलास्त्रः ॥ १८—२१ ॥ भास्वराङ्गः भासनशीलः । प्रसन्नमुख इतियावत् । मुमोद मुमुदे । व्यत्ययात्परस्मै-

परायणं प्राप्यः । विश्वामित्रपक्षे तपसआश्रयः ॥ १० ॥ ती० एषोऽस्मान्विविधान्वेत्तीत्यनेन सर्वेश्वरस्य भूतलावतारसमये तदीयानि दिव्यापुधान्यपि सहैवागतानीति गम्यते । तथा च वक्ष्यति “शरानानाविधाकाराधनुरायतविग्रहम् । अनुव्रजन्तिकाकुत्स्थं सर्वे पुरुषविग्रहाः” इति । नैनमन्यः पुमान्वेत्तीत्यत्र “सहैव सन्तं विज्ञानन्ति देवाः” इति श्रुतिः प्रामाण्यं । न च वेत्स्यन्तीत्यनेन न विदुषेति गम्यते । ति० रामपक्षे अन्यः पुमान् अवियातृतः पुमानित्यर्थः । विश्वामित्रपक्षे एनं अन्नगणं ॥ ११ ॥ ती० ति० शि० वि० दत्ताः शिवेनेति शेषः ॥ १३ ॥ ति० सूते सुवाते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० वि० अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥ राघवस्य रामस्य । गमनं बुद्ध्या अभिरुचो स्वीचकार ॥ २२ ॥ इत्येकविंशस्सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. एषोऽस्त्रविविधं. २ ग. ड. छ—ज. न देवानर्षयः. ३ ड. च. छ. झ. क्ष. क्षामराः. ४ क. ग. घ. च. ज. कृशाश्वस्य. ५ क. ख. च. छ. ज. परमदुर्जयाः. ६ क. सुतेऽस्समाः. ख. समास्तुताः. ७ ख. घ. ड. झ. ज. तेसूतेऽस्त्राणि शस्त्राणि. क. ते सुवाते ततोऽस्त्राणि. ज. तयोः परस्यान्वस्त्राणि शतं. ट. सुवातेऽस्त्राणि शस्त्राणि. ८ ड. झ. जयालब्धवरावरान्. च. छ. ज. जयानामपरावरान्. ज. जयानामसुतान्पुरा. क. जयालब्धवरापुरा. ग. ट. जयानामवरान्पुरा. ९ क. मक्षयान्कामरूपिणः. ड. च. छ. झ. ज. मप्रमेयानरूपिणः. ख. मजेयान्कामरूपिणः. १० क. ख. ग. ड. झ. पुत्रान्पञ्चाशतं. घ. च. ज. पुत्रान्पञ्चाशतं. ११ क. ख. घ—ज. भूयश्च. १२ अयं श्लोकः क. ड. ज. दृश्यते. १३ ड. च. छ. ज. धर्मज्ञस्य. १४ ड. छ. झ. दस्युविदितं. क. च. ज. दस्याविदितं. १५ क. महतापाः. १६ ख. कर्तुमर्हसि. १७ इदमर्थं च. छ. ज. दृश्यते. १८ ख. इति मुनिवचनात्. १९ ड. च. छ. झ. ज. पार्थिवः.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

विश्वामित्रेण दशरथेऽपिताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह स्वाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथामध्ये मार्गं क्षुत्पिपासापरिहारकत्वा-
द्विवहुगुणवत्ताप्रतिपादनपूर्वकं रामलक्ष्मणाभ्यां बलातिबलाख्यविधाद्वयोपदेशः ॥ २ ॥

तथा वसिष्ठे ब्रुवति राजा दशरथः सुतम् ॥ प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥

कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥

स पुत्रं मूर्ध्नुपाप्राय राजा दशरथः प्रियम् ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रतिनान्तरात्मना ॥ ३ ॥

[ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ आदाय विप्रो हृष्टोऽभूत्त्रिदश विज्वराऽभवन् ॥ ४ ॥]

ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्करो बवौ तदा ॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्देवदुन्दुभिनिखनैः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः प्रयाते तु महात्मानि ॥ ६ ॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो महायशः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ७ ॥

कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दश ॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥

अनुजंगमतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ८ ॥

तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी खलंकृतौ ॥ वदगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ ९ ॥

पदं । राघवस्य गमनमभिरुचं राघवं कुशिकासजाय
दातुं दुःखाचिन्तयदित्युपस्कार्यं । पूर्ववत्तुष्पिताप्राप्तं
॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

अथ प्रसन्नहृदयेन राजारामविसर्जनं द्वाविंशे—तथे-
त्यादि । सलक्ष्मणं राममिति तयोरविनाभावज्ञानादि-
तिभावः ॥ १ ॥ कृतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयः । पित्रा
दशरथेन । स्वेनेति शेषः । कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठा-
नं । मङ्गलैर्मङ्गलसूक्तैः “स्वस्तिनोमिमीतां” इत्यादिभिः
॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ अथ यात्रायां शुभनिमित्तसंपत्तिं दर्शयति—तत
इत्यादि । गतं अनुगतं ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयातुमुपक्रान्ते ।
देवदुन्दुभिनिखनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् शङ्ख-

दुन्दुभिनिर्घोषोदशरथीयः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ धन्वी धनुष्मान् ।
ब्रीह्यादिवादिनिः ॥ ७ ॥ कलापिनावित्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः । कलापिनौ तूणीरधारिणौ । “कलापोभू-
षणे वर्हेतूणीरेरसंहतावपि” इत्यमरः । शोभयानौ प्रका-
शयन्तौ । आनेसुराभावश्लान्दसः । विश्वस्य मित्रं विश्वा-
मित्रः । “मित्रे चर्षौ” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । श्रुतिश्च
“तस्यो विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचित्स्माद्विश्वामित्र इत्या-
चक्षते” इति । प्रत्येकतूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यां च
त्रिशीर्षाविवेत्युपमानं धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ
अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ८ ॥ तदेत्यादिसार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयम् । वदं गोधाचर्मकृताङ्गुलित्राणं यस्तौ
तथा । गोधाहस्तत्राणमित्येकं । सुतिः सामान्यशोभा ।
श्रीः विशेषशोभा । शोभयतां व्यत्ययेन लङ्घ्येत्लोड् ।
विश्वामित्रमनुयातौरामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातौ कुमा-

शि० आजुहाव । एतेन गुरुवाक्ये राज्ञश्च द्वाविंशेऽपि शयस्तुचितः ॥ १ ॥ ति० अभिमन्त्रितं बोधितमित्यर्थः । तद्वोधनं च योगवासि-
ष्ठेः सिद्धं ॥ २ ॥ ति० ववावित्यस्य दृष्टत इति शेषः ॥ ५ ॥ ती० पञ्चशीर्षाविवो रगाविति पाठे तूणीरद्वयं भुजद्वयं शिरश्चेति प्रत्येकं
पञ्चकस्याविवेकमानलातः पञ्चशीर्षावित्युक्तिः । ति० अत्रेदं तूणीरादिवैष्णवं गरुडेन दत्तं रामाय ताटकासु बाहुवधाय मारीचस्य समुद्रे
पातनाय च । नहि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् । तदुक्तं पाठे “पक्षी तारक्ष्यस्तमागम्य त्रीणि चास्त्राणि कार्मुकम् । सर्वभूतैरदृश्यस्तन्वाता-
भ्यां पुनर्ययौ” इति । अत्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. दशरथस्वयम्, घ. दशरथस्तदा, २ ख. मात्राकैकेऽप्याचक्षुमित्रा, * पुरोधसेत्यतः प्राक्-
वादेऽपुवादिभिर्विप्रैः समङ्गलकृताशिषम् । आयान्तं सहसौ मित्रं त्रिपुद्गम्य च सखजे । अङ्कमारोप्य तौ वीरौ राजर्षिरमितप्रभः । एतद-
र्थत्रयं, ख. पाठे दृश्यते, ३ ख. सपुत्रौ, ४ ड. च. छ. झ. ज. दशरथस्तदा, ज. दशरथस्वयम्, ख. दशरथः प्रियौ, ५ अर्थ-
श्लोकः ख. दृश्यते, ६ क. ग.—व. नीरजस्को, ७ क. ख. घ. निखनः, ८ ग. धनुर्धरः, ९ च. छ. घ. ड. पञ्चशीर्षाविवो-
रगौ, १० अनुजंगमतुरित्यारभ्य, शोभयतामिति नन्दिता इत्यन्तं, ख. घ.—ज्ञा, पाठे, अर्धानां कमेपौर्वापर्यं दृश्यते.

कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्त्या शोभयेतामनिन्दितौ ॥
 स्थाणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमारविव पावकी ॥ १० ॥
 अध्यर्धयोजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ११ ॥
 गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालविपर्ययः ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ १२ ॥
 न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपास्य विपर्ययः ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १३ ॥
 न बाहोः सदृशो वीर्यं पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ त्रिषु लोकेषु वीं राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ १४ ॥
 [बलामतिबलां चैव पठतस्तव राघव] ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥
 नोत्तरं प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १५ ॥
 एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १६ ॥
 क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १७ ॥
 [गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तये रघुनन्दन] ॥ विद्याद्वयमधीयाने यश्चाप्यतुलं त्वयि ॥ १८ ॥
 पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजस्समन्विते ॥ प्रेदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १९ ॥
 कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ २० ॥

राविद्याशोभेतामित्यर्थः । स्थाणुं रुद्रं पावकी पावका-
 त्पादुर्भूतौस्कन्दविशाखौ । “ततोभवच्चतुर्भूतिःक्षणे-
 नभगवान्प्रभुः ॥ स्कन्दोविशाखःशाकश्रवणगमेषश्च-
 पृष्ठतः” इतिभारतोक्तेः । अचिन्त्यं अचिन्त्यवैभवम्
 ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिकमर्धयस्मिन्तदध्यर्धं अध्यर्धच
 तत्तयोजनंच अध्यर्धयोजनं । सार्धयोजनमिति यावत् ।
 तावद्गूरगमेनवालयोः क्षुत्तृदपीडामाभूदितितन्निवर्त-
 कविद्याद्वयोपदेशायाऽऽह्वयते—रामेति । मधुरां भक्ति-
 पूर्वकोच्चारणात्प्रमनाम्नः श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ ११ ॥
 सलिलंगृहाण शुद्धाचमनंकुवित्यर्थः । विपर्ययः अति-
 क्रमः विलंबइति यावत् । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमष्टिरूपां ।
 इदंबलातिबलयोःप्रत्येकविशेषणम् ॥ १२ ॥ तद्गृहण-
 फलमाह—नेत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः । भ-

विष्यतीतिशेषः । सुप्तं लामितिशेषः ॥ १३ ॥ बला-
 मतिबलांचपठतस्तवेतिशेषः । अस्ति स्यादित्यर्थः ।
 त्रिवित्यत्रसर्वगुणैर्नस्सीमत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ सौ-
 भाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये
 बुद्ध्याकार्यनिश्चये । समः भवतीतिशेषः ॥ १५ ॥
 सामान्येनोपसंहरति—एतदिति । तेसमोनास्ति नभ-
 विताचेत्यर्थः । मातरौ कारणभूते ॥ १६ ॥ ते । भविष्येते
 भविष्यतः ॥ १७ ॥ अधीयानेत्यर्थः । भवेदितिशेषः
 ॥ १८ ॥ तेजस्समन्विते प्रभावसमन्विते । तवप्रदा-
 तुंत्वमेवसदृशो नान्यइतियोजना ॥ १९ ॥ एतदुपपा-
 दयति । काममिति । एते पूर्वोक्ताःसौभाग्यादयः कामं
 प्रकामं त्वयिसन्ति यद्यपि तथापि तपसासंभृते लब्धे
 एते विद्ये । त्वदुपदेशात् बहुरूपे लोकेबहुधा विस्तृते

ति० कालस्य अन्नभोजनकालस्य । पर्ययोतिक्रमः । गृहाणत्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि । क्षुत्पिपासाशास्तिरूपफलस्योभयोर-
 पिदर्शनादपेक्षणाच्च ॥ १२ ॥ ती० प्रमत्तं प्रमादयुक्तं । कार्यान्तरव्यासङ्गादिनाऽसावधानमिति यावत् । ति० प्रमत्तं अकृताव-
 मनादिकं ॥ १३ ॥ शि० कश्चनजातोनास्तिनचभविष्यति । अभवदित्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । वाशब्दश्चार्थः ॥ १४ ॥ ति० सर्व-
 ज्ञानस्यमातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिष्ठितिसामर्थ्यवत्त्वत्सर्वज्ञानजनिके ॥ १५ ॥ ति० अधीयानेत्यर्थः । १८ ॥
 ति० प्रदातुंमबुद्धिरितिशेषः । सदृशः तद्गानयोग्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ती० बहुरूपे बहुफलप्रदे । ति० तपसा मदीयेनसंभृते
 पूर्णं । बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेनतपोरूपेणभवता । संभृते धृतेइत्यर्थः ॥ २० ॥

[पा०] १ क.—छ. झ. ज. त्कालस्यपर्ययः. २ ट. नम्रमो. ३ क. रूपस्यापिसंक्षयः. ४ ज. नप्रसुप्तं. ५ क. ज. राक्ष-
 साः. ५ क. व. ज. वैराम ट. वैरामभविष्यतितवानघ. ७ इदमर्धं क. ख. ड.—ट. दृश्यते. ८ झ. पठतस्तात. ख. ट.
 पठतःपथि. ९ झ. झ. नभवेत्सदृशस्तव. १० इदमर्धं. व. छ. ज. ज. ट. दृश्यते. ११ च. छ. भद्रकाकुत्स्थप्राप्यसेरघुनन्दन.
 १२ ड. व. छ. झ. आधमवेद्वि. १३ क. व. छ. ज. प्रदासे. १४ ड. व. छ. झ. ज. पार्थिव. १५ ख. वरगुणास्सर्वे.
 ज. महागुणास्सन्ति.

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा ग्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २१ ॥
विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ॥ सहस्ररश्मिर्भगवाञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २२ ॥
गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ॥ ऊपुस्तां रजनीं तत्रै सरख्यां सुसुखं त्रयः ॥ २३ ॥

दशरथपुत्रसुनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तदेषिताभ्याम् ॥

कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विवभौ विभावरी च ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सरयूतीरे विश्वामित्रेण प्रातःप्रबोधनाच्छयनादुत्थितेन सलक्ष्मणेन रामेण स्नानाद्याह्निकनिर्वर्तनपूर्वकं विश्वामित्रसमीपागमनम् ॥ १ ॥ ततो विश्वामित्रेण राधाभ्यां सह गङ्गासरयुसंगमे कामाश्रमं प्रत्यागमनम् । तथारामं प्रति तदाश्रमस्याङ्गशब्दाच्च त्वेति-
मित्तकथनपूर्वकं तत्रत्यमहर्षिपूजास्वीकरणेन तद्द्वेहोरात्रं तत्रैव सुखनिवासः ॥ ३ ॥

प्रभातायां तु शर्वर्या विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत काँकुत्स्थो शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठ नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमाह्निकम् ॥ २ ॥

भविष्यतः ॥ २० ॥ जलं स्पृष्ट्वा आचम्येत्यर्थः । भा-
वितात्मनः ध्यातात्मस्वरूपात् ॥ २१ ॥ विद्यासमुदि-
तः समुदितविद्यः । लब्धविद्यइति यावत् ॥ २२ ॥ गुरु-
कार्याणि गुरोर्कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि । कुशिका-
त्मजे नियुज्य कृत्वा । त्रयः स्वयंतौ चेति त्रयः । तत्र स-
ख्यां सरयूतीरे । सुसुखमपुः । यद्वा एतदर्थस्य पूर्वेष्वान्व-
यः कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदितो रा-
मः शुशुभे इति ॥ २३ ॥ चतुर्थर्थे “बहुलं नन्दसि” इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी सुखमिव विव-
भौ प्रभातेत्यर्थः । इव शब्दो वाक्यालङ्कारे । अत्र रामाय
विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं । पश्चाद्रामो बालक्ष्म-
णा योपदिदेशेति बोध्यम् । पूर्ववत्सुप्तिताप्रावृत्तिं ॥ २४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः
सर्गः ॥ २२ ॥

शयने इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतो वि-
श्वामित्रो रामस्य “समयाबोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परंत-
पः” इत्युक्तरीत्या निद्राकालिकश्रियमवलोक्य तदासक्त-
स्सन् स्वागमनकार्यं विस्मृत्य इमं प्रसूतवती कौसल्या किं-
वा तपस्तपवतीति विस्मयते । कौसल्या सुप्रजाः । बोध-
नकाले विस्मितसुखो मुनिरासीत् । शोभनाप्रजापुत्रो य-
स्याः सा सुप्रजाः “नित्यमसि च प्रजामेधयोः” इत्यसि च ।
त्वज्जननी कौसल्या सुपुत्रा । यद्वा स्वगतवचनं । एतज्ज-
ननी कौसल्या सुप्रजाः । “कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणासि-
ततेजसा” इति वत् । यद्वा कौसल्यायाः सुप्रजइति सं-
बोधनं । कर्मधारयेत्याषोसि च “दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः”
इति दीर्घः “सुप्रां सुलुक्” इत्यादिना पूर्वसर्वणदीर्घो वा । प-
रशुरामव्यावृत्त्यर्थं विशेषणम् । कौसल्या दशरथयोरु-
भयोरपितपःफलत्वेनावतीर्णत्वेपि कथं कौसल्या सुप्रजा-
इत्युक्तिः । उच्यते । “माता पुत्रस्य भूयांसि कर्मण्या-
रभते” इत्युक्तरीत्या “मातृदेवो भव पितृदेवो भव” इति-
वन्मातृप्राधान्येनोक्तेः “पितुः शतगुणमाता” इति स्मृतेश्च ।
यद्वा कौसल्या दशरथयोर्महदन्तरमस्ति । दशरथो हि “अ-
हं वेदमिमांसां” इति परत्वेन निवेद्यमानो पितृदंकि-च-

अथैषामंगदेशप्राप्तिपूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यंजयति
त्रयोविंशे—प्रभातायां मित्यादि । पर्णसंस्तरे पर्णमथा-
स्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वादत्र तृणसि श्रपण-

ति० कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणि कार्याणि पूर्वार्थायां पश्चात्संनिवेशीत्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य
उपदिश्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० सुप्रजाः शोभनपुत्रवती । अतस्सादृश्यसुपुत्रस्य तवास्मिन्समये निद्राऽनुचिता ॥ २ ॥

[पा०] १ ग. ड. झ. भीमविक्रमः. २ ड. झ. कुशिकात्मजः. ३ घ. तीरे सरख्याः. ४ ख. रचिते. ५ ख. ग. घ.
सहोषिताभ्यां. ६ ड. च. छ. झ. जं. ट. विभावरी. ७ च. छ. ज. ज. ट. काकुत्स्थशयानं. ग. काकुत्स्थशयने.

तस्यर्षेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥
 कृतादिकौ महावीर्यौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवाद्याभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥
 तौ प्रयातौ महावीर्यौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ददृशते ततस्तत्र सरस्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥
 तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुग्रतेजसाम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि तैष्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥
 [कौतूहलाच्चौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम्] ॥ ७ ॥
 कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वसिन्वसते पुमान् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गव ॥ अब्रवीच्छ्रूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥
 कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १० ॥
 तपस्यन्तमिह स्थाणुं नियमेन समाहितम् ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्रणम् ॥
 वर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

त्कृत्य “दुःखेनोत्पादितश्चायं नरामनेतुमर्हसि” इति रा-
 भेकेवलपुत्रत्वं मन्वानो वसिष्ठसन्धुक्षितहृदयः रामप्रेषि-
 तवान् । कौसल्या तु केवलवात्सल्यपरापि द्रुतसादरंप्रेषित-
 वती । तदिदं तारतम्यमवलोक्य मुदितहृदयो मुनिराह—
 कौसल्यासुप्रजा इति । मातृवाक्यं पितृवाक्यं च पालनी-
 यमित्यमुं धर्मलोके प्रवर्तयितुं स्वयंतदनुष्ठातृत्वेन सुप्रजा इ-
 त्युक्तं । अथ क्रमेण गुणान्तरावगाहान्निस्तीर्य प्रबोधयति
 —रामेत्यादि । रामेत्यनेन स्वापकालिकसौन्दर्यमुच्यते ।
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते पूर्वासन्ध्यादिवाकरमिव रामदिवाक-
 रंत्वा कौसल्या जनितवतीति भावः । यद्वा मातृवत्पूर्वस-
 न्ध्यामप्युपलभ्येति । यद्वा पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते आदि-
 त्यस्येव भवतोऽयं विरोधिनिरसनारंभसमय इति । यद्वा
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते अज्ञानान्धकारो गतः भगवत्साक्षा-
 त्कारो मे जातः अद्य मे सुप्रभातमिति । यद्वा जगतः सर्व-
 स्य भगवदवतारात्सत्त्वोद्रेककालोजातः “अद्य मे सफलं-
 जन्म सुप्रभाताचमे निशा ॥ यदुन्निद्राञ्जपत्राक्षं विष्णो-
 र्द्रक्ष्याम्यहं सुखम्” ॥ उतिष्ठ निद्राश्रीरवलोकिता प्रबो-
 धश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि नरशार्दूल नरश्रेष्ठ नर-
 श्रेष्ठतया भवतापि सन्ध्योपास्या “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त-
 देवैरतरो जनः” इत्युक्तेः । उतिष्ठ नरशार्दूल आश्रितवि-
 रोधिनिरसनशीलस्य किं निद्रावकाशोऽप्यस्ति । नरशार्दूल

मद्यज्ञनिर्वाहक । उत्थानप्रयोजनमाह—कर्तव्यं दैवमा-
 ह्निकं । देवेन सर्वेश्वरेण विहितं नित्यकर्म कर्तव्यम् । यद्वा
 देवशब्दो भवदर्थकः । भवदीयमाह्निकं भवदाज्ञारूपं कर्म
 मया कर्तव्यं । तत्स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा दैवं देवाराधनभूतं ।
 आह्निकं अह्निनिर्वर्त्यमेकमुत्थानकर्म यज्ञात्मकं । कर्त-
 व्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ परमोदारं परमगंभीरमित्यर्थः । कृतो-
 दकौ कृताध्यक्षप्रक्षौ । यद्वा कृतदेवार्पितर्पणौ । जप्यत इति
 जपः तं । गायत्रीमिति यावत् । तस्या एव परमत्वात् “न-
 सावित्र्याः परं जप्यं” इति वचनात् ॥ ३ ॥ अहिभयमा-
 ह्निकं । कालाट्टक्यु । कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः । सन्ध्योपास-
 नब्रह्मयज्ञसमिदाधानानि प्रातःकृत्यानि । अभितस्थतुः
 अभिमुखं स्थितौ ॥ ४ ॥ ततः तस्मादेशात् । प्रयातौ तत्र
 प्रसिद्धे । सरस्वाः सङ्गमे त्रिपथगां गङ्गां नदीं ददृशते
 ॥ ५ ॥ तत्र गङ्गासरस्वोः संगमे । ददृशते इत्यनुषज्य-
 ते । तप्यतां तपतां । कर्तरित्यनुष्ठानदसः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 वसते वसति ॥ ८ ॥ प्रश्नमाधुर्यात्प्रासः । यद्वा मा-
 नुषभावनटनात् । यस्यायमाश्रमः सश्रूयतामिति योज-
 ना । रामेति संबोधनं प्राधान्यात् ॥ ९ ॥ कंदर्प इत्यर्थः ।
 यः काम इत्युच्यते सकन्दर्पः । पुरामूर्तिमानासीत्
 ॥ १० ॥ सार्धश्लोकः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । “क-
 र्मणोरोमन्थतपोभ्यां वार्तिकरोः” इति क्यङ् । इह आआ-

ति० प्रहस्य बालकवचनश्रवणजसंतोषाद्वासः ॥ ९ ॥ ती० कंदर्पः कृतिसतर्पः ॥ १० ॥ ती० कृतोद्वाहं करिष्यमाणोद्वाहं ।
 यद्वा कृतोद्वाहं गच्छन्तं उद्वाहं कुलागमिष्यन्तं । वर्तमानासामीप्येभ्य विष्यतिलट् । शि० कृतोद्वाहं कृतः उदि नराकृतिद्विभुजपरमात्मा-
 [पा०] १ ख. ग. घ. तृणात्मजौ. २ ड. झ. यातिसंहृष्टौ. क. ज. योपसंहृष्टौ. ३ क—घ. च. छ. ज. व. ट. गमना-
 शोप. ४ ग. ड. झ. ज. प्रयातौ. ५ क—घ. मध्यतेजसाम्. ड. च. छ. झ. व. भावितात्मनाम्. ६ च. व. तपतां. ७ ख.
 ज. ऊचतुस्तौ. ख. ऊचतुस्तौ महामानौ. ८ इदमर्थः ख. दृश्यते.

अवदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ॥ व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
 तस्यै गात्रं हतं तत्र निर्दग्धस्य मैहात्मना ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण हि ॥ १३ ॥
 अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं प्रभुमोच ह ॥ १४ ॥
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥
 ईहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वयम् ॥ १६ ॥
 अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ ईह वासः परोक्षाकं सुखं वत्स्यामहे निशाम् ॥
 स्नाताश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥
 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥
 अर्घ्यं पाद्यं तथाऽऽतिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥
 सत्कारं संमुद्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ यथार्हमजपन्सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥
 तत्रवासिभिरीनीता मुनिभिः सुव्रतैः सह ॥ न्यवसन्सुसुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

श्रमे तपस्यन्तं । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं समाधिमान्तं । कृतोद्वाहं कृतपार्वतीपरियणं । गच्छन्तं शुश्रूषणार्थपार्वतीप्राप्तुवन्तं । देवेशं स्थाणुरुद्रं । दुर्मेधाः कामोर्ध्वयामास । कृतोद्वाहमिति क्रियाविशेषणं । यदाऽयंकृतोद्वाहोभवति तदा तं पार्वत्यांसाभिलाषचित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्रणमित्यपिक्रियाविशेषणं । तदनुमतिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मनोऽङ्गुतश्चासीत् ॥ ११ ॥ व्यशीर्यन्तविशीर्णानि । शूर्हिंसायाकर्तरीश्वरम् ॥ १२ ॥ तत्र तदा । महात्मनानिर्दग्धस्यशरीरंहतं । अतः कामोशरीरः कृतः ॥ १३ ॥ कामस्तदाप्रभृतिअनङ्गइतिविख्यातः सोङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः । तत्रहेतुमाह—यत्रेति । यस्मात्कारणादत्रकामोऽङ्गमुमोच तस्मादयं देवोऽङ्गइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्य कामस्य स्थाणोर्वा । अयमाश्रमः इमेमुनयः तस्य । पुरा पूर्वकालमारभ्य । सन्तःनपरंपरयाशिष्याः । अतएवधर्मपराः । अतएवचतेषांपापंनविद्यते । पूर्वरुद्रशिष्यत्वेऽपिसंप्रतितच्छिष्यत्वकृतपापंनविद्यतइत्यर्थः । एतेनप्रभद्रयस्याप्युत्तरमुक्तं । हिमवतितपस्यन्तंकामोऽधर्षयदित्युक्तिःपुरा-

गान्तरे कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इह अङ्गविषये । तरिष्यामहे । गङ्गामितिशेषः ॥ १६ ॥ स्नाताः । अतएवशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्यात्तङ्क ॥ १७ ॥ तेषांसंवदतां तेषुसंवदत्सु । तपसा दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन । चक्षुषा ज्ञानेन । विज्ञाय दृष्ट्वा । तेषामागमनंतादकादिनिरासनिमित्तंतपो-जन्यज्ञानेनविदित्वेत्यर्थः । हर्षं हर्षपुलकं ॥ १८ ॥ अर्घ्यं पूजार्थमुदकं । पाद्यं पादार्थमुदकं “पादार्थाभ्यां च”इतियत्यल्यः । आतिथ्यं आचमनीयपूर्वकंभोज्य-प्रदानं । अतिथिक्रियां अतिथिपूजां ॥ १९ ॥ सत्कारं कुशलप्रश्नादिकं । विश्वामित्रात्समुद्राप्य अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन् । अतिथिभूतानितिशेषः । क्रमेण सायंसन्ध्यागमेसति । ते तद्वासिनोविश्वामित्रादयश्च । छत्रिन्यायेनत्रपयइत्युक्तं । समाहिताः अनन्यपराः । सन्ध्यां अहोरात्रयोःसंधिं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथार्हं यथायोग्यं । यथाशक्तीतियावत् । “सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावरा” इतिवचनात् । अजपन् गान्धरीमितिशेषः ॥ २० ॥ आनीताः निद्रायैस्वाश्रमंप्रा-

रघुनाथविचारे बाहः प्रयत्नयेनतं । उच्छेदस्यपरमात्मवाचकलमुपनिषत्प्रसिद्धं । तदर्थं लु उच्यते तात्पर्यवृत्त्यावेदैः प्रतिपाद्यते असाविति । वि० कृतोद्वाहं समाधेः कृतव्युत्थानं कालोचितविलासदेशगच्छन्तं ॥ ११ ॥ ति० रुद्रेण ज्ञातापराधेन । अवध्यातो दृष्टः । शि० अथ हुंकारानन्तरं । कामइतिशेषः ॥ १२ ॥ शि० उपलक्षणविधयारामलक्ष्मणयोरपिसाध्यप्रवृत्तिर्बोध्यः ॥ २० ॥ इतित्रयोविंशसर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. ड—ज. अवध्यातस्य. ग. घ. दग्धस्यतस्यरौद्रेण. ख. ड. झ. ट. अवदग्धस्तुरद्रेण. च. छ. झ. अवध्या-तस्यरौद्रेण. २ च. छ. ज. तस्याज्ञान्यपतत्राम. ३ झ. महात्मनः. ४ ख. क्रोधादेवेनचक्षुषा. ५ क. ख. ग. ड—ज. समुमोच. ६ ख. ड. छ—ट. वीर. क. वीराः. च. धीराः. ७ क. इहैवसत्कृता. ८ ट. वत्स्यामः. ९ इदमर्थं च—ट. दृश्यते. १० ज. प्रथमंप्राप्य. ११ ख. घ. ट. सन्ध्यांमुनयस्ते. १२ छ. रासीनाः. १३ ज. झ. तथा. वा. रा. १७

कथाभिरभिरामाभिरभिरामौ नृपात्मजौ ॥ रमयामास धर्मात्मा कौशिको मुनिपुङ्गवः ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्विश्वामित्रादिभिस्त्रिभिर्गङ्गातरणायनौकारोहणेनप्रस्थानम् ॥ १ ॥ मध्येगङ्गातुमुलजलघोषश्राविणारामेण-
विश्वामित्रं प्रतितत्कारणप्रभः ॥ २ ॥ तं प्रतितेतसरयूत्पत्तिप्रकारकथनपूर्वकतत्समहाशब्दस्य तदीयत्वकथनम् ॥ ३ ॥ गङ्गासु-
त्तीर्यदक्षिणतीरंगतेषुतेषु विश्वामित्रेणरामं प्रतितत्रत्यमहावनप्रदेशस्यपुरामलदकरुशदेशत्वकथनपूर्वकतयोस्तत्पदप्रवृत्तिनिमित्त-
कथनम् ॥ ४ ॥ तथातयोर्जनपदयोस्ताटकयाविध्वंसननिवेदनपूर्वकतद्वृत्तचोदनम् ॥ ५ ॥

ततः प्रभाते विमले कृत्वाऽऽह्निकमरिंदमौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य नद्यास्तीरमुपागतौ ॥ १ ॥
ते च सर्वे महात्मानो मुनयः संशितव्रताः ॥ उपस्थाप्य शुभां नावं विश्वामित्रमथाब्रुवन् ॥ २ ॥
आरोहतु मैघान्नावं राजपुत्रपुरस्कृतः ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं मा भूत्कालविपर्ययः ॥ ३ ॥
विश्वामित्रस्तथेत्युक्त्वा तानृषीनभिपूज्य च ॥ ततार सहितस्ताभ्यां सरितं सागरंगमाम् ॥ ४ ॥
ततः शुश्राव वै शब्दमतिसंभवं धितम् ॥ मध्यमागम्य तोयस्य सह रामः कनीयसा ॥ ५ ॥
अथ रामः सरिन्मध्ये पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ वारिणो भिद्यमानस्य किमयं तुमुलो ध्वनिः ॥ ६ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा कौतूहलसंमन्वितः ॥ कथयामास धर्मात्मा तस्य शब्दस्य निश्चयम् ॥ ७ ॥
कैलासपर्वते राम मनसा निर्मितं संरः ॥ ब्रह्मणा नरशार्दूल तेनेदं मानसं सरः ॥ ८ ॥
तस्मात्सुखाव सरसः साऽयोध्यामुपगृहते ॥ सरःप्रवृत्ता सरयुः पुण्या ब्रह्मसरश्च्युता ॥ ९ ॥

पिताः । कामाश्रमपदे कामदाहात्कामाश्रमनामकस्य
पदे स्थाने ॥ २१ ॥ कथाभिः तदाश्रमवैभवपराभिः
॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण-
भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयो-
विंशः सर्गः ॥ २३ ॥

एवं कामाश्रमपदं रामचरणतलिनविन्यासेनकृता-
र्थकृत्य ताटकावनमपिनिष्कल्मषीकर्तुं रामंप्रापयतिसु-
निश्चतुर्विंशे—ततइत्यादि । विमले सूर्योदयेइत्यर्थः ।
नद्याःगङ्गायाः ॥ १ ॥ उपस्थाप्य आनाय्य ॥ २ ॥ राज-
पुत्राभ्यांपुरस्कृतः पूजितः । ताटकावधाभिप्रायेणाहुः-
अरिष्टमिति । अरिष्टं शुभंयथाभवतितथा । “अरिष्टपा-
पशुभयोः” इतिहलायुधः । कालविपर्ययः कालविलंब

इति यावत् ॥ ३ ॥ ततार तरितुंप्रवृत्तः । सरितं गङ्गां
सागरंगच्छतीति सागरंगमां । खशप्रकरणे “गमेस्सुप्यु-
पसंख्यानं” इति खश ॥ ४ ॥ अतिसंरंभेण तरङ्गपरस्पर-
संघट्टजक्षोभेण । वर्धितं अतिप्रवृद्धं ॥ ५ ॥ भिद्यमा-
नस्य परस्परमिलितस्य । वारिणः । तुमुलः निविडोयं
ध्वनिः । किंवारिसंभेदकृतउतान्यकृतइतिप्रश्नः ॥ ६ ॥
निश्चयं कारणनिश्चयं ॥ ७ ॥ अस्यध्वनेः कारणं वारिसं-
भेदएवेतिवक्ष्यन्कस्यावारिणइतिप्रक्षयतीतिमत्वासर-
याइतिवक्तुंसरयूवैभवमाह—कैलासेति । कैलासपर्व-
ते कुबेरभवने । ब्रह्मणामनसानिर्मितंसरोस्ति । तेन
मनसानिर्मितत्वेन । इदंसरः मानसमित्युच्यते ॥ ८ ॥
उपगृहते आवृत्यप्रवहते । अयोध्यायाः पश्चिमभागमा-

शि० विमले समूलमलनिवर्तकगङ्गाजले ॥ १ ॥ शि० अरिष्टं निर्विघ्नं यथाभवतितथापन्थानंगच्छ ॥ ३ ॥ ति० सागरंगमां
सागरंगच्छति जलपूर्णलक्षणरूपंप्रापयति तां । अन्तर्भातिवर्ण्यर्थः । अगस्त्यशोषितस्यसमुद्रस्यगङ्गायांपूरणंकृतमितिप्रसिद्धेः ॥ ४ ॥
ति० वि० पुण्यत्वेहेतुर्ब्रह्मसरश्च्युतत्वं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ट. तेषुसर्वे. २ च. छ. ज. शिवां. ३ ख. ट. शुभांनावं. ४ क—छ. झ. ज. त्कालस्यपर्ययः. ५ ड. च. झ.
ज. तानृषीन्प्रति. ६ ड. झ. तत्रशुश्राववैशब्दतोयसंभवंधितम्. च. छ. ज. ततश्शुश्रुवतुशब्दतोयसंभवंधितम्. क. तत-
श्शुश्रावतशब्दनद्यास्तीरंभवंधितम्. ज. ततश्शुश्रुवतुशब्दनद्यास्तीरंभवंधितम्. ग. घ. ततश्शुश्रावतशब्दमतिसंभवंधितम्.
ख. ततश्शुश्राववैशब्दमतिसंभवंधितम्. ७ ड—ट. तोयस्यतस्यशब्दस्यनिश्चयम् । हातुकाभोमहातेजास्सहरामःकनीयसा.
८ रामस्यवचनं. ९ क. ग—छ. झ. ज. ट. समन्वितम्. १० ड. झ. धरम्.

तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥
 ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥
 स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ॥ अविप्रहृतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ॥ भैरवैः श्वापदैः पूर्णं शकुनैर्दौरुणारुतैः ॥ १३ ॥
 नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवैः स्वनैः ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥
 धवाश्वकर्णककुभैर्महतिन्दुकपाटलैः ॥ संकीर्णं वदरीभिश्च किं न्वेतदारुणं वनम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्यैतदारुणं वनम् ॥ १६ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ मलदाश्च करुशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
 पुरा वृत्रवधे राम मलेन समभिप्लुतम् ॥ क्षुधा चैव सहस्राक्षं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ १८ ॥
 तमिन्द्रं स्नापयन्देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ कलशैः स्नापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥
 ईह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारुशमेव च ॥ शरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥
 निर्मलो निष्करुशश्च शुचिरिन्द्रो यदाऽभवत् ॥ ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २१ ॥

रभ्यउत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्याङ्गदेशेगङ्गायासह-
 युज्यतेसरयूः । तयोर्नद्योःसंभेदेस्याण्वाश्रमः । तस्मात्-
 सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायासरयूजलमुत्तातात्भागीर-
 श्यापततीति तस्यध्वनिरितिज्ञेयं । सरयूशब्दं निर्वक्ति-
 रइति । सरसोयौतीति सरयूः । पाठान्तरं सरसोयातीति-
 सरयूः । सकारस्य शक्नुन्वादिवात्पररूपं “ऊकुतः” इति
 स्त्रीप्रत्ययऊकारः । कस्मात्सरस-
 सरयुतेति ॥ १९ ॥ यागङ्गामभिवर्तते गङ्गायासंयुज्यते ।
 अयमतुलः शब्दः तस्याः वारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्थः ।
 नियतः नियतमनस्कः सन् । ताभ्यां नदीभ्यां । प्रणामं
 कुरु । कोयं ध्वनिरिति रामेणपृष्ठे सरयूवारिसंघट्टजइति-
 वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनं नन्तव्यत्वात् ॥ १० ॥ नदीसंभेदे-
 रात्रिमुषित्वाप्रातर्दक्षिणाभिमुखगङ्गातिरुः । ततो गङ्गा-
 दक्षिणतीरिताटकावनमितिज्ञेयं ॥ ११ ॥ संकाशतइति
 संकाशः । घोरसंकाशं घोररूपमितियावत् । अविप्रहृतं
 अक्षुण्णं जनसंचाररहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अहोइत्यादि-
 श्लोकत्रयं । झिल्लिका भूतलाद्यन्तरितकीटविशेषः ।
 भैरवैः भयंकरैः । श्वापदैः क्रूरमृगैः । शकुनैः भासैः ।

“शकुन्तौ भासपक्षिणौ” इत्यमरः । शकुनैः पक्षिभिः ।
 वाश्यद्भिः कुत्सितं शब्दायमानैः । धवः अधकर्णः ककु-
 भः मरुतिन्दुकः पाटलः इदं वनमेतादृशं । अहो इदं-
 वनं दारुणं । किन्तु किनामकमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ एतदारुणं वनं यस्य प्राणिनः सश्रूयतामिति
 योजना ॥ १६ ॥ स्फीतौ प्रवृद्धनधान्यौ । मलदाश्च
 करुशाश्च मलदकरुशानामधेयौ । अवयवबहुलाद्बहुव-
 चनं मत्स्याः पाञ्चाला इति वत् । देवनिर्माणेन देवनिर्मा-
 णतुल्यनिर्माणेन । निर्मितौ देवलोकसमसंस्थानावित्य-
 र्थः ॥ १७ ॥ मलदकरुशसंज्ञानिमित्तमाह—पुरेया-
 दि । वृत्रवधेकृते सति मलेन अशुचिलेन क्षुधा बुभुक्ष-
 याच समभिप्लुतं व्याप्तं इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशत् ।
 ब्रह्महत्यावशेन मलक्षुधाविन्द्रस्याभूतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 स्नापयन् गङ्गादितिर्येषु स्नापयन् । पुनर्भ्रूपतैः कलशैः
 कलशोदकैः । स्नापयामासुः । तेन स्नापनेन । अस्य इन्द्र-
 स्य । मलं चकारात् कारुशं । प्रमोचयन् प्रमोचयन्
 ॥ १९ ॥ करुशमेव कारुशं । स्थानप्रमाणात् । क्षुध-
 मित्यर्थः ॥ २० ॥ शुचिः ब्रह्महत्यातः पृतः ॥ २१ ॥

शि० तस्येति सामान्येन पुस्कं ॥ १० ॥ शि० किं किनामकं किं नामिकं चेत्यर्थः । तुश्चार्थे ॥ १५ ॥ तीर्थो मलदाश्चकरु-
 शाश्चेति बहुवचनं आपोदारा इति वच्छब्दसमावृत्तं ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. ड. झ. ट. नरवरात्मजः. २ ड—ज. संयुतम्. ३ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. कीर्णं. ४ क. च. छ. ज.
 दारुणस्वनैः. ५ ड. दारुणस्वनैः. ६ ज. दारुणस्वनैः. ७ ड. च. छ. झ. ज. श्वापिशोभितम्. ८ क. दपशोभितम्. ९ क. ख. ग.
 ड. च. छ. झ. ज. विव्रतिन्दुक. ७ ट. किंवेतत्. ग. ड. झ. किंविदं. ८ ड. झ. मलिनं देवाः. ९ क. ग. च. छ. ज.
 सोस्मिन्दे शेमलं लयला. १० ड. झ. देवाः. ११ क. च. छ. ज. वृत्रातिर्दहंशं भूततो हर्षं मवाप्तवान्. १२ ड. झ. शुद्धइन्द्रो यथा.
 १३ ड. च. छ. झ. ज. ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम्.

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ मलदाश्च करुशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥
 साधुसाध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ देशस्य पूजां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २३ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ मलदाश्च करुशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४ ॥
 कस्यचिच्चथ कालस्य यक्षी वै कामरूपिणी ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ॥
 ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥
 वृत्तबाहुर्महावीर्यो विपुलास्यतनुर्महान् ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ २७ ॥
 इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ मलदाश्च करुशाश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८ ॥
 सेर्यं पन्थानमौवार्यं वसत्यध्यर्धयोजने ॥ अतएव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यैतः ॥ २९ ॥
 स्वबाहुबलमौश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३० ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसहया ॥ ३१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथैतद्दारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विश्वामित्रेणरामं प्रति उत्पत्तिप्रभृतिताटकावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ तथात्र ह्यवरात्तस्याहतरावध्यत्वकथनेनस्त्रीवधस्यकर्तव्यत्वेऽपुत्रावृत्तदृष्टान्तीकरणपूर्वकंतद्वधविधानम् ॥ २ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशर्दूलः प्रत्युवाच शर्मा गिरम् ॥ १ ॥

वरमेवाह—इमाविति । मलयतिखण्डयतीतिमलदः
 “अन्येभ्योपिदृश्यते”इतिखच् । करुशमस्यास्तीतिक-
 रुशः । अङ्गमलधारिणौ करुशस्याप्युपलक्षणमिदम् । ए-
 तौममाङ्गमलकरुशधारणान्मलदाःकरुशाश्चेतिख्यातिं
 गमिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतइत्यादावध्याहार्य-
 म् ॥ २४ ॥ एवंपालनीयत्यायदेशस्यपुण्यत्वमुक्त्वात-
 स्यदारुणत्वेहेतुमाह—कस्यचिविति । अर्धत्रयम् । क-
 षिंश्चित्कालेगतेसति । तदा जन्मकालएव । नागस-
 हस्रस्य गजसहस्रस्य । बलंधारयन्तीताटकानामयक्षी
 अभूत् । ते तुभ्यं । भद्रमस्तु । ताटकातोभयंमाभूदि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीचइत्यर्थम् ॥ २६ ॥ अत्रयइति-
 शेषः । यःप्रजाःनित्यंत्रासयतेसमारीचोयस्याःपुत्रः-

सायक्षीअभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तुताटका
 किततस्तत्राह—इमाविति ॥ २८ ॥ आचार्य आबुत्य ।
 यतःयस्मिन्मार्गे । ताटकायाःवनं । अतएवमार्गेणग-
 न्तव्यं ॥ २९ ॥ निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ ईदृ-
 शं अतीवपुण्यं । असहयाइतरैरजेयया ॥ ३१ ॥ यथा
 येनप्रकारेण । दारुणं यथाच उत्सादितं निर्जनीकृतं ।
 यथाचोत्सादनान्ननिवर्तते तदेतत्सर्वमाख्यातमितियो-
 जना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रा-
 मायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

क्षियाअपिसर्वलोकविनाशिन्यावधे नदोषइत्याह-

ति० । ताटकानाम तेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेनशौर्यप्रसिद्धिकरत्वरूपंभद्रत्वमस्यादितिबोध्यं ॥ २५ ॥ ती० पन्थानमावृत्य । अतएव न
 गन्तव्यं । अतस्ताटकानिरसनात्पूर्वगन्तुमशक्यत्वाग्नान्तव्यमित्युक्तिः । अतएवचगन्तव्यमितिकचित्पाठः ॥ २९ ॥ शि० मन्त्रियोगादि-
 त्युक्त्यास्त्रियेनहनिष्यामीतिप्रत्युत्तरंत्वयानवकव्यमितिहेतुर्ध्वनितः ॥ ३० ॥ ती० उत्सादितं विजनीकृतं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्विंशत्सर्गः २४

शि० अथ मङ्गलमूलवचनंश्रुत्वा ॥ १ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. न. ट. मुदिताः. २. ड. च. छ. झ. न. यक्षिणी. ३. क. ड. च. छ. झ. न. ट. महाशीर्षो. ४. ड—ट.
 मावृत्य. ५. क. प्रति. च. छ. ततः. ६. क. मासाद्य. ७. ड. च. छ. झ. न. शक्नोत्यागन्तु. ८. ग. ज. ट. यदेतत्. घ. ययैतत्.

अल्पवीर्या यदा रक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥
 [इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयञ्छ्लक्षणा वाचा सलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥]
 विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥
 पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥
 पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥
 ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायशाः ॥ ७ ॥
 तां तु जांतां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्या यशस्विनीम् ॥ ८ ॥
 कस्य चित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रमजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥
 सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जन्ती साऽभ्यधावत् ॥ ११ ॥
 आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानुषिः ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १२ ॥
 अगस्त्यः परमकुद्रस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १३ ॥
 पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाथ दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १४ ॥
 सैषा शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनं भगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १५ ॥
 एनां राघव दुर्दृष्टां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १६ ॥
 न ह्येनां शर्पसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १७ ॥

पञ्चविंशे—अथेत्यादि । अग्रमेयस्य अग्रमेयप्रभावस्य ॥ ११ ॥ यदा यस्मात् । यदायत्रादयो हेतावपि मुनिभिः प्रयुज्यन्ते । यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मात् अबला स्त्री । कथं नागसहस्रस्य बलं धारयति ॥ २—३ ॥ येन हेतुना बलोत्तरा भवति तं शृणु । तस्या वरदानकृतं वीर्यबलमस्ति अतोऽबलापि बलं धारयति ॥ ४ ॥ वरदानप्रकारमाह—पूर्वमित्यादि ॥ ५ ॥ नामप्रसिद्धौ ॥ ६ ॥ यक्षाय सुकेतवे ॥ ७ ॥ विवर्धन्तीं विवर्धमानां । भार्या ददौ भार्यात्वेन ददौ ॥ ८ ॥ कस्मिंश्चित्काले गते सति अजायत

अजनयत् ॥ ९ ॥ शापप्रकारमाह—सुन्देति । निहते अगस्त्येनेति शेषः । प्रधर्षयितुं हन्तुं । इच्छति ऐच्छत् ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजनितकोपा । अतएव भक्षार्थमभ्यधावत् । अर्घ्यं ॥ ११—१२ ॥ अगस्त्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुरुषादी मनुष्यभक्षिणी । त्वमिदं रूपं विहाय पुरुषादीत्यादि विशेषणयुक्ता भव । अथ ते दारुणं क्रूरं । रूपं शरीरं अस्तु ॥ १४ ॥ अगस्त्यचरितं तदानीमिति शेषः ॥ १५ ॥ जहि नाशय ॥ १६ ॥ शाप-

ति० यदा यतः । यक्षी यक्षजातिः । श्रूयते पुराणादविति शेषः । अबलेति सामिप्रायं । शि० यदा यतः । यक्षी ताटका । अबला श्रूयते भवदुत्पादायते । अतः अल्पवीर्यामवितुमर्हतीति शेषः । अतः नागसहस्रस्य बलं कथं धारयति ॥ २ ॥ ती० अत्र बलमात्रेण पुत्रत्वेन वक्तव्ये वीर्यस्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येपि गुणाः सन्तीति ज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ वि० तदभिहितं पुणवता पुत्रेणान्यन्तजनपीडाभवेदिति विचार्य पुत्रं न ददौ ॥ ७ ॥ शि० जंभपुत्रायैत्यत्र बहुपुत्रायेति पाठः । अत्र पाठे खल्विति जंभस्यैव नामान्तरबोधः । असुरयक्षयोर्देवयोर्नित्वेन उचितः संबन्ध इति नागोजिभट्टाः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. यक्षी श्रूयते. २ अयं लोकः ड. छ. झ. ज. दृश्यते. ३ क. ख. तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः. ४ ड. च. छ. झ. ज. बलोत्कटा. ५ क. सदाचारः. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. सुप्रीतः. ७ ड. च. छ. झ. ज. बलां. ख. कन्या. ८ क. कुंभपुत्राय. क-घ. झञ्जपुत्राय. छ. गर्गपुत्राय. ९ ड. झ. ददौ चासौ. च. छ. ज. ददौ चासौ. १० क. ग.—छ. झ. ज. ट. पुत्रं व्यजायत. ११ ड. झ. अगस्त्यमृषिसत्तमम्. १२ ख. आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा पुनस्तस्यास्तमात्मजम्. कुडः कुशानुसंकाशो ह्यगस्त्यो भगवान् भूत् । राक्षसत्वं. १३ ड. च. छ. झ. ज. परमार्घ्यः. १४ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. विकृता. १५ क. रूपं विस्मृज्याथ. ख. रूपं परित्यज्य. ग. घ. रूपमाहाय. ड. च. छ. झ. ज. रूपं विहायाथ. १६ ड. च. छ. झ. ज. अगस्त्यचरितं. १७ ट. दुर्धर्षा. १८ ड. च. छ. झ. ज. संस्पृष्टा.

न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १८ ॥
 नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सेताम् ॥ १९ ॥
 राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्मा जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ २० ॥
 श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हन्तुमिच्छतीं मन्थरामभ्यसूदयत् ॥ २१ ॥
 विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता ॥ अर्निन्द्रं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २२ ॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभी राजपुत्र महात्मभिः ॥ अधर्मसंहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥
 तत्सादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनाद्युप ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रामेणस्वधनुष्टङ्कारश्रवणात्साट्टहासमागतायास्ताटकायामुनिचोदनयाहनम् ॥ १ ॥ ततोविश्वामित्रादिभिस्तस्मिन्वने
 तद्वाच्यामुखनिवासः ॥ २ ॥

मुनेर्वचनमक्लीबं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवं प्राञ्जलिभूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनगौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
 अनुशिष्टोस्मभ्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नावज्ञेयं च तद्वचः ॥ ३ ॥
 सोहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ कंरिष्यामि न संदेहस्ताटकावधुत्तमम् ॥ ४ ॥
 गोब्राह्मणहितार्थाय देशेऽस्यास्य सुखाय च ॥ तव चैवाग्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥

संस्पृष्टां शापयुक्ताम् ॥ १७ ॥ ते त्वया । घृणा जु-
 गुप्ता । कर्तव्यं कर्मेतिशेषः ॥ १८ ॥ नृशंसं क्रूरक-
 र्म । सदोषं सापवादकर्म रक्षता राजपुत्रेण प्रजारक्ष-
 णकारणात्कर्तव्यं ॥ १९ ॥ सनातनः नित्यः । अधर्म्या
 अधर्मादनपेतां । एतदेवाह—धर्मइति ॥ २० ॥ स्त्रीव-
 धस्यकर्तव्यत्वे इतिहासद्वयमाह—श्रूयतइत्यादिना । म-
 न्थरां मन्थराभिधानां ॥ २१ ॥ काव्यमाता शुक्रमाता ।
 इयंकथामत्स्यपुराणेदर्शिता । स्वपुत्रेऽशुकेदेवशिक्षार्थरुद्र-
 समीपेपत्स्यतिसतिदेवपीडिताअसुराःशुक्रमातरंभृगुप-
 त्नींशरणमगच्छन् । साचासुररक्षणार्थंदेवानहन्तुमुद्यु-

क्ता । तांचेन्द्रप्रार्थितोविष्णुरासाद्यतस्याःशिरश्चिच्छेदे-
 ति ॥ २२ ॥ एतैः एतादृशैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

अथताटकावधःषड्विंशो—मुनेरित्यादि । अक्लीबं धृष्टं
 ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात् नयोगात् कौशिकवचनं
 त्वयाकर्तव्यमित्येवंरूपात् । पितृवचनगौरवात् बहुमा-
 नाच्च । इति उक्तप्रकारं कौशिकस्यवचनंकर्तव्यमिति-
 मानसव्यापारः ॥ २ ॥ मुनिप्रत्याह—अनुशिष्टइति
 ॥ ३ ॥ श्रुत्वास्थितः । सोहमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उद्यतः

ति० वाशब्दइत्यर्थः । अनृशंसमिव नृशंसंक्रूरमपिकार्यमित्यर्थः । रक्षतासदेति रक्षाधर्मसमुद्दिशेषत्वेनेतिभावः ॥ १९ ॥ ति०
 अनिद्रं निद्राद्युत्तरहितं ॥ २२ ॥ ति० एतैः एतादृशैः । यद्वा आर्षेबहुलं । एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति ।
 यथापरशुरामस्यजमदग्नेगुरोराज्ञयामातृवधेपिनदोषः । तथा बलादिदातृत्वेनगुरोर्ममाज्ञयास्त्रीवधेपिनदोषइतिभावः ॥ २३ ॥
 इतिपञ्चविंशःसर्गः ॥ २५ ॥

ती० अक्लीबं महार्थं ॥ १॥ ति० तवचहिताय अस्यहितं स्वाज्ञापरिपालनेनसंतोषरूपं । शि० लोकस्य असहृष्टिपथस्यास्य
 [पा०] १ ड. च. झ. ज. हितार्थं हि. २ ग. ड. झ. ट. सदा. ख. घ. सता. ३ झ. व. हास्यां. ४ ख. मबलामभ्य.
 ५ ड. च. छ. झ. व. पतिव्रता. ६ झ. अनिवं. ७ ख. ग. घ. एतैरन्यैश्च. ८ ड. च. छ. झ. व. राजपुत्रैर्महा. ख.
 राजभिक्षे. ९ क. ग. घ. निरता. १० इदमर्थं झ. दृश्यते. ११ ख. घ. ड. च. छ. झ. ज. नावज्ञेयं हि. १२ ड. च. छ. झ. ज.
 देशस्यचहिताय. ट. लोकस्यचहिताय.

एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्ध्वा मुष्टिमारिदमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नौदयन् ॥ ६ ॥
 [तस्य संरंभमालोक्य सभ्रातृर्मुनिपुङ्गवः ॥ स हर्षमतुलं लेभे रामं साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥]
 तेन शब्देन विव्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटका च सुसंकुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ८ ॥
 तं शब्दमभिनिधाय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वा चाभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ९ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः कुंदां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेनार्तिवृद्धां च लक्ष्मणं सोभ्यभाषत ॥ १० ॥
 पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ ११ ॥
 [एनां पश्य दुराधर्षा निर्भिन्नहृदयां क्षितौ ॥ शयानां शयने वीर धूतपापां भयावहाम् ॥ १२ ॥]
 एनां पश्य दुराधर्षा मायावलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १३ ॥
 न ह्येनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ १४ ॥
 एवं ब्रुवाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राममेवाभ्यधावत ॥ १५ ॥
 विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्दुष्कारेणाभिभर्त्स्य ताम् ॥ खस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १६ ॥
 उद्धन्वाना रजो घोरं ताटका राघवाबुधौ ॥ रजोमोहेन महता मुहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १७ ॥
 ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहता ततश्चक्रोध राघवः ॥ १८ ॥
 शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ॥ प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १९ ॥
 ततश्चिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्भूतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ २० ॥
 कामरूपधरा सद्यः कृत्वा रूपाण्यनेकशः ॥ अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्तीवि मायया ॥
 अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचंचार ह ॥ २१ ॥

अहमितिशेषः ॥ ५—७ ॥ सुसंकुद्धा प्रकृत्यातिको-
 पना । मोहिता किं कर्तव्यमितिसंभ्रान्ता । आसीत्
 ॥ ८ ॥ अभिनिध्याय आकर्ष्य । क्रोधमूर्च्छिता आसी-
 त् । श्रुत्वा कुद्धासाऽभ्यद्रवच ॥ ९ ॥ प्रमाणेन औन्नत्ये-
 न ॥ १० ॥ भैरवं भयंकरं । दारुणं विकृतम् ॥ ११ ॥
 मायावलं अन्तर्धानवलं विनिवृत्तां पराङ्मुखीं । एता-
 वतैवगुरुवचनानुष्ठानसिद्धेरिति भावः ॥ १२—१३ ॥
 वीर्यगतिहिननं हस्तपादभञ्जनेन ॥ १४—१५ ॥ अ-

स्वित्यत्र इति शब्दोऽध्याहार्यः । अतिमानुषशक्तियान-
 न्रपिताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वातिशङ्कयामहर्षिर्मङ्गल-
 माशास्ते ॥ १६ ॥ उद्धन्वाना उत्किरन्ती ॥ १७ ॥
 मायां अन्तर्धानशक्तिम् ॥ १८ ॥ प्रतिहत्य भङ्गकृत्वा ।
 करौचिच्छेद शिलावर्षहेतुत्वात् । पत्रिभिः शरैः ॥ १९ ॥
 अभ्याशे समीपे । गर्जन्तीं गर्जन्तीं । नुमभावार्थः
 ॥ २० ॥ कामरूपधरा कामरूपधरणशक्ता । अतए-
 वानेकशोरूपाणि कृत्वा मायया अन्तर्धानंगता सती भैर-

देशस्य । चकारेण यशःप्राप्तिरुपलब्धताय । चकारान्तरेण खनिष्ठमवच्छिन्न्यलप्रकटनाय ॥ ५ ॥ शि० यतः शब्दो विनिःसृतः
 तंशब्दं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता राक्षसी ताटका । अभिनिध्याय शब्ददेशनिधिय । कुद्धायतः कुद्धस्य क्रोधस्य आयतो विस्तारो यस्य सा-
 त्सशब्दो यतो विनिःसृतः तं देशमभ्यद्रवत् । अतएव क्रोधमूर्च्छितेत्यनेन कुद्धेत्यस्य नौनरुत्तयं । चशब्दो यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥
 ती० वीर्यं पराभिभवनशक्तिं । गतिं आकाशादिगतिं ॥ १४ ॥ ति० राममेव विश्वामित्रस्य दुर्धर्षत्वेन तं विजयमानुषबुद्ध्या राममे-
 वेत्यर्थः ॥ १५ ॥ ती० रजोमोहेन रजोन्धकारेण । वि० रजोमेघेन रजोन्धकारेण । शि० रजोमेघेन मेघसदृशरजसा ॥ १७ ॥
 ती० मायां मायानिर्मितां । मायाविद्यामितियावत् ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज्याशब्दः. २ ट. पूरयत्. ३ अर्थश्लोकः ख. दृश्यते. ४ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. चाभ्यद्रवत्कुद्धा.
 ५ खं. ड. ट. कुद्धो. ६ घ. ट. नातिवृत्ता. ७ अर्थश्लोकः क. खं. दृश्यते. ८ क. ड. च. छ. ज. चैव. ९ ड. च. छ. झ. ज.
 हन्यामितिहि. १० ड. झ. बाहुं. ११ ड. झ. ट. उद्धन्वानां. १२ क. ख. ड. ज. ट. मेघेन. १३ क—घ. छ. ज. ट. त्वमोहयत्.
 १४ च. छ. ज. मायात्ममास्थाय. १५ क. वीर्यवान्. १६ ड. च. छ. झ. ज. १७ ख. श्रान्तां. १८ ख. ड. च. छ.
 झ. ज. सातु. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वमायया. क. ख. घ. चमायया. २० क. ख. ग. ड. झ. विचंचारसा.

[ज्यास्वनं चक्रतुर्वारौ वज्राशनिमसं तदा ॥ मोहिता तेन शब्देन लब्धसंज्ञा चिरात्तदा ॥ २२ ॥]
 ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धति मायया ॥ २४ ॥
 वध्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २५ ॥
 इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृष्ट्याऽभिवर्षतीम् ॥ दर्शयन्शब्देवधित्वं तां क्रोधे स सायकैः ॥ २६ ॥
 सा रुद्धा शरजालेन मायावलसमन्विता ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २७ ॥
 तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ शरेणोरसि विव्याध सां पपात ममार च ॥ २८ ॥
 तां हतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथानुवन् ॥ ३० ॥
 मुने कौशिक भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ ३१ ॥
 प्रजापतेः कुंशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ तपोबलभूतो ब्रह्मन्नाघवाय निवेदय ॥ ३२ ॥
 पात्रभूतश्च ते ब्रह्मस्तवानुगमने धृतः ॥ कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजसूनुना ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे जग्मुर्दृष्ट्वा रथगतम् ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ मूर्ध्नि राममुपाग्राय इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

वमश्मवर्षविमुञ्चन्तीमोहयन्तीवविचचार । अर्धत्रयम् ॥ २१—२२ ॥ श्रीमान् स्वतएवताटकावधहेतुप्राप्ति-
 कृतद्वेषेणकान्तिमान् ॥ २३ ॥ दुष्टचारिणी दुष्टयथा-
 तथाचरणशीला । अन्तर्धानशक्त्याऽश्मवर्षशीलेत्यर्थः ।
 एतेन ऐहिकनाशकत्वमुक्तं । पारलौकिकनाशकत्वम-
 प्याह—यज्ञविघ्नकरीति । पुरावर्धति वर्धिष्यते । “या-
 वत्पुराणिपातयोर्लट्” ॥ २४ ॥ सन्ध्यापुराप्रवर्तते प्र-
 वर्तिष्यते । तावत् पूर्वमेव वध्यतां । सन्ध्याप्रावृत्तौका-
 ह्नानिस्तत्राह—रक्षांसीति ॥ २५ ॥ अभिवर्षतींअभि-

वर्षन्तीं । शब्देवधित्वं श्रुतःशब्देयस्मादुत्पन्नःतद्वेधि-
 त्वम् ॥ २६ ॥ अभिदुद्राव अग्रयोजकमन्तर्धानंविहा-
 येत्यर्थः । विनेदुषी नादंकुर्वन्ती ॥ २७ ॥ अशनीं “स-
 र्वतोक्तिन्नर्थाल्लेखे” इतिडीष् ॥ २८ ॥ भीमसंकाशां
 भीमरूपां । सुरपतिः सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ सर्वे वयमितिशेषः । स्नेहंदर्शय स्नेहकार्यं
 प्रवर्तय ॥ ३१ ॥ एतदेवाह—प्रजापतेरिति ॥ ३२ ॥
 अयमितिशेषः । अनुगमने शुश्रूषणे । धृतः स्थिरधीः
 ॥ ३३ ॥ पुरस्कृत्य पूजयित्वाजग्मुः । सन्ध्या सायं-

शि० ममार सं शिवसंनिधि आर जगाम पपातच । तद्देशप्राप्यशिवसंनिधावपतदित्यर्थः । किंच अपपातमं अपगतःपातः
 पुनरावृत्तिर्यस्मात्सएव मः शिवसंकेलासाद्रिमिल्यर्थः । आरप्राप । बाणवेगेनतत्रप्रक्षिप्तेत्यर्थः । एतेनस्त्रीलादेवल्लनहतासि ।
 अतस्तत्रपुनर्गन्तव्यमितिशिवउपदेक्ष्यतीतिहेतुर्व्यक्तः । अतएव “नद्येनामुत्सहेहन्तुंस्त्रीखमावेनरक्षितां” इतिप्रतिज्ञायामविरोधः ।
 अतएव “रामोद्विर्नाभिमाषते” इतिसानुकूलं । अतएव “सुन्दरीदमनप्रमोदसुदितादास्यायवियोदयंरामस्सत्यवतीसुतादथ-
 गतस्तस्याश्रमंलीलाया । क्रुसेकौशिकनन्दनेनचमखेतत्रागतान्राक्षसान्दलाऽमुसुचदाशुभाविविदसौमारीचसुप्राकृतिम्” इतिहनु-
 मन्नाटकपद्यष्टकीभूतसुन्दरीदमनप्रमोदसुदितादितिपदघटकदमनप्रयोगसंगच्छते । अन्यथासुन्दरीहननप्रमोदसुदितादितिबदे-
 ह्तिदिक् । “मोयमेसमयेऽपिसिद्धिष्वेवमधुसूदने । मास्त्रीपद्मालयायांस्यात्तुल्लिङ्गश्चन्द्रखरे” इतिमेदिनी ॥ अस्मिन्नर्थे
 च. एव ॥ २८ ॥ इतिषड्विंशस्सर्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ क—छ. झ. ज. राम. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वर्धते. ४ ड. झ. ज. कालेव. ५ क. ड. च. छ. झ. ज. भवन्तिहि. ६ ख. ड. झ. इत्युक्तस्सुतायांयक्षी. ट. स्तुतथायक्षी. ७ ड. झ. वर्षिणीम्. ८ ड. च. छ. झ. ज. बाणजालेन. ख. शरवर्षेण. ९ ड. च. छ. झ. ज. पपातच. १० ख. देवपतिः. ११ ड. च. छ. झ. ज. सुराश्चाप्याधि. १२ क—घ. च. ज. कुंशाश्वस्य. १३ क—घ. च. छ. ज. हतान्. १४ ड. झ. रतः. ट. वृतः. १५ घ—छ. झ. ज. सुमहत्कर्म. १६ ड. झ. विहायसम्. १७ क—घ. पूजयित्वा. ड. च. छ. झ. ज. ट. पूजयन्तः,

इहाद्य रजनीं राम वंसाम शुभदर्शन ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३७ ॥
 मुक्तशापं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि ॥ [चंपकाशोकपुष्पांगमल्लिकाद्यैस्तुशोभितम् ॥ ३८ ॥
 चूतैश्च पनसैः पूगैर्नारिकेलैश्च शोभितम् ॥ वापीकूपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलङ्कृतम् ॥ ३९ ॥
 मल्लिकाहेमकूटैश्च मण्डपैरुपशोभितम् ॥] रमणीयं विवभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ४० ॥

निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ॥

उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये बालकाण्डे षड्विंशसर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणाभ्यां नानास्त्रमन्त्रदानम् ॥ १ ॥

अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशः ॥ ग्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १ ॥
 परितुष्टोऽसि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ ग्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
 देवासुरगणान्वाऽपि सगन्धर्वोर्गानपि ॥ यैरमित्रान्प्रसह्याजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥
 तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दण्डचक्रं महद्दिव्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥
 धर्मचक्रं तैतो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथाऽस्त्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५ ॥
 वज्रमस्त्रं वरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरश्चैव ऐषीकमपि राघव ॥
 ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे ॥ प्रदीप्ते नैरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७ ॥
 धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
 अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्कार्द्रे रघुनन्दन ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥

सन्ध्या । प्रवर्ततेस्मा ॥ ३४-३५ ॥ तत् पूर्वोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥
 मुक्तशापं मुक्तोपद्रवं । तस्मिन्नहनि । तदैव तत्क्षण
 एव ॥ ३८-३९ ॥ चैत्ररथं कुबेरोद्यानम् ॥ ४० ॥
 प्रतिबोध्यमानः मुनिनेतिशेषः । कौसल्यासुप्रजारामे-
 लेवंप्रबोधितोऽभूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्वा । ग्रहस्य ग्रहर्षेणमन्दहासंकृत्वा ॥ १ ॥ महायशः-
 तिसंबुद्धिवाग्मदीर्घः । ग्रीत्यापरमयायुक्तइतिपरितुष्टो-
 स्मीत्यस्यानुवादः । सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ आजौ युद्धे ।
 जयिष्यसि स्वाधेर्णिच् ॥ ३ ॥ दण्डचक्रादयश्चक्रमेदाः
 ॥ ४ ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । शूलवरं शूलश्रेष्ठं ।
 ब्रह्मशिरः ब्रह्मास्त्रादन्यत् ॥ ५-६ ॥ मोदकीशिख-
 रीसङ्क्षेपेद्वेगदेस्तः । तेऽभेदास्यामीतिस्वबन्धः ॥ ७ ॥
 वारुणमित्यस्याकाकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥
 शुष्काशनिराद्राशनिरित्यन्वयः । पिनाकिनइदंपैनाकं

अस्त्रगणलाभःसप्तविंशे—अथेत्यादि । उष्य उषि-

ति० वाशब्दश्चाथै । गन्धर्वोर्गसहितदेवासुरगणरूपशत्रून्पिप्रसह्य बलेन जयिष्यसि जेष्यसि । यदिवधेदथा तदावशीकृत्यसंभो-
 हनास्त्रादिनाजेष्यसि । अन्येषांतुकागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ वि० दण्डचक्रादयोऽभेदाः ॥ ४ ॥ ति० शूलवतं तन्नामकं ॥ ६ ॥
 ति० द्वेदेगदे गदासङ्क्षेपेअत्रे ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. वसेम. २ इदमर्थचतुष्टयं ख. च. छ. ज. दृश्यते. ३ घ. छ. महासुनिः. ४ क.—घ. प्रशस्य. ५ ड.
 च. छ. झ. अ. मधुराक्षरम्. ६ क. ड. च. छ. झ. अ. रगान्भुवि. ७ ग. तथा. घ. तदा. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज.
 मैन्द्रचक्रं. ९ ड. झ. शूलवतं. १० क. च. शिखरेऽभे. ड. झ. शिखरेऽभे. ११ ग. नृपशार्दूल. १२ ज. ददाम्यस्त्रं.
 बा. रा. १८

आग्नेयमस्त्रं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ वायव्यं प्रथनं नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥
 अस्त्रं हयशिरो नाम क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११ ॥
 कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ॥ धारयन्त्यसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥
 वैद्याधरं महास्त्रं च नन्दनं नाम नामतः ॥ असिरत्नं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १३ ॥
 गान्धर्वमस्त्रं दयितं मौनवं नाम नामतः ॥ प्रस्थापनप्रशमने द्वात्रि सौरं च राघव ॥ १४ ॥
 दर्पणं शोषणं चैव संतापनविलापने ॥ मदनं चैव दुर्धर्षं कंदर्पदयितं तथा ॥ १५ ॥
 पैशाचमस्त्रं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥
 तामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥
 सत्यमस्त्रं महाबाहो तथा मौद्याधरं परम् ॥ घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥
 'सौम्यास्त्रं' 'शिशिरं' नाम त्वाष्ट्रमस्त्रं सुकामदम् ॥ दारुणं च भृगस्यापि शीतेषुभय मौनवम् ॥ १९ ॥
 एताव्राम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान्निष्प्रमेव नृपात्मज ॥ २० ॥
 स्थितस्तु प्राञ्जुखो भूत्वा शुचिर्मुनिवरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥
 ऊँञ्च मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा ॥ ईमे स परमोदाराः किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 [यैर्धदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः] ॥ २५ ॥

॥ ९ ॥ आग्नेयं अग्निदेवताकं । दयितं अग्रेरतिशेषः
 ॥ १० ॥ शक्तिद्वयं विष्णुशक्तिः रुद्रशक्तिश्चेति ॥ ११ ॥
 —१२ ॥ वैद्याधरं नन्दनं नाम असिरत्नं महास्त्रमित्य-
 र्थः । असिर्हविद्याधरास्त्रम् ॥ १३ ॥ प्रस्थापनप्रशम-
 नेचगान्धर्वे ॥ १४ ॥ विलापयतिपरिदेवयतीतिवि-
 लापनं । मदयतीतिमदनं ॥ १५ ॥ प्रतीच्छ, गृहाण
 ॥ १६ ॥ मुसलान्मौसलमन्यत् ॥ १७—१८ ॥ शी-

तेषु शीतेषुनामकं ॥ १९ ॥ कामरूपान् ऐच्छिकशरी-
 रान् ॥ २० ॥ मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं ना-
 मतत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तं भवति । तेषां कृशाश्वजन्य-
 त्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वसंग्रहणं कात्स्न्ये-
 नसंग्रहणम् ॥ २२ ॥ अस्त्रमन्त्रान्दत्त्वा मन्त्रदेवताअ-
 पिरामाज्ञानुवर्तिनीः कारयितुं ताः स्मृत्वा जपतोविश्वा-
 मित्रस्याज्ञायाराघवं उपतस्थुः सिषेविरे ॥ २३ ॥ राघवे-

ति० प्रथमं मुख्यं ॥ १० ॥ ति० द्वितीयां ॥ १४ ॥ ति० मन्त्रग्रामं अस्त्राणां मन्त्रमूर्तिं तत् । ननु बलातिबलादानप्रस-
 ज्ञेपिमन्त्रग्रामं गृहाणेत्युक्त्वा त्वनुरादानं विफलमिति चेत् । गृहाणेत्येव तत्रोक्त्वा तत्तदुदामिति । तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयो-
 देवतत्रादनं इतरेषां तत्रेति विवेकः । वस्तुतो बलातिबले मन्त्रसमूहात्मिके इति तद्रूपमन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ शि०
 अनुस्मरन् तत्तद्वन्नियोजकत्वेनानुस्मरणं रामाय ददौ । तुना लक्ष्मणाय च ददौ । स्मरन्ति न्यन्तर्भावितनिर्णयः तेन रामज्ञानविषयी-
 भूता एव ते मन्त्रा इति बोधितम् । तेन मन्त्रग्रहणं मर्यादापालनायैवेति चिन्तितम् ॥ २१ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. मथनं नाम. झ. ट. प्रथमं नाम. ड. प्रथमं राम. २ ख. तव सुव्रत. ग. घ. ड. तव राघव.
 ख. जयतावर. ३ ड. झ. ट. ख. किंकिणीम्. ४ क. ड. च. छ. ज. व. वधार्थैरक्षमांयानि. ५ ख—ड. झ. ट. मोहनं नाम.
 क. छ. मानवास्त्रं च. ६ क. ड. झ. प्रस्थापनं प्रशमनं. ७ ख. तथा सौम्यं च. ड. झ. दक्षिसौम्यं च. क. च. छ. दक्षिसौरं च.
 ८ ड. च. छ. झ. ज. वर्षणं. ट. धर्षणं. क. दहनं. ९ ड. झ. ज. मादनं. १० क. च. छ. ज. अस्त्रं कन्दर्पदैवतम्. ११ ख.
 मानवं. १२ क. ड. च. छ. झ. ज. मौसलं च नृपात्मज. १३ ड. झ. मायायमं. १४ क. ड. च. छ. झ. ज. सौरं तेजःप्रभं. ट.
 सौरं तेजःप्रभं. १५ क—च. झ. ज. सोमास्त्रं. १६ ट. शीतलं. १७ क. घ. ड. झ. सुदारुणं. ख. च. ज. ट. सुदामनं.
 १८ ख. भगवत्स्त्रं. १९ ड. झ. मानदम्. २० ख. घ. ततस्तु. २१ ट. मनुस्मरन्. २२ ख. घ. महामात्मनः. २३ क. ख.
 ऊञ्चः प्रमुदिताः. २४ ख. इमे तव वर्यमरा. ड. झ. इमे च परमोदाराः. २५ ख. किंकरा इत्याधिनः प्रभो. २६ अयं श्लोकः
 ड. च. झ. ज. व. दृश्यते.

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥२६॥
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

विश्वामित्रेणरामायारुणासुपसंहारमन्त्रोपदेशः ॥ १ ॥ ताटकावनाग्निर्गलसिद्धाश्रमसमीपमुपागतनरामेणविश्वामित्रं प्रति
पुरतोदश्यमानाश्रमस्थनामधेयादिविशेषप्रश्नः ॥ २ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि प्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
गृहीतास्त्रोऽसि भगवन्दुराधर्षः सुरासुरैः ॥ स्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो मेहायशाः ॥ संहारं व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम् ॥ ४ ॥
लक्ष्वाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशक्षशतवक्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ ॥ ज्योतिषं कुशं चैव नैराश्यविमलाबुधौ ॥ ६ ॥
गोर्गन्धरहरिद्रौ च दैत्यप्रशमनौ तथा ॥ [शुचिर्बाहुर्भहाबाहुर्निष्कुलिर्विरुचिस्तथा] ॥
सांचिर्मालीधृतिर्माली वृत्तिमात्रुचिरंस्तथा ॥ ७ ॥
पितृसौमनसं चैव विधूतमकराबुधौ ॥ करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जृम्भकं सर्वनाभं च संतानवरणौ तथा ॥ ९ ॥
कृशश्चतनयात्राम् भास्वरान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते पात्रभूतोऽसि राघव ॥ १० ॥

लनन्तरमितिकरणंबोध्यम् ॥२४॥२५॥ प्रतिगृह्यअस्त्र
सेवामङ्गीकृत्या समालभ्य संस्पृश्य । “आलभःस्पर्शहि-
सयोः”इत्यमरः । मानसाः मनोनुसारिणः । चिन्तामात्रे
उपस्थिताइतियावत् । भविष्यध्वं भवत । मानसास्स-
न्तोमांप्राप्तेतिवार्थः । भूपात्रावितिधातुः ॥२६॥ गम-
नाय गन्तुं “नुमर्थाच्चभाववचनात्”इतिचतुर्थी ॥२७॥
इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशःसर्गः २७

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोष्ठाविंशे—प्रतिगृह्येत्यादि । ग-
च्छन् गमिष्यन् । “वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इ-
ति लट् ॥१॥ संहारं अवगतप्रयोगानामस्त्राणांपुनरुपसं-
हारं । तत्तदस्त्रमूलमन्त्रवर्तितत्तदस्त्रोपसंहारमन्त्रजात-
मित्यर्थः । जालेकवचनम् ॥ २ ॥ धृतिमान् प्रीतिमा-
न् ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिसप्तश्लोकव्येकान्वया । स-
त्यवदादीनिउपसंहाराणां नामानि ॥ ४—६ ॥ सा-
चिर्मालीत्यादिपुरुषमाद्वितीयार्थे ॥ ७—९ ॥ मम

[पा०] १ ड. झ. तान्यभ्यचोदयत्. २ ग. गच्छन्नेवाथ. ३ क—छ. झ. अ. सुरैरपि. ४ क. ग. ड. च. छ. झ. अ.
संहारान्. ५ ड. च. छ. झ. अ. महातपाः. ख. ग. घ. महामुनिः. क. महामनाः. ६ ड. च. छ. झ. अ. संहारान्. ७ ट.
हृष्टंरभसमेव. झ. हृष्टसंरभमेव. ८ क. ख. ड. ग. च. छ. झ. अ. ट. लक्ष्यालक्ष्याविमौ. ९ झ. खनाभकौ. १० ड. च. छ. झ.
अ. ट. शकुनः. घ. कुशानं. ग. कुशनं. ११ घ. ड. झ. अ. वीगन्धरहरिद्रौ. च. क. सौगन्धन. क. ड. च. छ. झ. अ. ट. विनिद्रौच.
ख. हरिद्रौचमदनप्रमथैतथा. क. ग.—छ. झ. अ. ट. दैत्यप्रमथनैतथा. १२ इदमर्थं क. ड. च. छ. झ. अ. ट. दृश्यते.
१३ ड. च. छ. झ. अ. ट. निष्कुलिर्विरुचस्तथा. १४ क. ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. सांचिर्माली. १५ ख. धृतिज्वाला.
१६ घ. निरुचिस्तथा. च. विरजस्तथा. ग. विचिरस्तथा. १७ ख. पित्र्यंसौमनसं. क. चन्द्रासौमनसं. च. छ. चन्द्रसौमनसं. ड.
झ. ट. पित्र्यसौमनसं. अ. चन्द्रसौमनसं. १८ ख. ग. विधूम. १९ ड. च. अ. करवीररति. झ. परवीररति. ख. करवीरकनि.
२० ट. धनधान्ये. २१ ड. झ. सर्वनाथं. २२ ख. घ. संतानवरणाबुधौ. क. च. छ. अ. संधानवरणाबुधौ. ड. झ. पन्था-
नवरणैतथा. २३. क. ख. ग. च. सुशाश्व. २४ गं. प्रतीच्छचान्नान्मदं.

बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ [तत्सर्वमग्रहीद्रामो विश्वामित्रान्महासुनेः] ॥११॥
 दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्भूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥
 चन्द्रार्कसदृशाः केचित्प्रह्लाजलिपुटास्तथा ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वाशुबन्मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥
 इमे स नरशार्दूल शशि किं करवाम ते ॥ १४ ॥
 मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
 अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्गुथागतम् ॥
 [प्रणम्य शिरसा रामं सर्वे संमतविक्रमाः] ॥ १६ ॥
 [ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्ब्रह्मात्रघुनन्दनः ॥
 संहारान्स च संहृष्टः श्रीमांस्तस्मै न्यवेदयत्] ॥ १७ ॥
 स च तत्राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं शृङ्गं वचनमब्रवीत् ॥१८॥
 किंनैतन्मेघसंकाशं पर्वतस्याविदूरतः ॥ वृक्षखण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १९ ॥
 दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलंकृतम् ॥ २० ॥
 निःसृताः स मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २१ ॥
 अनया त्ववगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २२ ॥
 संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुर्गात्मानो महामते ॥ २३ ॥
 भगवन्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मम वध्याश्च राक्षसाः ॥ २४ ॥
 एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं प्रभो ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मत्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यर्थः । बाढमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः ॥११॥ मन्त्रस्वीकारानन्तरं मन्त्रदेवतासाक्षात्कारं दर्शयति—दिव्येत्यादि-श्लोकद्वयेन । दिव्याः श्लाघ्याः भास्वराश्च देहायेषां । तथा । मूर्तिमन्तः शरीरकाठिन्यवन्तः । “मूर्तिः काठिन्यकाययोः” इत्यमरः । सुखप्रदाः आह्लादकाः ॥१२॥ प्रह्लाः नम्राः । अञ्जलिपुटाः अञ्जलिपुटयुक्ताः । अर्श-आदित्वाद् । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः । केचित्पुरुषाः राममनुवन् ॥ १३ ॥ इम इत्यर्थः । स्मेत्यार्षः सलोपः । शशि आज्ञापय । “शहौ” इति शास्तेः शादेशः ॥ १४ ॥ यथेष्टं गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ते पुरुषाः ॥ १६ ॥ तान् उपसंहारमन्त्रान् । शृङ्गं व्यक्तं ॥ १७—१८ ॥

श्लोकद्वयं । इतः अस्मिन्प्रदेशे । कौतूहलं श्रोतुमिति-शेषः ॥ १९—२० ॥ कान्तारात् ताटकावनात् । रोमहर्षणात् रोमाञ्चकरात् भयंकरादितियावत् । अर्थमेकं ॥ २१ ॥ अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि । कस्येति न जानामि तत्सर्वं शंस आवितः प्रभृतिवदित्यर्थः ॥ २२ ॥ संप्राप्ता इत्यादिश्लोकद्वयं । ते पूर्वोक्ताः । तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्राश्रमपदं संप्राप्तः साचतवयाज्ञिकाक्रियायत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च वध्याः तस्याश्रमस्य को देशः ॥ २३—२४ ॥ एतदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

ति० प्रह्लाजलिपुटाः प्रह्लाः नम्राश्च ते अञ्जलेः पुटसंश्लेषोयेषां तादृशाः ॥१३॥ ति० वल्गुभाषैः मधुरभाषैः ॥२०॥ इत्यष्टाविंशस्तर्गः २८

[पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ ख. केचिदुग्रप्रहोपमाः. ३ क. कृत्वाचाभि. ट. तंचकृत्वा. ४ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ५ इदमर्थं त्रयं च. छ. दृश्यते. ६ ड. च. छ. झ. ज. किमेतन्मेघ. ७ झ. ज. वृक्षखण्डमितोभाति. ख. च. वृक्षखण्डमिवाभाति. ८ ख. ग. मनोरम. ९ क. ड. च. छ. झ. ज. वल्गुभाषैः. १० घ. ट. दुष्टात्मानो. ११ ख—छ. झ. ज. महासुने. १२ ख. भगवन्कस्यदेशोयं. १३ क—छ. झ. ज. मया. १४ क. सुने.

एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

विश्वामित्रेणरामं प्रति सिद्धाश्रमवृत्तान्तकथनारंभः ॥ १ ॥ बलिपराजितेन्द्रादिप्रार्थनया विष्णुना दिल्यां वामनत्वेनावती-
र्यया च्चाव्याजेन बलिनिग्रहपूर्वकं पुनर्देवानां स्वर्गस्थापनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणरामं प्रति सिद्धाश्रमपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तकथनम्
॥ ३ ॥ तस्यैव स्वाश्रमत्वाभिधानपूर्वकं तत्रैव राक्षसहनस्य कर्तव्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥ ततो विश्वामित्रेण राववाभ्यां सह सिद्धाश्रम-
प्रवेशपूर्वकं रामवचनादीक्षाप्रवेशः ॥ ५ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः ॥ वर्षाणि सुवैहूनेव तथा युगशतानि च ॥

तैपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ निर्जित्य दैवतगणान्सेन्द्रांश्च समरुद्रणान् ॥

कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४ ॥

[यज्ञं चकार मतिमानसुरेन्द्रो महाबलिः] ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साधिपुरोगमाः ॥

समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूर्चुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥

बलिवैरोचनिर्विण्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्ते क्रतौ तस्मिन्स्वकार्यमपि पद्यताम् ॥ ६ ॥

अथ सिद्धाश्रमस्य नित्यं भगवत्संनिधिमत्त्वेन दिव्यदे-
शत्वं तत्संनिधाने पूर्वेषां सिद्धतपस्कृत्वं भगवद्देशस्यैव व-
स्तव्यत्वं मित्येतत्पतिपादनमुख्येन स्थापनाश्रमाद्वैलक्षण्यं
दर्शयत्येकोनविंशो-अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभ-
वस्य मानुषभावनया पूर्ववृत्तमज्ञातमिव पृच्छत इत्यर्थः ।
चतुर्थ्यर्थेषु ॥ १ ॥ इहेति सार्धश्लोकः । तपश्चर-
णयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थं । यद्वा तपश्चरणं च
योगश्च तदुभयार्थं । केचिदिह इहशब्दद्वयं तपठन्ति तदा इ-
हवनेतन्नापि इहप्रदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ वामनस्य वाम-
नरूपेणावतरिष्यतः । पूर्वविष्णुत्वेन रूपेणेहतपश्चचार
पश्चाद्द्वामनरूपेणापीतितस्याश्रमस्यातिशयोदर्शितः ।
विष्णोरत्रतपश्चरणलोकेतपसः प्रवर्तनाय । बदरिका-

श्रम इव नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वं निर्बलिक-सिद्ध इति ।
महातपाः काश्यपः । अत्र । हि यस्मात् । सिद्धः
तपःफलप्राप्तः । तस्मादेष सिद्धाश्रमो नाम ॥ ३ ॥ एत-
स्मिन्निति सार्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपश्चर-
णकाले । विरोचनः प्रह्लादसुतः तस्यापत्यं वैरोचनिः ।
समरुद्रणान् सवायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभि-
रितिशेषः । तद्राज्यं इन्द्रराज्यं ॥ ४ ॥ बलेरिति ।
भावलक्षणे षष्ठी । बलौ यजमाने यागं कुर्वाणे । साम्नि-
पुरोगमाः पुरोगमेनाग्निना सहिताः । अग्निमुखत्वाद्दे-
वानां । स्वयमेव समागम्य इहाश्रमे तपश्चरन्तं विष्णुमूर्चुः
॥ ५ ॥ यज्ञं यजते यज्ञं करोतीत्यर्थः । ओदनपाकं प-
चतीति वत् । समाप्तश्चेन्न सजेतुं शक्य इत्यर्थः । स्वकार्यं

ति० । वचनं श्रुतेति शेषः ॥ १ ॥ ति० यजतेः कर्त्रभिप्रायलादात्मनेपदं । नन्वसुरस्य बलेर्देवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः । यागत-
र्पणीयदेवताभावात् । इन्द्रादीनां तद्वैष्यत्वात् । न च शब्दमात्रं देवतेति युक्तं । अथैवाद्यमागम्येन देवताया विग्रहवत्त्वस्योत्तरमीमांसायां सि-
द्धान्तितत्वादिति चेन्न । कर्मदेवाजानां देवभेदेन देवानां द्विविध्यात् । तत्र ये कर्मणा देवलं प्राप्तुं लोकमर्षेण । आजानां देवास्तु यज्ञमन्त्रार्थभू-
तामन्त्रेण नित्यसंबद्धाः कर्मदेवभ्यः प्राचीना एव । तत्कर्मदेवानां द्विष्यत्वे व्याजानां देवानां यज्ञे तप्यत्वेन न दोषः । विप्रकर्तारोऽप्यत्र कर्मदेवा
एव । यज्ञाधिकाराभावोऽपि आजानां देवानामेव स्वयष्टव्यदेवतान्तराभावात् । कर्मदेवानां तस्यैव । अतएवैन्द्रादीनां यज्ञादिश्रवणं
नानुपपत्तमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. वचनं. २ ड. च. छ. झ. ज. देवनमस्कृतः * अत्र इह रामेयधार्तरं ख. पुस्तके-प्रहस्यः
सर्वैरुत्तानां सर्वैरुत्तमैरुत्तमैः । मोहनार्थं तु लोकेत्यस्य सर्वैषां जगतां त्रिषु । इत्यर्थद्वयमधिकं दृश्यते. ३ क. ख. ग.
ड. च. छ. झ. ज. सुवहूनीह. ४ ग. घ. तपसश्चरणार्थं हि. ५ ख. च. छ. समहातपाः. ६ ड. च. झ. ज. गणान्सेन्द्रान्सहम-
रुद्रणान्. ७ इदमर्थं क. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ८ ड. च. छ. झ. ज. सुमहान्. क. भगवान्. ९ क. ड. छ. झ. ज.
महाबलः. १० ड. झ. असमाप्तवते.

ये चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 स त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुपागतः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽग्निसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
 देवीसहायो भगवान्निर्दिव्यं वर्षसहस्रकम् ॥ व्रतं समाप्य वरदं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ १० ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तैपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥

देवकार्यं । आश्रितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभि-
 पद्यतां अभितःकात्कर्तृनसंपाद्यतां ॥ ६ ॥ ननु कथम-
 सुरस्यज्ञानुष्ठानं “यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतं स्यात्तांध्या-
 येद्वषट्करिष्यन्साक्षादेवतदेवतांप्रीणाति” इति श्रुतेः ।
 तत्तदेवध्यानपूर्वकतत्तन्मन्त्रेण तत्तदुद्देशेन तत्तद्वि-प्र-
 दानस्य यागत्वात्तस्य च देवशत्रोरयोगात् । न च चतुर्थ्य-
 न्तःशब्दे देवतेति वाच्यं । अचेतनप्रीणानां संभवात् । त-
 त्प्रीतिमूलफलासिद्धेश्च । अतएव केवलाक्रियैव फलदे-
 ति प्रत्युक्तं । अतोर्थवादाद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता
 सचेतना वज्रहस्तत्वादिविशिष्टविग्रहवती देवता ।
 न च विग्रहवत्त्वे युगपदनेकयागसंनिधानासंभवः । दि-
 व्यशक्तिमत्त्वेनानाशरीरपरिग्रहसंभवेन तेषां सर्व-
 यागसंनिध्यस्य सुलभत्वात् । तस्मान्न देवतावैरिणो या-
 गसंभव इति । उच्यते । नायं बलिनाक्रियमाणो याग इ-
 न्द्रादिदेवताराध्यकः । येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु भ-
 गवदाराधनभूतः कश्चिद्वागविशेषः । तस्य विष्णुभक्त-
 त्वेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्तयज्ञविग्रं विष्णुः कथं कुर्यात् ।
 स्वभक्तस्यापि स्वभक्तविरोधित्वं भगवतोऽसह्यं । ततः-
 पुत्रान्तरविरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाश्रितदेवविरोधिशि-
 क्षणं युक्तमेव । अतएवोक्तं “मममद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्य-
 धिकाभवेत्” इति । तर्हि तस्य धार्मिकस्य कथं निग्रहः स्या-
 त्त्राह—ये चेत्वादिश्लोकद्वयेनाथे यत्र वस्त्रवाहनादिपु-
 द्रस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्तः इतस्ततः देशात्-
 एनमभिवर्तन्ते तत्सर्वं तेभ्यः यथावत् सत्कारपूर्वकं प्रय-
 च्छति ॥ ७ ॥ माया विष्णुत्वाच्छादिकाशक्तिः तस्या

योगं संबंधमुपागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं ग-
 तः । कल्याणं अस्मत्कार्यकुरु । तस्मिन्नौदार्याख्यो म-
 हागुणो वर्तते । तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्यापदेशेन
 तद्वाज्यमपहृत्य देहीति भावः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्निति श्लोक-
 द्वयं । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रार्थनावसरे । कश्यपोऽदित्या-
 सहितो व्रतं समाप्य विष्णुद्देशेन कृतं व्रतं समाप्य । वरदं व-
 रदानाय संनिहितं विष्णुं देवीसहायः सन् तुष्टाव । अत्र रा-
 मपदद्वयं रूढ्यायोगेन च निर्बाह्यं । व्रतानुष्ठानकाले वर-
 काले च देवीसाहित्यद्योतनाय द्विः प्रयोगो देव्याः । अय-
 मत्रक्रमः “सोकामयत बहुः स्यात्प्रजायेयेति सतपोत-
 प्यत” इत्युक्तरीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणचिन्तापरो व्रदेश-
 चिरमदृश्य उवाच । तद्विदित्वा तमेव पुत्रं लब्धुकामः क-
 श्यपो देव्यासह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्य विष्णुवाराधनरूपं
 किंचिद्ब्रतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तु-
 ष्टाव । तस्मिन्नेवावसरे देवाश्चागताः प्रार्थितवन्त इति
 ॥ ९-१० ॥ तपोमयं तपःप्रचुरं । प्राचुर्यं चाराध्यत्वेन ।
 तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपं तपः-
 फलदमितियावत् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं । तपआलो-
 चन इति धातोर्मुनप्रत्ययः । तपात्मकं तपस्वभावं । ज्ञान-
 गुणकमित्यर्थः । उक्ताद्वातोर्धेयर्थे कविधानमितिकः ।
 पुरुषोत्तमं बद्धमुक्तोभयावस्थायीवाद्विलक्षणं । त्वां ।
 सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन । तपसा आराध-
 नेन । पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं स-
 र्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तहयप्रत्यनीकज्ञाना-
 नन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वस्माद्विलक्षणं त्वां सा-

ति० रामेति द्विस्त्वबोधनं स्वाश्रमसंनिधानेन रामपृष्ठतन्महलकथनेन हर्षातिशयाच्च बोध्यं । अदित्यासहितो व्रतं समाप्य देवीसहायस्तु-
 ष्टावेल्लव्यः । देव्यदितिरेव । यद्वा देवीसरस्वती । शि० रामदीप्यमानः रामनाम्ना प्राकाशमानः । देवीसहायः देवीपार्वती
 सहायो यस्य स भगवान् शंभुरिव ओजसा इव ओजसुल्लयादि अदित्यासहितः कश्यपः दिव्यवर्षसहस्रकं दिव्यवर्षसहस्रसाराध्यं व्रतं
 समाप्य मधुसूदनं तुष्टावेल्लव्यः । इवशब्द उभयान्वयी ॥ ९ ॥ १० ॥ शि० तपोमयं तपसा वेदबोधिताभिलाषरहितकृ-
 च्छचान्द्रायणादिना मयते अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानोत्पत्तिद्वारा प्राप्नोति । अतएव तपोराशिं तपसाराशिस्समूहः यस्यै । यत्प्रा-
 सिक्तफलमेव तपआद्याचरणं । अतएव तपोमूर्तिं तपोयुक्तामूर्तिं विग्रहो यस्य । लोकशिक्षणार्थं तपश्चरन्तमित्यर्थः । तपात्मकं
 तपोज्ञानं आत्मा यस्य ॥ ११ ॥

[पा०] १ ग—छ. झ. अ. मुपाश्रितः, ३ घ. च. छ. अ. ट. दिव्यवर्ष. ३ क. च. छ. अ. तपोधनम्.

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वराहोसि मतो मम ॥

[किमिच्छसि वरं श्रेष्ठ वरदोसि महाद्युते ।] ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अदित्या देवतानां च मम चैवानुयोजितः ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ आता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥

शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादात्ते भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ [छैत्री भिक्षुकल्पेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः] ॥

वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥

[तं दृष्ट्वाऽसुरराजेन्द्रो वामनत्वाच्च विस्मितः ॥ माधवोऽयमिति ज्ञात्वा पूजयामास धर्मतः ॥

पूजितस्तेन धर्मात्मा सर्वलोकोहिताय वै ॥ १९ ॥]

[*आसाद्य यजमानं तमुवाच भगवान्हरिः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज यज्ञश्चातीव शोभनः ॥ २० ॥

वयं दानार्थिनो राजञ्छ्रुत्वा यज्ञमनुत्तमम् ॥ त्वां दृष्ट्वा तव योगेषु किंचिल्लब्धुमिहागताः ॥ २१ ॥

वामनेनैवमुक्तस्तु मुदा राजा तदाऽब्रवीत् ॥ अद्य मे सफलो यज्ञः कृतार्थोऽस्म्यद्य वामन ॥ २२ ॥

त्वदर्थं कल्पितं चैव मम सर्वस्वमेव च ॥ धनौघं रत्नराशिं वा भूषणं धान्यसंचयम् ॥ २३ ॥

ग्रामं वा नगरं वाऽपि राष्ट्रं वा यानमेव वा ॥ हस्त्यश्वरथपत्तीर्वा त्वं लभस्वान्यमेव वा ॥

किमिच्छसि महाबाहो तद्दामि तवानघ ॥ २४ ॥

एवमुक्तस्तदा राज्ञा भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उवाचेष्टित्सं कृत्वा यजमानं महाबलिम् ॥ २५ ॥

एतैः किं मम राजेन्द्र तैस्तु नास्ति प्रयोजनम् ॥ अस्वत्पादत्रयाक्रान्तां देहि भूमिं विभो तदा ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्रामनेनोक्तं स्मितं कृत्वाऽसुरोत्तमः ॥ येनेष्टं पूर्यते ब्रह्मंस्तत्कुर्मैति ततोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

वामनाय महीं दातुं निश्चितोऽसुरसत्तमे ॥ तं निवार्य महाराजं प्राह शुक्रो द्विजोत्तमः ॥ २८ ॥

विरिञ्चभवशक्राद्या योगिनश्च सुरासुराः ॥ यं न जानन्ति वेदाश्च स एषो विष्णुरव्ययः ॥ २९ ॥

दानारक्ते ततः शुके शुक्रं राजपुरोहितम् ॥ गृहीत्वा ताडयामास वैनतेयो महाबलः ॥ ३० ॥

क्षात्करोमि । एतदेवमेपरमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥
इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वजगत् । तवशरीरेस्मिन्प-
श्यामि । एवं नु गीतं “पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहेसवीस्त-
थाभूतविशेषसंघान् । ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषी-
श्रसर्वांनुरागांश्चदिव्यान्” इति । यद्वा जगत्सर्वशरी-
रमित्युक्तत्वात् शरीरतयापश्यामीत्यर्थः । त्वमनादिः
उत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः । एतावानितिपरिच्छेत्तु-

मशक्यइत्यर्थः । अतस्त्वामहं शरणं रक्षितारं । गतः
॥ १२-१३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । मारीचः मरीचिपुत्रः
॥ १४ ॥ अदित्याः याचमानायाः । देवतानां याच-
मानानामित्यूहम् ॥ १५ ॥ पुत्रत्वमित्यादिसार्धश्लो-
कएकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेऽप्यनुग्रहः क्रियतामित्याह—
अयमिति । ते प्रसादात् कर्मणि मत्तपसि । सिद्धेसति ।
त्वयिमेपुत्रत्वंप्राप्तइत्यर्थः । अयंसिद्धाश्रमोनामभवि-

ति० । साहाय्यं बलिच्छलरूपं । शि० इन्द्रस्यप्राताभवेत्यनेनइन्द्रेणसितकार्यकारिखंस्मिन्ननुसंधेयमितिप्रार्थनासूचिता ।
असुरसूदनैत्यनेनसनातनोसुरद्वेषस्त्वय्यस्तीतिबोधितं । तेनासुरानिरसनीयाभवतेतिथोतितम् ॥ १६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. २ इ. झ. याचितम्. ३ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ४ इदमर्थव्रयं च. छ. दृश्यते.

* अत्रकुण्डान्तर्गतताश्चतुर्दशश्लोकाः क. पुस्तकेऽधिकादृश्यन्ते.

पत्न्या सह विनिश्चित्य यजमानो महाबलिः ॥ मायारूपेण देवेशो मम यज्ञं गतो यदि ॥
 तदैतद्यज्ञसाफल्यमेवमस्तिवति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥
 इति मत्वोदकं दत्तं वामनाय महात्मने ॥ तव पादत्रयाक्रान्तां गृहाणाद्य महीं प्रभो ॥ ३२ ॥
 उदके स्पृष्टमात्रे तु विश्वरूपधरो हरिः ॥ तत्रस्थ एव ववृधे येन पूर्णं जगत्रयम् ॥
 सायुधैर्बाहुभिः पूर्णा दिग्विदिक्सर्वमेव हि ॥ ३३ ॥
 त्रीन्क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानन्दः ॥ आक्रम्य लौकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ ३४ ॥
 महेन्द्राय पुनः प्रादान्नियम्य बलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ ३५ ॥
 तेनैव पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मया तु भक्त्या तस्यैव वामनस्योपश्रुज्यते ॥ ३६ ॥
 एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ ३७ ॥
 अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ ३८ ॥
 [ईदृश्वत्वा परमप्रीतो गृह्य रामं लक्ष्मणम्] प्रविशन्नाश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥
 शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ ३९ ॥
 तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ ४० ॥
 यथार्हं चक्रे पूर्जा विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ ४१ ॥
 मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचत रघुनन्दनौ ॥ ४२ ॥
 अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव ॥ सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्यात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ ४३ ॥
 एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥

ष्यति । तस्मादित्थाश्रमादुत्तिष्ठ । अवतारायेतिशेषः ॥ १७-३३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रमान् पदविक्षेपान् । भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य । मानन्द्यातिखण्डयतीतिमानन्दः । निरभिमानोभिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रमणेहेतुर्लोकामेति । वामनरूपेणयाचित्वा सर्वलोकव्यापिशरीरेणक्रान्त्येत्यर्थः । नियम्य बद्ध्वा । त्रैलोक्यस्यापिपदद्वयक्रान्तत्वेन तृतीयपदालाभात्तदर्थवद्भूत्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तेनेति । तेन वामनेन । श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्तकः । संनिहितस्याण्वाश्रमंविहाय भवान्किमर्थमत्रस्थितइत्यत्राह—मयात्विति । मयातु देवतान्तेरेषुपरत्वबुद्धिरहितेन । भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । एषः आश्रमः । उपश्रुज्यते आश्रीयते । वामनस्येयं भूमिरितिकेवलंतामेवा

जिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥ गच्छामहे गच्छामः । तातेत्युपलालने । तदेतदाश्रमपदंयथा मम तथातव । स्वमितिशेषः ॥ ३८ ॥ गतनीहारः गतहिमः । पुनर्वसुभ्यांसमन्वितइतिरामलक्ष्मणसाभ्यापेक्षया ॥ ३९ ॥ उत्पत्योत्पत्येतिप्रीत्यतिशयोक्तिः । आगत्याग्येत्यर्थः । अनेननिरन्तरं तदागमनोक्त्यामुनिबहुत्वमुच्यते ॥ ४० ॥ यथार्हं मुनियोग्यतामनतिक्रम्य ॥ ४१ ॥ मुहूर्तं अल्पकालं । विश्रान्ताखिवेतिमुपश्रुभावेनोच्यते ॥ ४२ ॥ अद्यैव प्रवेशदिनेष्व । अयं सिद्धाश्रमः सिद्धः स्यात् त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धसंज्ञोस्तु । सत्यमस्तुवचस्तव “अत्रैवपुरुषव्याघ्रहन्तव्यादुष्टचारिणः” इतिवचइत्यर्थः । राक्षसान्सर्वथा हनिष्यइतिभावः ॥ ४३ ॥ नियतः निगृहीतान्तः-

ति० लोकार्थं त्रैलोक्यक्रमणार्थं ॥ ३४ ॥ शि० तेन वामनेन । श्रमनाशनोऽयमाश्रमः । भक्त्या लक्ष्मणक्रीत्या । पूर्वमेवआक्रान्तः सेवितः मयापिलक्ष्मणक्रीत्यैवतस्यवामनस्यायमाश्रमोनिषेव्यते । एतेन रामस्याखेटखेलनन्तदितिध्वनितं । तेनाप्रकटरूपेण सदैव तत्ररामस्यस्थितिरितिब्यञ्जितम् । तेनरामप्रश्रोविश्वामित्रज्ञानं परीक्षार्थमेवेतिव्यक्तं ॥ ३६ ॥

[पा०] १ च. ट. त्रीन्पदानथ. २ क. च. छ. ज. वामनः. ड. झ. मेदिनीम्. ३ ड. झ. ज. ट. लोकाँल्लोकार्थी. ४ ग. घ. भूतहिते. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. तेनैव. ६ ग.—छ. झ. ज. मयापि. ७ ड. च. तस्यैव. ८ क. ख. वामनस्यनिषेव्यते. ९ क.—छ. झ. ज. ट. अत्रते. १० इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ११ ख. रामं लक्ष्मणसंयुम्. १२ ख. चक्रुःपूर्जायथार्हते. १३ क. ग.—छ. झ. ज. मुहूर्तमथ. १४ ग. च. झ. ज. महातृषिः. १५ क.—छ. झ. ज. तदा.

कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वा सन्ध्यामुपास्य च ॥ ४५ ॥
 स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च ॥ हुंताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ४६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रेण दिनपटु निर्वर्त्य यज्ञे समुपकान्ते राधवाभ्यां दिनपञ्चकमनिर्द्वन्द्वक्षणम् ॥ १ ॥ षष्ठेऽहनि सुबाहुमारीचादिभिर्गगन-
 मेल्यपरितो हरिवर्षणम् ॥ २ ॥ रामेण मानवास्त्रेण मारीचस्य सागरे प्रक्षेपणम् ॥ ३ ॥ तथा सुबाहुवधपूर्वकमितरेषां वायव्येन
 निरसनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रेण यज्ञसमापनपूर्वकरामप्रशंसनम् ॥ ५ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिन्दमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावब्रूतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
 भगवञ्श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्नातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
 एवं ब्रुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्मुपात्मजौ ॥ ३ ॥
 अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राधवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
 तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥
 उपासांचक्रतुर्वरौ यैस्तौ परमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमरिन्दमौ ॥ ६ ॥
 अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तौ भव समाहितः ॥ ७ ॥
 रामस्यैवं ब्रुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रज्ज्वाल ततो वेदिस्सोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

करणः ॥ ४४ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयं । स्पृष्टोदकौ
 दत्ताष्ट्यौ नियमेन जप्यं समाप्य । अग्नेर्होत्रं होमः । औपा-
 सनहोमः । दीक्षामध्ये “ नाग्निहोत्रं न दर्शपूर्णमासा-
 भ्यां यजत इति ” अग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् । मानसम-
 ग्निहोत्रमित्येके ॥ ४५-४६ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसञ्जीवराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहं हिंसे—अथतावित्या-
 दि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भं । देशकालज्ञत्वादुचिते-
 देशोचितिकाले चाब्रूतां ॥ १ ॥ संरक्षणीयौ निवारणी-
 यौ । धातूनामनेकार्थत्वात् । विपरीतलक्षणावा । यद्वा
 इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च रक्षणं । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः ।

तत्क्षणं सकालः । नातिवर्तेत अज्ञातो नातिक्रामेत् ॥ २ ॥
 युयुत्सया योदुमिच्छया । प्रशशंसुः प्रीचुः ॥ ३ ॥
 रक्षतमिति लोष्मध्यमपुरुषद्विवचनं । एतद्दिनमारभ्य
 षड्रात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वं गमिष्यति । अतो वयं वदाम
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ षडहोरात्रं षण्णामहोरात्राणां समाहारः
 षडहोरात्रतत् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुः ऊषतुः । यत्तौ
 सन्नद्धौ । परमं धनुर्ययोस्तौ परमधन्विनौ । ब्रीह्यादि-
 त्वादिनिः ॥ ६ ॥ कालेष्वध्वदिनात्मके गते । तस्मिन्
 प्रधाने । अहनि सुत्यादिने । समाहितः एकामचित्तः ।
 अत्राद्यप्रभृतिषड्रात्रमित्युक्त्या पूर्वसर्गेतत्पूर्वदिने दी-
 क्षाप्रवेशोक्त्या च सप्तरात्रनिर्वर्त्यः सत्रविशेषोऽयमिति
 गम्यते ॥ ७ ॥ वेदिप्रज्ज्वालनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः ।
 उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिताः ऋत्विजः ॥ ८ ॥

ति० कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ४५ ॥ इत्येकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शि० संरक्षणीयौ । संरक्ष्यते यागभाभ्यामिति भाषादानेन नीयर् । किंच संरक्षणीयौ दुष्टकर्महेतुकनरकपातादितो निवर्तनीयौ
 ॥ २ ॥ वि० उपाध्यायो ब्रह्मा । पुरोहित उपद्रष्टा । इदं स्त्रिगन्तराणामुपलक्षणम् ॥ ८ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. कुमाराविव. २ च. स्पृष्टोदकं. ख. शुचीकृतब्रह्मजपौ समाप्य नियमानपि. ड. झ. प्रशुची-
 परमं जायं. ३ ख. हुत्ताग्नि. ४ ड. झ. ज. संरक्षणीयौ तौ ब्रूहि. च. छ. संशिक्षणीयौ तौ ब्रह्मन्. ख. तावागमिष्यतौ ब्रह्मन्.
 ५ ग. ड. च. छ. झ. ज. रक्षतां. ६ क. ग. ड. च. झ. ज. तौ तद्वचनं. ख. तेषां तु वचनं. ७ ख. ग. युक्तौ परमधन्विनौ.
 छ. यत्तौ परमधार्मिकौ. घ. यत्ता परमरिन्दमौ. ८ मरिन्दमं. ९ ड. झ. तथागते.

सदर्भचमसमुक्ता ससमित्कुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वाल सत्विजा ॥ ९ ॥
 मन्त्रवच्च यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ [एवं प्रवर्तिते यज्ञे विश्वामित्रस्य धीमतः ॥]
 आकाशे च महाज्जब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥
 आचार्य गगनं मेधो यथा प्रावृषि निर्गतः ॥ तथा मायां विकुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचरश्च ये ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥
 सा तेन रुधिरौघेण वेदिर्ज्ज्वाल मण्डिता ॥ [दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः] ॥
 सहसाऽभिर्दुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥
 तावापन्ततौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ [असंभ्रान्तस्त्वरत्निकचित्सज्यं कृत्वा महद्बुधः] ॥
 लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 पश्य लक्ष्मण दुर्घृतात्राक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥
 [कैरिण्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापि संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥
 एवं वदन्तं तं दृष्ट्वा धनुःप्रवरपाणिनम् ॥ बालोयमिति विज्ञाय तमनादृत्य दुर्मती ॥
 विश्वामित्रस्य तां वेदिं सत्तरावभ्यधावताम् ॥ १७ ॥
 ताबुदीक्ष्य त्वरन्नामश्चापमायम्य वीर्यवान् ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥
 चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १८ ॥
 स तेन परमास्त्रेण मानवेन सँमाहतः ॥ संपूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागरसंप्लवे ॥ १९ ॥
 विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलैर्ताडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २० ॥

एतद्विवृणोति—सदर्भेति । चमसंज्ञां पानपात्रं ।
 सुक्क होमपात्रं । उच्यते समूहः । कुसुमोच्चयो लङ्कारार्थः
 ॥ ९ ॥ ननु रक्षोघ्नमन्त्रजपे क्रियमाणे कथं राक्षसाग-
 मनप्रसक्तिः । न कथंचित् । किंतु दूरतएवाकाशे मेघवद्-
 धिरं ववर्षुः । तदिदमाह—आकाशइति । भयानकः
 भयंकरः ॥ १० ॥ प्रावृषि वर्षाकाले । निर्गतो मेघो यथा-
 तथाऽभ्यधावतां ॥ ११ ॥ भीमसंकाशाः भयंकराः
 ॥ १२ ॥ अभिद्रुतः अभिसुखं धावन् ॥ १३—१४ ॥

पिशिताशनान्मांसभक्षकान् । एतद्विधूननार्थमानवा-
 स्त्रं प्रयोक्ष्य इति भावः ॥ १५—१७ ॥ अत्रादौ इत्यु-
 क्त्वेत्युपस्कार्यं । ननु सर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगं प्रतिज्ञाय
 मारीचोरसितत्प्रयोगः कथमिति चेन्न । पूर्वश्लोके राक्षस-
 शब्दस्य मारीचमात्रपरत्वात् ॥ १८ ॥ सागरसंप्लवे स-
 मुद्रपूरे । अत्र गायत्री द्वितीयाक्षरंसः ॥ १९ ॥ शीतेषु-
 शब्दो वयववृत्त्या मानवास्त्रे वर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारी-

शि० मन्त्रवदिति मन्त्रउच्यते उच्यते अस्मिन्निति । किंच मन्त्रेण वन्यते रच्यते इति मन्त्रवत् ॥ १० ॥ ति० समुक्षितौ अभ्या-
 शेति शेषः ॥ १३ ॥ ति० ईदृशान् स्थितायुशेषान् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥

[पा०] १ ट. यज्ञोऽयं. ख. यज्ञो वै. २ इदमर्थं ख. छ. दृश्यते. ३ ख. सुमहान्. ४ ख. मेधौ यथा प्रावृषि निर्गतौ.
 ५ ख. प्रकुवाणौ. ६ क. ख. ड. च. छ. य. ट. चरासया. ७ ख. च. भीमसंकाशा रुधिरौघानवा. ट. मेघसंकाशाः. ८ ड.
 झ. य. तां तेन रुधिरौघेण वेदिं वीक्ष्य समुक्षिताम्. ९ इदमर्थं ख. दृश्यते. १० क. च. छ. हुतान्नामः. ११ इदमर्थं ख. दृश्यते.
 १२ इदं सार्धपद्यर्थं ख. दृश्यते. १३ 'चापेशरं संधाय वेगवानासीदित्यध्याहारेण योजना. च. ट. चापसंधाय. * एवं नुवाणं मारीचो-
 बालकं हेममालिनम् । तस्यायुजं च हेमाभं शरं तच्छिरतधन्विनम् । १ । राघवो दयामहे माभौ तावपश्यत्तदा दिवि । दृष्ट्वा तेजस्विनीतौ
 च भवधूतश्च तेजसा । २ । अवज्ञाय सती विप्राग्रधैर्ययितुमारभत् । तमापतन्तरं रामस्तु ग्रहसंक्षीलयततः । ३ । एतच्छ्लो-
 कत्रयं—मानवपरमोदारमित्यतः पूर्वं कुण्डलान्तरगतपाठप्रतिनिधित्वेन च. छ. पाठयोर्दृश्यते. १४ ख. समाहितः. १५ ड.
 च. छ. झ. य. पीडितं.

[पश्य लक्ष्मण शीतेषु मानवं धर्मसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वैयुज्यत] ॥ २१ ॥
 इमानपि वधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञानानुधिराशनान् ॥ २२ ॥
 [इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥] संगृह्णास्त्रं ततो रामो दिव्यमायेयमद्भुतम् ॥
 सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद्भुवि ॥ २३ ॥
 शेषान्वायव्यमादाय निजघान मँहायशः ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २४ ॥
 स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञानात्रघुनन्दनः ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २५ ॥
 अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कृतार्थोऽसि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥ २७ ॥
 [सं हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत्] ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

विश्वामित्रेणरामं प्रतिमिथिलायां जनकयज्ञप्रस्तावनेन तत्रत्यदिव्यधनुःप्रभावादिनिवेदनपूर्वकं राघवाभ्यां सह मुनिभिश्च मिथिलां प्रतिप्रस्थानम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रादिभिः सह सायाह्निकशोणाकूलंगतेन रामेण मुनिं प्रति तस्य देशस्य पुरावृत्तकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्भुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
 प्रभातायां तु शर्वर्यां कृतपौर्वाह्निकक्रियौ ॥ विश्वामित्रं मुनींश्चान्यान्सहितावभिजगमतुः ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ऊँचतुर्मुधुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
 इमौ स मुनिशार्दूल किंकरी समुपस्थितौ ॥ आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥

चस्य प्राणरक्षणं भाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ २०-२१ ॥
 वधप्रयोजकानि निर्घृणत्वादीनि ॥ २२ ॥ अद्भुतं-
 यथा तत्ताचिक्षेप ॥ २३ ॥ निजघान हिंसितवान्
 ॥ २४ ॥ पुराविजये असुरविजये ॥ २५ ॥ निरीति-
 काः निर्बाधाः ॥ २६ ॥ गुरुवचः पितृवचः ॥ २७ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३० ॥

एवं कृतार्थो विश्वामित्रो जनकमुतात्वेनावतीर्णयाश्रि-
 यारामं योजयितुं व्याजेन मिथिलाप्रस्थानं प्रस्तौत्येकत्रि-

शे—अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ ।
 प्रहृष्टेन संतुष्टेन । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन । उपलक्षि-
 तौ ॥ १ ॥ सहितौ अविनाभूतौ ॥ २ ॥ मधुरोदारोक्तौ
 हेतुः मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ स्मेति भूतार्थसूचकमव्य-
 यं । इमौ स आज्ञापितं सर्वमनुष्ठितवन्तावित्यर्थः । मुनि-
 शार्दूल ब्रह्मध्यायिपुत्रेष्ट । अनेन निरवधिकभक्तिमत्त्वं
 सूचितं । किंकरी “भक्तिक्रीतो जनार्दनः” इत्युक्तरीत्या
 त्वयाक्रीतौ । समुपस्थितौ भक्तत्वाविनाक्षणमपि स्थातुम-
 क्षमौ । “शरत्पलगतो भीष्मः शाम्यन्निवहुताशनः ॥ मां
 ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतमनः” इति वत् । आज्ञा-
 पययथेष्टं क्षमकाले अल्पद्रव्याक्रीतो राजपुत्रः पुनर्नि-

ति० मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं ॥ २१ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ इदमर्थद्वयं क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. २ ड. च. छ. झ. ज. मनुसंहितम्. ३ क. ख.
 घ—छ. झ. ज. ट. विद्युज्यते. ४ इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. झ. दृश्यते. ५ क. ख. च. छ. ज. ट. संगृह्य सुमहच्छात्रं.
 ड. झ. विद्युसुमहच्छात्रं. ६ क. ड. च. झ. ज. ट. आभ्यर्थयं घुनन्दनः. ७ ख. महाबलः. ८ क. कृतार्थोऽहं महाभाग.
 ९ ड. च. छ. झ. ज. वीर. १० इदमर्थं ड. च. छ. झ. ज. दृश्यते. ११ क. घ. च. छ. ज. शौचं कृत्वा महाबलौ. १२ क. ग.
 ड. च. छ. झ. विश्वामित्रमृषींश्चान्यान्सहितावधि. घ. सहितावभिगच्छतः. १३ क. ऊचतुः परमोदारं. १४ क. उभौसं.
 १५ ग—छ. झ. ज. समुपागतौ. १६ क. छ. झ. ज. मुनिश्रेष्ठ.

एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल सहास्रार्भिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥
 तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
 नास्य देवानां गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥
 धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः ॥ न शेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥
 तद्वनुरनरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ यज्ञं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥
 तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ आर्चितं विविधैर्गन्धैर्भाल्यैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 एवंमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्विसङ्घः सकाकुत्स्थ आमन्त्र्य वनदेवताः ॥ १४ ॥
 स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥

वर्तयितुं नार्हः किल । शासनं करवावर्कं कर्तव्ये न संकोचः कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वान्येन ददाति आहूय न ददाति स्वयंगत्वेन ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगार्हं करोतीत्युक्तं ॥ ४ ॥ अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्ये कृषिभिर्नियोजनं रामभक्त्यतिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनुज्ञालब्धेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रमुखानुनय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ मिथिलायाईश्वरोमैथिलः “तस्येदं” इत्यण् । परमधर्मिष्ठः अतिशयेन धर्मवान् । भगवत्कैङ्कर्यरूपत्वेन कान्यनिलयाभ्यामुत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य तस्य कृते ॥ ६ ॥ गमिष्यसि । यदीति शेषः । धनुरत्नं धनुश्श्रेष्ठं दीर्घाभावार्पणः । चकाराद्यञ्चैत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं ॥ ७ ॥ तस्य धनुरत्नं कुतः समायातं तत्राह—तद्धीति । मखे सद-

सि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ आरोपणं ज्यारोपणं ॥ ९ ॥ जिज्ञासन्तः जिज्ञासमानाः ॥ १० ॥ यज्ञद्रक्ष्यसि तत्र तद्वनुश्च द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे किमर्थं दत्तं तत्राह—तद्धीति । सुनाभं शोभनमुष्ट्रिबन्धनस्थानं । दैवतैः दैवतैर्भ्यः । याचितं दत्तंचैत्यर्थः ॥ १२ ॥ आयागभूतं धनुस्त्वेषां प्राधान्येनार्चितं धनुरायागञ्च्यते । अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसंमतवद्योतनाय ॥ १३ ॥ पूर्वविश्वामित्रं पुरस्कृत्येत्युक्त्या प्राधान्यात् विश्वामित्रञ्च कृतवानित्यनूद्यते ॥ १४ ॥ जाह्नवीतीरे स्थितं हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं । सिद्धाश्रमाद्विभवद्गमनं मिथिलामार्गेणेत्येवं ॥ १५ ॥

वि० तयोरिति ताभ्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० परमेति पृथक्पदं वा । परा सा शोभायस्मिन्नित्यर्थः करामसंबोधनं ॥ ६ ॥ ती० चकारोत्कृष्टां रत्नसमुच्चयपरः । वि० पूर्वं पूर्वस्मिन्काले । देवरातादयः प्राचीनजनकस्य ज्ञेयस्य दैवतैर्दक्षयज्ञवधे प्रसादिता तृतिशयाः ॥ यज्ञप्रसादितैर्दिशवसहितैर्दैवतैर्देवरात हस्ते तद्रूपमेयबलं धनुर्दत्तं । अतस्त्रातिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ ति० न कथंचन न कथमपीत्यर्थः । शि० अस्य धनुषः । आरोपणं बाणप्रक्षेपयोग्यज्वायसंयोगं कर्तुं देवाः कथंचन न शक्ताः । एवं कथंचनेत्यस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्यपकर्षः । मनुष्येष्वपि न ह्यपि दुषि अधिकपराक्रमश्रुतेन पतत्प्रकर्षदोषाश्चाङ्का ॥ ९ ॥ ति० तद्वनुर्मैथिलेन निजयज्ञप्रीतेभ्यो यज्ञफलं लेनयाचितं । युद्धे रिपूणां जयाय सर्वदैवतैर्दिशवसहितैर्दैवतैर्दत्तं अतस्त्रातिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तपादौ । “चापं शोभोर्दयादत्तं” इति । कौर्मपि “प्रीतश्च भगवानीशान्निशूलीनीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकायाः द्रुतं धनुः” इति ॥ १२ ॥ ति० आयागभूतं । यज्ञनीयदेवताभूतमित्यर्थः । वि० अयमत्र धनुरागमनक्रमः । पूर्वदेवास्त्रिपुरवधाय विश्वकर्मणानिर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः । तद्गवतोर्बलाबलपरीक्षानिमित्तकथं श्रोत्रे विष्णुपदाकर्मैर्जडीकृतं । दैवैः प्रार्थितो महादेवो धनुश्छित्तो देवरातस्य हस्तेन्यस्तवान् । ततः प्रश्रुतिन्यासभावेन वर्तमानं जनकेन स्वयज्ञे स्वेन याच्यमानं देवैस्तस्य यज्ञफलं लेन दत्तमिति ॥ १३ ॥ ती० हिमवतस्साश्रमत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. व. ट. एवमुक्तेतयोर्वाक्ये. २ क. नरेन्द्रस्य. ३ क. ख. घ—छ. झ. व. ट. स्तर. ४ क. ग—छ. झ. व. अद्भुतं च धनुरत्नं तत्रालं. ट. तद्वनुरत्नं. ५ क—छ. झ. ट. स्तस्य वीर्यं हि. ख. स्तरवीर्यं हि. ६ ड. च. छ. झ. व. यज्ञं च परमाद्भुतम्. ७ क. अप्रमेयबलं घोरं तस्य. ड. नृपते तस्य. ८ ख. विधिवद्भूतैः. ९ क—छ. झ. व. धूपैश्चा. १० ख. एवमुक्त्वा राजपुत्रं.

[इत्थुं कृत्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥] प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥
उत्तरां दिशमुद्दिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं प्रयान्तं मुनिवरमन्वयान्दनुसारिणम् ॥ शकटीशतैमात्रं च प्रायेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजगमुर्महान्मानं विश्वामित्रं महाशुनिम् ॥ १८ ॥
निवर्तयामास ततः पक्षिसङ्घात् मृगानपि ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ वासं चकुर्मुनिवराः शोणीकूले समागताः ॥ २० ॥
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥
रामोपि सहसौमित्रिर्मुनींस्तानभिपूज्य च ॥ अग्रतो निपसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महाशुनिम् ॥ पप्रच्छ नैरशार्दूलः कौतूहलसंमन्वितः ॥ २३ ॥
भगवन्कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥
इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रेण रामप्रतिशोणाकूलस्थदेशवृत्तान्तकथनप्रसङ्गेन स्ववंशवृत्तान्तकथनारंभः ॥ १ ॥ तथा शोणातटस्थदेशस्य ब्रह्म-
सूतोः कुशस्य तनयेषु चतुर्षु कुशां बादिषु कनीयसो वसोस्त्वन्धित्वकथनम् ॥ २ ॥ कुशात्मजेषु द्वितीयस्य कुशनाभस्य कन्याशते
उद्याने मेघविहरितसतिवायुनाताः प्रतिस्वभार्या भवनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ तामिस्तदङ्गीकारे तेन तां सांरीरप्रवेशेन कुञ्जीकर-
णम् ॥ ४ ॥ तामिः पितृसमीपमेत्यपरिशोचनम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः ॥ अक्लिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

ततः वनदेवतामन्त्रणानन्तरं ॥ १६ ॥ अनुसारिणं उत्तर-
दिगनुसारिणं । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनां शक-
टीशतमात्रं शकट्यः शकटानि । तेषां शतमात्रं शतप्रमा-
णं । अन्वयात् अन्वगात् । यद्वा शतमात्रमन्वयात् ।
इतरत्सर्वसिद्धाश्रमएवस्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीश-
वदेन शकट्यारोपितामिहोत्रसंभारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥
तद्भक्त्येति भावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्थः । अत्र प-
क्ष्यादिनिवर्तनेन मुनीनां गमनं चोत्तितं ॥ १९ ॥ शोणः
पुनदः स एव शोणेत्यपि व्यपदिश्यते ॥ २० ॥ शोणे स्नात्वा-

दिनकरेस्तंगते सति हुतहुताशना इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अभि-
पूज्य अभिवाद्य ॥ २२-२३ ॥ अयं शोणकूलस्थः ॥ २४ ॥
निखिलं वृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवं शोणकूलदेशचैभवेष्टे अयं ब्रह्मयानां देश इति वि-
वक्षन् स्वान्वयं प्रदर्शयति द्वात्रिंशे—ब्रह्मयोनिरित्यादि ।
ब्रह्मयोनिः कारणस्य सः ब्रह्मयोनिः अयोनिजो ब्रह्मपु-

ति० शोणनदस्यैव शोणेत्यपि नामेष्टाः । वस्तुतः शोणेति गिरिजसमीपस्थो नदीविशेष इत्येतदुत्तरसर्गोत्पष्टं ॥ २० ॥ ति०
अस्त्वंगते । अस्त्वंगिमिषतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० । अयं देशः शोणाकूलस्थः ॥ २४ ॥ इत्येकविंशसर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] इदमर्थं १ क. ख. च. छ. झ. दृश्यते. २ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. व्रजन्तं. ३ क. ख. घ—छ. झ. ज. मन्वगा.
४ घ. दनुचारिणाम्. ग. ड. झ. ज. ट. दनुसारिणाम्. ५ ख. ड. च. छ. झ. ज. शतमात्रं तु. ६ क. ख. घ—छ. झ. ज.
ट. प्रयाणे. ७ ड. झ. महात्मानो. ८ ड. च. छ. झ. ज. तपोधनं. ९ क. ड. छ. झ. ज. सर्षि संवत्सपक्षिणः. च. सर्षि संवत्स-
पक्षिणः. १० क. छ. झ. ज. सुनिगणाः. ११ शोणकूले समागताः. क—छ. झ. ज. शोणाकूले समाहिताः. १२ ख. घ.
अस्त्वंगते. १३ ड. झ. तपोधनं. च. छ. ज. तपोनिधिम्. घ. महामतिं. १४ क—छ. झ. ज. मुनिशार्दूलं. १५ ख. ग.
झ. समन्वितम्. १६ क—छ. झ. ज. न्कोन्वयं देशः. १७ ट. महायशाः. १८ क. व्रतधर्मश्च.

स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोत्त्वणान् ॥ वैदर्भ्यां जनयामास सैदृशांश्चतुरः सुतान् ॥
 कुशांबं कुशनाभं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २ ॥
 दीप्तिमुक्तान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ३ ॥
 ऋषेस्तु वचनं श्रुत्वा चैत्वारो लोकसंमताः ॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥
 कुशांबस्तु महातेजाः कौशांबीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनाभस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ५ ॥
 आधूर्तरजसो रार्षं धर्मारण्यं महीपतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुंश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥
 एषा वसुमती रार्षं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥
 सुमागधी नदी रार्ष्या मङ्गधान्विश्रुताऽऽज्यौ ॥ पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥
 सैषा हि मागधी रार्षं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता रार्षं सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥
 कुशनाभस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः खलंकृताः ॥ उद्यानभूमिर्मागम्य प्रावृषीव शतहृदाः ॥ ११ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः ॥ आमोदं परमं र्जमुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥
 अथ ताश्चारुसर्वाङ्गो रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १३ ॥
 ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

त्रः । महान् ज्ञानशौर्यादिभिरितरब्रह्मपुत्रविलक्षणः ।
 कौभूसौशेतइतिकुशः । नारदादिवत्ब्रह्मलोकेऽनवस्था-
 यप्रजापालनेदत्तादरतयाभूमावस्थानात्कुशइत्यस्य-
 नाम । अतएवक्षत्रियव्यापारात्क्षत्रियोयं । अङ्किष्टनि-
 र्वाधं व्रतं यस्य सोऽङ्किष्टव्रतः । अङ्किष्टव्रतश्चासौ धर्मज्ञश्चेति-
 कर्मधारयः ॥ १ ॥ सार्धश्लोकः । युक्तायां अनुरूपायां
 ॥ २ ॥ सार्धश्लोकः । क्षत्रधर्मः प्रजापालनं ॥ ३ ॥ पुष्क-
 लं समग्रं । ऋषेः कुशस्य । निवेशं संनिवेशं ॥ ४ ॥
 कुशांबइत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषा शोणकूल-
 स्था । शैलवराः गिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥ ७ ॥ मगधदे-
 शादागतामागधीतिशोणएवोच्यते । आययावितिच्छे-

दः ॥ ८ ॥ पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशात्प्रत्यङ्मुखवाहि-
 नी । सुक्षेत्रा उभयपार्श्वतइतिशेषः ॥ ९ ॥ घृतवत्पुरु-
 षं दृष्ट्वा व्रतीसत्यञ्चतीति घृताची कुशनाभभार्या । घृत-
 वत्पुरुषं कृत्वाञ्चतीतिवा । अप्सरसः ॥ १० ॥ श्लो-
 कद्वयं । उद्यानभूमिमागम्यशतहृदाइवस्थिताः । शत-
 हृदाः विद्युतः । नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः । वादयन्त्यः
 वीणाइतिशेषः । आमोदं संतोषं । खलंकृताः कुसुम-
 चन्दनतिलकादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताराइव वसु-
 रितिशेषः ॥ १३ ॥ सर्वगुणसंपन्नाः सर्वालकारसंप-
 न्नाः । सर्वत्रआत्मास्वरूपयस्यसः सर्वात्मकः सर्वत्रसं-
 चारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ वः भवतीः मानुषेभ्योमानुषः ।

ति० युक्तायां अशेषव्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः । असूर्तरजसं नविद्यतेसूर्तप्रसूतंरजोयस्तं । “अच्” इतिशोणविभागादच्
 ॥ २ ॥ ति० पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी ॥ ९ ॥ ति० मत्कामनापूरणेनमन्देवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिवैशीकरणाथार्थ-
 वादः । ननुमागधीणं देवसंबन्धोनुचितस्तत्राह—मानुषस्त्यज्यतांभावइति । मर्दगीकारमात्रेणविलक्षणशक्त्याविर्भावान्मानुषभाव-
 [पा०] १ च. छ. ज. जायायां. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. सदृशान्मुमहावलान्. क—छ. झ. ज. चतुरस्सदृशान्मुतान्.
 ३ ड. असूर्तरजसं. च. झ. ज. असूर्तरजसं. ट. असूर्तरजसम्. ख. आवर्तरजसं. ४ ग. ड. ज. कुशस्य. क. ख. झ. ट.
 पितुस्ते. ५ च. ज. चत्वारोऽमितविक्रमाः. ड. झ. चलारोलोकसत्तमाः. ६ ख. निवेशांश्चक्रिरे. ७ क. पुराणि. ८ क. ड.
 च. झ. ज. नाम. ९ ड. झ. महामतिः. १० क. ड. छ. झ. ज. वसुनामगिरिव्रजम्. क. वसुनाममणिव्रजम्. ११ ड.
 च. छ. झ. ज. नाम. १२ ग. पुण्या. १३ झ. सागधान्. १४ ख. घ. च. छ. ज. ट. नाम. १५ क. ख. ट. वीर. च. छ. ज.
 नाम. १६ च. मागस्य. १७ ड. च. छ. झ. ज. वादयन्त्यस्तुराघव. क. ख. घ. ट. वादयन्त्यश्चराघव. १८ क. ख. स्सर्वा-
 भरण. १९ ख. मध्येशोभन्ते. २० ड. संमताः.

चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमर्थाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम ॥ प्रभावज्ञाः स्म ते सर्वाः किंस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम ॥ स्थानाच्यावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥
 मा भूत्स कालो दुर्मधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ नावमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपासहे ॥ २० ॥
 पिता हि प्रभुरस्माकं दैवतं परमं हि नः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥
 तांसां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥ २२ ॥
 [अरत्निमात्राकृतयो भग्नदर्पा भयादिताः] ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥
 प्रीतपन्भुवि संभ्रान्ताः सलज्जाः सौश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥
 स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा भग्नस्तदा राजा संभ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिभाषथ ॥
 [श्रीतुमिच्छामि तं पुत्र्यो यस्येदं कर्म गर्हितम्] ॥ २५ ॥
 एवं राजा विनिश्चस्य समार्थि संदधे ततः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

भावः अनुरागः । त्यज्यतां । तथासतिदीर्घमायुरवा-
 प्यथ ॥ १५ ॥ नित्यं सर्वदा । अक्षयमिति मद्भार्या-
 त्वइतिशेषः ॥ १६ ॥ अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः ।
 ततः तद्वाक्यश्रवणेन । अपहास्यअथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाः
 एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञातभवत्प्रभावाः ॥ १८ ॥
 स्थानात् अधिकारात् । देवं भवन्तं ॥ १९ ॥ सःनः-
 पिता ते कालः सृष्ट्युः माभूत् । हेदुर्मधः दुर्बुद्धे । पि-
 तरंनावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमु-
 पासहे प्रतीक्षामहे । पितास्वयंयस्मैदास्यति तंप्रतीक्षा-

महइत्यर्थः ॥ २० ॥ उक्तंविबुधोति—पितेति ॥ २१ ॥
 बभञ्ज कुब्जीचकार ॥ २२ ॥ सलज्जाः शरीरवैरू-
 प्यादितिभावः ॥ २३ ॥ संभ्रान्तः पर्याकुलचित्तः
 ॥ २४ ॥ कोधर्ममवमन्यते बलात्कारं करोतित्यर्थः ।
 कुब्जाः वक्रशरीराः ॥ २५ ॥ पृष्ट्वेतिशेषः । विनि-
 श्चस्य व्यथित्वा । समार्थि किंवक्ष्यन्तीतितद्वचनश्रव-
 नावधानं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्यागेखतएवभवतीनांसार्वभ्यंभविष्यति ॥ १५ ॥ ति० समर्थाइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० यत्रकालेपितरंभवमन्य अपमानविषयंकृत्वा ।
 स्वधर्मेण कामेन । स्वयंवरमुपासहे आत्मनास्वातन्त्र्येणवयमस्मीकुर्मः सकालःकदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः ॥ शि० अवमन्य
 अनाहल्य । स्वधर्मेण शोभनोतिशयितोयोऽधर्मःपितरिसतिस्वातन्त्र्याचरणेन वरंस्वयमुपासहेस्वीकुर्मःसकालोमाभूत् ॥ २० ॥
 ति० सलज्जाःअन्याप्यपतिप्रसङ्गतःसलज्जाः ॥ २३ ॥ इतिद्वात्रिंशस्तर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ घ. मभाषत. २ ड. च. छ. झ. ज. सुरसत्तम. ३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रभावज्ञाश्च. घ. प्रभावज्ञास्तु.
 ४ ड. च. छ. झ. ज. किमर्थमव. ५ ड. झ. देवसमर्थास्सुरसत्तम. क. ख. देवसमर्थास्सुरोत्तम. च. छ. ज. देवसमर्था-
 श्वसुरोत्तम. ट. देवसमर्थास्सुरोत्तम. ६ घ. च. देव. ७ ड. झ. ज. ट. अवमन्यस्व. ८ च. छ. ज. पितावै. ९ क.
 ख. घ. च. छ. ज. हिसः. ग. ड. च. चसः. १० घ. ड. च. झ. ज. तासांतुवचनं. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. हरिः.
 १२ ड. च. छ. झ. ज. प्रविश्यचसुसंभ्रान्ताः. १३ क. ख. ग. सास्त्रलोचनाः. १४ ड. झ. भग्नाः. १५ ड. झ. दीनाः.
 १६ ख. कृतार्थं. १७ च. छ. झ. ज. ट. चेष्टन्त्यो. १८ इदमर्थं क. ख. दृश्यते.

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कन्याभिर्वायुतुत्तन्निवेदितेनकुशनाभेनतासां क्षमाप्रशंसनपूर्वकंपरिसान्त्वनम् ॥ १ ॥ तथाचूलिसूनवेब्रह्मदत्तायभार्यात्वे-
नतासांप्रदानम् ॥ २ ॥ तस्यपाणिस्पृशमाश्रेणतासां कुब्जीभावापगमपूर्वकमद्भुतशोभाप्राहुर्भाषः ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरोभिश्चरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमास्थाय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापायुबन्धेन वचनं नप्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥
तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७ ॥
दुष्करं तद्वि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८ ॥
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ॥ ९ ॥
विसृज्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ मन्त्रज्ञो मन्त्रयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ॥
देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महासुनिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥

अथकुशनाभस्यकन्यावचनंशृण्वतःक्षमाविशेषउ-
च्यतेत्रयस्त्रिंशो—तस्येत्यादि । शिरोभिश्चरणौस्पृष्ट्वा
पादयोःप्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभिभवितुं ।
इच्छति वर्तमानसामीप्याद् ॥ अशुभं बलात्काररूपं
॥ २ ॥ पितृमत्यःस अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये किं-
चित्पतिस्वीकारविषयेवयंनस्थिताः । अतोऽनःपितरमे-
ववृणीष्व । सयदि नः अस्मान् तुभ्यं दास्यति तदात-
वभविष्यामः । तेभद्रमस्तु ॥ ३ ॥ एवंब्रुवन्त्योवयं
अस्माकंवचनं नप्रतीच्छता अनंगीकुर्वता । पापानु-
बन्धेन पापानुसारिणा । तेन वायुना निहताः ॥ ४ ॥
अनुत्तमं क्षमावत्त्वात् ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यः क्षमावतां कर्त-
व्यं कर्तुमर्ह । “ कृत्यानांकर्तार ” इतिषष्ठी । क्षान्तं
क्षमा भावेनिष्ठा । कृतं इदंसुमहत्कर्म देवेप्रार्थयमानेप्य-
विकृतचित्तत्वं शरीरंभञ्जयतिसतिनिष्क्रोधत्वंच दुष्क-
रमितिभावः । कुलंचावेक्षितं कुलानुरूपंकृत्यंकृतमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—अलङ्कारइति

अर्थः । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं ॥ ७ ॥ वः तत्क्षान्तं
क्षमा । दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्चर्यसंपन्नेषु । विशेषतो-
दुष्करं । यादृशीति सर्वासामविशेषतः । याक्षमा
सापिदुष्करेत्यन्वयः । क्षमैवदुष्करा तत्तस्मिन्देशे-
षुदुष्करा ततोपिसर्वासामविशेषेणक्षमा दुष्करैव-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षमांप्रशंसति क्षमेति । क्षमा-
दानं दानेनयत्फलंप्राप्नोति—तत्क्षमयाप्राप्नोतीत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापियोज्यं । धर्मः तदाकारामनिर्माणादिः ।
क्षमया भूमिसंबन्धिन्या । जगच्चराचरं । विष्ठितं
स्थितंभवति ॥ ९ ॥ अर्धत्रयं । प्रदानं कन्याप्रदानं ।
चिन्ताप्रकारमाह—देशइति । प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य-
उचितौदेशकालौ सदृशे स्वकुलस्यसदृशेषात्रे प्रतिपा-
दनंच मन्त्रयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकाले
कुशनाभीयकाले । उत्तरत्रान्वयः । ऊर्ध्वरेताः अस्व-
लितरेताः । ब्राह्मंतपः वैदिकंतपः ब्रह्मोद्देश्यकंवा

ति० ब्राह्मतपः ब्रह्मविषयंचितैकार्थम् । “ मनसश्चेन्द्रियाणांचैकार्थपरमंतपः ” इतिस्मृतिः ॥ ११ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. ज. तासांनुवचनं. २ क. घ. च. ज. तच्चवै. ड. छ. झ. ट. तच्चवै. क. ग. तच्चयत्. ३ घ. ब्राह्म. ४ क. ख. ड. व. झ. ज. क्षमायांविष्ठितं. ग. क्षमायांहिस्थितं. ट. क्षमायांनिष्ठितं. ५ छ. च. छ. झ. ज. देशेकालेचकर्तव्यं. क. ग. घ. देशेकालेप्रदानस्य. ख. देशेकालेप्रवेयस्य. ६ ख. एतस्मिन्नन्तरेकाले. ७ ड. च. छ. झ. ज. महायुतिः.

तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वी पृथुपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥
 सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
 स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ॥ परितुष्टोऽसि भद्रं ते किं करोमि तव प्रियम् ॥ १४ ॥
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वी मैथुरस्वरा ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्मया ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
 अपतिश्चासि भद्रं ते भार्या चासि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मेणोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥
 तस्याः प्रसन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रमनुत्तमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा सौमिदेयस्तु पुरीमध्यावसत्तदा ॥ कौपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥
 स बुद्धिं कृतवात्राजा कुशनामः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 यथाक्रमं ततः पाणीज्जग्राह रघुनन्दन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥
 स्पृष्टमात्रे ततः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभूवुः कन्या शतं तदा ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ तत्र तस्मिन्देशे । तदा तत्काले । तप्यन्तं दाहार्थेऽपि न्यत्ययाच्छवन् । गन्धर्वी जातिवाचित्वात् । पृथुपासते अशुश्रूषत् । मध्येमध्ये भद्रमस्त्विति प्रयोगः शुभोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ काले कियतिकाले तुष्टोभवत् । ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुत्वमुक्तिः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषापरिपाककालसंबन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥ वाक्यकोविदं वाक्येवचने कोविदं समर्थम् ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः । अतएव ब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः । महातपाअसि । तस्मात्त्वचःपुत्रमिच्छामि । दीप्यसे परया लक्ष्म्येतिकोशान्तरे ॥ १६ ॥ विधवाप्यपतिर्भवतितत्राह—भार्येति ।

उपगतायाः शरणंगतायाः । मे । ब्राह्मेण तपोमहिम्ना ॥ १७ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेन दत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्य । मानसं मनस्संकरपजं । सुतंददौ ॥ १८ ॥ राजा क्षत्रियः । क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या संपदा युक्तः । एतस्मिन्नन्तरेपुरीमध्यावसदितिसंबन्धः ॥ १९ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्य कौपिल्याख्यायां पुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रज्जकः ॥ २१ ॥ तासां पाणीन्जग्राह । देवपतिर्यथा देवपतिसदृशः । तनुल्यविभवइत्यर्थः ॥ २२ ॥ ततः चूलिसुनशः । पाणाविति जालेकवचनं । विकुब्जाः विगतकुब्जभावाः । शतंकन्या बभूवुः । विसर्गलोपआर्षः । बभूवुः कन्याशतमिति पाठः

ति० पृथुपासते इति शबलुगार्षः ॥ १२ ॥ तमिति प्रतिभोगे द्वितीया । प्रतीतिशेषः । उवास तस्मिन्पेक्षासेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० ब्राह्मतपस्त्वाध्यायः । ति० धार्मिकं पुत्रमिच्छामीत्यनेन तत्संगमस्त्यानप्राप्त्यतिदिव्यत्वं । तेन तस्याः परमधैर्यधर्मात्मलं चव्यत्वं ॥ ब्रह्मभूतइत्यनेन यथा ब्रह्मसकलमभिधातुं समर्थं तथा लमपीत्युपमालङ्कारो ध्वनितः ॥ १६ ॥ शि० ब्राह्मेण हेतुब्रह्मवेत्तः । उपगतायाः लासेवमानायाः ॥ वि० ननु पुत्रप्राप्त्यापल्यावुचित्वात आह—अपतिश्चासीति । इतः परमपि अस्मि अहं । अहमर्थे अस्मीत्यव्ययं । न कस्यचिद्भार्या भविष्यामिति शेषः । अथापि भैष्टिकब्रह्मचारिण्याः उपगतायाः किं करले प्राप्तायामे ब्राह्मेण ब्रह्मसंबन्धिनोपायेन सुतं दातुमर्हसि । सनकादय इव मानसः पुत्रो देय इति भावः ॥ १७ ॥ ति० चूलिनः चूली । फली फलिन इति वत् चूली चूलिन इति कृष्णनीमद्र्यं साधु । शि० तस्याः तस्यैगन्धर्व्यंददौ इति हेतोः ख्यातं ब्रह्मदत्तं चूलिनस्तुतं वदंतीति शेषः ॥ १८ ॥ शि० तस्य ब्राह्मेण दत्तत्वाद्ब्राह्मेण लेखि क्षत्रिया लेन प्रसिद्धाया गन्धर्व्या स्त्रुतत्वात् क्षत्रियलमपि ॥ १९ ॥ ति० बभौ कन्याशतं तदा । ताः कन्या विकुब्जाः कुब्जलरहिताः । आसन्निति शेषः । ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवं सामर्थ्यं राज्ञः । एवं च स तितकन्याशतं परमया लक्ष्म्या बभौ विलम्बयः ॥ २३ ॥ इति त्रयस्त्रिंशत्सर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. तपस्यन्तमृषिं. २ घ. ट. धर्मिष्ठः. ३ क—च. झ. ज. ट. मधुरस्वरम्. ४ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. धार्मिकम्. ५ क. च. छ. ज. ब्राह्मेणोपगतायास्त्वं. च. छ. ट. ब्राह्मेणोपगतायाश्च. ६ ड. झ. ब्राह्ममनुत्तमम्. ग. पुत्रं तथा विधम्. ७ क. ख. ट. ब्रह्मदत्तमिति. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्रह्मदत्तस्तु. ९ ड. झ. ट. मध्यवसत्. १० ट. कापिली. ११ ड. च. छ. झ. ज. यथादिवि. १२ च. छ. ज. कुशनामस्तु. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. तदापाणी. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट. तदापाणौ. १५ घ. ड. च. छ. झ. ज. ट. युक्तं परमया लक्ष्म्या बभौ कन्याशतं तदा. वा. रा. २०

स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥
 कृतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ सँदारं प्रेषयामास सोपाध्यायगणं तदा ॥ २५ ॥
 सोमदाऽपि सुसँहृष्टा पुत्रस्य सदृशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गन्धर्वीं स्तुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥
 सृष्ट्वास्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

कुशनाभेनपुत्रेण्यनुष्ठानेगाधिनाभोविश्वामित्रपितुः तत्पुत्रत्वेनजननम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रभगिन्यासत्यवत्याभर्त्रेनुवर्ततेन
 स्वर्गगमनपूर्वकं अंशान्तरेणकौशिकीनदीत्वेनप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ एवंविश्वामित्रेणस्ववंशचरितानुवर्णनपूर्वकमर्धरात्रागमेरामा-
 दिभिःसहनिद्रोपसेवनम् ॥ ३ ॥

कृतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 ईष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्रं ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गार्धिं प्राप्स्यसि तेनै त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोऽसि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नाम क्रुचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ वायुनामुक्ताः कन्याइतिशेषः । परमप्रीतः
 अनुकूलवरलाभेनपरमप्रीतः । हर्षं विकुञ्जत्वकृतं
 ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कापित्यामितिशेषः ॥ २५ ॥
 सोमदेतिसार्धश्लोकः । सोमदा चूलिपुत्रमाता ।
 पुत्रसदृशीक्रियां दारक्रियां । दृष्ट्वेतिशेषः । यथान्यायं
 यथाक्रमं । स्तुषाःकन्याः कुशनाभपुत्रीः ॥ २६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥

गुणैरितिशेषः । सपुत्रःकिनामकः तत्राह—गाधिमिति ।
 गाधिनामानुपुत्रप्राप्स्यसे । तेन गाधिना । शश्वद्भवा
 शाश्वती । भवार्थेअण् । बहिषष्टिलोपवचनादव्य-
 यानांभमात्रेटिलोपःकाचित्कः । अत्रनततोडीप् । तां
 ॥ ३ ॥ अनेनसदाब्रह्मलोकवासीकुशःपुत्रानुग्रहार्थं
 सुवमागतइत्यवगम्यते । सनातनंनित्यं ॥ ४ ॥ कस्य-
 चित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति । गाधिरित्येव
 यथापित्रोक्ततथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यांभार्यायां
 ॥ ५ ॥ यतःकुशवंशप्रसूतोऽसि अतःकौशिकसंज्ञोऽसि ।
 कुशशब्दात्गोत्रापत्येठक् ॥ ६ ॥ पूर्वजा ज्येष्ठा । क्रुची-
 के क्रुचीकाख्यमुनयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भर्तारमनुवर्तिनी
 भर्त्रेनुवर्तनधर्मप्रभावादितिभावः । नकेवलंस्वर्गगमन-
 मस्याः महानदीत्वंचजातमित्याह—कौशिकीति ॥ ८ ॥

एवंप्रासङ्गिकं परिसमाप्यप्रकृतकथाशेषमाहचतुस्त्रिं-
 शे—कृतोद्वाहइत्यादि । अपुत्रः कुशनाभः । पुत्रायेयं
 पौत्रीतां ॥ १ ॥ कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ सदृशः

ति० चत्वर्यः कन्याशतसमुच्चयार्थोवा ॥ १ ॥ शि० आकाशमाविश्यसनातनं ब्रह्मलोकंजगाम । अनेनकुशस्यकामचारगति-
 मत्तवंव्यक्तं ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. ड. झ. महीपतिम्. २ ख. सादरं. ३ ड. झ. ट. सुतंदृष्ट्वा. छ. स्वयंहृष्टा. ४ क. ग. घ. च. दृष्ट्वास्पृष्ट्वा.
 ५ क. ख. ग. ड. च. झ. ज. इष्ट्यांतु. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. पुत्रस्तसदृशःपुत्र. ७ क. घ. छ. ज. येन.
 ८ घ. छ. ज. कुशनामा. ९ ख. राम.

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरैतः सुखम् ॥ भैगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्यां सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितावरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽस्मि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्ववंशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि भद्रं ते मा भूद्विघ्नोऽध्वनीह नः ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 शनैर्वियुज्यते सन्ध्या नभो नैत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरिवभासते ॥ १६ ॥
 उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ ङादयन्प्राणिनां लोके मनोसि प्रभया^१ विभो ॥ १७ ॥
 नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससङ्गाश्च रौद्राश्च पिशिताशनाः ॥ १८ ॥

दिव्या श्लाघ्या । हितं आसुष्मिकं । कामः ऐहिकं । तदुभयार्थं प्रवृत्ता नदीरूपेणस्वर्गाद्विमवन्तमुपाश्रिते-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ यतोहिमवन्तमुपाश्रिता ततइत्यर्थः ॥ १० ॥
 सत्यवतीनामनिमित्तमाह—सात्विति ॥ ११ ॥ एवं-
 भूतस्यसिद्धाश्रमागमननिमित्तमाह—अहंहीति । नि-
 यमात् यागनियमाद्धेतोः । समुपागतः सिद्धाश्रममिति
 शेषः ॥ १२ ॥ ममस्वस्ववंशस्यचोत्पत्तिः प्रसङ्गात्की-
 र्तिता । यच्चयापृष्टं तत् । देशस्य गिरिजजदेशस्य वैभ-
 वंचोक्तं ॥ १३ ॥ इतः परं प्रष्टव्यमित्याशयेनाह—गत
 इति । अर्धरात्रेरर्धरात्रः । अनुपुंसकत्वेपि “अर्धनपुं-
 संक” इत्यार्षः समासः “अहः सर्व” इत्यादिना समासा-
 न्तोऽच् “रात्राह—” इति पुंलिङ्गता । अत्रार्धशब्दोऽंश-
 वाची । उक्तं हि “भित्तं शकलखण्डे वापुंस्यर्धोऽर्धसमं श-
 के” इति । यावत्तिरात्रिभागे निद्रानिषिद्धातावान्गत

इत्यर्थः । जागरणेकोदोषइत्यत्राह—माभूदिति । श्रो-
 गन्तव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तालस्यकृतविघ्नोमाभूदि-
 त्यर्थः । ममकथाः कथयतः मयिकथांकथयति ॥ १४ ॥
 अथनिशासुखं वर्णयति चतुर्भिः—निष्पन्दा इत्यादि । नि-
 ष्पन्दाः पक्षिसंचाराभावादिति भावः । निलीनाः नि-
 द्राप्राप्ता इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्ताकालिकेन ॥ १५ ॥
 सन्ध्या वियुज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लट् । नक्षत्रैः
 अश्विन्यादिभिः ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तं ।
 नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नैरावृतमिवावभासते
 ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठतीति “उदोनूर्ध्वकर्मणि” इति परस्मै-
 पदं । तमोनुदतीतितमोनुदः । इगुपधलक्षणः कः ॥ १७ ॥
 निशायां प्रभवन्ति नैशानि “प्रभवति” इत्यण् । भूतानि
 उल्लादयः । ततस्ततः तत्रतत्र । पौर्णमास्यां यज्ञसमा-
 प्यद्वितीयायां प्रस्थानमिति चतुर्धटिकानन्तरंचन्द्रोदय-

ति० नियमात् गयापिण्डदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः । आगमनकार्यंचलदनुग्रहात्सिद्धमित्याह—सिद्धाश्रममि-
 त्यादि ॥ १२ ॥ शि० अर्धरात्रः रात्रेरर्धं । गतः अतीतः । अतो निद्रामभ्येहि प्राप्नुहि । “अर्धनपुंसकं” इति समासः । “रात्राहाहाः
 पुंसि” इति पुंसत्वं । एतेन तद्वटकीभूतार्धशब्दः खण्डवाचक इति स्त्रीकृत्यार्थस्समास इति भूषणोक्तिश्चिन्त्या । समांशवाचकत्वे बाधका-
 भावात् । खण्डवाचकत्वे प्रमाणाभावाच्च । खण्डवाचकत्वस्वीकारेणार्धशब्दस्य प्रदोषवाचकत्वं स्त्रीकृत्यव्याख्यानमप्ययुक्तं । “उपा-
 स्यरात्रिं शेषं तु” इति वक्ष्यमाणेन विरोधात् ॥ १४ ॥ ति० अर्धरात्रचिह्नान्याह—निष्पन्दा इति । शि० अर्धरात्रलक्षणानिवद्वाह-
 निष्पन्दा इत्यादिभिः । नैशेन निशासंबन्धिनः । तमसा अन्धकारेण । दिशः अव्याप्ताः अल्पव्याप्तिविशिष्टाः । अर्धरात्रे पूर्वरात्रे पक्षे-
 याकिञ्चित्प्रकाशाधिक्यस्यानुभवसिद्धत्वमिति तात्पर्यं ॥ १५ ॥ ति० वियुज्यते व्युङ्क्त इत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूते लट् । सन्ध्या-
 शब्देन तदुपासनयोग्यगौणकालसाहित्येन सार्धयामरूपः कालो विवक्ष्यते ॥ शि० अर्धरात्रोपि व्यतीतो भवतीति बोधयन्नाह—शनैरिति ।
 सन्ध्या सम्यक् एकाग्रतां प्राप्नुवन्ति थियश्चित्तवृत्तयोर्यास्तया पूर्वरात्रोत्तररात्रमध्यमक्त्येत्यर्थः । शनैर्वियुज्यते व्यतीतयते । आवृतं
 अ न आवृतं आवरणं सत्यत् । महदित्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० उत्तिष्ठति उदयते । एतेन तदानीं कृष्णवर्णमतीत्यक्तम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. झ. हितकार्यार्थं. २ ड. च. छ. झ. ज. नियतः. ३ क. ख. च. ठ. भगिन्याः. ४ क. ख. च. ट. ट. कौशिक्याः. ५ क. ख. संलघुधर्मप्रतिष्ठिता. ६ झ. ममुपागतः. ७ ड. च. छ. झ. ज. देशस्य हि. ८ ट. कथां. ९ ड. झ. वियुज्यते. १० च. छ. ज. रिवभासते. ११ ड. च. छ. झ. ज. उत्तिष्ठते. १२ ड. क. छ. झ. ज. ट. खया.

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसाध्विति 'तं सर्वं' क्लृप्तो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशः ॥ कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्भ्योतकरी तव ॥ २१ ॥
 इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥
 रामोपि सह सौमित्रिः किञ्चिदागतविसयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निर्द्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

प्रातर्विश्वामित्रादिभिः शोणोत्तरणपूर्वकंदूराध्वगमनेन मध्याह्ने जाह्नवीतटे निवासकल्पनम् ॥ १ ॥ गङ्गावृत्तान्तं पृष्टेन विश्वामित्रेण रामं प्रतिप्राप्तं किं केनोमावृत्तान्तेन सहसंग्रहेण तत्कथनम् ॥ २ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणांकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते गमनायामिरोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाह्निकीं क्रियाम् ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ एषं पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 एवमुक्ता महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता ॥ पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥

इति सर्वथा अर्धरात्रशब्दः प्रदोषपर एव ॥ १८ ॥ अभ्य-
 पूजयम् अस्तु वन् ॥ १९ ॥ गाधैः कुशिक इति नामान्तरं ।
 कुशिकानां तद्गोत्रजानां । ब्रह्मोपमाः चतुर्मुखोपमाः
 ॥ २० ॥ विश्वामित्रः विश्वामित्रसंज्ञः । भवानेव महा-
 सेल्यनुषङ्गः । कौशिकी च तव कुलोद्भ्योतकरी कुलप्र-
 काशकरी ॥ २१ ॥ प्रशस्तः स्तुतः । शंसु स्तुतौ । “यस्-
 विभाषा” इति नेट् । “अनिदितां—” इति नलोपः ।
 श्रीमान् । प्रशंसाकृतहर्षजनित श्रीमान् । असंगतां शु-
 मानिव तद्वत्परप्रबोधानजनक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ किञ्चि-
 दागतविसयः निद्रापाववश्यादिति भावः । समुपसेव-
 ते अध्वश्रमवशात्सम्यक्प्राप्तः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवं लोके प्रवर्तयितुं पृच्छति
 पञ्चत्रिंशे—उपास्येत्यादि । उपास्य स्थित्वा शयित्वेतित्या-
 वत् । रात्रिशेषमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुप्रभा-
 तायां निवृत्तायामितियावत् । अत्र रात्रिशेषमित्यनुवा-
 दात् पूर्वसर्गे गतोर्धरात्र इत्यत्र निशीथपरत्वं स्वरसमिति
 गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मेमुहूर्तं । उपास्य परमात्मान-
 मिति शेषः । “ब्राह्मेमुहूर्त उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितं”
 इति स्मृतेः ॥ ११ ॥ गमनाय गन्तुं । “क्रियार्थोपपदस्य—”
 इति चतुर्थी ॥ २॥ पूर्वाह्ने भवा पौर्वाह्निकी तां ॥ ३॥ गाधः
 स्वल्पजलः । अतएव पुलिनमण्डितः सैकतालकृतः ।
 तथा च नावं विना गन्तुं शक्यते । कतरेण पथा संतरि-
 ष्यामहे ॥ ४॥ उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५—६॥

ति० शि० ब्रह्मोपमाः ब्रह्मापितुल्याः ॥ २० ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

नी० ति० प्रश्नबीजं अगाध इति । अतल्लक्ष्यं इत्यर्थः । शि० कतरेणेत्युच्यतात्र मार्गद्वयेन मनुष्यसंतरणमिति ध्वनितं । एतेन
 अगाध इति पदच्छेदो नरमणीय इति बोध्यं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ञ. तेसर्वे. २ ग. ड. च. छ. झ. ञ. मुनयो. ३ ख. छ. ट. महाधर्मपरः. ४ ड. च.
 छ. झ. ञ. ट. विश्वामित्र. ५ ड. च. छ. झ. ञ. सरिताश्रेष्ठा. ६ ड. झ. मुदिते मुनि. ७ ट. कौशिकात्मजः. ८ ट. निद्रामेवोप.
 ९ ग. रात्रिशेषं च. १० च. ट. शोणकूले. ११ ड. झ. कृतपूर्वाह्निकक्रियः. १२ क. चोदयामास. १३ ख. मयोद्दिष्ट एते.

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७ ॥
तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ८ ॥
तस्यास्तीरे तैतश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥
ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भविः ॥ १० ॥
विविशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥
[विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः] ॥ ११ ॥
अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमाब्रवीत् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥
त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥
चोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १४ ॥
शैलेन्द्रो हिमवान्नाम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिभं भुवि ॥ १५ ॥
या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नाम्ना मनोरमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥
तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ उमा नाम द्वितीयाऽभून्नाम्ना तस्यैव राघव ॥ १७ ॥
अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया ॥ शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥
ददौ धर्मेण हिमवांस्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥
प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः ॥ गङ्गामादार्यं ते गच्छन्कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २० ॥

जाह्नवीं गङ्गां ॥ ७ ॥ सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या-
इतिअर्थः । आवासायपरिगृह्यतइत्यावासपरिग्रहः तं ।
संमार्जनादिना वासस्थानंचकुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ततइत्या-
विश्लोकद्वयं । यथान्यायं यथाशास्त्रं अधमर्षणसूक्ता-
दिजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवताइतिऋषीणामप्युपल-
क्षणं । अग्निहोत्राणि अग्नौहोतव्यानिपञ्चमहायज्ञादी-
नि । अमृतवत् अमृततुल्यं । हविः यज्ञशिष्टमन्नं । “य-
ज्ञशिष्टांमृतभुजोयान्तिब्रह्मसनातनं” इतिस्मृतेः । शु-
चौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १०—११ ॥
अथ उपवेशनान्तरं । तत्र देशे । तदा तस्मिन्नेवकाले ।
द्वितीयोऽथशब्दः प्रश्ने “मङ्गलानन्तरारंभप्रश्नकात्स्वये-
ष्वथोअथ” इत्यमरः । गङ्गां गङ्गावृत्तान्तं ॥ १२ ॥
त्रैलोक्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनोक्तं ।
जन्म गङ्गांश्रोतुमित्युक्तं ॥ १४ ॥ धातूनां अयस्त्राम्रा-

दीनां । अस्तीतिशेषः । कन्याद्वयं आसीदितिशेषः
॥ १५ ॥ यामेरुदुहिता हिमवतः प्रियापत्नीमनोरमा-
नामप्रसिद्धा सातयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्याद्व-
यस्यनामनीदर्शयति—तस्यामिति ॥ १७ ॥ देवतार्थचि-
कीर्षया देवतार्थसंपादनेच्छया । प्रयोजनंच स्नानपा-
नादि वक्ष्यमाणसेनापतिजननंवा परदेवतार्चनार्थवा ।
अतएवस्वपदेनानुक्तिः ॥ १८ ॥ धर्मेण याचकानप्र-
त्याख्येयाइतिधर्मेण । जलप्रवाहरूपायानद्याः कथमा-
काशेगमनंतत्राह—स्वच्छन्दपथगामिति । स्वच्छन्द-
स्वेच्छा तदायत्तः पन्थाः स्वच्छन्दपथः “क्कपूरब्धः”
इत्यादिनाअप्रत्ययः समासान्तः । तंगच्छतीति तथा ।
मेघजलवद्धारगतिविशेषेणाकाशेपिगतिः संभवतीति-
भावः ॥ १९ ॥ त्रिलोकहितकारिणः देवाइतिशेषः ।
प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । आदाय स्वेवन्तर्भाव्य ॥ २० ॥

ति० अमृतवत् तत्सदृशगङ्गाजलंहविश्वप्रागुक्तंप्राप्त्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० विष्टिताः विशेषेणस्थिताः । यथार्हतः यथाऽव-
स्थानमर्हतः तथास्थितावित्यर्थः ॥ १२ ॥ ती० धर्मेण स्वकृतधर्मेण । तनयां तनयालंगतां ॥ १९ ॥ ति० त्रिलोकार्थं तारकतो
भीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थः ॥ २० ॥ इतिपञ्चविंशसर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ट. तदासर्वेचक्रुर्वासपरिग्रहम्. २ क. स्नाता. ३ ग. वातुतमंहविः. ४. ड. च. छ. ज.
शुभा. ५ इदमर्थं च. छ. झ. ज. दृश्यते. ६ क. ग. घ. ड. झ. ज. ट. संप्रहृष्टमनारामो. च. छ. ज. सुप्रहृष्टमनारामो. ७ ड.
च. झ. हिमवान्नाम. ८ क. च. छ. ज. द्वयंजातं. ९ ड. झ. ज. नाम्नामेनामनोज्ञावि. च. नाम्नामेनामनुष्येन्द्र. क. ख. ट. नाम्नां
चमेनकाराम. १० क. ख. घ. च. छ. ज. गङ्गासमभवत्. ११ क. ख. ग. ड. च. तन्यातस्यैवराघव. १२ क. घ—छ. झ. ज.
देवकार्यचिकीर्षया. १३ ग. प्रतिगृह्यततोदेवाः. १४ ड. झ. त्रिलोकहितकाहिणः. ट. त्रैलोक्यहितकारिणः. १५ क. ग. वैगच्छन्.

या चान्या शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन ॥ उग्रं सा व्रतमास्थाय तपस्तेपे तपोधना ॥ २१ ॥
 उग्रेण तपसा युक्तां ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रूद्रायाप्रतिरूपाय उमां लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥
 एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी ॥ खं गता ग्रंथमं तात गतिं गतिमतांवर ॥ २४ ॥
 सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ॥ सुरलोकं समारूढा विपापा जलवाहिनी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कदाचनशिवयोःसुरतेचिरायितेअनर्थाशङ्कयासुरैस्तदुपरमप्रार्थनेशिवेनक्षुभितपूर्वस्यस्वतेजसःपृथिव्यासुसर्जनम् ॥ १ ॥
 रतिविघ्नकरणेनकुपितयादेव्यादेवानामनपत्यवस्थापदानम् ॥ २ ॥ ततःशिवेनशिवयासद्वह्मिवतिगिरौतपश्चरणम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ अभिनन्द्य कथां वीरावृचतुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
 धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठया वक्तुमर्हसि ॥

विस्तरं विस्तरज्ञोसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥

त्रीन्पथो हेतुना केन प्रावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥

कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥

तथा ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ निखिलेन कथां सर्वामृषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥

पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः ॥ दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥

गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेनतदनुजावृत्तान्तमप्याह—या चे-
 ति । कन्या अलब्धभर्तृका ॥ २१ ॥ अप्रतिरूपाय
 अनुकूलाय । रुद्रार्थतपस्यन्तीसुमांप्रसन्नायतत्सैद्दावि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति—एतेइति ॥ २३ ॥ एवंगङ्गो-
 त्पत्तिप्रकारंप्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरं त्रिप-
 थगामित्वमुच्यतइत्याह—एतदिति । प्रथमंतावत् खं
 खालिकां गतिं गता । गतिमतां सुन्दरगतिमतां ॥ २४ ॥
 अथसुरलोकंचसमारूढेत्याह—सैषेति ॥ २५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३५ ॥

“भगवन्श्रोतुमिच्छामिगङ्गात्रिपथगानदी” इति ग-
 ङ्गायास्त्रिपथगात्वप्रकारेपृष्ठेअन्तरिक्षस्वर्गगमनयोःप्र-
 त्युक्तत्वात्तत्रतृतीयपथगमनं कथमित्याशयेनपुनःपृच्छ

[पा०] १ ड. झ. ट. उग्रसुव्रत. २ क. ग. घ. ट. तपोधनाः. ख. हिमालये. ३ ट. उग्रायाप्रतिरूपाय. ४ ड. झ.
 यथात्रिपथगामिनी. ट. गङ्गात्रिपथगानदी. ५ ट. प्रथमंराम. ६ ट. शैलेन्द्रतनयातदा. ख. शैलेन्द्रस्यसुतापुरा. ७ क.—च. झ.
 व. ट. प्रतिनन्द्यकथां. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. कृतोद्वाहविराजितकण्ठो. ९ क. स्पृष्ट्वाचस्पृष्टयादेवीं. ड. झ. दृष्ट्वाच
 भगवान्देवीं.

न्तश्रीरामंप्रत्याहषट्त्रिंशो—उक्तवाक्यइत्यादि । मुनौ
 उक्तवाक्ये उक्तोत्तरेसति । अत्रोभावित्युक्तेःपूर्वस-
 र्गेरामपदं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणंवेदितव्यं । कथां
 पूर्वोक्तां ॥ १ ॥ अर्धत्रयं । धर्मयुक्तं धर्मफलकश्र-
 वणमित्यर्थः । इदं वृत्तं ज्येष्ठयादुहितुःवृत्तंत्वयाकथि-
 तं । तस्यादिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोकेमानुषलोकेच
 संभवंविस्तरंवक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ त्रीन्पथः भूर्भुवस्व-
 र्मागान् । केनहेतुना प्रावयेत् प्रुता । भावयेदित्यपिपा-
 ठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोःपूर्वसर्गएवोक्तत्वात्केनहे-
 तुनातृतीयपथंगतेतिद्वितीयप्रार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्र-
 श्नाह—कथमिति । त्रिपथगागङ्गा कथंविश्रुता कैःक-
 र्मभिः व्यापारैः । सरिदुत्तमाआसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्र-
 श्नोत्तरमाहेत्याह—तथेति । काकुत्स्थइतिलक्ष्मणस्या-
 प्युपलक्षणं । निखिलेन विस्तरेण । सर्वा दिव्यसंभवां
 मानुषसंभवांच ॥ ५ ॥ निखिलेनेत्युक्तं गङ्गायसंभव-

*शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ [*तेस्य संक्रीडमानस्य मैहादेवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः] ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥
 [धीमतो देवराजस्य रुद्रस्यापि महात्मनः] ॥ ८ ॥
 ततो देवाः समुद्विग्नाः पितामहपुरोगमाः ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसंहिष्यते ॥ ९ ॥
 अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ [ईक्षु सर्वानिमांछोक्तान्नालोकं कर्तुमर्हसि] ॥ १३ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्येव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १५ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे ब्रुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं ह्येतत्तद्वरा धारयिष्यति ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १८ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमूचुर्ध्रुवांश्च हुताशनम् ॥ प्रविशै त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १९ ॥

माह—पुरेति । कृतोद्वाहइतिपरपरिग्रहव्यावृत्तिः । दृ-
 द्वा स्पृहया महातपोनिष्ठत्वेपिकम्पवाणवशात्तस्याममि-
 लाषेण । मैथुनाय मिथुनकर्मकर्तुं । उपचक्रमे ॥ ६ ॥
 दिव्यवर्षशतंगतं मैथुनेनैवेतिशेषः ॥ ७ ॥ तनयः त-
 नयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ८ ॥ पितामहपुरोगमाः देवाः ।
 समुद्विग्नाः भीताः । पाठान्तरे समुद्युक्ताः उद्योगं च-
 क्रुः । किमर्थं । इह पार्वत्यां । यद्भूतं पुत्रः । उत्पद्यते
 उत्पत्त्यते । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत्प्रयोगः । तत् कः
 प्रतिसंहिष्यते । इतिविचार्यतन्निवर्तनायसमुद्युक्ताइत्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ तमेवोद्योगमाह—अभिगम्येति । महादे-
 वमितिशेषः ॥ १० ॥ देवदेवेत्येनमहादेवशब्दार्थउ-
 क्तः । प्रणिपातेन पादमूलपतनेन ॥ ११ ॥ तेजः तेज-
 स्समुद्भूतपुत्रं । नधारयिष्यन्ति नसंहिष्यन्ते । अतो
 ब्राह्मेण वेदावगतेन । तपसा योगेन । युक्तः सन् तद-
 ज्ञतयादेव्यासहतपश्चर । नतेजः पार्वत्यामोकुमर्हसी-
 तिभावः ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यहितमेवकामः काम्यमानः

पुरुषार्थः तदर्थम् । तेजः रेतः । तेजसि तेजोमयनिज-
 शरीरे । धारय नमुञ्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वलोकमहे-
 श्वरः सर्वलोकानांपरमनियन्ता । सर्वलोकपितामहइति-
 पाठान्तरं ॥ १४ ॥ बाढमित्यङ्गीकृतांशमाह—धारयि-
 ष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशं । उमया उमाप्यक्षुभि-
 तंशोणितरूपंतेजोधारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देनलो-
 काउच्यन्ते । निर्वाणं सुखं ॥ १५ ॥ “पुनश्चेदमुवाचह”
 इत्युक्तमंशदर्शयति—यदिदमिति । स्थानान् रेतःस्थान-
 हृदयसंपुटात् । अनुत्तमं दुर्भरं । मे महां । ब्रुवन्तु
 ॥ १६ ॥ धरा सर्वधारणशक्तिमती । अनेन धरा त-
 द्धारणार्थदेवैः प्रार्थितेतिसिद्धं ॥ १७ ॥ सुरपतिः रुद्रः ।
 प्रमुमोच तेजइतिसिद्धं । येनतेजसापृथिवीव्याप्ता त-
 त्प्रमुमोच ॥ १८ ॥ ततः पृथिव्यांव्याप्तत्वादेवहेतोः । पृथि-
 वीभग्नाभविष्यतीतिहुताशनमूचुः । पुनरूचुरित्यनेना-
 भ्नेः प्रवेशमीतलंगम्यते । अभिचारणहेतुतयावायुसम-

शि० यत्तेजः अय असिन्काले । क्षुभितंतेजः धराधारयिष्यति । अथेत्युक्त्या इतःप्रवृत्तिअधिकंवीर्यंच्युतंचेत तद्वारणे न
 कश्चनसमर्थोभवेतितेध्वनितं ॥ १७ ॥ महातेजः वायुसमन्वितएवलं प्रविश आत्मनिप्रवेशाय । अन्तर्भावितणिजर्थः । चशब्द

[पा०] * ड. च. झ. अ. ट. पाठेयु. तस्यसंक्रीडमानस्य. शितिकण्ठस्यदेवस्य. इत्यर्थयोर्युक्तमोहद्वयते. १ ख. शितकण्ठ-
 स्यदेव्याश्च. * इदमर्धद्वयं क. अ. दृश्यते. २ ख. तयासंक्रीडमानस्य. ३ ख. देवदेवस्य. ४ इदमर्थं च. दृश्यते. ५ ड. झ. सर्व-
 देवास्समुद्युक्ताः. ६ ड. च. छ. झ. अ. ट. संहिष्यति. ७ ट. हितेतराः. ८ इदमर्थं क. ग. च. छ. झ. अ. दृश्यते. ९ ड. छ.
 झ. स्तेजसैव. १० क. ख. घ. छ. झ. अ. क्षुभितंहेतुतद्वरा. ड. क्षुभितंतेजतद्वरा. ११ ड. झ. ट. प्रमुमोचमहाबलः. १२ ड.
 च. छ. झ. अ. ट. श्रुपिहुताशनम्. १३ क. ड. च. छ. झ. अ. ट. आविशलं.

तदयिना पुनर्न्यासं संजातः श्वेतपर्वतः ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥

यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ २० ॥

अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमैनसस्ततः ॥ २१ ॥

अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ [अंग्रियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा] ॥ समन्युरशप्तसर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २३ ॥

यस्मान्निवारिता चैवं संगतिः पुत्रकाम्यया ॥ अपत्यं स्त्रेषु दारिषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥

अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ [पत्न्यो न जनयिष्यन्ति ह्यद्यप्रभृति चात्मजान्] ॥

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्जशाप पृथिवीमपि ॥ २५ ॥

अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥

प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २६ ॥

तान्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनायोपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २७ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे 'गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सहदेव्या महेश्वरः ॥ २८ ॥

एष ते विस्तरो राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

न्वितइत्युक्तं ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं । तत् तेजः । अग्निना

व्याप्तसत् श्वेतपर्वतः संजातः । ततः कालपरिपाकेनशर-

वर्णचसंजातः । शरणावसंशरवर्ण । "प्रनिरन्तश्शर-"

इतिणलं । शरवर्णविशेषयति—यत्रेति । कृत्तिकाना-

मपत्यं पुमान् कार्तिकेयः । "स्त्रीभ्यो ढक्" । स्तन्यदा-

नात्कृत्तिकापुत्रत्वं । अग्निना धृत्वा मुक्तत्वादग्निः संभवः

॥ २० ॥ पूजयामासुः मैथुनविप्रकृतकोपशान्त्यर्थमि-

त्यर्थः ॥ २१ ॥ अन्नवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदि-

ति ॥ २३ ॥ पुत्रकाम्यया मया । संगतिः भर्तृसंयोगो

मैथुनरूपः । सायस्मान्निवारिता तस्मात् यूयमपि स्त्रे-

षु दारिषु । अपत्यं पुत्रं । नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥ पूर्वा-

र्धेन पूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नय इत्यार्षह्रस्वत्वं ॥ २५ ॥

अवनइतिसार्धश्लोकः । नैकरूपा ऊषरत्वादिरूपेणाना-

नाविधा । बहुभार्या बहूनां राज्ञां भार्या । ममपुत्रं अनि-

च्छती अनिच्छन्ती । त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण । कलु-

षीकृता विपर्यस्तप्रकृतिः सती । पुत्रकृतां प्रीतिं न प्राप्स्य-

सीतिभावः ॥ २६ ॥ सुरपतिः रुद्रः । तान्सुरान् स्व-

कीयशापेन प्रीडितान् लज्जितान् । दृष्ट्वा प्रियाशापस्य

दुष्परिहरत्वात् स्वीयशापदुःस्वस्य द्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरु-

णपालितां दिशं हिमवतः प्रतीचीं प्रति । गमनायोपच-

क्राम । परस्मैपदमार्थं ॥ २७ ॥ हिमवत्प्रभवे तस्य हि-

मवतो गिरिरुत्तरपार्श्वभूते शृङ्गे देव्या सह तप आतिष्ठत्

सदा तपोव्रतमसंकल्पयदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु "दुहि-

तुः शैलराजस्य ज्येष्ठया वक्तुमर्हसि" इति पार्वतीवृत्ता-

न्तमुपेक्ष्य गङ्गावैभव एव मया पृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव

पार्वतीवृत्तान्तं किमर्थं कथितवानसीति रामस्य शङ्कां परि-

एवार्थकः ॥ १८ ॥ शि० पावकादित्यसंनिभं पावकस्थितादित्यसदृशं ॥ २० ॥ शि० संगतिः सम्यक्गतिः पतिसंयोगो यस्य सा

॥ २४ ॥ शि० नार्हथ अतएव युष्माकं पत्नयः पत्नयः । अप्रजाः सन्तु । शापेनौरसपुत्रोत्पत्तिं संनिवार्य क्षेत्रजपुत्रोत्पत्तिं निवारयन्ती

आह । अद्यप्रभृति युष्माकं पत्नयः आत्मजान् पुत्रान् । नैव जनयिष्यन्ति पत्यन्तरादिनोत्पादयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति०

नचपुत्रकृतां प्रीतिं वराहादुत्पन्नस्यापिनरकाधुरस्य भौमस्य कृष्णावतारे तेनैव हननात् ॥ २६ ॥ वि० हिमवत्प्रभवे हिमवत्प्रभवा-

ख्ये शृङ्गे ॥ २८ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

[पा०] १ सजातः । २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्षिगणास्तथा । ३ ख. ड. च. छ. झ. ज. मनसस्तादा । ४ कुण्डला-

न्तर्गतं ज्येष्ठयं ग. पाठे दृश्यते । ५ क. ग. ड. च. झ. ज. चाहं संगता पुत्रकाम्यया । ट. चाहं संगतिः पुत्रकाम्यया । ६ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. दारिषु नोत्पादयितुमर्हथ । ७ इदमर्थं ट. पुस्तके दृश्यते । ८ ड. झ. ट. प्राप्यसेत्वं । ९ ट. न्सर्वान्यथितान्

न्दृष्ट्वा । ड. झ. न्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा । १० ग. च. गिरौ । ११ ग. प्रभवंचापि । १२ क. ग. झ. ज. सहलक्ष्मणः ।

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

देवैर्ब्रह्माणप्रतिशिवयोस्तपःप्रवृत्त्याअपत्योत्पादनवैमुख्यनिवेदनपूर्वकसेनापत्योत्पादिनेऽपांयकल्पनप्रार्थना ॥ १ ॥ ततोऽब्रुवचनादेवानांचोदनयाऽअग्निनास्वगतद्रुतेजसोगङ्गायामुत्सर्जनम् ॥ २ ॥ तद्वारणाशक्तयागङ्गायाऽअग्निवचनेनहिमवत्पादेऽसमुत्स्थातेजसःस्कन्द्यप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥ देवैःसेनापत्येऽभिषिक्तेनतनुकुमारोदेत्यसेनाविजयः ॥ ४ ॥

तप्यमाने तपो देवे देवाः सार्विगणाः पुरा ॥ सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ [स न जातोऽथ भगवन्नसद्वैरनिवर्हणः ॥ ३ ॥
तत्पिता भगवाञ्छर्वो हिमवच्छिखरेऽथ वै] ॥ तपः परममास्थाय तप्यते स सहोमया ॥ ४ ॥
यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाम्यया ॥ संविधत्स्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सान्त्वयन्मधुरैर्वाक्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
शैलपुत्र्या यदुक्तं तन्न प्रजाः सन्तु पत्निषु ॥ तस्या वचनमकिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ७ ॥
इयमांकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिदमम् ॥ ८ ॥
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् ॥ उमायास्तद्रुहमतं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

हरति—एषइति । शैलपुत्र्याः पार्वत्याःसंबन्धी कथा-
विस्तारो निवेदितः । वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयो-
गित्वेनोक्तः । गङ्गायाःप्रभवं प्रभावं । त्वं शृणु । चः
प्राधान्ये ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकत्वरूपं दिव्यसंभववैभ-
वमाहसप्तत्रिंशे—तप्यमानइत्यादि । तप्यमाने तपःक-
र्मकत्वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतित्वंविहाय
केवलतपःप्रवणइत्यर्थः ॥ १ ॥ अग्निनापुरोगमेनसहि-
ताः साग्निपुरोगमाः । सुराःसर्वेप्रणिपत्य सुराःसर्वे-
अब्रुवन्नतिक्रियाभेदान्नपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ भगवता

भवता यःसेनापतिरस्मभ्यमादिकालेदत्तः सइदानीमु-
मयासहृतप्यते । स्मेतिप्रसिद्धौ ॥ ३-४ ॥ अनन्तरं
सेनापतावन्यपरंसेति अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं
तत्संविधत्स्व आलोचय । तमेवाहूयसेनापत्येनिवेशय
अन्यवोत्पादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सान्त्वयन् । उन्नेतपसि
वर्तमानंस्तत्स्यरुद्रस्यनिवर्तनमशक्यं तत्रनाभितिवेशः
कार्यइतिसमाधानंइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्यवोत्पादयेत्य-
त्रप्रतिवक्ति—शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानांपत्नि-
पुत्रजानसन्वितयिदुक्तं तद् वचनं अकिष्टं अमोघं ।
मयासत्यमेवोच्यते अत्रसंशयोभवद्विनर्कतव्यः ॥ ७ ॥
तार्हिकागतिरित्यत्राह—इयमिति । इयं बुद्धिस्था ।
अस्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ कथमिदंगङ्गासंमन्यतेकुतो-
वाउमानकुप्येत्तत्राह—ज्येष्ठेति । तत्सुतं अग्नेःसुतं ।

ति० तप्यमानइति । देवाइतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तं । अतःपाठान्तरमन्वेषणीयं । द्वितीयाधेसुराराम-
इतिपाठः । रामसंबोधनंचैतत् । शि० सर्वे सर्वेषांसुनीनांईःईप्सितप्रार्थित्यस्मात्संबोधनंहेसर्वे । किंचसर्वानपुष्टिस्वप्रकाशब्रह्म-
द्वाराव्याप्नोतितसंबोधनं । सुराः परमदातःहेराम । रादानइतिधातोः । सर्वेसुराःपितामहमब्रुवन् । एतेनअत्रसुरासर्वेइतिपुन-
रुक्तंअतःपाठान्तरमन्वेषणीयमितिभट्टोक्तिश्चिन्त्या । उक्तरीत्यापौनरुक्त्यस्पर्शाभावात् । यत्क्रियाभेदान्नपौनरुक्त्यमितिभूषणकृद्भि-
रुक्ततदपिचिन्त्यं । समानकर्तृकेकोऽनुशासनेनपौनरुक्त्यतादवस्थ्यात् ॥ २ ॥ शि० ज्येष्ठा पूर्वप्रादुर्भूताशैलेन्द्रदुहितागङ्गा ।
तसेनापतिमानयिष्यति । खजलादुत्पन्नत्वादितिभावः । तत् गङ्गामानयिष्यतीभूतं । उमायाबहुमतं शिवसंसर्गजनितस्वरजोहेतुक-

[पा०] १ ड. च. छ. ज. ट. सेन्द्रास्माग्निपुरोगमाः । २ च. छ. ज. सर्वेसेन्द्रासार्विगणास्ततः. ड. झ. रामसेन्द्रास्मा-
ग्निपुरोगमाः । ३ ड. झ. येनसेनापतिर्देव. ४ इदमर्धद्रुयं क. घ. च. छ. ज. दृश्यते. ५ च. छ. ज. हिमवच्छिखरालयः.
क. हिमवच्छिखरेऽवसत्. ६ ग. ड. च. छ. झ. अ. ट. सतपःपरमास्थाय. ७ क. ख. सान्त्वयन्निविधैर्वाक्यैः. ८ क.
तदप्रजास्त्वस्वपत्निषु. ग. ज. तत्रप्रजास्यथपत्निषु. ड. झ. ट. तत्रप्रजास्त्वापुपत्निषु. घ. तत्रप्रजास्त्वथपत्निषु. ९ क. ख. घ.
ड. च. झ. अ. ट. मेवनसंशयः. १० ड. झ. ट. माकाशगङ्गाच. ११ क. ख. घ.—छ. झ. अ. ट. तंसुतम्,
वा. रा. ११

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ १० ॥
 ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ १२ ॥
 देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ ईष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १४ ॥
 समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ॥ अशक्ता धारणे देव तव तेजः समुद्धतम् ॥
 दह्यमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १६ ॥
 अथाब्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ इह हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १७ ॥
 श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिभास्वरम् ॥ उत्ससर्ज महातेजः स्रोतोभ्यो हितदाऽनघ ॥ १८ ॥
 यदस्या निर्गतं तस्मात्तप्तजांबूनदप्रभम् ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तिं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १९ ॥
 ताम्रं कार्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यजायत ॥ मलं तस्याभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥

मानयिष्यति बहुमतपूर्वजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमा-
 याबहुमतं स्वज्येष्ठायाः प्रीत्यर्थत्वादिति भावः ॥ ९ ॥
 कृतार्थाः कृतार्थप्रायाः ॥ १० ॥ दैवतशब्दः पुष्टि-
 गोप्यस्ति “ दैवतानिपुंसिवा ” इत्यनुशासनात् ।
 दग्धरुद्रतेजसोभ्रेः स्थानकैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादना-
 र्थं अग्निमूल्यन्तरं दग्धरुद्रतेजःस्थं ॥ ११ ॥ संविधत्स्व
 संपादय । अस्य विवरणमुत्तरार्धे । प्रथमं सामान्येनो-
 क्तिरभिहृदयज्ञानाय । महातेज इति संबोधनं । तेजः रेतः
 ॥ १२ ॥ देवताभ्यस्तथेति प्रतिज्ञायाकाशगङ्गागत्वा हे
 देवि गर्भधारय इत्युवाचेति शेषः । किमर्थमित्यत आह —
 देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १३ ॥ दिव्यं रूपं दिव्यस्त्री-
 वेषं । सोमिस्तस्यामहिमानं सौन्दर्यातिशयं दृष्ट्वा सम-
 न्तात् सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् । आर्षः
 इयं प्रत्ययः । हतवीर्योभूत् “ अङ्गारसदृशीनारीधृत-
 कुंभसमः पुमान् ” इति न्यायात् ॥ १४ ॥ समन्ततः स-

र्वावयवेषु । अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथाव्याप्तं
 भवतितथासिक्तवानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वाव-
 यवाः । पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १५ ॥ तमित्यर्थत्रयं ।
 तेनाग्निना अग्नितेजसा । दह्यमाना अतएव संप्रव्यथित-
 चेतना अतिदुःखितचित्तागङ्गा । सर्वदेवानां पुरोहितं
 “ अग्निमीळे पुरोहितं ” इति श्रुतेः । तमग्निमुवाच ।
 कथं हे देव तव तेजः समुद्धतं अभिवृद्धं भवति । अस्य-
 धारणे अशक्तास्मीति ॥ १६ ॥ सर्वदेवानां यत् हुतं तदभ्रा-
 तीति सर्वदेवहुताशनः । पादे पर्यन्तपर्वते अग्निदग्धश्चे-
 तपर्वतीकृतरुद्रतेजोराशावित्यर्थः ॥ १७ ॥ महातेज इ-
 तिसंबोधनं । स्रोतोभ्यः उत्कृष्येति शेषः ॥ १८ ॥ अस्याः
 गङ्गातः । निर्गतं यत् शोणितादि धरणीगतं । तस्मा-
 त्तप्तजांबूनदप्रभं द्रुतस्वर्णविशेषकान्ति काञ्चनं अमलं
 शुभं हिरण्यं रजतं च । अभवदिति वक्ष्यमाणमनुष्यते ।
 अमलमिति निर्गतविशेषणं वा ॥ १९ ॥ गङ्गातो निर्ग-

जनिमस्त्वेनात्यन्तप्रेमविषयीभूतं भविष्यति ॥ ९ ॥ शि० सर्वदेवताः सर्वैः शिवो विष्णुर्वी देवतायेषां तेषां । ते देवाः । दन्त्यादि-
 रपि सर्वशब्दः शिववाचकोऽस्तीति कोशादौ प्रसिद्धं । विष्णुपरतातुस्तमस्मिन्निखिलमिति न्युत्पत्त्यालब्धा । अतएव सर्वेश इति सहस्र-
 नामोक्तिः संप्रसङ्गते ॥ ११ ॥ ति० सः ऐश्वर्यतेजोराशिः । पारदोऽवशीर्यत शीर्णः ॥ १४ ॥ ति० अभ्यषिञ्चत रेतश्चरेणेति-
 शेषः । स्रोतांसि नाब्जः ॥ १५ ॥ ति० सर्वदेवपुरोगमं पुरोगमः पुरोयायी ॥ १६ ॥ अभिजायत अडभावार्थः ।

[पा०] १ ख. पिरघूतम्. २ ड. झ. परमराम. ३ क. ग—छ. झ. ज. ट. सर्वदेवताः. ४ क. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. समाधत्स्वहुताशन. ५ क. ग. च. छ. महातेजागङ्गायां. ६ ख. गर्भधारय. ७ क. ख. घ.—छ. झ. ज. ट. इत्येतद्वचनं श्रुत्वा. ग. अग्नेस्तुवचनं. ८ क. घ. च. छ. ज. ट. सतस्यामहिमादृष्ट्वासमन्तादवकीर्यत. ड. झ. सतस्यामहिमाद-
 दृष्ट्वासमन्तादवशीर्यत. ९ क. ख. च. छ. ज. समन्ततस्तुतादेवी. १० ख. घ. च. गङ्गायां रघुनन्दन. ११ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. सर्वदेवपुरोगमं. १२ ड. च. छ. झ. तेजस्तवसमुद्धतम्. १३ क. ख. घ—छ. झ. हैमवतेपार्श्वे. १४ क. ग. झ. महातेजाः स्रोतोभ्यो. १५ ख. घ—छ. झ. ज. मतुलप्रभम्. क. ममलप्रभम्. ग. मभवद्वनम्. १६ ड. झ. ज. देवाभिजायत. क. ख. घ. च. देवाभिजायते.

तदेतद्वरणीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ॥ सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥

[तं देशं तु ततो ब्रह्मा संप्राप्यैनमभाषत ॥ जातस्य रूपं यत्तस्माज्जातरूपं भविष्यति] ॥ २२ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राघव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥

तृणवृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥

तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविख्यातो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथाऽनलम् ॥ २७ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन्देवाः स्कन्नं गर्भपरिस्त्रवात् ॥ कार्तिकेयं महाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाहा सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यसैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥

सुरसेनागणपतिं तैतस्तमतुलद्युतिम् ॥ अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः समेत्याग्रिपुरोगमाः ॥ ३१ ॥

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

तात् तैक्ष्ण्यात्क्षारात् । ताभ्रकाष्णायसंचाभ्यजायत । तस्याः गङ्गातः अभवत् निर्गच्छतिस्म । मलं तत्र भूमौ । त्रपु सीसकंचाभ्यजायत । कृष्णायसमेवकाष्णायसं । उपसंहरति—तदेतदिति । तदेतत् गङ्गातोनिर्गतं ॥ २० ॥ एवंगर्भोत्सर्जनकालेगङ्गातोनिर्गतानांशोणितादीनांसौवर्णादिभावमुक्त्वागर्भतेजोरञ्जनात् केषांचित्स्वर्णभावमाह—निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गायानिक्षिप्तमात्रे तस्यतेजोभिः अभिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसंनद्धं पूर्वोक्त-श्चेतपर्वतसहितं । सर्वतद्वनं शरवणं । सौवर्णं स्वर्णमयंअभवत् ॥ २१-२२ ॥ यदासुवर्णजातं तदाप्रभृति हुताशनसमप्रभंसुवर्णं जातरूपयस्येतिव्युत्पत्त्याजातरूपमिति विख्यातमभूत् । उपसंहरति—वृणेत ॥ २३ ॥ एवं गङ्गयोत्सृष्टस्यगर्भस्यपोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गोत्सर्जनानन्तरं । जातं तं कुमारं । मरुद्गणाः देव-गणाः । सह युगपत् । क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरेणवर्ध-

नप्रयोजनाय । कृत्तिकाः समयोजयन् । प्यन्तत्वाङ्कि-कर्मकत्वं ॥ २४ ॥ कृत्तिकाः अयमस्माकंसर्वासांपुत्रो भवत्वितिदेवैःसह समयं संकेतं । कृत्वा निश्चिताः कृत-निश्चयाःसत्यः । जातमात्रस्यतत्क्षीरं ददुः दातुमु-द्युक्ताः ॥ २५ ॥ उक्तविशेषणःपुत्रः कार्तिकेयः कृत्ति-कापुत्रोभविष्यति । इतिब्रुवन् अब्रुवन् ॥ २६ ॥ कृ-त्तिकाः गर्भपरिस्त्रवे गर्भोदके । स्कन्नं पतितं । स्नाप-यन् अस्नापयन् । गर्भसवननिवृत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ स्कन्ना-त्वात् स्कन्दइत्यन्वर्थनामचक्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः स्नापनानन्तरं । षण्णांकृत्तिकानांक्षीरंप्रादुर्भूतं । तच्च-स्तनजंपयः षडाननोभूत्वाजग्राह ॥ २९ ॥ एकहेति-टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वात् । एकदिनेनस्तन्यं पीत्वाक्रमेणसुकुमारवपुर्परिदैत्यगणानजयत् ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिञ्चन्नित्यर्थः । प्रथममभि-षेकस्तोजयइत्यर्थक्रमः ॥ ३१ ॥ विस्तरः दिव्यसंभवः ।

ति० अयंभावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुकेनशुद्धेनस्पर्शतोविद्वंस्वर्णं । गन्धयुकेनविद्वंरजतं । तैक्ष्ण्ययुकेनविद्वंताम्रलोहं च । मलयुकेनविद्वं त्रपुसीसे इतिनानाधातुस्वरूपं ॥ २० ॥ वि० जातरूपं रूपेणजातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० स्कन्नःपरिस्त्रुतइत्यर्थेस्कन्दइतिप्रयो-दरादिवात्साधु ॥ २५ ॥ इतिसप्तत्रिंशत्सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ घ. तदेवतं गिरिप्राप्य. २ अर्थलोकः ग. ड च. व. दृश्यते. ३ क. तत्रवृक्षलतागुल्मं. ४ ग. तदाजातं. ५ क—घ. मानमिवानलम्. ६ घ. छ. झ. अ. ट. गर्भपरिस्त्रवे. ७ क. ख. घ—छ. झ. व. महाबाहुं. ८ घ. सेनागणान्प्रभुः. * ड. झ. गणपतिमभ्यषिञ्चन्महाद्युतिम्. ततस्तममरास्सर्वे. ९ क. च. छ. ज. ततस्तमनलयुतिम्. ग. घ. ततस्तमन-लयुतिम्. १० घ. विस्तरोहितवोदितः. ख. विस्तरोविनिवेदितः.

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अयोध्याधिपतिनासगरेणपत्नीद्वयेनसहसुतार्थहिमवत्पर्वतेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तत्रतपःप्रसादितभृगुवराज्येष्टायामसमज-
नार्तिःपुत्रस्यजननम् ॥ २ ॥ कनिष्ठार्यापष्टिसहस्रपुत्राणांजननम् ॥ ३ ॥ असमज्राद्वंशकरस्यांशुमतोजननम् ॥ ४ ॥ ततोमह-
तिगतेकालेसगरेणाश्वमेधोपक्रमः ॥ ५ ॥

तौ कथां कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ २ ॥
वैदर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिर्संज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां सह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रसवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाऽऽराधितो मुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहानभविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ षष्ठिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भाषमाणं महात्मानं रीजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्यास्सुतो ब्रह्मन्का बहुजनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमन्तोमहोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

तमेवाह—कुमारेति । एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तं—
धन्यइत्यादिना ॥ ३२ ॥ अथप्रसज्जातद्वक्तिकफलमाह—
भक्तश्चेति । सलोकएवसालोक्यं स्वार्थेऽप्यब् । तस्य-
भावःसालोक्यता स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
इति श्रीमोचिन्द्रराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥

एवैदिव्यसंभवंविस्तरंप्रतिप्राद्यमानुषलोकसंभववि-
स्तरं वक्तुमुपक्रमतेष्टात्रिंशे—तामित्यादि । रामे रामाय ।
कौशिकशब्दार्थमाह—कुशिकात्मजइति ॥ १ ॥ अप्र-

जाः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ यावैदर्भदुहिता सा-
ज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥
भृग्वधिष्ठितं प्रसवणं वारिप्रवाहोयस्मिस्तथा । गिरौप-
र्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ वर्षशतेपूर्णे तपस्यतइतिशेषः ॥ ६ ॥
सुबह्वपत्यविषयत्वासुमहत्त्वं । कीर्तिमिति तेनेतिशेषः
॥ ७ ॥ जनयितेतिलुट् । तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥ राज-
पुत्र्यावितिछत्रिन्यायादुक्तं सुमतेःकश्यपपुत्रीत्वान्
॥ ९ ॥ तववचःसत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकः
यस्याबहुमिच्छसितस्याबहवःसन्तिवत्यर्थः ॥ १० ॥
अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां ज्ञा-
प्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविष्णोति—एकइति ॥ १२ ॥

ती० भृगुप्रसवणे भृगुप्रसवणाख्येहिमवतःपर्वते ॥ ५ ॥ शि० राजपुत्र्यौ क्षत्रियराजवैदर्भद्विजराजकश्यपयोःपुत्र्यौ । राज-
[पा०] १ क. ख. स्कन्दसालोक्यतामुयात्. २ क. ख. ग. ड. च. छ. ट. निवेद्यमपुराक्षरम्. झ. न. निवेद्यमभु-
राक्षराम्. घ. निवेद्यमभुतंभुते. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. पतिर्वीरः. क. ख. पतिःश्रीमान्. ४ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट.
सचाप्रजाः. ५ क. ख. च. छ. ज. विदर्भदुहिता. ६ ड. झ. ट. अरिष्टनेमैर्दुहितासुपुत्रभंगिनीतुसा. ७ क. ख. घ.
सहत्तदा. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सहमहाराजः. ८ ग. घ. समाश्रित्य. ९ क. ख. तपसातोषितो. १० घ. सत्यपराक्रमः.
११ च. छ. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. क. ग. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. १२ ड. च. छ. झ. ज. नरन्यायि. १३ ख. ग. राजपुत्र्यौ.

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
 पृष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काले गते तस्यज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
 सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुवं व्यजायत ॥ पृष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुवंभेदाद्विनिस्तृताः ॥ १७ ॥
 घृतपूर्णेषु कुंभेषु धात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपदिरे ॥ १८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ पृष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवंस्तदा ॥ १९ ॥
 स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरय्या रघुनन्दन ॥
 प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २० ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिवाधकः ॥ पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥
 तस्य पुत्रोऽंशुमानाम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥
 ततः कालेन महता मतिः समभिजायत ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥
 स कृत्वा निश्चयं राम सोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इन्द्रेणसतिरोधानंसगरयाज्ञीयाश्चापहरणम् ॥ १ ॥ सगरनियोगात्सुतैः पृष्टिसहस्रैरश्वान्वेषणायशुभेदनम् ॥ २ ॥
 ततः प्रजाक्षोभमुभितहदयैर्देवादिभिर्ब्रह्माणप्रतितदुष्येष्टितनिवेदनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कथन्ते रघुनन्दनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥

जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ सुपर्णभगिनी गरुडभ-
 गिनी ॥ १४ ॥ ऋषिं भृगुं ॥ १५ ॥ व्यजायत प्र-
 सूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुवं वृत्ताकारं गर्भपिण्डं । कथं-
 ततः पुत्रोदयइत्यतआह—पृष्टिरिति । तुवंभेदात् नतुगा-
 न्धार्याइवपश्चाद्विभजनीयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ धात्र्यः
 उपमातरः । तान् विभक्तुंवान् ॥ १८ ॥ दीर्घेण
 कालेनेतियौवनशालिलेहेतुत्वात्तृतीया । यौवनशा-
 लिनइतिपुल्लङ्घनमार्ष ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं ज्येष्ठः
 असमञ्जः । प्रहसन् स्थितइतिशेषः ॥ २० ॥

निर्वासितः विवास्यतेस्म ॥ २१ ॥ अंशुमानाम आ-
 सीदितिशेषः ॥ २२ ॥ यजेयमिति निश्चितामतिः
 समभिजायत समभ्यजायत ॥ २३ ॥ यज्ञकर्मणिनि-
 श्चयंकृत्वा यष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ रामेणस्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेनकुतूहलात्पृष्टेस-
 ति विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे—वि-

शब्देनभयोर्ग्रहणम् विनिगमनाविरहाद्योग्यत्वाच्च ॥ १९ ॥ ति० नृपसंनिधाविलेनेनतस्यापिसंक्षिप्तमात्रं नतुवरणनियमकर्तृवैति
 सूचितं ॥ १३ ॥ शि० असमञ्जसइत्यनुपूर्विकोप्येतद्वाचकोस्तीतिभागवतात्असमञ्जसवीर्यवानितिवक्ष्यमाणान्नविरोधः ॥ १६ ॥ शि०
 विनिस्तृताः विनिस्तृतानि ॥ १७ ॥ शि० असमञ्जसवीर्यवान् असमञ्जसवीर्यसदृशवीर्यविशिष्टः ॥ २२ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥
 शि० विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथान्तेकथासिद्धान्तज्ञातुरघुनन्दनोमुनिमुवाच । अन्तति वादप्रतिवाधातिसिद्धान्तइत्यर्थः ।
 [पा०] १ ट. सुनेस्तद्वचनं. २ क. च. पृष्टिपुत्र. ३ घ. ट. भगिनीतथा. ४ क. घ—छ. झ. ज. प्रणम्यत. ५ डं. च. छ.
 झ. ज. गतेतस्यज्येष्ठा. ६ ड. च. पृष्टिपुत्रसहस्राणि. ७ घ. पृष्टिपुत्रसहस्राणि. ८ क. सजले. ९ झ.
 प्राहसन्नित्यं. १० घ. ड. च. स्तात्रिरीक्ष्यवै. ख. स्तानवेक्ष्य. च. ट. स्तात्रिरीक्षते. ११ कं. ख. घ. ड. च. झ. ज. पित्रानि-
 वासितः. १२ ट. असमञ्जसवीर्यवान्. १३ ख. बुद्धिस्समभिजायत. १४ क. घ—छ. झं. ज. ट. निश्चयंराजां. ख. निश्चयंतात.

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यज्ञं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥
[तैस्य तद्रचनं श्रुत्वा कौतूहलसमन्वितः] ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥

श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

शङ्करश्चेशुरो नाम हिमवानचलोत्तमः ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥

तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥

तस्याश्चर्या काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ अंशुमानकरोत्तात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥

तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्चमपाहरत् ॥ ७ ॥

द्वियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्नश्वे महात्मनः ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथानुवन् ॥ ८ ॥

अयं पर्वणि वेगेन यज्ञीयाश्चोपनीयते ॥ हर्तारं जहि काकुत्स्थ हयश्चैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥

यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेत् ॥ १० ॥

उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ ११ ॥ पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ मन्त्रपूतैर्महाभागैरस्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥

तद्गच्छत विचिन्ध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीर्मनुगच्छत ॥ १३ ॥

श्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरं
॥ १ ॥ इमां यज्ञकथां । पूर्वकः मद्दशकूटस्थः । समु-
पाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नवदनइत्य-
र्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्ठत्वात् प्रहासः । अजानन्निव-
पृष्ठवानितिवा । विस्तरइति । यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥
विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्य
तथाविध्योपिहिमवन्तं इत्येवपरस्परमासाद्य । वीक्षा-
निरोधाभावात्निरीक्षेतेपरस्परं निरीक्षमाणाविवस्थि-
तावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवं ततःकिमित्यत्राह—हि
यस्मात् सदेशः यज्ञकर्मणिप्रशस्तः । “आर्यावर्तः-
पुण्यभूमिर्मध्यंविन्ध्यहिमगायोः” इतिवचनात् । अ-
तस्तयोर्मध्येयज्ञःप्रवृत्तोऽभूत् ॥ ५ ॥ अश्वचर्या अ-
श्वानुचरणं । मते आज्ञायां ॥ ६ ॥ तंयज्ञं यजमान-
स्यतस्य सगरस्य यज्ञीयाश्च यज्ञार्हाश्च । राक्षसीं मा-

यामयीं । तनुमास्थाय पर्वणि उक्थ्यहो । “ तिथिभे-
देक्षणेपर्व ” इतिनिघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवान्
॥ ७ ॥ उपाध्यायगणाः कृतिवग्गणाः ॥ ८ ॥ अपनीयते
“वर्तमानसामीप्येवमानवद्वा” इतिलट् ॥ ९ ॥ एतद्य-
ज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः “छिद्रंनध्नापराधयोः” इतिवै-
जयन्ती । सर्वेषांनःअशिवायभवति तस्मात्क्रतुर्यथा
अच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ पार्थिवः सगरः
॥ ११ ॥ हेपुत्राः द्वियस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभा-
गैः । आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसांगतिं आगमनं ।
नपश्यामि प्रसक्त्यभावादितिभावः ॥ १२ ॥ अतःके-
नप्रकारेणगतोऽश्नदितिविचिनुध्वमित्याह—तदिति । यद्वा
अहंकर्मव्यग्रःस्थितः अश्वापहर्दणारक्षसांगतिंगन्तव्य-
देशंनपश्यामि विचिनुध्वमित्याह—तदिति । समुद्रएव
मालाआवरणमस्याइतिसमुद्रमालिनी तां अनुगच्छत

बन्धनार्थकस्यअधिधातोःकर्तृरिक्पि । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । किंच कथान्ते कथावसानकाले । विद्य-
मानं मुनिमित्यन्वयः । श्रुत्वेत्यनेनपुनरुक्तिकारणायैषयज्ञः । अन्यथातुपौनरुक्त्युद्धारं ॥ १ ॥ ति० प्रहसन्निव विकसितवदनः ।
स्वपूर्वजन्तान्ततथाश्रवणकौतुकेनरामभद्रस्यायंश्रवः । अतएवमुनेर्हासः । स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्त्रेहस्संपन्नइति ॥ ३ ॥
ति० मन्त्रपूतैर्महाभागैर्यथापिमाहाक्रतुरास्थितःअधिष्ठितः । तथापिरक्षसांमाययायदिछिद्रंस्यात्तदाआत्मनोगतिंनपश्यामि ॥ १२ ॥

[पाठ०] १ ड. च. छ. झ. न. पूर्वजोमे. २ इदमर्थं ग. ड. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ३ ड. च. छ. झ. न.
श्वशुरोनाम्ना. क. ख. ग. श्वशुरोनाम्. ४ ड. च. छ. झ. न. हिमवानितिविश्रुतः. ५ ड. च. झ. समभवद्यज्ञः. ६ च. नकरो-
त्तौघः. ७ क. च. छ. न. तस्मिन्त्यज्ञे. ८ ख. महात्मना. ९ क. ख. घ. च. न. याज्ञीयाश्चो. १० क. ड. च. छ. झ. न. न्यज्ञो-
ऽच्छिद्रःकृतोभवेत्. ११ ड. च. छ. झ. न. ट. सोपाध्यायवचः. १२ च. छ. षष्ठिपुत्रसहस्राणि. १३ ड. च. छ. झ. न.
रास्थितोपि. १४ ख. ड. च. छ. झ. न. मनुगच्छथ.

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥

यावत्तुरगसंदर्शतावत्खनत मेदिनीम् ॥ तं चैव हयहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥

दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥

ईत्युक्ता हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जग्मुर्महीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥

[गेत्वा तु पृथिवीं सर्वामैदृष्ट्वा तं महाबलाः] ॥ योजनायामविस्तारमैकैको धरणीतलम् ॥

विभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥

शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ भिद्यमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥

नागानां वैध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां च दुर्धर्षः सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥

योजनानां सहस्राणि पटिं तु रघुनन्दन ॥ विभिदुर्धरणीं वीरा रसातलमुत्तमम् ॥ २१ ॥

एवं पर्वतसंवाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः ॥ खनन्तो ह्युपशार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्सहपन्नगाः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊँचुः परमसंभ्रान्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन्पृथिवी सर्वा खन्यते सगरात्मजैः ॥ बहवश्च महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि निर्भन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ अर्धमेकं । प्रथममेकंयोजनंवि-
चित्र पञ्चाद्योजनान्तरमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः ।
यद्वा एकएकंयोजनमितिक्रमेणविचिनुध्वमित्यर्थः
॥ १४ ॥ यदिभूतलेनदृश्यतेतदाकर्तव्यसाह—यावदि-
ति ॥ १५ ॥ ममतुगमनंनयुक्तमित्याह—दीक्षितइति
॥ १६ ॥ यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयामः दै-
र्घ्यं । विस्तारः विशालता । वज्रस्पर्शसमैः व-
ज्रस्पर्शसमस्पर्शैरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अशनिकल्पैः वज्र-
तुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानां सर्पाणां । असुरराक्षसाः पा-

तालवासिनः ॥ २० ॥ रसातलं पातलं यथाभवतितथा
धरणीं विभिदुः ॥ २१ ॥ संवाधं निबिडं ॥ २२-२३ ॥
प्रसाद्य स्तुत्वा ॥ २४ ॥ तलवासिनः रसातलवासिनः
॥ २५ ॥ यज्ञहरः यज्ञहन्ता । यज्ञहन्इतिपाठे हन्तीति
हनः पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ति० दीक्षितइत्यादि । तस्यप्रवाससिधेधात्पौत्रस्यबालकलाभेतिभावः ॥ १६ ॥ शि० अनुत्तमं प्रसिद्धरसातलान्मध्यममुत्त-
मंवा । रसातलंकर्तुमिववीराधरणीविभिदुः । तुशब्दइवायं ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशःसर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. ज. मभिगच्छथ. ख. घ. मधिगच्छथ. २ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. तमेवहयहर्तारं.
३ ड. च. छ. झ. ज. ट. गणस्त्रहम्. ४ क. ख. घ—छ. ज. ट. तेसर्वेहृष्टमनसो. ५ इदमर्थं क. ख. च. छ. ज. ट. दृश्यते.
६ क. ख. च. महद्वाऽर्थ. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. पुरुषव्याघ्राः. ८ क. ग. घ—छ. झ. ज. ट. स्पर्शसमैर्भुजैः. ९ ग.
विध्यमानानां. ज. बाध्यमानानां. १० ड. झ. ज. दुराघर्षः. ११ ड. च. छ. झ. ज. धरणीराम. क—घ. धरणीवीर. १२ क—
घ. नरशार्दूल. १३ ट. ऊचुः परमसंभ्रान्ताः. १४ ख. वध्यन्तेतलवासिनः. ग. घ—छ. झ. ज. ट. वध्यन्तेजलचारिणः.
क. हन्यन्तेजलचारिणः. १५ क—च. ज. ट. यज्ञहरोऽस्माकं. १६ ग—छ. झ. ज. ट. हिसन्तिसगरात्मजाः.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

ब्रह्मणादेवान्प्रतिसगरसुतानां कपिलकोपाग्निनाभस्मीभवननिवेदनेन समाश्वासनम् ॥ १ ॥ सगरपुत्रैः क्रमेण प्राच्यादिदिवि-
भेदेन देशान्यादि शिकपिलपरिसरचारिणो निजाभस्मावलोकनम् ॥ २ ॥ ततस्तैः कपिलेऽश्वचोरत्वबुद्ध्या तद्वधप्रवृत्तौ तेन दुष्कारमा-
त्रेण तेषां भस्मीकरणम् ॥ ३ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच सुसंज्ञस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वसुदेवस्य धीमतः ॥ [महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान्प्रभुः] ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिशं धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
पृथिव्याश्चापि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदमै ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जगुर्मर्यादागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यां भिद्यमानायां निर्घातसमनिःखनः ॥ ६ ॥
ततो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः ॥ देवर्षीणामेव पितृणां पिशाचोरगकिंनराः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽश्वं तमश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिर्वा विचार्यताम् ॥ ९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः खनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निर्वर्तथ ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमासीद्य सगरस्य महात्मनः ॥ पृष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
खन्यमाने ततस्तस्मिन्दृष्टः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ॥ शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥

कृतः अन्तोजननाशो यैस्ते कृतान्ताः सगरपुत्राः ॥ १ ॥ यस्येति सार्धश्लोकः ॥ २ ॥ आस्थाय यद्वति
शेषः ॥ ३ ॥ सनातनः प्रतिकल्पमवश्यं भावी । दृष्टः
निश्चितः । अतो न तत्रापिशोकः कार्य इति भावः । अदी-
र्घजीविनामिति छेदः । विनाशः दृष्ट इत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥
त्रयस्त्रिंशद्देवाः अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या अ-
श्विनौ च । इदमुपलक्षणं गन्धर्वदीर्गमनस्यापि ॥ ५ ॥
निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वैर्महीं प्रदक्षिणं

कृत्वा पितरंगत्वा सर्वे पितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वयं ।
सत्ववन्तो बलवन्तः । करिष्यामेति विसर्गलोपप्रधान-
सः ॥ ८-९ ॥ समन्युः अश्वालाभकृतक्रोधवान्
॥ १० ॥ भूयो निर्भिद्य खनतेत्यन्वयः । निर्वर्तथ
निर्वर्तय ॥ ११ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन्
॥ १२ ॥ दिशागजं “वष्टिभागुरिः” इत्याप् । वि-
रूपाक्षं विरूपाक्षारूपं ॥ १३ ॥ उक्तं विवृणोति—सेति

ति० धारयति योगबलेनेति शेषः ॥ ३ ॥ ति० दीर्घदर्शिनां दीर्घदर्शिभिः । सगरपुत्रविनाशो यं दृष्ट एव । अतस्तत्र शोको नु-
चितः । शेषेष्वष्टौ । यद्वा । अदीर्घदर्शिनामिति छेदः ॥ ४ ॥ ति० निर्घातसमनिःखनः निर्घातनिःखनसमः । शि० निर्घातस-
मनिःखनः निर्घातशब्दसदृशशब्दोन्महाखनः । प्रादुरासीत् । नीलो घटो घट इति वच्छाब्दबोधः । किंच महान् खनः खनलं यस्मिन्सः
महाखनः निर्घातसमनिःखनः प्रादुरासीत् ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. झ. सुमन्त्रस्तान्. २ इदमर्थं ड. च. झ. ज. ट. दृश्यते. ३. झ. स एव भगवान्. ४ ख. ग. घ. कोपाग्नि-
निर्दग्धाः. ५ ख. आपि निर्भेदो. घ. श्वैव निर्भेदो. ६ ड. झ. ज. दर्शिताम्. ७ झ. ट. दरिदमाः. ८ क. ग. ड. च. छ. झ. ज.
ट. पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाः. ९ ख. पुत्रैस्तु प्रादुरासीन्महात्मभिः. ९ क. ग. ततो गत्वा. १० ख—छ. झ. ज. ट. महीं सर्वो.
११ ख. ग. ट. चाभिप्रदक्षिणम्. १२ घ. दानवान्गन्धर्वोः. १३ घ—छ. झ. ज. पत्रगाः. १४ झ. ज. ट. निर्वर्तत. १५ क.
ग. घ. मास्थाय. ख. मास्थित्य. १६ च. पृष्टिपुत्रसहस्राणि. १७ क. ख. खन्यमाने तले. १८ क. ख. घ. ड. च. झ. ज. ट.
धारयामास शिरसा.

यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाचालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशपालं महागजम् ॥ मानयन्तो हिते राम जग्मुर्भित्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
 ततः पूर्वां दिशं भित्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
 महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयन्तं ते विसर्गं जग्मुर्भुक्तम् ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
 पश्चिमायामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चापि निरामयम् ॥ खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २१ ॥
 उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
 समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्त्येव पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविद्वतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
 अभ्यधावन्त संकुद्रास्तिष्ठतिष्ठेति चाबुवन् ॥ २७ ॥
 अस्माकं त्वं हि तुरगं यज्ञीयं हृतवानसि ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संग्राह्यान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाग्रमेयेन कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये वालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

॥ १४ ॥ पर्वणि काले । खेदाद्वेतोः । विश्रमार्थं
 श्रमशान्त्यर्थं । चालयते चालयति ॥ १५ ॥ मान-
 यन्तः पूजयन्तः ॥ १६ ॥ ततइत्यस्यविवरणं पूर्वा-
 दिशं मिलेति ॥ १७ ॥ महागजंविशेषयति—महेति ।
 सुमहदित्यार्षे ॥ १८ ॥ दिक्छन्देन देशउच्यते
 ॥ १९ ॥ सौमनसं सोमनसाख्यं ॥ २० ॥ निराम-
 यं कुशलं । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्स-
 न्निधिनीं ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यं । भद्रेण शोभनेन
 ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा “आलंभःस्पर्शहिंसयोः”
 इत्यमरः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां पेशानींदिशं । प्रथितां

अश्वगमनयोग्यतावतीं । गमनखननक्रियाभेदात्साग-
 रसगरात्मजपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ महात्मानः महा-
 कायाः । कपिलं कपिलावतारं ॥ २५ ॥ चरन्तं तृणा-
 निभक्षयन्तं ॥ २६ ॥ तेतमितिसार्धश्लोकः । तं क-
 पिलं ॥ २७ ॥ दुर्मेधइतिसंबोधनं ॥ २८-२९ ॥ अग्र-
 मेयेन अग्रमेयवैभवेन ॥ ३० ॥ इतिश्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बा-
 लकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

शि० हिते अश्वप्राप्तये ॥ १६ ॥ इतिचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. ड. ज. विश्रमार्थं. २ झ. ज. तत्प्रदक्षिणं. ३ च. दिशांपालं. ट. दिशःपालं. ४ ख. ट. दिशंदिश्या.
 ५ ग. ड. झ. ज. ट. सुमहापर्वतोपमम्. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. धारयन्तंगां. ७ क. सुमनसं. ८ झ. क. तत्प्रदक्षिणं.
 ९ ख. खनितुं. १० क. ग. ड. झ. ज. समुपक्रान्ताः. ११ क—छ. झ. ज. सोमवतीतदा. ट. हैमवतीं तथा. १२ ख.
 उजरस्यामपिदिशि. १३ च. प्रथितादिशम्. १४ घ. ड. झ. ट. तेतंयज्ञहरं. च. छ. तेतंयज्ञहरं. क. तेतंयज्ञहयं. १५ घ.
 याज्ञीयं. १६ घ. तच्छुखावचनं. क. ख. ग. च. छ. झ. ज. ट. शुखातद्वचनं. १७ क. ख. क्रोधेनमहता.
 वा.रा. २२

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सगरेणचिरतरमनागतेषुप्रेषुतदन्वेषणायपौत्रस्यांशुमतःप्रेषणम् ॥ १ ॥ अंशुमतापितृखातमार्गगमनेनदिशागजपूजनपूर्वकंभस्मीभूतनिजपितृणामश्वस्यचविलोकनम् ॥ २ ॥ तथातेषांजलद्वानार्थतदन्वेषणायपरितोदकप्रसारणेगरुडस्यदर्शनम् ॥ ३ ॥ गरुडेनतंप्रतिपितृवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंगङ्गावतारणेनतदंभसातद्वक्षामाप्नुवनचोदना ॥ ४ ॥ अंशुमताऽश्वानयनपूर्वकंपुत्रवृत्तान्तंज्ञापितेनसगरेणयज्ञसमापनम् ॥ ५ ॥ तथाचिरतरंराज्यरक्षणपूर्वकंगङ्गावतारोपायानध्यवसायेनैवस्वर्गगमनम् ॥ ६ ॥

पुत्राश्चिरगताञ्ज्ञात्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नम्रारमब्रवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योसि तेजसा ॥ पितृणां गतिमन्विच्छ येन चाश्वोपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ॥ तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृह्णीष्व कार्ष्णिकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यास्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्तन्निवर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोऽशुमान्सम्बक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
स खातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नैरश्रेष्ठेन रैज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६ ॥
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितृन्स परिपप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रैत्याहांशुमतो वचः ॥ आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः शीघ्रमेण्यसि ॥ ९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वीक्यज्ञैर्वीक्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ भस्मराशीकृता यत्र पितरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवशमापन्नस्त्वसमञ्जसुतस्तदा ॥ चुकोश परमार्तस्तु वधात्तेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
यंज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ॥ ददर्श पुरुषव्याघ्रो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

नम्रारं पौत्रं ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । पितृणां कनिष्ठपितृणां । गतिं मार्गं । अन्विच्छ अन्वेषय । अश्वोयेनापवाहितस्तस्यचगतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जातानि भूबिलमाश्रितानीत्यर्थः । यानीतिशेषः ॥ ३ ॥ पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ लघुविक्रमः शीघ्रगमनः ॥ ५ ॥ खातं कुपसित्यर्थः ॥ ६ ॥ अपश्यत अपश्यत् ॥ ७ ॥ परिपप्रच्छ कास्तइतिशेषः ॥ ८ ॥ आसमञ्ज असमञ्जपुत्र । इवभावार्थः ॥ ९ ॥ समुपचक्रमइतिसविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥

वक्तुमर्हवाक्यं । “ऋहोर्ण्यत्” “चजोःकुधिण्यतोः इतिकुल्वं । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्याशयज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयःपितामहसमीपंगन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्य अंशुमतः । पितरोयत्रभस्मराशीकृतास्तदेशंजगाम ॥ १२ ॥ पूर्वमदर्शनादुःखवशमापन्नः तेषां वधात् वधदर्शनात् सुदुःखितः परमार्तः भृशतप्तः । चुकोश रुरोद ॥ १३ ॥ शोकः विलापः ॥ १४ ॥

शि० महात्मभिः अतिप्रयत्नैः ॥ ६ ॥ शि० हेस अग्निनिवर्तकत्वाद्युक्तयुगविशिष्टराम । सोऽशुमान् ॥ ८ ॥ शि० एतेन गजानांपरमाभिज्ञत्वसूचितं । विशेषवृत्तातुक्त्यादयाल्लवस्त्वचितं । आसमञ्जशब्दःशिवाद्यणन्तः ॥ ९ ॥ शि० सुदुःखितः अलन्तदुःखंप्राप्तः । अतएव परमार्तः प्रथिव्यांछण्डितः ॥ १३ ॥ ति० लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतयासर्वलोकहितगङ्गाया

[पा०] १ च. छ. ज. न. ट. चाश्वोपवाहितः. २ ड. झ. तेषांपुत्रप्रतिघातार्थं. ३ क. ट. नरश्रेष्ठेन. ४ ख. राज्ञानियो-जितः. ५ छ. च. छ. झ. न. देवदानव. ६ क. च. छ. न. पूज्यमानो. ७ ड. च. छ. झ. न. प्रत्युवाचमहामतिः. ८ घ. प्रीत्याहांशुमतोवचः. ८ क. ख. ग. घ. च—न. वाक्यकोविदः. ९ क. ख. घ. पितरस्तत्रसागराः. १० क. ख. घ. च. छ. याज्ञीयं.

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ सलिलार्थी महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥
 विसार्य निपुणां दृष्टिं तैतोपश्यत्स्वगाधिपम् ॥ पितृणां मातुलं राम सुपर्णमैनिलोपमम् ॥ १६ ॥
 संचैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषव्याघ्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥
 कपिलेनाग्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥
 गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्यां कुरु महाबाहो पितृणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेछोकपावनी ॥ तथा क्लिन्नमिदं भस्म गङ्गाया लोककान्तया ॥
 धृष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥
 [गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ॥ कियतां यदि शक्तोसि गङ्गायास्तव तारणम्] ॥ २१ ॥
 गच्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं ह्यमादाय पुनरायानमर्हयाशः ॥ २३ ॥
 ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
 स्वपुरं चांगमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ २६ ॥
 अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जलक्रिया तर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्य समन्तात्प्रसार्य । निपुणां दूरवीक्षणक्षमां । अनिलोपमं वेगेनेतिशेषः । लोकसंमतः लोकहितः ॥ १७ ॥ हि यस्मात् कपिलेन हृताः । लौकिकं लोकतःप्राप्तं । सलिलं दातुं नार्हसि । “चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्वाह्मणादपि ॥ दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणपापकर्मणां ॥ उदकपिण्डदानं च एतेभ्योऽद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठतितत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति” इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गा अस्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया तया सेचनीयं चेत्याह—भस्मेति । सार्धं श्लोकः । यदि प्लावयेत्

सेचयेत् तदा तया क्लिन्नं सिद्धं । भस्म नयिष्यति नेष्यति ॥ २०—२१ ॥ संवर्तयितुं समापयितुं ॥ २२ ॥ आयात् आगच्छत् ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृवृत्तान्तं । सुपर्णवचनं च यथा तथान्यवेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ यथाकल्पं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ निश्चयं उपायं ॥ २६ ॥ महता कालेन दिवं गत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्यानने बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

भूलोकेऽवतारणात् ॥ १७ ॥ ति० यत्तु महाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिरिक्तान्तपापवन्तः अतो लौकिकसलिलं दातुं नार्हसि ॥ १८ ॥ ति० गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अनेन अकृतप्रायश्चित्तानामपि महापातकिनां भौवदेहिकायोग्यानां गङ्गा-अलसृष्टपुद्गलानां विनापि प्रायश्चित्तान्तरात्कालएव सकलौघैर्देहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितं ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ घ—छ. झ. ज. सजलार्थी. २ क. सचापश्यत्स्वगाधिपम्. ट. तत्रापश्यत्. ३ क. च. छ. ज. न. मनलोपमम्. घ. मनलोपमम्. ४ क—ट. सचैनमब्रवीत्. ५ क. ख. निर्दग्धाहि. ट. हताहीमे. ६ ड. च. छ. झ. न. नार्हसिप्राज्ञ. ७ ड—ट. पितृणांसलिलक्रियाम्. ८ च. धृष्टिपुत्रसहस्राणि. ९ ख. ब्रह्मलोकं. १० ड. झ. गमिष्यति. ११ अयं श्लोकः क. च. छ. न. हृदयेते. १२ क. च. छ. यद्विशोषि. १३ ड. झ. निर्गच्छाश्वं. १४ ड. ज. झ. निर्वर्तयितुमर्हसि. १५ क. घ—छ. झ. न. न्महातपाः. १६ क. ख. ग. ज. न. वचनं यथा. १७ च. छ. ज. ट. निर्वर्तयामास. १८ क. ग. घ. यथातलं यथाविधि. १९ ड. छ. झ. न. ट. लगमच्छ्रीमान्. २० क. नाभ्यगच्छत. २१ क—ट. अगलानिश्चयं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

सगरपौत्रेणांशुमतास्वपुत्रेदिलीपेरारण्यनिधानपूर्वकंगङ्गावतारणाय हिमवच्छिखरेतपश्चरणम् ॥ १ ॥ तस्मिंस्तपःफलाला-
भेनैवस्वर्गतेतुत्तुपायंचिन्तयतापिदिलीपेनतदप्राप्त्यैवस्वर्गगमनम् ॥ २ ॥ तत्सुनुनाभगीरथेनमग्निपुराज्याधानपूर्वकंगङ्गावता-
रणाथगोकर्णेतपश्चरणम् ॥ ३ ॥ तथातपःप्रसन्नब्रह्माणप्रतिगङ्गावतरणवरणपूर्वकंस्त्रुलालुच्छित्त्यैसंततिवरणम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मणा
तंप्रतिगङ्गायाधरणीतलावतरणनियोजनपूर्वकंतद्धारणायहरप्रसादनचोदना ॥ ५ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरंशुमन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदंशुमात्रघुनन्दन ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
तस्मिन्नाज्यं समावेक्ष्य दिलीपे रघुनन्दन ॥ हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
द्वात्रिंशच्च सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः ॥ तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलक्रिया ॥ तारयेयं कथं चैनानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्वहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्धरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोके गतो राजा स्तार्जितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ॥ अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः संचाप्रजः ॥ ११ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ॥ १२ ॥
स तपो दीर्घमातिष्ठद्वोकर्णे रघुनन्दन ॥ ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रशस्यपूर्वप्रकृतस्यसा-
क्षादुत्तरमाह—कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्यकाले-
नावश्यं प्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः । मरणमितियावत् ।
प्रकृतीजना इत्यत्र दीर्घश्चानन्दसः । अमात्यवर्गाः । “प्र-
कृतिः सहजे योनावमात्ये परमात्मनि” इति वैजयन्ती ।
रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादौच्छन् ॥ १ ॥ सः सुम-
हान् राजाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तेषां गङ्गावतरणा-
येति शेषः ॥ ३ ॥ स्वर्गलेभे नतु गङ्गां ॥ ४ ॥ वधं अ-
पभृत्युः । दुःखोपहतया पित्रादुश्चरेतपसिकृतेषु तेषां ग-
तिर्नाभूदित्येवं रूपया । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥

निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ धर्मेण
प्रयोजकेन । चिन्तयतः ॥ ७ ॥ अकारयत् अकरोत्
॥ ८ ॥ उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ अभिषिच्य इन्द्र-
लोकंगतः ॥ १० ॥ अनपत्यः अतएव प्रजाकामोऽभू-
त् । सचाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥ गोकर्णे हिमव-
त्पादविशेषे । पञ्चाभयः चतुर्षु पार्श्वेभ्यः उपरि सूर्यश्च
तेषां मध्ये तपोयस्यसः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो
यस्यसः मासाहारः । उभयत्र मध्यमपदलोपी समासः ।
वृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञो महात्मन इ-

ति० तहिलीपवंशजरघुपुत्रकोदिलीपः कालिदासोचो न्यएवेति बोध्यं ॥ ८ ॥ ति० सचप्रजा इत्यस्य मन्त्रिष्वाधायेत्युत्तरणान्वयः
॥ ११ ॥ ति० गोकर्णः दक्षिणदिक्स्थतीर्थविशेषो वा ॥ १३ ॥ ति० यद्यस्तीत्यादि असंदिग्धे संदिग्धवचनं “वेदाश्चेत्यमार्ग-
[पा०] १ ड. च. छ. झ. अ. तस्मैराज्यं. २ क. घ—ट. च्छिखरेरभ्ये. ३ ड. च. छ. झ. अ. द्वात्रिंशच्छतसहस्रं.
४ ख. ग. सुमहातपाः. ५ क. ख. घ—ट. तपोवनगतो राजा. ६ क. ख. लेभेस्वर्गमभिः. ग. लेभेमहायशाः. ७ क. ग. घ.
ज. नाधिगच्छति. ८ क. घ—झ. ट. चैतानिति चिन्ता. ९ क. विजितात्मनः. १० ग. स्तार्जितैरेव कर्मभिः. ११ क. च. अ. ट.
नरर्षभम्. १२ ड. झ. ट. अपपत्यो महाराजः. १३ ख. समाहितः. झ. सचप्रजाः. १४ ड. च. झ. अ. ट. तपोदीर्घसमातिष्ठतः.

सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ भगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥

भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १७ ॥

तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥

यदि मे भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्सलिलामुयुः ॥ १९ ॥

गङ्गायाः सलिलकिञ्चे भस्मन्येषां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देयां च संततिर्देवं नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

भनोरथो महानेप भगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यति ॥ तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्याश्री श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्थम् ॥ १५ ॥ अथउ-
पगमनानन्तरं ॥ १६ ॥ तेतपसाप्रीतः ॥ १७ ॥ म-
हातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ मेतपस-
इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलंसलिलामिरन्यच्चेत्याह—
गङ्गायाइति । अत्यन्तं अक्षय्यं ॥ २० ॥ इक्ष्वाकूणां
कुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलंनावसीदेत्एषव-
रः परः द्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः । तपसेनिर्गमदशा-
यामपिहिप्रजाकामइत्युक्तं ॥ २१ ॥ शुभां शुभहेतुं ।
मधुरां अर्थतोमनोहां ॥ २२ ॥ मनोरथः तावक-

इतिशेषः ॥ २३ ॥ इयं संनिहिता । हैमवती हिमवत्सं-
निहिता । धारयितुंशक्तः हरः । तत्र धारणे । नियु-
ज्यतां प्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ धारयितुं शक्तमितिशेषः
॥ २५ ॥ आभाष्य वत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्यु-
क्त्वेतियावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीख्या-
ने बालकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स्तुः” इतिवत् । सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १९ ॥ ति० इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यमसंततिर्देया । ययानःकुलं ना-
वसीदेत् । संतलैइतिचतुर्थप्रथमार्थः । एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः । परेतु संतलैतदर्थनःकुलंनावसीदेदितिचयाचे । मत्कुलेअ-
संततिःकोपिमाभूदित्यर्थः । उपसंहरति—इक्ष्वाकूणमिति । तत्कुलेजातस्यएषएवपरोवरोस्तु । नातोऽधिकंतुतीयवरान्तरंयाचे-
इत्यर्थः । एतेनपूर्वापरोपकारिताभगीरथस्यसंदर्भितेत्याहुः ॥ २१ ॥ ति० तांगङ्गां । तत्रगङ्गागमनसमये धारयितुंहरएवनियुज्यतां ।
वैशब्दएवार्थः ॥ २४ ॥ ति० देवैःआजानजैः । मरुद्गणैःकर्मदेवैः । शि० पुनर्मरुद्गणोपादानंब्राह्मणवसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यं
॥ २६ ॥ इतिद्विचत्वारिंशसर्गः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. घ—छ. झ. न. प्रभुरीश्वरः. २ घ. ड. न. झ. न. महाराज. ज. ट. महातेजः. ३ ड—ट. जनार्धिप.
क. ख. नरेश्वर. ४ ट. तेसुतप्तेन. ५ ड. च. छ. झ. न. महाबाहुः. ६ ड. च. छ. झ. न. कृताञ्जलिपुटस्थितः. क. ग.
कृताञ्जलिरुपस्थितः. ७ झ. भगवान्प्रीतो. ८ च. छ. न. सर्वेते. ड. झ. सर्वेच. ९ ड. झ. देयायाचेहसंतलै. १० घ. तपो-
धनमहातेजः. ११ घ. कुलनन्दन. क. न. कुलमव्ययम्. १२ ड—न. ज्येष्ठागङ्गा. १३ क—ट. धारयितुंराजानं. १४ ग. ड.
झ. न. ट. सहिष्यते. १५ क. ड. च. झ. न. ट. धारयितुंराजान्. १६ क. च. ज. न. गङ्गाभाष्य. १७ ग. ड. न. छ.
झ. न. देवैस्सहसहमरुद्गणैः. ख. देवोब्रह्मासहमरुद्गणैः.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

भगीरथतपस्तुष्टेहरेधारणायसमुद्युक्तेगङ्गायासवेगमाकाशच्छिवशिरसिनिपतनम् ॥ १ ॥ हरेणगङ्गागर्वस्वण्डनाथजटाम-
ण्डलेतश्चिरोधनम् ॥ २ ॥ भगीरथेनपुनस्तपःप्रसादितेनगङ्गायाविन्दुसरसिविसर्जनम् ॥ ३ ॥ ततोनिर्गल्यभगीरथरथानुयायि-
न्यागङ्गायाजन्दुकन्यात्वप्राप्तिपूर्वकंस्वजलैःसगरसुतशरीरभस्मनामाग्राहवनम् ॥ ४ ॥ तेनधृतकल्मषैस्तैःस्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥

देवदेवे गते तस्मिन्सोऽङ्गुष्ठानिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥
ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुमक्षो निराश्रयः ॥ अचलस्थानुवन्तिस्त्वा रात्रिदिवमर्दिम ॥ २ ॥
अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
श्रीतस्तेऽहं नरश्रेष्ठ करिष्यामि तव प्रियम् ॥ तिम्रवीचृपवरो गङ्गां धारय वै हर ॥ ४ ॥
इत्युक्तो वचनं भर्षः करिष्यामि प्रियं तव ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ५ ॥
ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ उमापतेर्वचश्श्रुत्वा गङ्गा क्रोधसमन्विता ॥ ६ ॥
तदा साऽतिमहद्वृषं कृत्वा वेगं च दुस्सहम् ॥ आकाशार्द्रपतद्राम शिवे शिवशिरस्युत ॥ ७ ॥
अचिन्तयच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
तेसावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ९ ॥
सां तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य मूर्धनि ॥ हिमवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगहरे ॥ १० ॥
सा कथंचिन्महीं गन्तुं नाशक्रोद्यन्नमास्थिता ॥ नैव निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
तत्रैवावभ्रमदेवी संवत्सरगणान्वहन् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममास्थितः ॥ १२ ॥
अनेन तोषितश्चाभूदित्यर्थं रघुनन्दन ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो विन्दुसरः प्रति ॥ १३ ॥
तस्यां विद्युज्यमानायां सप्त स्रोतांसि जह्निरे ॥ १४ ॥

अथगङ्गाध्वनेनसागराणांस्वर्गगतिश्चिचत्वारिंशो—
वेवदेवइत्यादि । उपासत उपास्त । शिवमितिशेषः
॥ १—२ ॥ उमापतिरित्यनेनोभयासहागतइत्युच्यते
॥ ३—४ ॥ प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विद्वृणोति—शिरसेति
॥ ५—६ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं । हैमवती हिमवत्क-
न्या । शिवे शुद्धे । उतेतिप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ महारूपदुः-
सहवेगकरणेनमित्तमाह—अचिन्तयदिति । दुर्धरा
धर्तुमशक्या । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ वलेपनं गर्व ।

“वष्टिवागुरिः” इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां
कर्तुं ॥ ९ ॥ जटामण्डलमेवगह्वरंगुहायस्मिस्तत्तथा
॥ १० ॥ निर्गमनंजटामण्डलात्रिस्सरणमात्रमपि ज-
टामण्डलेमोहितासंजातमोहा ॥ ११ ॥ अवभ्रमत्
पुनःपुनरभ्रमत् । यच्छ्रुगन्ताल्लङ् । आस्थितः राजेतिशे-
षः ॥ १२ ॥ अनेन तपसा । तोषितश्चासीत् विसस-
र्जच । विन्दुसरोनाम हिमवतिब्रह्मनिर्मितस्सरोविशे-
षः ॥ १३ ॥ तस्यामित्यर्थः । स्रोतांसि प्रवाहाः

ति० देवदेवे आजानजानामपिदेवानांदेवेष्वप्ये ॥ १ ॥ ति० तस्यावलेपनमितिसन्धिर्गार्धः । शि० तदा तु गङ्गाविचारस-
मयएव । तस्याः गङ्गायाः । लेपनं खेलनेच्छाबुद्धिज्ञात्वा कुद्वेव कुद्वेवहरः तिरोभावयितुं स्वशिरसिगङ्गांगोपयितुं बुद्धिं निश्चयं
चक्रे । एतेनशिवस्यापिखेलनेच्छासूचिता । तुशब्दएवायं । वशब्दइवायं । अतएवसन्धौनापेक्षकल्पना ॥ ९ ॥ ति० जटामण्डले-
नगह्वरे गंभीरे । हिमवत् हिमबिंदवत्पतिता ॥ १० ॥ ति० जटामण्डलंभ्रान्त्वप्राप्तंभागतापिभ्रमत्तःतत्प्राप्तंभागतोपिनिर्गमं
नलेभे । प्रान्तभागेपितमन्यत्वभ्रमस्यमाययाभगतोत्पादनात् ॥ ११ ॥ ति० अवभ्रमत् आर्षत्तात्सन्वदित्वं । शि० अवभ्र-

[पा०] १ अयंश्लोकः क—छ. अ. दृश्यते. अचलस्थानुवत्, ऊर्ध्वबाहुरिति ज. पाठेकमोदृश्यते. २ क. व. छ. अ.
स्थानुवन्ति. ३ क. घ. च. छ. अ. रात्रिदिवमत्तन्द्रितः. ड. रात्रिदिवमुपागतः. ४ इदमर्धद्वयं च. छ. दृश्यते. ५ इदमर्धं
च. छ. दृश्यते. ६ क. च. छ. अ. सासुमहद्वृषं. क. घ. सासुमहद्वृषं. ७ क. ख. घ. च. छ. अ. ट. दपतद्रङ्गा. ८ घ.
एतन्नामिपातालं. ९ ख. ज्ञात्वाऽवलेपनं तस्याः. १० क. सातस्यपतितापुण्या. घ. एतस्मिन्पतिता. ११ च. छ. अ. हिमहृत्पति-
ताराम. १२ क—ट. नैवसांनिर्गमंलेभे. १३ ड. झ. जटामण्डलमन्ततः. १४ क.—ड. झ. अ. तत्रैवावभ्रमदेवी. ट. तत्रैवावभ्रमत्.
च. छ. अ. तत्रैवावभ्रमदेवी. १५ ड. झ. अ. सतेनतोषितश्चासी. १६ घ. ड. झ. अ. दत्यन्तरघुनन्दन.

हृदिनी पावनी चैव नलिनी च तथाऽपरा ॥ तिस्रः प्राचीं दिशं जैगुर्गङ्गाश्चिजलाशुभाः ॥ १५ ॥
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ॥ तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १६ ॥
 [तैथैव चालिकानाम विश्रुता लोकपावनी] ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां भगीरथमथो नृपम् ॥ १७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजा गङ्गां तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १८ ॥
 गगनाच्छङ्करशिरस्ततो धरणिमाश्रिता ॥ व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रेशब्दपुरस्कृतम् ॥ १९ ॥
 मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तदा ॥ पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुधरा ॥ २० ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा र्यक्षाः सिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां गतां तथा ॥ २१ ॥
 विषीर्नैनैर्नगराकारैर्हयैर्गजैर्वरैस्तदा ॥ पारिप्लवगतैश्चापि देवतास्तत्र विष्टिताः ॥ २२ ॥
 तदद्भुततमं लोके गङ्गापतनमुत्तमम् ॥ दिदृक्ष्वो देवगणाः संभियुरमितौजसाः ॥ २३ ॥
 संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ शतादित्यमिवाभाति गगनं गततोयदम् ॥ २४ ॥
 शिशुमारोरगणैर्मिनैरपि च चञ्चलैः ॥ विद्युद्भिरिव विशिष्टं माकाशमभवत्तदा ॥ २५ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः सहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंघैः ॥ २६ ॥
 कचिद्दुतरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ विनतं कैचिदुद्भूतं कचिद्याति शनैःशनैः ॥ २७ ॥
 सलिलेनैव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥ मुहूर्ध्वमुखं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ स्रोतसांनामनिर्देशपूर्वकंगतिभेदमाह—हृदि-
 निनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १४ ॥ महानदीति
 सर्वविशेषणं ॥ १६ ॥ सप्तमीत्यर्थः । तासांमध्ये ॥ १७ ॥ स्य-
 न्द्वनं रथं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् । अत्रस्वर्गाकाशभूमिग-
 मनात् त्रिपथगालमिलोके विक्त्रयगमनादित्यपरे ॥ १८ ॥
 एवं व्रीन्यथः केनहेतुनेत्यस्योत्तरमभिधाय कर्मभिः कैः
 समन्वितेत्यस्यचरितभेदप्रत्ययोत्तरमाह—गगनादिति ।
 तीव्रशब्देहेतुरयं ॥ १९ ॥ शिशुमारः अंबुकरी “शि-
 शुमारस्त्वंबुकरी” इतिवैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तु-
 विशेषैः ॥ २० ॥ गगनात् रुद्रजटागगनात् । गां भूमिं
 ॥ २१ ॥ नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः
 पारिप्लवंसंभ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणं । तत्र गङ्गा-

पतनप्रदेशे । विष्टिताः विशेषेणस्थिताः ॥ २२ ॥ लोके
 भूलोके । अमितौजसइत्यनेन प्रधानदेवाउच्यन्ते
 ॥ २३ ॥ सुरगणैः अमिततेजोभिरितिसिद्धं । आभा-
 ति अभात् ॥ २४ ॥ आकाशं चञ्चलैः शिशुमारा-
 दिभिः विद्युद्भिरिव विशिष्टं व्याप्तं अभवत् ॥ २५ ॥
 वेगवशेनसहस्रधाकीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हं-
 ससंघैः हंससंकुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमि-
 त्यन्वयः ॥ २६ ॥ अत्रगङ्गैत्यनुषज्यते । दुतरमि-
 त्यादिक्रियाविशेषणं । आयतं ऋजु । विनतं निम्नेनसं-
 कुचितं । उद्भूतं पाषाणस्खलनादिनाऊर्ध्वमुखं । सर्व-
 त्रव्यलयेनभूतेतद् ॥ २७ ॥ अभ्याहतं वातव्याघातैर्न

मत् अवाभ्रमत् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादङ्गिरहः ॥ १२ ॥ ति० शिशुमारो नक्रः ॥ २० ॥ ति० पारिप्लवः यानभेदः

[पा०] १ क. ख. घ—ट. नलिनीचतयैवच. २ ख. ड. च. झ. न. ट. तिस्रश्चैतादिशं. ३ ड. झ. जग्मुःप्रतीचीं
 तुदिशंशुभाः. ४ इदमर्थं ख. द्दयते. ५ ड. झ. भगीरथरथंतदा. ६ ख. गङ्गातंचान्वगाच्छनैः. ७ क—ट. धरणिमागता.
 ८ ड. झ. असर्पतजलं. ९ क. ख. तीव्रेशब्दपुरस्कृतम्. १० ख. ड. च. छ. झ. ज. पतितैथैव. ११ घ—ट. यक्षसि-
 ङ्गणास्तदा. ख. यक्षास्सुरगणास्तदा. क—ट. सिद्धगणास्तथा. १२ क. ट. गतांतदा. १३ ख. घ. छ. ज. न. ट. विमानै-
 र्गंगानाकारैः. १४ क—घ. च. छ. ज. न. ट. वरैस्तदा. १५ क—न. पारिप्लवगताश्चापि. १६ क. ख. च. छ. स्रष्टविसिताः.
 घ. स्रष्टशोभिताः. १७ ड. च. छ. झ. न. तदद्भुतसिमं. १८ ड. च. छ. झ. गङ्गावतरणमुत्तमम्. गंगावतरणंशुभम्.
 १९ ख. ग. घ. ज. समेयुरमितौजसाः. २० क. ज. विशिष्टैः. २१ ख. सहस्रधाः. २२ क. ख. घ. विततं. ट. विनीतं.
 २३ क—घ. झ. कचिदुद्भूतं. २४ क—न. मुहूर्ध्वपथं. ट. मुहूर्ध्वपतिं. २५ ख. घ. ड. च. छ. झ. ज. वसुधांपुनः.

धूतपापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभास्वता ॥ पुनराकाशमाविश्य खँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ ३२ ॥
 मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भास्वता ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बँभूव विगतकृमः ॥ ३३ ॥
 भँगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्वन्दनमास्थितः ॥ प्राषादं ग्रे महातेजास्तं गङ्गा प्रष्टतोऽन्वगात् ॥ ३४ ॥
 देवाः सर्षिगणाः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ ३५ ॥
 र्क्षाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम् ॥ गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३६ ॥
 यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ जगाम सरितांश्रेष्ठा संवर्षापविनाशिनी ॥ ३७ ॥
 ततो हि यजमानस्य जहोरँद्रुतकर्मणः ॥ गङ्गा संप्लावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३८ ॥
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा कुँद्रो जहृश्च राघव ॥ अँपिबच्च जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च सुँविसिताः ॥ पूजयन्ति महात्मानं जहं पुरुषसत्तमम् ॥
 गङ्गां चापि नयन्तिस्स दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ४० ॥
 तँस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यामँस्रजत्पुनः ॥ ४१ ॥

[विँसृज्य गङ्गां राजेन्द्रो ज्ञात्वा प्राप्तं भगीरथम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं यज्ञवाटमुपागमत्] ॥
 तस्माज्जहुमुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ४२ ॥

जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥
 रसातलमुपागच्छत्सिद्धयर्थं तस्य कर्मणः ॥ ४३ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥ पितामहान्भस्मकृतानँपश्यदीनचेतनः ॥ ४४ ॥
 अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ प्लावयद्भूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४५ ॥

॥ ३१ ॥ आकाशमाविश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थः । विशेषणं ॥ ३९ ॥ ततइतिसार्धश्लोकः । दुहितृत्वे न-
 ॥ ३२ ॥ मुदितो मुमुदे पुनः पुनर्जहृषेत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥ यतिस्य दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ततः दुहि-
 देवाइतिश्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगांगङ्गामन्वगमन्- तृत्वप्रापणात् । श्रोत्राभ्यां नरावयवेषुश्रोत्रस्यातिपाव-
 ॥ ३५-३६ ॥ यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३७ ॥ अ- नत्वादितिभावः ॥ ४१-४२ ॥ जगामेत्यध्वत्रयं ।
 द्रुतकर्मणइतिवक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायं । यज्ञवाटं य- तस्यकर्मणः भगीरथयत्नस्य ॥ ४३ ॥ भस्मकृतान्
 ज्ञक्षेत्रं ॥ ३८ ॥ वलेपनं गर्वं । परमाद्भुतमितिक्रिया- भस्मत्वेनकृतान् ॥ ४४ ॥ तत्सलिलं प्लावयत् । अग्रा-

ति० मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे स्नानपानादिना ॥ ३३ ॥ शि० अत्र प्रार्थनाविवैवगङ्गायज्ञशालांप्रापेत्स्नेनजहोर्गङ्गोपा-
 सकलंसूचितं ॥ ३८ ॥ शि० हेराषव तस्यागङ्गायाः वले यागशालायाआच्छादने । प्लावनेइत्यर्थः । पनं अहोभाग्यमेतस्ययस्ययज्ञ-
 शालांगङ्गाप्राप्तेतिस्वकीयांस्तुतिमेव ज्ञाला । अतएव अकुदः क्रोधरहितएव जहृः । परमाद्भुतं लौकिकविलक्षणं सर्वगङ्गायाजलं अ-
 पिबत् । तेनजहोःगङ्गाविषयकप्रीत्यतिशयस्सूचितः । तुशब्दावेवार्ये । यत्कुदइतिच्छिन्नागङ्गासंप्रदानककोपवर्णयन्ति तच्चिन्त्यं ।
 गङ्गायाभगीरथानुगमनशीलत्वेनकोपाविषयत्वात् । भगीरथसंप्रदानककोपावर्णनाच्च ॥ ३९ ॥ इतित्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ च. छ. न. धूतपापाः. २ ड. झ. तोयेनाथश्रुमान्विताः. क. ख. च. छ. न. तोयेनानेनभास्वता. ट.
 तोयेनचसुभास्वता. ३ क. च. छ. न. स्वर्गलोकंप्रेदिरे. ४ ख. ड. च. छ. झ. न. बभूवगतकल्मषः. ५ ड. च. छ. झ. न.
 भगीरथोहि. ६ ख. झ. माश्रितः. ७ ड. झ. दमेमहाराजः. ८ घ. ड. झ. सर्वाश्चाप्सरसो. ९ क. ट. रथानुगाः. १० ख. ड.
 च. छ. झ. न. सर्वपापप्रणाशिनी. ११ घ. जहोरमिततेजसः. १२ क—ट. कुद्रोजहृस्तु. ग. कुद्रोयज्वाच. घ. ज. कुद्रोराजाच.
 १३ क. ख. घ—ट. अपिबत्तुजलं. १४ क. ख. ततोदेवाश्च. १५ घ. तपोधनाः. १६ घ. तत्तुष्टोमहाराजः. १७ ड. झ. मस्रजत्प्रभुः.
 १८ इदमध्वद्वयं ख. च. छ. न. दश्यते. १९ ड. च. छ. झ. न. नपश्यद्गतचेतनः. २० ख. घ. ज. झ. प्लावयत्भूतपाप्मानः.
 वा. रा. २३

[ततस्तु गङ्गां प्रतिलभ्य राजा दिलीपसुनुरगना..... ।

हृष्टोऽवतार्याशु नृपाच्च जहोः संभावयामास पितामहान्सः] ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

महणाभगीरथंप्रतिसंस्थापितामहानांसलिलदानचोदनपूर्वकंस्वलोकगमनम् ॥ १ ॥ भगीरथेनतदनुष्ठानपूर्वकंस्वपुरमेत्य-
प्रजापालनेनसुखनिवासः ॥ २ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गायाऽनुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथापुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्यास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजौस्तावत्स्वर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नैमाग्राऽथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयन्तीति ततस्त्रिपथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपैवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते राजस्तेनारियंशसा तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणापि नैष प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुर्मता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मनुज्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन मेहाभाग तव पित्रातितेजसा ॥ पुनर्न शङ्किता नेतुं गङ्गां प्रार्थयताऽनघ ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

वयत् । प्राप्ताः सगरपुत्राद्विशेषः ॥ ४५-४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिं-
शःसर्गः ॥ ४३ ॥

पूर्वसर्गान्तेसंग्रहेणोक्तंविस्तरणीते चतुश्चत्वारिंशे—
सगत्येवादि । भूमेस्तलं पातालं । भस्मसात्कृताः स-
र्वात्मनाभस्मस्वभावापत्तयेसंपादिताः । “ विभाषा-
सात्तिकार्त्स्न्य ” इतिसातिः ॥ १-२ ॥ तारिताः

प्रेतभावान्मोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषंचाह—सा-
गरस्येति ॥ ४ ॥ त्वत्कृतेननाम्ना लोकेविश्रुता ॥ ५ ॥
तदेवनामद्वयंदर्शयन् त्रिपथगाशब्दव्युत्पादयति—गङ्गे-
ति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेनसागरांस्तार-
यिष्यामीतिप्रतिज्ञां । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्व-
केण सगरेण ॥ ८ ॥ नापवर्जिता नसमापिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणेतिश्लोकद्वयं । गङ्गांप्रार्थयतापि सापुनर्नेतुंन-
शङ्किता नविचारितेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समतिक्रा-

ति० भस्मसात्कृताःकाल्येनभस्मकृताः ॥ १ ॥ ति० पूर्वकेण सगरेण । एषः गङ्गालाभरूपः । पूर्वकेणेति कप्रत्ययेन एषैवकुत्सा.
द्योत्यते ॥ ७ ॥ ति० गङ्गानेतुंप्रार्थयता सा गङ्गा नेतुंनशक्नोतीत्यर्थः । यतुमहेस्वरतीर्थाय गङ्गामानेतुं नशङ्किता नविचारिता प्रति-
ज्ञेतिशेषः । चिन्ताविषयमपिनप्रापितेत्यर्थ इति । तत् प्रार्थयतेतिपदस्वरसविरोधाच्चिन्त्यं ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदंयं ख. दृश्यते. २ च. छ. ज. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ३ च. छ. झ. ज. स्वर्गदिविस्थायन्ति. ४ क. ख.
इयंचदुहिता. ५ ख. ग. घ. ज. ट. नाम्नावै. ६ क.—ट. त्रिपथगानाम. ७ क. गमयन्तीति. ८ ड. झ. तस्मात्रिपथगा.
९ क. मपवर्तय. घ. ज. मनुवर्जय १० क. ख. घ. च. ज. पूर्वकेणापिते. ११ ज. ट. यशसातथा. १२ क. ख. घ.—ट.
प्रवरेणापि. १३ क. ख. घ.—ट. मतावत्स. १४ घ. महाराज. १५ ड. झ. नैशङ्कितानेतुं.

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च भवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
 ग्रावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले पुष्पव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥
 पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलक्रियाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि खं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथा गच्छदेवलोकं महायशः ॥ १६ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशः ॥ १७ ॥
 कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समृद्धार्थो नैरश्रेष्ठ स्वराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥
 प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समृद्धार्थो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
 एष ते राम गङ्गाया वित्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥
 धन्यं यशस्यमायुष्यं पुंयं स्वर्ग्यमतीव च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥
 इदमाख्यानार्भग्यग्नौ गङ्गावतरणं शुभम् ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रातःकृताङ्घ्रिकैर्विश्वामित्रादिभिर्नौकयागङ्गामुत्तीर्यवत्तरतदेविशालाख्यनगरीदर्शनम् ॥ १ ॥ विशालावृत्तान्तं वृष्टेन विश्वामित्रेण रामं प्रति तदुपोद्घाततयाक्षीरोदमथनकथाकथनम् ॥ २ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विस्मयं परमं गत्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

न्तानिस्तीर्णा ॥ १२ ॥ आयतनं प्रतिष्ठां ॥ १३ ॥ ग्रा-
 वयस्व स्नानं कुर्वित्यर्थः । सदोचिते सदास्नानयोग्ये ।
 अन्यासामेव हि नदीनारजोदोषइति भावः ॥ १४ ॥
 गम्यतां त्वयापीति शेषः ॥ १५ ॥ यथाऽऽगतं तथाऽग-
 च्छत् । एकएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथइति श्लोकद्वयं ।
 यथाक्रमं कृतोदकः अन्येषामपीति शेषः । प्रशशासह
 प्रशशासचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विगतज्वरः निरा-
 मयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एषइति । भद्रं ते-
 स्त्विति वचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोतिवर्तते । इतः-
 परं न प्रष्टव्यमिति भावः ॥ २० ॥ अथ गङ्गावतारश्राव-
 णफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्र-

साधुत्वार्थेयत्प्रत्ययः । इदमाख्यानमित्यनुषज्यते । अर्ध-
 त्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुः फलमुक्तं संप्रति श्रोतुः फलमु-
 च्यते । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यं । अर्धत्रयम्
 ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मणिमञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतु-
 श्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

एवंदशभिः सर्गैर्गङ्गागाङ्गेयसंभववर्णनव्याजेन धातु
 मोक्षणगङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितं ।
 अथ त्रिभिस्तैः सहेन्द्रस्यावरत्वमुपपाद्यते—विश्वामि-
 त्रेत्यादि ॥ १ ॥ पूरणं खननेनाभिवर्धनं ॥ २ ॥

ति० धर्मस्यायतनं । धर्मप्राप्यस्थानं महद्भस्मलोकं ॥ १३ ॥ ति० पुण्यफलइति मूलार्थाय जन्तोर्बहुव्रीहिर्वा ॥ १४ ॥
 ति० गम्यतां खपुरमिति शेषः ॥ १५ ॥ ति० उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० पूरणं गङ्गायैति शेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ञ. तच्च गङ्गावतरणं. २ क. ख. ड.—ट. पुष्पश्रेष्ठ. ३ ख. खलोकं. व. खलोकं. ४ क.
 घ. ट. नरश्रेष्ठः. ५ घ. सराज्यं. ६ ख. घ. पौत्र्यं. ७ क. ड.—ड. स्वर्ग्यमथापि च. ८ ड. च. छ. झ. ञ. मायुष्यं. ९ क.
 सर्वपापाः. ट. सर्वपापानि नश्यन्ति.

क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं मेहातपः ॥ इमां चिन्तयतस्सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
 [संतुष्टं मे मनो ब्रह्मन्निपुक्त्वा विरराम हा] ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा संह सौमित्रिणा तदा ॥
 जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्रं कथांशुभाम् ॥ ४ ॥
 ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं मेहामुनिम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृताह्निकमरिदमः ॥ ५ ॥
 गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥
 तराम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥
 भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराघवः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिगणं तदा ॥ गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥
 ततो मुनिवरस्तूर्णं जगाम सहाराघवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥
 अथ रामो मेहाप्राज्ञो विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ प्राञ्जलिभूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥
 कैतरो राजवंशोऽयं विशालायां महामुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्यस्य कथां कथयतः शुभाम् ॥ अस्मिन्देसे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥
 पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
 ततस्तेषां नरैश्चेष्ट बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥
 तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

क्षणभूतेवनौरात्रिरिति श्लोको गताभगवतीत्यर्धात्परम-
 नुसन्धेयः ॥ ३ ॥ क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि-
 मले प्रभाते सम्यक्प्रभातइत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्थत्र-
 यं । भगवती सत्कथायुक्त्वात्पूज्या ॥ ६ ॥ तरामे-
 त्यर्थत्रयं । ऋषीणानौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥
 सराघवः सर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थेणिच्
 ॥ ८ ॥ ऋषिगणं नौतारणार्थमागतं । संपूज्य पूजा-
 पूर्वकंनिवर्त्य । निविष्टाः क्षणस्थिताः ॥ ९ ॥ विशा-
 लां प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ विशालां विशालामाहा-

त्यं ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतरइ-
 ति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ विशालस्य विशालाख्य-
 नगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथमपृष्ठवैभवं । आख्यातुं स-
 मारेभे ॥ १३ ॥ अस्मिन्देसे यद्वृत्तं तत्तच्छृणु । तच्छेष-
 तयाशक्यस्य कथां कथयतो मत्तः सा श्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्वं
 कृतयुगे दितेः पुत्रामहाबला आसन् । अदितेः पुत्रा वीर्य-
 वन्तो धार्मिकाश्चासन् ॥ १५ ॥ अत्रियन्त इति मराः प-
 चाद्यच् । अमराः मरणरहिताः । अजराः जरा रहिताः ।
 तेषां देवासुराणां ॥ १६ ॥ रसं अमृतं । तत्र क्षीरोदे

ति० विश्वामित्रेति संबोधनं । उक्तस्यैवाद्रातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् ॥ ७ ॥ ति० कारयामास नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥
 ति० विशालस्येति पाठे तन्नगरीनिर्माताराजविशालोनाम ॥ १३ ॥ ति० शक्यस्य कथां विशालवैभवप्रतिपादिकां कथां कथयतस्स-
 काशान्वाश्रुताम् ॥ १४ ॥ वि० रसं अमृतरूपरसायनम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ ड. सारात्रिः. २ ड. झ. परंतप. ३ इदमर्थं ज. ट. दृश्यते. ४ झ. ममसौमित्रिणासह. ५ ड. च. छ. झ. तपोधनम्. ६ झ. परमाद्भुतम्. ७ ख. गंगात्रिपथगां. ८ ड. झ. ज. सर्षिसंघस्यकौशिकः. ९ क. ख. घ.—ट. गणतंत. १० क. मुनिवरश्रेष्ठः. ११ ग. घ. सौम्यां. १२ क. ट. महाप्राज्ञं. १३ ड. झ. कतमो. १४ ख. ज. झ. विशालायाःपुरातनम्. १५ झ. कथयतश्श्रुताम्. १६ क. च. ट. तमिनिगदतो वत्सशृणुतत्वेनराघव. ड. च. छ. झ. ज. अस्मिन्देसेहि. क. ग. घ. ज. अस्मिन्देसे. १७ क. ग. ड.—ट. नरव्याघ्र. घ. महाभाग. १८ ख. अमरानिर्जराश्चैव. क. घ—ज. ज. विज्वराश्चैव. झ. ट. विजराश्चैव. १९ ड. झ. चिन्तयतांतत्र. २० क. ख. ड.—ट. रासीद्विपथिताम्.

ततो निश्चित्य मथनं योक्त्रं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्थुरमितौजसः ॥ १८ ॥
 [* अथ वर्षसहस्रेण योक्तसर्पशिरांसि च ॥ वैमन्त्यतिविषं तत्र ददंश्चदर्शनैः शिलाः ॥ १९ ॥
 उत्पपाताग्रिसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥
 अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं ब्राह्मिब्राहीति तुष्टुवुः ॥
 एवमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥
 प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ उवाचैनं सितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ २२ ॥
 दैवतैर्मथ्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामग्रजोसि यत् ॥ २३ ॥
 अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शार्ङ्गिणः ॥ हालाहलविषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् ॥ २५ ॥
 देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ततो देवासुराः सर्वे ममन्थू रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 प्रविवेशथ पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुर्मुमुक्षुदन्म् ॥ २७ ॥
 त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ पालयास्मान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
 इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ २९ ॥
 पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्थ पुरुषोत्तम ॥ ३० ॥
 उदतिष्ठत्स धर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान्] ॥ ३१ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः ॥ पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥
 अप्सु निर्मथनादेव रसस्तस्माद्ब्रह्मियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥

॥ १७ ॥ योक्तं मथनरज्जुं । मन्थानं मथनदण्डं । तुरितिशेषः । आकारान्तत्वमार्षिः ॥ ३२ ॥ अप्सरश्श-
 ॥ १८—३१ ॥ धन्वन्तरिरुत्पपात अप्सराश्च उत्पे- । व्दनिर्वर्त्ति । अत्राप्रशब्देनतद्विकारभूतक्षीरमुपलक्ष्य-

ति० योक्तसर्पेणमन्थानरज्जुभूतसर्पः । वमन्तइतिपुंस्त्वमार्षि । अतिअतिशयितंविषं ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. कृत्वायोक्त्रं च.

* कुण्डलान्तर्गतपाठस्थाने. क. ख. पुस्तकयोरयंपाठोद्दश्यते—

अथ दीर्घेण कालेन कालाग्निसदृशं विषम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ हालाहलमिति श्रुतम् ॥ १ ॥
 सुरासुराश्च भिन्नस्ता दग्धास्तेन विषाग्निना । शरण्यं शरणं जग्मुर्भगवन्तं महेश्वरम् ॥ २ ॥
 कृत्वाऽव्यपिण्डं पाणिस्थं तद्विषं भगवान्हरः । सर्वलोकहितार्थाय भगवान्परमेश्वरः ॥ ३ ॥
 कण्ठस्थमकरोत्प्राशय लीलया लोकपूजितः । प्रणम्य विज्वरा जग्मुर्देवदेवं वृषध्वजम् ॥ ४ ॥
 मन्दरं पूर्ववत्कृत्वा ममन्थुरमितौजसः । ततः पर्वतमूलं तु पातालं तु प्रवेशितम् ॥ ५ ॥
 सुरासुराश्च निश्चेष्टा बभूवुः कुशविकृत्वाः । देवदुःखनिवृत्त्यर्थमागतः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥
 भयं त्यजत भद्रं व उद्धरिष्याम्यहं गिरिम् । इत्युक्त्वा कूर्मरूपेण विवेश क्षीरवारिधौ ॥ ७ ॥
 मन्दरं पृष्ठतः कृत्वा बभूवे कूर्मरूपधत् । सुरासुरैरनाक्रान्तमुद्धतोऽथ नरोत्तम ॥ ८ ॥
 नगाग्रं पीडयामास वामहस्तेन माधवः । ममन्थ देवतानां च मध्ये नारायणो हरिः ॥ ९ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण ज्येष्ठा नाम वराङ्गना । उत्पपात वरारोहा सागरैरेव कल्पिता ॥ १० ॥
 अभवत्पारिजाताख्यो वृक्ष इन्द्राय कल्पितः ॥ ११ ॥

३ एतदादयःकुण्डलान्तर्गताख्योदशलोकाः. ड—उ. पाठेषुदृश्यन्ते. ३ ड—उ. वमन्तोतिविषं. ४ ड. च. छ. झ. ज. शूलधरं
 हरिः. ५ ड. ज. झ. ट. अग्रतोहियत्. ६ ड—उ. अग्रपूजासिहस्थित्वा. ७ ट. विषंविभो. ८ ड. छ. ज. झ. ज. हालाहल-
 विषं. ९ ड—उ. संजग्राहामृतोपमम्. १० ड. झ. ज. ट. मन्थानःपर्वतोत्तमः. ११ च. छ. ज. पर्वताग्रेतु. १२ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. अथधन्वन्तरिर्नाम. ज. धन्वन्तरिराम. घ. धन्वन्तरिस्समुत्पत्त्यावप्सराश्च. १३ ख.—ट. रसात्तस्माद्ब्रह्मियः.
 क. ततस्तस्माद्ब्रह्मियः. १४ ख. दप्सरसस्मृताः.

षष्टिः कोट्योऽभवंस्तासामपसराणां सुवर्चसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥
 न ताः स प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ॥ उत्पपात महाभागा मार्गमाणा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
 दितेः पुत्रा न तां राम जगद्गुरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुतां वीर जगद्गुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥
 असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ हृष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥
 उच्चैश्श्रवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ [उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
 तुरगं देवराजाय कौस्तुभं केशवाय च ॥ धन्वन्तरिर्महातेजा लोकरक्षणतत्परः ॥ ४० ॥
 आयुर्वेदमयो राम तथा साधारणः स्मृतः ॥ सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षौभयामासुरंबुधिम् ॥ ४१ ॥
 ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कर्मलालया ॥ अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयसि स्थिता ॥ ४२ ॥
 सर्वाभरणपूर्णाङ्गी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ मकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४३ ॥
 तैमहाटकसंकाशा मुक्ताभरणभूषिता ॥ चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४४ ॥
 सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीर्लोकपूजिता ॥ सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्षस्स्थलं हरेः ॥ ४५ ॥
 उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
 अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रां दितेः पुत्रानसूदयन् ॥ ४७ ॥
 एकतोऽभ्यागमन्सर्वे ह्यसुरा राक्षसैस्सह ॥ युद्धमासीन्महाधोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४८ ॥
 यदा क्षयं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोहरत्पूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४९ ॥
 ये गताऽभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ५० ॥

ते । अप्सुयन्निर्मथनंतस्माधोरसस्तस्माद्रसाद्यतउपेतु-
 क्षसादीप्सरसोऽभवन् । प्रयोदरादित्वात्सांधुः ॥ ३३ ॥
 तासां प्रधानभूतानां ॥ ३४ ॥ नताः स्मप्रतिगृह्णन्ति ना-
 साधारण्येनप्रतिगृह्णन्तिस्मेल्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणान्
 कोवाममपतिरितिमार्गणाकरणादित्यर्थः । तेन असा-
 धारण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥ ३५ ॥ वरुणस्य ससुद्राधिदे-
 वतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमितिप-
 रिग्रहस्यकर्तारं ॥ ३६-३७ ॥ प्रसङ्गात्सुरासुरशब्दौनिर्व-
 क्ति—असुरा इति । तेन सुरायाः परिग्रहणेन । सुराः
 अशीआदित्वाद्जन्तः । पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिन्धा ।
 हृष्टाः पुलकिताः ॥ ३८-४५ ॥ उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यः श्रे

ष्ठं ॥ ४६ ॥ तस्यकृते अमृतस्यग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्ष-
 यः उभयपक्षेपिसङ्घातविनाशः । तदेवोपपादयति—
 अदितेरित्यादिना ॥ ४७ ॥ अनन्तरमसुराः । एकतः
 एकतां । अभ्यागमन् । बलवृद्धयइतिभावः ॥ ४८ ॥
 मोहिनीं काममोहजननीं । मायां आश्चर्यशक्तिं । आ-
 स्थाय अवलंब्य स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिपरिगृह्य ।
 तद्रूपेणतानवञ्चयित्वातेभ्योऽमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा
 सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः ।
 पुराणान्तरवृत्तान्तःकल्पभेदेनेतिबोध्यम् ॥ ४९ ॥
 अत्रसन्धिरार्षः । येअसुराः अक्षयं अस्तिजायतेप-
 रिणमतेविवर्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तपदभाववि-

शि० तेन देवासुरसमूहेन तासामप्रतिग्रहणादेव तास्साधारणास्मृताः । तादृशुभयान्वयि ॥ ३५ ॥ ति० अदितिपुताङ्गी-
 कारेहेतुः—अनिन्दितामिति । निषेधशान्त्रंतामुपविषयं ॥ ३७ ॥ शि० तत्राशुरशब्देबहुवीहिः । सुरशब्दोऽप्येवायजन्तः ।
 एतदनुरोधेन “अथासीद्धारुणीदेवीकन्याकमललोचना । असुराजगृह्णन्तां वैहरेरनुमतेनते” इतिभागवतसत्यमर्थः । हरेरनुमते-
 स्थिताअसुराःतांवारुणीकन्यांनजगृह्णन्तःसुराएवजगृह्णन्तिइत्यर्थः । किंचअसुराःजगृह्णन्तुर्ग्रहणार्थमासुरिति ॥ ३८ ॥ ति० अत्रम-
 मन्थुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरं “अथवर्षे—”इत्यादि “आयुर्वेदमयःपुमान्” इत्यन्तत्रयोदशश्लोकाःप्रशिक्षासितिवहवः ।

[पा०] १ ड. झ. ग्रहणादेवतायै. ग. घ. ग्रहणाच्चैव. क. ग्रहणाच्चेति. २ क. ज. ट. सुराराम. ३ क. उच्चैश्श्रवास्तुतुरगः.
 अ. ट. उच्चैश्श्रवाहरिश्रेष्ठो. ४ एतत्कुण्डलान्तर्गतंसाधैश्लोकपदं क. ख. च. छ. पुस्तकेषुदृश्यते. ५ ख. ममन्थुःक्षीरवारिधिम्.
 ६ ख. लोकविश्रुता. ७ ड. च. छ. झ. व. दितिपुत्रानयोधयन्. ८ ड. झ. ज. एकतामगमन्सर्वे. क. घ. ज. ट. एकतो-
 ध्यगमन्. ९ ज. क्षमराराक्षसैस्सह. १० क. ख. च. छ. येतदाभिमुखं. ११ ड. झ. मक्षरंपुरुषोत्तमम्.

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्रान्निजगिरे ॥ तस्मिन्पुत्रे महाधारे दैतेयादित्योर्भृशम् ॥ ५१ ॥
 निहत्य दितिपुत्रांश्च राज्यं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्पिसङ्घान्सचारणान् ॥ ५२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सुरनिहतपुत्रयादित्याभर्तारकश्यपंप्रतिहन्द्वाहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥ हन्द्वाहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥ हन्द्वाहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥ हन्द्वाहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ १ ॥
 षण्म् ॥ २ ॥ कदाचनदिवास्वपन्त्यास्तस्यादरं प्रतिहन्द्वाहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ ३ ॥ ततः प्रतिहन्द्वाहन्तुपुत्रप्रदानप्रार्थना ॥ ४ ॥

हतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 हतपुत्राऽसि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः ॥ शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥
 साऽहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ॥ [बलवन्तं महेश्वरं स्थितिं समदर्शिनं] ॥
 ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
 एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ॥ पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

कारैः शून्यं । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमं । विष्णुं अभिमुखंगताः अभिमुखतया प्रातिकूल्येन गताः । ते विष्णुना संपिष्टाः शूर्णिताः । संपिष्टा इति पाठे ये अमुमभिमुखंगताः शरणागताः देवाः ते युद्धे संपिष्टाः आविष्टाः आप्यायितबला आसन्नित्यर्थः ॥ ५० ॥ दितेः पुत्रान् अवशिष्टानि ति शेषः । यद्वा अदितेरात्मजा आप्यायितबलाः सन्तः तस्मिन् दैतेयादित्योर्देवासुरयोर्द्वे असुरान्निजगिरे ॥ ५१ ॥ चकारादभूतमपीत्यर्थः । अस्मिन्सर्गोद्वात्रिंशच्छ्लोकाः अन्येकल्पिताः । यद्यप्यत्र कालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथाप्युत्तरकथाशेषत्वेन सर्वासुराश्च य एव प्रधानतयोपात्त इति बोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विष्णुपक्षविरोधे महानपियलौ विफलः स्यादित्याह षट्चत्वारिंशो—हतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचिपुत्रं ॥ १ ॥ तपोर्जितं तपसाऽर्जितं दृढं । आर्षः सन्धिः ॥ २ ॥ गर्भं पुत्रं । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारं । ईदृशमिति पाठेऽप्ययमर्थो विवक्षितः । अनुज्ञातुं तप इति शेषः । भर्तृनुज्ञां विना तपसि स्त्रिया अस्वातक्यादिति भावः ॥ ३-४ ॥ शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तिरिति शेषः ॥ ५ ॥ मत्तः मदनु-

अमृतदानराहुशिरश्छेदाद्यवर्णनवत् । हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमित्तदाशयः ॥ ५० ॥ शि० अत्रास्मिन्सर्गे द्वात्रिंशच्छ्लोकाः अन्येकल्पिता इति भूषणकृद्भिरुक्तं तत्रान्येषां कल्पितलमूलयुक्तेरभावात् । श्लोकार्थानामबाधकत्वाच्च भारतादिप्रसिद्धविषयबोधकत्वाच्च सर्वैषुस्तकेषूपलम्भाच्च तदप्रमाणमिति प्रामाणिकाः । अत एव मन्थुरमितौ जस इति श्लोकानन्तरं अथवर्षे लादि आयुर्वेदमयः पुमानित्यन्तं त्रयोदशश्लोकाः प्रक्षिप्ता इत्यादिना त्रयोदशानामेव प्रक्षिप्तत्वं भट्टैर्हृतं । तन्मतेऽप्येकोनविंशतेश्लोकानां कल्पितत्वाभावाच्च सर्वसिद्धमेव । उक्तत्रयोदशश्लोकानां कल्पितत्वेऽपि प्रमाणमलम्बावद्वह इत्युक्तं तेन तन्मतेऽपि सर्वेषां कल्पितत्वाभावाच्च सर्वसिद्धमेव । अत एव त्रयोदशश्लोकाणां कल्पितत्वं प्रसङ्गानुष्ठानमिति दिक् ॥ ५२ ॥ इति पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

शि० दीर्घतपोर्जितं दीर्घतपेन राज्यविषयकास्तन्ज्ञानेन कर्जितं प्रवृद्धं । आलोचनार्थकतपघातोः अच् ॥ २ ॥ ति० त्रैलोक्य-
 [पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. अस्मिन्धोरेमयायुद्धे. क. घ. ट. तस्मिन्धोरेमहायुद्धे. २ क. ग.—झ. ट. दितिपुत्रांस्तु—
 ख. दितिपुत्रांस्तान्. ३ क. तदाराज्यं. ४ ड. च. छ. झ. ज. महात्मभिः. घ. महारथैः. ५ ग. पुत्रं मेदातु. ६ इदमर्थं ग. ज. इत्येते. ७ क. ग. घ.—ज. ईदृशशक्र. ८ ग. तपोधना. ९ ड. ज. झ.—ट. त्रैलोक्यहन्तारं. घ. छ. त्रैलोक्यहर्तारं.

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना सँमार्जं ताम् ॥ सँमालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥७॥
 गते तस्मिन्नरश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुँशपुवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्या चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यच्चान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ॥ दितिः परमसंप्रीता सहस्राक्षमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 *याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रान्ते मम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते आतरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं सँमाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ निद्रयाऽपहृता देवी पादौ कृत्वाऽथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पादतः कृतमूर्धजाम् ॥ शिरस्स्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥

ग्रहादित्यर्थः ॥ ६ ॥ समार्जं त्याग्य सासनप्रकारः । ततः
 मार्जनानन्तरं । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरू-
 पंशुभं भवित्युक्त्वानुगृह्य । सः काश्यपस्तपसेययौ
 ॥७॥ कुशपुवनं विशालायाः पूर्वस्थानं ॥८॥ गुणसम्प-
 दा विनयादिसमृद्ध्या ॥९॥ अग्निमिति परिचर्याप्रका-
 रः ॥ १० ॥ मातृत्वात् गात्रसंवहानि । श्रमापनय-
 नैः व्यजनवीजनादिभिरितिशेषः ॥ ११ ॥ दशोने द-
 शवर्षोने ॥ १२ ॥ शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरविस्मृतव-
 तीतिभावः ॥ १३ ॥ ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ स-
 माधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामीत्यर्थः ।

त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमिति शेषः । अमोघभर्त्रनुग्र-
 हेणाप्रतिबन्धसुतोत्पत्तिमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफल-
 मुक्तवती ॥ १५ ॥ मध्यं गगनमध्यं । शीर्षतः शिर-
 सिः । पादौ कृत्वा स्थितेशेषः । मध्याह्नैशयनपरिग्र-
 हप्रसङ्गाभावेनासनपवोपविशन्त्यास्तस्यानिद्रापारव-
 श्येन नर्गशिरःपादयोः संसृक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 पादतः कृतमूर्धजां पादौ कृत्वाथ शीर्षत इत्यस्य विवरणं ।
 अतएव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरस्थाने कृतौ पादौ शिर-
 स्स्थौ पादाविति । मुमोद तेन जहास च । यद्वा प्रा-
 तेमध्यं दिवाकर इत्यनेन दिवा स्वापरुपाशौ च दर्शितं ।

कथहन्तारं तदधिपशकहन्तारं । शि० त्रैलोक्यहन्तारं त्रिलोकीहननसमर्थं पुत्रं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि । त्रैलोक्यहन्तारमित्यने-
 नयद्वित्रिलोकहननयोग्यस्यः तर्हान्द्रहननयोग्यइति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थोपपत्तिरुक्तारो ध्वनितः । किंच त्रैलोक्यं नियम्यत्वेना-
 स्यास्तीति त्रैलोक्यइन्द्रः । किंच त्रिलोक्या अयं स्वामी त्रैलोक्यः । “तस्येदं” इत्यण् । “यस्येति च” इति लोपाभावस्तु संज्ञापूर्वकविधे-
 रनित्यल्लात् ॥ ६ ॥ ति० संमार्जतादशपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितध्वंसार्थमार्जनं चकारेत्यर्थः । अथ तामालभ्य स्पृष्ट्वा ॥ ७ ॥
 शि० अथ इदं अब्रवीत् । अथ शब्दइत्यर्थे ॥ १२ ॥ ति० तमाधास्ये हे पुत्र संपुत्रमहं वत्कृते त्वन्नाशार्थं याचितवती । तं तव जयो-
 त्सुकमाधास्ये विगतवैरं भ्रातृस्नेहवन्तमेव करिष्यामि इत्यर्थः ॥ १५ ॥ शि० पादौ शीर्षतः शिरस्स्थानेनोचितदेशे दक्षिणे पूर्ववा कृत्वा
 निद्रया अपहृता अपहृततुदिरासीदिति शेषः । अथ चन्द्रेन पादयोर्मूर्धजांश्च कृत्वा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० यया शिरस्स्थाने पादौ कृतौ-
 तां पादयोः कृतमूर्धजां अतएवाशुचिं तां दितिं शक्रो दृष्ट्वा जहास मुमोद च । जहासेत्यनेन एतावन्तं भ्रमं कृत्वा पि “सहभोक्ष्यसि विज्वरः”
 इत्याशीर्वादोमात्रादत्तइति स्मृतिर्व्यजिता । पादयोर्मूर्धजस्य पूर्वदक्षिणयोः पादस्थानस्य चाशुचिलक्षणत्वं धर्मशास्त्रादौ प्रसिद्धम्
 ॥ १७ ॥ इति षट्चलारंशसर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ ड—ट. संमार्जताम्. २ ड. झ. तामालभ्यततः. ज. ट. समालभ्य. क. च. ज. समालभ्यस्वभवनं जगामस-
 महावृषिः. ख. समालभ्यस्वभवनं जगामसहसाकृषिः. ग. स्वस्तीत्युक्त्वाच. ३ ख. ड—ज. कुशवसंमासाद्य. ४ क. ग. घ. ड.
 छ. झ. ज. ट. गात्रसंवहाने. ५ ड. झ. ट. पूर्णवर्षसहस्रेसा. च. छ. ज. पूर्णवर्षसहस्रेसा. घ. ज. अथ वर्षसहस्रेसा. ६ ड—
 ट. दितिः परमसहृष्टा. घ. परमसुप्रीता. * अयं श्लोकः ड. च. छ. झ. ज. पुस्तकेषु तमहमिति श्लोकात्परतोदश्यते. ७ ग. घ. ज.
 तव पित्रा. ८ क—घ. दत्तो ममुतं. ९ ड. झ. ट. यमहं लकृते. १० क. ख. ग. ड. ज. झ. पुत्र. ११ ड. झ. तमाधास्ये.
 क. च. छ. समाधत्स्ये. १२ क. ख. घ. च. छ. झ. ज. ट. विजयं पुत्र. १३ ख. घ. च. छ. ज. ट. दितिस्तत्र. १४ ड.
 झ. ज. ट. दिनेश्वरे. १५ ड. च. छ. झ. ज. ट. पादयोः कृतमूर्धजाम्. १६ क. शीर्षांधाने पादौ च.

तस्याः शरीरविवरं विवेशं च पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम बिभेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥
 भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुखं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥
 मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
 पाञ्चालिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ॥ अंभिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
 इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इन्द्रेणसप्तानांगभेच्छेदानां दिति वचनाद्वायुस्कन्धसप्तस्थानपालकत्वकल्पनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणैव सुपोद्धातकथनेन तस्मिन्नेव दितितपश्चरणदेशे शक्रोऽपि सुसुना विशालेन विशालाख्यपुरनिर्माणकथनपूर्वकमद्यतनस्य सुमतिना शोराज्ञो विशालवंश्यत्वकथनम् ॥ २ ॥ सुमतिनाराज्ञा विश्वामित्रमुपगम्य सादरपूजनम् ॥ ३ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सातुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलकृतः ॥ नापराधोस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
 प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्वमे ॥ ३ ॥
 वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथाऽपरः ॥ दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशः ॥ ५ ॥

शीर्षतः शिरस्थाने शिरस्थान इत्यनुवादात् । पादतः पादस्थाने । शयनपरिग्रहाभौषधिपिच्छणाजिनाद्यास्तरणेपादस्थानेशिरः शिरस्थानेचपादौ कृत्वा सुप्रवतीत्यर्थः । पादोपधानेशीर्षं शीर्षोपधानेपादौचकृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रान्वेषणफलं जातमिति मोदः । वृथागर्वितेयमिति हासः ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरं । आस्रवान् धैर्यवान् ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुद इति । रुदिरश्वविमोचन इत्यस्माद्धुः । माङ्गयोगादुदभावः ॥ २० ॥ नहन्तव्यः भेदनेकृतेपि प्राणवियोजनं माकुर्वीत्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ अन्तरं अवकाशं । क्षन्तुमर्हसि स्वर्हि सापरांगमपि हिंस्यादितिन्यायेन युक्तत्वादिति भावाः ॥ २३ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

दुराधर्षं दुर्जन्यं ॥ १ ॥ अपराधात् प्रमादात् । विफलकृतः शकलीकृतः ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये उपहृतगर्भविषये । प्रियं श्रेयः । कर्तुमिच्छामि । तदेव श्रेयसाह—मरुतामिति । सप्तानां मरुतां वातस्कन्धानां । इमे सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः । भवन्तु । सप्तमरुतश्चोक्ताः । “गगनःस्पर्शनोवायुरनिलश्च तथापरः ॥ प्राणः प्राणेश्वरो जीव इत्येते सप्तमरुताः” इति । विष्णुपुराणे तु “आवहप्रवहसंवहोद्भवविहपरिवहपरावहाः सप्तमरुताः” इत्युक्तं ॥ ३ ॥ वातस्कन्धाः वातस्कन्धाभिमानि देवताः । मरुदभिमानि देवता त्वान्मरुता इति विख्याताः । तत्कृतेन मारुद इत्युच्चारणेन मारुता इति विख्याताः । पृषोदरादित्वाद्गणव्यत्यय इत्याहुः ॥ ४ ॥ सप्तमरुतः कुञ्जवर्तते तेषां स्थानपालनं च कथमित्यत्राह—ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके ।

शि० वातस्कन्धाः वातभेदाः । सप्त सप्तावयवकसप्तगणाः ॥ ४ ॥ ति० एक इति एकः गण इत्यर्थः । प्रथमं सप्तधा विभज्य [पा०] १ ड—ट. प्रविवेश पुरन्दरः, २ ड—छ. झ. ज. चिच्छेद परमात्मवान्, ३ ग. घ. सखरं, ४ ग. झ. नहन्तव्यं नहन्तव्यमित्येव, ५ क. ख. ग. ड. झ. ज. अभिन्द, ६ ड. च. ज. झ. न. शकलीकृतः, ७ ड. च. झ. न. नापराधो हि, ८ ख. झ. न. प्रियं लब्धुमिच्छामि, क. तत्कर्तुमिच्छामि, ९ ख. शक्रसप्तानां, १० ग. छ. झ. न. भवन्तु ते, घ. च. भवन्तु मे, ११ ग. इमे पुत्र, १२ क—घ. च. छ. ज. न. ट. पुत्रकाः, १३ झ. न. ट. दिव्यवायुरिति ख्यातः, घ. दिवि वात इति, वा. रा. २४

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव शासनात् ॥ संचरिष्यन्तु भद्रं ते देवैर्भूता ममात्मजाः ॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं दितिं बलनिषूदनः ॥ ७ ॥
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवैरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥
एष देशस्स काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ दितिं यत्र तपस्सिद्धामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥
इक्ष्वाकोस्तु नरव्याघ्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥
सुचन्द्र इति विख्यातो हेर्मचन्द्रादनन्तरः ॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥
तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ आंवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
इहाद्य रंजनीं राम सुखं वंत्स्यामहे वयम् ॥ श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्वच्छन्महायशाः ॥ २० ॥
पूर्वां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ २१ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं मुनिः ॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मया ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

चरत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वारइतिसार्धश्लोकः ॥ ६ ॥
दितिगर्भेक्षण्डनेन सहस्राश्वत्वादीनिसिद्धान्तीतिभावः
॥ ७ ॥ यथोक्तमित्यस्यविवरणंविचरिष्यन्तीति ॥ ८ ॥
नः अस्माभिरित्यर्थः । “कस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी
॥ ९ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—एषइति । सपण्डित्यन्वयः ।
सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथकतरोराजवंशइतिद्विती-
यप्रभृत्योत्तरमाह—इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११—१३ ॥
सृञ्जयःसमपद्यत सृञ्जयनामाऽऽसीत् ॥ १४—१५ ॥
सोमदत्तस्येत्यर्थमेकं ॥ १६ ॥ “उपान्वय्याङ्कुसः” इ-

त्याधारस्यकर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथंकतिपयैरेवपुरुषैरिदा-
नीमिक्ष्वाकुवंशइत्यत्राह—इक्ष्वाकोरिति । विशाला-
निवासएषातेवैशालिकाः । कुमुदादित्वातठक् । विशा-
लप्रार्थनमिक्ष्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥ १८ ॥ वत्स्यामहे आ-
र्षमात्मनेपदं ॥ १९ ॥ प्रात्युद्वच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥ २०—
२१ ॥ विषयं स्थानं । दर्शनेचप्राप्तइत्यनुषङ्गः । मया
सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पुनरेकशसप्तशकारणमित्यस्यार्थस्यपुराणान्तरेऽप्यमुक्तात् । इहापि “विभेदमहातेजाःरुदन्तमपि”—इत्यादिनाध्वनितत्वाच्चेति-
बोध्यं । एवमपरइत्याद्यपिब्याख्येयं । इन्द्रलोकमिति रुद्रलोकमितिप्रभुः पाठः । दिव्यबायुः दिविअन्तरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥
इतिसप्तचत्वारिंशसर्गः ॥ ४७ ॥

[पा०] १ क. झ. ज. ट. संचरिष्यन्तिभद्रंते. २ झ. कालेनहिममात्मजाः. ३ झ. ज. ट. नाम्रावै. ख. नाम्राते. क.
नाम्रावु. ४ झ. मितिदंबलसूदनः. च. छ. ज. दितिचबलसूदनः. ५ क—घ. देवभूतास्तवात्मजाः. ६ क. ख. ज. ज.
हेमचन्द्रादनन्तरम्. ७ क. सुतश्रीमान्. ८ क. च. छ. ज. पुत्रोऽभूत्. ९ क. निवसत्यमरप्रख्यः. १० ग. सुमतिर्नामविश्रुतः.
११ च. छ. झ. ज. रजनीमेकां. १२ च. छ. तस्यास्यामहेवयम्. झ. ज. ट. खप्त्यामहे. १३ ख. च. छ. झ. ज. ट. प्रत्याग-
च्छन्महायशाः. १४ छ. झ. ज. विषयंयुने. ज. ट. विषयंगतः. १५ ज. दर्शनाच्चैव. १६ च. छ. ज. ट. धन्यतरोमम.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विश्रामिन्नेणसुमतयेरामलक्ष्मणवृत्तान्तनिषेदनपूर्वकं तदातिथ्यस्वीकारेण रात्रौ तत्र निवासः ॥ १ ॥ परेद्युः सहस्रादिभिर्गौ-
तमाश्रमागमनम् ॥ २ ॥ तथारामं प्रति हृन्द्वाहल्यावृत्तान्तकथनपूर्वकं गौतमात्तयोः शापप्राप्तिकथनम् ॥ ३ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथान्ते सुमतिर्वाक्यं व्याजहार महामुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवायरौ ॥ कथं पद्मामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवावरम् ॥ परस्परस्य सैदृशौ प्रमाणेज्जितचेष्टितैः ॥ ५ ॥
किमर्थं च नैरश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धैर्यावृत्तं न्यवेदयत् ॥ [अयोध्याधिपतेः पुत्रो राज्ञो दशरथस्य हि ॥
मम यज्ञसमाप्त्यर्थमागतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
सिद्धाश्रममनुप्राप्य राक्षसानभिहत्य च ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ वीरौ दशरथात्मजौ] ॥
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ८ ॥

अथरामस्य परमपावनत्वं दर्शयत्यष्टचत्वारिंशे—पु-
ष्पत्वित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परं कु-
शलं पृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्ते इति योजना ॥ १ ॥ इ-
मावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोयं कुमारभाव-
इति विस्मयते । दृष्टिदोषोभाभूदित्याह—भद्रं तदिति ।
देवतुल्यपराक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेन नूतनभेतौ विष्णु-
तुल्यपराक्रमाविति मन्यामहे । गजसिंहगती वीरौ शार्दू-
लवृषभोपमौ ॥ चतुर्गतिवसुच्यते । गांभीर्यगमने ग-
जतुल्यौ पराभिभवनाहं गमने सिंहतुल्यौ भयंकरगमने
शार्दूलतुल्यौ सर्गवर्गमने वृषभसदृशावित्यर्थः । विशे-
षेण रावयतः शत्रूनि ति वीरौ अनुभवितृणां विरोधिनि-
वर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टृणां मार्कका-
वयवविशेषौ । नयनसौन्दर्ये हि लावण्यपरमकाष्ठा ।
खड्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च
एषामन्तर्भावः । अश्विनाविव रूपेण । रूपवत्सु अधिनौ
प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविव स्थितौ । समु-
पस्थितयौवनौ रूपानुरूपं प्रादुर्भवयौवनौ । यदृच्छयै-
व भाग्यवशादेव । देवलोकाद्गां भुवं । प्राप्तौ अमरौ
कौचित्त्वे विशेषाविव स्थितौ । तेजसादेव कुमारतुल्यावि-
त्यर्थः । एतत्तेजोविशेषविलोकनेनैतौ मर्त्यावपि अमर्त्या-
विति प्रतिभातीति भावः । कथं पद्मां इह प्राप्तौ अतीव-

कोमलाभ्यां पद्म्यामिह दुर्गमे पथि कथं प्राप्तावित्युदरं परि-
स्पृशति । किमर्थं एतद्भूषणदर्शनेनैवावाप्तसमस्तकामावि-
ति निश्चिनुमः । कस्य वा पुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्य पुरु-
षस्य कतमप्रयोजनाय इह प्राप्तावित्यर्थः । मुने सर्वज्ञो भ-
वानिममर्थं जानात्येवेत्यर्थः । चन्द्रसूर्याविवरमिव इमं दे-
शं भूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभावपि चन्द्रसूर्यतुल्यौ ।
अयं लोको विष्णुपदमासीदिति भावः । भूषयन्तौ निज-
तेजसेति भावः । प्रमाणं शरीरौन्नत्यादि । इज्जितं अ-
न्तर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितं गमनभाषणविलोक-
नादि । एतैः परस्परसदृशौ तुल्यपुरुषान्तराभावात् ।
नरश्रेष्ठावपि दुर्गमे पथि किमर्थं संप्राप्तौ । पूर्वपद्म्यां कथं
प्राप्तावित्युक्तं संप्रति दुर्गमं वनं किमर्थं प्राप्तावित्युच्यते ।
वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणा-
न्वयेन खड्गादिकमुक्तं इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते ।
यद्वा पूर्वोक्तानां वरायुधत्वमुच्यते । वरायुधधरौ आयु-
धश्रेष्ठधनुरादिधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेन खड्गादिकमुक्तं
इदानीं तान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानां वरायु-
धत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्ववीरशब्दोऽन्यथा
व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः यद्यपि राजपुत्रौ क-
स्यचिद्विप्रस्य श्रान्तये आगताविति सामान्यतो जानामि
तथापि विशेषतो ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः ॥ २-७ ॥ स्वस्व-

ती० देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । शार्दूलवृषभोपमौ सविलासगमने वृषभोपमौ । पद्मपत्रविशा-
[पा०] १ घ. पृष्ट्वाच. २ झ. तूणधनुर्धरौ. ३ झ. ज. परस्परं गेणसदृशौ. ४ ख. ग. मुनिश्रेष्ठ. ५ च. छ. ज. कस्यपुत्रौ
महामुने. ६ ख. यथान्यायं न्यवेदयत्. ७ एतच्छ्लोकद्वयं घ. च. छ. दृश्यते. ८ ख. ग. द. राक्षसानां चतुर्दशम्.

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥
 पूजयामास विधिवत्सत्काराहौ महाबलौ ॥ ९ ॥
 ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ १० ॥
 तां दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ ११ ॥
 मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 श्रीमदाश्रमसंकाशं किन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १३ ॥
 तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १४ ॥
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शंसं कोपान्महात्मना ॥ १५ ॥
 गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १६ ॥
 स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्रं महायशः ॥ १७ ॥
 [कैदाचिद्विसे राम ततो दूरं गते मुनौ] ॥ तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ॥
 मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १९ ॥
 मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ॥ मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ २० ॥
 अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ कृतार्थाऽसि सुरश्रेष्ठ गच्छ शीघ्रं मितः प्रभो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयज्ञविघ्नकरराक्षसानामेता-
 भ्यां वधं चकारादिमौ दशरथकुमारौ हरधनुर्दर्शनाय मि-
 थिलां गच्छत इत्येतत्समुच्चयते । एतत्सर्वैयाद्युत्तमम-
 वीदितियोजना ॥ ८ ॥ विश्वामित्रेति सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥
 उष्य उषित्वा । ततः प्रातःकाले । मिथिलां प्रतीतिशेषः
 ॥ १० ॥ तान् मिथिलां प्रतिप्रस्थितान् रामादीन् । पू-
 जाप्रकारः—साधुसाध्विति ॥ ११ ॥ मिथिलाया
 उपसमीपे वर्तमानं वनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यं
 उदजसंस्थानरहितं । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ आश्रमसं-
 काशं आश्रमवद्भासमानं । किन्विदमित्यस्य विवरणं क-
 स्यामिति ॥ १३—१४ ॥ अहल्यातु प्रहृष्टे तु काल-
 स्मृतिजसंतोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छंसं प्राप्त-

शापं । इदमाश्रमपदं यस्य भवति तं कथयिष्यामि-
 त्वेन शृणु ॥ १५ ॥ दिव्यसंकाशः दिव्यत्वेन भास-
 मानः ॥ १६ ॥ वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥ १७ ॥
 अन्तरं मुनिरहितकालं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः
 ॥ १८ ॥ ऋतुकालं । “षोडशर्तुनिशास्त्रीणां” इत्युक्त-
 कालं । आर्थिनः कामाद्भोगार्थिनः । अनृतुकालत्वा-
 न्नायमवसर इत्यहल्यायां प्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुस-
 माहिते सम्यक्ब्रह्मणानिर्मिते । अतिसुन्दरीत्यर्थः
 ॥ १९ ॥ सहस्राक्षं विज्ञाय कदाचिदपि मुनिनैवमर्थना-
 भावादित्यस्यात्र प्रवेष्टुमशक्तेरिन्द्रस्यैवासा निबहुकालम-
 मिलाषश्रवणाच्चेति भावः ॥ २० ॥ कृतार्थेन संतुष्टेने-
 त्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षिता ॥ २१ ॥

लाक्षाविलयेन भाग्यसंपत्तिस्तूचिता । ति० प्रभुत्वाद्भजगतीरामः । अन्यगतिलक्ष्मणः । तथाशार्दूलाकृतीरामः वृषभाकृतिर्लक्ष्मणः ।
 शि० किंच देवौ कीडाशीलौ । तुल्यपराक्रमौ परस्परं सदृशपराक्रमौ ॥ २ ॥ ति० तस्य आश्रमस्य । अन्तरं मुनिसंनिधानरहि-
 तं कालं । शचीपतिरित्यनेन शचीतोपि सौन्दर्यमहल्यायां ध्वनितं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः । ममरूपं समास्थायेत्येति वक्ष्यमाणत्वात्
 ॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षं विज्ञाय ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः इति वचनात्तत्पसाच आश्रमवर्तिसर्वप्राणिजातस्य शङ्काभावाय गौतम-
 [पा०] १ च. छ. झ. ज. परमविसितः. २ झ. परमप्राप्तौ. ३ झ. ट. तां दृष्ट्वा. ज. ते दृष्ट्वा. ४ ख. निर्जनं रामः.
 ५ झ. ज. इदमाश्रमसंकाशं. ६ च. छ. ज. किन्विदं मुनिवर्जितम्. ७ झ. ट. कोपान्महात्मनः. ख. कोपान्महर्षिणा. क. ज.
 महामुनेः. ८ ड. च. छ. झ. ज. सचात्रतप आतिष्ठत्. ९ ख. ग. च—ट. वर्षपूगान्यनेकाणि. १० ख. ज. महायशः.
 ११ इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. ज. दृश्यते. १२ ड. च. छ. दूरगते मुनौ. १३ ज. ट. त्वां. ड. च. छ. ज. विदित्वाच.
 १४ ड. च. छ. झ. ज. धरोभूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत्. १५ क. ख. च. झ. ज. रतिचकार. १६ ग. कृतार्थोऽसि.
 १७ घ. शीघ्रमलक्षितः.

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष मानद ॥ इन्द्रस्तु ग्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सुश्रोणिं परितुष्टोऽस्मि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २३ ॥
 एवं सैम्य तु तथा निश्चक्रामोर्दजात्ततः ॥ सैसंभ्रमात्वरत्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २४ ॥
 गौतमं स ददर्शाय प्रविशन्तं महाशुनिम् ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २५ ॥
 तीर्थोदकपरिक्षिप्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ गृहीतसैमिधं तत्र सकुशं मुनिपुङ्गवम् ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वा सुरपतिस्त्रस्तो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २७ ॥
 अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्धृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं भविष्यसि ॥ २९ ॥
 गौतमेनैवमुक्तस्य संरोपेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ ३० ॥
 [व्यथितस्सहसा चासीद्व्रतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपस्रोमेण कम्भलं चैवमाविशत्] ॥ ३१ ॥
 तथा शप्त्वा स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३२ ॥
 वयुभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्नित्यसि ॥ ३३ ॥
 यदा चैतद्वनं घोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता भविष्यसि ॥ ३४ ॥

रक्ष अप्रकाशगमनादितिभावः ॥ २२ ॥ सुश्रोणीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सः । संभ्रमात् भयात् । “संभ्रमोह्लादरे भये” इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कावान् ॥ २४ ॥ गौतममिति श्लोकद्वयं । अथ उटजान्निष्क्रमणकाल एव । परिक्षिप्तं स्नात्वाऽऽगतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥ २५—२६ ॥ दृष्ट्वेत्यर्थः । विवर्णवदनः शुष्कमुखः ॥ २७ ॥ मुनिवेषधरं स्ववेषधरं ॥ २८ ॥ स्वभार्यासंगमस्य दुःशीलत्वेनावाच्यत्वादित्यस्याह । विफलः विगतवृषणः । “लाभनिष्पत्तिभोगेषु बीजेफालधनेफल” इतिनिघण्टुः ॥ २९—३२ ॥

॥ २९—३२ ॥ कथं निवासमात्रस्य शापत्वमिति तद्विबु-
 णोति—वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानादिरहिता ।
 तप्यन्ती तप्यमाना । भस्मशायिनी भस्मशयना । अ-
 त्रबुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्य विधीयमानं प्रायश्चित्तं शापाप-
 देशेनोच्यते । एवं व्यक्ततया वाल्मीकिवचने स्थिते शै-
 लीभवेति शापः रामपादस्पर्शात् शिलात्वमुक्तिरिति पुरा-
 णकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येति बोध्यं ॥ ३३ ॥ पूता
 भविष्यसि तत्पादपरागस्पर्शादिति भावः । एतेन बहुव-
 र्षप्रायश्चित्तकरणमपि भगवत्पादरेणुस्पर्शस्य कलानाह-

वेपोऽयमिन्द्र इति ज्ञात्वेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात् समागमिलपतीतकौतुकात् । दिव्यरतिकौतुकाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० शीघ्रग-
 मनेहेतुः शापतोरक्षणं । विशिष्टाक्षीवरीतेन ग्रहात् । रक्षणस्य दुर्लभत्वाद्वा गौतमतपोभङ्गस्य स्वेष्टस्य करणेनाग्रिमशापादिभयमल्पमिति वा ॥ २२ ॥ ति० तप्यन्ती खड्गताकार्यस्मरणेनीजिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पान्तररीणइतिन विरोधः । अत्र शिलारू-
 पत्वेतात्पर्यकल्पने वातभक्षेयत्वेन विरोधः स्पष्ट एवेति केचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येयस्य स्वरूपेणादृश्या शिलाप्रतिमरूपेण सर्वदृश्येत्यर्थः ।
 नच तावता चैतन्यहानिरिति क्षुधापीडा स्यादेवेत्यतो वातभक्षा । तदतिरिक्ता हाराभावाच्च निराहारा । तप्यन्ती खड्गमेति विशेषः ।
 तादृश्यपि भस्मशायिनी न तु स्थिता इति न कश्चिद्विरोधः ॥ अयं शाप उपलक्षणमत्रानन्त भगवत्त्वशापस्य । तदुक्तपाद्ये । “शापदग्धा-
 पुराभत्रोरामशक्रापरार्धतः । अहल्याख्याशिलाजज्ञेशतलिङ्गः कृतस्स्वराट्” इति । शिला तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची ।
 लिङ्गशब्देन भगाकारं विह्वलं । खराङ्गिन्ः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. सर्वधारक्ष. ड. च. छ. झ. ज. रक्षगौतमात्. २ क. ख. ग. च. परितुष्टोऽस्मि सुश्रोणिं.
 ३ ड. झ. संगम्यतुतदा. च. छ. संगम्यतुतथा. ४ ख. टजात्तदा. ५ ख. घ. ससंभ्रमस्वरन्. ज. ससंभ्रमात्परिक्रामन्.
 ६ क.—ज. झ. ट. संदर्शाय. ७ ख. समिधंशक्रः. ८ ख. ग. च.—ट. विषणवद्वनोऽभवत्. ९ ड.—ट. अकर्तव्यमिदं य-
 स्मात्. १० ग. गौतमेनैवमुक्तेत्. ११ झ. सुरोपेण. ग. गौतमेनैवमुक्तस्य सहस्राक्षस्य तत्क्षणात्. पेततुर्वृषणौ भूमौ संरोपेण महात्मना.
 १२ अयं श्लोकः ख. दृश्यते. १३ घ. अथ शप्त्वा च वैशर्कभार्यामपि चशप्तवान्. ड. च. छ. झ. ज. ट. तथा शप्त्वा च वैशर्क
 भार्यामपि च. तथा शप्त्वा सहस्राक्षं. १४ ख. यदेवेशं. १५ ड. च. छ. झ. ज. बहूनि निवत्स्यसि. घ. बहून् यत्र निवत्स्यसि.
 १६ ड. च. छ. झ. ज. वातभक्षा. क. वायुभक्षा शिलाभूत्वा. १७ ख. मलिनाय भस्मशायिनी. १८ ड.—ट. माश्रमेऽस्मिन्नित्यसि.
 क. ख. घ. माश्रमेऽस्मिन्नित्यसि. १९ ख. ड.—ट. यदा त्वेदं वनं.

तस्यातिथ्येन दुर्धृते लोभमोहविजिता ॥ मत्सकाशे मुदा युक्ता स्वं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

देवैः गौतमशापेनवृषणरहितस्यदेवेन्द्रस्यपितृदेवप्रसादनेनमेववृषणसंयोजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रनिदेशेनगौतमाश्रमप्रवे-
शिनोरामस्यदर्शनमात्रेणप्रादुर्भूतदिव्यरूपयाऽहल्यायातदानींसंहितेनगौतमेनसहश्रीरामाराधनम् ॥ २ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवान्निप्रुरोधसः ॥ अब्रवीन्नस्तर्वदनः सर्वसङ्गान्सचारणान् ॥ १ ॥
कुर्वता तपसो विघ्नं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
अफलोसि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोस्थापहतं मया ॥ ३ ॥
तस्मात्सुरवराः सर्वे सर्वसङ्गाः सचारणाः ॥ सुरसाह्यकरं सर्वैः सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥
[पुराऽविचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ॥ धर्षयित्वा मुनेऽशापात्तत्रैव विफलः कृतः ॥
इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरन्दरः] ॥ ६ ॥

अयं मेषः सवृषणः शक्रो हवृषणः कृतः ॥ मेषस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रियच्छथ ॥ ७ ॥

सीत्युक्तं ॥ ३४ ॥ पृतत्वेपिपूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां-
विनानसंभवतीत्याह—तस्येति । मत्सकाशे मत्समी-
पे । स्थितेत्येषः । स्वंपुः इत्थं वपुः । केचिदिदंश्लो-
कद्वयंप्रक्षिप्तमित्याहुः । तन्न । “स्मरन्तीगौतमवचः”
इत्यमृततरसर्वगचनविरोधान् ॥ ३५ ॥ एवमितिसा-
र्धश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थः ॥ ३६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डख्याने अष्टचत्वारि-
ंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

अग्निपुरोधसः अग्निपुरोगमान् । त्रस्तवदनः त्रस्तशब्दे-
नतत्कार्येर्दैन्यमुच्यते ॥ १ ॥ महात्मनः गौतमस्य तपसः
अस्मत्पदच्यवनकारणस्य विघ्नं । क्रोधमुत्पाद्य तस्यक्रोध-
जननमुखेन कुर्वतामयाइदं गौतमतपोभङ्गरूपं । सुर-
कार्यकृतं सर्वदेवपदच्यवनाहृतपोगौतमेनकृतं । तस्य-
तपोनाशकमहाक्रोधात्पादनायतद्धार्ययानुमयाव्यभि-
चारः कृतइत्यर्थः ॥ २ ॥ तेन गौतमेन । सा अहल्या ।
निराकृता शापमोक्षपूर्वकंयुक्ता । शापमोक्षेण मयिअह-
ल्यायांचशापदानेन ॥ ३ ॥ हेसर्वेसुरवरा इतिसंबो-
धनं । द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वेयूयमितिसंबन्धः ।
साह्यं साहाय्यं । सफलं मामितिशेषः ॥ ४ ॥ पितृदे-
वान् अग्निगव्यवाहनादीन् ॥ ५—६ ॥ अयं इदानीं

अनयोर्द्वयोः शापयोरेकः पूर्वमेवमुक्तः अपरस्त्वयामो
चनीयइत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशे—अफलइत्यादि ।

शि० मत्सकाशंमत्सकाशःसामीप्यंस्मात् मत्समीपगमनयोग्यमित्यर्थः । स्वंपुः । अत्रप्रार्थनामन्त्रेणानुग्रहवचनोक्त्यामुने-
र्दयालुवंध्यक्तं । ती० स्वंपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्थासूच्यते । तथाचपाद्ये “साततस्स्वरामस्यादस्पशान्म-
हात्मनः । अभृत्सुरपावनितासमाकान्तामहाशिला” इति ॥ ३५ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. तस्यातिथ्यंसुदुर्धृतेकृत्वापापविजिता. २ ड—ट. मत्सकाशं. ३ ड—च. देवान्निप्रुरोगमान्. ख.
घ. देवान्साग्निपुरोधसः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ब्रतनयनः. ख. दार्तवदनः. ५ ड. च. छ. झ. ज. सिद्धगन्धर्वचारणान्.
६ ख. कोपमुत्पाद्य. ७ क. ड. ज. झ. य. तन्मांसुरवराः. ख. तन्मांसुरगणाः. ८ ग. सुरसाह्यकृतं. क. ख. ड. झ. ज.
सुरकार्यकरं. ९ ड. झ. यूयंसफलं. ख. नित्यंसफलं. १० ख. ग. सहसर्वैर्मरुद्गणैः. ज. सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ११ इदमर्धत्रयं
ख. च. छ. इत्यते. १२ ग. ड. झ. प्रयच्छत, च. छ. ज. प्रदीयताम्.

अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ८ ॥

भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ [अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्] ॥ ९ ॥

अग्रेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पात्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ १० ॥

तदाप्रभृति काकुत्स्थः पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुञ्जते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ११ ॥

इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेन तैपसश्च महात्मनः ॥ १२ ॥

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तमाश्रममथाविशत् ॥ १४ ॥

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः ॥ १५ ॥

प्रयत्नान्निर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १६ ॥

[धूमेनापि परीताङ्गी दीप्तामग्निशिखामिव] ॥ मध्येऽभसो दुराधर्षी दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १७ ॥

सां हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् ॥

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १८ ॥

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहुस्तदा ॥ सरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सां च तौ ॥ १९ ॥

पाद्यमर्घ्यं तस्याऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २० ॥

यज्ञेषुभ्यनियुज्यमानोमेषः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ७ ॥

तद्दानेऽस्मत्पुष्टिवैकल्यस्यादित्यत्राह—अफल इत्यर्थः ।

प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ८ ॥ दातृणामपि फलान्यूनता-

न भवत्वित्यनुगृह्णन्ति । भवतामिति । दास्यन्ति अवृ-

षणमिति शेषः ॥ ९ ॥ अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेष-

स्य तदायूपेनियुक्तस्य मेषस्य वृषणौ ॥ १० ॥ तदाप्रभृति

वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्दृषणौ विनाभे-

षान्भुञ्जते । तेषां सवृषणानां । फलैः सवृषणमेषदा-

न फलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातृनिर्देशः ॥ ११ ॥

गौतमस्य तपसः प्रभावेन वृषणहान्या मेषवृषणभूदि-

त्यर्थः ॥ १२ ॥ तत् त्वदागमनादधित्वाद्दहत्याशापस्ये-

त्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहत्यामुक्त-

शापास्वरूपप्राप्तेत्याह—ददर्श चेति सार्धश्लोकद्वयं ।

तपसा वाग्वाहारत्वादितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयि-

तप्रभां । अतएव लोकैः मानुषैः । सुरासुरैरपि । समाग-

म्य समीपमागत्य । दुर्निरीक्षां । दिव्यां अतिमानुषरू-

पां । मायामयीमिव मायानिर्मितामिव स्थितां । वृक्षल-

ताकुसुमान्तर्वर्तित्वेन सतुषारावरणां । साभ्रांचन्द्रप्रभा-

मिव स्थितां । आवृतशब्द आवरणार्थकः । भावेनिष्ठा

स इति भिन्नपदं वा । अक्रौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यां प्रतिबिम्ब-

सूर्यप्रभातुल्यां ॥ १५-१७ ॥ अदृश्यासाकथमिदा-

नीदृश्याऽऽसीदित्यत्राह साधेन—साहीत्यादि ॥ १८ ॥

तस्याः वृद्धमुनिपत्न्याः । गौतमवचः “तस्यातिथ्येन

दुर्वृत्ते” इत्यादिकं । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेति शेषः

॥ १९ ॥ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण ।

ति० अंभसः लक्षणया तद्युक्तमेषस्य मन्थस्थारविप्रभामिव ददर्श ॥ १७ ॥ ति० तौरामपादैः प्रतिजग्राह स्पृष्टाप्रणनाम । यत्तु

तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति । तत्र । अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् ॥ शि० तौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

शि० काकुत्स्थः लक्ष्मणसहितो रामः । ति० काकुत्स्थोरामः । तस्यैव मुख्यतया पूजमात् ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ज. सर्वां तुष्टिं. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. हर्षणार्थं च. क. ख. ग. ज. हर्षणाधीय. ३ इदमर्थं ग. ड. च. छ.

झ. ज. ट. दृश्यते. ४ ख. इत्यग्रे वचनं श्रुत्वा. ५ ड.—ज. तपसा च महात्मनः. ट. तापसस्य. ६ ख. ग. महातेजाः. ७ ग.

तदाश्रममथाविशत्. क. ख. घ.—ट. आश्रमं प्रविवेशत्. ८ क. तुषारेणावृतां साभ्रां. ९ इदमर्थं क. घ.—ट. दृश्यते. क. ख.

ड. च. छ. झ. ज. ट. पुस्तकेषु सतुषारावृतां—धूमेनापि परीताङ्गी—इत्यर्थो व्युत्क्रमो दृश्यते. ग. पुस्तके सूर्यप्रभामिवेत्यनन्तरं—

धूमेनापीत्यर्थे दृश्यते. १० ड. झ. ट. भिपरीताङ्गी. ११ च. छ. ज. ट. सापि गौतम. १२ घ. ट. दशनात्. १३ ड. च. छ.

झ. ज. राघवौ तु तदा तस्याः. क.—घ. राघवौ तु तत्तस्याः. ज. तथा तस्याः. १४ ड. च. छ. झ. ज. मुंदा. १५ क. घ.—छ.

झ. ज. ट. सापिती. १६ ग. तदातिथ्यं. मयातिथ्यं.

पुष्पवृष्टिर्महत्यासीद्बहुन्दुभिनिस्वनैः ॥ गेन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्समागमः ॥ २१ ॥
 साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धाङ्गं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २२ ॥
 गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ रामं संपूज्य विधिवत्पस्तेपे महांतपाः ॥ २३ ॥
 रामोपि परमां पूजां गौतमस्य महामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अनकेनरामलक्ष्मणाभ्यांसहविश्वामित्रस्य स्वपुरपरिसरागमनश्रवणाच्छतानन्देन सह प्रत्युद्गमनेन परिपूजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण जनकं प्रति साकल्येन रामवृत्तान्तं निवेदनपूर्वकं धनुर्दिदक्षाकथनम् ॥ २ ॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
 रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
 ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन् यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवेशमकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा सं नृपतिस्तदा ॥ शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥
 प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥
 ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्घ्यमादाय सत्वरम् ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥

पाषादिकंचकरोत्यन्वयः ॥ २० ॥ रामस्येतिशेषः । सम्यगागमः समागमः नृत्तगीतादिकमितियावत् ॥ २१ ॥ गौतमस्य वशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनं विदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २२ ॥ तेषे तत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २३ ॥ ततः तस्माद्देशात् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

एवं रामस्य परमपावनत्वमुक्तं अथ तस्य सीताविवाहवृत्तान्तं प्रस्तौति श्रियः पतिव्रतं प्रतिपादयितुं पञ्चाशोऽततः

प्रागित्यादि । प्राच्या उत्तरस्याश्च दिशोन्तरालं यत्सा प्रागुत्तरातां ऐशानीं दिशमित्यर्थः । ततः तस्मादाश्रमात् । यज्ञवाटं जनकस्येतिशेषः ॥ १ ॥ यज्ञसमृद्धिः यज्ञसंभारसामग्री ॥ २ ॥ तामेवाह—बहूनीति । ब्राह्मणानां सहस्राणीत्यन्वयः । दृश्यन्ते इति वक्ष्यमाणमनुषज्यते ॥ ३ ॥ ऋषिवाटाः ऋषिनिवासाः । विधीयतां कल्पयतां । बहुसंकुलत्वेनैव मुक्तं ॥ ४ ॥ विविक्ते विजने पूते वा । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः । आयुते युक्ते । यौतेर्मिश्रणार्थात्तुक्तः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रमिति सार्धश्लोकः । प्रत्युज्जगाम दीक्षितविमितप्रदेशसीमानमनितलङ्घयन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ अर्घ्यमित्यातिथ्यस्योपल-

शि० इयं यज्ञसमृद्धिः साध्वी । हिशब्दइयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ वि० विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । ऋत्विजोपीत्यत्र पुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मान इति द्वितीयार्षे प्रथमा । धर्मेण धर्मशाल्मर्यागौ ददौ । अर्घ्यमिति शेषः । धर्मे पुरस्कृतमित्यर्थ्यं विशेषणं । “महाजंवा महोद्देशं वाश्रोत्रियायोपकल्पयेत्” इति शास्त्रोक्तं धर्मसाधनेन पुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ॥ शि० सलराः लरायुक्ताः महात्मान ऋत्विजः धर्मेण धर्मोत्पादकविधिना मन्त्रपुरस्कृतं अर्घ्यमादाय ग्राहयित्वा ददुः जनकेन दापयामासुः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क—घ. च. दुन्दुभिनिस्वनः. २ ख. गन्धर्वाप्सरसानां च. क. ड. च. छ. झ. ज. अप्सरसांचैव. ३ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. तस्युत्सवः. ४ ट. महायशः. ५ ख. घ. ज. ट. महात्मनः. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. निवासमकरोद्देशे. ७ क. ड. च. झ. ट. सलिलान्विते. ८ क—घ. विश्वामित्रं मुनिश्रेष्ठं. ९ ड. च. छ. झ. ज. नृपवरस्तदा. १० ड. च. छ. झ. ज. मनिन्दितः. ११ ड. च. छ. झ. ज. पुस्तकेषु प्रत्युज्जगाम सहसा—ऋत्विजोपि महात्मानः इत्यर्थोः पौर्वापर्यं दृश्यते. १२ ज. विस्मयेन समन्वितः. १३ क. ख. ग. ज. ट. सत्वरः. १४ ड. छ. झ. ज. ददौ धर्मपुरस्कृतम्.

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥
 सै तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ आसने भगवन्नास्तां सहैभिर्मुनिसत्तमैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निषाद महामुनिः ॥ पुरोधा ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अद्य यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ अद्य यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मन्प्राप्तोऽस्मि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥
 यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ पुण्डरीकविशालाक्षौ वरायुधधरावुभौ ॥ १९ ॥
 बद्धगोधाञ्जलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ काकपक्षधरौ वीरौ कुमाराविव पावकी ॥
 रूपौदायगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणौ ॥ २० ॥
 प्राकाश्यं कुलमस्माकं मासुद्धर्तुमिहागतौ ॥ कथं पश्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ २१ ॥
 वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ महेष्मते ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवावरम् ॥ २२ ॥
 परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेज्जितचेष्टितैः ॥ कौकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ॥ न्यवेदयन्महेहात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २४ ॥

क्षणं । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपकरणमुच्यते ॥७॥
 निरामयं निरुपप्लवत्वं ॥ ८ ॥ तान् अर्चयदातृन् । सो-
 पाध्यायपुरोधसः उपाध्यायाः ऋत्विजः । पुरोधाः
 शतानन्दः तत्सहितांस्तान् । कुशलं प्रष्टुमर्थः । सर्वैः
 जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवत् सहर्षमित्य-
 र्थः । भावेनिष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं । प्रष्टुमन्वयः
 ॥ ९—१० ॥ राजाचेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसि-
 द्धम् ॥ ११ ॥ उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ य-
 ज्ञसमृद्धिः समग्रता जातेतिशेषः । सादैवतैःसफलाकृ-

ताच । तिष्ठतुयज्ञः भवद्दर्शनमेवयज्ञफलमित्याह—अ-
 द्ययज्ञफलमिति ॥ १३—१४ ॥ द्वादशअहानिसमा-
 हृतानिद्वादशाहं “राजाहस्तस्मिन्भ्यष्टृ” इतिटच् ।
 “नसङ्ख्यादेः—” इत्यहोदशाभावः । द्वादशदिनान्य-
 वशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणऋत्विजआहुः । ततःभा-
 गार्थिनोदेवानिति द्वादशदिनान्तेसुत्याहोमोभविष्यती-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टेति कुतूहलविशेषःसूच्यते ॥ १६ ॥
 इमाविलादिश्लोकपञ्चकंव्याख्यातं ॥ १७—२३ ॥
 तौ दशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ति० यज्ञसमृद्धिः अज्ञवैकल्यराहित्यंसाधुप्यंच । अतएवसफलाकृता । इतिरितिशेषः ॥ १३ ॥ ति० दीक्षांकरित्येवलेनाहुः ।
 दीक्षायज्ञास्त्वावन्तिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ इतिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. ग. प्रतिगृह्यच. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. सतांश्चाथ. ज. सतानितिमुनिःपृष्ट्वा. क. ग. सतांश्चापिमुनिर्हृ-
 द्वा. घ. सतांश्चायमुनिश्रेष्ठान्. ख. मुनीन्पृष्ट्वा. ३ क. ख. सोपाध्यायपुरोहितः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. यथार्हमृषिमिस्सर्वैः.
 ख. यथान्यायंमुनिवैरैः. घ. ज. यथान्यायमृषिमिस्सर्वैः. क. यथान्यायेमुनिवारन्. ५ घ. समागम्यप्रहृष्टवत्. ६ क. ग. ड. च.
 छ. झ. ज. ट. भगवानास्तां. ७ ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. मुनिपुंगवैः. ८ क—छ. झ. ज. ट. मुपविष्टासमन्ततः. ९ ड. झ.
 दीक्षामाहुर्मनीषिणः. ड. च. छ. ज. शेषमाहुर्मनीषिनः. १० क. घ. प्रहृष्टवदनंतदा. ख. प्रहृष्टवदनस्तथा. झ. प्रहृष्टवचनस्तदा.
 ११ क. ततःपुनस्तंप्रच्छ. १२ कं.—ट. प्रयतोवृषः. १३ ड. झ. ज. गजतुल्यगती. १४ ड—ज. यदृच्छयेव. १५ घ. ज.
 ट. संप्राप्तौ. १६ एतद्वर्षपंचकं क. ख. ज. दृश्यते. च. छ. पुस्तकयोःप्रमाणेज्जितचेष्टितैरित्यतःपरंदृश्यते. १७ ख. महाबलौ.
 १८ ख. घ. ज. ट. रूपेणेज्जितचेष्टितैः. १९ ख. सर्वैलक्षणसंपन्नौ. क. कस्यपुत्रौमुनिश्रेष्ठ. २० क. ड. च. छ. झ. ज. दमेयात्मा.
 वा. रा. २५

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २५ ॥
 अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २६ ॥
 एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥ निवेद्य विररामाथ विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रेणशतानन्दं प्रति तन्मातुरहल्यायाः पलायितेन सौमनस्येन परीपूजनकथनम् ॥ १ ॥ शतानन्देन रामं प्रति विस्तरेण विश्वामित्रचरित्रकथनारंभः ॥ २ ॥ ब्रह्मपौत्रपौत्रेण विश्वामित्रेण राज्ञा कदाचन सहसेनया भूसंचरणानुसारेण वसिष्ठाश्रमाभिगमनम् ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
 स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ ॥ शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
 अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरतपूजां पूजार्हो सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ माता मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥

सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रं रक्षस्सहस्रावृत्तेमार्गेर्निर्भयागमनं ॥ २५ ॥ जिज्ञासां सारासारपरीक्षां ॥ २६—२७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्य ज्ञेयत्वाभिप्रायेण विश्वामित्रचरित्रं प्रस्तौति—तस्य तद्वचनं इत्यादिभिः पञ्चदशभिः सर्गैः । तस्येत्यादिविद्वौ । हृष्टरोमा संजातरोमाञ्चः । विस्मयमागतः अहोमहिरामस्य यन्मेमाताकृतार्थीकृतेति विस्मयं प्राप्तो भूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ निषण्णावित्यस्य विवरणं—सुखासीनाविति ॥ ३ ॥ स्वमातरिरामकृतानुग्र-

हस्यश्रुतस्य विस्मयावह तया पुनः पृच्छति—अपीत्यादि । अपिः प्रश्ने । ते त्वया । दीर्घतप उपपागता पूर्वोक्तभस्मशायित्वादिलक्षणतपःप्राप्ता । अनेन पाषाणीभूयस्थितेति पक्षेन वाल्मीकेः ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । वन्यैः कन्दमूलफलादिभिः । अनेन पूर्वमपि वन्यैरेतस्य जीवनमिति गम्यते । सर्वदेहिनां पूजार्ह इत्यनेन परत्वं व्यञ्जितं ॥ ५ ॥ हे महातेजः विश्वामित्र । मम मातुर्विषये दैवेन इन्द्रेण विधिना वा । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपं । पुरातनवृत्तं चरितं । यथा यथावत् । कथितं चापि कथितं किं ॥ ६ ॥ गुरुणा पित्रा । इतः अस्मादुपस्थिताद्रामसंदर्शनात् । यद्वा रामसंदर्शनादितः रामसंदर्शनादिना । तृतीयार्थे तसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

शि० विस्मयमागतः प्राप्तः । आसीदिति शेषः । एतेन रघुनायशरीरशोभादेर्लौकिकविलक्षणत्वं च नितम् ॥ २ ॥ शि० यशस्विनीत्यनेन पतिवेषोपिनादरणीय इति बुद्ध्यैवेन्द्रस्वीकारः कृत इति ध्वनितम् । तेन तस्याः पतिव्रताप्रणीत्वं व्यक्तं ॥ ४ ॥ ति० । मम गुरुणा मम मातेत्यन्वयः । अत्र वारद्वयं भवेति प्रयोगः हर्षातिशयात् । रामसंदर्शनादित इत्यस्य गतशेष इति शेषः । आदिना पूजापादस्य शौ ॥ ७ ॥
 [पा०] १ ख. राक्षसानां चतुर्धम्. २ ड. झ. ट. तत्रागमन. ३ च. कर्तुमारोपणं तदा. क. ख. मारोपणं तथा. छ. ज. मागमनं तदा. ४ ड. च. छ. झ. ज. एतौ निषण्णौ. ५ ड. च. छ. पुस्तकेषु. शतानन्दो नृपात्मजौ. सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठ इति पाठको दृश्यते. ६ ख. घ. अपिसामुनिशार्दूल. ७ च. छ. ज. महाभाग. ग. ट. महातेजो. ८ ड. च. छ. झ. ज. यद्वृत्तं तत्पुरातनम्, ९ ड—ज. दैवेन दुरनुष्ठितम्. ट. दैवेन यदनुष्ठितम्. ख. घ. दैवेन यदनुष्ठितम्. १० ग. ड. च. छ. ज. मम माता,

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मज ॥ इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मज ॥ इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ प्रत्युवाच शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
 नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी भार्गवेण रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिर्मे पराजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरतुल्यप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेत्स्येनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भुवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथाबलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजाऽभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमैरिन्दमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम महीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्वाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
 कदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो रामं विचरन्नाजगामह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसमाकुलम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभितम् ॥ प्रेक्षान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥

इह अस्मदाश्रमे । आगतः महातेजाः गुरुः । महात्मनः रामात् । पूजां अहल्यालभरूपां । अपिप्राप्तः ॥ ८ ॥
 शान्तेन कोपरहितेन । मनसा उपलक्षितोगुरुः । इह अस्मदाश्रमे । आगतेन । प्रयतेन मनस्सक्तिरूपयत्नवता । रामेण अभिवादितः किं ॥ ९—१० ॥ नातिक्रान्तं मयासमयातिक्रमो न कृतः । समयेयत्कर्तव्यं तत्कृतं । तदेवाह—संगतेति । नातिक्रान्तमित्यस्य विवरणं—यत्कर्तव्यमिति । तस्य विवरणं—संगतेति । भार्गवेण जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेति भावः ॥ ११—१२ ॥ दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्वाम-

मित्रं स्तोति—अचिन्त्येत्यादि । तपसा ब्रह्मर्षिः तपसा-प्राप्तब्रह्मर्षिभावः । परमां गतिं तव परमहितप्रदं । वेत्सीत्यत्र कुरानुसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति । धन्यत्वे हेतुः—गोप्तेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं । यथा यादृशं । वृत्तं चरित्रं च । यथा यादृशं । तथा तत्सर्वं । मे मत्तः ॥ १६—१७ ॥ कस्य राज्ञः पुत्र इत्यत्राह—प्रजापतीत्यादि श्लोकत्रयं ॥ १८—१९ ॥ पालयामासेत्यस्य विवरणं—बह्विति ॥ २० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौ श्लोकाः । वरूथिनी चतुरङ्गबलं । योजयित्वा उपस्थाप्य ॥ २१—२३ ॥ प्रेक्षान्तत्ववि-

ति० महातेजारामः मद्गुरोस्सकाशात्पूजां प्राप्य इह्यज्ञभूमावागत इति पृष्ठस्यैवावार्थस्य भङ्गवन्तरेण प्रश्नः ॥ ८ ॥ ति० शान्तेन मनसोपलक्षितो मे गुरुः । इहागतेन गौतमाश्रमे आगतेन । गौतमपूजितेन रामेणाभिवादितः । ननु मन्मातृदोषातिरिक्त इति प्रश्नान्तरं । पूजाङ्गीकारवन्तरे अतिरिक्ता विह्वलमिति भावः ॥ ९ ॥ ति० गोप्ता अख्दानादिना ॥ १५ ॥ ती० बलं क्षत्रबलं । यथा

[पा०] १ क—ट. पूजां प्राप्य. २ ड. च. छ. झ. ज. पूजितेनाभिवादितः. घ. प्रयत्नेनाभि. ३ घ. वाक्यज्ञं वाक्यकोविदः. ४ क—घ. ज. विश्वामित्रस्याभिवर्तितं. ५ क. च. ज. ममिपूजितम्. ६ च. अचिन्त्यतपसा युक्तो. ७ ग. ड. च. छ. झ. ज. रमितप्रभ. ८ ख. महाभाग. क. च. छ. ज. महाबाहो. ९ ड. झ. ट. वेदयेनं. १० ख—छ. झ. ज. श्रूयतां चापि. ११ ख. ड. च. छ. झ. ज. यथातत्त्वं. १२ ड. च. छ. झ. ज. राजासीदेष. १३ क. ख. घ. च. मरिदम. १४ क. ख. सर्वज्ञः. १५ घ. कदाचित्समहातेजाः. १६ ग. षडङ्गिनीम्. १७ ख. घ. साराधूणि. १८ क. ख. च. छ. झ. ज. महागिरीन्. १९ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. राजा. २० ड. ज. झ. ट. नानापुष्पलताद्वयम्. क. ख. घ. नानापुष्पफलद्वयम्. च. नानापक्षितलता-द्वयम्. छ. ज. नानापक्षितलताद्वयम्. २१ ब. रपिसेवितम्. २२ क. ख. प्रकीर्णं द्विजसंघातैर्हरिणैर्घनिषेवितम्.

ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥
 [संततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः] ॥ अम्भक्षैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥
 फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥
 ऋषिभिर्वालिखिलैश्च जपहोमपरायणैः ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोभितम् ॥ २७ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वसिष्ठेनसैन्यस्यविश्वामित्रस्यातिथ्यायनिजहोमधेनुं शबलांप्रतिसोपस्कृत्वाज्ञसर्जननियोजनम् ॥ १ ॥

सँ दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रैणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ १ ॥
 स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
 उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
 प्रीतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठाद्राजसत्तम ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥
 विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा ॥ सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो राजसत्तमम् ॥ ५ ॥
 सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
 कच्चित्ते कुशलं राजन्कच्चिद्धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिक ॥ ७ ॥
 कच्चित्ते संभृतां भृत्याः कच्चित्तिष्टन्ति शासने ॥ कच्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥
 कच्चिर्द्वैलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे त्वानघ ॥ ९ ॥

शेषणाय पुनर्हरिणोपादानं ॥ २४—२५ ॥ अम्भक्षैः
 अस्मात्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः ॥ २६ ॥ वालखिल्याः
 ब्रह्मणोवालजाः त्रयः । वैखानसाः तत्रखजाः
 “येनखास्तेवैखानसाः । येवालास्तेवालखिल्याः” इ-
 ति श्रुतेः । वसिष्ठ्याश्रमवैभववर्णनं एवंभूतेनापिसंमानि-
 तोविश्वामित्रइतितस्यवैभवकथनार्थं ॥ २७—२८ ॥
 इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 मञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५१ ॥

छंदद्वया प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ उक्तः ऊचे । व्याधि-
 देश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टोऽप्येत्यादिच-
 त्वारः । फलमूलमिति “जातिरप्राणिनां” इत्येकवचनं
 ॥ ३—४ ॥ राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥ ५—६ ॥
 कच्चित्कामप्रवेदनं कच्चित्कामप्रवेदनेऽव्ययं । “क-
 चित्कामप्रवेदनं” इत्यमरः । तवकुशलंममेप्सितमि-
 त्यमुभयैद्योतयति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन । उपलक्षि-
 तः । यथाहुः “न्यायेनार्जनमर्थस्यवर्धनंपालनंतथा ।
 सत्पात्रेप्रतिपत्तिश्चराजवृत्तंचतुर्विधं” इति ॥ ७ ॥
 संभृताः पोषिताः । तिष्ठन्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ बलेषु-
 चतुरङ्गबलेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्रइति गवा-

विश्वामित्रसंमानंद्विपञ्चाशे—सदृष्टेत्यादि । वसि-

यादृशं । वृत्तं तपोरूपं । ति० तलं ब्रह्मर्षिलिखं ॥ १९ ॥ ति० ज्ञानमात्राधिकृतानारदाद्यादेवलोकसंचारिणोदेवर्षयः । ज्ञानकर्माभ-
 याधिकृताब्रह्मर्षयोभूततिष्ठः । शि० अग्निकल्पैः अग्निकल्पयन्तिप्रतिदिनंविधिनास्थापयन्तितेअग्निहोत्रणइत्यावत् । तैः ॥ २५ ॥
 शि० श्रीमद्ब्रह्मकल्पैः श्रीमन्तोयेब्रह्म वेदंकल्पयन्ति वेदशाखाविभागकर्तारइत्यावत् । तैः ॥ २६ ॥ इत्येकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥
 [पा०] १ इदमर्थं ख—ट. दृश्यते. २ घ. अग्निभक्षै. ३ ड. झ. जितदोषैः. ४ ड—ट. तंदृष्ट्वा. ५ क. ख. प्रणम्य.
 ६ क. ख. मुनिश्रेष्ठः. घ. ऋषिवरः. ७ क. ख. घ. फलमूलान्युपाहरत्. ८ घ—छ. झ. ज. प्रतिगृह्यतु. ९ ग—ज. तदा.
 १० ड. च. छ. झ. ज. प्राह. ११ घ—ज. पालयसेराजन्. १२ ग. ट. सुयुताः. १३ क. ख. घ. द्वलेचकोशेच. ज.
 द्वलेचकोशेवा. १४ घ. ज. पुत्रेपौत्रे. १५ ड—ट. तयानघ.

सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥
 कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाश्शुभाः ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाग्रमेयस्य यथाहं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
 सत्क्रियां हि भवानेतां प्रतीच्छतु मयोद्यताम् ॥ राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियंवाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
 फलमूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
 सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ गमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेष्वस्य चक्षुषा ॥ १७ ॥
 एवं ब्रुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमन्त्रयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
 बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवत्स्तथाऽस्तु मुनिसत्तम ॥ १९ ॥
 एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आबुहाव ततः प्रीतः कल्मषीं धूतकल्मषः ॥ २० ॥
 एहोहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि वचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
 भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१ ॥
 यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥
 रसेनान्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वैव ॥ २३ ॥
 इत्यर्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

श्वभ्रभृतित्वादकवत्त्वं ॥ ९ ॥ सर्वत्र वसिष्ठपृष्ठसर्ववि-
 षयइत्यर्थः । वसिष्ठं धनिकं ॥ १० ॥ ताः कथाः अन्यो-
 न्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः । प्रीयेतां अप्रीणयतां ॥ ११ ॥
 ततइत्यादित्रयः । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखइत्यर्थः ॥ १२ ॥
 संप्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ १३ ॥ उद्यतांचिकीर्षितां
 ॥ १४ ॥ एवमितित्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यंकरि-
 ष्यामीत्यनेनवचनेन । आतिथ्यं कृतं ॥ १५ ॥ तवाश्र-
 मेयद्विद्यते तेनफलमूलेनसुपूजितइत्यन्वयः । पूजार्हेण
 त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्वर्थान्याजन्तः
 ॥ १६—१७ ॥ एवंब्रुवन्तमितिद्वौ । पुनःन्यमन्त्रयत
 भोजनार्थप्रार्थनमकरोत् । पुनःपुनरित्यत्र न्यमन्त्रयते-

त्युपपद्यते । बहुशःप्रत्युत्तरेपि पुनःपुनर्यमन्त्रयतेत्य-
 र्थः ॥ १८ ॥ गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैववि-
 वरणं यथेति ॥ १९ ॥ कल्मषीं चित्रवर्णी । शबला-
 मितियावत् । “चित्रकिर्मीरकल्मष—”इत्यमरः ॥ २० ॥
 एहीतिसार्धश्लोकः । सबलस्यास्यराजर्षेःसत्कारंकर्तुं
 व्यवसितोस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातंसंपा-
 दय ॥ २१ ॥ षड्रसेषु यद्यस्ययस्य अभिपूजितं अस्मि-
 मतं । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः ।
 “अर्थकृतेचतादर्थ्येनिपातद्वयमव्ययं” इतिनिघण्टुः
 ॥ २२ ॥ रसेन रसायनभेदेन । अन्नेन भक्षयेण शक्नु-
 लीलाजादिना । पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्य-

ति० एकोवसिष्ठशब्दोवरिषडाची । शि० आवशिष्टं अतिकान्तिमन्तं । विनयान्वितं विनयो विश्वामित्रकर्तृकविनयः । अन्वि-
 तःप्राप्तःयस्यैतं । आवशिष्टशब्दःआहपूर्वकान्त्यर्थकवशधातुप्रकृतिकः औणादिकयन्त्रल्ययान्तः ॥ १० ॥ मुनिभा० कृतमित्ये-
 तत्पदंराजपदादुपरि वाक्यादौनिवेद्यं । वसिष्ठेनैवमुक्तोमहामतिर्विश्वामित्रो राजा कृतं वाक्येनमेपूजास्तथाकृतैवेत्यब्रवीत् ॥ १५ ॥
 इतिद्विपञ्चाशसर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ ट. वशिष्ट. २ ड. च. ज. झ. ट. विनयान्वितम्. ३ ड. च. छ. झ. ञ. कृत्वौ. ४ ख. घ. ज. धर्मिष्ठौ. ५ क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. कथास्तदा. ६ क. घ. सक्रियांतु. ७ क. महतींत्वेतां. ख. घ. ज. ट. हिमवांस्त्वेतां. ८ क. प्रतीच्छत्वं. ९ ड. झ. ञ. ट. मयाकृताम्. १० क. ख. घ.—ट. राजंस्त्वमतिथि. ११ च. घ.—छ. झ. महासुनिः. १२ ख.—ज. पूजावाक्येन. १३ ज. सर्वदा. १४ ख. सुमहाप्राज्ञ. १५ झ. नमस्तेऽस्तुगमिष्यामि. १६ ग. ड. च. छ. झ. ञ. मुनिपुङ्गव. १७ ड. च. छ. झ. ञ. एवमुक्तस्तथातेन. १८ ड. च. छ. झ. ञ. ट. धूतकल्मषाम्. १९ ख.—ट. कामधुगिद्वये. २० ग. ज. प्रवर्षस्वकृतेमम. २१ ग. ज. ट. अन्नायनिचयं. २२ ज. ट. शबलेतिह.

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

शबलाकल्पितविविधान्नभोजनेनपरिजनैः सहपरितोपमुपगतवता विश्वामित्रेण वसिष्ठप्रतिप्रतिनिधितया बहुगोधनधानादि-
स्त्रीकारेण शबलादानप्रार्थनेपि वसिष्ठेन तदनङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुक् कामान्यस्यैव यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्ष्मन्मधूस्तथा लाजान्मैरेशांश्च वरासवान् ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्यांश्चोच्चार्चैर्चांस्तथा ॥ २ ॥
उष्णाढ्यस्योदैनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्नानि च सूपान्श्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
नानाखादुरसानां च षोडशानां तथैव च ॥ भोजनानि सुपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टं जनायुतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनोतितर्पितम् ॥ ५ ॥
विश्वामित्रोऽपि रोजर्षिर्हृष्टः पुष्टस्तदाऽभवत् ॥ सान्तःपुरचरो राजा सत्राह्वणपुरोहितः ॥ ६ ॥
सामालो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मपूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतां मभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥
रत्नं^{११} हि भगवन्नेतद्गन्तव्यं च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥

चोष्येण लेह्येन जिह्वास्वाद्येनक्षौद्रादिना । चोष्येण अ-
धरपुटमाह्वेणदध्यादिनाच । समन्वितं “सर्वोद्वन्त्रो
विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावं । अन्नानां शाल्य-
न्नादीनां । निचयं राशिं । अनेनभक्ष्यभोज्यलेह्यचो-
ष्यपेयखाद्यरूपषड्विधाभ्यवहारोदर्शिताः ॥ २३ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्भारमयणभूषणे म-
णिसञ्जीवाख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५२ ॥

कामधेनुप्रार्थनत्रिपञ्चाशे—एवमुक्तेत्यादि । यस्य-
यस्ययथेप्सितं तथा कामान् काङ्क्षितान् । विदधे ॥ १ ॥
उक्तमेवप्रपञ्चयति—इक्ष्मूनित्यादि । मधूनि तिष्ठन्-
त्वमर्षि । मैरेशाः मद्यविशेषाः मैरेशाख्यानिर्लभ्यः ।
“मैरेशमासोधात्रीधातकीगुडवारिमः” इतिवैजय-
न्ती । पानानि पानकादीनि । भक्ष्यान् अपूपविशेषा-

न् । उच्चावचात् नानाप्रकारान् । “उच्चावचैर्नैकभेदं”
इत्यमरः । विदधे इत्यनुषज्यते ॥ २ ॥ आसन्नितिशेषः ।
मृष्टान्नानि इष्टान्नानि पायसभेदा इत्यावत् ॥ ३ ॥
नानाविधाः स्वाद्वोरुच्याः रसाः माधुर्यादयो येषांतेषां ।
षोडशः षड्विधविकृताः भक्ष्यविशेषाः । शैषिकोण् । ते-
षांपूर्णानि तैः पूर्णानीत्यर्थः । “पूरणगुण—” इत्यादिना
तृतीयार्थेपठौ । गौडानि गुडविकाराः । अत्राप्यास-
न्नितिशेषः ॥ ४ ॥ पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनयुतं विश्वामित्र-
बलं सर्वं सुसंतुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ हृष्टः आद-
रेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मणि-
सहायाः । मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजार्हेण अ-
स्मदादिभिरितिशेषः । पूजितः बहुकृतः । सुसत्कृतः
आतिथ्येनसत्कृतः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्कयभूते-
न । अर्धम् ॥ ९ ॥ हि यस्मात् । एतत्तत्त्वं स्वजातिश्रे-
ष्ठं । “रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः । यतः पार्थिवोर-

ति० दधिकुल्या इत्युपलक्षणं दुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ कत० खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणां । शेषेपठौ । तैः पूर्णानि । भोजनानि
भोजनपात्राणि । गौडानि राजतानि । आसन्नितिशेषः । “रजतेगुडः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥ शि० सर्वान्नासुद्देश्यविधेयान्यतर-

[पा०] १ क. ग. ड. छ. झ. व. ट. यथेप्सितं यथा. ख. यस्ययथेप्सितान्. च. यथेप्सितान्यथा. घ. यथेप्सितंतथा.
२ ग. मधुरसालाजानि. ३ क. महार्हाणिचपानानि. ४ ड. च. छ. झ. व. वचानपि. घ. वचोस्तदा. ५ क. ख. दनस्यापि
घ. दनस्यास्य. ६ क. ख. ग. च. छ. ज. मृष्टान्नानिचसूपान्श्च. घ. मृष्टान्नानिचसूपान्श्च. ७ ख. ग. घ. च. ज. षड्दसानां-
तथैवच. ड. छ. झ. व. ट. खाण्डवानां. ८ ड. च. झ. व. ट. भोजनानि. ९ घ. च. सुवर्णानि. १० क—घ. जनाकुलम्.
११ क. ख. वलंसर्वं. १२ ख. ग. घ. नामितर्पितम्. ड—ट. नस्तुतर्पितम्. १३ ड. च. छ. झ. व. विश्वामित्रोहि. १४ ख. ग.
ज. सुष्ठुःपुष्ट. १५ क. घ. सान्तःपुरचरो. १६ ख. ग. पुरोगमः. १७ क. घ—छ. ज. परेणहर्षेण. १८ घ. चाभिधास्यामि.
१९ घ. रत्नंभगवन्.

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥
 नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिमी रजतस्य वा ॥ १२ ॥
 न परित्यागमर्हेयं मत्सकाशादरिन्दम ॥ शौश्वती शबला महां कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥
 अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च ॥ १४ ॥
 स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ आयत्तमत्र राजयै सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५ ॥
 सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा ॥ कारणैर्बहुमी राजन्न दास्ये शबलां तव ॥ १६ ॥
 वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः ॥ संरन्ध्रतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥
 हैरण्यर्कक्ष्याग्रैवेयान्मुवर्णाङ्कुशभूषितान् ॥ ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥
 हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्थ्याम् ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किंकिणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥
 हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ सहस्रमेकं दश च ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥
 नानावर्णविभक्तानां वैयस्यानां तथैव च ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥
 यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ तावद्ददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ न दास्यामीति शबलां ग्राह राजन्कथंचन ॥ २३ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥
 दर्शश्च पूर्णमासश्च यज्ञाश्चैवाप्तदक्षिणाः ॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५ ॥

ब्रह्मारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः । ममैषा मेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिषट् ॥ ११—१२ ॥ परित्यागं विश्लेषं । प्राप्तुं नार्हा । आसन्नतः मनस्विनः । कीर्तिरिव । महां मम । शबला शाश्वती नित्यसंबन्धा ॥ १३ ॥ हव्यं देवार्थं । कव्यं पितृर्थं । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रं । अग्निहोत्रं सायंप्रातःकर्तव्योहोमविशेषः । बलिः भूतबलिः । होमः दर्शपूर्णमासादिः । एतत्सर्वं अस्यां आयत्तं एतदधीनं ॥ १४ ॥ स्वाहाकारः स्वाहेतिमन्त्रः । वषट्कारो वषडितिमन्त्रः । विविधाविद्याः वेदाद्याश्च । अस्यामायत्ताः एतत्पयआदिप्राशनेनचित्तशुद्धेः प्राणवृत्तेर्देहबलादेश्चाध्यत्वात्तदेकमूलत्वं । अत्रार्थे न संशयः ॥ १५ ॥ सत्येनवदामीत्यर्थः । कारणैः उक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥ संरन्ध्रतरं अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥ हैरण्यानि

हिरण्ययानि कक्ष्याग्रैवेयाणियेषांते । कक्ष्या मध्यबन्धनार्थारज्जुः । “कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्म्यादेःकाक्ष्यामध्येभयन्धने” इत्यमरः । ग्रैवेयाणि श्रीवाचन्धनरज्जवः । “श्रीवाच्योण्यच” इति चाड्य । सहस्राणीत्यस्य पुंलिङ्गविशेषणमाह ॥ १८ ॥ चतुर्थ्यां चतुर्भिरर्थैर्युक्तानां । गमकत्वात्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वान्नपुनरुक्तिः । किङ्किणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ देशाः कांभोजवाहीकादयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानां । “गन्धर्वकुलजातस्त्वं” इति पुराणवचनात् ॥ २० ॥ नानावर्णैः विभक्तानां अन्योन्यविलक्षणानां ॥ २१ ॥ यावत्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणं सर्वददामि ॥ २२ ॥ हेराजन् शबलां न दास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्या-

लिङ्गतेति सिद्धान्तात् एतदित्येतच्छब्दस्त्वनुसक्तत्वं ॥ १० ॥ ति० होमो वैश्वदेवादिः । स्वाहाकारवषट्कारौ तस्माध्ययज्ञौ ॥ १४ ॥ ति० किङ्किणीकविभूषितानिति पष्ठर्थद्वितीया । रथानां विशेषणमेतत् ॥ १९ ॥ इति त्रिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. व. मुनिपुङ्गवः. २ ख. इमांदास्यामि. ग. नाहंदास्यामि. ३ ख. शबलाशाश्वती. ४ क. ख. ग. बलिहोम. ५ घ. आयत्तंमम. ६ ख. ड. झ. करीतया. ७ क. ख. ब्रवीद्वचः. ड. च. झ. ट. ब्रवीत्तदा. ८ झ. कक्ष्याग्रैवेयान्. ९ ग. ड. च. झ. ट. रथानां. १० ज. दास्यामिते. ११ झ. किङ्किणीशत. १२ ज. ट. दास्यामितव. १३ क. ख. सवत्सानां. १४ ड. च. छ. झ. व. रत्नानि. १५ क. ख. तावदास्यामि. १६ ड. च. झ. व. दीयतांशबलामम. १७ क. ड. ज. एतदेवहिमेसर्वं. १८ एतदेवहित्सर्वस्व. दर्शश्चपूर्णमासश्च. इत्यर्थयोः ज. पुस्तकेन्युक्तमोदयते. १९ ज. मेरत्नं. २० च. यज्ञथैवसदक्षिणाः.

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजन्न संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

विश्वामित्रभटैर्बालकात्यमानयाशबलया वसिष्ठनिकटमेत्यसरोदनशोचनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठचोदनयाशबलोत्सृष्टभटैर्विश्वामित्रसेनानिरसनेरुष्टेनतेनास्त्रतेजसा तत्सेनायादूरोत्सारणम् ॥ २ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककशिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याऽहं राजभटैर्दानीं ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मार्मनागसं भक्त्यामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
[ईति सां चिन्तयित्वा तु विनिश्चस्य पुनैःपुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम्] ॥ ५ ॥
निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्जशतशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेधुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सुत ॥ यस्माद्राजभृता मां हि नयन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मयां राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमसौहिणी पूर्णा सैवाजिरथसंकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥

दित्रयं ॥ २४—२५ ॥ अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्रलापेन भवतइतिशेषः । कामान्दोगधुंशीलमस्त्यस्या इतिकामदोहिनीं “सुप्यजातौ” इतिणिनिः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथबलात्कारकुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसु-
श्रित्युःपञ्चाशो—कामधेनुमित्यादिदर्शकः ॥१—२॥

ह्रियेयं कर्मणिसंप्रश्लेष् । कथमपिह्रियेयमित्यर्थः । भृशदुःखिता भृशदुःखिता । वृत्तिविषयेमकारलोपो-
भृशमादिमान्ताव्ययस्येष्यते ॥ ३—६ ॥ क्रोशन्ती आर्तस्वरंकुर्वन्ती ॥ ७ ॥ राजभृताः राजभटाः । त्वत्सकाशतः त्वत्समीपतः ॥ ८—९ ॥ मत्तः मत्सकाशात् ॥ १० ॥ मयां मम । तर्हि तपोबलेनकिमिति नदण्ड्यते तत्राह—राजात्वद्यविशेषतइति । राजातपोबलेन नदण्ड्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ इयमित्यादिपञ्च । सवाजि-

ति० राजभृतैः राजसेवकैः ॥ ३ ॥ ति० दृष्ट्वा ज्ञात्वापि ॥ ४ ॥ ति० रोदनमश्रुपातः । क्रोशनमार्तशब्दः । रुदन्त्यैव ऋषि-
समीपगमनं रुदन्त्यैवच कथनमित्येतदर्थद्विःरुदन्तीति । दि० क्रोशन्ती हेऽक्षेऽस्याह्वानंकुर्वती । रुदन्ती स्वरोदनहेतुककरुणो-
त्पादनेनान्यानपिरोदयन्तीच ॥ ७ ॥ ति० मत्तः अविवेकी ॥ १० ॥ ती० हस्तिध्वजाः हस्तिपुस्थिताध्वजाः तैस्समाकीर्णा ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. ख. ग. घ—छ. झ. ज. अतोमूलाः. ज. ततोमूलाः. २ च. झ. रुदती. ३ झ. ज. ट. राजभृतैर्दानीं ह्रियेय. क. घ. ङ. च. ज. राजभृतैर्दानींह्रियेय. ख. दर्शनाबद्धापाशसुपीडिता. ४ ख. घ. मनागसी. ५ क. ङ. च. झ. ज. दृष्ट्वाभक्त्यात्यजति. ६ अयंश्लोकः क—ट. दश्यते. ७ ख. घ. ङ. झ. संचिन्तयित्वातु. ८ ख. ट. निश्चस्यच. ९ क. ख. सुहु-
सुहुः. १० घ. मुनिमब्रवीत्. ११ ख. ग. ज. वसिष्ठस्यामितः. १२ ङ. च. छ. झ. ज. ट. रुदन्तीमेघनिखना. १३ ख. ङ. च. झ. ज. द्राजभटाः. १४ क. ख. ट. नयति. १५ घ. बलोन्मत्तो. १६ क. ज. ट. तुल्यबलं. ग. तुल्यबलंकार्म. १७ ख. राजानेनविशेषतः. १८ क. ख. सबलीक्षत्रियोराजा. १९ क. पतिरीश्वरः. २० ज. सेना. २१ ख. घ—ज. गजवाजिरथाकुला. क. रथकुञ्जरा. २२ ङ. च. छ. झ. ज. बलवत्तमः.

एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मर्षिर्मेतुलप्रभम् ॥ १३ ॥
 न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १४ ॥
 अग्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पबलं यत्तन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तर्था राम वसिष्ठस्तु महायशः ॥ सृजस्वैति तदोवाच बलं परबलैरुजम् ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजज्जदा ॥ १८ ॥
 तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पृष्ठावाः शतशो नृप ॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 बलं भयं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः ॥ स राजा परमक्रुद्धः क्रोधं विस्फारितेक्षणः ॥
 पृष्ठवान्नाशयामास शस्त्रैरुचावचैरपि ॥ २० ॥
 विश्वामित्रादितान्दृष्ट्वा पृष्ठवान्शतशस्तदा ॥ भूय एवासृजत्कोपाच्छकान्यवनमिश्रितान् ॥ २१ ॥
 तैरासीत्संभृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ प्रभावद्भिर्महावीर्यैर्हैमकिञ्चलसन्निभैः ॥ २२ ॥
 दीर्घासिपद्भ्यश्चैर्हैमवर्णविराट्पुत्रैः ॥ निर्दग्धं तद्वलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २३ ॥
 ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो मुमोच ह ॥ तैस्तैर्यवनकांभोजाः पृष्ठवाश्चाकुलीकृताः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पुनर्वसिष्ठोदनाशबलया निजावयवोत्सृष्टैर्लेच्छादिभिर्विश्वामित्रसेनानिद्रोषीकरणम् ॥ १ ॥ ततोवसिष्ठेनजिघांसया
 समभ्यागततस्तसुतशतस्यदुङ्कारेणभस्मीकरणम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणहतावशिष्टनिजात्मजस्य राज्यनियोजनपूर्वकं तपसेहिमव-
 द्गमनम् ॥ ३ ॥ तथामहादेवात्सकलास्त्रलाभदर्पणवसिष्ठश्रममेत्यमहास्त्रतेजसामु निजनविक्षोभणम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठेनदण्डो-
 धमनेनतदग्रेसमवस्थानम् ॥ ५ ॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठश्चोदयामास कामधुक्सृज योगतः ॥ १ ॥

रथसंकुला वाजिसहितरथैस्संकुला ॥ १२—१४ ॥
 तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः ॥ १५ ॥ त्वद्ब्रह्मबलेन त्व-
 न्मन्त्रबलेन । संभृतां संवर्धितप्रभावां ॥ १६ ॥ इत्यु-
 क्तइत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजं । बलं सैन्यं
 ॥ १७—१८ ॥ हुंभारवः पशूनां हुंभाशब्दः । उत्सृष्टाः
 निर्मिताः । पृष्ठवशकयवनादिशब्दाः स्लेच्छजातिविशे-
 षवचनाः । पश्यतइत्यनादरेषष्ठी ॥ १९ ॥ विस्फारि-
 तं विवृतं ॥ २० ॥ अदितान् हिंसितान् ॥ २१ ॥ हे-

मकिञ्चलकसन्निभैः हेमशब्दश्चंपकपरः तस्यकनकाह्व-
 यत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ पृष्ठसः अ-
 सिविशेषः ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

अथपुनर्दिन्यास्त्रलाभपूर्वविश्वामित्रेणवसिष्ठश्रम-
 संरोधः पञ्चपञ्चाशो—ततस्तानित्यादि । हेकामधुक् ।

ति० क्षत्रात् क्षत्रियबलादपि । बलवत्तरमधिकं ॥ १४ ॥ ति० नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुलाभियोगापेक्षा । परकाम्यार्थसृष्टा-
 वेवतस्याः सामर्थ्यात् । ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेनमांथ्यायस्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

[पा०] १ ज. वचनज्ञासौ. २ क.—घ. ममितप्रभम्. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. ब्राह्मणाबलवत्तराः. ४ च. क्षत्र-
 चाबलवत्तरं. ड. छ. झ. ज. क्षत्राच्चबलवत्तरम्. ५ ख. ग. ड.—ज. अप्रमेयं. ६ ख. नलत्तोबल. घ. नलसौबल. ७ ग.
 महाभाग. ८ क. ड. च. छ. झ. ज. लंब्रह्मबल. घ. लद्ब्रह्मबल. ९ क. ख. ग. ड.—झ. ट. दर्पबलं. १० झ. यज्ञनाश.
 ११ क. तथा. १२ ख. ग. सुमहायशः. १३ क. घ. ड. च. छ. झ. ज. ट. बलादेनम्. ख. बलद्वहम्. ज. बलादेन. १४ घ.
 हुंकारतोत्सृष्टाः. ख. हुंकारवोत्सृष्टाः. ड. च. ज. हुंभारवोत्सृष्टाः. १५ क. पृष्ठवाद्शतशो. ख. पृष्ठवाद्शस्त्रपाणयः. १६ घ.
 धीमतः. १७ ग. रोषविष्कारिते. १८ ख. मायैवासृजद्वोरान्. क. घ.—छ. झ. ज. ट. भूयएवासृजद्वोरान्. १९ ख. ड.
 च. छ. ज. तीक्ष्णासिपटिश. २० घ. च. झ. तैस्त्येयवन. २१ ड. च. छ. झ. ज. वरैराश्वा.

तस्या हुंभारवाज्जाताः कांभोजा रविसन्निभाः ॥ ऊर्ध्वसस्त्वथ संजाताः पण्डुवाः शस्त्रपाणयः ॥ २ ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शकुदेशाच्छकास्तथा ॥ रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्सकिरातकाः ॥ ३ ॥
 तैस्तैर्निर्घृदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ संपदातिगजं साश्वं सरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा निर्घृदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
 अभ्यधावत्सुसंकुटुं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ ५ ॥
 हुंकारेणैव तान्सर्वान्ददाह भगवानृषिः ॥ ६ ॥
 ते सौश्रथपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतार्त्तदा ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा विनाशितानुपुत्रान्वलं च सुमहायशाः ॥ सत्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
 समुद्र इव निर्वेगो भ्रमदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतदर्पो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥
 स गत्वा हिमवत्पार्श्वं किन्नरोरगसेवितम् ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महेतपाः ॥ १२ ॥
 केनचित्त्वथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महेतवल् ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ वरदोऽस्मि वरौ यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महेतपाः ॥ प्रणिपत्य महेतवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो ममानघ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

योगतः योगमहिम्ना । तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगश-
 क्तिरस्तीतिज्ञेयं ॥ १ ॥ तस्याइत्यादिचत्वारः । ऊधसः
 स्तनात् ॥ २ ॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ ३—४ ॥
 दृष्ट्वेत्यादिषट् । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्यसर्वविनाशमू-
 लत्वादितिभावः । जपतांवरंइति हुंकारेणनिरासेहेतुः
 ॥ ५—६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीतइतिबहु-
 पसर्गेऽतीत्याः ॥ ७—८ ॥ निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः ।

उरगइव निश्शक्तिरितिशेषः । उपरक्तः राहुग्रस्तः ॥ ९ ॥
 निर्वेदं दुःखं ॥ १० ॥ सइत्यादिचत्वारः । एकं अव-
 शिष्टमितिशेषः । राज्याय राज्यं कर्तुं । पृथिवींक्षत्रधर्मे-
 णपालयेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ दर्शयामास आत्मा-
 नमितिशेषः ॥ १३—१४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥
 साङ्गोपाङ्गोपनिषदइत्यकारान्तत्वमार्थः । अङ्गसन्निपत्यो-
 पकारकं उपाङ्गंआरादुपकारकं उपनिषत्परहस्यमन्त्रः ।

ति० सत्रीडमतिक्रियाविशेषणं । विष० सर्वान् पुत्रान् ॥ ८ ॥ ती० निर्वेदं चतुरङ्गबलेनिष्फलत्वबुद्धिः । ति० हतसर्वब-
 लोत्साहः सर्वोणिबलानिशारीबौद्धाह्वादीनि तज्जन्योत्साहहीनः ॥ १० ॥ ती० क्षत्रधर्मेणपृथिवींपालयेति । अन्यथाऽहमिदम-
 विष्यतीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० साङ्गोपाङ्गोपनिषदः । समाहारद्वन्द्वे “द्वन्द्वानुद-” इतिटच् । तेनसहितः ॥ १६ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. हुंकारतोजाताः. ज. हुंभारवाज्जाताः. क. हुंकारतोजाताः. २ ड. च. छ. झ. ज. ऊधस-
 श्वाथ. ३ ग. ड.—ट. संभूताः. ४ ड. च. छ. झ. ज. बर्वराः. ५ ड. च. छ. झ. ज. च्छकास्स्यूताः. ६ क. ड. च. छ. झ.
 ज. म्लेच्छाश्च. ज. ट. म्लेच्छास्तु. ७ ग. ट. हारीताः. ८ क. ड.—झ. ट. तैस्तैर्निर्घृदितं. ९ क. सैन्यं. १० ग. सपदातिरथं.
 ११ ग. सगर्जं. १२ क.—छ. झ. ज. ट. निर्ददाहमहानृषिः. घ. महामुनिः. १३ घ. साश्वरथसंवाधा. १४ ख. ड. च.
 छ. झ. ज. स्तथा. १५ ड. झ. ज. विनाशितान्सर्वान्. १६ झ. सत्रीलं चिन्तया. क. त्रीडितश्चिन्तया. १७ ग. भिन्नदंष्ट्रइवो-
 रगः. १८ च. छ. ज. गतसर्वबलोत्साहो. ड. झ. हतसर्वबलोत्साहो. १९ ड. च. छ. झ. ज. ट. वनमेवाभ्यपद्यत. घ. वन-
 मेकोन्यपद्यत. २० ड. झ. तपार्थं. २१ क. ख. किन्नररूपशोभितम्. ड. झ. किन्नरोरगसेविते. २२ क. सुदारुणम्. २३ क.
 ख. ड. च. छ. झ. ज. महामुनिम्. २४ क. ख. वरोमतः. २५ क. ख. महामुनिः. २६ घ.—ट. महादेवं विश्वामित्रोऽब्रवी-
 दिदम्. २७ ख. ज. ज. सरहस्यं.

१ अनेनव्याख्यानेनश्लोकचतुष्टयसद्भावःप्रतीयतेउपलभ्यन्तेतुत्रयएवश्लोकाःअन्योपिगवेषणीयः ।

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गन्धर्वयक्षरक्षसु प्रतिभान्तु ममानघ ॥
 तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥
 एवमस्तिवति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥
 प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो मेहाबलः ॥ दर्पेण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥
 विवर्धमानो वीर्येण समुद्र इव पर्वणि ॥ हतमेव तदा मेने वसिष्ठमृषिसत्तमम् ॥ २० ॥
 ततो गत्वाऽऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्पोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥
 उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तैथैव मृगपक्षिणः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निश्शब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥
 वदतो वै वसिष्ठस्य मां भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नाशयाम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 आश्रमं चिरसंबुद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोसि तन्मूढ तस्मात्त्वं न भविष्यसि ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूममिव कालाग्निं यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः ॥ १६ ॥ प्रतिभान्तु
 तानीतिशेषः । ममेप्सितं अन्यदपीतिशेषः ॥ १७—
 १८ ॥ प्राप्येत्यादिसप्त । दर्पपूर्ण इति क्षत्रियत्वादिदर्प-
 युक्तः । विशेषास्त्राभादिदानीं दर्पपूर्णो भूदित्यर्थः
 ॥ १९—२० ॥ यैरस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥
 उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानं ॥ २२ ॥ भयात् भयदादस्त्रा-
 त् । नानादिग्भ्य इति व्यत्ययेन द्वितीयार्थे चतुर्थी । ना-
 नादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्य इति वा ॥ २३ ॥ आश्रमपदं
 वनं । शून्यं निस्तरुलम् । इरिणं ऊपरं ॥ २४ ॥ व-

सिष्ठेरक्षकेविद्यमानेकुतोविद्रवन्तीत्यत्राह—वदत इति ।
 भावलक्षणेपक्षी अनादरेवा । गाधेयं नाशयामिमाभैरि-
 तिवदतो वसिष्ठस्य वचनमनादृत्य विद्रवन्तीति पूर्वेणास्त्र-
 यः ॥ २५ ॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वा स्वानितिशेषः
 ॥ २६ ॥ न भविष्यसि नशिष्यसीतियावत् ॥ २७ ॥
 उद्यम्य तस्यावितिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

वि० तव प्रसादात् ननु उपदेशापेक्षेति भावः ॥ १७ ॥ शि० अस्त्रतेजसा युक्तः पार्थिवः विश्वामित्रः । आश्रमपदं श्रमनिवर्त-
 कवसिष्ठस्थानं ॥ २१ ॥ शि० दुराचारः परवस्त्वपहरणरूपनिषिद्धावरणमनाश्वासि । यन्मूढ यतः क्रोधादिनिवृत्तेः मूःबंधनं
 प्रतिबन्धकत्वमितियावत् वहति प्राप्नोति तत्संबोधनं निवृत्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. मानवेषु. २ क. ख. दिवंगतः. ३ ख. ज. प्राप्य चास्त्राणि. क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. प्राप्य-
 चास्त्राणि देवेशाद्विश्वामित्रो. ४ ख. महातपाः. ५ हर्षेण महता. ६ क. पर्वसु. ७ क. ड. च. छ. झ. ज. हतमेनेतदाराम.
 ८ क. च. यत्तत्पोवनं. घ. ड. क. झ. यैस्तत्पोवनेनाम. ९ ज. विप्रकृता. ग. विप्रकृतास्सर्वे. १० घ. शतशो मुनयो दिशः.
 ११ ड. च. छ. झ. ज. ये चैवैमृग. १२ क. ग. ज. मामैष्टेति. १३ घ. नाशयिष्यामि. क. नाशयामिच. १४ ज. संसिद्धं. क.
 संबुद्धं. १५ क. ख. तद्विनाशित. १६ ड. च. झ. ज. ट. दुराचारोहि. १७ क. ख. च. छ. ड. यन्मूढ. ड. ग. झ. यन्मू-
 ढस्तस्मा. १८ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. विधूम इव कालाग्निः. १९ क. ख. च. छ. झ. ज. यमदण्ड इवापरः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठब्रह्मदण्डेनविश्वामित्रास्त्राणांनिगिरगेतेनक्षत्रबलगर्हणपूर्वकं ब्राह्मण्याधिगमायतपश्चरणनिर्धारणम् ॥ १ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
 ब्रह्मदण्डं संमुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ॥ [प्राहिणोत्तद्वसिष्ठाय विश्वामित्रो महाबलः] ॥
 वसिष्ठो भगवान्कोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
 क्षत्रबन्धो स्थितोऽभ्येष यद्वलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्यद्य ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥
 क च ते क्षत्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियापांसन ॥ ४ ॥
 तस्यास्त्रं गाधिपुत्रस्य धोरमाग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वेग इवाभसा ॥ ५ ॥
 वारुणं चैव रौद्रं च ऐन्द्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥
 मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ॥ जृम्भणं मीदनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥
 शोषणं दारणं चैव वज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
 पैर्नाकास्त्रं च दयितं शुष्कार्द्रं अशनी उभे ॥ दण्डास्त्रमथ पैशाचं क्रौञ्चमस्त्रं तथैव च ॥ ९ ॥
 धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वीर्यव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
 शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मुसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥
 त्रिशूलमस्त्रं धोरं च कौपालमथ कङ्कणम् ॥ ११ ॥
 एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ वसिष्ठे जैपतांश्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥
 तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥
 तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साक्षिपुरोगमाः ॥ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १४ ॥
 त्रैलोक्यमासीत्संभ्रस्तं ब्रह्मास्त्रं समुदीरिते ॥ १५ ॥
 तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥

अथसर्वास्त्रबलसंपूर्णक्षत्रवीर्यादपिब्रह्मबलं बलीयद्-
 त्याहषट्पञ्चाशो—एवमुक्तइत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भय-
 जननार्थोक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशतिः ।
 ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणदण्डं ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्ष-
 त्रियाधम । तेदर्पतवशस्त्रस्यदर्पच नाशयामीत्यन्वयः
 ॥ ३ ॥ क्षत्रियापांसनेत्यनन्तरंवसिष्ठोऽब्रवीदिति अनु-
 कृष्यते ॥ ४—११ ॥ वसिष्ठेजपतांश्रेष्ठइत्यनेनजपवै-

भवमिदंग्रसनमितिद्योतितं । तत् अस्त्रक्षेपणं । अद्भु-
 तमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादितिभावः ॥ १२ ॥
 अद्भुतमेवाह—तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १३ ॥
 संभ्रान्ताः आसन्नितिशेषः ॥ १४ ॥ समुदीरिते
 प्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेणतेजसा ब्रह्मविद्याभ्यास-
 जनिततेजसा । उपबृंहितेनब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र
 ग्रासक्रियायानंदण्डस्यान्वयः पुत्रैर्देवीभारंवहतीति

ति० अभिपुरोगमोवायुःतत्सहिताः अभिसहितोवायुःपुरोगमोयेषांयुद्धेइतिवा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. घ. सुद्यम्य. ड. च. छ. झ. न. मुद्दिश्य. ग. ज. मुत्तज्य. २ ग. ज. सचोत्क्षिप्य. ड. च. झ. ज. ट. ससुद्यम्य. ३ इदमर्थं ज. दृश्यते. ४ ज. तदस्त्रं ग्रहितं वीक्ष्य वसिष्ठः प्रत्युवाचह. ५ च. छ. ह्येषः. ६ घ. तन्निदर्शय. ७ ख. घ. ज. म्येषते. क. म्येषवै. ८ ग. च. छ. न. क्षत्रस्यतव. ९ क. ड—ट. माग्नेयसुत्तमम्. १० क. तदा. ११ क—घ. च. ट. रुषितो. १२ क. ग. ज. झ. न. मोहनंचैव. ड. च. छ. ट. मानंदरौद्रं. ख. चैववायव्यं. १३ ख. विलेपने. १४ क. ड—ज. ज. ट. दारणं. १५ क. ग. वज्रमस्त्रं च. क. जृम्भस्त्रं. १६ क—घ. ज. पिनाकास्त्रं. १७ घ. शुष्कास्त्रमशनिंतथा. ड. च. झ. न. अशनीतथा. ख. चाशनीतथा. क. अशनीतदा. १८ घ. मस्त्रं सुदर्शनम्. १९ घ. आग्नेयमस्त्रं वायव्यं. ख. ब्राह्म-चमथनं. २० ट. कपालमथकिङ्किणीम्. ज. कपालिमथकिङ्किणीम्. २१ ड. च. ज. जयतांश्रेष्ठे. २२ ख. शान्तेषुतेषुब्रह्मास्त्रं.

ब्रह्मास्त्रं प्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥
 रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरर्ध्रमाकुलाचिषः ॥ १८ ॥
 प्रोज्ज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव कालाग्निर्मदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
 ततोस्तुवर्णनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अमोघं ते बलं ब्रह्मस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥
 निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो मंहातपः ॥ प्रसीद जपतांश्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रोपि निरुक्तो विनिश्चयेदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 धिग्वलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
 तदेतत्समवेक्ष्याहं प्रसन्नैर्द्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थाय ये द्वौ ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मण्याधिगमाय भार्ययासहदक्षिणस्यादिशि तपश्चरति विश्वामित्रे ब्रह्मणा तदाश्रममेत्यतस्मै राजर्षित्वदानेन स्वलोकगमनम्
 ॥ १ ॥ विश्वामित्रेण स्वाभीप्सितानवासेऽपुनस्तपश्चरणम् ॥ २ ॥ अत्रावसरे त्रिशङ्कुनाराज्ञा सशरीरं स्वर्गजिगमिषया वसिष्ठप्र-
 तितथायाजनप्रार्थना ॥ ३ ॥ तेन तदधिक्षेपेतत्पुत्रान्प्रतितज्जिवेदनपूर्वकं तथायाजनप्रार्थनम् ॥ ४ ॥
 ततः संतप्तहृदयः सरन्निग्रहमात्मनः ॥ विनिश्चस्य विनिश्चस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
 स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं घोरं विश्वामित्रो मंहत्तपः ॥ २ ॥
 [फलमूलाशनो दान्तश्चकार परमं तपः] ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
 हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

वत् । अतो न वक्ष्यमाणेन विरोधः ॥ १६ ॥ त्रैलो-
 क्यस्य मोहनं भयान्मूर्छाजनकं । रौद्रं स्मरणेपि
 भयंकरं । सुदारुणं दुर्दर्शं ॥ १७ ॥ एतदेवाह—रो-
 मेति । अग्रे विरमरीच्यो विस्फुलिङ्गानिष्पेतुरिति योज-
 ना ॥ १८ ॥ दण्डश्च प्राज्वलत् पूर्वास्त्रप्रासेनेति शेषः
 ॥ १९ ॥ तेजः ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिष्या । धा-
 रय उपशमय ॥ २०—२१ ॥ शमं कोपशान्तिं नि-
 कृतः अपकृतः तिरस्कृत इति यावत् ॥ २२ ॥ क्षत्रिय-
 बलं बलं धिक् निन्द्य बलमित्यर्थः । “धिगुपर्यादिषु” इ-
 ति द्वितीया । ब्रह्मतेजसाः ब्राह्मण्यरूपतेजसाः बलं बलं ।
 तदेव प्रशस्तमितियावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रमिन्नानि
 ॥ २३ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकं । प्रसन्नेन्द्रि-
 यमानसः परित्यक्तश्च त्रयोपेत्यर्थः २४ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवं पशुपतिवितिर्गोसरहस्यसर्वास्त्रवैषद्यदर्शनेन रु-
 द्रस्यापरत्वमुपपादितं । अथ पूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्त-
 दुर्लभत्वं दर्शयति नवभिः सर्गैः । तत्र त्रिशङ्कुशरणाग-
 त्यनुगुणशक्तिमत्त्वं दर्शयति सप्तपञ्चाशे—ततः संतप्तहृ-
 दय इत्यादि । श्लोकद्वयमेकावयं । महात्मना वसिष्ठे-
 न । कृतवैरः अनेनास्य तपोनाशमूलं दर्शितं । ब्रह्मवि-
 दपचारो हि सर्वश्रेयो विनाशकः । दक्षिणां शरावत्य-
 पेक्षया । महिष्येत्यनेन भावि याजकत्वानुगुणाह-
 स्थ्यं दर्शितं । महत्तपः परमं यथा तथा तपोत्यन्वयः
 ॥ १ ॥ २ ॥ कामक्रोधाद्यनुवृत्तिं दर्शयति—अथेति

ति० हे ब्रह्मन् ते बलं अमोघमस्तु अराता वसिष्ठे जनेनास्त्रीणमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रमाग्रमुद्धृत्वेति यावत् ॥ २० ॥ इति षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥
 [पा०] १ च. छ. ज. मोहनघोरं. २ ग. ज. प्रोज्ज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च. ख. प्रज्वलद्ब्रह्म. ३ क. घ. च. छ. ज. सधूमश्च.
 ४ घ. न्मुनिगणो. ५ छ. जयतां. ६ घ. धारयते जति. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. महाबलः. ८ ड. च. छ. झ. ज.
 अमोघं ते बलं श्रेष्ठ. ९ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. विनिकृतो. १० तदद्भुतमवेक्ष्याहं. ग. ड. च. झ. ज. तदेतत्प्रसमीक्ष्याहं.
 ११ क. ख. घ. तस्मादासे. १२ ग. काकम्. १३ क. घ—छ. झ. ज. ट. महातपाः. ख. महामुनिः. १४ इदमर्थं
 ग—छ. झ. ज. दश्यते. १५ ग—छ. झ. ज. श्वचार. १६ ग. सुमहत्तपः. १७ ज. हविष्यन्दो मधुष्यन्दः.

पूर्णं वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विब्रूहे ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥
विश्वामित्रोपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किंचिदवाञ्मुखः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
तपश्च सुमहत्तमं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ देवाः सैषिणणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ [कौपेन महताऽऽविष्टस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव] ॥
तपश्चकार कौकुत्स्थ परमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११ ॥
सं वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रांस्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥
वासिष्ठा दीर्घतपसस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
वसिष्ठपुत्रान्ददृशे तप्यमानान्यशस्त्रिनः ॥ १४ ॥

सोभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किंचिदवाञ्मुखः ॥
अब्रवीत्सुमहात्मानस्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्शरणागतः ॥ प्रत्याख्यातोऽसि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ अतएवतपसोमन्दफलत्वंदर्शयति—पूर्णइति
॥ ४ ॥ विब्रूहे आर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ एवमित्यादि-
चत्वारः । ब्रह्माब्रह्मलोकंजगाम । त्रिविष्टपं देवाजग्मु-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्युः सदन्यः । “मन्युर्दैन्येकतो-
ऋधि” इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलं एतन्मा-
ज्रमत्तपःफलंभवति । ब्राह्मणस्यैवमदमिमितत्वा-
दितिभावः ॥ ८ ॥ परमंतपः पूर्वकृततपसोऽप्यतिश-
यितंतपः । परमात्मवान् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥
विख्यातः अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ सशरीरेण आत्म-
नेतिशेषः । परमांगतिं स्वर्गमितियावत् ॥ ११ ॥
चिन्तितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं

सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं-
चनक्रषेरसामर्थ्यात् नापितादृशकर्मविधानाभावात्
“सशरीरएवस्वर्गलोकमेति” इतिश्रुतेः । किंतु ।
त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिनास्तीतिपूर्वकल्पवृत्ततज्ज्ञा-
नादितिमन्तव्यं । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥
तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थं
॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्धः । यत्रतेपिरे । तत्र-
गत्वेतिशेषः । शतंवासिष्ठानिति । बह्वर्थेशतमिति-
निपातनात्सामानाधिकरण्यं ॥ १४ ॥ सइतिसा-
र्थः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मा-
नस्सुमहात्मानइति व्यत्ययेनप्रथमा ॥ १५ ॥ शरणं

वि० परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥ ति० शरणंगतोऽन्येषांरक्षणांशरणंगतोपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्य-
र्थः । शि० वः युष्माकं । शरणं रक्षकत्वं । गतः ज्ञातवानहं शरणं रक्षायथास्यात्तथा । शरण्यान् शरणहितान् । वोयुष्मान् ।
प्रपद्ये प्रातोस्मि । एकशरणशब्दोभावप्रधानः । गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वं “गमिरवबोधने” इत्यादिव्याख्यानेस्पष्टमेव । वइत्युभ-

[पा०] १ घ. ब्रह्मलोकान्पितामहः. २ क. घ. ड. च. ज—ट. त्वांहि. ३ ऋषिगणास्तंबैः. ४ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते.
५ क. ख. ग. ड. छ. झ. ज. तपश्चकार. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. धर्मात्माकुकुत्स्थपरमात्मवान्. ७ क. घ. कुल-
न्दनः. ८ क. ख. ग. ड. छ—ट. स्वशरीरेण. ९ ड. छ. झ. ज. देवतानांपरांगतिम्. १० ड. च. ज—ट. वसिष्ठसमाहूय.
क. छ. वसिष्ठं च. ११ क. घ. प्रययौ. १२ क. ख. ग. समहातेजाः. ड. च. छ. झ. ज. सुमहातेजाः. १३ घ. वसिष्ठसमाहूय.
तानुपुत्रांस्तस्य. ज. ट. वासिष्ठान्संदर्शयितव्यं. १४ ड. च. ज. झ. ज. न्मनस्विनः. १५ घ. महातेजाः. १६ ग. त्सुमहा-
भागान्. घ. सुमहातेजाः. १७ ड. च. ज—ट. प्रपन्नोऽहं. १८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. द. शरणंगतः.

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वाभिमस्कृत्य प्रसादये ॥ १७ ॥
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणांस्तपसि स्थितान् ॥ ते मां भवन्तः सिद्धयर्थं याजयन्तु समाहिताः ॥
 सशरीरो यथाऽहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वाब्बाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सैदा नृपान् ॥ २० ॥
 तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

वासिष्ठैःपित्रतिक्रमेणयाजनानङ्गीकारे त्रिशङ्कुनातान्प्रतिस्वस्याजकान्तरानुसरणवचनम् ॥ १ ॥ वासिष्ठैश्चण्डालतांप्रा-
 पितेनत्रिशङ्कुनात्रिभ्रामित्रमेत्यस्ववृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंयाजनप्रार्थना ॥ २ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं वै समाहर्तुं कृतुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वर्गं पुनः ॥ याजने भगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 अवमानं च तत्कर्तुं तस्मै शक्यामहे कथम् ॥ ६ ॥

रक्षितारं आगतः “शरणं गृह्हरक्षित्रोः” इतिवचनात् ।
 रक्षित्रपेक्षया आगतोहं । शरण्यान् शरणसमर्थान् ।
 शरणंप्रपद्ये रक्षितृन्प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतः प्र-
 त्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तर्ह्यार्या एव गन्तव्य इत्य-
 त्नाह—प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥ किमर्थं शरणागति-
 स्तत्राह—यष्टुकाम इति । तत् यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥
 शिरसेति सार्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः
 अवहिताः ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानृते अन्यांकांचनगतिं
 यजनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पुरोधाः पुरो-
 हितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्थः । तस्मात् वसि-
 ष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तस्यारक्षकत्वे भवन्त एव रक्ष-

का इति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसंजीवराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां फलदर्शयत्यष्टपञ्चाशो—ततस्त्रिशङ्को-
 रित्यादि । क्रोधसमन्वितमिति शतविशेषणं ॥ १ ॥
 शाखान्तरं आश्रयान्तरं ॥ २ ॥ नशक्यं त्वयैक्ष्वाके-
 णेति शेषः । सत्यवादिनः तस्येति शेषः ॥ ३ ॥ अशक्यं
 यं कुरुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेय-
 बालिशः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्थः । तत्

यान्वयि शब्दाधिकारश्च । यद्वा शरणं स्वेप्सितप्रवृत्तेन वधप्रार्थं गतः प्राप्नोहं शरणं जीवनालंबो यथास्यात्तावो युष्मानुप्रपद्ये ।
 ‘शरणं गृह्हरक्षित्रोर्वधरक्षणयोरपि’ इति मेदिनी ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणान् अन्वर्थं ब्राह्मणान् ॥ १८ ॥ इति सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ति० सोवाचेति “सोचिलोपेचेत्—” इति साधु ॥ ४ ॥ ति० त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख नमिवाधप्रसादये. २ घ. च. सिद्धयर्थ. ३ ड. च. छ. झ. ज. यथाहवै. ४ क. ग. घ. च. छ. ज.
 कंचन. ख. किंचन. ५ क. घ. च. इक्ष्वाकूणां. ६ क. घ. च. नृपानसदा. ७ ज. अस्मादनन्तरं. ८ च. झ. ज. प्रत्याख्यातोसि.
 ९ ड. झ. ज. दुर्मैगाः. १० घ. इक्ष्वाकूणां. ११ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. परमागतिः. १२ ग. मितिहोवाच. झ. ज.
 मितिहोवाच. १३ ग. कथंशक्ताः कर्तुं तव. ख. घ. ड. झ. कर्तुंशक्ताः कथंचन. च. ज. कर्तुंशक्ताः कथंचतत्. १४ घ. स्वपुंरततः.
 १५ ख. ड.—उ. अवमानं कथं कर्तुं. क. घ. अवमानं वर्यं कर्तुं. १६ ख. ग. ड. छ.—उ. तस्य शक्यामहे वयम्.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ शेषुः परमसंकुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुंस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
 [तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशमृषिपुत्रैश्च भाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः] ॥ ११ ॥
 अथ राज्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
 चित्तमाल्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ १२ ॥
 तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्थानुगामिनः ॥ १३ ॥
 एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १५ ॥
 कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ इदं जगाद् भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १६ ॥
 किमार्गमनकार्यं ते राजपुत्र महांवल ॥ अयोध्याधिपते वीर शापाच्चण्डालतां गतः ॥ १७ ॥
 अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः ॥ अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातोस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १९ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ २० ॥

असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामितिद्वौ । अन्यां-
 गतिं याजकान्तरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ घोराभिसंहितं साक्षा-
 त्कुलगुरुब्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितान्तराश्रयण-
 रूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमि-
 तिकरणद्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ एवमित्यर्थः ॥ १०—११ ॥
 अब्रवीत्चण्डालत्वं तत्सादृश्यमात्रं । किंतुक्षत्रियत्वप्रहा-
 पेनचण्डालत्वजातिप्राप्तिः । ब्राह्मणत्वादिजातेः कर्ममू-
 लत्वेन तदपायेतदपायादित्याह—अथेत्यादि सार्धः ।
 चण्डालतांगतः वक्षस्स्थं यज्ञोपवीतमेव वध्यासीदित्यर्थः ।
 नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीतांबरमेव चण्डालाहं नीलवस्त्रं-
 जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वस्थितराजतेज एव नीलवर्णो-
 भवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यं । परुषः रूक्षाङ्गः ।
 ध्वस्तमूर्धजः ह्रस्वकेशः । चित्तमाल्यानुलेपः चित्ता

श्मशानं तत्र भवं चित्तं तादृशं माल्यं अनुलेपः चित्ताभ-
 स्वरूपोऽङ्गरागश्च यस्य स तथा । आयसाभरणः अयोवि-
 काराभरणः ॥ १२—१३ ॥ परमात्मवान् परमधृतिमान्
 भूत्वा । दह्यमानः दुःखेनेति शेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठ-
 वैरिणं जगाम ॥ १४ ॥ विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितै-
 हिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्ववंशावमानप्रक-
 टनेन रामस्य कोपो भविष्यतीति सान्त्वयति—भद्रं तदिति
 ॥ १६ ॥ चण्डालतांगतः केन हेतुनेति शेषः ॥ १७ ॥
 आज्ञाय श्रुत्वैत्यर्थः ॥ १८ ॥ तं कामं यमुद्दिश्य गुर्वाद्यु-
 पासनं कृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनो हेतु-
 विशेषः ॥ १९ ॥ कस्ते काम इत्यत्राह—सशरीर इति ।
 सौम्येति संबुद्धिः । दर्शने बुद्धिः । तच्च फलं क्रतुशतफ-

शि० हेवीरयस्त्वं चण्डालतांगतः तस्य ते इहा गमने किं प्रयोजनं तद्वदेति भावः । एतेन त्रिशङ्कुशापः पूर्वमेव विश्वामित्रेण श्रुत इति ध्व-
 नितं । ति० सौम्यदर्शनेति संबोधनम् ॥ २० ॥

[पा०] १ घ. पर्याकुलेक्षणः. २ क. ख. ड—ट. ख्यातो भगवता. घ. ख्यातो वसिष्ठेन. ३ ड. च. छ. झ. स्तथैव हि.
 घ. विशेषतः. ४ ड. च. छ. झ. ज. ट. इत्युक्ताते. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्खस्वमाश्रमम्. ६ अयं श्लोकः क. ड. च. छ.
 ज. दृश्यते. ७ क. संकाशं गुरुपुत्रैश्च. ८ ग. रक्तमाल्यानुलेपश्च. क. चित्रमाल्यांगरागश्च. ख. ड—ज. चित्तमाल्यांगरागश्च. घ.
 भ्रष्टमाल्यांगरागश्च. ९ घ. ट. लक्ष्मणाचण्डाल. क. छ. त्याज्यं चण्डाल. १० ख. घ—ट. घोरवर्शनम्. ११ घ. किमागमनं कृत्यं
 ते. १२ क. ख. घ. महायशः. १३ ड. च. छ. झ. ज. ट. माकर्ण्य. क. मादाय. ज. मास्थाय. १४ ख. चण्डाल एव सः.
 १५ क. अनवाप्य च तत्कर्म. १६ क—छ. झ. ज. ट. सौम्यदर्शन.

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते श्ये ॥ २१ ॥
 यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ गुरुश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २२ ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २३ ॥
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २४ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्षणः ॥ २५ ॥
 नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यैः शरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रेण त्रिशङ्कुप्रतिशरीरसाहिजेनैव स्वर्गप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं शिष्याणां नानाश्रमेभ्यो मुनिगणानयनाय मेघपणम् ॥ १ ॥
 शिष्यैर्विश्वामित्रप्रतिमुनिजननागमननिवेदनपूर्वकं वासिष्ठानामपहासवचनानुवादः ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणेतेषां नीचयो निजनन-
 रूपशापदानम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १ ॥
 ऐक्ष्वाक स्वांगतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते भविष्यामि मां भैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥
 अहमामन्त्रये सर्वान्हर्षान्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकरात्राजस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥
 गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण संशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

लं सशरीरस्वर्गः ॥ २० ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलपापम-
 यिनास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा “यज्ञोत्त-
 तेनक्षरति” इति वचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृत-
 मपिमयिनास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साधि-
 तयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्गतोपि । ते पुरतः-
 ति शेषः ॥ २१ ॥ यज्ञैरिति पूर्वसशरीरत्वसाधनक्रतु-
 शतमुक्तं अत्रनित्यकर्मैतिभिदा । यद्वा पूर्वक्रतुशतं इष्टं
 यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्चानावाप्यते तादृशकत्वमुष्ठा-
 नमनोरथोनावाप्यतइत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्ते-
 न । शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः ॥ २२ ॥ प्रयतमान-
 स्येति सम्प्रत्यर्थेष्वष्टौ । ममेति शेषः ॥ २३ ॥ अतइत्युपस्कार-
 यः । दैवमत्रप्रारब्धफलमदृष्टं । परं श्रेष्ठं । पुरुषहिता-
 हितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषं इदानीं तनधर्मानुष्ठानं ।
 निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्य-

ते अभिभूयते । परमागतिः इतरतिरस्कारेणैहिकसुख-
 दुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसादं दैवानुकूल्यं
 ॥ २५ ॥ गतिं शरणं । वसिष्ठेन स्वयमाहूतश्रौतिक-
 रिष्यसीत्यत्राह—नान्यः शरणमस्तीति । पुरुषकारेण
 तत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जातिचण्डालस्य कदाचित्त्वावनिवृत्तिरस्ति ननु-
 कर्मचण्डालस्येत्याह एकोनषष्टितमे—उक्तवाक्यमित्या-
 दि । साक्षाच्चण्डालरूपिणं चण्डालचिह्नधारित्वान्न-
 शास्त्रगम्यचण्डालभावं इत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाक्येत्या-
 दि चत्वारः ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यकरान् यज्ञसहायकरान्
 ॥ ३ ॥ गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः । अनेनेत्यनेन

शि० सर्वकालसद्भुतत्वात्पापान्तरस्यापिमयिसंभावनानकर्तव्येति बोधयितुमाह—यज्ञैरिति ॥ २२ ॥ इत्यष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

शि० साक्षादेवाब्रवीत् । तुशब्द एवार्थः । साक्षादब्रवीदित्यनेन चण्डालस्साक्षादभिभाषणानर्ह इति निषेधस्यानर्ह इति निषेधनिर्त ।
 तेन कर्मणा ज्ञात्वाचनचण्डाल इति व्यञ्जितं । अतएव चण्डालरूपिणमिति विशेषणम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. दैवतं परमं मन्ये. २ ख. नान्यांगतिं प्रपश्यामि. ३ क. घ. ड. च. झ. ज. नान्यच्छरणमस्ति मे. ४ ख.
 उक्तवाक्यं तु राजानं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं कृपया कुशिकात्मजः. ५ घ. शापाच्चण्डालरूपिणम्. ड. च. छ. झ.
 ज. साक्षाच्चण्डालांगतम्. ६ ख. ड—ट. ईक्षाको. क. घ. ऐक्ष्वाको. ७ क. ख. स्वांगतं तस्य. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ज.
 ते प्रदास्यामि. ९ घ. मा भैषीर्मेनुजापि. १० घ. यज्ञसाहायिकान्. ११ क. ख. अनेनैव हिरूपेण. १२ घ. स्वर्गलोकांगमिष्यसि.
 वा. रा. २७

हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नैराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शैरणागतः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥
 सर्वाञ्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 सर्वानृषिगणान्वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया ॥ शिष्यसुहृदश्चैव सत्विजः सैबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यदन्यौ वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलचोदितः ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं मेमाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजगमु रथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥
 ते^१ च शिष्याः समागम्य मुनिं^२ उबलिततेजसम् ॥ ऊचुश्च^३ वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥
 श्रुत्वा ते^४ वचनं सर्वे समायान्ति द्विजातयः ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥
 वासिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
 क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणा वा महात्मानो भक्त्वा चण्डालभोजनम् ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥
 एतद्वचनैर्दुर्धर्मैः संरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठा मुनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनः संरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 ये^{२३} दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥
 अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ सप्तजातिशतान्येव भूतपाः सन्तु सर्वशः ॥ १८ ॥

ऋषिषाणकृतरूपस्य ब्रह्माण्यवार्थत्वेन जातिचण्डाल-
 लताऽभावेन मत्तपोमहिमोपवृंहितयज्ञेन सशरीरःस्व-
 र्गगमिष्यसीतिभावः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासेन
 सद्योलब्धं । तत्रहेतुः—यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ एवमि-
 तिसार्थः । शिष्यान् श्रूयान् ॥ ६ ॥ सुहृदः
 मत्सुहृदः । शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ मद्वाक्यब-
 लेनचोदितः आहूतः यःकश्चनान्यः अनादृतं उपे-
 क्षारूपं चण्डालंयाजयतीतिनिन्दारूपंवा यद्वाक्यं ब्रूया-
 त् तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेनममाख्येयं ॥ ८ ॥ तस्येति-
 द्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः ॥ ९ ॥ ब्रह्मवादिनां वच-
 नमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यदनादृतवचनंमुनीनांतदपिब-
 क्त्वाभित्युक्तत्वात्तदपिबदन्ति श्रुत्वेत्यादिबद् । सर्वदे-

शेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिमि-
 त्यर्थः । वासिष्ठशतं च वर्जयित्वेति द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ वा-
 सिष्ठयदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यापि बोध्यं उपसंहारे तथाद-
 र्शनात् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैव याजनाधिकारात् चण्डाल-
 स्यायाज्यत्वानधिकारात् तस्य सदसि देवताः कथं हविर्भो-
 क्तारः । छुद ऋषयश्च कथमिष्टशिष्टभोक्तार इति भावः
 ॥ १३ ॥ पालिता इति श्लोकोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः
 ऋषयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीति भावः ॥ १४—१६ ॥
 “तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते” इति न्यायेन च-
 ण्डालयाजनमपि जीर्यतीत्यविज्ञाय ये दूषयन्ति ते भस्मी-
 भूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादि पञ्च ।
 क्षयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

शि० महोदयवर्जयित्वेन तेन तस्य वसिष्ठपुत्राणुयायित्वं निर्वर्तितं ॥ ११ ॥ ति० वासिष्ठं च तत्तदपि वर्जयित्वेति योजना ॥ १२ ॥
 शि० सुर्षयः सुराश्च ऋषयश्च हविर्भोक्तारः कथं न भोक्तार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पूर्वमनधिकारियाजकप्रयुक्ता शुद्धिर्हविष उक्त्वा
 इदानीं अनधिकारियाज्यप्रयुक्ता शुद्धिर्हविषो बोध्यमत्राह—ब्राह्मणा इति ॥ १४ ॥ ति० यत् यस्मात् ॥ १५ ॥ ति० मृतपाः
 [पा०] १ घ. मिमं मन्ये स्वर्गलोकं. २ क. ख. घ. नरेश्वरम्. ३ घ. ज. ट. शरणगतः. ४ ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. सर्वानृषीन्सवासिष्ठान्. घ. ज. सर्वानृषिविरान्साधून्. ५ ख. घ—ट. सशिष्यान्सुहृदश्चैव. ६ ड. च. छ. झ. ञ. ट. सुबहुश्रुतान्. ७ ज. यद्यन्यो. ८ घ. तत्सर्वमखिलोक्तं हि. ९ घ. समाख्येयमनादृतम्. १० ख. तेनुशिष्याः. ११ ख. ज्वलिततेजसः. १२ क. ख. ड. च. झ. ञ. वचनं सर्वं. १३ घ. वचनं सर्वं. १४ ख. द्विजोत्तमाः. १५ ड. च. छ. झ. ञ. वासिष्ठं च तत्. क. वासिष्ठं शतं. १६ ज. क्रोधपर्याकुलेक्षणम्. घ. क्रोधपर्याकुलाक्षरम्. १७ क. ड—ञ. यथाह वचनं. १८ ड. छ. झ. ट. चाण्डालभोजनम्. १९ क. ख. घ—ट. सर्वसहमहोदयाः. २० ख. क्रोधसंरक्तनयनः. २१ क. इदं वचनमब्रवीत्. २२ क. ग. घ. झ. ञ. ट. यदूषयन्ति. २३ ड. च. छ. झ. ञ. मृतपास्संभवन्तुते.

श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्धृणाः ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्तिवमान् ॥ १९ ॥
महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥
प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ दीर्घकालं मम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रेणमुनिगणमध्येस्वामिप्रायनिवेदनतैःसहयज्ञोपक्रमः ॥ १ ॥ तथाभागार्थमाह्वानेन्यनागतेषुदेवेषुतपोबलेन
त्रिशङ्कोःस्वर्गप्रापणम् ॥ २ ॥ इन्द्रादिभिःप्रतिरोधे अवाकिञ्चरस्त्वेनपततातेनमुनिप्रत्याक्रोशनम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेणत्रिश-
ङ्कुसभनपूर्वकंस्वर्गान्तरसर्जनप्रतिज्ञानेनकतिपयनक्षत्रसर्जनेदेवैस्तत्परिसान्त्वनम् ॥ ४ ॥ देवैस्त्रिशङ्कोर्मुनिसृष्टनक्षत्राणांचतत्रै-
वावस्थानानुमतिपूर्वकंपुनःस्वलोकगमनम् ॥ ५ ॥

तपोबलहृताङ्कृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
अयमिदंवाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥
यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४ ॥
अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥
अधिकल्पो हि भगवाञ्छापं दास्यति रोषितैः ॥ तस्मात्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥
गच्छेद्विद्वत्कुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ तंथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥

पाः शवभक्षकाः ॥ १८ ॥ मुष्टिकाः हीनजातिविशेषाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः विकृतवेषाः ॥ १९ ॥ अदूष्यं उक्तन्यायेनेतिभावः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वैशान्नावसिष्ठपुत्राएवेतिगम्यते ॥ २० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनं । निरनुक्रोशतां निर्धृगतां । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननुयतपस्वित्वेपिक्षत्रियस्यचण्डालयाजनं सर्वथाअन्याय्यमेवेति कथंयथार्थवादिषुशापप्रवृत्तिरितिचेदत्रोत्तरं । वसिष्ठवैरनिर्यातनकामस्यविश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-

द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनषष्ठितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

अथसशरीरस्यत्रिशङ्कोस्वर्गप्रापणषष्ठितमे—तप-
इत्यादि ॥ १ ॥ अयमितिसार्धः । दायमत्तीतिदायादः पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंशइतियावत् । तेन पूर्वै-
क्षत्रियरूपेण । अनेन इदानींचण्डालरूपेण । शरीरेण देवलोकजिगीषया स्वर्गस्ववशीकर्तुमिच्छया । मांशर-
णंगतः ॥ २ ॥ यथेतिपञ्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्य-
मितिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ स-

शववस्त्रादिहारिणः ॥ १८ ॥ ति० मुष्टिकानाम तन्नामानः । इदानींढोवाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ इत्येकोनषष्ठितमसर्गः ॥ ५९ ॥

ति० शाला योगबलेन ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. महोदयस्तु. २ क. च. ट. मद्दूषयत्. घ. ज. हिदूषयन्. ३ ड. झ. ज. ट. हताङ्गाला. ४ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. खेनानेन. घ. खेकेनैव. ५ ग. ड. च. छ. झ. ज. देवलोकं. ६ ड. च. छ. झ. ज. ट. ऊचुस्समेतास्सहसा. ७ ड. झ. ज. ट. रोषतः. ८ क. ग. च. छ. ज. प्रवर्ततां. ९ ड. च. छ. झ. ज. यथादिभि. १० क. ख. च. छ. ज. ततःप्रवर्ततां. घ. ड. झ. ज. ट. ततःप्रवर्त्यतां.

एवमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत्क्रतौ ॥ ८ ॥
 ऋषिर्वज्रानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥
 ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
 नाभ्यागमंस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 ततः क्रोधैस्समाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 पश्य मे तपसो वीर्यं खार्जितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
 दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥
 खार्जितं किञ्चिदप्यस्ति भया हि तपसः फलम् ॥ रंजन्स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरैः ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥
 देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥ सहै सवैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाकिञ्चराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थानसप्तर्षीनपरान्पुनः ॥ २० ॥
 नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिमध्ये मंहायशाः ॥ २१ ॥

मधितिष्ठत स्वस्त्वाविज्यमितिशेषः ॥ ६—७ ॥ ता-
 स्ताः क्रियाः स्वस्त्वाविज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः ।
 सुवमुद्यम्येति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ८ ॥ मन्त्रवदितिक्रि-
 याविशेषणं । यथाकल्पं कल्पसूत्रमनतिक्रम्य । यथा-
 विधि यथाशास्त्रं ॥ ९ ॥ महताकालेन द्विस्त्रिभ्रावृ-
 त्त्या । सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्थः । ना-
 भ्यागमन् अनधिकारिणा अन्यायेनच कृतमकृतमि-
 तिन्यायादिति भावः ॥ ११ ॥ सुवोद्यमं कोपजचेष्टा-
 विशेषः ॥ १२ ॥ पश्येतिसार्धः । त्वदभिमतयागस्त्वा-
 स्तामिति भावः । एष इत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवी-

र्येण । दुष्प्रापं अन्यैरिति शेषः ॥ १३ ॥ खार्जितं सु-
 द्वाजितं । स्वतेजसा स्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥
 मुनीनांपश्यतां मुनिषु पश्यन्सुसत्सु ॥ १५ ॥—देवेति-
 चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७—
 १८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ सृजन् अभू-
 दिति शेषः । असृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ मुनिमध्ये स्थित ए-
 व दक्षिणां दिशमास्थाय तामधिकरणं कृत्वा । नक्षत्रमा-
 लं सप्तविंशतिनक्षत्रमालां । यथोत्तरतो ध्रुवोचलस्ति-
 ष्ठति एवं त्रिशङ्कुं स्तिष्ठतु । तंपरितो यथा सप्तर्षिमण्डलं त-
 द्ब्रह्माभिभवतु । तत्र यथानक्षत्राणि तद्ब्रह्मापीत्यर्थः

शि० मन्त्रकोविदाः मन्त्रोपलक्षितयागनिपुणाः ॥ ९ ॥ शि० सकः अतिक्रियासहितः । अधः कोपान्तराणां समर्थः ।
 कइत्यत्र कृधातोः “वचर्थकविधानं” इतिकः । नन्पूर्वकधारणार्थकधाधातुप्रकृतिकप्रत्ययान्तोऽधइति । अतएव कोपसमाविष्ट
 इत्यनेन नपौनरुक्त्यं । ति० सक्रोधः कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ ति० हेराजस्त्वं तस्य तेजसा वैभवेन दिवं व्रज । कुद-
 तात्पुनरुक्तिर्न दोषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ट. एवमुक्ताः. २ क. ख. घ. च. छ. झ. ज. संजहुस्ताः क्रियास्तदा. ज. ट. संचकुस्ताः क्रियास्तदा. च.
 छ. ज. चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तथा. क. ख. क्रियास्ततः. ३ घ. महाक्रतोः. ४ घ. यथावन्मन्त्रकोविदाः. ५ ड. च. छ. झ. ज.
 सादातत्र. ख. घ. ज. ट. स्ततस्तत्र. क. स्तत्रतत्र. ६ ड. च. छ. झ. ज. कोपसमाविष्टो. ७ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वश-
 रीरेण. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. स्वर्गगच्छनरेश्वर. ९ ज. किञ्चिदयास्ति. घ. किञ्चिदत्रास्ति. १० घ. मयायतपसः. ११ क.
 ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. राजस्त्वं. १२ क. ख. ग. नराधिपः. १३ ट. देवलोकगतं. ड. च. छ. झ. ज. स्वर्गलोकगतं.
 १४ घ. सहस्राक्षसुरगणैः. १५ च. छ. स्वर्गकृतालयः. १६ ख. अपतद्ब्रुवि. १७ ज. ट. क्रोधमाहारयत्तीव्रं. ग. रोषमाहारय-
 त्तीव्रं. १८ ड. च. झ. नक्षत्रवंशमवरं. १९ ग. ड. च. छ. झ. ज. ऋषिमध्ये. २० क. ग. घ. महातपाः.

रुष्टा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अन्यमिन्द्रं कारिण्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥

दैवतान्यपि सं क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः ॥ [सकिंनरमहायक्षाः सहसिद्धाः संचारणाः]

विश्वामित्रं महात्मानमृचुः सानुनयं वचः ॥ २३ ॥

अयं राजा महाभाग गुह्यशापपरिक्षितः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ॥ अब्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥

सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ॥ आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥

स्वर्गोस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥

यावन्नोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥

एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्युचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥

एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्ब्रहिः ॥ ३० ॥

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिषु जाज्वलन् ॥ अवाकिञ्चरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिपुतः ॥ ऋषिभिश्च महातेजा वाढमित्याह देवताः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ स्रष्टृतिः सार्धाः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं । द्वितीयार्धान्तेऽतिसंकल्पेत्युपकार्यं । अन्यमिन्द्रं करिण्यामि विद्यमानलोकस्यान्येन्द्रं करिण्यामि । अनिन्द्रको-
लोकोवास्यात् । इन्द्ररहितं लोकान्तरं वा करिण्यामीत्यर्थः । अतएवाहुराचार्याः “अन्येन्द्रं कुबुवनमन्यदनिन्द्रं कुंवाकर्तुं क्षमेकविरभूदयमन्यवाये” इति । अस्मिन्नेन्द्रं नाशयिष्यामीत्यर्थः स्यात् । सोनुचितः । स्रष्टृन्तरोपक्रमविरोधात् । “दैवतान्यपि सं क्रोधात्स्रष्टुं समुपचक्रमे” इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो भवितुमर्हति मया सृज्यमानस्य स्वर्गस्यान्यमिन्द्रं करिण्यामि अथवा मया सृज्यस्वर्गलोकोऽनिन्द्रकोवास्तु तत्र त्रिशङ्कोरेवन्द्रे भवतु तत्परिवारान् सृजयमिति तादृशदेवान्स्रष्टुमुपचक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परमसंभ्रान्ताः स्वप्रतिस्त्रेतिदुस्सहत्वादिति भावः । सानुनयं ससानन्त्यं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । नार्हति अदुष्टत्रैवार्णकसम्भत्वात्स्वर्गस्थेति भावः ॥ २४ ॥

तेषामिति चत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रं इति प्रतिज्ञास्त्वन्व ॥ २६ ॥ स्वर्गोस्तु अयं त्रिशङ्कुस्त्रिदेशेष्वेति शेषः । मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएव मामकानि । लोकाः भूरादयः । यावद्भरिष्यन्ति स्यास्यन्ति । सर्वशः सर्वप्रकारेण । ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायां लोड् । तत्पूर्वोक्तं । अनुज्ञातुं अङ्गीकर्तुं ॥ २७—२८ ॥ एवमुक्ता इत्यादिसार्धाः पञ्च ॥ २९ ॥ सर्वशः सर्वाणि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः तत्पथात्प्रसिद्धानां दिव्योतिश्चक्रमार्गात् ॥ ३० ॥ तेषु त्वत्सृष्टेषु । जाज्वलन् अतिशयेन प्रकाशमानः । अवाकिञ्चराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमरसंनिभः तेजसा अमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुवइवेति भावः ॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणि ध्रुवमिवेति भावः । स्वर्गलोकगतं यथा स्वर्गलोकगतमिव । कृतार्थमित्यन्वयः ॥ ३२ ॥ वाढमित्यङ्गीकारद्योतकवचनं ॥ ३३ ॥

तनि० लोकोवास्यात् सेन्द्रं लोकान्तरं वा स्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकस्यात् विद्यमानं कुबुवनमिन्द्ररहितमनायकं वा स्यादित्यर्थः ॥ २२ ॥

ति० स्वर्गोस्तु स्वर्गपदवाच्यमुद्यविशेषानुभवोस्तु ॥ २७ ॥ ति० वाढमित्येव आहतिशेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रतिबंधाय

[पा०] १ क. कृत्वा नक्षत्र. २ ज. चक्रोधात्. क. ख. ग. संक्रोधात्. ट. सक्रोधस्त्रष्टुं. ३ ज. संचारणाः. ख. सुरर्षिभाः. क. सुरर्षयः. ४ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते. ५ ज. सुरासुराः. ६ ग. नार्हत्येव. ज. नार्हतीति. घ. नवाहति. ७ क. ख. घ. ज. तेषां तुव. ८ ड. च. छ. झ. ज. आरोहणं प्रतिज्ञातं. ज. आरोहणं. ९ क. घ. ज. रेवशाश्वतम्. ट. रेव. १० क. ध्रुवाणिच. ११ झ. ट. कृतानि. १२ ग. तानि सर्वाणि. १३ ग. घ. च. ज. ज्योतिषु जज्वलन्. १४ क. ट. स्वर्गलोकगतं. घ. ब्रह्मलोकगतं. क—ट. गतं यथा. १५ ड. च. छ. झ. ज. ऋषिमध्ये. १६ क. ड—ट. मित्येव देवताः.

ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः ॥ जग्मुर्धथागतं सर्वं यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अंबरीषेणयजनारंभेइन्द्रेणगूढंयज्ञपशोरपहारेपुरोहितेनानुकल्पतयाराजानंप्रतिनरपशोरानयनबोदना ॥ १ ॥ पशुक्रयणाय
पर्यटताराज्ञाश्रुगुतुन्देकचीकम्पृथिप्रतिगोशतसहस्रस्वीकारेणपशुभावेन सुतविक्रयणप्रार्थना ॥ २ ॥ मातापितृभ्यांवेष्टकनि-
ष्टयोर्विक्रयणानङ्गीकरणे अंबरीषेणपरिशेषादात्मविक्रयनिश्चयात्स्वयमुपागतेनशुनदशेपनाश्रामध्यमेनसहनिर्गमनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रो मँहात्माऽथ प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तानृषीन् ॥ अब्रवीन्नरशार्दूलस्सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥
महान्विघ्नः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तपस्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु मँहात्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामो वैरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा मँहातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं दुरोधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
तस्यैवै यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदंमब्रवीत् ॥ ६ ॥
पशुरथ हृतो राजन्प्रनष्टस्तव दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं भ्रन्ति दोषा नरेश्वर ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं मँहद्व्येतन्नरं वा पुरुषर्षभ ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवर्तते ॥ ८ ॥

यज्ञस्यान्तइत्यनेनविश्वामित्रेणयजमानप्रतिनिधिर्कृत्वा
यज्ञःसमापितः । देवैर्भांगश्चगृहीतइतिगम्यते ॥ ३४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः
सर्गः ॥ ६० ॥

अथ शरणागतशुनःशेपरक्षणोचितशक्तिवक्तुं त-
पोन्तरमाहैकषष्टितमे—विश्वामित्रइत्यादि । तान् स्वा-
ज्ञयासमागतान् । वनवासिनः स्वतपोवनवासिनः ।

॥ १ ॥ योहंदक्षिणादिशमास्थितः तस्यमेमहान्विघ्नः
प्रवृत्तइत्यर्थः ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनवत्यां
पश्चिमायांदिशिवर्तमानेषु । पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु ।
तत्तीरेष्वित्यर्थः । महात्मनः हेमहात्मनः ॥ ३—५ ॥
विप्रः पुरोहितइतियावत् ॥ ६ ॥ दुर्नयात् अनवधाना-
दित्यर्थः । हृतः केनापीतिशेषः । प्रनष्टः अष्टष्टः । ण-
शअदर्शनइतिधातोर्निष्ठा । दोषाः पशुनाशादयः ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं एतत् पशुनाशनिमित्तकं । नरंवा आनयस्व
गोभिःक्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेतिशेषः । यावत्प्रवर्त-

देवतावचनमङ्गीचकार ॥ ३३ ॥ वि० इतिकुशलबयोराख्यानेतृतीयेहिवर्तमानकथासमाप्ता ॥ ३४ ॥ इतिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६० ॥

ति० सर्वास्तान्विनयान्वितानितिपाठान्तरं ॥ १ ॥ ति० दक्षिणादिशं आ समन्ताद्भाष्य स्थितः अयं त्रिशङ्कुरूपः महावि-
घ्नः । अस्माकंतपोनाशकत्वात् तच्छायाक्रान्तलाब्धायंदेशेतःपरंतपोऽयोग्यइतिभावः ॥ २ ॥ शि० पुष्करेषु तीर्थविशेषे । बहु-
वचनमादरार्थं । महात्मनः अतिप्रयत्नशीलमुनीनां । एकवचनंजात्यभिप्रायेण ॥ ३ ॥ ति० अभ्याहृतः इदानींअस्माभिरानीतः
पशुः तवदुर्नयात् स्वत्पापवशात् तावकरक्षिणांप्रमादाच्चप्रनष्टः ॥ ७ ॥ ति० एतत् पशुनाशरूपं महत्प्रायश्चित्तं महत्प्रायश्चित्त-
स्यकारणं । प्रक्रान्तंकर्मयावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । तावत् ततःप्रागेव । नष्टंपशुमन्विष्यानय । तत्प्रतिनिधित्वेनक्रीलानरंवापशु-

[पा०] १ घ. ड. च. छ. झ. ज. ऋषयश्च. २ ड. च. छ. झ. ज. महातेजाः. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. न्वीक्ष्यतानृ-
षीन्. ४ ग. स्तान्सर्वान्वनवासिनः. ५ क—घ. झ. ज. महाविघ्नः. ६ घ. दक्षिणामाश्रितोदिशं. ख. दक्षिणादिशमास्थितः.
७ क. प्रवेक्ष्यामः. ग. ट. प्रवत्स्यामः. च. प्रयास्यामः. ८ घ. ज. तपस्यामहे. ९ घ. ज. वयम्. १० क. घ. च. ज. पश्चिमस्यां.
११ ख. महामुनिः. ख. घ. च. महामनाः. १२ क. ख. तपश्चरिष्यामि. १३ क—घ. ज. परंतद्धि. ड. च. छ. झ. ज.
सुखंतद्धि. १४ क. महाबाहो. १५ ख. दुरोधर्षः. १६ क. घ—ट. पतिर्महान्. १७ ख. तस्यैवयजमानस्य. १८ घ. जहारच.
१९ ख. पशौविप्राः. २० ख. मधुवन्. २१ ड. झ. पशुरभ्याहृतो. ख. घ. ज. पशुराहृतो. २२ ज. मखस्यैतत्. ट. मधस्यै-
तत्. २३ ज. समाप्यते.

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देशाञ्जनपदांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहितं तात सभार्यं रघुनन्दन ॥ भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संददर्श ह ॥ ११ ॥
 तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ ब्रह्मर्षिं तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥
 पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥
 गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽस्मि भार्गव ॥ १३ ॥
 सर्वे परिहृता देशा योज्ञीयं न लभे पशुम् ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्त्वैवब्रवीद्वचः ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
 ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६ ॥
 अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
 तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
 ग्रीयेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ॥ मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनश्शेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 पिता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्य माम् ॥ २० ॥
 [अर्थं राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः] ॥ २१ ॥
 गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२ ॥

ते प्रवर्तिष्यते “यौवपुरानिपातयोः—” इति लङ् । ता-
 वत् ततः पूर्वमेव । अथमेवेषपशुविर्जानानन्तरं कर्मका-
 लस्यन्यवहितत्वादिति भावः । वाकारेण पशुवान्विष्या-
 नयस्वेतिलभ्यते ॥ ८ ॥ सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः ।
 मूल्यभूताभिरितिशेषः ॥ ९ ॥ देशानिति जनपदादि-
 सर्वविशेषणं ॥ १० ॥ सइतिच्छेदः । भृगुतुन्दे भृगो-
 र्गिरितटस्यतुन्दे अभ्यन्तरे । भृगुवाक्यवक्रपिवासस्था-
 नप्रदेशे वा ॥ ११ ॥ सार्धैकाग्रवयः । तं मुनिं । इदं
 वक्ष्यमाणं । वचउवाच । ब्रवीति द्विकर्मकः ॥ १२ ॥

पशोः अर्थे प्रयोजनाय । पशुप्रतिनिध्वर्थमित्यर्थः ।
 यदि विक्रीणीषे विक्रीणीयाः । तदा कृतकृत्योऽस्मि कृता-
 र्थः स्यां ॥ १३ ॥ परिसृताः संचरिताः । याज्ञीयं य-
 ज्ञायहितं । “तस्मैहितं” इति छः । वृद्धिरार्थः । इतः
 एतेपुसुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तासिः ॥ १४ ॥ कथंचन
 बहुमूल्येनापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुसर्गितम्यते । “अ-
 प्रतिषिद्धमनुमतं भवति” इति न्यायात् शास्त्रेणापत्यदा-
 नविक्रययोर्निषेधेपि मूलावसादेधर्मायापत्यदानवद्यज्ञा-
 यापत्यविक्रयोनदोषायेति भावः ॥ १५—१६ ॥ कनीय-

मानयेत्यर्थः । शि० यावत्कर्मप्रवर्तते तावदेव नरं पशुं प्रमानयस्य । एतदेव अथस्य अधविशिष्टपुरुषस्य । प्रायश्चित्तं अनवधान-
 ताजनितापपशोधनं । “प्रायःपापमितिप्रोक्तचित्तच्छोधनं स्मृतं” इत्यनुशासनम् । एतेनोपायान्तरं नास्तीति सूचितं । हिवाशब्दो
 एवार्थः ॥ ८ ॥ शि० कापत्र्यभ्रमवारणाय तादृशानुरागसदाचारं प्रमाणयन्त्याह—प्रायेणेति । पितृपुत्रवल्भाः पितृनिष्ठानुरागविषयी-
 भूताः । भवन्तीति शेषः । ति० पितृषु पितृणां । रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्यत्वात् ॥ १८ ॥ ति० विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं ।
 मन्ये अर्थादिति शेषः ॥ २० ॥ इत्येकपष्ठितमस्तसर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ झ. पुरुषर्षभः. २ ग. रम्याणि. ३ ख. तंपुत्रसहितं. ४ क. ख. समहीपतिः. ५ ड—ट. भृगुतुंगे. ख. भृगुपुत्रं.
 ६ क. ख. उवाचचमहातेजाः. ७ ग. झ. महर्षिः. ८ ग. सइदं वचः. क. घ. तदिदं वचः. ९ ड. च. छ. झ. न. परिगतादेशाः.
 ट. परिहृतादेशाः. ख. ज. परिहृतादेशाः. १० ग. ड. ज. झ. ट. यज्ञीयं. ११ ख. कमतोमम. घ. कंततोमम. १२ ख.
 खिदमब्रवीत्. १३ क. ड. च. छ. झ. न. ट. मंबरीषमिदं वचः. ख. घ. मंबरीषमहातपाः. १४ ड. च. छ. झ. न. ट.
 शुनकंप्रभो. १५ क. प्रायेणतु. १६ झ. ज्येष्ठः पितृपुत्रवल्भः. ज. ज्येष्ठाहिपितृवल्भः. १७ ख. स्मान्मोक्षेयकथंयुतम्. १८ घ.
 राजानं वाक्यमब्रवीत्. १९ ड. झ. न. विक्रेयं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं. क. घ—ट. राजपुत्रं. २० अर्थश्लोकः ड. च. छ. झ.
 न. दृश्यते. २१ क. नरेश्वर.

अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनैःशेषं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अंबरीषेषुष्करक्षेत्रमेत्यमध्याह्नेविश्रममाणेशुनश्शेषेनतत्रतपस्यन्तंविश्वामित्रमेत्य निजवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकराजकार्याविरो-
धेनस्वरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ विश्वामित्रान्मन्त्रद्वयमुपलब्धवताशुनश्शेषेनसहनगरमागतेनांबरीषेणयागोपक्रमः ॥ २ ॥ तत्रपशू-
कृतेनशुनश्शेषेनविश्वामित्रोपदिष्टगाधाभ्यामिन्द्रोपेन्द्रस्ववनेतुष्टेनेन्द्रेणतन्मोचनपूर्वकराज्ञोयज्ञफलदानम् ॥ ३ ॥

शुनश्शेषं नरश्रेष्ठ गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्राम्यत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेषो महायशाः ॥ पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥

विर्वर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रेमेण च ॥ पपाताङ्के मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो धीन्धवाः कुतः ॥ त्रातमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
त्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

राजा च कृतकार्यः स्यादहं दीर्घायुरव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मात्मस्त्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सान्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

समित्यकारान्तत्वमर्षि ॥ १७—२३ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेषस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—
शुनःशेषमित्यादि ॥ १ ॥ तस्यविश्रममाणस्य तस्मि-
न्विश्राम्यतिसति । आगम्येत्यत्र “वा ल्यपि ” इत्यनु-
नासिकलोपाभावःपक्षे । मातुलं “कृचीकायकौशिकी-
प्रतिपादिता” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ वृष्ण्यापिपासया ।
प्राणपरित्राणलोभेनवा । श्रेमेण अध्वश्रेमेण मातुल-

त्वादङ्कपतनं ॥ ३ ॥ नास्ति अरक्षकत्वादस्तस्याय-
त्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ त्रातेत्य-
र्थः । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ यथाचराजाकृतका-
र्यःस्यात् अहंच अव्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्त-
मं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तथाकुरुष्वेतिशेषः
॥ ६ ॥ भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ यस्यप्रयोजनस्यकृते यत्प्रयोज-
नाय । तादर्थ्येऽव्ययं । पुत्रान्जनयन्ति । मम युष्मा-
कंच परलोकहितार्थाय धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य
अयंकालआगतः “जीवतोर्वाक्यकरणात्” इतिस्मृतेः

ती० अङ्के समीपे ॥ ३ ॥ ति० अव्ययः धर्मलोपाभाववान् । अश्रीयां प्रापुयां । शि० राजकार्यसिद्धिमन्तराखरक्षामहंन-
वाञ्छामतीतिबोधयितुंस्तेष्वित्प्रार्थयन्नाह—राजेति ॥ ६ ॥ वि० भव्येन प्रसन्नेन ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. अंबरीषोमहातेजाः. २ ख. घ. सत्वरम्. ३ ख. शुनश्शेषंपुराजर्षिः. घ. शुनश्शेषंमहाराज. ४ क. घ.
महातपाः. ५ ड. नरश्रेष्ठ. ६ ख. गृहीत्वाय. ७ क. महाबलम्. ख. महाबलः. घ. महातपाः. ज. सुमहायशाः. ८ ड. छ.
ज. झ. ज. व्यश्रमत्. क. ग. विश्राम्यत्. घ. विश्राम्य. ९ ज. ट. पुष्करंतीर्थं. १० क—घ. च. ज. ट. पुष्करंश्रेष्ठमागम्य.
ड. छ. झ. व. पुष्करंरंयेष्टमागम्य. ११ परमात्मनः. १२ क—च. ज—ट. विषण्वदनो. १३ क. पपातामे. १४ ज.
मुनिराम. क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. मुनेराम. १५ क. ख. नचवान्धवाः. १६ क. ड—ट. नरश्रेष्ठ. १७ घ. सर्वेषाम-
पिकौशिक. क. ख. भावनः. १८ घ. सुदुर्लभम्. १९ क. ख. ड. च. ज. झ. व. समेनाथो. ग. ममनाथोह्यनाथस्य. २० ज.
ट. ते.सा. २१ क. धर्मज्ञ. घ. धर्मात्मा. २२ ज. ट. शान्तयिला.

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्नेः प्रियच्छत ॥ ११ ॥
 नाथवांश्च शुनश्शेपो यज्ञश्चांविश्रितो भवेत् ॥ देवतास्तर्पिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
 मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यन्दादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
 कथमार्त्तमुतान्हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्रमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधैरसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
 निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्राक्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्रमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥
 कृत्वा शापसमायुक्तान्पुत्रान्मुनिर्वैरस्था ॥ शुनश्शेपमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् ॥ १८ ॥
 [इदमर्हं मुनिश्रेष्ठो विश्वाभित्रो महातपाः] ॥

पवित्रपाशैरसक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
 [* इन्द्राविष्णु सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिर्पुत्रक] ॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गायेथा मुनिपुत्रक ॥
 अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिन्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
 शुनश्शेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

॥९॥ शरणं रक्षणं । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्वइति । प्रयच्छतेतिबहुवचनेन युष्मासु यःकश्चन भवत्विति सूच्यते ॥११॥ मयारक्षितोनाथवान्भवतु । कृतं स्यादिति शेषः ॥१२॥ साभिमानं सर्गवै । सलीलं सपरिहासं ॥१३॥ भोजने भोज्ये । प्राप्ते तत्परित्यागेन श्रमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥१४—१५॥ निस्साध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितं । धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात् । विगर्हितं भ्रष्टं । इदमुभयंक्रियाविशेषणं । दारुणं पितृभक्तिरहिततया-परुषं । अतएव रोमहर्षणं रोमाश्चविकारकरं ॥१६॥

अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यं । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७॥ निरामयं निर्भयं यथाभवतितथा । रक्षां मन्त्रितभस्मधूल्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥ १८॥ पाशैः धर्म-रक्षणादिभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवता-कं । “वैष्णवोवैदेवतयायूपः” इतिश्रुतेः । वाग्भिः ब-क्ष्यमाणगाथाद्वयरूपभिः । अग्निंप्रत्युदाहर स्तुहि । अग्न्यभिमुखोभूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजंचस्तुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथेदर्शयति—इमेइति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये । एकां इन्द्रविषया । अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्यां । सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥—शुनश्शेपइत्यादि

शि० भोजने प्राप्तपायसादिभोज्ये । पतितंश्रमांसमिव अकार्यकार्यध्वंसकमेव । पश्यामः । यथाऽभिहोत्रिणांभोज्येपायसादौ पतितंश्रमांसंभोजनरूपकार्यमात्रध्वंसकं तथा रक्षणीयस्सुतरक्षासमयेप्राप्तिपाऽन्यसुतरक्षाअवश्यकार्यस्सुतरक्षामात्रविधातिके-त्यर्थः । एकइवशब्दएवार्थे । इतिवयं पश्यामः निश्चिनुमः । एकइवशब्दइत्यर्थकः ॥ १४ ॥ शि० जातिषु श्वपचजातिविशेषेषु ॥ १७ ॥ ति० निरामयां सर्वदुःखनाशिकां ॥ १८ ॥

[पा०] १ घ. तस्यजीवित. २ क. ख. सर्वैककृतकर्माणः. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. व. प्रयच्छथ. ४ क. ख. घ. ड. च. झ. ञ. ट. श्वाविभ्रतोभवेत्. ५ ख. छ. ट. ममापिबकृतवचः. ६ ड. च. झ. मुनेस्तद्वचनं. त. ज. ऋषेष्ट. ७ ड. च. छ. झ. ज. मधुच्छन्दादयः. ट. मधुस्यन्दादयः. ८ ड. सुतान्हत्वा. ९ घ. कोपसंरक्त. १० क. ख. च. ज. श्रमांसभोजनाः. पूर्णवर्षसहस्रं. श्रमांसभोजिनस्सर्वेइत्यनयोरर्थयोः ट. पुस्तके व्युत्क्रमोद्देश्यते. ११ ग. मनुवर्तथ. १२ ख. ग. घ. ड. छ. झ. ञ. ट. न्मुनिवरस्ता. १३ ख. मुवाचेदं. १४ क—छ. झ. ञ. ट. निरामयाम्. १५ इदमर्थं च. छ. ज. इत्यते. १६ ड. छ. झ. ट. रावद्धौ. * इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. ज. ट. इत्यते. १७ ख. छ. इन्द्रविष्णु. १८ ड. मुनिपुङ्गव. १९ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. इमेचगाथे.

राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः ॥ निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च संमुपाविश ॥ २२ ॥
 तद्वाक्यमपिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्प्लुक्तः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
 सद्स्यानुमते राजा पवित्रैकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूपे तं संमन्वयत् ॥ २४ ॥
 स बद्धो वाग्भिरग्न्याभिरभितुष्टाव वै सुरैः ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतितर्पितः ॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनश्शेषाय राधव ॥ २६ ॥
 स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥
 विश्वामित्रोपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मणापुष्करक्षेत्रमेत्यविश्वामित्रायऋषिपदानम् ॥ १ ॥ पुष्करमेनकादर्शनश्रुतिमनसा विश्वामित्रेणतयासहवत्सर-
 दशकंसुखविहरणम् ॥ २ ॥ ततःपश्चात्तसेनेनतद्विस्मर्जनपूर्वकंहिमवद्विरौतपश्चरणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मणातस्मैमहर्षिशब्ददानम्
 ॥ ४ ॥ तथापितेनापरितोषात्पुनस्तपश्चरणम् ॥ ५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महापुनिम् ॥ अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥
 अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरचिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

॥ २१ ॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ सद्-
 स्यानुमते सदस्यानां उपद्रष्टृप्रभृतीनां अनुमते अनुमतौ
 स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दमरञ्जुभिः । कृतलक्षणं कृत-
 लाञ्छनंकृतपशुलङ्घापनमित्यर्थः । पशुकृत्वा उपाकर-
 णादिसंस्कारसंस्कृतंकृत्वा ॥ २४ ॥ इन्द्रं पशुभोक्तारं ।
 इन्द्रानुजं यूपदेवं । तुष्टाव इन्द्रानुजंपुरुषकारीकृत्य
 फलप्रदमिन्द्रस्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ततइन्द्रस्यैव
 फलप्रदत्वमाह—ततइति । प्रीतः स्वस्तुत्यातुष्टः । रह-
 स्यस्तुतितर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्यातोषितः
 ॥ २६ ॥ समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननुहरिश्चन्द्रोद्वैध-
 सपेक्षाकोराजापुत्रआसेत्यादिवह्वचब्राह्मणोकेतिहास-

विरुद्धोयंकथमुपपद्यतइतिचेन्न । अंबरीषस्यैवहरिश्चन्द्र
 इतिसंज्ञान्तरमित्यविरोधस्यनेयत्वात् ॥ २७—२८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः
 सर्गः ॥ ६२ ॥

पुत्रविषयकूरुशापदानेनक्रोधनिर्जयाभावान्नब्रह्म-
 र्षित्सिद्धिरित्याहत्रिषष्टितमे—पूर्णइत्यादि । व्रतस्नातं
 व्रतान्तेस्नातं । समाप्तपुनश्चरणमितिचावन् । तपःफल
 चिकीर्षवः तपःफलंदातुमिच्छवः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वम-
 सि । पूर्वतपसाराजर्षिरसि इदानीमृषिरेवासि । अनेन

ती० अभितुष्टाववैसुराविति उपदेशसमये अग्निवाग्भिरुदाहर इमेद्वेगाधेगाधेयाइतिमुनिनोक्तत्वात् वाग्भिरग्निमभिधूयतदनन्त-
 रंगाधाद्वयगानेनइन्द्रोपेन्द्रावमितुष्टावेतिवेदितव्यं । वैशब्दोऽमिस्तवनसमुच्चायकः ॥ २५ ॥ शि० ततः तस्मै । चतुर्थ्येन्तात्तसिः
 ॥ २६ ॥ शि० दशवर्षशतानि सहस्रत्रयवर्षपर्यन्तं ॥ २८ ॥ इतिद्विषष्टितमसर्गः ॥ ६२ ॥

शि० वर्षसहस्रे वर्षाणिसहस्राणियस्मिस्तस्मिन् त्रिसहस्रात्मकेसमये ॥ १ ॥

[पा०] १ क. अंबरीषमहाभागशीघ्रंगच्छामहेपुरम्. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. महाबुद्धे. ३ ड. च. छ. झ. ज.
 गच्छामहेवयम्. ४ घ. निर्वर्तयसहामाग. ५ क. ख. ग. ड. च. ज—ट. समुपाहर. घ. समुदाहर. ६ ऋषिपुत्रस्य
 तद्वाक्यं. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. हर्षसमन्वितः. ख. हर्षेणसोत्सुकः. ८ क. ख. ग. छ. सतस्यानुमते. ९ क. ख. ग.
 पवित्रीकृतलक्षणम्. १० क. पशुरक्तांबरधरं. ११ घ. समयोजयत्. १२ च. ज. सुरान्. १३ च. यथाहमुनि. १४ ख. ग.
 छ. मुनिपुत्रवः. १५ ड—ट. स्तुतितोषितः. १६ ख. घ. ज. ट. दीर्घमायुस्ततः. १७ क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. वासवः.
 १८ ज. ट. बहुविधं. १९ ज. विश्वामित्रोऽथ. २० घ. ज. तपस्तेपे. २१ ज. शतानिसः. २२ ज. विश्वामित्रं. २३ क. ख.
 ड—ट. अभ्यागच्छन्. २४ ख. चिकीर्षया. २५ घ. सापुनयंवचः.

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥
 ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
 तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ अनुगृहीष्व भद्रं ते मदनेन सुमोहितम् ॥ ७ ॥
 इत्युक्त्वा सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ॥ तपसो हि महाविघ्नो विश्वामित्रमुपागतः ॥ ८ ॥
 तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव ॥ विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ९ ॥
 अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महासुनिः ॥ सत्रीड इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥
 बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ॥ सर्वे सुराणां कर्मैतत्तपोपहरणं महत् ॥ ११ ॥
 अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ काममोहाभिभूतस्य विघ्नोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १२ ॥
 विनिश्चसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्रोज्जलि स्थिताम् ॥ १३ ॥
 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विमृज्य कुशिकात्मजः ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥
 स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशः ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुन्दारुणम् ॥ १५ ॥
 तस्य वर्षसहस्रं तु धोरं तप उपासतः ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥
 आमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सौर्षिगणाः सुराः ॥ महर्षिशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

राजपदाप्रयोगेणक्षत्रियत्वविक्षेपः कियान्कृतइतिगम्य-
 ते ॥ २ ॥ विश्वामित्रोमहातेजाभूयस्तेपेमहत्तपइति ।
 अत्रगायत्रीवृत्त्याक्षरम् ॥ ३ ॥ अथास्यजितेन्द्रियत्वा-
 भावख्यापनायकथान्तरं प्रस्तौति—ततःकालेनेत्यादि ।
 अप्सरइशब्दएकवचनान्तोप्यस्ति । देवप्रेषितेतिसिद्धं
 ॥ ४ ॥ तत्र सरसि । स्नान्तीमेनका जलदमण्डलम-
 ध्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेतिभावः ॥ ५—६ ॥ अनु-
 गृहीष्व मत्कामतापंशमयेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पञ्चप-
 ञ्चचेति दशेत्यर्थः । सुखेनवसन्त्यामित्यन्वयः ॥ ९ ॥

सत्रीडइत्येवत्र इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १० ॥ बुद्धि-
 रित्यादिद्विकं । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया ।
 अन्तेइतिकरणमध्याहार्यं । इतिबुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः
 ॥ ११—१२ ॥ विनिश्चसन्नित्यादिद्विकं । वेपन्तीं
 वेपमानां । मधुरैः त्वार्किकृतं कामपरतन्त्रस्यममैवा-
 पराधोयमित्येवंरूपैरित्यर्थः । उत्तरंपर्वतं हिमवन्तं
 ॥ १३—१४ ॥ नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्तां । जेतु-
 कामः इन्द्रियाणीतिशेषः ॥ १५—१८ ॥ महत्त्वमि-

ति० कन्दर्पकृतोदगमदः ॥ ६ ॥ शि० सुखेनव्यतिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ शि० तस्मिन् दशवर्षात्मके कालेगतेसत्ये-
 व । संवृतः सम्यक्वृत्तवर्तनयस्यतः । महामुनिर्विश्वामित्रः । सत्रीडः अप्सरस्सङ्गहेतुकत्रीडासहितः । अतएवचिन्ताशोकपरायणः ।
 आसेतिशेषः । इवशब्दएवार्थः ॥ १० ॥ ति० मधुरैः मत्प्रार्थनयास्थितासीतितवनकश्चनदोषइत्यादिवाक्यैः ॥ १४ ॥ ति०
 नैष्ठिकीं कामस्याप्यकरणसंकल्प्यात्युत्कटग्रहणवयंविषयां । बुद्धिं दृढनिश्चयं ॥ १५ ॥ शि० अयं महर्षिशब्दं लभतां । एतेनम-
 हर्षिपदलभमन्तराएतत्तपोनिष्ठत्वेनैवविष्यतीतिदेवतानांनिश्चयोध्नितः ॥ १७ ॥ चि० देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैवसंबोधयति—

[पा०] १ ज. ट. महर्षिस्तु. ड. पिधर्मात्मा. २ क. घ. ड. महातपाः. ३ च. ज. झ. ञ. परमाप्सरा. ४ क.
 घ—ट. कन्दर्पवर्षवशगो. ५ ड. च. झ. ञ. ट. मदनेनविमोहितम्. ज. मदनेनानुमोहितम्. ६ ड. च. झ. ञ. तत्रावासमथा.
 ७ घ—छ. झ. ञ. ट. सुरागमत्. ८ ग. ड.—ञ. सौम्ये. क. ख. तस्मिन्. घ. रम्ये. ९ ज. सत्यं. १० ख. घ. विघ्नोऽयंस-
 मुपस्थितः. ११ ड. च. छ. झ. ञ. ट. सनिश्चसन्. १२ क. ग. घ. प्राजलिस्थिताम्. १३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. दुरासदम्.
 १४ क. ड.—ट. तस्यवर्षसहस्राणि. क. घ. तस्यवर्षसहस्रेण. १५ घ. धोरेतपसितिष्ठतः. १६ ख. ग. ड. च. ज. झ. अमन्त्र-
 यन्. १७ ज. सर्वैरुषिगणाः. १८ ख. स्वागतंतेऽस्तु.

ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह ॥ न विषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २० ॥
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् ॥ प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महासुनिः ॥ २१ ॥
 महर्षिश्चन्दमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ यद्वि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा न तावच्चं जितेन्द्रियः ॥ यतस्व मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
 विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महासुनिः ॥ ऊर्ध्वबाहुनिरालंबो वायुभक्षस्तपश्चरन् ॥ २४ ॥
 घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ शिशिरे सलिलस्थायी राज्यहानि तपोधनः ॥ २५ ॥
 एवं वर्षसहस्रं हि तपोधोरमुपागमत् ॥ २६ ॥
 तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महासुनौ ॥ संभ्रमः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २७ ॥
 रंभापत्नरसं शैकस्सह सर्वैरुद्वगैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रेण स्वतपोभङ्गाय द्वन्द्वप्रेषितायारंभायाः पाषाणीकरणपूर्वकं क्रोधजयेन तपश्चरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तथोक्ता साऽप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ व्रीडिता प्रौञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
 अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महासुनिः ॥ क्रोधमुत्सृजते घोरं मयि देव न संशयः ॥

त्यस्य विवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९—२१ ॥ ततो-
 हं विजितेन्द्रियः यदि महर्षित्वं भवतादत्तं ततो हं विजि-
 तेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥ न तावच्चं जितेन्द्रियः
 विकारहेतुसंनिधानेऽपि यावन्न विकरोषि तावन्तं कालं त-
 वजितेन्द्रियत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ आकाश-
 संश्रयः वर्षावरणरहितदेशस्थः ॥ २५—२६ ॥ संभ्रमः
 किमस्मत्पदं काङ्क्षत इति अस्थानेभ्यश्चङ्का ॥ २७ ॥ अहि-
 तं कौशिकस्य चेत्यनेन तद्विषयवैरनिर्यातनार्थं च रंभाप्रे-
 रणमित्यपि गम्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-वि-

चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथ रंभया तपोविघ्नश्चतुष्षष्टितमे—सुरकार्यमित्या-
 दि । लोभनं प्रलोभनं । काममोहेन कामकृतवैचित्र्येण ।
 समन्वितं युक्तं । इह अस्मिन्काले । कौशिकप्रलोभन-
 रूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ व्री-
 डिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्सृ-
 जते उत्सृज्यति । ततः तस्मात् क्रोधोत्सर्जनात् । मे

महर्षे इति ॥ १९ ॥ ति० ब्रह्मर्षिश्चन्दं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्य यदि यतः भगवान्नाह न वदति ततो मन्येहं विजितेन्द्रियः ।
 अत्र काकुः न विजितेन्द्रिय इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० निरालंबः गृहाद्यालंबरहितः ॥ २४ ॥ शि० वर्षसहस्राणि त्रिसहस्रवर्षपर्य-
 न्तं घोरतपः । उपागमत् अकरोत् ॥ २६ ॥ इति त्रिषष्टितमस्सर्गः ॥ ६३ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ब्रह्मणस्तुवचः. घ. ब्रह्मणोवचनं. २ क. ख. घ—ट. विश्वामित्रस्तपोधनः. ३ इदमर्थं
 ग. पुस्तकवर्ज्यं अन्यपुस्तकेषु न दृश्यते. ४ क. घ. ज. ट. प्रयतोभूत्वा. ५ घ. ट. प्रत्युवाचमहायशाः. ६ इदमर्थं घ. ट.
 पुस्तकयोर्न दृश्यते. ७ ज. महायशाः. ८ क. ख. घ. ड. छ. ज. झ. ज. ब्रह्मर्षिश्चन्दमतुलं. ९ ख. यतोमे. १० क. ख. घ.
 ड. छ—ज. भगवान्नाह. ११ ख. तदाहं. १२ ज. ट. तमुवाचमहातेजाः. १३ क. ख. तावद्विजितेन्द्रियः. १४ ख. ज.
 जयस्व. १५ घ. संप्रस्थितेषु. १६ ग. वायुभक्षोचरत्तपः. १७ ड. च. छ. झ. ज. सलिलेशायी. १८ ग. ज. ट. वर्षसहस्राणि.
 क. वर्षसहस्रेतु. १९ ख. तपउग्रसमागमत्. क. उग्रतपउपागमत्. २० ग. तस्मिन्हितप्यमाने तु. ख. एवंस्तुतप्यमाने तु.
 २१ ड—ट. संतापस्तुमहानासीत्. २२ ख. सर्वैश्शक्रस्सहमरुद्वगैः. ड—ट. शक्रस्सर्वैस्सहमरुद्वगैः. २३ क. ग. ड. च. छ.
 झ. ज. प्राञ्जलिर्वाक्यं. २४ झ. ट. क्रोधमुत्सृज्यते. ख. घोरमुत्सृजति क्रोधं. च. ज. ज. क्रोधमुत्सृजते कर्. क. ग. घोरमुत्सृ-
 ज्यते क्रोधं.

ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तथा राम रंभया भीतया तदा ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेपमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

मां भैषि रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तैव पार्श्वतः ॥ ६ ॥

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तस्मिंश्च कौशिकं रंभे भेदयस्व तर्पस्विनम् ॥ ७ ॥

सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिसिता ॥ ८ ॥

कोकिलस्य तु शुश्राव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा तैत एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥

अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिमेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

[ध्यात्वा मुहूर्तं तेजस्वी दण्डाहत इवोरगः । त्रसन्क्रोधसमाविष्टो विपर्व इव भानुमान्] ॥ ११ ॥

सहस्राक्षस्य तत्कर्म विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ॥ रंभां क्रोधं समाविष्टः शशाप कुशिकात्मजः ॥ १२ ॥

यन्मां लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोबलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १४ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो मेहामुनिः ॥ अशक्नुवन्धारयितुं क्रोधं संतापमौगतः ॥ १५ ॥

तस्य शापेन महता रंभा शैली तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥

कोपेन सुमहातेजास्तपोहरणे कृते ॥ इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥

बभूवास्य मर्नश्चिन्ता तपोहरणे कृते ॥ १८ ॥

नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ अथवा नोच्छ्रसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥

मम । भयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूपं ॥ ३-४ ॥

माभैषिर्भेदयस्व आर्षोद्वहः ॥ ५ ॥ अहंकोकिलोभू-

त्वा माधवे वसन्तेसति । स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौ-

न्दर्यं । बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य

तथोक्तं । भेदयस्व चलचित्तकारय ॥ ७ ॥ ललिता

सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं । संप्रहृष्टेन कोकिलरव-

श्रवणजसंतोषवता ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन

रंभाया इत्यनुषज्यते । सन्देहं सहस्राक्षप्रेरिता स्वयमा-

गतावेति ॥ १०-११ ॥ तत् रंभाप्रलोभनं । सह-

स्राक्षस्यकर्मैति विज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेन हेतुतानि-

श्चित्र ॥ १२ ॥ शैली शिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रय-

त्वे । “भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययन्त्रार्ककिर्तिषु” इत्य-

मरः ॥ १३ ॥ स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः शापेनेति प-

श्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मणइति । ब्राह्मणः ब्रह्मपुत्रो

वसिष्ठइत्याहुः ॥ १४ ॥ संतापं शापनिमित्तपश्चात्ता-

पं ॥ १५ ॥ वचः रंभाशापरूपं । सच इन्द्रश्च ॥ १६ ॥

इन्द्रियैरजितैरिति उक्तरीत्याकामक्रोधाहतत्वादिति भा-

वः । इन्द्रियैः हेतुभिः । आत्मनः मनसः । शान्तिं दुः-

खोपशमं ॥ १७ ॥ मनश्चिन्ता संकल्पः ॥ १८ ॥ न-

च वक्ष्ये कथंचन मौनमेव करिष्यामीत्यर्थः । नोच्छ्रसि-

ति० कोपेन चात्कामेन च ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पष्टितमस्सर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. समर्थभीतया. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. माभैषीरंभे. ३ क. माधवोरुचिरद्रुमः.

४ ग. मुनिपार्श्वतः. ५ ख. ड. झ. कौशिकंभेद. ६ ख. तपोधनम्. ७ ख. कोकिलस्यच. क. ट. कोकिलस्यस. ८ ड. च.

छ. झ. ज. सचैनमन्ववैक्षत. ९ अयंश्लोकः क. च. छ. दृश्यते. १० ड. च. छ. झ. ज. तत्सर्वं. ११ घ. कोपसमाविष्टः.

१२ ख. क्रोधयसे. १३ ज. ट. महातपाः. १४ घ. ड. ज. झ. ज. कोपसंताप. क. ख. ग. च. छ. कोपसंताप. १५ क. ख.

ड.—ज. मात्मनः. १६ क. शैलीरंभातदाभवत्. ग. ज. शैलीरंभाऽभवत्तदा. १७ घ. निस्सृतः. १८ क—घ. ज.

समहातेजाः. ड. च. छ. झ. ज. ट. चमहातेजाः. १९ ज. इन्द्रियैश्चुभितोराम. २० घ. ज. पुनश्चिन्ता. २१ ज. झ. ट.

नैवक्रोधं. क. नवैक्रोधं.

अहं विशेषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः ॥ तावद्यावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तैपसार्जितम् ॥
 अनुच्छ्वसन्नभुञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥
 न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥
 एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पूर्वस्यादिशिदुश्चरंतपश्चरताविश्वामित्रेण ब्रह्मादिभिर्ब्रह्मर्षित्ववरदानेनपितृपत्न्यनुपरमे देवगणवचसावसिष्ठेनपरमेष्ठिवरानु-
 मोदनेनतन्निवर्तनम् ॥ १ ॥ एवंशतानन्देनविश्वामित्रंक्रोधितेनजनकेन तत्पूजनेनपूर्वकृतदनुमत्यास्त्रभवनगमनम् ॥ २ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वा दिशमनुग्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥
 मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमां राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विघ्नैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥
 स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥
 तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णं महाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥
 इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥
 तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निश्शेषितेऽन्ने भगवान्नभुक्तवैव महातपाः ॥
 न किंचिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥
 [तथैवांसीतपुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह] ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

ष्यामिकेवलंकुम्भकंकरिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वसेनखलु-
 क्रोधाद्योभविष्यन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ यावत्पर्यन्तं
 ब्राह्मण्यप्राप्तंभविष्यतितावत्पर्यन्तं आत्मानं शरीरंशो-
 पयिष्यामि ॥ २० ॥ मूर्तयः शरीरावयवाः । क्षयंन-
 यास्यन्ति । तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ वर्षसह-
 स्रस्य वर्षसहस्रसंबन्धिनीं । वर्षसहस्रानुयायिनीं । दी-
 क्षां अनुच्छ्वासाभोजनसंकल्पं । उद्दिश्येतिशेषः । अ-
 प्रतिमां निस्तुलां । प्रतिज्ञां एवमेवसर्वदाकरिष्यामी-
 त्यध्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
 विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने वा-
 लकाण्डव्याख्याने चतुष्पष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे—
 अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्र-
 संबन्धि तत्साध्यमित्यर्थः । मौनव्रतं मौनरूपव्रतं ।
 कृत्वा संकल्पेत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थि-
 तं । आधूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तं ।
 दृढान्तःकरणवन्तमितियावत् । यद्वा तंप्रति क्रोधः अ-
 न्तरं अवकाशं । नाविशत् ॥ ३—४ ॥ तस्य पूर्वसं-
 कल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य संबन्धिनि । व्रतेपूर्णे । त-
 स्मिन्काले पारणकाले । सिद्धं पक्वं । याचिद्विकर्मकः
 ॥ ५ ॥ निश्चितः तपस्सिद्धयेसर्वथैवान्नंदातव्यमितिनि-
 श्रयवानित्यर्थः । निश्चितः अशङ्कितइतिवा । निश्शेषित-
 इत्यनेनसर्वमन्नमिन्द्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वे-

ति० मौनंचात्रकाष्ठमौनं ॥ २ ॥ शि० निश्चितः निर्गतचित्तसंचयोरस्य अन्नान्तरसंचयरहितइत्यर्थः । किंच निश्चितः याच-
 कोनप्रत्याख्येयइतिनिश्चयंप्राप्तः ॥ ६ ॥ शि० मुनिपुङ्गवः विश्वामित्रः । अनुच्छ्वासं उच्छ्वासरहितं । मौनं पुनश्चकार आरेभे ।
 अथ तादृशमौनव्रतप्रारंभानन्तरं । वर्षसहस्रं नोच्छ्वसन् उच्छ्वासरहितस्सन्नेव । तथैववक्रोच्चारदिरहितएवआसीत् । हृप्रसिद्धं ।
 [पा०] १ ड—ट. अहंदिशोप. २ क. ख. ग. ड—ट. यिष्यामिआत्मानं. ३ च. तपसोर्जितम्. क—घ. ज. ट. खत-
 पोर्जितम्. ४ घ. तीक्ष्णां. ५ क. घ. ड. च. झ. ज. ट. आतिष्ठताव्ययम्. ६ ख. सिद्धमन्नं. ७ घ. नमुक्त्वाच. ८ ट. मौनव्रत.
 ९ क. ड. छ. झ. ज. ट. मुपास्थितः. ग. घ. ज. मथास्थितः. १० इदमर्थे क—ट. दृश्यते. ११ ड. च. छ. झ. ज. सहस्रं.

तस्यानुच्छ्रसमानस्य मूर्ध्नि धूमो व्यजायत ॥ त्रैलोक्यं येन सञ्चान्तमादीपितमिवाभवत् ॥ ८ ॥
 ततो देवैस्सगन्धर्वाः पन्नगासुरराक्षसाः ॥ मोहितास्तेजसा तस्य तपसा मन्दरश्मयः ॥
 कश्मलोपहताः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ९ ॥
 बहुभिः कारणैर्देवं विश्वामित्रो महामुनिः ॥ लोभितः क्रोधितश्चैव तपसा चाभिवर्धते ॥
 न ह्यस्य वृजिनं किञ्चिद्दृश्यते सूक्ष्ममप्यथ ॥ १० ॥
 न दीयते यदि त्वस्य मनसा यदभीप्सितम् ॥ विनाशयति त्रैलोक्यं तपसा सचराचरम् ॥ ११ ॥
 व्याकुलाश्च दिशः सर्वा न च किञ्चित्प्रकाशते ॥ सागराः क्षुभिताः सर्वे विशीर्यन्ते च पर्वताः ॥ १२ ॥
 प्रकपते च पृथिवी वायुर्वैति भृशकुलः ॥ ब्रह्मन् प्रतिजानीमो नास्तिको जायते जनः ॥ १३ ॥
 संमूढमिव त्रैलोक्यं संप्रक्षुभितमानसम् ॥ भास्करो निष्प्रभश्चैव महर्षेस्तस्य तेजसा ॥ १४ ॥
 बुद्धिं न कुरुते यौवनाशे देव महामुनिः ॥ तावत्प्रसाद्यो भगवानग्निरूपो महाद्युतिः ॥ १५ ॥
 कालाग्निना यथा पूर्वं त्रैलोक्यं दह्यतेऽर्धिलम् ॥ देवराज्यं चिकीर्षेत दीयतामस्य यन्मतम् ॥ १६ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं वाक्यं मधुरमब्रुवन् ॥
 ब्रह्मर्षे स्वागतं तेऽस्तु तपसा स सुतोषिताः ॥ १७ ॥
 ब्राह्मण्यं तपसोग्रेण प्राप्तवानसि कौशिक ॥ दीर्घमायुश्च ते ब्रह्मन्ददामि समरुद्रणः ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गच्छ सौम्यं यथासुखम् ॥ १८ ॥
 पितामहवचः श्रुत्वा सर्वेषां च दिवौकसाम् ॥ कृत्वा प्रणामं मुदितो व्याजहार महामुनिः ॥ १९ ॥
 ब्राह्मण्यं यदि मे प्राप्तं दीर्घमायुस्तथैव च ॥ ओंकारश्च वषट्कारो वेदाश्च वरयन्तु माम् ॥ २० ॥

ति पुनःपाकहृतण्डुलासंपादनादितिभावः ॥६—७॥
 आदीपितं तापितं ॥८॥ तपसातेजसातपोरूपाग्निना ।
 मोहिताः मूर्च्छिताः । कश्मलोपहताः दुःखोपहताः
 ॥ ९ ॥ लोभितः लोभकारणैर्भादर्शनादिभिःप्रलोभि-
 तः । क्रोधितः क्रोधकारणैर्विषसहान्तसिद्धकृत्स्ना-
 न्नयाचनादिभिःक्रोधितः । वृजिनं पापरागद्वेषादिल-
 क्षणं । सूक्ष्मं स्वरूपं ॥ १० ॥ विनाशयति विनाशयेत्
 असावितिशेषः ॥११—१२॥ नप्रतिजानीमः प्रतिक्रिया-
 मितिशेषः । नास्तिकोजायतइति उक्तसंक्षोभवशान्ना-

स्तिकइवकर्मानुष्ठानशून्योजायतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ उ-
 क्ताथानुवादपूर्वकमनुष्ठेयंशुच्यते—संमूढमिवेत्यादि
 ॥१४॥हेदेव ब्रह्मन् अतःपरंविश्वामित्रः नाशे जगत्क्षये।
 यावत्बुद्धिंनकुरुते तावत्प्रसाद्यः अनुग्राह्यः ॥ १५ ॥
 पूर्वं प्रलयकाले । कालाग्निना त्रैलोक्यं यथा अदह्य-
 त । तथैव त्रैलोक्यं अनेन दह्यते धक्ष्यते । अयं देव-
 राज्ञंचिकीर्षेतापि । अतः अस्ययत्ब्रह्मर्षिलंमतं । तद्दी-
 यतामित्यर्थः ॥ १६ ॥ ततः देवविज्ञापनानन्तरं ॥१७॥
 ब्रह्मवचनंप्राधान्येन ॥ १८—१९ ॥ वरयन्तु अध्या-

वैशब्दएवायं ॥ ७ ॥ ति० धूमइति धूमकेतुरित्यर्थः । अग्निरिति यावत् । अतएवाग्रे “आतापितमिव” इतिवक्ष्यति । अयं
 शुद्धसत्त्वगुणप्रभवोऽग्निः इतरेषांरजस्तमःप्रधानानांतन्मिश्रसत्त्वप्रधानानांचदेवादीनांतापजनकइतिबोध्यं ॥ ८ ॥ शि० वृजिनं
 असंस्कृतविघ्नजनितदुःखं ॥ १० ॥ ती० नास्तिकः नास्तिकपरलोकइतिमन्यमानः । शि० नास्तिकः नास्ति कं सुखंयस्यसः अल-
 न्तव्याकुलत्वेनसुखरहितइत्यर्थः ॥१३॥ ति० यथसौदेवराज्यमपिचिकीर्षेत तदा तदप्यस्यदीयतामित्यर्थइतिकेचित् । यद्यस्याभी-
 ष्टनदीयते तदाऽसौदेवराज्यंचिकीर्षेत । अतोऽस्ययन्मनः तत्संब्रह्मर्षिलं तद्दीयतामित्यर्थइत्यन्ये ॥ १६ ॥ शि० अप्राथितमपि
 ददामीत्याह—दीर्घमायुश्चेति । समरुद्रणइत्युक्त्यायावद्वायुसंचारमीदृकेत्यातिर्भविष्यतीतिसूचितं ॥ १८ ॥ ति० ओमिति
 [पा०] १ ड. झ. य. मातापितृमिवा. ज. मुदीपितमिवा. २ घ—ट. देवर्षिगन्धर्वाः. ३ क—ट. पन्नगोरगराक्षसाः. ४ ड. च.
 छ. झ. ज. स्तपसातस्यतेजसा. ट. देवतास्तस्य. क. स्तेजसातस्यतपसो. ५ ड. दैवर्षिगन्धर्वाः. ६ क. ख. द्रक्ष्यते. ७ ड. झ. मयुत.
 ८ ख. विनाशमेति. ९ घ. तपसाच. १० आदिलोचनप्रकाशते. ११ झ. वसुधा. १२ ड. च. छ. झ. ज. वार्ताहंसकुलः. ज.
 वांलशुभाकुलः. १३ ख. देवयावनाशे. ज. देवयावरोषजगत्क्षये. १४ ड—ट. भगवन्नमि. १५ क. घ. शृंगम्. १६ ड. झ. ज.
 ट. यन्मनः. १७ घ. मिर्दवचनमब्रुवन्. १८ ज. सौम्ययथागतम्. १९ ड—ट. त्रिदिवौकसाम्. २० क. घ—ट. ओंकारोद्य.

क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥

यद्यर्थं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥

ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥

ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपेत्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्गथागतम् ॥ २३ ॥

[विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥

कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः] ॥ २४ ॥

एवं त्वनेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥

एष धर्मपरो नित्यं वीर्यस्यैष परायणम् ॥ २५ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥

शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २७ ॥

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २८ ॥

पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥

गुणा बहुविधाः प्राप्तास्तव संदर्शनान्मया ॥ २९ ॥

विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्तयमानं महत्तपः ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३० ॥

सदस्यैः प्राप्य च संदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३१ ॥

अप्रमेयं तपस्तुभ्यमप्रमेयं च ते बलम् ॥ अप्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥

[पितृमहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः] ॥ ३२ ॥

वृत्तिराश्चर्यभूतानां कथानां नास्ति मे विभो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लंघते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥

पनयाजनार्हाभवनित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मातुग्रहेपिस-
जातीयपरिग्रहार्थमाह—क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रिया-
णांशान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजनाआधर्वणवेदाः तद्विदांश्रेष्ठः ।
सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादितिभावः । ब्रह्मवेदाः ब्रह्मप्र-
तिपादकावेदाः । वेदान्ताइत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्र-
प्रवचनार्हावेदास्त्रयीरूपाः । एवंवदतु ब्रह्मर्षिरिति वद-
तु । अयंकामः वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्वादरूपः कामः ।

यदिकृतः । तदैव मन्त्रिषयेकृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः
॥ २१—२२ ॥ एवमस्त्वित्यस्य विवरणं ब्रह्मर्षिस्त्वमिति ।
सर्वं ब्राह्मण्यं । त्वद्वृत्तयाजनाध्यापनादिकं च ॥ २३ ॥
अथशतानन्दवचनं—एवमित्यादि । तप इति अकारा-
न्तपुंलिङ्गत्वमार्षि ॥ २५—३० ॥ सदः प्राप्यस्थितैः स-
दस्यैः ॥ ३१ ॥ अप्रमेयाः इयत्तयाज्ञातुमशक्याः ॥ ३२ ॥
कथानामिति “पूरणगुण—” इति वृत्तियार्थेषष्ठी । वृत्तिः

ब्रह्मज्ञानसाधनं । वषडिति यज्ञसाधनं । वेदाश्च तदपेक्षिताज्ञोपाज्ञादिप्रतिपादकाः । वरयन्तु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरय-
न्तितथा । वरणं च अध्यापनयाजनयोरनुमतिः । शि० ओं प्रणवं कारयति प्रकटयति सन्निभम्यब्रह्मद्वारेति ओंकारोरेषुनाथः ।
वषट्कारः वषडुपलक्षितस्त्राहादेःकारः करणं उच्चारणमितियावत् । यस्मिन् स रामोद्देश्यकसाङ्गसकलयागःवरयन्तु वसिष्ठादिभि-
वमयिसाक्षात्काराः भवनित्यर्थः । अथशब्दार्थं ॥ २० ॥ वि० ब्रह्माद्यनुग्रहेपिजातिब्राह्मण्याभावाद्वसिष्ठेनानज्ञीकारेव्यर्थमे-
वसर्वमेतआह—क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥ ति० सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकंब्राह्मणाज्जन्मतत्संस्कारादि संपद्यते संपन्नं । अनेन त्रिपुरुषप-
र्यन्तं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलाभस्तुचितः । एतच्च “अनुष्ठानन्त्ये—” इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टं । इति वसिष्ठोक्तदेवताअप्युक्त्वा जग्मु-
रित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० गुणाः कर्मश्रेष्ठ्यजातिश्रेष्ठलक्षणाः ॥ २९ ॥ इति पञ्चषष्ठितमसर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. अ. यथेवंपरमः. २ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. संपद्यतेतव. ३ अयंश्लोकः क—ट.
दृश्यते. ४ ख. ब्रह्मर्षिपूजयामास. ५ ख. घ. ट. विग्रहवत्तपः. ६ गं. घ. ट. मुनिपुङ्गवः. ७ ख. घ. धार्मिकः. क. ड.
च. छ. झ. अ. कौशिक. घ. कौशिकः. ८ इदमर्थं ग. च. ज. दृश्यते. ९ ड. चं. छ. झ. अ. विस्तरेणचैवब्रह्मन्. घ.
सुविस्तरेणतेब्रह्मन्. १० क. ख. ग. च. सदा. ११ ख. तवतेपअप्रमेयं च. १२ क. ग. घ. अप्रमेयगुणाश्चैव. १३ इदमर्थं
ग. ज. दृश्यते.

श्वः प्रभाते मंहातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ [रामेण रमणीयेन लक्ष्मणेन च संगतः] ॥

स्वौगतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥

एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वेदहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ ३६ ॥

विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सरोमः सहलक्ष्मणः ॥ स्ववाटमभिचक्राम पृथ्यमानो मंहर्षिभिः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

परेषु विश्वामित्रेण जनकं प्रति राघवयोधेनुर्दर्शनचोदना ॥ १ ॥ जनकेन तं प्रति धनुष्य भाववर्णनपूर्वकं स्वस्य तस्मात्प्रकारकधनम् ॥ २ ॥ तथा स्वस्य सीतालाभप्रकारादि निवेदनपूर्वकरामेण धनुरारोपणे तद्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सराधवम् ॥ १ ॥

तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ राघवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥

भगवन्स्वागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥

पुत्रौ दशरथस्यमौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुःश्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥

एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रति यास्यतः ॥ ६ ॥

एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥

अलंबुद्धिः । स्वागतमिति त्वदागमनं शुभकृत्वा तस्मिन्-
र्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्ववाटं स्वनिवेशं ॥ ३७ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जरीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चपष्ठितमः
सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं स्वमाज्ञापमोचनघटकत्वकृतोपकारस्पृष्ट्या
शतानन्दप्रतिपादितेन प्रासङ्गिकेन विश्वामित्रचरित्रेण
उपकारकरुणैवभवेज्ञेयः कामक्रोधौ सर्वदादुर्निरोधौ
जितकामक्रोधएवब्राह्मणोत्तमः ब्राह्मण्यं च नसुलभं
ब्रह्मविदपचारः सर्वारंभनिरोधकः इत्यादिव्यजितमि-
ति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुध्वनिः । अथ स्वयमेवसम-

स्तजनरक्षणावसरप्रतीक्षोभगवान् देवशरणागतिंव्या-
जीकृत्य राघवणवधायवतीर्णः तद्वान्तरोपायभूतां वेद-
वत्यवतारेः स्वतः कृतसङ्कल्पां लक्ष्मीं तुल्यशीलवयोवृत्ता-
भिजनैव कन्यावरणीयेत्यमुमर्थविशेषप्रवर्तयिष्यन् जन-
नककुलेऽवतार्य तत्परिणयनायप्रवृत्तः तत्प्रीणनायता-
टकाटाटकेयादिदुष्टवधं कौशिकाध्वरत्राणाहल्याशाप-
मोक्षारिपुंशिष्टपरिपालनं च विधाय साक्षात्सीताला-
भोपायाय यतत इत्याह—ततः प्रभात इत्यादिना सर्गद्वये-
न ॥ १ ॥ राघवौ चार्चयित्वेत्यन्वयः । कर्मणा अर्च्य-
प्रदानादिना ॥ २—४ ॥ द्रष्टुकामौ भवत इति शेषः
॥ ५ ॥ अस्य दर्शनादेव कृतकामौ भूत्वा प्रतियास्यत इत्य-
न्वयः ॥ ६ ॥ धनुः यदर्थं यत्प्रयोजनाय । इह अस्म-

शि० कृतकामौ प्रकटितधनुर्दर्शनविषयकेच्छावन्तौ नृपात्मजौ । एतत् भवत्स्यापि तं । धनुर्दर्शय । दृशेति कर्मलं । अस्य ध-
नुषो दर्शनात् इष्टमीप्सितं । यथा यथावत् । प्रतियास्यतः प्राप्स्यतः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. महातेजाः. २ इदमर्थं ख. दृश्यते. ३ क—च. ज—ट. स्वागतं तपतां. ४ क. ख. चकाराथ.
५ क—न. सहारमस्सलक्ष्मणः. ६ क. ख. ग. ट. स्ववाट. ड. झ. स्ववास. ७ ड. च. छ. झ. व. महात्मभिः. ८ च.
ज. राघवौतु. छ. राघवौतौ. ९ ड. किं करोमि. १० क. ख. ग. ड. ज. भवताप्यहम्. ११ ख—ज. स्तधर्मात्मा. १२ ड—ट.
मुनिश्रेष्ठो. १३ क. वाक्यविदांवरः. १४ ज. सैतौ,
वा. रा. २५

देवरात इति ख्यातो निमेष्षष्ठो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो महात्मना ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्वं धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ रुद्रस्तु त्रिदशात्रोपात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 यस्मान्नागार्थिनो भोगान्नाकल्पयत मे सुराः ॥ वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शीतयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ॥ प्रसादयन्ति देवेशं तेषां प्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
 प्रीतिर्युक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥
 तदेतद्देवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता मया ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेत्यमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थितां तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ वरयामासुरांगम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥
 तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुषस्तोलनेपि वा ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

दृष्टे । तिष्ठति । अस्य धनुषः तत्प्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ निमेषः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपं ॥ ८ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—दक्षेत्यादिना । आयम्य आ-
 कृष्य ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्विष्टकृदादिभागार्थिनः । मेममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्रतस्मादित्यु-
 पस्कार्य । शतयामि छिनद्धि ॥ १० ॥ विमनसः दी-
 नः । भवः रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ धनुरितिशेषः ॥ १२ ॥
 धनूरत्नं धनुश्छेष्टं । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्तं दे-
 वैरितिशेषः ॥ १३ ॥ अथेति वृत्तान्तान्तरारम्भे । क्षेत्रं
 यागभूमिं । मेकृषतः मयिकर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमि-
 तिशेषः “लाङ्गलंपवीरवमिति द्वाभ्यामृषभेण कृषति”
 इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलान् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः ।

उत्थितेति कन्येतिशेषः । साचक्षेत्रं शोधयता मया ल-
 ष्ठेति हेतोर्नाम्ना सीतेति विश्रुता आसीत् सीता लाङ्गल-
 पद्धतिः । सीतायां जातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्य-
 वर्धत मत्कृतपोषणादितिशेषः । अतोममात्मजा । वीर्यं
 धनुरारोपणं तदेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा वीर्यशुल्का इ-
 ति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता न कस्मैचिद्वेत्तेति भावः
 ॥ १५—१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुस्सारजिज्ञास-
 वः । अभवन्नितिशेषः ॥ १८ ॥ वीर्यजिज्ञासमाना-
 नां तेषां कृते धनुः उपाहृतं आनीतं । ग्रहणे धारणे । तो-
 लने भारपरीक्षार्थं हस्तेन चालने ॥ १९ ॥ तन्निबोधे-
 ति । तदित्यव्ययं । तस्मात्कारणान् । अनन्तरं यदुक्तं

ति ० न्यासो निक्षेपः । अयं धनुरूपः । अपरेतु नितरामास्ते देवतायत्रेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्थानं । तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थं
 च ददाम्यित्यर्थः । निक्षेपपरतया व्याख्यानेतु निक्षेपस्य शुल्कीकरणमनुचितं । भगवता तद्भङ्गे निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषभागिता जनकस्य
 सादिति प्राहुः । शि० निमेषः निमिषं शब्दवत् सुकेतो रित्यर्थः । ज्येष्ठः ज्येष्ठपुत्रः । किंच निमिषपुत्रस्य मिथेरेव देवरात इति नामान्तरं ।
 निमेषश्च इति पाठे तु निर्मिषरित्यज्यषष्ठ्यित्यर्थः । अतएव देवरातस्य सप्तमलेपिनक्षतिः । न्यासो निक्षेपभूतः । यद्वा न्यासः नितरां
 आ समन्ताद्वावेन अस्यन्ते रिपवो येन सः शत्रुनाशक इत्यर्थः । युक्तश्चायमर्थः । अन्यस्मात्किमेव नु निखातकृत्यानुपपत्तेः ॥ ८ ॥
 शि० दक्षयज्ञवध इति निमित्तसप्तमी । शि० वधेति हिंसायुक्तवधघातप्रकृतिकक्रियन्तप्रकृतिकचतुर्थ्यन्तं । साच “क्रियायौ पद”
 इति विहिता ॥ ९ ॥ शि० प्रसादयन्तं प्रसादयन्तं ॥ ११ ॥ ति० शिवसहितैर्देवैः । न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं । न्यस्तं दत्तं ।
 शि० न्यासभूतं नितरां आसः शत्रुविध्वंसनानुकूलव्यापारस्तंभूतं प्राप्तं शत्रुसंहारकमित्यर्थः । आन्यस्तं अपुनर्ग्रहायस्थापितं ।
 शिवाङ्गादेर्वैद्वत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

[पा०] १ ड. झ. निमेष्षष्ठो. २ ख. ग. छ. ज. महासनः. ३ क. धनुरादाय. ख. धनुरानम्य. ४ क. ख. घ.—अ.
 विध्वंसत्रिदशान्. ५ ग. ज. ट. भार्गनकल्पयथ. ख. भार्गनाकल्पयत. ६ ख. पातयामिव. ७ क. च. छ. ज. प्रसादयन्तो.
 ज. ट. प्रसादयन्त. ८ ड. च. छ. झ. ज. प्रीतियुक्तु. ९ घ. तदादत्तं. १० ड. झ. पूर्वजेविभौ. ११ ड. च. छ. झ. ज.
 दुत्थिताततः. ख. दुत्थिताशुभा. १२ घ.—उ. रागल. १३ क. स्तथा. १४ ख. ड. च. छ. झ. ज. शैवधनुरुपाहृतम्. क. ऐशंधनु.

ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव ॥ न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥
 आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 ततो देवगणान्सर्वास्तपसाहं प्रसादयम् ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥
 तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ सुतामयोनिनां सीतां दद्यां दाशरथेरहम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेन विश्वामित्रचोदनयाभट्टैरुनिनिकटं प्रति धनुरानयनम् ॥ १ ॥ रामेण मुनिजनकयोरनुमत्या धनुषः समारोपणेन मध्ये-
 भञ्जनम् ॥ २ ॥ जनकेन सहर्षं रामप्रशंसनपूर्वकं विश्वामित्रानुमत्या दशरथानयनयायोध्यां प्रति दूतप्रपणम् ॥ ३ ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महासुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
 ततः स राजा जनकः सामन्तान्व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गन्धर्माख्यविभूषितम् ॥ २ ॥
 जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुंरीम् ॥ तद्वनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवान्नया ॥ ३ ॥
 नृणां शतानि पञ्चाशद्भ्यायतानां महात्मनाम् ॥ मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥
 तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्वनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमृचुर्नृपतिमन्त्रिणः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजनृजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥

तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसंदेहं वीर्यशैथिल्यं ॥ २१ ॥
 मिथिलावरोधेनिमित्तान्तरमाह—आत्मानमिति । ते
 नृपाः । आत्मानं स्वात्मानं । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककर-
 णेन तिरस्कृतं विज्ञाय । पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥
 साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रा-
 सादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पा-
 पकर्मणः पापकर्माणः ॥ २५—२७ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ धनुर्भङ्गादिवृत्तान्तः सप्तषष्टितमे—जनकस्येत्या-
 दि ॥ १ ॥ सामन्तान् कर्मसचिवान् ॥ २—३ ॥ व्या-
 यतानां दीर्घदेहानां । नृणां । पञ्चाशत्शतानि पञ्चस-
 हस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः ।
 मञ्जूषां धनुष्पेटिकां । समूहुः आचक्रुः । तेचपञ्च-
 सहस्रसंख्याविशिष्टा अपि कथंचन महताप्रयत्नेन । स-
 मूहुरितियोजना । अन्येतु अष्टचक्रां अष्टाधश्चक्ररक्षा-
 बन्धवतीं । ऊहुः हस्तैरिति शेष इत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र
 मञ्जूषायां ॥ ५ ॥ यद्वनुर्दर्शनीयमिच्छसि । तदिदं

ति० मे मया ॥ २२ ॥ शि० दाशरथेरयोग्यासीतां सुतामहं दद्यां । दाशरथय एवेति प्रत्यासत्त्यालब्धं । षष्ठीमहिज्ञायो
 ग्यामित्यव्याहृतं । संप्रदानलाविवक्षया षष्ठीवा ॥ २७ ॥ इति षट्षष्टितमस्तर्गः ॥ ६६ ॥

शि० ते पुण्यस्थाने । “तक्षोराभृतपुच्छेषुकोडेभ्लच्छेचकुत्रचित् । अपुमांस्तरणे पुण्येकथितः शब्दवेदिभिः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क—च. ज. ट. अरुन्धन्. २ ड. झ. मवधूतमे. ३ ख. ग. घ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. ४ क. ख. निमिथिलासिमाम्.
 ५ क. घ. ड. च. छ. ज. ट. पापकारिणः. ६ क. ख. ड—ट. सचिवान्व्यादिदेशह. घ. समेतान्व्या. ग. संमतान्व्या. ७ ख.
 छ. रादीयतां. ८ ड. झ. माल्यानुलेपितम्. च. छ. ज. माल्यानुलेपनम्. ९ क. ख. घ. ड. छ. ज. ट. न्पुरम्. १० ड. च. छ.
 झ. ज. ट. निर्जगुरमितौजसः. ११ ड. च. छ. झ. ज. सुमञ्जूषां. १२ ज. ट. दर्शयैनं यदिच्छसि. क. यथेच्छसि. झ. ज.
 ट. यदीच्छ सि.

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीरैर्यैश्चैः पूरितं पुरा ॥ ८ ॥
 नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १० ॥
 तदेतद्वनुषां श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्वनुः ॥ मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुश्चाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्संस्पृशामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
 बाढमित्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥
 लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ पश्यतां नुसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 [आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्वनुः] ॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्वनुः ॥
 तद्वभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥
 तस्य शब्दो महानासीन्निर्घातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपथ सुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥
 निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥
 प्रत्याश्रिते जने तस्मिन्नाजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
 भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

धनुः । आनीतमितिशेषः ॥ ६ ॥ तौचोभाविति उद्दि-
 श्येतिशेषः ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वसीतार्थभिः । पूजितं
 अहोमहासारमैश्वरं धनुरिति श्लाघितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ए-
 तत् धनुः । सुरगणादयः प्रपूरणादिकंकर्तुं शक्ता इत्य-
 र्थसिद्धं ॥ ९ ॥ प्रपूरणे नम्रीकरणे । आरोपणे मौर्व्या-
 संयोजने । समायोगे शरेणयोजने । वेपने मौर्व्याकं-
 णे । तोलने भारपरीक्षार्थकंपने च मानुषाणामध्येकपु-
 षे गतिः शक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह—त-
 देतदिति ॥ ११—१२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणकृ-
 त्वा ॥ १३—१५ ॥ लीलया अग्रयत्नेन ॥ १६ ॥ पूरया-
 मास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्यामोहोत्तस्य ध-

नुषः कथं बालेनारोपणं संभवति अस्पृशभावादिति चे-
 त् उच्यते । आश्चर्यशक्तिकस्य रामस्य करस्पर्शादेवावन-
 तं धनुः ॥ १७ ॥ निर्घातेति । तद्वक्ष्यमाणमुक्तं ज्योतिषे “वायु-
 नासिहोवायुर्गुणात्पतति क्षितौ ॥ यदा दीप्तः खगरु-
 तः स निर्घातोति दोषकृत्” इति । पर्वतस्येव दीर्यतः पर्वते
 दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकंपः तथा भूमिकंपश्चासीदि-
 त्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ विगतसाध्वस इत्यनेन रामजामा-
 तृकताप्रापकं धनुरारोपणमपिन भवेदिति पूर्वभीतोऽभू-
 दिति गम्यते ॥ २० ॥ अचिन्त्यं अन्यत्रादर्शनात् । नतर्क-
 तं मनुष्येष्वसंभावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वा-
 त् । इदं ईशधनुरारोपणं ॥ २१ ॥ जनकानां “अनन्तं

ति० जनकैः देवरातातिरिक्तैः । पूजितं ऐश्वर्यलादीश्वरवदेव केवलं पूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० अथाब्रवीत् मञ्जलवचन-
 मकथयत् ॥ १३ ॥ ति० जग्राह पादाङ्गुलेनोन्नतं कुलाकरेण जग्राह । तदुक्तं पाद्रे । “रामोऽपि तद्वनुष्कोऽसिष्टप्रापाङ्गुलात्ततः ।
 उन्नतं वापमारोप्य भञ्जो मोहिता जनतः” इति । अतिभारवद्भुजः पादाङ्गुल्यामध्यभागपर्यन्तमुन्नमनं मध्येगृहीतोद्धारश्च महाबलसा-
 ध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितं ॥ १६ ॥ इति सप्तषष्ठितमस्तसर्गः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ ड. च. छ. झ. ज. ताडुभौ. २ क. ख. रशक्यं पूरितुं तदा. ड. ज. रशकैः पूरितुं तदा. झ. रशकैः पूरितं तथा. च. छ.
 अशक्यं पूरितं तदा. ३ क. गणाश्चक्षाः. ४ ड. च. छ. झ. ज. तोलने तदा. ५ क. घ. खुधर्मात्मा. ड. झ. स्सरामस्तु. ६ ड.
 च. छ. झ. ज. दिव्यं. ७ घ. समाकृत्यामि पाणिना. ८ ग. वेपने पूरणेऽपि वा. ९ क—घ. मित्येव तं राजा. १० ग. यत्तत्तधर्मात्मा.
 क. ड. च. छ. झ. ज. ट. थिला मौर्विच. ११ ग. वीर्यवान्. १२ ख. ड—ट. मचिन्त्यं च अतर्कितं. क. मचिन्त्यं वाप्यतर्कितं.

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुल्केति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
 भवतोऽनुमते ब्रह्मन्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ॥ मम कौशिक भद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
 राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥
 मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ॥ प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
 कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥
 यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

जनकदूतैरयोध्यामेल्यदशरथं प्रतिधनुर्भञ्जनादिरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकं सीतारामविवाहमहोत्सवप्रवर्तनार्थं जनकप्रार्थना-
 निवेदनम् ॥ १ ॥ दशरथेन सह पूर्वसिद्धादिभिः सह परेष्टुर्मिथिलां प्रतिप्रस्थाननिर्धारणम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्तवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥
 [राज्ञो भवनमासाद्य द्वारस्थानि दमन्नुवन् ॥ शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूतान्नो जनकस्य च ॥
 इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन् ॥ २ ॥
 ते राजवचनाद्भूता राजवेश्मं प्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥
 बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रीयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥

वतमेवित्तयस्यमेनास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीप्तायां
 नमे किंचित्प्रदह्यते ” इति प्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमता-
 मपि । कुले “कुलं तारयते तात सप्तसप्तचक्रम् ” इति-
 वत् । कीर्तिमिलेकवचनेनैकरूपत्वं व्यज्यते । आहरि-
 ष्यति सद्यः प्रापयिष्यति । सिद्धस्यादानं ह्याहरणं ।
 सुता सुतश्चेत्स्वार्जितामेव कीर्तिं प्रापयिष्यति । मे सुता
 स्वसंबन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिश-
 यः । भर्तारमासाद्य भर्तृसंबन्धकृतातिशयः । भर्तारं
 भरणदक्षं । “वित्तमिच्छन्ति मातरः ” इत्युक्तधन-
 वन्तमित्यर्थः । रामं “रूपमिच्छतिकन्यका” इत्यु-
 क्तरूपवन्तः । दशरथात्मजं “बान्धवाः कुलमिच्छन्ति”
 इत्युक्तीत्याबन्धुकाङ्क्षितं । एवं सर्वसंमतवरप्राप्त्या
 कीर्तिमाहरिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ सत्या जातेति शेषः
 । सीता वीर्यशुल्केति प्रतिज्ञा सत्या जाता । प्राणैः प्रा-

णैः ॥ बहुमता । सीता देयेति सीतापदमुभयत्रान्वेति
 ॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते भवदनुमत्या । गच्छन्त्वित्यर्थः
 ॥ २४ ॥ प्रश्रितैः विनयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्य-
 वृत्तान्तमित्यर्थः ॥ २५—२६ ॥ आभाष्य आहूय ।
 कृतशासनान् दत्तकल्याणसंदेशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं
 दशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
 द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
 ख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अथजानकीविवाहाद्यदशरथाङ्गानामष्टषष्ठितमे—
 जनकेनेत्यादि । त्रिरात्रमिति । तिस्रो रात्रयस्त्रिरात्रं ।
 सहृथादित्वात् रात्र्यन्तादचूस्मासान्तः । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोऽस्मानिहप्रेषितवा-
 निति स्वराजसंकीर्तनान् ॥ ३ ॥ विगतसाध्वसाः दशर-

शि० अते निरन्तरगमनविशिष्टाधिकरणीभूते मार्गे । अतइत्यत्र निरन्तरगमनार्थकाद्वातोरधिकरणेकः । अतएव ते इत्यनेन न-
 पौनरुक्त्यं ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. प्रतिज्ञासा. २ ख. नुमताद्भुजन्. ३ ड. च. झ. व. ट. प्रीतियुक्तं. ४ ग—छ. झ. व. ट. कौशिकस्तु.
 ५. ड.—ट. नृपं तथा. ६. ग. दूतास्तु. ७ इदमर्थत्रयं ग. वर्तते. ८ ड. च. छ. झ. व. राजवचनाद्भूता. ९ ख. प्रदुदुवुः.
 १० ख. प्रणतावाक्यं. ख. ड.—ट. प्रश्रितं वाक्यं.

मैथिलो जनको राजा सान्निहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ५ ॥
 मुहुर्मुहुर्धुरया स्नेहसंयुक्तया गिरा ॥ [कुशलं चाव्ययं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्] ॥
 जनकस्त्वां महाराजाऽऽपृच्छते सपुरस्सरम् ॥ ६ ॥
 पृष्ठा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ८ ॥
 सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्सरैः ॥ यदृच्छयांऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ९ ॥
 तच्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
 अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महोत्तमा ॥ प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदेतन्नातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः ॥ शीघ्रमागच्छ भद्रं ते द्रुपमर्हसि राघवो ॥ १२ ॥
 प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोरुभयोरैव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १३ ॥
 एवं विदेहाधिपतिर्भुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः शतानन्दमते स्थितः ॥
 [इत्युक्त्वा विरता दूता राजगौरवशङ्किताः] ॥ १४ ॥
 दूतवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भञ्जिणोऽन्यांश्च सोब्रवीत् ॥ १५ ॥
 गुप्तः कुशिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह आत्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १६ ॥
 दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

यसौजन्येनविज्ञापनेनिर्भयाः ॥ ४ ॥ मैथिलइत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृ-
 ताभिहोत्रसहितः सान्निहोत्रपुरस्कृतः । आहिताश्या-
 दित्वान्निष्ठायाःपरनिपातः । पुरःसरन्तीतिपुरस्सराः
 भृत्याः । तत्सहितं । एवंभूतंत्वां । कुशलं श्रेयं । अव्य-
 यं अनपायं । योगमिति यावत् । आपृच्छते मन्त्रचना-
 दितिशेषः । “आङ्गिपृच्छयोरुपसङ्ग्यानं” इतिआस-
 नेपदं । अत्रद्वितीयजनकशब्दोविप्रकृष्टजनकशब्दावि-
 स्सरणार्थः ॥ ५—६ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुम-
 त्या ॥ ७ ॥ वीर्यशुल्केति ममप्रतिज्ञा भवद्भिर्विदिता ।
 राजानश्चनिर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः । विमुखीकृ-
 ताइत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ सेयं उत्तरीया
 सर्वैः प्रार्थनीया । ममसुता त्वयासहसंबन्धाहस्यमेपुत्री ।
 स्वपुरतेदागमनप्रसात्किं दर्शयति—विश्वामित्रपुरस्सरै-

रिति । यदृच्छया मद्भागधेयात् । पुत्रकैः पूजायां
 हुवचनं । जामातृत्वाध्यवसायात् महाराजकुमारत्वा-
 द्वापूजा । अल्पायनकप्रत्ययेनबाल्यंद्योतिर् ॥९॥ क-
 थंनिर्जितेत्यत्राह—तच्चेति । तच्च ऐश्वर्यमपिनेदमैन्द्र-
 जालिकमित्याह—महासनेति । नेयं पक्षपातोक्तिरि-
 त्याह—महत्यामिति ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातंसी-
 ताप्रदानं ॥ ११—१२ ॥ प्रीतिं त्वदर्शनप्रीतिं सीता-
 प्रदानप्रीतिंवा । पुत्रयोः पुत्रीचपुत्रश्चतयोः । एकशेषः ।
 प्रीतिं तद्विषयप्रीतिं । तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमिति-
 यावत् । मत्पुत्र्यांत्वपुत्रेचैत्यर्थः । यद्वा स्तुषाचपुत्री-
 लेवगृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोरमिलप्रदानसिद्धकृतो-
 च्यते—उभयोरिति ॥ १३—१५ ॥ गुप्तइत्यादि ।
 विदेहेषु विदेहानानिवासभूतदेशे । “जनपदेदुप” इ-
 तिलुपु । असाविति बुद्धिसंनिर्गणोच्यते ॥ १६—१७ ॥

शि० जनकः जनानां सुखं सुखं स्मात्सः प्रजासुखदातेत्यर्थः । वि० पुरस्क्रियन्तइतिपुरस्कृताःमन्त्रादयः अभिहोत्रपदेनतत्सा-
 धनकृत्स्नः तैस्सहितइत्यर्थः ॥ ५ ॥ ति० जामातृत्वबुद्ध्यामहावलत्वेनैश्वर्यबुद्ध्याचपूज्यत्वेनपुत्रकैरितिबहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥
 ति० तर्तुं पूरयितुं ॥ ११ ॥ शि० पुरोहितपुरस्कृतः पुरस्कृतपुरोहितः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ज. अभिहोत्रपुरस्कृतम्. ड. झ. न. ट. सान्निहोत्रपुरस्कृतः. २ ड. च. छ. झ. न. संस्कृत्या. ट. संस्कृत्या. ३ इदमर्थं
 ड. च. छ. झ. न. दृश्यते. ४ ज. महातेजाः. घ. महाराजः. ५ ट. मय्यग्रे. ६ क. नुमतो. ७ ख. ज. माहव. ८ ख. विहिता.
 ९ ड. च. छ. झ. न. पुरस्कृतैः. १० क. ख. घ—ट. गतेराजन्. ११ क. ख. घ—ट. तच्चरत्नेधनुर्दिव्यं. १२ ख. ग.
 ड—ट. महाबाहो. ख. घ. महातेजो. १३ ज. ममात्मजा. १४ क—ट. तर्तुमिच्छामि. १५ ख. मामनुज्ञातुमर्हसि. १६ क.
 ख. घ—ट. पुरस्कृतः. १७ क. घ—छ. झ. न. ट. प्रतिज्ञांममराजेन्द्र. १८ क. ख. प्रीतिलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम्. घ. रेवप्री-
 तिंचमयिलप्स्यसे. ड—ट. रेवप्रीतिल्लुपुल्लप्स्यसे. १९ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते. २० ड. च. छ. झ. न. मन्त्रिणश्चैवमब्रवीत्.

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यात्रेति स मन्त्रिणः ॥ १९ ॥
मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सपरिजनेनदशरथेनसेनयावसिष्ठादिभिश्चसहमिथिलांप्रत्यागमनम् ॥ १ ॥ जनकेनप्रत्युद्गमनादिपूर्वकंतपूजनम् ॥ २ ॥
जनकदशरथाभ्यामिथःसंभाषणम् ॥ ३ ॥ ततःसर्वैःस्वस्वावासेषुसुखेनरात्रियापनम् ॥ ४ ॥

ततो राज्ञ्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वथाः ॥ ममाङ्गांसमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जावालिरथ काश्यपः ॥ मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्कृषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
एते द्विजाः प्रैयान्त्वग्रे खन्दनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्भूता हित्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥
[ईदृशं कृत्वा स महातेजा राजा दशरथो रथम् ॥ आरुरोह यथा भानुर्भगवान्ब्रजनुन्दनः] ॥ ६ ॥
वचनात् नरेन्द्रस्य सां सेना चतुरङ्गिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
गत्वा चतुरङ्गं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ राजा तु जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ८ ॥
ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ जनको मुदितो राजा हर्षं च परमं ययौ ॥
उवाच च नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदाऽन्वितः ॥ ९ ॥

यौनसंबन्धयोग्यमितिशेषः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १८ ॥
श्वोयान्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुद्युङ्ध्वमितिभावः ॥ १९ ॥
मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां-
रात्रिं तस्यांरात्र्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीभोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे णिमन्त्रीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमःसर्गः ॥ ६८ ॥

अथदशरथस्यमिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे—त-

तोरात्र्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरक्षाधिकृ-
ताः । पुष्कलं श्रेष्ठं । “श्रेयान्श्रेष्ठःपुष्कलःस्यात्” इत्यम-
रः । सुविहिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्माणः ॥ २ ॥
यानयुग्यमिति । यानं शिविकान्दोलिकादि । युग्यं रथा-
दि । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ३—४ ॥ यथाकालात्ययः
कालातिक्रमः नस्यात्तथाप्रयान्त्वितियोजना ॥ ५—७ ॥
चतुरङ्गं चतुर्ध्वहस्तम् । श्रुत्वा दशरथमागतंश्रुत्वा । पूजां
उपधां ॥ ८ ॥ राजानमासाद्यमुदितः । विवाहःशीघ्र-

ति० एकश्चशब्दोहेतौद्वितीयएवार्थे ॥ १९ ॥ ति० नरेन्द्रश्रेतिपाठे सचमुदितउवासेतिविपरिणामः ॥ २० ॥ इत्यष्टषष्ठितमसर्गः ६८
ति० अनुत्तमानि श्रेष्ठानि । यानानि युगयानिच यान्तु । वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ ति० अग्रेद्विजप्रयाणं प्रयाणकल्याणा-
य ॥ ५ ॥ शि० पूजां सत्कृतिसामग्रीं । अकल्पयत् समपादयत् । ति० दूतान्निदिनगम्यत्वेपिमार्गस्यचतुरङ्गबलोपेतप्रयाणलाभ-
तुर्दिनवासोमध्यै ॥ ८ ॥ ति० राजानमासाद्यमुदितोहर्षययौ । मोदस्यैवाधिकवस्थाहर्षइतिभेदः । शि० वृद्धं विलक्षणैश्वर्यवत्त्वादिनावृ-
द्धिप्राप्तं । राजानं परमापुरागविशिष्टं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ख. रोचतेवृत्तिः. २ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. यात्रेतिच. ३ क.—ज. मन्त्रिणस्तु. ४ क. ख. नरेन्द्रेण.
५ क. ख. घ.—ट. ऊषुःप्रमुदिताः. ६ ख.—च. झ. ज. ट. चतुरङ्गबलंचापि. क. बलंसर्वं. ७ घ. समकालंलं. ८ ड. झ. मा-
र्कण्डेयस्तु. क. ख. च. छ. मार्कण्डेयश्च. ज. ट. मार्कण्डेयोपि. ९ घ. व्रजन्त्वग्रे. १० अयंश्लोकः क. ख. इदृश्यते. ११ क.—छ.
झ. ज. ट. वचनाच्चनरेशस्य. १२ ड.—ट. सेनाच्चतुरङ्गिणी. १३ ड. च. छ. झ. मार्गे. १४ क.—ट. राजाच. १५ ड.—ट.
मुदितोजनको. १६ ड. च. छ. झ. ज. ट. प्रहर्षपरमं. १७ ख. ड. च. छ. झ. ज. वचनंश्रेष्ठो. १८ क. ख. ग. ड.—ट. सु-
दाप्नितम्.

स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥१०॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥११॥
 दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ राघवैः सहसंबन्धो वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥१२॥
 श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्रं निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहसृष्टिर्षिसमतम् ॥१३॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१४॥
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥१५॥
 धर्मिष्ठं च यशस्यं च वचनं सत्यवादिनः ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥१६॥
 ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ हर्षेण महता युक्तास्तीं निशामवसन्मुखम् ॥१७॥
 [अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं ययौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादाबुपस्पृशन्] ॥१८॥
 राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥१९॥
 जनकोपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवास ह ॥२०॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परेद्युर्जनकेनस्नानुजन्मनःकुशध्वजस्यपरिजनैःसहदूतैरानयनम् ॥ १ ॥ जनकेनमन्त्रिमुखादाहूतेनदशरथेनविश्वामित्रादि-
 मिःसहसभांप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठेनराजप्राथेनयारामावधिदशरथवंशानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते जनकः कृतकर्मा महर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भावीतिहर्षययौ ॥ ९ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण-
 धनुर्भङ्गादिनासंभूतामित्यर्थः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्यशत-
 क्रतुसाम्यपूर्णधर्मत्वेन ॥ ११ ॥ विघ्नाः कन्याप्रदान-
 प्रतिबन्धकाः । पूजितत्वेहेतुमाह—राघवैरिति । यत-
 इत्युपस्कार्य ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्रा-
 णामिन्द्रत्वं । यज्ञस्यान्तइति । त्रिचतुरदिनानन्तरभा-
 विनीतिशेषः । ऋषिसमतं ब्राह्मणविवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 महीपतिं जनकं ॥ १४ ॥ कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदा-
 तृवशएव । यदादाताददाति तदाप्रतिगृह्यतेप्रतिग्रहीत्रे-
 तिवस्तुस्थितिः । एतत् युष्मदीर्यवीर्यशुल्ककन्याप्रदान-
 मपि । पूर्वमेवश्रुतं अतःपरं कन्याप्रदस्त्वंयथावक्ष्यसि त-

थावचंकरिष्यामः ॥ १५ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो-
 दातृवशइत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १६ ॥ परस्पर-
 समागमे संभूतेसतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ निशा-
 न्य दृष्ट्वा । “शमोदर्शने” इतिमित्वनिषेधान्नह्रस्वः
 ॥ १९ ॥ यज्ञस्यक्रियां अवशिष्टक्रियां । सुताभ्यां पु-
 ज्योः । क्रियां अङ्कुरार्पणादिकं ॥ २० ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जरीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबन्धाहृत्यायेद्वाकुसन्तानकीर्तनं-

शि० राघवैर्भवद्विस्महसंबन्धात् मेकुलंपूजितं भविष्यतीतिशेषः ॥१२॥ ति० संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुं ॥१३॥ ति० एतत् वाक्यं ।
 मयाश्रुतं । क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्याद्याप्यज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥१५॥ ति० विस्मयं कन्यायावी-
 र्येणशुल्केनजितलान्मददुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादशवचनमिति विस्मयः ॥ १६ ॥ इत्येकोनसप्ततितमसर्गः ॥ ६९ ॥

ति० अथब्राह्मणसंबन्धसदृशौनसंबन्धे बन्धवक्षितःपरस्परकुलाचारस्सर्गाभ्यां—ततइति ॥ १ ॥

[पा०] १ ज. स्वागतं हि. ड. च. छ. झ. ञ. स्वागतं तेनरश्रेष्ठ. २ ख. महाराज. ३ ट. संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. क. ख.
 संबन्धाद्वीर्यश्लाघ्यैः. ४ घ—ज. महाबलैः. ५ क. च. ज. नरेन्द्रत्वं. ड. च. छ. झ. नरेन्द्रत्वं. ख. घ. नरश्रेष्ठ. ६ ख. ग.
 च. छ. निवर्तयितु. ड. झ. ज. संवर्तयितु. ७ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. सृष्टिसत्तमैः. घ. सृष्टिभिस्सह. ८ घ. ट. श्रेष्ठ.
 ९ क. ख. ड—ट. तद्वर्तिष्ठयशस्यं. १० घ. परविस्मयमाययुः. ११ ड. च. छ. झ. ज. तारात्रि. १२ अयंश्लोकः ट. दृश्यते.
 १३ घ. ट. उवाचपरम. १४ क—ज. क्रियाधर्मेण. १५ ख. धर्मवित्. १६ ख. नराधिपः.

आता मम महातेजा र्वीचीयानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
 वार्याफलकपर्यन्तां पिबन्निक्षुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः ॥ प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
 [ऐवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत्] ॥ ५ ॥
 शासनानु नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रैवाजिभिः ॥ र्समानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
 [सांकाश्यान्ते संमागस्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
 तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महाबलैः] ॥ ७ ॥
 आज्ञयाऽथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ८ ॥
 सोमिवाद्य शतानन्दं राजानं चापि धार्मिकम् ॥ राजार्हं परमं दिव्यमासनं चाध्यरोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टाबुभौ तौ तु भ्रातरावतितेजसौ ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैर्द्वैवाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्य समन्त्रिणम् ॥ ११ ॥
 औपकार्यां स गत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्पिर्गणस्तदा ॥ सबन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 स राजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सबान्धवः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं^{२३} ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वैसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

सप्रतितमे—ततःप्रभातइत्यादि । कृतकर्मा समाप्तय-
 ज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ अत्रत्यविशेषणानांशतानन्दपरि-
 ज्ञातानामप्युपदेशः परंपरयादशरथादिश्रोत्रंप्रापयितुं ।
 वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थपरिखारूपेणावस्थि-
 तायां इक्षुमत्यां वारिणिआकीर्णाः निष्वातः फलकाश्शू-
 लानि येषुते वार्याफलकाः तादृशाः पर्यन्तप्रदेशायस्या-
 स्तां । वार्यामलकपर्यन्तामित्तिपाठे वार्यामलकाआमल-
 कविशेषाः तत्पर्यन्तां पुण्यसंकाशां पुण्यतुल्यां पुण्यव-
 त्स्ववासिनांस्वतएवामीष्टप्रदमित्यर्थः । पुष्पकंविमा-
 नमिवस्थितां सांकाश्यांपुरीं । इक्षुमतींनदीं पिबन् त-
 जलंपिबन्नित्यर्थः । अध्यवसत् अधिवसति । “उपा-

न्वध्याङ्वसः” इत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञ-
 गोप्ता सांकाश्येस्थित्वायज्ञसामप्रप्रेषणादिनेतिभावः ।
 इमां विवाहकल्याणजां । भोक्तेतिबुद्ध् ॥ ४—५ ॥
 नरेन्द्रस्यशासनात् शतानन्दवचनद्वारकादित्यर्थः । वि-
 ष्णुं उपेन्द्रं ॥ ६—८ ॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानु-
 ज्ञयेत्यर्थः ॥ ९—११ ॥ औपकार्यादशरथशिविरनिवेशं ।
 उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽप्यञ् ॥ १२—१५ ॥ विदितमि-
 ति “मतिबुद्धि—” इत्यादिनावर्तमानेक्तः । “क्तस्य-
 चवर्तमाने” इतिषष्ठी । त्वयाविदितमित्यर्थः । दैवतं
 परमगुरुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ मेववक्ष्यति कुलमितीशे-
 षः । विश्वामित्रस्योपपरिहारायविश्वामित्राभ्यनुज्ञा-

[पा०] १ क. ख. घ—ट. वीर्यवानतिधार्मिकः. २ क. ख. च. मध्यावसच्छुभाम्. ३ क. ख. ग. वार्यामलकपर्यन्तां.
 घ. सहामलकपर्यन्तां. ४ च. छ. झ. ज. समेततः. ५ अयंश्लोकः ग. ड—ट. दृश्यते. ६ घ. शासनाच्च. ७ घ. शीघ्रवाजिनः.
 ८ क. तमानेतुं. ९ इदमपेक्ष्यं ग. ड—ट. दृश्यते. १० ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. समागम्य. ११ ड—ज. महाजवैः.
 १२ क. ख. ड—ट. आज्ञयातु. १३ क. ख. महातेजाः. १४ ड. च. छ. झ. ज. जनकंचातिधार्मिकम्. ख. ट.
 राजानमपिधार्मिकम्. १५ घ. आसनंपरमंदिव्यंराजार्हं. १६ ख. ड—ज. सोध्यरोहत. १७ क. ख. घ. ज. ट. वमितौजसौ.
 ड. च. छ. झ. ज. वमितयुती. १८ क. ख. मिक्ष्वाकुममितौजसम्. १९ घ. ड. औपकार्यं. २० ज. ट. गलाथ. २१ ड.
 च. छ. झ. ट. गणस्तथा. २२ ड. च. छ. झ. ज. राजाचमन्त्रिसहितः. २३ च. विदितं. ग. विदितंतेमहातेजाः. २४ ख.
 घ. छ. ज. ज. यथाधर्मयथाक्रमम्.
 वा. रा. ३०

[एवमुक्त्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ॥

तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं संपुरोधसम् ॥ १८ ॥
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १९ ॥
 विवस्वान्काश्यपाज्ज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ २० ॥
 तमिष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ईक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ २१ ॥
 कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोस्सुतः ॥ २३ ॥
 त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायंशाः ॥ [धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः] ॥
 युवनाश्वस्तुत्स्वासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥
 मान्धातास्तु सुतः श्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत ॥ सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥
 यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥ २६ ॥
 यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिविन्दवः ॥ २७ ॥
 तांस्तु स प्रतियुध्यन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥
 हिमवन्तमुपागम्य भृगुप्रसवणेऽवसत् ॥ असितोऽल्पबलो राजा मन्त्रिभिः सहितस्तदा ॥ २९ ॥
 द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ भभूवतुरिति श्रुतम् ॥ एका गर्भविर्नाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ ३० ॥

तद्व्युत्पत्तं । “दशपुरुषविख्यातात्” इतिशास्त्रेण यौन-
 संबन्धापेक्षितान्वंशशुद्धिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥
 अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सो-
 व्यक्तप्रभवः । अव्यक्तकिंताम् वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे
 “आकाशप्रभवो ब्रह्म” इति । अथ कोयमाकाशोपि तम-
 पिवक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “संक्षिप्यहिपुरालोकान्माययास्व-
 यमेवहि । महाणवेशयानोप्सुमात्पूर्वमजीजनः । प-
 न्चोदिव्येकसङ्काशेनाभ्यामुत्पाद्यमामपि । प्राजापत्यं त्व-
 याकर्ममयिसर्वनिवेशितं” इत्यादिना । शाश्वतः बहु-
 कालस्थायी । नित्यः द्विपारधकालविनाशरहितः ।

अव्ययः प्रवाहरूपेणप्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीतिशेषः
 ॥ १९ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा ।
 आसीदितिशेषः ॥ २०—२३ ॥ धुन्धुमारः युवना-
 श्वापरनामधेयः ॥ २४—२६ ॥ मध्येअसितवृत्तान्तक-
 थनंसगरवैभवातिशयप्रकटनाय । प्रतिराजानः प्रतिप-
 क्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानेवतान्विशेष-
 यति—हैहयाइत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतियुध्यन् अभिमुखत-
 यायुद्धं कुर्वन् । प्रवासितः राज्याद्धिशितः ॥ २८ ॥ भृ-
 गुप्रसवणे भृगुमहासुनिसान्धिव्यवर्जितरोपान्तप्रदेशे ।
 इदमेवपूर्वभृगुतुन्दइत्युक्तं ॥ २९ ॥ सगरं गरं विषं

शि० अव्यक्तप्रभवः नव्यक्तः कैश्चिज्ज्ञातः प्रभवोजन्मकारणीभूतामात्रादित्यस्यस्वयंभूरित्यर्थः । किंच आत् वासुदेवात्
 व्यक्तं प्राकव्ययस्यतदव्यक्तं कमलं तस्मात्प्रभवः प्राकव्ययस्य अयोनिरित्यर्थः । किंच अव्यक्तं प्रधानं प्रभवतिप्रकटितगुणवत्त्वेनप्रकटय-
 तिसः प्रधानगुणक्षोभहेतुरित्यर्थः । “अव्यक्तं शंकरे विष्णव्यक्तं महदादिषु । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटं त्वेव भिषेयवत्” इति कोशः
 ॥ १९ ॥ शि० जायत अजायत । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद्विरुद्धः ॥ २६ ॥ ती० हैहयादयः सोमवंश्याः । शत्रवः हिंसकाः

[पा०] * इदमर्थकादिपुनर्कापिदृश्यते । १ क. वाक्यज्ञं. २ ग. घ. ट. सपुरोहितम्. ३ ज. ट. स्वतस्सुतः. ४ घ—ज.
 ईक्ष्वाकुश्च. ५ क. ख. ज. कुक्षिरैवेति. ६ रिति विश्रुतः. ७ क. ख. घ. ड—ट. पृथोरपि. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ महा-
 बलः. १० ड. च. छ. झ. ज. सुतश्चासीत्. ज. सुतश्चापि. ग. सुतश्च्रीमान्. ११ ख. मान्धातास्तु. ज. मान्धातस्य. १२ क.
 ख. घ—ज. जायत. १३ क—घ. हैहयास्ताल. १४ ड. च. छ. झ. ज. तांश्चसप्रतियुध्यन्वै. ख. तैस्तुसंप्रतियुध्यद्भिर्युद्धे. ज.
 तांस्तुसंप्रतियुध्यन्सयुधिराजा. ट. युध्यन्धियुधि. १५ क. ख. ड. च. ज—ट. भार्याभ्यांसहितोऽवसत्. १६ क. ड. च. छ.
 झ. ज. ट. कालधर्ममुपेयिवान्. घ. मन्त्रिभिश्चसुसन्धिभिः. क. मन्त्रिभिस्तसहितःपुरा. क. ख. ड. ज. झ. ज. सहितस्तदा. ट.
 सहितस्तथा. ग. च. सहितस्ततः. १७ ड. झ. रिति श्रुतिः. १८ क. ड—ज. विनाशार्थं. १९ क. ग. घ. सागरं ददौ. ख. तुगरं.

ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥
तत्रैको तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
तमृषिं साऽभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ स तामभ्यवादद्विप्रः पुत्रेप्सुं पुत्रजन्मनि ॥ ३३ ॥
तव कुशौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥
गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३४ ॥

[एवमुक्ता महाभागा असिते स्वर्गते सति ॥ निधाय चेतो नृपतौ विबुद्धेखेव सुप्रभा] ॥ ३५ ॥
च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पतिशोकातुरा तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथाऽशुमान् ॥ दिलीपोऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुसुतः ॥ ३९ ॥

रघोस्तु पुत्रस्तेजसी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादो ह्यभवत्तस्माज्जातश्च शङ्खणः ॥ ४० ॥
सुदर्शनः शङ्खणस्य अग्निवर्णः सुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वग्निवर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदंवरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥

अंवरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ नहुषस्य रययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
नाभागस्य बभूवाज अजादशरथोऽभवत् ॥ असादशरथाज्जातौ आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुर्कुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

सत्सहितंभक्षयमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अभिरतः प्रीतः सन् हिमवन्तमुपाश्रितोभूत् स्वदेशवासासामिमानेनप्रीतः सन्-
तद्वरप्रदानायसन्निहितोभूदित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥
कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्यानाम् । उपागम्य शर-
णंगत्वा । अभ्यवादयत् शुश्रूषतेस्म । सः पुत्रेप्सुं अप्रति-
बन्धपुत्रेप्सुं । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३३ ॥
गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । माशुचः गरप्रयोगनिमित्तंशो-
कमाकुर्धित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ पतिशोकेत्यनेन तद-
न्तरमेवदेवात्पतिमृतइतिगम्यते । तस्मात् च्यवना-

नुग्रहात् ॥ ३६ ॥ अत्रयइत्यनुसन्धेयं । जातइत्यनन्त-
रंतेनेत्यनुसन्धेयं ॥ ३७—३९ ॥ पूर्वप्रवृत्ताख्यः । ततो
वसिष्ठापात् पुरुषादकः राक्षसभूतः । ततः वसि-
ष्ठप्रतिशापायोद्धतजलस्यस्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षे-
पेणकल्माषपादाख्यः ॥ ४०—४१ ॥ नहुषययातीच-
न्द्रवंदयाभ्यामन्यौ । अत्रपुराणेक्रमवैषम्यंकल्पभेदादि-
तिज्ञेयं ॥ ४२—४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानां आदितआर-
भ्यवंशेनविशुद्धानां । राज्ञामितिसंबन्धेषष्ठी । वरयइ-
ति वरणस्यपुरोहितकृत्यत्वादितिभावः । सट्टोइतिङी-

॥ २७ ॥ शि० आदीति आद्यः सोमवंदयापेक्षयाज्येष्ठः वंशविशुद्धाः वंशविशुद्धोपेयां तेएवतेइतिकर्मधारयः ॥ ४४ ॥
इतिसप्ततितमसर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ क. ख. ड. च. झ. ज. ट. शैलवररम्ये. २ क—ट. तत्रचैकामहाभागा. ३ क. ख. घ—ज. सुतमुत्तमम्.
४ क. ग. तत्रर्षिसाभ्युपागम्य. ५ क. समहाबलः. ६ अयंश्लोकः ग. ज. दृश्यते. ७ ड. च. छ. झ. व. च्यवनंचनमस्कृत्य.
८ झ. पत्याविरहितातस्मात्. ड. ज. पतिनारहितातस्मात्. घ. पत्युशोकातुरा. ९ झ. गर्भजिघांसया. १० ड. च.
छ. झ. संजातःसगरोऽभवत्. क. सजातस्सगरो. ११ क—ट. असमञ्जादथाशुमान्. १२ क. क. ककुत्स्थस्य. १३ ड—ट.
ककुत्स्थाचरपुस्तथा. क. ककुत्स्थात्पुरुस्तदा. घ. ककुत्स्थस्यरपुस्तदा. ख. रघुस्तस्मादजायत. १४ क. ख. ड. च. छ. झ.
ज. च्यभवत्. १५ क—छ. झ. ज. ट. जातस्य. १६ घ. ज. प्रशुश्रुकश्चासीत्. १७ ड. च. छ. झ. ज. नहुषश्चमहीपतिः.
१८ ग—छ. झ. ज. ययातिश्च. १९ क. ख. ग. नाभागश्च. २० ज. ड. नाभागात्. २१ ख. घ. ज. तस्मादशरथात्.
२२ ख. वंशजातानां.

रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सट्टशाभ्यां नरश्रेष्ठ सट्टशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

जनकेन निजवंशानुकीर्तनपूर्वकं रामलक्ष्मणाभ्यां सीतोर्मिलयोर्दानप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

एवं भुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध मेहासुने ॥ २ ॥
राजाऽभून्निष्ठु लोकेषु विश्रुतः खेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतावरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिलो येन निर्मिता ॥ प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ॥ नन्दिवर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्हृद्रथं इति स्मृतः ॥ ६ ॥
बृहद्रथस्य शूरोऽभून्महावीरः प्रतापवान् ॥ मेहावीरस्य धृतिमानसुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्यश्चस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः ॥ प्रन्तिधकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥
महीध्रकसुतो राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्महारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
महारोमस्तु धर्मात्मा खर्णरोमा व्यजायत ॥ खर्णरोमस्तु राजर्षेर्हृस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुंश्चद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो आता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोभिषिच्य नराधिपः ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्ग्यते धर्मेण धुरमावहम् ॥ आतरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादगमत्पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामास शैवं धेनुरनुत्तमम् ॥ सीता कन्या च पद्माक्षी मह्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

वभावार्थः ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

एवं वसिष्ठेन वरवंशकीर्तनपूर्वकं वधूवरणे कृते जनकः
स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकं कन्याप्रदानं प्रतिजानीते ए-
कसप्ततितमे—एवं भुवाणमित्यादि ॥ १—२ ॥ सत्त्व-

वतां बलवतां ॥ ३ ॥ प्रथम इति । मिथिमारभ्यास्माकं ज-
नकसंज्ञेति भावः ॥ ४—६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञाप-
नार्थं विशेषणद्वयं ॥ ७—१३ ॥ भारं भरणीयं । पोषणी-
यमिति यावत् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारं ॥ १५ ॥ क-
स्य चित्कालस्य कस्मिंश्चित्काले गते । अवरोधकः अवरो-
द्धुमित्यर्थः । तुमुण्णुलौकियायां क्रियार्थायामिति णुल्

ति० अथ जनकः कन्यापितृत्वात् जामातृवर्गे प्रभुताया अनौचित्येन स्ववंशे स्वयमेवाह—एवमिति ॥ १ ॥ शि० प्रेषयामास
[पा०] १ सट्टशो दातु । २ घ. कुलं नः कीर्तितं परम्. ३ ड. च. छ. झ. ज. ट. महामते. ४ ट. राजासीन्निष्ठु. ५ क. ख.
घ—छ. झ. ज. ट. जनको मिथिपुत्रकः. ज. निर्मिता मिथिलायतः. मिथेस्तु जनको नाम. ६ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. प्रथमो.
जनको राजा. घ. मिथिलोजनको राजा जनकादप्युदावसुः. ७ घ. उपावसोस्तु. ८ ख. राजा वै नन्दिवर्धनः. ९ क. ख. घ—ट.
नन्दिवर्धनस्तुतः. १० क. ख. घ. ज. इति श्रुतः. ११ ज. महावीर्यः प्रतापवान्. १२ ज. महावीर्यस्य. १३ क—ट. धृष्टकेतुः.
१४ धृष्टकेतोस्तु. १५ क—छ. झ. ज. ट. प्रतीन्धकः. ज. प्रतीन्धनः. १६ घ. कीर्तिरथस्याथ. ज. कीर्तिरथस्यासीत्. १७ ज.
सुविधस्तु विषयस्य. १८ क. ख. घ—ट. द्वयं राज्ञो. १९ ड. च. झ. ज. दागतः पुरात्. २० ज. शैवं च धनुरुत्तमम्.

तस्याऽप्रदानाद्गवेषे युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
 निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये भ्रातरं वीरभ्यषिञ्चं कुंशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥
 वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः ॥ २२ ॥
 [ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते रघुनन्दन] ॥ रामलक्ष्मणयो रोजन्गोदानं कारयस्व ह ॥
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मधौ ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
 रामलक्ष्मणयो रार्जन्दानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १६—१७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीता-
 धनुषोरप्रदानात् ॥ १८—१९ ॥ तेवध्वौददामि स्तु-
 पात्वेनददामि । वसिष्ठेनवरणात्तेददामीत्युक्तं ॥ २० ॥
 वध्वावित्युक्तव्यवस्थयादर्शयति—सीतामित्यर्थः ॥ २१ ॥
 उक्तमर्थसन्निमित्तमुपपादयति—वीर्येति । वीर्यशुल्का-
 मिलेतदूर्मिलायाऽपिविशेषणं । यद्यपिरामेणैवधनुर्भ-
 ङ्गः कृतः तथापितादृशशक्तैर्लक्ष्मणेपिदर्शनात्तद्वीर्यमेव
 ऊर्मिलायाऽपिशुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यौरस-
 पुत्री । त्रिः त्रिवारं । त्रिभिःकरणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदा-
 नं नाम विवाहपूर्वसमयनियतं किञ्चित्कर्म । गावः केशाः
 द्योः पादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम
 समावर्तनाख्यं कर्मैत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दी-

श्राद्धं ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि । फल्गुन्यां फल्गुन्या-
 ख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयो-
 जनं । “तदस्यप्रयोजनं” इति ठाकुर । दानं गोभूति-
 हिरण्यादिदानं । सुखोदयं सुखोदकं । वधूवरयोरति-
 शयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि
 कन्यार्थक्रियतइतिसूचितं । कन्यादानेऽन्तरफल्गुन्याः
 प्रशस्तत्वमुक्तं ज्योतिषे “त्रीण्युत्तराण्यपितथार्कमघानु-
 राधामूलान्त्यसोमकमलोद्भवमान्युद्भूति” इति ॥ २४ ॥
 इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७१ ॥

द्वतद्वाराकथयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ती० तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । ति० विमुखः युद्धमुखः ॥ १८ ॥ ति०
 त्रिवैदामि उक्तमपि दाढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ ति० अथतृतीयदिवसे तवमिथिलप्रवेशात्तृतीयदिवसे । यज्ञसमाप्तेस्त्वृतीयदिवसे
 वा । अथ मघानक्षत्रं । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव “भगोयत्रप्रजापतिः” इत्यनेनाविरोधः । उत्तरफ-
 ल्गुन्यास्त्वर्थमेति बोध्यम् । वैवाहिकं विवाहं । विनयादिलाहकृ । “मघानक्षत्रं पितरो देवताः फल्गुनीनक्षत्रमर्थमा देवता फल्गुनीन-
 क्षत्रं भगो देवता” इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । “अयं मणः पूर्वफल्गुनीमगस्योत्तरे” इति तद्वाङ्मणे चोक्तेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति तत्त्व-
 म् । उत्तरे इति पूर्वस्मार्थः । यद्यप्युत्तराफल्गुनी सीतायाजन्मर्षौ तथापि तदक्षेत्रमचरणं विहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशिलात्तृती-
 यैकादशरूपमकूटशुद्धैस्तस्य न दोषः । भकूटशुद्धौ तन्नुदुष्टमिति ज्योतिषाभे प्रसिद्धम् । किञ्च पूर्वाश्रुतस्याद्वादशशब्द इति तत्र विवाहोऽनु-
 चित एव । एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्विद्योग इति च्येयम् । रामलक्ष्मणयोरर्थे तदभ्युदयाय । सुखोदयं सुखोदकं ॥ २४ ॥ इत्ये-
 कसप्ततितमसर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ ज. ट. तस्याप्रदानाद्गवन्युद्ध. २ ड. च. झ. ज. विमुखो. ३ घ. निहत्यतुनश्रेष्ठ. ४ च. ज. सांकाश्याभ्रातरं.
 ५ क. घ—ट. शूरभभ्यषिञ्चं. ६ क. नराधिपम्. ७ ख. घ. ज. रघुनन्दन. ८ ड. च. छ. झ. ज. ट. लक्ष्मणायैव. ९ क.
 घ. ड. च. झ. ज. त्रिवैदामि. १० इदमर्थं क. छ. झ. ज. ट. ददयते. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. क. रघुपुङ्गव.
 १२ ख. रथे. १३ ज. मघाप्यय. १४ क. ग—छ. झ. प्रयो. ख. तथा. १५ ख—ज. लक्ष्मणयोरर्थे. १६ ग.
 गोदानं च सुखोदयम्.

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांजनकंप्रतिकुशध्वजकन्ययोर्भरतशत्रुघ्नार्थेवरणम् ॥ १ ॥ जनकेनसहर्षप्रशंसनमभ्यनुज्ञानेदशरथेन
विवाहाङ्गभूतगोदानादिक्रियानिर्वर्तनम् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महासुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नैरपुङ्गव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥
आता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ अस्य धर्मात्मनो राजत्रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ पत्न्यर्थं वरयामहे ॥ ५ ॥
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वैरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येते रूपयौवनशालिनः ॥ लोकापालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोः कुलमव्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वीक्यमुवाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ॥ सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथस्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरतानुभौ ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेकुशध्वजसुतावरणंगो
दानकरणचद्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं
जनकं ॥१॥ अचिन्त्यानि आश्चर्यभूतानि । अप्रमेयानि
अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषां इक्ष्वाकुविदेहानां । तुल्यः
कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वंचे
तिभावः ॥२॥ सीता ऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दी-
यतेइतियत् अयंधर्मसंबन्धः धर्मेणसंबन्धः । यौनसं-
बन्धइतियावत् । सदृशः रूपसंपदाचसदृशः । यद्वा अ-
यंकरिष्यमाणोधर्मसंबन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः ।
रूपसंपदाचसदृशः तुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः । अत्रहे-
तुमाह—रामेति । सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः
यतःसदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलयासहराम-
लक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूप-

संपदा सदृशः । शकारान्तेबहुवचनं । अतःसदृशोधर्म-
संबन्धइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यद्वक्तव्यंकिंचिदस्ति तद्-
पिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयो-
रित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्नाह—भरतस्येति । भरतस्य
शत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थइत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ उभ-
योर्युवयोः संबन्धेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः ।
भवतःकुलमित्यनुकर्षः । अव्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्य-
संबन्धेनान्योन्यमुत्कर्षप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य
मते वसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्यस्मात् । मुनिपुङ्ग-
वौयुवां येषांःकुलसंबन्धं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबन्धं ।
स्वयं शिष्यमुखं विना । आज्ञापयथः तस्मात्तेषां नः
इदंकुलधन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ
भजेतांपत्नीत्वेनभजेतां । सहितौ सदासहचरौ ॥११॥

शि० अचिन्त्यानि अतिशुद्धत्वेनविवाहार्थसंदेहानर्हाणि ॥ २ ॥ ति० उभयोर्भ्रात्रोसंबन्धेनेक्ष्वाकुकुलसंबन्धतां तत्रचसंबन्धे
पुण्यकर्मणोभवतोऽव्यग्रचित्तैर्भवति विशेषः । कथमीदृशेनमहाराजेनगुणगन्मयासंबन्धचतुष्टयकार्यमिति व्यग्रतामास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥
वि० मुनिपुङ्गवौभवन्तौयद्यस्मादाज्ञापयतः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. ज. रघुपुङ्गव. ख. च. छ. ज. रघुनन्दन. २ क. ख. एषराजन्. ३ ख. ग. घ. ज. वरयेमसुते.
क. वरयामसुते. च. छ. झ. व. ट. वरयेतेसुते. ४ ड—ट. लोकपालसमाः. ५ ज. उभयोरेव. ६ क. संबन्धेनतु. ज.
संबन्धेनानुबुध्यताम्. ७ क. ख. घ—ट. इक्ष्वाकुकुलमव्यग्रं. ग. इक्ष्वाकूणांकुलचान्द्र्यं. ८ क. ग. ड. झ. येषांतौ. ९ ख.
यथाऽऽज्ञापयथः. ज. यदाज्ञापयतः. १० ख. भद्रंवां. ज. ट. भद्रंते. क. भद्रंनः.

एकाहा राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
 उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फलगुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 परो धर्मः कृतो महं शिष्योऽसि भवतोः सदा ॥ १५ ॥
 इमान्यासनमुख्यानि आसातां मुनिपुङ्गवौ ॥ यथा दशरथस्यं तथाऽयोध्यापुरी मम ॥
 प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यैर्हार्ह कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥
 तथा ब्रुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
 युवामसङ्क्षेपेयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसङ्घाश्च भवन्त्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
 स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ श्राद्धकर्माणि सर्वानि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 तमापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायशः ॥ २० ॥
 स गत्वा निलयं राजा श्राद्धं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

एकाह्येजभावार्थः । सप्तम्यर्थेचतुतीया । चतसृणा-
 मिति “छन्दस्युभयथा” इतिपक्षेदीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे
 फल्गुनीभ्यांउपलक्षितयोर्दिवसयोःउत्तरस्मिन्दिवसे ।
 उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वाफल्गुनीभ्यामिति सप्त-
 म्यर्थेचतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे । फल्गुन्याख्येउत्तरन-
 क्षत्रइत्यर्थः । प्रशस्ततायेहेतुः—भगइति । भगः
 प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोनिलिङ्गाधिष्ठाता दे-
 वता । ननु “एकस्मिन्तुगृहेकुर्यादेकमेवशुभक्रिया । अ-
 नेकांयस्तुक्रुतेसनाशमधिगच्छति” इतिज्योतिरशा-
 स्त्रे एकगृहेअनेकोत्सवनिषेधोदश्यतइतिचेत् मतान्त-
 रेएकगृहेभ्रातृणामेकदोत्सवस्यविहितत्वात् । उक्तंहि
 दैवज्ञविलासे “भिम्रोदरोदयवतामुद्राहेकल्पयेत्प्रथम-
 दिं । एकगृहेजगुरार्या मण्टपमेकंपराशरेणोक्तं” इति ।
 नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकादाविवाहः “एक-
 मातृप्रसूतानामेकस्मिन्नेववत्सरे । विवाहंमौञ्जिवन्धं
 चचूडाकर्मनकारयेत्” इतिनिषेधादितिचेत् सत्यं । एक-
 स्मिन्दिनेकृतव्यपेव । उक्तंहिदैवज्ञविलासे “भ्रातृद्व-

येस्वस्त्युगेभ्रातृस्वस्त्युगेतथा ॥ समानाञ्चक्रियाः कु-
 र्युर्मातृभेदेतथैवच । एकस्मिन्दिवसेत्वेकलक्ष्मिन्नाश-
 केतयोः ॥ एकगर्भोदयवतोर्विवाहः शुभकृद्भवेत्” इति
 एकोदरयोरप्येकगृहेविवाहकरणवचनं द्रष्टव्यं ॥ १३ ॥
 प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेतिभावः ॥ १४ ॥ परोधर्मः
 कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीति सार्धश्लोकएकान्वयः ।
 मद्भ्रातुर्ममदशरथस्यच यान्यासनमुख्यानि
 सिंहासनानि तानि युवामासातां पुरुषव्यत्ययार्थः ।
 विनयायप्रथमपुरुषोवा । राज्यत्रयमपि युष्मदीयमित्यर्थः ।
 ननु दशरथसिंहासनं कथंत्वयाशक्यंदातुं तत्राह—य-
 थेति । इयं मिथिला यथादशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा
 अयोध्याच मम । तथाच युवयोः प्रभुत्वेसन्देहोनास्ति ।
 अतो यथार्हं यथोचितं । प्रभुत्वंकर्तुमर्हथ । पूजायांबहु
 वचनं । वयंसर्वेभवदधीनाः । यूयमेवास्माकंत्रयाणांहित-
 मुपदिश्य यथोचितंप्रकृतकार्यंकर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥
 हृष्टइति । एवमेकवाक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७—२० ॥
 काल्यं कालेकर्तव्यं । गोदानं समावर्तनं ॥ २१ ॥ तद-

ति० आसनमुख्यानि त्रयाणां त्रीणि सिंहासनानि । आसतामित्याप्यपरिपालयेतामित्यर्थकं । आसनशब्देन दशरथजनककुश-
 ध्वजानां राज्यानि लक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ ति० क्षत्रियलेपिप्रतिग्रहीत्वान्नादातरिजनकेआशीःखस्तीत्यादि । शि० लंस्वस्तिप्राप्नुहि-
 खयुतादानेन मङ्गलप्राप्य । अन्तर्भावितनिजर्थः ॥ १९ ॥ ति० एकैकशइत्यर्थः । शि० एकैकशइत्यत्र “उक्तार्थानां—”
 इतिन्याशाप्रवृत्तिस्तुद्वौब्राह्मणाविलादाविव “द्विर्बद्धमुवदंभवति” इतिस्त्रीकारात् आर्षेइत्युक्तिस्तु तदविचारमूलिका ॥ २२ ॥

[पा] १ ड. झ. भवतोस्तथा. २ ड. च. छ. झ. ज. आसतां. ट. आसेतां. ख. ग. घ. ज. आसेतां. ३ ख. यथे-
 ष्ठकर्तुं. ४ ख. ड. च. छ. झ. ज. गमिष्यामः. ५ ड. च. छ. झ. ज. ट. विधिवत्. ६ क—ट. विधास्यइति. ७ घ. तौमुनी-
 न्द्रौ. ८ ख. काल्यउत्थाय. ९ ड. च. छ. झ. ज. शतसहस्रं. क. सहस्रेतु.

सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
 वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥
 स सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति वृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

जनकेन वैवाहिकवेषभूषितैरामादिभिः सह दशरथादीनां कल्याणमण्डपप्रवेशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेन जनकप्रार्थनया विश्वामित्र-
 शतानन्दपुरस्कारेण वैवाहिकक्रियोपक्रमः ॥ २ ॥ श्रीरामादिभिरसिन्धौ जनककुशध्वजाभ्यां मन्त्रोदकदानपुरस्सरचोदने-
 नसीतादिपाणिप्रहणम् ॥ ३ ॥ तदा विवाहोत्सवे देवगन्धर्वाभ्यरोभिः सह पृष्पवर्षणगाननर्तनाद्याचरणम् ॥ ४ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधार्जित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥
 पुत्रः कैकेयराजस्य साक्षाद्भरतमातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
 स्वस्तीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
 त्वरयाऽभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ [तस्य त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम्] ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥
 दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनार्हमपूजयत् ॥ ७ ॥
 ततस्तामुषितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् ॥
 कर्षींस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥

ज्ञदानान्याह—गवामित्यादि ॥ २२ ॥ संपन्नाः क्षीरसं-
 पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः ॥ २३ ॥
 सुबहु अन्यद्विचिन्तं ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः
 ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वि-
 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथसीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥
 साक्षात्पदेन मन्त्रोदकमातुलोप्यस्तीति गम्यते ॥ २ ॥
 केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यतइति-
 शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यं स्वस्तीयः ॥ ४—७ ॥ यज्ञ-
 वाटं यज्ञवाटसमीपं । अत्रयज्ञवाटशब्देनोत्सवशालो-
 च्यते । पूर्वयज्ञस्यान्तइत्युक्तत्वेन यज्ञस्य समाप्तत्वात् ।

ति० ईदृशयोगावः तासांगवांचलारिलक्षाणिददौइत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ति० गोदानं तदाख्यं कर्मविशेषं । “गोदानं
 शैलवत्कार्यं षोडशेऽन्ते दुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति स्म श्रूणां मुण्डनं भवेत् । शालाचवाग्यतस्तिष्ठन्नहं शेषं नयेदथ । आदित्येऽस्त-
 मिते वाचं विद्यजेतान्ति केगुरोः । अहं वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनंततः ।” इत्याश्रवायनकारिकायां । इदं समावर्तनपूर्वाङ्गम् । “वेद-
 भ्रतानिवापारं नीलाह्वयमभ्यमेव वा । गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया” इत्याज्ञावल्क्यात् ॥ २४ ॥ द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

शि० अहं नजहातिचित्तं तत्रैव सर्वदा तिष्ठतीत्यर्थः । तं स्वसुसुप्तं । नन्पूर्वैकजहातेः कर्तारिक्तः । नहीयते जितेन न त्यज्यतेऽ-

[पा] १ ख. सुवर्णशृङ्गसंपन्नाः. झ. ज. ट. सुवर्णशृङ्गयसंपन्नाः. २ ख. घ. सुमहद्वि. ३ च. तैस्सुतैः कृत. ४ ख.
 घ. ड. च. झ. ज. ट. वृतस्तुपति. क. वृतश्चपति. ५ ग. ड. च. छ. झ. ज. ट. वीरो. ६ क—घ. ज. त्वभ्युपेयिवान्.
 ७ छ. ज. कैकेयराजस्य. ८ ड. च. ज. विवाहार्थं. ९ ख. मुपयातान्स. १० इदमर्थद्वयं ख. दृश्यते. ११ ग. मुपागतम्.
 १२ ख. ग. पूजार्हं तमपूजयत्. ग. पूजार्हं समपूजयत्. १३ ख. काल्यउत्थाय. १४ ख. कृतकर्मानुराधिपः. ग. ड. च. छ. झ.
 अ. ट. कृत्वा कर्माणि तलवित्.

युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ आतृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
 वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीनपरानपि ॥ [पितुः समीपमाश्रित्य तस्यौ आतृभिरावृतः] ॥ १० ॥
 वसिष्ठो भगवानेत्य वेदेहमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राजा दशरथो राजनकृतकौतुकमङ्गलैः ॥ पुत्रैर्नरवरश्रेष्ठ दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाङ्मुत्तमम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १४ ॥
 कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याज्ञा संप्रतीक्ष्यते ॥ खगृहे कोविचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १५ ॥
 कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिश्रेष्ठ दीप्ता बह्वैरिवाचिषः ॥ १६ ॥
 सञ्जोऽहं त्वत्प्रतीक्षोसि वेद्यामस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविघ्नं कुरुतां राजा किमर्थमवलंबते ॥ १७ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेशयामास सुतान्सर्वानुषिगणानपि ॥ १८ ॥
 [विश्वामित्रो महातेजा विदेहाधिपतेः करम् ॥ कुशध्वजस्य हस्तं च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 गृहीत्वा प्राविशच्छिष्यैः सहितौ द्विजपुङ्गवौ ॥ १९ ॥
 अथ राजा दशरथः पुत्रैः स्त्रीभिश्च संवृतः ॥ सर्वानृषीन्पुरस्कृत्य प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २० ॥
 प्रवेश्यमानं राजानं वसिष्ठं गाधिनः सुतम् ॥ सर्वानृष्वपरान्विप्राञ्जनको धर्मवत्सलः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैराभरणैश्चैव गन्धपुष्पैश्च साक्षतैः ॥ पूजयामास विधिवद्यथायोग्यं यथाक्रमम्] ॥ २२ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वामृषिभिः संह धार्मिकम् ॥
 रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ २३ ॥
 [त्वया न विदितं किञ्चिन्नास्ति ब्रह्मविदांवर ॥ तस्मात्त्वमेव ब्रह्मर्षे अशेषं कर्तुमर्हसि] ॥ २४ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु जैनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ २५ ॥

उत्तरसर्गेदशरथानुयानोक्तेश्च ॥ ८ ॥ युक्ते विवाहानु-
 रूपे । विजये विजयावहे । ननुविजयाख्ये । तस्या-
 पराह्णिकत्वात् । मुहूर्तशब्दस्य घटिकाद्वयपरत्वे विज-
 यःपूर्वाह्णवभवति पुरतःकृत्वा उपागमदिति शेषः ।
 कृतकौतुकमङ्गलः । कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गला-
 चारः “कौतुकविषयाभोगेहस्तसूत्रे” इत्यमरः ॥ ९ ॥
 — ॥ ११ ॥ दातारमिति । त्वामिति शेषः ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यामिति । योगइति शेषः । सर्वार्थाः ।
 दानप्रतिग्रहदयः । विवाहएववैवाह्यं श्रुत्वा । स्वधर्मं

प्रतिज्ञारूपं ॥ १३—१४ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । कि-
 मर्थद्रुतमागमनं परिह्रियतइति भावः । यथेति । त्वदी-
 यं राज्यमिव मदीयमपि राज्यंतवैव । तथाच मद्रुहमात्र-
 स्य स्वीयत्वेकोविचारइत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतकौतुकस-
 र्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १६ ॥
 अविघ्नं अविलंबं । अवलंबते विलंबते ॥ १७ ॥ श्रुत्विति ।
 वसिष्ठेरेतितुषुरुखादित्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ लोका-
 रमन्तेऽस्मिन्नितिलोकरामः तस्य ॥ २३—२४ ॥
 प्रपा पानीयशालिका । अमिनवनारिकेलादिपत्र-

सावित्यर्थे तु कर्मणि को बोध्यः । अतएवपूर्वेणाहमित्यनेनपौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥ ति० स्वधर्मं प्रवेशाज्ञादानरूपं । प्रतिपद्यस्व । तावत्
 द्वयैवेतिष्टामइति भावः ॥ १७ ॥ ति० सद्यः अस्मिन्काले ॥ १७ ॥ ति० अच्छिद्रकुम्भैरिति पाठे स्फुटनादिदोषरहितैः खण्डैर्भैरिति-

[पा] १ घ. भूषितः. २ छ. वसिष्ठतुपुरस्कृत्य. ड. च. झ. ज. पुरःकुला. ३ इदमर्थं क. ख. ग. ज. दृश्यते. ४ क.
 मागम्य. ५ घ—ट. श्रेष्ठो. क. श्रेष्ठैः. ६ झ. ज. ट. संभवन्ति हि. ७ क. वैवाहसुतमम्. ८ ड. ज. झ. ज. ट. कस्याज्ञां
 संप्रतीक्षते. ९ ज. दीप्तबह्वैरिवाचिषः. ख. ड. ट. दीप्ताबह्वैरिवाचिषा. क. दीप्ताबह्वैर्यथाचिषः. १० झ. ज. ट. सद्योऽहं.
 ११ ज. मय. १२ ड. च. झ. ज. अविघ्नं क्रियतां सवै. छ. ज. अविघ्नं क्रियतां राजा. क. अविघ्नः क्रियतां राजा. घ. अविघ्नं
 क्रियतां ब्रह्मन्. ख. अविघ्नं क्रियतां राजन्. १३ ड. झ. ज. ट. किमर्थं हिलंबते. घ. किमर्थं मवलंबते. १४ एतद्युक्तचतुष्टयं
 ख. दृश्यते. १५ छ. सहधार्मिकः. क. सहधार्मिकैः. १६ अयं श्लोकः ख. दृश्यते. १७ क. नृपति.

प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ अलंचकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समन्ततः ॥ २६ ॥
 सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुंभैश्च साङ्कुरैः ॥ अङ्कुराट्यैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २७ ॥
 शङ्खपात्रैः सुवैः सुग्भिः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥ २८ ॥
 दमैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ अग्निर्माधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
 जुहावाग्नौ महातेजा वंसिष्ठो भगवानुषिः ॥ २९ ॥
 ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ [पद्मां पद्मविभुक्तां वै केशवाङ्कच्युतामिव ॥
 विद्युत्प्रभां विशालार्क्षीं सिग्धकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥
 हंसाङ्कितेन क्षौमेण किंचिप्रीतेन संबृताम् ॥ वासितेनोत्तरीयेण सुरक्तेन सुसंबृताम्] ॥ ३१ ॥
 समक्षमग्रेः संस्थाप्य रांधवाभिमुखे तदा ॥ अब्रवीज्जनको राजा कौसल्यानन्दवर्धनम् ॥ ३२ ॥
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां भद्रं ते पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३३ ॥

रचितमण्डपइत्यर्थः । सुवर्णपालिकाभिः साङ्कुराभिर-
 तिलिङ्गविपरिणामेनानुकुष्यते । छिद्रकुंभैः कुरकैः । श-
 ङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । सुकसुवौ आज्यहोमसाधनपा-
 त्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः ।
 लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुषज्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोप-
 युक्तपात्रान्तरैः । अभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्का-

रवद्भिः । अलञ्चकारेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६—२८ ॥
 समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वहोमआ-
 भ्युदधिकः ॥ २९—३२ ॥ अथसौन्दर्याभिजात्यादिना
 सीतायाः प्रतिग्रहार्हतावन्प्रतिग्रहमनुजानाति—इत्य-
 मिति । इयं अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यमदि-
 कप्रत्यक्षेणनिर्दिशति । न केवलप्रत्यक्षसौन्दर्यादिकं प्र-

कतकः । करकैरितितीर्थः ॥ २७ ॥ तनि० इयं निरतिशयरूपवती । सीतेति जन्मपरिच्छिद्रिच्यते । ममसुतेत्यावासरिच्छिद्रिः । तव
 सौन्दर्यवागुरयासर्वहृदयाकर्षकस्य । सहधर्मचरी नित्यसहधर्मचारिणी । भविष्यतीतिकालविशेषविधानाभावात् । नित्यसहधर्मचा-
 रिण्याः किमिदं नमिति न कोपः कार्य इति प्रसादाद्यन्ते—भद्रं तदिति । मासोत्सवादिष्वर्चाविशेषविवाहवदवताराद्यनुगुणविवाहादिकं-
 न विरुध्यत इति हृदयम् । यद्वा मत्तोपि प्रेमातिशयस्त्ववापीति दृष्टिदोषपरिहारार्थं रक्षां करोति—भद्रं तदिति । पाणिगृहीष्वपाणिनेति
 तादृशावस्थानुभवेन नयनसाफल्यं भजाम इति भावः । आचार्यास्तु प्रकरान्तरेण व्याचक्षते । इयं रूपोदार्यगुणैरहमेव गरीयानिति न तूष्णीं-
 स्यात्तव्यं । एनामपि पदम् । “तुल्यशीलवयोवृत्ता” इत्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात् तव्यमिति । अतिशयान्तरमाह—सीतेति । आभि-
 जात्यायो निजले अतिशयिते । इयं सीता । सुवर्णलताभूमाविव खलत्पथते । हिरण्यवर्णाखलिवयं मम सुता “जनकानां कुलेकीर्तिमाहरि-
 ष्यति मे सुता” इति प्रसिद्धि विषया सहधर्मचरी लदाचरितवर्माणां प्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अस्यादेरणगृह्णान् । “न च सीता लयाही-
 ना” इत्यादिवत् । “नजीवेयं क्षणमपि” इत्येवं प्रकरणेन च स्थातव्यं । एनामागतमपरिहारेण स्वीकुरु । पाणिगृहीष्वपाणिना पाणिग्र-
 हणेनाशितलक्षणं कुरु । भद्रं तदिति गृहीतपाण्यो रमयोरपि मङ्गलाशासनं करोति । पाणिना प्रणयापराधे पाणिना पादग्रहणं भविष्यति
 इदानीं पाणिगृहीष्व । केचिदेवं वर्णयन्ति । इयं लङ्घिष्यति रिक्तकालमात्रं सत्तावती । पतिव्रतायाः स्त्रियां भर्तृविरहे सत्तावता
 एवेति प्रसिद्धं खलु । इयं “आतोतं मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते प्रिये तयानारी सास्त्रीज्ञेया पतिव्रता” इति शास्त्रविषयभूत पतिव्र-
 तान्नीभ्य उक्तमाखलु तद्विलक्षणं च । इयं लदा मभूतालच्छरीरभूता च । सीतानिमित्तन्यूनता तवैव खलु खच्छाया दोषश्चायावत् एव-
 खलु । सुता “मातरमङ्गनाः” इति मातृगुणानुवृत्त्या पृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवती च । मम सुतेति नेकवलं राजकुमारीत्वेन भो-
 गदानं किंतु हेमारविन्दन्यायेनाश्रितवैलक्षण्यानुगुण्येन विशेषतो भोगदानमिति । एनां एवैव नित्यमैरुपपन्नं । भद्रं ते “मुक्ते श्लेषम-
 खिलं तव” इति वत् । व्रतनियमादिजन्यतायास्स फलवत्तवैव । भोग्यवस्तुगुणपौकल्यं भोक्तुरेवातिशयितं भोगाय । पाणिगृहीष्वपाणि-
 ना सीता हस्तप्रसादग्रहीतुं न जानाति त्वमेव गृहीष्व । पाणिगृहीष्वपाणिनेति “बाहुच्छायां मवच्छायां सलोकामहात्मनः” इत्यादि-

[पा०] १ घ. प्रपामध्येच. २ ग. जलकुंभैश्च. घ. क्ष. ज. चित्रकुंभैश्च. ३ घ. पादैरर्घ्यादिपूरितैः.
 ड—ज. रर्घ्यादिपूजितैः. क. ज. ट. रर्घ्याभिपूजितैः. ख. ग. घ. पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः. ४ ग. स्थापात्रैः. क. श्वपात्रैः घैः. ख.
 श्वपात्रैश्च. ५ क. ख. घ. छ—ट. रपिसंस्कृतैः. ६ क्ष. अग्निमाधाय तं वेद्यां. क. ड. च. ज. न. मादाय वेद्यां. ७ क. ग. घ.
 ज. ट. वसिष्ठकृषिसत्तमः. ख. ड. च. न. वसिष्ठो मुनिसत्तमः. क्ष. मुनिपुङ्गवः. ८ एतत्पथद्वयं च. दृश्यते. ९ क. ज.
 न. राधवाभिमुखं तदा. च. राधवाभिमुखीं तदा. १० घ. वाक्यं. ११ ख. घ. नन्दिवर्धनम्.

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलं तदा ॥ ३४ ॥
 [प्राक्षिप्ते सलिले भूमौ गगने चोत्थितास्सनाः] ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदतां तदा ॥
 देवदुन्दुभिर्निर्घोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ ३५ ॥
 एवं दत्वा तदा सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ॥ अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणार्भिपरिभुतः ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३७ ॥
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ३८ ॥
 शशुभं चापि धर्मात्मा अब्रवीज्जनकेश्वरः ॥ श्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३९ ॥

लक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुत्समानस्यायोनिजत्वेनानुमे-
 यंचेत्याह सीता । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तज्जन्यतया
 तथाव्यपदेशः । इयंसीता यासिद्धाश्रमात्प्रभृति धनु-
 र्भङ्गादिना कुतूहलगोचरतामासादिता सेयंसीता ।
 यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्फुरणसमयइव कचि-
 दप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन ससंभ्रमंरामंप्रत्याह—इयं-
 सीतेति । यद्वा “प्रासादिसापथिपथिचसापृष्टतःसापुरः-
 सा” इत्युक्तीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सी-
 तायाःप्रतीयमानत्वादाह—इयंसीतेति । यद्वा यथा-
 रामआत्मानमानुषमन्यते एवंसीतापि । अतोराघव-
 भवत्वसीतेत्याह—इयंसीतेति । न केवलंसौन्दर्यमस-
 दपेक्षितं किंवाभिजात्यंचेत्यत्राह—ममसुतेति । आचा-
 रप्रधानजनककुलजातायाः किंवक्तव्यमभिजात्यमि-
 ति भावः । यद्वा ममसुता “महतातपसारामं” इति-
 वत् तुभ्यंदातुंविरचितविविधव्रतोपवासादिकस्यमम-
 कन्येत्यर्थः । अस्त्वयंसुन्दरीभोगार्था धर्माचरणार्थ-
 मन्ययाभवितव्यमितिमन्येत्येत्यत्राह—सहधर्मचरीत-
 वेति । भोगार्थेयमेव धर्माचरणार्थापीतिभावः । समा-
 नोधर्मः सहधर्मः तंचरतीतिसहधर्मचरी । “दोषोय-
 दपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितं” इतिवक्तुस्त्वानुरूपेयं
 “नकश्चिन्नापराध्यति” इतिवक्तीतिभावः । एवंसौन्दर्या-
 मिजालयधर्माचरणशीलत्वादिमत्त्वेपि त्वदनुमत्यभावा-
 न्नैनांप्रतिगृह्णामीत्यत्राह—प्रतीच्छचैनामिति । प्रतीच्छ
 गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदा-

नानर्हत्वात् ददामीत्युक्तिः । भद्रंते स्वतस्सिद्धायाः
 कस्त्वंदातुमिति रामः कुप्येदितिसान्त्वयति । यद्वा
 निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्यास्याःप्रतिग्रहे भव-
 तःसर्वाणिमङ्गलानिभविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूप-
 वधूवरयोःसंयोगे दृष्टिदोषोभविष्यतीति मङ्गलमाशा-
 स्ते—भद्रंतइति । एवंमयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्या-
 मुद्रहेदितिभीतः प्राह—पाणिंगृहीष्वेति । “यदिकामये-
 तस्त्रीरेवजनयेयमित्यङ्गुलीरेवगृहीयात्” इत्याद्युक्तका-
 मव्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं । प्रणयधारायांपादग्रहणम-
 स्तु संप्रतिपाणिंगृहीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभावि-
 शेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं । ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रि-
 यादेःशरादिग्रहणंविहितं अतः कथमिदंसंगच्छतइति
 नशङ्कनीयं । तस्यासवर्णविषयत्वात् । आहमनुः “पा-
 णिग्रहणसंस्कारःसवर्णासुप्रदृश्यते ॥ असवर्णास्वयंज्ञे-
 योधिर्दुद्वाहकर्मणि ॥ शरःक्षत्रिययाग्राह्यःप्रतोदोवै-
 श्यकन्यया ॥ वासोदशाशूद्रयातुवर्णात्कृष्टस्यवेदने”
 इति । अतःसर्ववर्णानामपिसवर्णासुपाणिग्रहोस्त्वेव
 ॥ ३३ ॥ पतिव्रतेत्यादि भविष्यतीतिशेषः । प्राक्षिपन्
 रामहस्तइतिशेषः ॥ ३४ ॥ शुभनिमित्तमाह—साध्वि-
 ति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ ३५—३६ ॥
 पर्ययः विलंबइत्यर्थः । मित्रमावृत्कत्वाद्भरतात्पूर्वलक्ष्म-
 णविवाहोनदुष्यति । “पितृव्यपुत्रेसापत्नेपरनारीसु-
 तेषुवा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणं” इति-

प्रसिद्धपराक्रमशालिहस्तेनहस्तंगृहीष्व । ती० तवभुजवीर्यनिर्जितातवाभिमुखंस्थिताइयंसीता ममसुतेत्याभिजालकथनं । सहधर्म-
 चरीति यस्त्वानुष्ठेयोधर्मस्सोनयासहकर्तव्यइत्यर्थः । एनांप्रतीच्छ अङ्गीकुरु । पाणिंगृहीष्वपाणिनेति “युष्मासितेसौभगलाय-
 हस्ते” इतिमन्त्रपूर्वकंपाणिगृहाणेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छायेवानुगता नित्यसंवद्धा । भवत्वितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० मन्त्रोदकपुरस्कृतां

[पा०] १ ख. गतातव. २ क. ख. च. मन्त्रपूर्वजलं. ३ इदमर्थं ख. दृश्यते. ४ ड. तथा. ५ ज. ट. निर्घोषैः. ६ ख. वृष्टिश्चाक्युता. क. वृष्टिर्मह्यभूत्. ७ क. ख. घ—ट. सुतांसीतां. ८ क. घ. ड. ज. पिपरिभुतः. ९ क. ऊर्मिलाचममा-
 त्मजा. १० घ. त्कालविपर्ययः. ११ क. ख. पाणिंगृहीष्वमाण्डव्याः. १२ क. ड. च. झ. ज. ट. अब्रवीन्मिथिलेश्वरः. घ.
 छाब्रवीज्जनकेश्वरः. १३ ड. च. झ. कीर्तंमहाबाहो. ख. महाभाग.

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥४०॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥
 अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ॥ ऋषींश्चैव महात्मानः सैभार्या रघुसत्तमाः ॥
 यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
 [काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु] ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ॥
 दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥
 ननृतश्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदद्भुतमदृश्यत ॥ ४४ ॥
 ईदृशे वर्तमाने तु तूयोंद्भुटनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊर्ध्वार्या महौजसः ॥ ४५ ॥
 अथोपकार्या जग्मुस्ते सैभार्या रघुन्दनाः ॥ [प्रीर्यमाणो दशरथः पुत्रान्पुत्रवतां वरः] ॥
 राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्विसङ्घः सवान्धवः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स्मरणात् ॥ ३७—३९ ॥ पत्नीभिः सहिताइतिशेषः ।
 अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं । जनकेनानुज्ञामात्रं कृतं ज्ये-
 ष्त्वात् उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीश्रुतकीर्त्योः कुशध्वजे-
 नैव । तदाहयाज्ञवल्क्यः “ पितापितामहोभ्रातासकु-
 ल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः
 परः ” इति ॥ ४०—४१ ॥ अत्रैकस्यावेदिकायां ए-
 कस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तेनैवमेकमग्निं सर्वे स्वस्वभा-
 र्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य चकुरित्युत्तरत्रान्वयः ।
 राजानं जनकं । यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधि-
 पूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकं । विवाहं विवाहकर्म । तदा
 तस्मिन्काले । चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेन प्रत्येकपाणिग्रहण-
 होमं चकुरित्यर्थः । पूर्ववसिष्ठेन होमवचनमाभ्युदयिक-
 कर्मपरं । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं विवाहहोमोत्रोच्यते ।
 पाणिग्रहणानन्तरमग्निब्राह्मणान् दातारं जनकं च प्रद-

क्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निप्रतिष्ठाप्य
 विवाहहोमांश्चकुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सीताप्रदानकालि-
 कंशुभं निमित्तमुक्तं । अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्मका-
 लिकशुभनिमित्तानि दर्शयति—पुष्पवृष्टिरिति ॥ ४३ ॥
 तत् पुष्पवृष्ट्यादिकं ॥ ४४ ॥ अथ लाजहोमपूर्व-
 कं स्वस्वाग्निप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति—ईदृशइति । ईदृशे
 पूर्वोक्तरूपे । तूयोणां नृत्यगीतवाद्यानां । उद्भुटेन
 उद्घोषणेन । निनादिते नादेः प्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने ।
 अग्निं स्वस्वाग्निं । त्रिः परिक्रम्य ऊर्ध्वः विवाहं निर्वर्तया-
 मासुः ॥ ४५ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् सभार्यान् पु-
 त्रानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

दानीयमन्त्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ ३६ ॥ ति० तूयोंद्भुटनिनादिते तूयाणां यदुद्भुष्टं घोषस्तन्निनादिते काले । त्रिरग्निमित्युपसंहारेण
 पुनर्वादः ॥ ४५ ॥ इति त्रिसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ. कालविपर्ययः. २ क—ट. प्रदक्षिणं कृत्वा. ३ ड. च. ज. झ. ट. ऋषींश्चापिमहात्मानः. ग. घ. महाभागान्.
 ४ ड. झ. न. सहभार्यारघूद्वहाः. क—घ. ज. ट. रघूत्तमाः. ५ ज. ट. यथोक्तेन चतचक्रुः. ६ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. ७ ट.
 तदद्भुतमिवाभवत्. ८ ड. ज. झ. न. अथोपकार्यं. ९ क. ख. छ. ज. सदारा रघुनन्दनाः. १० इदमर्थं ख. दृश्यते.

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रेणरामादीनामाशीर्वचनपूर्वकंजनकदशरथयोरापृच्छनेनस्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ दशरथेनरामादिभिःसहजनक-
दत्तपारिवर्हपरिग्रहपूर्वकंतदापृच्छनेनोप्याप्रतिनिर्गमनम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गमपशकुनदर्शनेनविधीदतोदशरथस्यप्रभेवसि-
ष्टेनतत्प्रतिभयप्रजननिवेदनपूर्वकंतदुपशमनिवेदनम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेवनान्तरात्मादुर्भवतिभगवतिभागेवेदशरथेचानर्थो-
पाक्लिनचिसिद्धादिभिस्तदाश्वासनपूर्वकंसरभसमर्घ्यादिनारामाराधनम् ॥ ४ ॥

अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रो महामुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥

[ओशीभिः पूरयित्वा च कुमारार्थं सराघवान्] ॥ १ ॥

विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वाथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

[गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः] ॥ ३ ॥

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥

गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ कंबलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यंबराणि च ॥ ५ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं खलङ्कृतम् ॥ ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा वैदुधनं राजा समनुज्ञाप्य पार्थिवम् ॥ प्रविवेश खनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥

राजोप्ययोध्याधिपतिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम संबलानुगः ॥

[वाहिनीं महतीं कर्षन्कीर्तिमांश्च ययौ तदा] ॥ ९ ॥

गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षिसङ्घं सराघवम् ॥ घोराः स पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति तैस्ततः ॥

भौमाश्चैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा राजैर्दालो वैसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गजामदध्यागमनं चतु-
स्सप्ततितमे—अथरात्र्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छथ ।
उत्तरपर्वतं स्वावासं हिमवन्तं ॥ १ ॥ आपृष्ट्वा जगामेति
क्रियावृत्त्या राजपदावृत्तिः ॥ २-४ ॥ कन्याधनमेव विवृ-
णोति—गवामित्यादि । कंबलानामित्यत्रापि शतसहस्रा-
णीत्यनुषज्यते । क्षौमकोट्यंबराणि क्षौमाश्चकोट्यंबरा-
णित्वेतिद्वन्द्वः । क्षौमानामपिबहुत्वमर्थेसिद्धं । क्षौम-

रूपकोट्यंबराणि उत्कृष्टवस्त्राणीतिवा । हस्तीत्यादि
सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गबा-
श्वादित्वादासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५-६ ॥ हिर-
ण्यस्य रजतस्य शतमितिशेषः ॥ ७-८ ॥ सबला-
नुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्चसहितः ॥ ९ ॥
नरव्याघ्रं प्रतीतिशेषः । घोरा इत्यनेनाशुभसूचकत्वमु-
क्तं । पक्षिणः वायसादयः । प्रदक्षिणमितिशुभसूचनं ।

शि० राजा अतिदीप्त्या उपलक्षितः । राजा दशरथः । अथजगाममंगलगमनंचकार ॥ २ ॥ ती० क्षौमान् पटवस्त्राणि ।
कोटीतिभिन्नपदसङ्ख्यावाचि । ननुसकलमार्थं । कोटिक्षौमान् कोट्यंबराणीति कोटिशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ ५ ॥ ती० सुवर्णस्य
शोभनवर्णस्य । अत्रषष्ठ्यन्तानांपूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ट. तौहि. २ इदमर्थं ख. ग. च. दृश्यते. ३ ग. च. पूजयित्वा. ४ ख. कुमारार्थेवराघवे. ५ ख. गते
तस्मिन्वैदेहं. ६ ग. घ. ज. ट. आपृच्छथाथ. क. ड. च. छ. झ. व. आपृष्ट्वैव. ७ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. ८ क. ख.
मिथिलाधिपः. ट. पृथिवीपतिः. ९ क. ड. ज. झ. क्षौमान्कोट्यंबराणिच. च. छ. व. ददौकोट्यंबराणिच. १० ड. ज. झ.
ट. कन्याशतं. ११ ज. दासीदासमन्वितम्. १२ ड. चै. छ. झ. व. राजासुसंहृष्टः. ग. परमसंतुष्टः. १३ ज. रत्नरा-
शिमनुत्तमम्. १४ क. ड—ट. बहुविधेराजा. १५ क. ख. राघवम्. १६ ज. मिथिलाधिपः. १७ ग. राजालयोध्याधिपतिः.
१८ ड. झ. सबलान्वितः. १९ इदमर्थं ख. दृश्यते. २० ड. च. झ. ज. गच्छन्तं. २१ ड—ट. घोरास्तु. क. ख. घोराश्च.
२२ ड. च. छ. झ. ज. समन्ततः. २३ क. ख. नरशार्दूलो. २४ घ. वसिष्ठप्रत्यभाषत.

असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मम विषीदति ॥ १२ ॥
 राज्ञो देशरथस्यैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ उवाच मधुरां वाणीं श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिंमुखाच्युतम् ॥ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥
 तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ कंपयन्पृथिवीं सर्वां पातयंश्च द्रुमाञ्शुभान् ॥ १५ ॥
 तमसा संवृतः सूर्यः सर्वा न प्रबभूवदिशः ॥ भस्मना चावृतं सर्वं समूढमिव तद्वलम् ॥ १६ ॥
 वसिष्ठश्चर्षयश्चान्ये राजा च समुतस्तदा ॥ संसंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥
 तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छन्नेव सा चमूः ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥
 भार्गवं जामदग्न्यं तं राजराजविमर्दिनम् ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्रिमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥
 ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः ॥ स्कन्धे चासाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
 प्रगृह्य शरमुख्यं च त्रिपुरघ्नं यथा शिक्म् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ [यथा कृष्णगतिं घोरं युगान्ते प्रोद्यतं तथा] ॥
 वसिष्ठप्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥
 संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कच्चित्पितृवधामर्षी क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वाऽऽर्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति वैचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥
 [तस्मिंस्तु घोरे जमदग्निसुनुना त्वासादिते राममभिप्रकोपे ॥

अन्तरिक्षेअशुभसूचनं । भूमौशुभसूचनमित्यर्थस्यद्यो-
 तनार्थंभौमाइतिपदं ॥ १०—११ ॥ हृदयमुत्कंपयि-
 तुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि । इदंकिंसुखोदकंदुःखोदकं-
 वेतिमनोविषीदति । शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्रनि-
 र्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२—१३ ॥ पक्षिमु-
 खाच्युतं पक्षिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्तिप्रश-
 मसूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदन्तु ॥ १५ ॥

भस्मनाचावृतंअभूदितिशेषः ॥ १६—१८ ॥ जाम-
 दग्न्यमिति अनन्तरापत्येपियञ् । गोत्रत्वारोपात् ।
 जामदग्न्येयमितिपाठे “इतश्चानिबः” इति बह्वच्ये-
 प्यार्पत्वाडुक् ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरैः । विद्युद्गणो-
 पममितितेजस्वितायांहृष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमितितृम् ।
 “अमनुष्यकर्तृकेच” इतिहन्तेष्टृक् ॥ २० ॥ होमोमानसः
 ॥ २१ ॥ कच्चिदिति मनसोविमर्शं ॥ २२ ॥ नोत्साद-

ति० दिवि खे भवंदिव्यं । पक्षिमुखाच्युतं वचनं । शि० दिव्यं स्वाप्रतुल्यं । पक्षिमुखाच्युतवचनं । दिव्यमितिसुप्रार्थकदिवु-
 धातुप्रकृतिक ण्यत्प्रत्ययागतं । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ १४ ॥ शि० भीमसंकाशं भयंकरप्रकाशविशिष्टं ॥ १८ ॥
 ति० जपहोमपरायणाः आसन्नितिशेषः । यद्यपिहोमोऽन्यधिकरणस्तदाप्यधिकलनसमयेवाधितः तथापि “अपानेजुह्वतिप्राणं—”
 इत्यादिर्बोध्यइतिकेचित् ॥ २१ ॥ शि० अथोसंजजल्पुः मङ्गलहेतुकजल्पनचक्रः । यद्यपिपितृवधामर्षी क्षत्रियकृतपितृवधहेतु-
 कामर्षेविशिष्टः आसीदितिशेषः । तथापिक्षत्रं क्षत्रियवंशंनोत्सादयिष्यति । कच्चिच्छब्दोयद्यपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिकुतुरसप्त-
 तितमस्तर्गः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ घ. ममचसीदति. २ क. दशरथस्यैव. ३ क. दिव्यपक्षि. ४ क. घ—ज. मुखाच्युतम्. ५ क. ख. ग.
 ड—ज. न्नेदिनींसर्वा. ६ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. महाह्रमान्. ७ ड. छ. झ. ज. ट. सर्वेनावेदिपुर्दिशः. ८ क—छ.
 झ. ज. ट. ऋषयश्चान्ये. ९ क. ख. घ. च. छ. विसंज्ञाइव. ट. सशङ्काइव. १० ज. हिमसंकाशं. ११ क—उ. जामदग्नेयं.
 १२ ड—उ. राजराजविमर्दिनम्. घ. राजवंशविमर्दिनम्. ख. राजराजविमर्दिनम्. १३ क—ज. चासज्य. १४ ड. झ. च.
 शरमुघ्रं. च. छ. शरमुघ्रं. १५ घ. त्रिपुरघ्नोयथाशिवः. ग. त्रिपुरघ्नोयथाहरः. १६ इदमर्षं ख. दृश्यते. १७ ख. घ.
 प्रमुखास्तर्गं. १८ घ. ड. च. छ. झ. ज. मधुरंवाक्यमब्रुवन्. क. ख. मधुरंवाचमब्रुवन्. ग. अब्रुवन्मधुरांगिरम्. १९ ख.
 प्रतिगृह्य. २० अयंश्लोकः ख. दृश्यते.

दृढं नरेन्द्रस्य बलं महाबलं भयं प्रविष्टं च विषादितं च] ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

परशुरामेणदशरथप्रार्थनानादरणेनैव तदात्मजंरामंप्रतिशेववैष्णवधनुर्द्वयपुरावृत्तादिनिवेदनपूर्वकवीर्यपरीक्षणायस्थीय-
वैष्णवधनुःप्रदानेन तदारोपणचोदना ॥ १ ॥

राम दाशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मेया श्रुतम् ॥ १ ॥

तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥

तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्भनुः ॥ पूरयस्व शरेणैव खर्वलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥

तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघयस्व राघव ॥ ४ ॥

[भीतो यदि धनुस्त्यक्त्वा निर्जितोसीति वा वद] ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥

विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

क्षत्रोपात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥

भार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शैलं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥

स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ नैवैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥

ब्रुवत्येवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥

[रोषोत्पस्फुरमाणोष्ठो रामं परमधन्विनम्] ॥ १० ॥

यिष्यतीत्यत्रहेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २३—२६ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७४ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेनविष्णोःपरत्वमुक्तं
“अहंवेद्भिर्महात्मानं” इतिविश्वामित्रवचनेनपुरुषसूक्तं
तत्र मानत्वेनसूचितं । कश्यपस्तुतौच “शरीरेतवप-
श्यमिजगत्सर्वमिदंभ्रमो । त्वमनादिरनिर्देयस्त्वामहं
शरणंगतः” इतिस्वर्जगत्कारणत्वादिकमुक्तं । रुद्रस्य-
च गङ्गाधारणधातुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन
प्राकृतशरीरवर्तित्वेनचापरत्वंसूचितं । संप्रत्यल्पशक्ति-

कत्वेन तस्यापरत्वमाहपञ्चसप्ततितमे—रामेत्यादि ।
रोषातिरेकेण रामेतिद्विःसंबोधनं । भेदनंचेतिचकारे-
ण तादकावधादि समुचीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यंच
भवतीतिशेषः । तच्छ्रुत्वैत्यतःपूर्वमतइत्युपस्कार्य ॥ २ ॥
जमदग्नेरागतं जामदग्न्यं । आगतार्थेयवार्धः ॥ ३ ॥
तत् तदा ॥ ४—५ ॥ संप्रत्यस्थानेभयशङ्कितया दश-
रथो रामेप्रेमभराकान्तोरामवैभवं तादकातादकेयनि-
रसनादिनाजानन्नपि मङ्गलाशासनमारुचयति—क्ष-
त्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्संनिधायित्यर्थः । निक्षिप्त-
वान् त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृतकेतनः
महेन्द्रपर्वतेकृतनिवासः ॥ ८ ॥ सर्वविनाशाय-
संप्राप्तइत्येतदुपपादयति—नचेति ॥ ९—१० ॥

[पा०] १ क.—ट. दाशरथेवीर. २ ज. मयाकृतम्. ३ ज. भेदेनधनुषधयत्. छ. ज. भेदेनधनुषस्तदा. ड. च. झ. भेद-
नधनुषस्तथा. ४ क. ड.—ज. गृह्यापरंशुभम्. घ. गृह्यापरंशिवम्. ५ ज. खर्वलंदर्शयस्व. घ. खर्वलंदर्शयस्वमे. ६ ड. च. छ.
झ. ज. प्यस्यपूरणे. ७ क. ख. ड.—ट. वीर्यश्लाघयमहंतव. ग. घ. वीरश्लाघयमिदंतव. ८ इदमर्थं ख. दश्यते. ९ क. ख.
स्तथा. १० ज. क्षत्रकोपात्प्रशान्तश्च. ११ ट. स्वंमहातपाः. ड.—ज. श्रमहातपाः. १२ ड. च. छ. झ. ज. शस्त्रप्रक्षि-
प्तवानसि. १३ क. च. छ. नचैतस्मिन्हते. १४ च. छ. झ. ज. अनादृत्यतु. १५ इदमर्थं ख. दश्यते.

इमे द्वे धनुषी श्रेष्ठे दिव्ये लोकाभिर्विश्रुते ॥ दृढे बलवती मुख्ये मुकुते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
 [कैरवीरसमे गन्धे विशाले विमले शुभे] ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं त्र्यम्बकाय युयुत्सवे ॥ १२ ॥
 त्रिपुरं नैरश्रेष्ठ भग्नं काकुत्स्थ यच्चया ॥ [ईदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः] ॥ १३ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १४ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १५ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं जनयामास तयोः सत्यवतांवरः ॥ १६ ॥
 विरोधे^{१२} च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १७ ॥
 तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ हुंकारेण महादेवं स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १८ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्षिसङ्घैः सचारणैः ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १९ ॥
 जृम्भितं तद्वनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिर्गणास्तदा ॥ २० ॥

लोकाभिर्विश्रुते लोकेसर्वतःप्रसिद्धे । बलवती इतिनपुं-
 सकद्विवचनं । मुकुते प्रयत्नेननिमित्ते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं
 दत्तं । युयुत्सवे त्रिपुरवासिमयिर्दुमिच्छवे ॥ १२ ॥
 यच्चयामभग्नं तत्र्यम्बकायदत्तमितिपूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥
 समानसारं समानबलं ॥ १४ ॥ समानसारत्वेकिमि-
 दानीपरीक्षयमित्याशङ्क्य रौद्रस्यधनुषोवैकल्यादितिवक्तुं
 प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि । तदा दुष्करत्रिपु-
 रहननानन्तरकाले । बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरी-
 क्षणेच्छया । कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पूर्ववराहादिरूपेणभूम्युद्धरादिकरणेन विष्णुरधिकदृ-
 तितुल्यतत्त्वतःश्रुतं अधुनाविष्णुमुपसर्जनंकीकृत्यत्रिपुर-
 हननाद्दुद्रस्याधिकबलत्वंप्रतीयतइत्यभिप्रायमित्यर्थः ।
 सत्यवतांवरइत्यनेनबहुशुद्धपददेशेपिनैषांचित्तंसमाधत्ते
 अतःक्रिययैवबलतारतम्यंदशैषिण्यामीत्याभिप्रेत्य विरो-
 धंजनयामासेतित्तिगम्यते । अहंधन्वीप्रधानः विष्णु-
 स्तुममोपसर्जनइत्युक्तंरुद्रेणेतिविष्णुं प्रत्युक्त्वा शराप्रत-

यामयावस्थानान्मयैवत्रिपुरहननंकृतमिति विष्णुनो-
 क्तमिति रुद्रं प्रत्युक्त्वाच विरोधजननमित्यवगम्यते
 ॥ १६—१७ ॥ जृम्भितमित्यत्रापिहुंकारेणेत्यनुषज्यते ।
 जृम्भितं भग्नमितियावत् । हुंकारेण नत्वभिमतत्रिपुराणां-
 न । महादेवः । महादेवशब्दोमहावृक्षसमाख्यायितइ-
 तिभावः । त्रिलोचनइत्यनेन तृतीयल्लोचनमपिनिर्णय-
 कंकृतमितिभावः ॥ १८ ॥ याचितौप्रशमंजग्मतुः ।
 विष्णुः किमेनेनबालेन अनुकंप्यतामितियाचितस्तस्मिन्-
 महाभिवृत्तः रुद्रस्तुस्वामितः पराजयानांस्माकंदोषाये-
 तिसान्त्वितस्तुतुल्यत्वाभिमानान्नित्तवर्तितइत्यर्थः ॥ १९ ॥
 अथ स्वामितसिद्धिमाह—जृम्भितमिति । तत् वि-
 ष्वधधिष्ठानेनपूर्वत्रिपुरं । जृम्भितं विष्ण्वधिष्ठानाभा-
 वेनजृम्भितं । दृष्ट्वा नत्वाप्रवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवा-
 मिमानमात्रविषयभूतं । विष्णुपराक्रमैः पूजायांबहुव-
 चनं । हुंकारेणेतिपूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनंनपक्ष-
 पातमूलमित्याह—सर्षिर्गणाइति । अतीन्द्रियाथैरष्टा-

तनि० नकेवलंधनुषोर्जृम्भणं किंतुतदाश्रयस्यापीत्याह—हुंकारेणेति । महादेवइतिविश्वंनगर्भं । घृतकोशातकीशब्दवदनर्थ-
 कोमहादेवशब्दइत्यर्थः । शि० महादेवः स्तम्भितः व्यापाररहितः आसीदितिशेषः । एतेनसत्स्वगुणस्यतदानींप्राबल्यंसूचितं ।
 वैद्यनाथी० “रजस्सत्त्वंतमश्चैकदाचिदभिभूयान्यतमद्भवति” इतिन्यायेनतथोयुद्धकालेसत्स्वगुणप्राधान्याद्विष्णुनात्रिलोचनश्चस्तं-
 भितः स्तम्भितप्रयोऽभूत् ॥ १८ ॥ ति० विष्णुं अधिकं श्रेष्ठं । सेव्यत्वेनमेनिरे ज्ञातवन्तः । वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धेविष्णोराधिक्यद-
 र्शनात्त्रिपुरवधेतिशयस्याधिक्यदर्शनात्तयोस्साम्यग्रहणमितितात्पर्यं । शि० देवाः विष्णुमधिकंमेनिरे स्वीकृततत्सलगुणस्यतत्का-
 लेआधिक्यंस्वीचक्रुर्नित्यर्थः । वैद्यनाथीयं परमार्थविद्विः रुद्रोऽधिकोविष्णुर्न्यूनः विष्णुरधिकोऽरुद्रोऽन्यूनः इतिदुर्मैतिर्देवैर्याज्या ।
 एकस्यैवपरमात्मनोगुणभेदमात्रनिबन्धनौरुद्रविष्णुशब्दौ भेदाभावात् । एवंचयोविष्णुस्सएवस्वःकदाचिल्लीलायन्यूनत्वेनाधिकत्वेन-
 चमाति इति बोध्यम् ॥ २० ॥

[पा०] १ ट. दिव्ये श्रेष्ठे. २ ख. ग. ड—ट. भिपूजिते. ३ ट. दृढे बहुबले. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ ड. च. छ. झ. अनुसृष्टं सुरैरेकं. ६ क. ग. युयुत्सते. ७ घ. धनुः श्रेष्ठं. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ क. ख. घ—ट. परस्परजयम्. १० घ. कदाचिद्वेवताः. ११ च. छ. तयोस्सलपरीक्षया. १२ ड—ट. विरोधे. १३ क—ड. ज—ट. परस्परजयैषिणोः. १४ क. ख. ग. ट. तदातजृम्भितं. १५ क. ख. सौस्तुरेश्वरौ. १६ ड. झ. ज. गणास्तथा.

योजयस्व धनुःश्रेष्ठे शरं परपुरंजयम् ॥ यदि शक्रोऽपि काकुत्स्थ इन्द्रं दास्यामि ते ततः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रामेण परशुरामं प्रति स्वशरस्य लक्ष्यभेदं न नियमाभिधानेन लक्ष्यविकल्पपूर्वकं तत्प्रदर्शनं चोदना ॥ १ ॥ रामेण भार्गवस्य रामवच-
नात्तदीयलोकेषु शरविमोचनम् ॥ २ ॥ जामदग्न्येन सुरादिसमक्षं रामस्य साक्षात्तारायणत्वावधारणोक्तिपूर्वकं महेन्द्रमहीधरं प्रति
गमनम् ॥ ३ ॥

श्रुत्वा तज्जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यञ्जितकैथः पितुः राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुत्वानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुरुध्यामहे ब्रह्मन्पितुरानुष्पमास्थितः ॥ २ ॥
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शैरासनम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्ताल्लघुपराक्रमः ॥ ४ ॥
आरोप्य संधनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोऽसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्माच्छक्तो न ते राम मोक्तुं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां पौदगतिं राम तपोर्वलसमाजिताम् ॥ लोकान् प्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

कद्वितीयाब्रवीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदि शक्रोऽपि तावतापि
नत्वांमुञ्चामि अपितु ततः अनन्तरं इन्द्रयुद्धं दास्या-
मि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमिति भावः ॥ ३३ ॥
इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणं षट्सप्ततितमे—श्रुत्वे-
त्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुः सन्निधिगौरवादित्यर्थः ।
यञ्जिता नियमिता कथा उच्चैः कथनं येन स तथा ॥ १ ॥
पितुरनुष्णं पितृघातिक्षत्रवधेन पितृवैरशुद्धिर्वास्थितः
सन् यत्कर्म त्रिसप्तकृत्यः क्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रु-

तवानसि । तदनुर्गन्ध्यामहे अनुर्गन्धमः । अवश्यंश-
रेण वैरशुद्धेः कर्तव्यत्वात् । कर्तरियगर्षः ॥ २ ॥ वीर्यहीनं
अतएव क्षत्रधर्मेण प्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादावशक्तमिव म-
न्यमानो यन्मां अवजानासि क्षत्रधर्मपुरस्कृत्येत्यादिना-
ऽवमानं कृतवानसि तत्रानुर्गन्ध्यामहे । “अस्मदो द्वयोश्च”
इति चकारादेकस्मिन्बहुवचनं । अतः तेजः परपरिभ-
वासहनं । पराक्रमम् स्वशक्त्या पराभिभवनं च पश्य
॥ ३—५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतस्नेहेन ।
विश्वामित्रभगिन्यां सत्यवत्यामृचीकाज्जातो जमदग्निः
तस्य पुत्रः परशुराम इति विश्वामित्रसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥
ते तुभ्यं प्रादुर्योगतिं गमनं । लोकान् लोकप्राप्तिं ।
यदिच्छसि अनयोर्मध्ये यदिच्छसितद्द्वेत्यर्थः । यदी-

ती० अनुर्गन्ध्यामहे पितुरनुष्णं पुत्राणां कर्तव्यमिति भवकृतं क्षत्रविशसनं सहामह इत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येन मदवज्ञानं सहामह
इति भावः ॥ २ ॥ शि० अशक्तं ब्राह्मणोद्देश्यकतिभाषणसंबन्धिसामर्थ्यरहितं ॥ ३ ॥ ति० धनुः चातुर्भार्येण विष्णुवीर्यशक्तिः ।
जग्राह । तदुक्तं पात्रे “इत्युक्त्वा देवि वैष्णव्याशक्त्या तद्गतया सह । जग्राह वैष्णवं चार्पयिनयेन च लीलाया” इति । अत्राप्येवैवैव्यति
‘निर्वीर्यो जामदग्नोऽसी’ इति । लघुश्रीप्रः पराक्रमो यस्य सः । शि० कुदः कुधं स्वाश्रितकोपे जहातिहापयतीति तथा । वरायुधं
चार्यं । शरं च प्रति संगृह्य गृहीत्वा । धनुरारोप्य शरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ. यदि शक्रोऽपि. २ ख. तेतदा. ३ ग. तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्य. च. छ. झ. ज. श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य. ४ घ.
कथोजामदग्न्यमथाब्रवीत्. ५ ज. ट. कृतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव. ६ क. ग. घ. च. छ. ज. रात्र्यमास्थितम्. ७ क.
मोराम. ८ क—घ. च—ट. वरायुधम्. ९ झ. धनुश्च प्रतिजग्राह. क—घ. च. छ. ज. ट. शरं च प्रति संगृह्य. १० ज. तद-
नुरामः. ११ क. ख. च. छ. झ. ज. क्रुद्धोऽब्रवीद्वचम्. १२ क. ग. घ. मेपूर्यः. १३ घ. नमेराम. १४ ख. घ. मोक्षे प्राणहरं
शरम्. १५ क—घ. च. छ. झ. ज. ट. वालद्वतितराम. १६ घ. च. ज. ज. समाजिताम्. झ. ट. समजितान्. १७ घ. नप्रति-
मेयान्वा. क. ख. ग. च—ट. नप्रतिमान्वापि. १८ क. च. छ. झ. ज. हनिष्यामीति नेमतिः. ख. हनिष्यामि यदिच्छसि.

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः शरः परपुरञ्जयः ॥ मोघः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
 [इति शुवति काकुत्स्थे भार्गवं प्रति रोषिते ॥ शतक्रतुमुखा देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्] ॥ ९ ॥
 वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिगणाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतास्तत्र सङ्घशः ॥ १० ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारुणकिनराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्रष्टुं महदद्भुतम् ॥ ११ ॥
 जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो जामदग्न्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ १२ ॥
 तेजोभिहतवीर्यत्वाज्जामदग्न्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्रार्क्षं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १३ ॥
 [रामराम महाबाहो शृणु राम मयेरितम् ॥ राजसूये कृते पूर्वं यज्ञे दशरथात्मज] ॥ १४ ॥
 कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ॥ विषये मे न वस्तव्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
 सोहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः कश्यपस्य हि ॥ १६ ॥
 तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १७ ॥
 लोकास्त्वप्रतिमा रामं निर्जितास्तपसा मया ॥ जहि ताञ्शरमुख्येन मां भूतकालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥ धनुषोऽयं परामर्शात्स्मिन्निष्ठे तेऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ २० ॥
 न चेयं मम काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः ॥ २१ ॥

च्छसीतिपाठोयुक्तः । उभयथाप्रतिबद्धः कचित्तिष्ठेन्न-
 लोकपीडयेदितिरामस्यहृदयं ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वश-
 क्त्या । मोघेनपतति लक्ष्यमभित्वानतूष्णीं पततीत्यर्थः
 ॥ ८—९ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महदद्भुतकर्मच-
 द्रष्टुं समेताइत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ लोके जने ।
 जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । त-
 थाचपुराणान्तरं “ततः परशुरामस्य देहाभिर्गौरवैष्णव-
 म् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत्” इति । उ-
 दैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ १२ ॥ उवाच प्रश्नोत्तरमि-
 तिशेषः ॥ १३—१४ ॥ कश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्-

दाप्रभृति नवसइत्यन्वयः । गुरुवचः कश्यपवचः ।
 कुर्वन् परिपालयन् । कुतइत्यत्राह—कृतेति । हिशब्दः
 प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः कश्यपस्य स्वत्वे-
 नकृता त्वद्विषये न वत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्मादि-
 त्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ गतिं गमनं ॥ १७ ॥ लोकहननं-
 नामलोकदानप्रतिबन्धः । मूर्तस्यवाअमूर्तस्यवाकार्यस्य-
 प्रतिहननमेव रामशरस्यापेक्षितमितिभावः ॥ १८ ॥ अक्ष-
 यं निर्विकारं मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलं । अने-
 न “नब्रह्मनेशानः” इतिमहोपनिषदुपबृंहिता । पराम-
 र्शात् ग्रहणात् ॥ १९—२० ॥ इयं त्वयाविमुखीकृतिः ।

ति० तद्रष्टुं आगताइतिशेषः ॥ ११ ॥ ति० तपसा यज्ञादिरूपेण । निर्जिताः अर्जिताः । अत्रपुण्याजितलोकहननाभ्यनुज्ञाया-
 ऽस्तत्तल्लज्जल्लब्धम् । रामस्यलोकदानप्रतिबन्धयोस्त्वातन्महददर्शनेन परेशलबोधनंच । पाद्येपि । “शतयज्ञकृतपुण्यं तदज्ञायन्यवे-
 दयत्” इति ॥ १८ ॥ ति० यतः “उतामृतलसेशानः” इतिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैवमित्याह—अक्षय्यमिति । अक्षय्यं अनाद्यन्तं
 केनापि पराजयं नेतुमशक्यंच ॥ १९ ॥ ति० इयं लक्ष्म्येयशक्तिः । विमुखीकृतस्वशक्तैः स्वस्मिन्भोजनेनाशक्तः कृतः । एतेन स्वस्य
 भगवदंशत्वं रामस्यचपूर्णभगवदवतारत्वं सूचितं । स्वातिरिक्तेनविमुखीकरणेहि व्रीडा नतुस्वात्मनामायथातथाकरणे इतिभावः ।

[पा०] १ घ. अमोघोप्रतिवीर्येण. २ ग. परदर्पविनाशनः. ३ इदमर्थं क. ख. दृश्यते. ४ इदमर्थं क. दृश्यते. ५ ज.
 धरंवीरं. ६ क. ख. च. छ. झ. ज. ट. स्तत्रसर्वेशः. ७ घ. चारणयुष्माकाः. ज. ट. किनरचारणाः. ८ क. ख. जामदग्न्योष.
 ९ च. छ. झ. ज. तेजोभिर्गतवीर्यत्वात्. क. ख. ग. ट. तेजोभिर्हतवीर्यत्वात्. घ. ततोभिर्हतवीर्यश्च. १० ख. च. झ. मन्दम-
 न्दमुवाचह. ११ अयंश्लोकः क. दृश्यते. १२ ज. ट. यथापूर्वं वसुंधरा. घ. महतीयं वसुंधरा. १३ क. ख. च. छ. झ. ज.
 ट. तदाप्रभृति काकुत्स्थ. ग. इतिप्रतिज्ञा काकुत्स्थ. ड. ज. तथाप्रतिज्ञा काकुत्स्थ. १४ क. च. छ. झ. ज. ट. कृतोमेकश्यपस्य.
 ख. ग. घ. कृतवैकश्यपस्यह. १५ च. छ. तदिमांमद्वतिवीर. घ. यदिमांतांगतिवीर. ज. तामिमांमद्वतिराम. झ. तामिमांमद्व-
 तिवीर. १६ क. वीर. १७ ट. तपसानिर्जितामया. १८ घ. ज. माभूत्कालविपर्ययः. १९ ज. झ. ज. अक्षय्यं. २० च. छ.
 झ. ज. सुरेश्वरम्. २१ ज. मेऽस्तु. २२ ट. रामकाकुत्स्थ. २३ ज. यथाहं.

शरमप्रतिमं राम मोक्तुमर्हसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्नये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमार्थिश्वेष शरमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 सै हतान्दृश्य रामेण स्वाँल्लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २४ ॥
 ततो वितिमिराः सर्वा दिंशश्चोपदिशस्तथा ॥ सुराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुर्द्वीयुधम् ॥ २५ ॥
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रैशस्व च ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गतेजामदग्न्ये रामेण तद् त्वैष्णवधनुषो वरुणहस्तप्रदानम् ॥ १ ॥ भार्गवनिर्गमनश्रवणहृष्टेन दशरथेन सेनादीनामयोध्याप्रति-
 गमनचोदना ॥ २ ॥ पौरैर्वादित्रभोषपुरस्सरं प्रत्युद्गम्यमानेन दशरथेन रामादिभिः सहा योध्याप्रवेशः ॥ ३ ॥ रामादिभिश्चतु-
 रभिः स्वस्वजायाभिः सह स्वस्वभवनेषु सुखविहरणम् ॥ ४ ॥ ततः कतिपयकालानन्तरं भरतमातुलेन युधाजितादशरथानुमत्या भर-
 तशत्रुघ्नयोः स्वपुरं प्रत्यानयनम् ॥ ५ ॥ श्रीरामेण पित्राज्ञया प्रजापालनपूर्वकं श्रीसीतया सह स्वनगरे सुखविहरणम् ॥ ६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणायाप्रमेयाय ददौ हस्ते सँसायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं विहँलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 [संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् ॥ शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा] ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मुँक्षि चाप्राय राघवम् ॥ ५ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने पुँत्रमात्मानमेव च ॥ ६ ॥
 चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ७ ॥

ब्रीडा लज्जा ॥ २१ ॥ शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशर-
 लक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २२—२३ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ।
 लोकान् हतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ आत्मगतिं स्वस्थानं ॥ २६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथ स्वपुरं प्राप्य सीतयारामः सुखमुवासेत्याह सप्तति-
 तमे—गतइत्यादि । रामे परशुरामे । वरुणाया न्यासत्वे-
 नेतिशेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥ १ ॥ विह-
 लं परवशं । अनेन परशुरामेण कृतां परत्नसूचिकांस्तु-
 तं वरुणाय धनुर्दानं च दशरथो न ज्ञातवानिति गम्यते
 ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति “प्रातिपदिकान्तमुत्” इत्या-
 दिना णत्वं ॥ ३—४ ॥ रामस्येत्यादि श्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टवचनं श्रु-
 त्वा । गतोराम इति श्रुत्वा क्रमेण पुनः स्पष्टं श्रुत्येत्यर्थः ।

एतद्व्यवहारप्रयोजनं च दयया दशरथादीन् प्रतिस्वरूपबोधनं रामस्य पूर्णतेजोवत्त्वसंपादनं चेति भाति । वैष्णवतेजसोऽशेनान्यत्र सत्त्वे राव-
 ण्यधत्सु दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवधेच्छुदेवगन्धर्वादीनां प्रष्टुमागमनं पूर्वमुक्तं ॥ २१ ॥ ति० दाशरथिप्रदक्षिणीकृत्य अन्त-
 योमिवेन ज्ञानात्प्रदक्षिणकरणं क्षत्रियत्वाच्च तत्प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यं ॥ २६ ॥ इति षट्सप्ततितमस्सर्गः ॥ ७६ ॥

ति० वरुणस्याप्रमेयत्वं गवेसाक्षाद्ब्रह्मविद्याप्रदत्वात् । इदंच तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टं ॥ १ ॥ शि० पितरं चाभिवाद्य विकलं
 वीनां पक्षिणां कलं स्वस्वनीडगमनं यस्मिन् तं सार्यकालं । दृष्ट्वा प्रोवाच ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ज. अ. गमिष्येऽहं. २ ज. निहतान्दृश्य. ३ ज. तौल्लोकांस्तपसा. ४ ख. क्षविदिश. ५ घ. देवास-
 षिगणाः. ६ ज. ट. सुदन्विताः. झ. प्रपूजितः. ७ घ. च. छ. न. प्रशस्यह. ८ क—घच. झ. प्रदक्षिणीकृत्य. ९ क—छ.
 झ. ज. ट. महायशाः. १० ड. झ. ट. विकलं दृष्ट्वा. ११ अर्थश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १२ ग. घ. ट. तद्वचश्चुत्वा. क.
 चवचश्चुत्वा. ख. तुवचः. १३ घ—छ. झ. अ. मूर्ध्नुप्राप्राय. १४ क. सुतानाम्नाम. ख. पुत्रांश्चात्मान.

पताकाध्वजिनीं रम्यां तृयोद्धृष्टनिनादिताम् ॥ सित्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ८ ॥
 राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलङ्कृताम् ॥ ९ ॥
 पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमौञ्छ्रीमद्भिश्च महायज्ञाः ॥ १० ॥
 प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्सदृशं पुनः ॥ ननन्द संजो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ ११ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ १२ ॥
 [रामं च लक्ष्मणं चैव शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ आर्चयन्मङ्गलाशीर्भिर्मङ्गलैरभ्यपूजयन् ॥
 उपाहारैश्च संहृष्टाः कुमारानभिपूज्य च] ॥ १३ ॥

ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगृहूर्नुपपत्नयः ॥ १४ ॥
 मङ्गलालापनैश्चैव शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याशु सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १५ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ ['स्वस्वं गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ १६ ॥
 गोभिर्धनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्] ॥ रेमिरे मुदितोः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १७ ॥
 कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः समुहज्जनाः ॥ १८ ॥
 शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ [कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] ॥ १९ ॥
 कस्यचिच्चथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ [अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम्] ॥
 अक्लिष्टकारिणं शूरं परसैन्यविमर्दनम् ॥ २० ॥

विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम् ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ २१ ॥
 अयं केकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ त्वां नेतुमागतो वीरं युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २२ ॥
 [* प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ॥ ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं प्रीतिं कर्तुमिहाहंसि *] ॥ २३ ॥

दृष्टः पुलकितः ॥ ५—७ ॥ रम्यामिति पुनरुक्तिस्त-
 त्तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण पताका । ध्वजपटः ।
 ध्वजः दण्डः । पताकान्विता ध्वजा अस्यां सन्तीति
 पताकाध्वजिनी । ह्रस्वदीर्घध्वजभेदइत्यप्याहुः ।
 उद्धृष्टमिति भावे निष्ठा । तृयोद्धृष्टेण संजातनिनादामि-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः ।
 मङ्गलं आशीर्वचनं वक्तुंशीलमेषामस्तीति मङ्गलवादि-
 भिः ॥ ९—१० ॥ जनः सम्बन्धिजनः । गृहे स्थितैरि-
 तिशेषः । काम्यन्तइति कामाः विषयभोगपरिकराः तैः
 ॥ ११ ॥ वधूनां स्नुषाणां प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वा-
 न्तःपुरानयने वा । “वधूजांस्तनुषा” इत्यमरः । युक्ता

आसक्ताः । आसन्निति शेषः ॥ १२—१३ ॥ जगृहः
 अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १४ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्ति-
 वाचनैः । शोभिताः । मङ्गलालं भनैरिति पाठे आलंभ-
 नं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवतानामर्चागृ-
 हाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिभिरपूजयन् । आय-
 तनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादिति भावः ॥ १५ ॥
 सर्वा अभिवाद्य सर्वा रेमिरित्यन्वयः ॥ १६—१८ ॥
 वर्तयन्ति अनुवर्तयन्ति स्म ॥ १९ ॥ कस्यचिच्चथका-
 लस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति ॥ २०—२१ ॥ मातुल-
 स्तवेति अतो गच्छेति न्यञ्जनावृत्त्योक्तिः पुत्रविरहका-

ति० होमैः गृहप्रवेशनीयहोमैः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. अ. ट. मङ्गलप्राणिभिः. २ ख. स्वपुरवासिभिः. ३ क. ख. शूरैः. ४ क. ख. घ—ट. तदंशप्रियम्.
 ५ च. छ. झ. अ. ट. खजनैराजा. ६ इदमर्थत्रयं क. ख. दृश्यते. ७ ड. च. छ. झ. अ. ट. वृथोषितः. ८ क. मङ्गलभरणा-
 श्वैव. ख. मङ्गलभरणैश्चैव घ. मङ्गलालेपनैश्चैव. ज. मंगलालंभनैश्चैव. ज. मङ्गलारंभकैश्चैव. ड. च. छ. झ. मङ्गलालापनैर्होमैः.
 ९ ख. यथाहंप्रत्यपूजयन्. १० ख. भिवाद्यास्ताः. ११ घ. ट. स्तथा. १२ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १३ ख.
 गृहसमासाद्य. १४ ख. मुग्धाः. १५ इदमर्थं ख. ग. दृश्यते. १६ इदमर्थत्रयं ख. दृश्यते. १७ ग. घ. ज. ट. द्रवुसत्तमः. ख.
 द्रघुनन्दनम्. १८ ड. च. छ. झ. अ. वीरो. १९ अयंश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते.

श्रुत्वा दशरथस्यैतद्वरतः कैकयीमुतः ॥ [अभिवाद्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्] ॥

गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २४ ॥

आपृच्छय पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ मातृश्चापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २५ ॥

[युधाजित्प्राप्य भरतं सशत्रुघ्नं प्रहर्षितः ॥ स्वपुरं प्राविशद्वीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥] २६ ॥

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च मँहावलः ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २७ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २८ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयत्नितः ॥ गुरुणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽन्ववैक्षत ॥ २९ ॥

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ ३० ॥

तेषामतिथशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥

रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तून् ॥ मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ ३२ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ गुणाद्गुणगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभ्यवर्धत ॥

[हृदयं चैव जानाति प्रीतियोगि परस्परम्] ॥ ३३ ॥

तथात् ॥ २२—२४ ॥ अक्लिष्टं कस्यापिदुःखरहितं यथाभवतितथा कर्तुं शीलमस्यस्येतितं ॥ २५—२८ ॥ परमयत्नितः परमं अत्यन्तं यत्नितः श्रुतिस्मृतिमर्यादानतिलङ्घी । गुरुकार्याणि गुरुचितशुश्रूषादिकार्याणि । अन्ववैक्षत परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं एतादृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः वणिजः ॥ ३० ॥ न केवलं शीलवृत्तेन किंतु सर्वैरपिगुणैरित्याशयेनाह—तेषामिति । तेषां ब्राह्मणादीनांमध्ये ॥ ३१ ॥ एवं धर्मपरतारामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिदर्शयति—रामस्त्वित्यादिनाश्लोकचतुष्टयेन । रामस्तु । तुशब्देनपूर्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनदेवताराधनादिकंहिपूर्वमुक्तं । सएवंकर्तासंप्रतिवात्स्यायनमभ्यस्यकामतन्त्रपरोभूत् सीतया अयोनिजया “सहयुक्तेऽप्रधाने” इतिचतुर्था । स्वाभाविकसौन्दर्यसमृद्धैवावतीर्णापि भोगस्रोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्यप्रावण्यातिशयःप्रदर्शितः । विजहार । परस्मैपदेनफलापर्यवसायितोच्यते । “स्वरितवितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले” इतिविहाररूपक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेहात्मने-

पदमेवभवेत् । तथाच चिरतरविहारोपिभोगोपोद्घातकेलितांतातिशेतेतिभावः । बहून्तून् । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । तया भोगनैरन्तर्यसूच्यते । बहून्तून्नित्युक्तं नतुवत्सरानिति । तेनतत्तद्वृत्तितभोगोपकरणैर्भोगानसबुबुजइत्युक्तं । मनोस्यास्तीतिमनस्वी । भूमार्थेमत्वर्थीयः । तथाच संश्लेषदशायांसीतासंकल्पमप्यतिशय्य भोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यंतद्गतः तस्यांगतः । “सप्तमी—” इतियोगविभागात्समासः । जातिगुणवदपृथक्सिद्धतयातदेकसोभूदित्यर्थः । सर्वदातदासक्तचित्तोऽभूदितिभावः । तस्याहृदिनित्यंसमर्पितः सीतापिरामकृततत्तद्व्यापारेणवशीकृता तदायत्तचित्ताऽऽसीत् । नित्यं सुचिरंभोगेपि सद्यस्संगतेवनिर्वधिकप्रेमभारभरिताऽभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यंतद्गतइत्यत्रहेतुमाह—प्रियात्विति । तुरवधारणे । पितृकृतादाराइतिहेतोरवरामस्यसीताप्रियासीत् । तर्हिसीतावैलक्षण्यमकिंचित्करं नेत्याह । गुणात् भर्तृशुश्रूषणादिगुणात् । रूपस्य देहस्य । गुणात् सौन्दर्योत् । अपिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च । प्री-

तेषांचतुर्णांपुत्राणांमध्येसत्यपराक्रमोरामएवातिथशाः । भूतानांमध्येस्वयंभूरिवगुणवत्तरोभवैत्यन्वयः । शि० स्वयंभवति प्रादुर्भूततांप्राप्नोतीतित्यर्थः । रामः । लोकेभूतानां प्रादुर्भावंप्राप्तानांमध्ये अतिथशाः गुणवत्तरश्च बभूव । इवश्वार्थे ॥ ३१ ॥

[पा०] १ इदमर्थं क. ख. ग. दृश्यते. २ क. ज. द. वीरो. ३ अयंश्लोकः क. ख. ड. च. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ४ क. घ. महारथः. ५ ड. च. छ. झ. ज. रामस्सर्वाणि. ६ ख. राज्ञापरमयत्नितः. क. रामःपरमयत्नितः ७ क. चकारह. ८ ख. राजादशरथः. ९ क. ग. घ. ड. झ. ज. ट. स्तथा. १० ग. ज. शीलवृत्ताभ्यां. ११ ड. च. छ. झ. ज. ट. रामश्च. १२ घ. ड. झ. ज. ट. तद्गतमनास्तस्याहृदि. क. च. छ. तद्गतमनानित्यंहृदि. ज. तद्गतस्त्वरया. १३ घ. दूषकृताच्चापि. १४ ड. च. ज. भूयोव्यवर्धते. ख. ग. ज. भूयोव्यवर्धत. झ. ट. भूयोऽभिवर्धते. ख. भूयोऽन्ववर्धत. १५ इदमर्थं क. दृश्यते.

तस्याश्च भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हृदा ॥ ३४ ॥
तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ३५ ॥

तथा स राजर्षिसुतोभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥

अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां बालकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति बालकाण्डः संपूर्णः ॥ १ ॥

तिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं । अ-
तोबहून्तृत्नजहारेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अथराम-
स्वेवसीताया अपि रामेनिरन्तरानुरागं दर्शयन् त-
स्याहृदिनित्यंसमर्पितइत्युक्तंविवृणोति—तस्याश्चेति ।
तस्याभर्ता रामश्च । हृदये सीतायाहृदये । द्विगुणंयथा-
भवतितथापरिवर्तते । रामाद्विगुणाप्रीतिःसीतायारा-
मेभूदित्यर्थः । यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदार-
त्वकृता सौन्दर्यकृताच एवंपरामेपिसीतायाः प्रीतिर्नोभ-
यकृता किंतु भर्तृत्वमात्रकृता । वक्ष्यत्यनसूयांप्रतिसी-
ता “यद्यप्येषभवेद्भर्ता ममार्यैवृत्तवर्जितः । अद्वैधमुप-
चर्तव्यस्तथाप्येषमयामवेत् ” इत्यादि । अनेन गुणा-
दित्युक्तरामविषयानुरागोविवृतः । एतादृशानुरागोरा-
मेणकथंविज्ञायतइत्यत्राह—अन्तरिति । अन्तर्जातं
सीताहृदतमपिहृदयगुह्यंभावं । अनुरागमितियावत् ।
हृदा तर्केण अनुभावरितियावत् । व्यक्तमाख्याति जा-
नाति । चक्षिष्ठःख्यात्वादेशःसर्वधातुकेष्यार्षः । तस्य-
दर्शनार्थत्वं चक्षुरित्यादौसिद्धं । परकीयहृदयंकथंन्य-
क्तीभवतीत्यपेक्षायां तत्रैवसर्वदापरिवर्तमानत्वादित्युक्तं
पूर्वार्थे ॥ ३४ ॥ रामवत्सीतापि रामहृदयंविशेषेणव्य-
क्तंवेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भू-
यो विशेषेण । रामादतिरिक्तजानातीत्यर्थः । रामो या-
दृशभोगमभिलषति तदिङ्गितेनज्ञात्वा स्वयंतदनुरूपा
भवति । ननुतदतिरिक्तभोगमभिलषते । एवंपरामोपी-
तिभावः । रामादप्यतिशयेनसीतायाःकान्तेङ्गितपरि-
ज्ञानेहेतुचतुष्टयमाह—मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्ग-
शस्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिःसमेति प्रागल्भ्यमु-

च्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्री-
रिवस्थिता । अनेन सहजजुद्धविशेषोदर्शितः ॥ ३५ ॥
एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनु रूपंभो-
गंदर्शयति—तथेति । राजर्षिसुतः महाराजसुत-
त्वेननिरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया
ततोप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता अभि-
रामया ततोप्यतिशयेनरमयिष्या । सः अतिशयित-
कामः । अतिकामया रामादप्यधिककामयेत्यर्थः । त-
या सीतया । समेयिवान् सम्यगेयिवान् एकीभावेन
संश्लिष्टः । स्वयंप्रहाङ्गेषविषयीभूतःसन् । “ लीनेव-
प्रतिबिंबितेवलिखितेवोत्कीर्णरूपेवच प्रत्युपेवचवज्रले-
पघटितेवान्तरिक्षातेवच । सा नञ्चेतसि कीलितेव
विशिक्षैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनि-
बिडस्युतेव लम्बा प्रिया ” इतिवत् । विभुः प्रत्यालिङ्ग-
नादिसमर्थः । अमरेश्वरोविष्णुः आदिविष्णुः । श्रिये-
व मूर्तिभेदेनोपमानत्वं । अतीव अतिशयेन शुशुभेरे-
जे । तुल्यानुरागस्यातिशयितस्त्रीकामस्यभोगसमृद्धि-
हेतुत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
ण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

वेदे शास्त्रेषु वादेप्यनितरसुलभां कीर्तिमाटीकमानः
काव्यालङ्कारनाट्यप्रभृतिषु पटुधीः कोपि टीकाविधा-
ने ॥ शुद्धान्तःपद्मशुद्धान्तितमधुमथनः शुद्धसत्त्वैकमू-
र्तिर्गोविन्दायै विचार्यव्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य
टीकाम् ॥ इतिबालकाण्डव्याख्यानं संपूर्णं ॥

तनि० राजर्षिसुतइति उत्तमराजकन्येतिचाभिजनवृत्तादितौल्यमुक्तं । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामया-
अतिहेहया समेयिवान् अतिसंक्षेपेणभेदंप्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिकान्तमन्मथया । तेनाप्राकृतविप्रह्वत्तयादिव्यदंपतिभो-
गएवात्राभिव्यज्यते ॥ ३६ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ बालकाण्डस्संपूर्णः ॥

[पा०] १ ड. च. झ. ज. ट. अन्तर्जातमपि. २ ख. सदा. ३ क. तस्मिन्भूयो. ४ घ. ड. च. झ. ज. ट. सुतोभिका-
मया. क. सुतोभिकामया. ५ ड. च. छ. ज. ट. शुशुभेमुदान्वितो. ज. शुशुभेऽतिकान्तया.

इदं बालकाण्डं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
सुंवर्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९११.